

Л

ЛАЗАРЕНКО ПАВЛО ІВАНОВИЧ – народився 23 січня 1953 р. в с. Карпівка Широ-ківського району Дніпропетровської області

в селянській родині. В 1970 р. працював водієм в колгоспі “Зоря комунізму” Широ-ківського району Дніпро-петровської області. З травня 1971 по червень 1973 р. проходив строкову військову службу в лавах Радян-ської армії на кордоні з Афганістаном.

Після демобілізації навчався на агрономіч-ному факультеті Дніпропетровського сіль-ськогосподарського інституту, який закінчив з відзнакою у 1978 р., отримавши спеціаль-ність вчений-агроном.

З 1978 по 1983 р. працював у колгоспі ім. Ка-лініна Новомосковського району Дніпро-петровської області на посадах агронома-організатора, головного агронома, а з 1979 до 1983 р. – головою правління колгоспу (обраний у 24-річному віці).

На початку 1984 р. **Л.** призначено началь-ником управління сільського господарства Царичанського райвиконкому.

З 1985 до 1987 рр. працював у Царичан-ському райкомі КПУ.

З 1987 до 1990 рр. – у Дніпропетровському обкомі КПУ, обіймав посади, пов’язані з сільськогосподарським виробництвом і хар-човою промисловістю. У лютому 1990 р. був обраний головою ради агропромислового комплексу Дніпропетровської області.

У серпні 1991 р. **Л.** обрали першим заступ-ником голови виконкому Дніпропетровської обласної ради. Крім того, його було призна-чено начальником обласного управління сільського господарства.

З березня 1992 до червня 1994 р. **Л.** очолю-вав Дніпропетровську обласну державну адміністрацію.

У червні 1994 р. був обраний головою Дні-пропетровської обласної ради і одночасно народним депутатом України.

До досягнень команди **Л.** цього періоду мож-на віднести організацію роботи з будівницт-ва і пуску метрополітену в м. Дніпропет-ровську, завершення будівництва киснево-конверторного комплексу на металургійно-му комбінаті ім. Дзержинського та ваку-умного цеху сталі на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі, відродження най-більш відсталих в області Синельнівського та Юр’ївського районів.

За поданням Прем’єр-міністра України Є.Марчука Президент України Л.Кучма при-значив **Л.** 5 вересня 1995 р. першим віце-прем’єр-міністром.

28 травня 1996 р. **Л.** затверджено Прем’єр-міністром України. На цій посаді він перебу-вав до 2 липня 1997 р. За цей період було впро-ваджено державну монополію на підакцизні товари та проведено грошову реформу.

Під час перебування на посаді Прем’єр-міністра **Л.** звинувачувався опозиційною пресою в монополізації газового ринку Ук-раїни та злочинній корупції. Його також вважали лідером т. зв. “дніпропетровського клану”.

Після звільнення з посади голови уряду **Л.** перейшов до різкої опозиції Президентіві Україні Л.Кучмі. У серпні 1997 р. очолив парламентську фракцію “Єдність”, а у ве-ресні того ж року був обраний головою Все-українського об’єднання “Тромада”.

На виборах до Верховної Ради 1998 р. “Тро-мада” подолала 4% бар’єр і **Л.** очолив її фракцію (сам **Л.** став депутатом від 40-го виборчого округу Дніпропетровської об-ласті). Під час своєї депутатської діяльності входив до складу делегації України в ПАРЕ. 14 вересня 1998 р. Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу про-ти **Л.** за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. Одночас правос-уддя Швейцарії засудило **Л.** до ув’язнення за відмивання грошей у банках Швейцарії.

17 лютого 1999 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про зняття депутатської

недоторканності з **Л.** (за таке рішення проголосувало 310 депутатів). За тиждень перед цим він виїхав з України та намагався отримати політичний притулок у США, проте був заарештований згідно з рішенням влади цієї країни, і таким чином, опинився в ув'язненні під слідством у США та в Україні. Судовий процес у справі **Л.** розпочався влітку 2001 р. та проходив у Сан-Франциско, оскільки в Каліфорнії його сім'я володіє ранчо. 25 серпня 2006 р. **Л.** був засуджений до дев'яти років тюремного ув'язнення і штрафу в 10 млн дол.

Однак і перебуваючи під арештом, **Л.** не полишає політичної діяльності. У квітні 2006 р. він очолював список партії "Громада" на виборах до Дніпропетровської обласної ради та був обраний народним депутатом.

З квітня 1994 р. **Л.** – державний службовець 1-го рангу. Він є автором та співавтором монографій "Эколого-биологические основы сельскохозяйственного районирования территорий (на примере Днепропетровской области)", "Севооборот и функционирование агроцентра", "Научные основы реформирования при переходе к рынку", "Україна – останній шанс: стратегія національного порятунку".

Літ.: *Україна молода*. – 2005 (№ 205). – 3 листоп.; *Дніпропетровська сім'я-2* : довідник / С. Конончук, С. Піховшек. – К. : [б. в.], 1997; *Хто є хто в Україні* / Ю. Марченко, О. Телешко. – К. : К.І.С., 2006.

Дірявка Ю.П.

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ (від лат. *legalis* – законний) – 1) офіційне визнання факту утворення юридичної особи, узаконення її діяльності; 2) надання юридичної сили певному акту; 3) підтвердження дійсності підписів на документах. Наприклад, **Л.** об'єднань громадян в Україні здійснюється шляхом реєстрації або повідомлення про заснування. Згідно із ст. 14 Закону України "Про об'єднання громадян" **Л.** громадських організацій проводиться відповідно Міністерством юстиції України, місцевим органом державної виконавчої влади. Якщо діяльність місцевих громад, організацій поширюється на територію двох або більше адміністративно-територіальних одиниць, її **Л.** здійснюється органом, на території якого перебуває громадська організація.

У випадках, коли громадяни України за кордоном влаштовуються на роботу, вступають

до навчальних закладів, укладають шлюб, беруть участь у створенні юридичних фірм, – їм потрібно надати відповідні українські документи. Для того щоб такі документи визнавалися і приймалися до розгляду за кордоном, як правило, їх необхідно легалізувати. Така ж вимога поширюється на іноземні документи, що подаються в Україну.

Розрізняють **Л.** документів, які обертаються всередині держави, – вона здійснюється за допомогою реквізитів правового документа, що визначаються нормативно, нотаріальним посвідченням та реєстрацією (порядок **Л.** конкретного виду документа визначається законодавчо), і **Л.** документів, що обертаються за межами держави, в якій вони створені.

Крім звичайних вимог до форми та процедури ухвалення документа, **Л.** здійснюється за допомогою додаткових форм. До них належать: консульська **Л.** – оригінали документів або копії документів, що не підлягають вивезенню за кордон. Їх засвідчує нотаріус, а його підпис засвідчують орган Міністерства юстиції України та Департамент консульської служби МЗС України. Після **Л.** в Департаменті консульської служби офіційні документи повинні бути засвідчені в дипломатичному представництві тієї країни, де вони будуть використовуватись.

Департамент консульської служби не легалізує документи, складені на території іноземних держав. Такі документи мають бути легалізовані в консульській установі України в державі походження документів. У разі відсутності в країні походження документів консульської установи України іноземні документи можуть бути легалізовані Департаментом консульської служби МЗС України за умови їх засвідчення в МЗС країни походження документів та в консульській установі цієї країни, що представляє її інтереси в Україні.

22 грудня 2003 р. в Україні набула чинності Гаазька конвенція, що скасовує вимогу **Л.** іноземних офіційних документів (1961 р.). На документі або на особливому аркуші, скріпленому з документом, який буде використовуватись на території держав-учасниць Конвенції (в тому числі і України), має засвідчуватись апостилом, що являє собою відбиток штамп певної форми, де вказується, чий підпис, посада та печатка підтверджується, хто, коли і де її засвідчив, підпис особи, яка посвідчила документ.

В Україні, залежно від типу документа, апостилюють органи Міністерства освіти і науки України – на офіційних документах, виданих навчальними закладами, державними органами, підприємствами, установами і організаціями, що стосуються сфери освіти і науки (до таких документів належать: дипломи про освіту, сертифікати про присвоєння вчених звань, атестати, довідки з навчальних закладів, навчальні плани та ін.); органи Міністерства юстиції України – на документах, що видаються органами юстиції та судами, а також на документах, що оформляються нотаріусами України (зокрема свідоцтва та довідки, видані органами РАЦС, документи, видані або засвідчені нотаріусами, судові рішення та довідки); органи Міністерства закордонних справ України – на всіх інших видах документів. Існує ряд документів, які не підлягають Л. та апостилю: оригінали та копії паспортів, профспілкових квитків, трудових книжок, військових квитків, посвідчень особи, пенсійних книжок, посвідчень водія, характеристик тощо.

Літ.: *Закон України про об'єднання громадян* // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.; Чиркин В. Е. Государствование : учебник / В. Е. Чиркин. – М. : [б. и.], 1999.

Потьомкіна Ю.С.

ЛЕГІТИМНІСТЬ (від лат. *legitimus* – законний, правомірний) – соціально значущий порядок походження та функціонування влади, який робить можливим досягнення згоди у владних структурах і в їх взаємодії із суспільством. Обов'язкова ознака законної влади будь-якої цивілізованої держави, що позначає визнання її як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Історія поняття “Л.” походить із середніх віків, коли складається розуміння Л. як згоди зі звичаями, традиціями і встановленою поведінкою. Л. переважно трактувалася як право верховних посадових осіб діяти відповідно звичаям, але вже із середини XIV ст. починає вживатися як правомочність виборної влади. У науковий обіг термін “Л.” ввів М.Вебер, який зазначав, що будь-яка влада потребує самовиправдання, визнання та підтримки. Л. влади – це її етична оцінка, яку не слід плутати з поняттям легальності

як характеристики юридичної. Будь-яка влада, якщо вона видає закони та забезпечує їх виконання, легальна. Але водночас вона може залишатися невизнаною народом, тобто не бути легітимною (тим часом у суспільстві може діяти не тільки нелегітимна, а і нелегальна влада, наприклад влада мафіозних структур).

М.Вебер запропонував розрізняти три ідеальних типи Л.: традиційну, харизматичну та раціонально-легальну. Традиційна Л. спирається на сукупність звичаїв та звичку їх дотримуватися. Така Л. є найстійкішою, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Харизматична Л. визначається відданістю суб'єктів (підданих) справі або особистим якостям лідера. Культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячують владні структури, що сприяє визнанню влади населенням. Раціонально-легальна Л. передбачає відповідність дій політичного режиму тим принципам, за допомогою яких він був встановлений. За цього типу Л. органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями. Раціонально-легальний тип Л. є основним типом Л. політичної влади в сучасних демократичних державах, оскільки він ґрунтується на довірі громадян до держави, на відміну від персоналізованого типу Л., пов'язаного з довірою до осіб керівників. Наприклад, якщо мова йде про демократію, то дії влади повинні відповідати її вимогам. Практично це може бути виражено в утвердженні влади за допомогою традиційних демократичних інститутів (виборів, референдуму).

Веберівська типологія набула загального визнання, хоча деякі вчені доповнюють її іншими типами Л. Американський політолог Д.Істон виокремив ідеологічну Л., яка спирається на переконаність індивідів у правильності тих ідеологічних цінностей, які проголошені владою; структурну Л., що випливає з довіри населення до структур і норм режиму (до законів, органів влади); персональну Л., що має своїм джерелом віру громадян у компетентність лідера, його здатність відповідним чином використовувати владу. В умовах демократії подібний тип Л. проявляється у повторному переобранні лідерів на виборах.

Французький політолог Т.Л.Шабо говорить про можливість демократичної (спирається

на волевиявлення керованих), технократичної (пов'язана з умінням володарювати) і онтологічної (відповідність влади універсальним принципам людського і соціального буття) Л.

Італійський соціолог і історик Г.Ферреро, характеризуючи типи легітимних форм правління, залежно від джерела походження влади виділяє два типи Л.: монархічну та демократичну.

У реальній практиці різні типи Л. можуть взаємодоповнювати один одного. Наприклад, у суспільствах, де зберігаються елементи патріархальної або підданської культури, традиції родоплемінних відносин, президенти, які пройшли через процедуру виборів, намагаються заручитися і традиційною Л. Подібне поєднання правових і традиційних основ влади спостерігається і в колишніх радянських республіках СРСР, а нині в суверенних державах Азії. Найбільшим потенціалом Л. володіють демократичні режими, в яких додатковим джерелом Л. влади є економічна і соціальна ефективність режиму, що виражається у високому рівні життя населення. Диктаторські режими, побудовані на примусі, також намагаються заручитися Л. Значною мірою тоталітарні режими (СРСР, націонал-соціалістична Німеччина) спиралися на ідеологічну і харизматичну Л. Тут за допомогою ідеологічних міфів і пропаганди були створені культи вождів і віра у справедливість існуючого режиму.

Для підтримки Л. використовуються найрізноманітніші заходи: зміна чинного законодавства і форм державного правління; урахування національних традицій і звичаїв; відокремлення політичних інститутів від армії; здійснення економічних та соціальних програм; підтримка законності та правопорядку; популяризація особистих якостей керівників держави та уряду тощо.

Літ.: Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Центр навч. л-ри, 2010. – 472 с.; Юрій М. Ф. Політологія / М. Ф. Юрій. – К. : [б. в.], 2006. – 367 с.; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.; Чиркин В. Е. Государствоведение / В. Е. Чиркин. – М. : Ученик, 1999.

Потьомкіна Ю. С.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – широке та складне явище, яке виражає зв'язок інтересів з внутрішньою оцінкою людей,

яка залежить від їх стверджень, світосприйняття та повсякденного життя. Л.д.в. може бути частковою та навіть неузгодженою, оскільки в суспільстві існують різні верстви населення з різними інтересами. Протягом усього розвитку суспільства люди по-різному розуміли сам термін легітимності та поняття про ідеальну державу. Однак легітимність завжди мала вирішальне значення для держави, оскільки від цього залежало майбутнє існуючого режиму. Спроможність системи створити та підтримати у людей настанову, що існуючі політичні інститути є найкращими із можливих для суспільства за сучасних умов. Л.д.в. сприяє виконанню політичною владою таких її функцій, як визначення напряму політичного і економічного розвитку, його цілей та забезпечення консолідації суспільства довкола них. Щоб забезпечити необхідний рівень Л.д.в., владні структури, інші соціальні інститути використовують досить широкий спектр політичних засобів. Передусім, це створення відповідної ідеології, розробка політичних міфів та ритуалів. Другим досить важливим методом забезпечення Л.д.в. виступає консолідація інститутів держави з різноманітними суспільними елітами, лідерами громадської думки, регіональними нотаблями. Крім Л.д.в., це забезпечує владним та іншим соціальним інститутам певний ступінь контролю за різними сферами життєдіяльності населення. Слід також виокремити такий засіб Л.д.в., як використання електорального механізму. В межах виборчого процесу відбувається змагання претендентів, які експлуатують (з метою забезпечення масової підтримки) різні типи Л.д.в. з урахуванням соціокультурних особливостей регіонів. Загальною умовою ефективності Л.д.в. є відповідність уявлень, що створюються соціальними інститутами, цінностям конкретної соціальної (у тому числі територіальної) спільності та правилам організації суспільних зв'язків відносно соціальних інститутів. Стосовно особливостей організації сучасних суспільних зв'язків в Україні слід нагадати, що вертикальні зв'язки в громадській системі (зверхність-підпорядкованість) стають домінуючими при нерозвиненості чи руйнуванні відносин горизонтальних (договірних, партнерських). За радянських часів значення вертикальних відносин було більшим, ніж горизонтальних. У зв'язку з цим громадська

думка організовувалася переважно по вертикальній осі, що проявлялося як у ситуаціях пасивного підпорядкування, так і явно або прихованого протесту, який був спрямований на вершину політичної піраміди. Сама організація політичної піраміди мала свої особливості, цю піраміду скоріше можна було віднести до так званих “гемейншафтних” систем, ніж до державних утворень. У ній домінують не універсальні норми, закони, настанови, а партикуляристські та утилітарні регуляторні механізми (орієнтація на обов’язки щодо “своїх”). В українському суспільстві ці принципи організації державної піраміди якщо не домінують, то є базою для створення нових правил. Водночас ці партикуляристські регуляторні механізми певною мірою зумовлюють особливості легітимності сучасних соціальних інститутів. Зміни типів **Л.д.в.** та комплексів суспільних взаємозв’язків значною мірою пов’язані з особливостями соціалізації особистості. Характеристики громадської думки стосовно соціальних інститутів, які засвоюються та відтворюються сьогодні молоддю, визначатимуть обумовлювати соціальний розвиток українського суспільства протягом наступних кількох десятиріч. Поняття “влада” в побуті і в науковій літературі розуміють по-різному. Філософи розглядають владу над об’єктивними законами суспільства, соціологи – владу соціальну, економісти – владу господарську, психологи – владу людини над собою. Політична влада спирається на такі засоби, як примус, легітимність, угода. Відповідно до цих засобів залежно від того, який з них найбільше абсолютизується, вирізняють такі парадигми влади, як примус, легітимність та угода. В сучасному цивілізованому світі влада використовує узаконені засоби примусу, тобто вона впливає на громадян, коли останні порушують існуючі правові норми. Крім узаконених засобів примусу, влада використовує й незаконні: обіцянки, підкуп, шантаж, штучне створення перешкод, формування ілюзій, створення додаткових джерел залежності від влади. Парадигма **Л.д.в.**, сформована М.Вебером, передбачає, що влада ґрунтується здебільшого на довірі підданих або громадян до неї. Ця довіра або ступінь визнання суспільством законної влади може бути раціональною або нераціональною. Якщо М.Вебер виділяв три типи **Л.д.в.**, то в

сучасній політичній науці їх налічують сім: традиційний, харизматичний, правничо-раціональний, раціонально-цільовий, соціально-евдемонічний і національно-патріотичний. Традиційна **Л.д.в.** ґрунтується на визнанні політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури.

У сучасних умовах у більшості країн традиції мають порівняно невелике значення для **Л.д.в.**, але це не означає, що вони не використовуються для її зміцнення та створення уявлень про її законність, обґрунтованість. Традиційні способи **Л.д.в.** пов’язані з особливою роллю релігії. В мусульманських та в деяких європейських країнах існує державна релігія. Проте в європейських країнах існування та особливий статус державної церкви не обмежує свободи віросповідання, але державна церква отримує субсидії з державного бюджету. Голова держави, монарх має належати до державної церкви. Така позиція монарха надає йому додаткової легітимності в уявленні віруючих, особливо прихильників державної релігії.

Харизматична Л.д.в. передбачає визнання виняткових рис і здібностей політичного лідера; вона найбільш нестабільна через такі обставини: виникає проблема спадкоємності влади, оскільки немає ким замінити харизматичного лідера; збереження харизми вимагає від політичного лідера поєднання двох несумісних принципів: намагання уникнути відсталості і не втратити любові народу; зміна політичного лідера може призвести до зміни політичної системи країни. В сучасних умовах харизматична влада трапляється значно рідше, ніж раніше, але вона можлива в умовах і диктатур, і демократичної влади, трапляється в розвинутих країнах, проте, в основному характерна для відсталих, де існують залишки патріархально-общинних відносин. У демократичних країнах елементи харизматичної влади властиві керівникові держави, а там, де він не має істотних повноважень – прем’єр-міністрам. Однак елемент харизми не є головним у владі лідера демократичної країни. Значну роль харизма відіграє в тоталітарних державах. Правничо-раціональна **Л.д.в.** впливає з визнання суспільством політичних дій у рамках існуючої системи права.

Раціонально-цільова **Л.д.в.** виходить з переконання, що політична система лише тоді є сприятливою і вартою підтримки, коли вона

забезпечує виконання поставлених цілей. Цей тип є найбільш поширеним у сучасному світі, особливо в демократичних країнах. Населення підтримує або не підтримує існуючу владу, спираючись на власне оцінювання її заходів. Не гасла та обіцянки, а практична робота органів державної влади є основою раціонально-цільової **Л.д.в.**

Важливим способом **Л.д.в.** є референдум – голосування громадян з приводу певного питання. Існує кілька видів референдумів, однак для **Л.д.в.** має значення лише вирішальний та консультативний. Щоб бути легітимним, референдум у більшості країн передбачає участь більшості населення. Велике значення також мають вибори уряду чи керівника держави. На міжнародній арені засобом **Л.д.в.** може бути міжнародно-правове визнання держави та уряду. Існують й інші засоби **Л.д.в.**: суспільна незалежна експертиза, конституційний договір та ін. Усі ці заходи роблять державну владу відкритою для народу. Незалежно від засобу раціонально-цільової **Л.д.в.** головне значення має змістовний бік. **Л.д.в.**, насамперед залежність від її практичної діяльності і внутрішньої та зовнішньої політики. Соціально-евдемонічна **Л.д.в.** полягає у здатності політичної системи забезпечити населення високий рівень життя і створити ілюзію її піклування про добробут народу. Національно-патріотична **Л.д.в.** визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень.

Л.д.в. на засадах участі передбачає обґрунтування ідеологією і практикою існуючої політичної системи, необхідності широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу. Жодна система не ґрунтується на якомусь одному виді **Л.д.в.**, а поєднує, як правило, кілька. Акцентуючи увагу на важливій ролі легітимності у забезпеченні функціонування влади, слід зазначити, що сучасні тоталітарні режими зберігали владу на підставі не легітимності, а на тотальної ідеології та поліцейського терору. Деякі режими, особливо в країнах третього світу, тримаються на кланових зв'язках керівників і керованих.

Сучасні типи **Л.д.в.** переважно ґрунтуються на раціональних основах, тобто у масовій свідомості домінують ті, які передбачають визнання влади в силу конституцій і законів,

а також в її здатності виконувати свої функції й віру в те, що характер влади і соціальні наслідки її управлінського впливу цілком залежать від громадян.

Три парадигми інтерпретації політичної влади показують, що вони органічно пов'язані між собою і домінування однієї з них завжди обумовлено типом політичного режиму, рівнем політичної культури, масштабом і темпами модернізаційних перетворень. **Л.д.в.** в умовах монархічної форми правління пов'язана не тільки з конституцією, а й з неписаними угодами, традиціями, звичаями. Там, де конституції немає, такі угоди є основою легалізації, але й там, де вона є, роль традиційних норм значна.

Республіканська форма правління як особлива модель легалізації влади має два основних різновиди: президентську та парламентську республіку. В президентській республіці президент має широкі повноваження. **Л.д.в.** мало пов'язана з традиціями та звичаями, вона спирається на встановлені конституційні норми, однак легітимність глави держави тісно пов'язана з традиціями. У парламентській республіці уряд формується парламентом. Уряд має політичну відповідальність перед ним. **Л.д.в.** парламентської республіки, як засобу керування мало залежить від звичаїв та традицій. Вона майже повністю пов'язана з конституційними нормами, законами. Становище глави держави не пов'язано з традиціями, харизмою. Він не має істотних владних повноважень.

Л.д.в. у сучасному суспільстві відіграє дуже важливу роль, без неї існування сучасного цивілізованого суспільства майже неможливе. **Л.д.в.** залежить, насамперед, від раціональних суджень людей, однак може визначатися й ірраціональними моментами: традиціями, звичаями, почуттями, засобами впливу, психологією людей. Однак якими б не були імпульси, що ведуть до **Л.д.в.** або відмови від неї, в сучасних умовах не харизма та традиції, а раціональні судження людей відіграють основну роль в **Л.д.в.** Діяльність держави заради демократії, прав людини, соціальної справедливості, суспільного прогресу, матеріального та духовного розвитку країни, її участі в міжнародних справах, проведення політики миру та дружби народів – це ті основні умови, які забезпечують **Л.д.в.** в країні та завдяки яким про неї дістає уваження світове суспільство.

Літ.: Бирюков С. Легитимизация статуса региональной политической власти / С. Бирюков // Вестн. МГУ. – 1997. – № 4. – С. 77-95. – (Сер. 18); Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социолог. исслед. – 1994. – № 6. – Режим доступа : <http://www.refine.org.ua/pageid-3638-1.html>; Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Козюбра М. Державна влада: межі здійснення та форми організації (політико-правові аспекти) / М. Козюбра // Укр. право. – 1995. – № 2; Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА, 2001; Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001; Скрипнюк В. Політико-правові принципи організації та функціонування державної влади в Україні / В. Скрипнюк // Право України. – 2002. – № 5; Теория государства и права в вопросах и ответах : учеб.-метод. пособие. – М. : Юрист, 1999; Шпакова Р. П. Легитимность политической власти / Р. П. Шпакова // Совет. государство и право. – 1990. – № 3.

Ткачук Р.Л.

ЛЕЙБНИЦ ГОТФРИД ВІЛЬГЕЛЬМ ФОН

(нім. Gottfried Wilhelm von Leibniz народився 21 червня (1 липня) 1646 (Лейпциг, Німеччина), помер 14 листопада 1716 р., (Ганновер, Німеччина) – німецький філософ, математик, юрист, дипломат. Л. народився в сім'ї професора філософії моралі (етики) Лейпцизького університету Фрідріха Лейбнюца (нім. Friedrich Leibnütz) і Катерини Шмук (нім. Catherina Schmuck).

У 12 років Л. самостійно вивчив латину і грецьку мову, а у 15 років (1661) вступив в той самий Лейпцизький університет, де колись працював його батько. Будучи студентом, познайомився з роботами Кеплера, Галілея та інших вчених. Через 2 роки перейшов з Єнського університету, де вивчав математику. Потім повернувся до Лейпцига вивчати право, але отримати докторський ступінь там не вдалося. В Нюрнберзькому університеті в Альтдорф Л. успішно захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора права, яка була присвячена розгляду проблем заплутаних юридичних випадків. У цьому ж році написав першу свою працю: “Про комбінаторне мистецтво”, в якій уже було

закладено проект математизації логіки. Майбутню теорію (яку він так і не завершив) назвав “загальна характеристика”, що включала всі логічні операції, властивості.

У 1672 р. Л. винайшов власну конструкцію арифмометра, яка виконувала множення, ділення, добування коренів і була покладена в основу всіх наступних арифмометрів. У 1673 р. у Лондоні, на засіданні Королівського товариства Л. продемонстрував свій арифмометр і був обраний членом Товариства. Від секретаря Товариства Ольденбурга він отримав виклад ньютонівських відкриттів: аналіз нескінченно малих і теорія нескінченних рядів, який в майбутньому було ним розвинено: вивів перший ряд для числа

$$\frac{\pi}{4} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \frac{1}{9} - \dots$$

У 1675 р. Л. завершив свій варіант математичного аналізу, ретельно продумавши його символіку і термінологію, яка відобразить зміст його концепції.

1676 р. Л. продовжив математичні дослідження, відкрив “основну теорему аналізу”. Вже в 1676 р. Л. у листах викладає основи математичного аналізу. У 1682 р. заснував науковий журнал Acta Eruditorum, який тривалий час відіграв значну роль у поширенні наукових знань у Європі.

У 1684 р. Л. опублікував першу в світі працю з диференціального обчислення “Новий метод максимумів і мінімумів”. У 1700 р. Л. заснував Берлінську Академію наук і став її першим президентом. Був обраний іноземним членом Французької Академії наук.

1693 р. Л. розглядає питання про можливість розв’язання лінійних систем; на той час відкриття не викликало інтересу, і лінійна алгебра сформувалась лише через півстоліття.

У 1697 р. Л. познайомився з Петром I, на його прохання, долучився до створення Академії наук у Петербурзі, що започаткувало розвиток наукових досліджень у Росії за західноєвропейським зразком. Від Петра I Л. отримав титул таємного радника юстиції. Запропонував: проект наукових досліджень у Росії, пов’язаних з її унікальним географічним положенням (вивчення магнітного поля Землі, віднайдення шляху з Арктики в Тихий океан); проект руху за об’єднання церков, яке мало бути створене під егідою російського імператора.

Л. створив: 1) математичний аналіз – диференціальне та інтегральне обчислення;

2) комбінаторику як науку; 3) навів докази існування підсвідомості людини.

Літ.: *Лейбниц*. Сочинения в четырех томах / Лейбниц. – М. : Мысль, 1989. – 560 с. – (Серия: Философское наследие); *Лейбниц*. Письма и эссе о китайской философии и двоичной системе исчисления / Лейбниц ; предисл., пер. и прим. В. М. Яковлева. – М. : [б. и.], 2005. – 404 с.; *Герье В. И.* Лейбниц и его век: Отношения Лейбница к России и Петру Великому / В. И. Герье. – СПб. : Наука, 2008. *Князев В.М., Войтович Р.В.*

ЛЕНІН ВОЛОДИМИР ІЛІЧ (Ульянов; 22.04.1870-21.01.1924) – російський революціонер, засновник та ідеолог більшовизму і міжнародного комунізму. Народився у м. Симбірську (тепер Ульяновськ). Навчався у симбірській гімназії та Казанському університеті, з якого виключений у грудні 1887 р. за участь у студентському страйку. 1887-1889 рр. ознайомився з творами К.Маркса. 1888 р. брав участь у роботі нелегальних марксистських гуртків. 1891 р. склав екзамени екстерном за курс юридичного факультету Петербурзького університету. 1892-1893 рр. працював як помічник присяжного повіреного у Самарі та Петербурзі. У квітні-травні 1895 р. за дорученням петербурзьких марксистів виїздив до Швейцарії, де познайомився з Г.Плехановим. Після повернення до Росії об'єднав марксистські групи Петербурга в організацію під назвою “Союз боротьби за визволення робітничого класу”. 1895 р. заарештований. 1897-1899 рр. перебував на засланні у с. Шушенському Єнісейської губернії. Після відбуття заслання виїхав за кордон, де заснував і співредагував російську соціал-демократичну газету “Искра” (1900-1903). Організатор 2-го з'їзду РСДРП (1903). Позиція Л. з питань побудови та організації діяльності партії призвели до розколу РСДРП на “більшовиків” і “меншовиків”. Очоливши “більшовиків”, Л. вів безперервну фракційну боротьбу, скеровуючи зусилля на підготовку і прискорення революції. У листопаді 1905 р., у період піднесення російської революції, повернувся до Росії. Під час революції відмовився від співробітництва з ліберальними політичними течіями, виступав за радикалізацію революційного руху та встановлення “диктатури пролетаріату”. Після поразки революції у грудні 1907 р. знову емігрував за кордон. Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. висунув гасло поразки свого уряду у війні і перетворення

війни з імперіалістичної у громадську. Позиція Л. та його прихильників була вигідна державам Троїстого союзу, тому вони (насамперед Німеччина) надавали більшовикам матеріальну підтримку. На початку квітня 1917 р. Л. повернувся до Росії і розпочав діяльність, спрямовану на повалення Тимчасового уряду і ліквідацію двовладдя. Однак з липня 1917 р., після провалу невдалої спроби більшовицького перевороту в Петрограді, поставив питання про перехід влади до рад шляхом збройного повстання. Деякий час через загрозу арешту і суду переховувався у Фінляндії, розробляючи план збройного перевороту. На початку жовтня 1917 р. перебрався нелегально до Петрограда, щоб безпосередньо керувати підготовкою повстання. 24-25 жовтня (7-8 листопада) 1917 р. більшовицька партія на чолі з Л. захопила владу в Петрограді. З перших днів встановлення радянської влади і до самої смерті – голова більшовицького уряду Ради Народних Комісарів (Раднаркому). Своєю незгодою віддати владу законно обраним Установчим зборам, розігнаним за його наказом 5 січня 1918 р., спровокував громадську війну в Росії. У роки війни – Голова Ради робітничої і селянської оборони (створена 30 листопада 1918 р.). 30 серпня 1918 р. на нього здійснила невдалий замах есерка Фанні Каплан (за однією з версій, замах був містифікований більшовиками з метою розв'язання масового терору). Л. був натхненником й організатором перемоги більшовиків у Росії та об'єднання майже всіх незалежних держав, які утворились на руїнах Російської імперії. Цього було досягнуто шляхом поєднання тотального терору і репресій проти політичних противників, з одного боку, та компромісів із середнім та дрібним селянством і національними рухами – з другого. У березні 1919 р. для керівництва усім комуністичним рухом з метою здійснення світової революції заснував Комуністичний Інтернаціонал. 1921 р. наполіг на переході від політики “воєнного комунізму” до так званої нової економічної політики. 1922 р. виступив ініціатором створення СРСР. Із середини грудня 1922 р. після різкого погіршення стану здоров'я і до самої смерті фактично був усунений від керівництва партією і країною. Похований у мавзолеї на Красній площі у Москві.

Л. в Україні ніколи не був, української мови не розумів, українською культурою та істо-

рією ніколи не цікавився, взагалі вважав Україну “закордоном”. Однак українське національне питання так чи інакше цікавило Л. протягом усієї політичної діяльності. На словах проголошував право націй на самовизначення (у тому числі й української нації), публічно підтримував український рух, коли це було в інтересах перемоги над політичними опонентами (під час заборони святкування ювілею Шевченка 1914 р. та конфлікту між Тимчасовим урядом і УЦР влітку 1917 р.). Однак на практиці послідовно виступав проти ідеї української окремішності, зокрема проти впровадження цього принципу становлення робітничого руху і створення більшовицької партії (за свідченням очевидців, здатний був погодитися на створення окремої литовської чи єврейської соціал-демократичної партії, але утворення окремої української партії вважав неприпустимим). З цих позицій критикував М. Драгоманова, Л. Юркевича. Дотримувався думки, що “при єдиній дії пролетаріатів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути мови” (Повне збір. тв., т. 24, с. 125). Вважав питання контролю над Україною, її хлібом та донбаським вугіллям питанням життя і смерті російської більшовицької революції. З цих міркувань видав 3 грудня 1917 р. “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради” та організував більшовицьку інтервенцію в Україну взимку 1917-1918 рр. Однак контролю над Україною не зміг втримати через воєнні обставини і укладення УЦР Берестейського миру 1918 р. У липні 1918 р. під тиском обставин дав згоду на утворення КП(б)У в межах російської Компартії (діяльність РКП(б) в Україні була б порушенням умов Берестейського миру). Зазнав критики від українських комуністів (зокрема С. Мазлаха та В. Шахрая) за нехтування українським рухом і українськими національними інтересами. Безпосередньо винний в організації голоду 1921-1922 рр. в Україні, видавши наказ насильно вилучати і вивозити хліб з України в голодуючі райони Поволжя. Разом з тим невдалі спроби російських більшовиків встановити контроль над Україною та розмах українських антибільшовицьких повстань 1919-1921 рр. змусили Л. змінити своє ставлення до українського селянства та національного руху, що, зокре-

ма, позначилося на його концепції побудови майбутньої договірної федерації радянських республік. Відмовившись від ідеї “автономізації” незалежних республік, висунув план створення єдиної союзної держави на федеративних засадах, в якій українцям та іншим неросійським народам гарантувалися б ширші політичні і культурні права. Зміна поглядів Л. на національну державність республік призвела до гострих дискусій з іншими лідерами комуністичного руху – Р. Люксембург, Й. Сталінін та ін., які залишалися на централістських позиціях. Оскільки ні Л., ні його опоненти ніколи не згоджувалися провести федеративний принцип щодо самої Комуністичної партії, автономний статус УРСР та національні права українців залишалися формальністю.

Літ.: *Ленін В. І.* Повне збір. творів. – Т. 1-55; *Равич-Черкаський М.* Ленін і національне питання / М. Равич-Черкаський // Червоний шлях. – 1924. – № 3-5; *Юрченко А.* Ленін и образование Компартии Украины / А. Юрченко. – К. : [б. и.], 1958. *Малик Я. Й.*

ЛИПА ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (5.05.1900 р., Одеса – 20.08.1944 р.) – громадський діяч, письменник, поет, публіцист, один з визначних ідеологів українського націоналізму. Батьком Юрія був видатний український письменник, лікар і борець за самостійність України Іван Липа – комісар Одеси від Центральної Ради (1917), міністр культів і віросповідань Директорії УНР та автор проекту її першої Конституції (1918), міністр здоров'я уряду УНР в екзилі (1921).

У 1917 р. Л. робить свої перші кроки на літературній ниві – він є редактором часопису “Вісник Одеси”. Тоді ж, з огляду на загрозу більшовицького перевороту в м. Одесі, вступає до лав організованої полковником І. Луценком та підполковником В. Змієнком Гайдамацької дивізії, у першій курінь. Пізніше вступив до куреня Морської піхоти Збройних сил УНР, бере участь у січневих боях з більшовиками на вулицях Одеси. Після вступу до міста союзних німецько-австрійських та українських частин Л. стає заступником командира одеської “Січі” В. Яніва. У той час він редагує українську щоденну газету, видає останню, написану в Одесі, книжку “Табори полонених українців”.

Вступивши у 1922 р. до Познанського університету на медичний факультет, він не

покишає громадсько-політичної діяльності. Зі студентів, колишніх вояків армій УНР і ЗУНР, за почином Л. утворюється таємне товариство, корпорація “Чорноморе”, де він обіймає посаду ідеологічного референта. В умовах бездержав’я українські емігранти, очолювані Л., намагалися не лише зберегти своє національне обличчя, а й думали про майбуття України.

Разом з цим Л. плідно працює на літературній ниві, здебільшого із суспільно-політичної тематики. У численних виданнях з’являється друком перша поетична збірка Л. “Світлість”, одразу помічена критиками, які пророкували авторові велике майбутнє. Після закінчення університету в 1929 р. разом з Є.Маланюком Л. стає натхненником і організатором літературної групи “Танк”. Друкувався в альманасі “Сонцецвіт”.

Велика віра у вищу ідею України, її традиції, духовні сили, орієнтація на Європу, праця над власним стилем, боротьба з провінційністю, малоросійським шароварництвом і сльозливою ліричністю – ось основні гасла і принципи, за якими творили молоді письменники. Пройнята цими ідеями, переповнена духом боротьби за українську ідею, з’являється у 1931 р. друга збірка поезій Л. з характерною назвою – “Суворість”.

На шпальтах “Вісника” друкуються його літературознавчі статті: “Розмова з порожнечею”, “Розмова з минулим”, “Совіцькі фільми”, “Розмова з наукою”, “Організація почуття”, “Боротьба з янголом”, “Розмова з Заходом”, “Селянський король”, “Сатриз Мопіпз”, “Провідництво письменства”, “Батько дефетистів”, “Сіре, жовте і червоне”, в яких він дає оцінку українській літературі та визначає головні напрями її розвитку в майбутньому.

У Варшаві в 1934 р. вийшов друком роман Л. “Козаки в Московії”. Наступного року – збірка літературознавчих есе під назвою “Бій за українську літературу”. Л. вдалося досягти дивовижної цілісності у виявленні цінностей української культури та окреслити у глобальному плані проблеми і завдання, які стоять перед нею в майбутньому як перед культурою незалежної України – перлини світової цивілізації.

У 1940 р. у Варшаві разом із професорами Л.Биковським, В.Щербаківським, В.Садовським, І.Шовгеновим Л. створює Український Чорноморський Інститут, а невдовзі

також Український Океанічний Інститут та Український Суходоловий Інститут – науково-дослідні установи з вивчення політичних та економічних проблем, що постануть перед Україною після здобуття незалежності. Протягом 1940-1942 рр. ними було видано 40 актуальних праць. Його перу належать брошури “Союз Визволення України”, “Королівство Київське по проекту Бісмарка”, “Носіть свої ознаки”, “Гетьман Іван Мазепа”, які побачили світ у роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., “Українська доба”, “Українська раса” (1936), в яких проаналізовано політичні доктрини Європи ХХ ст.

Л. писав, що українська раса – це раса солідаристів, суспільний ідеал яких – група, а не індивідуальність. Найприродніше місце українця – це перебування в групі і ніколи – за межами групи. В групі він розвивається найкраще. Українське суспільство було, є і буде як образ взаємовідносин груп. Тому нема іншої дороги до організації української раси, ніж налагодження взаємовідносин українських груп. Ніяка імпровізація, ніякий експромт-історія, лиш – договір груп як вияв єдності характеру раси.

Свої геополітичні та геоекономічні погляди Л. виклав у трилогії “Призначення України” (1938 р.), “Чорноморська доктрина” (1940 р.), “Розподіл Росії” (1941 р.) та ін. У цих працях автор визначає напрями геостратегії України. У своїх науково-публіцистичних творах Л. наполягав на тому, що українці як народ повинні самоідентифікуватися, причому як Великий Народ, що по праву займає своє місце на землі, має власну славу історію. Лише після цього інші народи зможуть ідентифікувати українців і не змішувати їх з іншими народами. Із його праць випливає, що українці повинні орієнтуватися на власні сили і ресурси, для чого потрібно розкривати свої можливості – як матеріальні, так і духовні. Все це допоможе подолати комплекс неповноцінності. Л. вірив у велику, нерозкритую силу, що криється в глибинах українського етносу, наводячи як приклад трипільську культуру й “апостольські традиції Києва”.

Науковий та політичний авторитет Л. стає настільки великим, що на нього звертають увагу нацисти. Німці вважали, що Л. як один з провідних ідеологів української державності, незаангажований ні в одній з партійних груп, міг би стати символом єдності

українського народу і відтак допомогти зупинити “німецький відкат” шляхом активізації розрізненого українського руху. Виходячи з цього секретар Альфреда Розенберга доктор Георг Лейбрандт запропонував Л. очолити маріонетковий уряд України. Однак Л. з гідністю відкинув цю пропозицію. 20 серпня 1944 р. Л. було по-звірячому замордовано енкаведистами в с. Бунів Яворівського району, що на Львівщині.

Літ.: *Біографія* Юрія Липи : зб. ст. і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2000; *Липа-Гуменецька Марта*. Про мого батька й діда / Марта Липа-Гуменецька // Українське слово : хрестоматія укр. л-ри та літ. критики ХХ ст. – К. : Аконті, 2001.

Розпутенко І.В.

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ (народився 27.10.1919 р., Відень – помер 25.04.1984 р., Едмонтон, Канада) – відомий історик, політолог, публіцист та громадянський діяч українського зарубіжжя.

У 1937 р. Л.-Р. закінчує у Львові академічну гімназію та вступає на юридичний факультет Львівського університету, який залишає у 1939 р. продовжуючи вчитися в Берлінському університеті на факультеті зовнішніх відносин. Потім навчається у Празі, де закінчує Карлів університет та захищає докторську дисертацію. Після цього майбутній відомий історик продовжує навчатись деякий час на факультеті політичних наук у Женеві, слухає лекції в Інституті вищих міжнародних досліджень, а в 1951р. переїжджає до США, де до 1952 р. стажується в Колумбійському університеті і незабаром отримує там вчений ступінь доктора філософії. В 1956-1967 рр. Л.-Р. викладає історію у Ля Саль Коледж (Філадельфія), а в 1967-1971 рр. – в американському університеті у Вашингтоні. З 1971р. і до кінця життя працює в Канаді, в Альбертському університеті професором української та східноєвропейської історії.

Л.-Р. брав активну участь у суспільному житті, був членом українського студентського товариства “Мазепенець”, Української студентської громади у Празі. Протягом усього свого життя Л.-Р. писав до українських емігрантських періодичних видань, зокрема газети “Українські вісті” і журналу “Зустрічі”. У 1967 р. став одним з авторів

тексту “Заяви”, надісланій від імені провідних американських інтелектуалів українського походження до керівництва СРСР і УРСР, з політичними вимогами встановити громадянську УРСР, налагодити дипломатичні відносини між Україною і зарубіжними країнами, надати українській мові статус державної в УРСР та ін.

Учений вважав, що єдино перспективним шляхом для України є пошук органічного синтезу кращих досягнень західної ліберально-демократичної думки та ідеалів українського національно-визвольного руху, тобто поєднання національних та демократичних “струменів” єдиного прогресивного руху, що і зараз лишається для України найактуальнішим завданням.

Основними працями Л.-Р. були: Інтелектуальні початки нової України (1958); “Четвертий універсал та його ідеологічні попередники” (1668); “Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки” (1973); “За уваги до проблеми “історичних” і “неісторичних” націй” (1981); “Політична думка українських під радянських дисидентів” (1981); *Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L.Rudnytsky “Edmonton”* (1987); “Нариси з історії нової України” (Львів, 1991); “Історичні есе” (1994) та ін.

Улюбленим “жанром” наукової творчості Л.-Р. було коротке есе (або стаття), а не велика, солідна монографія. Причому він справді умів обирати найважливіші теми.

Осереддя філософських інтересів ученого становило історичне пізнання (історіографічне) – історія української суспільно-політичної думки від середини ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст.

Найвагоміші дослідження Л.-Р. присвячені М.Драгоманову, В.Липинському, М.Хвильовому, О.Назарукові. Провідною темою для нього, як політолога, є доля України в новітній історії, передусім аналіз визначальних тенденцій її політичних змін у контексті сучасного світового процесу та політичного прогнозування.

Українське відродження Л.-Р. розглядав у контексті аналогічних процесів, що відбуваються з т. зв. “неісторичними” (“недержавними”) народами. Їх перетворення в історичні визначається передусім суспільно-культурною спроможністю національної еліти. Тому атрибутом “історичної нації” є на-

явність державності та збереження нею своїх вищих елітарних верств. До прикмет “недержавних”, “сплєбізованих” спільнот відносив особливу роль селянського чинника: в їх основу становить селянство, а міське середовище або органічно гетерогенне, або відчужується слідом за елітарними верствами. Ця обставина, на думку вченого, ускладнює розгортання українського національного руху. Звідси і відсутність важливих ланок національного життя, неповнота української культури як за внутрішньою структурою, так і за функціями.

Культурна цілісність чи принаймні її можливість є привілеєм державної нації. Ідея формування політичної української нації – одна з домінантних у **Л.-Р.**

Заслугою наукової творчості вченого є те, що він створив чітку структуру українського минулого як частину західного інтелектуального розвитку. Зокрема історик переконливо продемонстрував, що українське середньовіччя, хоч і своєрідна, але все-таки складова частина західноєвропейського розвитку.

Літ.: *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький та його праці з нової української історії / Я. Грицак // Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів : [б. в.], 1991; *Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький (нарис інтелектуальної біографії) / Я. Грицак // Сучасність. – 1994. – № 11; *Абліцов В.* Галактика “Україна”. Українська діаспора: видатні постаті / В. Абліцов. – К. : КНТ, 2007. – 436 с.

Бадах Ю.Г.

ЛИТВИН ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (28.04.1956 р., Слобода-Романівська

Новоград-Волинського району Житомирської області) – учений-історик, державний і політичний діяч. Закінчив у 1978 р. історичний факультет Київського університету ім. Т.Шевченка (тепер Київський національний університет (КНУ ім. Т.Шевченка)). Історик, доктор історичних наук з 1995 р., професор з 1996 р., член-кореспондент Національної академії наук України з 1997 р., академік Академії правових наук України з 2000 р., обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України з 2003 р. Заслужений діяч науки і техніки України (1998). Наго-

роджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2003), Великою Золотою медаллю Університету ім. Я.Коменського (Словаччина, 2003), Герой України (2004). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Після закінчення Київського університету ім. Т.Шевченка працював у цьому ВНЗ: старший методист, помічник ректора, викладач, старший викладач, доцент історичного факультету. У 1986-1989 рр. – начальник управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки. З 1989 р. – в апараті Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ): лектор, консультант, помічник секретаря ЦК. У 1991 р. – знову в Київському університеті: доцент, докторант. З липня 1994 р. – помічник Президента України з питань внутрішньої політики, з листопада 1995 р. – заступник глави Адміністрації Президента України, а з вересня 1996 р. і по листопад 1999 р. – перший помічник Президента України, керівник групи помічників і референтів Президента України. В листопаді 1999 р. призначений главою Адміністрації Президента України. Водночас – професор кафедри новітньої історії КНУ ім. Т.Шевченка (з 1996 р.).

Очолює ряд консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Президентом України, або входить до їх складу. З 1998 р. – член президії Вищої атестаційної комісії України, член спеціалізованих вчених рад Інституту історії України Національної академії наук України та історичного факультету КНУ ім. Т.Шевченка, член редколегії журналів “Український історичний журнал” та “Інтелектуальна власність”, голова Комісії державних нагород (з квітня 2000 р. – Комісія державних нагород і геральдики України), з грудня 1999 р. – член Ради національної безпеки і оборони України, заступник голови Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи. У 2000 р. – голова Координаційної ради з питань державної служби, співголова Комісії з підготовки змін до Конституції України та інших законопроектів, що впливають з рішень Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, голова Комісії з питань адміністративно-територіального устрою, член Ради з питань реформування судової системи України, член На-

ціональної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та член Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки. З січня 2003 р. голова спостережної ради КНУ ім. Т.Шевченка.

З квітня 2002 р. – народний депутат України 4 скликання від блоку “За єдину Україну!”, № 1 у списку, а з травня 2002 р. і по квітень 2006 р. – Голова Верховної Ради України. В червні 2004 р. обраний Головою Народної аграрної партії України (з лютого 2005 р. – Народної партії). У травні 2006 р. обраний віце-президентом Національної академії наук України. З вересня 2007 р. – народний депутат України по багатомандатному загальнодержавному округу від “Блоку Литвина”, а з грудня 2008 р. – Голова Верховної Ради України. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах 2009 р.

Автор понад 430 наукових праць, зокрема книг: “Політична арена України: особи та виконавці” (1994), “Україна: політика, політики, власть” (1997), “Україна на межі тисячоліть (1991-2000)” (2000), “Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.)” (2001), “Україна: хроніка поступу (1991-2001)” (2001), “Тисяча років сусідства і взаємодії” (2002), “Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття” (2003), “Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ століття” (2004), “Україна-2004. Події. Документи. Факти.” (2005, 3 томи), “Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності” (2008) та ін.

Літ.: *Володимир Михайлович Литвин*: Біобібліографічний покажчик / НАН України ; Інститут історії України ; Книжкова палата України ім. Івана Федорова / В. А. Смолій (відп. ред.), О. М. Устіннікова (уклад.). – К. : [б. в.], 2006; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Хто є хто*: влада, політика, громадська діяльність. – [б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”*. – [б. м. : б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>

Купрійчук В.М.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ – кодекси правових норм, що діяли у Великому князівстві Литовському в ХVI – першій пол. ХІХ ст. Перший **Л.с.** під назвою “Права писані, дані

панству Великому князівству Литовському...” був затверджений 6 жовтня 1522 р., і складався з 13 розділів, 264 артикулів (статей) та містив норми земельного, спадкового, зобов’язального, шлюбно-родинного, лісового, мисливського, кримінального, процесуального та конституційного права. Перший **Л.с.** поєднав юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого “руського” і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судейників. В **Л.с.** розкривалися такі поняття, як: рівна міра відповідальності перед законом володаря, уряду та підданих; інститут присяги для всіх службових осіб; запровадження інституту адвокатури, що передбачало регламентовану охорону інтересів приватної особи, у тому числі безкоштовної для неімущих; принцип персональної відповідальності перед законом; майнові та особисті права жінок; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп. Від інших правових норм того часу Перший **Л.с.** відрізнявся тим, що він уперше адресувався не окремому станові суспільства (боярам, шляхті чи міщанам), а всьому загалові. Його численні приписи стосувалися як привілейованих, так і непривілейованих груп населення.

Відстоюючи інтереси магнатів і забезпечуючи окремі права селян, Перший **Л.с.** залишив нерозв’язаними питання внутрішнього життя шляхетської спільноти – взаємини рядових бояр-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою, що зумовило прийняття нового кодексу. Кодифікаційна комісія (10 осіб) 1551 р. розробила новий Статут “Великого князівства Литовського 1566 року”. Другий **Л.с.** складався з 14 розділів і 367 артикулів та за рівнем кодифікаційної техніки перевершив попередній кодекс. Дія **Л.с.** 1566 р., засвідчила розвиток нормативно-правової бази Великого князівства Литовського та його становлення як правової держави. **Л.с.** детермінували проведення реформ, зокрема 1563 р. видано Королівський привілей щодо скасування обмежень прав православних порівняно з католиками, Більський привілей 1564 р., за яким запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди і для магнатів, і для шляхти (за зразком земського судочинства в Польщі). Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів. Другий **Л.с.** ви-

значив політичні права шляхти – підставою для участі в місцевих сеймиках і право голосу в земських самоврядних органах надавало володіння маєтком “осілістю” у конкретному повіті.

Другий **Л.с.** передбачав новий адміністративно-територіальний поділ держави, що було зафіксовано у т. зв. “Списанні повітів Великого князства Литовського й владників в них”. Згідно з новим адміністративним поділом, на українських землях були встановлені такі адміністративні одиниці-воєводства: Київське – з двома судовими (Київським і Мозирським) та двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське – з Луцьким, Володимирським і Крем’янецьким судовими повітами; Брацлавське – з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким), а також Підляське та Берестейське (з Пінськом). Положення Другого **Л.с.** зумовили радикальне реформування усієї системи органів влади й управління, наблизивши її до системи державного врядування Польського королівства. В цілому Другий **Л.с.** зменшував вплив магнатів, розширював права шляхти і мінімізував права селян.

Утворення в 1569 р. Речі Посполитої, до складу якої увійшло і Велике князівство Литовське, зумовило необхідність продовження кодифікації. Було створено комісію з розробки нової редакції **Л.с.**, членами якої стали канцлери та підканцлери великокняжої канцелярії Л.Сапега, О.Волович та М.Радзивілл.

Королівським актом 28 січня 1588 р. було затверджено Третій **Л.с.** під назвою “Статут Великого князівства Литовського 1588 року”. Він містив 14 розділів та 488 артикулів, регулював державний і судовий устрій, цивільно-правові (6 розділів), кримінально-правові (4 розділи) й процесуально-правові відносини. Дія Третього **Л.с.** остаточно закріпила селян і встановила привілейоване становище у державі шляхти.

Третій **Л.с.** діяв на всіх українських землях у складі Речі Посполитої, наприкінці XVI ст. ним було завершено кодифікаційні процеси у Великому князівстві Литовському і проведено повну уніфікацію системи права.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2000; *Крип’якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип’якевич. – Львів : Світ, 1990; *Нариси історії се-*

редньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005; *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993.

Пантелейчук І. В.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ – підписана в Любліні 1 липня 1569 р. угода про об’єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту. Передумовами об’єднання Великого князівства Литовського та Польського королівств виступили: тривалий досвід Литовсько-Польських союзів XIV-XV ст.; війна, яку вела Литва в другій половині XVI ст. з Росією, штовхала її до об’єднання сил з Польщею; прагнення української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки); династичні зв’язки.

Згідно з положеннями **Л.у.** Річ Посполиту очолював виборний король, який титулювався Королем польським і Великим князем Литовським. **Л.у.** передбачала наявність в об’єднаному королівстві спільного Сейму і Сенату, а також можливість укладання договорів з іноземними державами від імені Речі Посполитої. Представники знаті обох держав отримували право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Запроваджувалася єдина зовнішня політика, єдина монетна система, спільна казна, ліквідовувалися митні кордони.

Внаслідок **Л.у.** Литва втратила свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію лише в місцевому управлінні, організації війська та судочинства. З усіх українських земель під владою Литви залишилися тільки Берестейщина та Пінщина, що межували з Білоруссю, а решта українських земель відійшли під владу Польщі.

Українські землі, що увійшли до складу Польщі, були поділені на Подільське, Брацлавське, Белзьське, Руське (з центром у Львові), Волинське (з центром у Луцьку) та Київське воєводства. Об’єднання в одній державі Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в рівень з наймогутнішими країнами тогочасної Європи.

Л.у. зумовила зміни в адміністративному управлінні українських земель. Вища державна влада в Речі Посполитій належала королеві й вальному сеймові, до якого входили магнати, шляхта й вище католицьке

духовенство. Територія держави поділялась на шість воєводств, на чолі кожного з них був воєвода. Воєводства поділялися на повіти, які очолювали старости, призначені королем. Представниками адміністративної влади були також каштеляни (коменданти фортець). Під впливом Л.у. змінилася судова система, відповідно до якої в кожному повіті впроваджувалися гродські та земські суди. Гродський суд розглядав важливі кримінальні справи про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд обирався місцевою шляхтою і розглядав цивільні справи, територіальні суперечки шляхти, розв'язував конфлікти щодо нерухомого майна. В судово-адміністративних установах Волинського, Брацлавського та Київського воєводств застосовувалися положення Литовського Статуту 1529 р. Судочинство велося українською мовою. Вищою судовою інстанцією був Люблінський трибунал. У волостях і повітах органами самоврядування виступали сеймики, на яких шляхта вирішувала місцеві справи й обирала судових урядовців та послів до вальних сеймів та трибуналів.

Л.у. призвела до привласнення українських земель польськими магнатами й шляхтою, представники якої засновували тут фільварки та промисли. Українська шляхта, яка дотримувалася православної віри, усувалася від влади, обмежувалася у правах на землеволодіння. У результаті її представники переходили до стану козацтва (прикладом тому був П.Конашевич-Сагайдачний), а в період Визвольної війни середини XVII ст. багато українських шляхтичів стали очільниками козацької армії.

Ті ж українські феодалі, які прагнули дотримуватись своїх станових та особистих інтересів, здебільшого полонізувалися та окатоличувалися. Великими землевласниками в Україні були як польські (Жолкевські, Калиновські, Конєцпольські, Потоцькі), так і українські магнати (Вишневецькі, Заславські, Збараські, Острозькі). Завдяки величезним латифундіям на Київщині, Брацлавщині й Лівобережній Україні магнати відчували себе досить упевнено, і не підпорядковувалися жодній адміністрації. Вони контролювали всі сфери життєдіяльності: засновували міста і слободи, будували палаци, організовували військові загопи, роздавали землю за службу своїм васалам, здійснювали суд над своїми підданими.

Наслідком Л.у. стали процеси народної та феодалної колонізації, що розгорнулися в напрямку на схід та південний схід. На нових землях оселялися селяни-втікачі з районів розвинутого фільваркового господарства, де зростала панщина. Для заохочення селян магнати оголошували тут “слободи” – новопоселенцям надавалися значні пільги у виконанні повинностей на визначену кількість років.

Л.у. 1569 р. мала відчутні негативні наслідки для українського народу, визначивши подальші процеси його суспільного розвитку – посилення національного гніту і, як наслідок, зростання національно-визвольного руху.

Літ.: *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1990; *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990; *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993; *Швидько Г. К.* Історія України. XVI-XVIII століття / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 1997.

Пантелейчук І.В.

М

МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ (20 березня 1639 р., с. Мазепинці тепер Білоцерківського району Київської області – 22 вересня 1709 р., м. Бендери, тепер Молдова, похований у м. Галаці, тепер Румунія) – український державний діяч, гетьман України (з 1687 р.). Навчався у Києво-Могилянській колегії, у Варшавській єзуїтській школі. Пролунав курс лекцій в університетах Західної Європи. Як королівський придворний (з 1659 р.) неодноразово виконував важливі політичні доручення Яна Казимира. В 1663 р. залишив польського короля, деякий час був генеральним писарем у правобережного гетьмана П.Дорошенка, згодом перейшов на службу до гетьмана Лівобережної України І.Самойловича. Потрапляє до вищої старшинської ієрархії. Як представник Гетьманської держави часто був учасником переговорів між Московією, Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою. Після невдачі І-го Кримського походу 1687 р. і усунення І.Самойловича з гетьманства та заслання його до Сибіру 25 липня 1687 р. на Коломацькій раді **М.** обраний гетьманом України.

Після обрання гетьманом **М.** прагнув об'єднати в єдиній державі Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину, Запоріжжя. Передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. Козацька старшина наділялася великими землеволодіннями, одержувала нові права та привілеї, що викликало невдоволення окремих суспільних груп. Низки його заходів, спрямованих на захист козаків (універсал 1691 р.), міщанства (низка охоронних універсалів містам), селян (універсал від 28 листопада 1701 р. про обмеження панщини двома днями на тиждень) та духовенства (універсали 1690-1694 рр. про підтвердження прав Київ-

ської митрополії, чернігівського та глухівського монастирів тощо), не усунули соціальні суперечності і не консолидувати українське суспільство. Знаючи ставлення російського уряду до України, намагався використати свій вплив на Петра І і зв'язки з московськими можновладцями для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Українські полки брали активну участь у війнах Московії з Кримським ханством та Туреччиною. У перший рік Північної війни для ведення воєнних дій проти шведів у Прибалтику було вислано понад 17 тис. козаків. У той час посилювалось гноблення царським урядом Гетьманщини. Зросли фінансові тягарі, особливо за рахунок збільшення податків, а згодом і через розміщення в Україні московських військ. Усе це викликало невдоволення козацької старшини та гетьманського уряду. Тому проводив активне реформування соціальної, фінансової, військової та освітньої сфер в Україні, 1692 р. розпочав ревізію землеволодіння. Вживав заходів щодо впорядкування станової структури суспільства. 1692 та 1701 р. обмежив податки та повинності селян, забезпечив можливість їх прямих апеляцій до гетьмана з позовами проти приватних власників та користувачів маєтностей. Обмежував використання селянства та міщанства на військові потреби російського уряду. Намагався збільшити чисельність регулярної найманої армії.

З 1704 р. вживав заходів щодо господарського освоєння та відновлення адміністрації війська Запорозького на Правобережній Україні. Спрямував значну частину скарбу Війська Запорозького на розвиток освіти і культури в Україні, підтримку Православної церкви. За його сприяння Києво-Могилянська колегія одержала в 1694 р. статус академії. Було відновлено або збудовано низку монументальних споруд у стилі українського бароко. 1690 р. збудовано нове приміщення Києво-Могилянської колегії, 1698 р. –

кафедральний собор у Переяславі, Богоявленську церкву Братського монастиря у Києві (зруйнована 1934 р.), дзвіницю собору Святої Софії у Києві, до 1695 р. обнесено новими мурами Києво-Печерську лавру та ін. 1700 р. було засновано Чернігівський колегіум. Перед російським царем у 1692 р. поставив питання про обмеження функцій царського уряду в питаннях формування системи влади в Гетьманщині.

Чільне місце в діяльності **М.** займають питання розвитку української державності. Він розглядав розвиток України у безперервному державотворенні, а українців – як вільний народ, що після падіння Київської Русі зберігав автономію, входячи через Конституційні договори до складу інших держав. Порушення договірних умов української автономії з боку відповідних держав вважав правомірною підставою для їх виходу з таких державних утворень.

Вважав, що умовою розвитку української державності є об'єднання усіх політичних сил Війська Запорозького навколо гетьмана, забезпечення ідеї єдиновладдя, визначення зовнішньополітичної орієнтації. Згубною для України вважав громадянську війну із запрошенням іноземних союзників, а передумовою стабільності – мир.

У 1705 р. встановив зв'язки із польським королем Ст. Лещинським, а пізніше – із шведським королем. Головною причиною свого виходу з-під царської влади називав порушення останньою українсько-російських договорів та плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій.

8 квітня 1709 р. між Запорозькою Січчю та Швецією було укладено тристоронню угоду, яка передбачала політичний статус України як незалежної держави. Після поразки шведів змушений був відступити в турецькі володіння.

Дипломатія **М.** була спрямована на забезпечення мирного та автономного розвитку, економічних інтересів України, а згодом – на здобуття нею незалежності, захист релігійних та культурних прав українського народу.

Літ.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба / *О. Оглоблин.* – Нью-Йорк : [б. в.], 1960; *Іван Мазепа.* – К. : [б. в.], 1992; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / *О. Субтельний.* – К. : [б. в.], 1994.

Малик Я.Й.

МАКІАВЕЛЛІ НІКОЛО. (3 травня 1469 р. – 21 червня 1527 р., Флоренція) - італійський мислитель, філософ, письменник, політичний діяч (14 років працював на посту секретаря Флорентійської республіки).

М. народився в селі Сан-Кашано, поруч з містом-державою Флоренція і був другим сином Бернардо ді Ніколо Макіавеллі (1426-1500), адвоката, і Бартоломмеї ді Стефано Нелі (1441-1496). Його освіта дала йому повне знання латинської та італійської класики.

Період життя **М.** припав на “неспокійну добу, коли Римський папа володів цілою армією, а багаті міста-держави Італії потрапляли один за одним під владу іноземних держав - Франції, Іспанії та Священної Римської імперії”. Це був час постійних змін спілок, найманців, які переходили на бік супротивника без попередження, коли влада, проіснувавши кілька тижнів, змінювалася новою (падіння Риму (1527)). У 1494 р. Флоренція відновила Республіку і вигнала сім'ю Медічі (яка правила майже 60 років). У 1498 р. **М.** вступив на державну службу як секретар і посол і відразу був включений до Ради, відповідальної за дипломатичні перемовини і військові справи. Між 1499 і 1512 рр. **М.** виступав укладачем всіх основних дипломатичних місій до двору Людовика XII у Франції, Фердинанда II, і до Папського двору в Римі.

З 1502 до 1503 р. **М.** був помічником Чезаре Борджіа (здібного воєначальника та державного діяча, метою якого на той час було розширення володінь у центральній Італії, а головними знаряддями – сміливість, розсудливість, впевненість у своїх силах, твердість, а часом і жорстокість).

У 1503-1506 рр. **М.** забезпечував захист міста і відповідав за флорентійську міліцію, вперше висловив ідею народного ополчення, вважаючи кращим ополчення, сформоване з громадян.

У серпні 1512 р. було відновлено владу у Флоренції і республіка була скасована. **М.** опинився в опалі і в 1513 р. був звинувачений у змові і арештований. Незважаючи ні на що, він відкидав свою причетність і був, зрештою, звільнений. Після цього він осе-

лився у своєму маєтку в Сант-Андреа біля Флоренції і почав писати трактати, які і забезпечили йому провідну роль в історії політичної філософії.

У листопаді 1520 **М.** був покликаний до Флоренції і отримав посаду історіографа (написав працю “Історія Флоренції” (1520-1525)). У 1527 **М.** помер в Сан-Кашано (Флоренції), місцезнаходження його могили й досі невідоме, проте його кенотаф розміщений у Церкві Санта-Кроче у Флоренції.

Розглянемо державно-управлінські погляди М. Він увійшов в історію державно-управлінської низки як автор таких праць, як: “Державець”(1513), “Роздуми про першу декаду Тита Лівія”(1519), “Військове мистецтво”, “Життя Каструччо Кастраккани”(1520), “Історія Флоренції”(1525).

Основними предметними аспектами досліджень **М.** є: любов до батьківщини, міжусобиці, сильна державна влада, для зміцнення якої виправданим є застосування будь-яких засобів, тиранія правителів, принципи створення демократичних інститутів, ідея запровадження республіканського устрою, втручання церкви у світські справи, геополітика, зумовлена проблемами вторгнення іноземних держав.

Найбільший вплив на розвиток світової державно-управлінської спадщини має праця “Державець”, що присвячена з’ясуванню місця, ролі та значення правителя в європейській державі у XVI ст., і розкриває основні людські якості, якими має володіти правитель, аби успішно здійснювати управління державою. Це дало змогу **М.** створити сукупний портрет необхідного країні (відповідно до історичних, соціально-політичних та економічних умов розвитку) правителя. Головним авторитетом виступає історичний досвід, на якому будує свою концепцію мислитель. Розуміння політики має власну методологічну площину, а отже, воно відокремлюється від теології (абсолютно вилучається із державознавства: політичні події, зміни форм держави та її устрою відбуваються не з волі божої, не з примхи людей, а об’єктивно, під впливом “дійсного стану речей, а не уявного”) та етики (технологія політичного управління суперечить моральним критеріям, а тому влада та політика визнаються поняттями, які існують поза мораллю).

Головне питання, яке піднімає **М.**, – це спосіб, яким правителі управляють держа-

вами та утримують владу над ними, який він убачає в міцному фундаменті влади. Основу останнього становлять ефективні закони та професійне військо (армія, збройні сили), що взаємодетерміновані. На підставі цього він виводить низку політичних прийомів, за допомогою яких правитель досягає своєї найвищої мети, а для цього він повинен, “аби зберегти владу, набути вміння відступати від добра”, робити тільки те, що забезпечить йому особистий добробут та безпеку. Самозбереження та зміцнення політичної влади будь-якою ціною є основним принципом утвердження державності.

Однією із найбільших заслуг **М.** у становленні державно-управлінської науки є введення у науковий обіг терміна “держава” (“*stato*”), під яким він розумів апарат управління підданими, народом, суспільством, який включає правителя, міністрів, чиновників, радників та інших посадових осіб (центральна адміністрація). Завдяки такому апарату влада правителя набуває публічного характеру, при цьому він не повинен допускати, аби вона опинилась в його руках, концентруючи її лише у своїх.

В управлінні державою народу належить пасивна роль, він скеровується різноманітними маніпулятивними технологіями з боку правителя. Водночас він оберігає своїх підданих від свавілля чиновництва, надає ображеним можливість приводити їх до суду. Зневага й ненависть підданих – головне, що перешкоджає правителю завойовувати їх прихильність. Тому правитель постійно має працювати над тим, щоб піддані завжди мали в ньому потребу, в разі відсутності такої потреби в державі виникають ситуації анархії та безладу. Задля цього правитель повинен робити все, щоб піддані повністю підпорядковувались правителю. Двома способами такого підпорядкування є: 1) любов до правителя та 2) страх перед ним. Найкращим же способом є той, “коли боятися і любити водночас, однак любов погано уживається зі страхом, тому якщо доводиться вибирати, то надійніше вибирати страх і підтримувати його загрозою покарання”. При цьому правителі в концепції мислителя перебувають поза юрисдикцією суду, їх рішення стосуються лише справ підданих, а тому зворотної дії не мають. З огляду на це правитель повинен постійно давати своїм підданим відчувати абсолютну безмежність та безумовність дер-

жавної влади. Така влада правителя здатна забезпечити існування держави та посилення її впливу на суспільство. Прообразом такого правителя виступає Цезар Борджіа (“сатанинський злодій”), “великий державний муж, здатний об’єднати Італію”.

Розвиток філософії державного управління в епоху Відродження характеризується певним розсіюванням релігійно-схоластичної догматики, спрямований на визначення нових напрямів політичного та державно-управлінського світосприйняття Нового часу. Новий підхід до вирішення принципових питань філософії державного управління, запропонований **М.**, дає підстави вважати його істинним новатором у державно-управлінській теорії.

Державно-управлінські погляди **М.** на процес державного управління є досить прогресивними порівняно з поглядами представників античності та середньовіччя. **М.** один із перших зробив значний крок уперед щодо визначення предмета науки державного управління її методів та законів. Входячи з цього основним предметом науки державного управління є держава та влада. Саме тому багатоманітність конкретно-історичних форм держави й політичної влади **М.** виводить насамперед із боротьби певних сил суспільства (переважно знаті й простого народу). У процесі аналізу політичних форм **М.** звертає особливу увагу на різноманітні фактори, які впливають на становлення й зміну цих форм – економічних, військових, географічних, демографічних тощо.

Особливий статус у розвитку суспільства належить релігії, оскільки вона виступає єдиною формою суспільної свідомості, яка забезпечує духовну єдність народу та держави. Проте ставлення до різних релігій та культів у суспільстві визначається суто державним інтересом і суспільною користю. З цього приводу **М.** стверджував, що релігія перебуває у вищій невідповідності з повсякденним життям, а це небезпечно для суспільства та держави, адже релігія завжди має слугувати засобом зміцнення держави, її користі та успіху в досягненні поставлених завдань.

Причини походження різних видів уряду **М.** вбачає у відокремленні державної влади від богослов’я – світом править не бог, а доля, це “причинна сила речей, їх причинний зв’язок”. Виходячи з цього **М.** розглядає люди-

ну в аристотелівському контексті як суспільну істоту, яка бере активну участь у політичному процесі, через історичну необхідність діє в ній, а також змінює об’єктивну реальність, виконуючи тим самим подвійну функцію: діяльнісну та творчу. Досить радикальна думка **М.** в епоху Відродження перегукується із сучасними соціально-політичними теоріями, особливо тими, що стосуються його спроби дослідити закономірності соціально-політичного розвитку та сутності людини як розумної істоти, наділеної енергією та волею. Особливу увагу **М.** зосереджує на динаміці політичних відносин, а саме на технології зміни державних форм управління, політичних переворотів, переході суспільства від однієї стратегії розвитку до іншої.

Стрижнем політичної поведінки людини є не християнська мораль, а вигода і сила. Звідси теза **М.** про те, що “доля на тому боці – де краща армія”. Це свідчить про те, що в державному управлінні та в політиці зокрема слід апелювати не до моралі, а до сили, яка виступає засобом досягнення конкретної мети. Адже “добре все, що сприяє зміцненню держави”, а тому “політичний результат повинен досягатись будь-якими засобами, в тому числі за допомогою обману та насилля”.

Держава в теорії **М.** означає політичний стан суспільства, який передбачає вироблення особливого ставлення панівної верстви до підлеглих, а також існування певним чином організованої політичної влади, юстиції, прийняття відповідних законів. Услід за Платоном та Аристотелем **М.** вказує на необхідність участі у процесі здійснення політик держави різних верств населення, що мають майновий статус та соціальні інтереси. Водночас, досліджуючи причини виникнення “громадських суперечностей в середині держави”, **М.** вважає, що вони породжені майновою нерівністю, яка, на його думку, властива всім формам держави починаючи з античності.

Головний герой **М.** – можновладець, розумний політик, який застосовує на практиці всі засоби політичної боротьби і досягає успіху. Вчений різко виступав проти гуманістичного тлумачення образу політичного діяча, називаючи гуманістичні ідеали вигадкою. Державець як політичний ідеал не спадковий монарх-деспот, а політик, що створює нову державу, яка після смерті монарха може

стати республікою, його діяльність чітко підпорядкована політичним реаліям. Державець у **М.** наділений надзвичайними повноваженнями для здійснення суттєвих перетворень, його влада виступає не засобом задоволення власних бажань державця, а способом реалізації загальнонаціональних інтересів. **М.** виокремив дві фази формування єдиної національної держави: короткотривалої “монархічної” та довготривалої – республіканської. “Новий державець” має собою матеріалізувати “відважність, уміння та волю” громадян “розкряпачити їхню енергію”. Він виступає виконавцем “всемогутньої колективної волі”. Це свідчить про те, що формування нової держави є не довільним актом однієї особи, а закономірним результатом “внутрішнього історико-колективного дозрівання”. Порятунком від феодальної подрібненості, партитуляризму незалежних міст республік учений вбачав у сильній централізованій владі, здатній захистити країну від чужоземних загарбників. Основною рисою людської природи є владолубство та користолубство. Це свідчить про те, що люди більш схильні до зла, ніж до добра. Тому основною метою державного управління, за **М.**, є “народне благо”, щоб тим самим мати судження про його правильність треба належати народу і водночас, щоб добре зрозуміти та оцінити народ, потрібно бути державцем”. Це і є основним критерієм ефективного управління. Особливу увагу **М.** звертає не тільки на структурні, а й на функціональні аспекти державної влади. Це пояснює пошук мислителем нових ефективних методів управління і, відповідно нового типу політичного діяча, його намагання визначити роль особистості в політичній історії, а також межі влади, сформувані закономірності політичного режиму та закласти основи політичного мистецтва у нових умовах. У межах теорії циклічного розвитку державних форм **М.** виділяє дві форми держави: монархію та республіку. Вказуючи на значну роль монархії в перехідний період, **М.** віддає перевагу республіці. Найкращою є та республіка, в якій до здійснення владних повноважень одночасно залучені представники знаті і народу. В республіканській формі правління вчений убачав можливість реалізації політичних свобод; у його розумінні це т. зв. міське самоуправління, яке давало владу міським патриціям.

М. захищав рівність як принцип побудови держави, під якою він розумів скасування усіх феодальних привілеїв, розв’язання майнових суперечностей, що підривали суспільний устрій.

М. охарактеризував два способи приходу до влади: злочинний та незаконний, а також законний, коли простий громадянин, маючи прихильність у співгромадян, стає Державцем (цю форму влади він називає цивільною). Державець має служити народу, “залучати його на свій бік, жити з ним у дружбі”. Існує два способи боротьби: з допомогою законів і з допомогою сили: перший спосіб притамааний людям, другий – звірам. В управлінні державними справами не завжди буває достатньо першого способу, і тому досить часто доводиться вдаватись до другого, тому державцю необхідно вчитись бути не лише людиною, але й звіром.

Важливу роль у діяльності Державця відіграє його оточення. Вчений ставить питання добору радників. “Їх добір залежить від мудрості правителя. Щоб судити про розум володаря, треба побачити його оточення. Якщо наближені до нього ділові та віддані, володаря можна вважати мудрим, оскільки він зумів розпізнати гідних помічників і прихилити їх до себе”.

Радник завжди має думати не про себе, а про володаря та про державні справи, він, у свою чергу, має турбуватись про радника, виявляти йому пошану, поділяючи з ним і честь, і відповідальність, ділитись своєю владою із радниками. Водночас Державець має триматись золоті середина, уникаючи підлабузників, оточуючи себе мудрецами, дозволяючи говорити правду у вічі їм самим і лише те, що стосується справ. Він має цікавитись думкою своїх радників про кожну справу, проте рішення приймати самостійно. Основне положення **М.** зводиться до того, що “добрі поради, хто б їх не давав, породжуються мудрістю володаря, а не мудрість володаря породжується добрими порадами”. Значну увагу в межах свого дослідження **М.** звертає на економічну політику, що перебуває в тісному зв’язку з політичним мистецтвом, яке є практичним завданням державного управління. Держава, на думку **М.**, “повинна нагороджувати всіх, хто певним чином сприяє її розвитку та збагаченню”. Відповідно до цього **М.** висуває ідею об’єднання країни та становлення нової держав-

ності на основі узагальнення міжнародного досвіду. Будучи теоретиком національної держави, він підкреслював необхідність значної території, численного населення та могутнього війська, здатного подолати розкольніцьку стратегію в середині держави, тим самим захищаючи її від іноземного втручання. Це все свідчить про те, що досягти об'єднання держави практично неможливо без участі народонаселення – боротьба, яка пронизує вищі щаблі влади, неминуче залучає до політичних процесів народні маси. Тому держава розглядається **М.** у певній динаміці, як певна інституційна форма взаємодії різних соціальних сил, що беруть участь у політичному процесі: народних мас, грандів державця. Пізніше Гегель буде наголошувати на важливості та прогресивності висунутої **М.** “ідеї держави, створеної народом”.

М. перший із мислителів доби Відродження на центральне місце поставив політику у соціальній практиці, фактично даючи самостійне тлумачення політики. Він вказує на те, що не можна бути хорошим політиком, не здійснюючи політичних прогнозів, справжній політик завжди висуває реальну мету та вказує відповідні шляхи її досягнення. Мета політики для **М.** – це форма належного, те, що обов'язково має бути, це поєднання теорії та практики безпосередньої дії.

Визначаючи місце та роль **М.** в історії розвитку філософської теорії державного управління, яка стала втіленням ідеалу сильної державної влади, відомий дослідник середньовіччя О.Л.Ванштейн указав, що вони “визначаються не фактичним змістом його праць, а оцінками окремих явищ та загальною історичною концепцією, сприйняттям минулого та засобами, за допомогою яких минуле стає на службу інтересам сьогодення”. Це і пояснює особливий інтерес до концепції **М.**, який набуває все більшого удивлення сьогодні.

Проблема державної влади, генеза та сутність державного управління його філософського обґрунтування, представлена **М.**, була однією із центральних державно-управлінських проблем доби Відродження. Її розв'язання сприяло розвитку теорії формування національних держав, укріпленню їх суверенітету та відповідного забезпечення ефективності державних інститутів.

Літ.: *Макиавеллі Н.* Флорентійські хроніки. Державець / Н. Макиавеллі ; пер. з італ. А. Перепа-

дя. – К. : Основи, 1998; *Макиавеллі Н.* Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли. – М. : Мысль, 2008; *Макиавеллі Н.* Сочинения и письма / Н. Макиавелли. – М. : Мысль, 2009; *Вайнштейн О. Л.* Западноевропейская средневековая историография / О. Л. Вайнштейн. – М. : [б. и.], 1994.

Войтович Р.В.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні (так звана перша **М.К.**). Створена за указом Петра I (16 (27).05.1722) у Глухові замість сформованого раніше Малоросійського приказу в Москві. Головне завдання **М.К.** – здійснення контролю за діяльністю гетьмана та діючих при ньому власних структур з метою поступового обмеження автономії Гетьманщини.

Із створенням **М.К.** розпочинається завершальний етап нівелювання самобутніх рис політичної системи Гетьманату, стандартизації норм організації державного життя, діловодства, поширення на територію України правового поля Російської імперії, мобілізації матеріальних ресурсів краю на імперські потреби. Російська імперія де-факто здійснювала стратегію ліквідації державних інститутів гетьманства та генеральної старшини, підмінивши формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, адаптуючи судову гілку влади та фінансову систему Гетьманщини в інтересах імперії, концентруючи виконавчу владу в руках суверена та знищуючи рештки елементів демократії.

До складу **М.К.** входили шість офіцерів російських полків, розташованих в Україні, прокурора та бригадира, призначуваних російським імператором. **М.К.** очолив С.Вельямінов-Зернов.

У цивільних справах **М.К.** підпорядковувалася сенату, у військових – головнокомандувачу російських військ в Україні (кн. М.Голіцин). Згідно з інструкцією самодержавця від 16 травня 1722 р. **М.К.** отримала такі повноваження: нагляд за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, Генеральної військової канцелярії, встановлення й стягнення податків на користь царської казни, заготовлення провіанту для російської армії, розквартирування російських офіцерів і солдатів, роздача земельних володінь офіцерам і старшині.

М.К. виконувала функції апеляційної установи в судових справах, що розглядалися Генеральним військовим судом, полковими і ратушними судами. З **М.К.** гетьманський уряд мав узгоджувати всі питання державного життя. 29 вересня 1727 р., намагаючись залучитися підтримкою козацької старшини в російсько-турецьких війнах, Петро II ліквідував **М.К.** та відновив гетьманство. У 1734 р. після смерті гетьмана Д.Апостола гетьманство було скасоване.

10(21) листопада 1764 р. Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство і незабаром відновила діяльність так званої другої **М.К.** у Глухові. **М.К.** складалася з чотирьох російських урядовців, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (українця і росіянина) і службовців канцелярії. На чолі **М.К.** стояв граф П.Рум'янцев (водночас генерал-губернатор Малоросії), який виконував завдання остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та підпорядкування управління українськими землями загальноросійським державним органам.

М.К. підпорядковувалася канцелярії Малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796 р.). Поступово узурпувала всю повноту військової влади. Після ліквідації в 1781 р. сотенно-полкового устрою Лівобережної України, перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні карабінерні частини російської армії (1783 р.) та запровадження намісництв (1780-1783 рр.) стандартизувала систему державного управління в Україні.

Скасована відповідно до указу від 20(31) серпня 1781 р.

Літ.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк ; К. ; Париж ; Торонто, 2001; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К. : [б. в.], 1929. – Вип. 6; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2.

Якубова Л.Д.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – спеціальна урядова установа Московської держави, створена 31 грудня 1662 р. для управління Лівобережною Україною. В **М.п.** служило до 4 дяків і від 15 до 40 піддячих. **М.п.**

підпорядковувався Посольському приказу, керівники якого, як правило, його очолювали. Водночас фактичне управління діяльністю **М.п.** здійснював московський цар. Головним завданням **М.п.** були зносини з гетьманським урядом, контроль діяльності установа військово-адміністративного управління Гетьманщиною і реалізація заходів московського уряду на Лівобережній Україні.

Через діяльність приказу царський уряд відповідно до умов українсько-московських договорів (Березневі статті 1654 р., Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р. та ін.) здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воєвод в українські міста, проводив контроль за внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав через дяків і піддячих відомості про політичну ситуацію в Гетьманщині, видав питаннями розміщення російських військ в Україні, відбудови і спорудження нових фортець та укріплень, розглядав справи про злочини службових осіб тощо.

Рішення російського уряду направлялись в Україну через **М.п.** у вигляді грамот і скріплювалися особливою печаткою. З України в **М.п.** надходили донесення, чолобитні та інші документи. Приказ сприяв зміцненню великого феодального землеволодіння шляхом закріплення за українськими феодалами їхніх земельних володінь, а також зростанню російського дворянського землеволодіння в Україні. Також **М.п.** виступав як судовий орган, розглядаючи справи про злочини своїх чиновників в Україні.

М.п. ліквідовано 1722 р. у зв'язку з скасуванням приказової системи управління. Замість **М.п.** була встановлена Малоросійська колегія, яка у цивільних справах підкорялася сенату, а у військових – головнокомандуючому військами в Україні. Колегія була найвищою установою в Україні, вище гетьмана. Гетьман мав лише дорадчий голос. У 1727 р. Малоросійська колегія була ліквідована і відновлена влада гетьмана.

Літ.: *Довідник з історії України* / за ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К. : Генеза, 2011; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : [б. в.], 1959; *Історія держав-*

ної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Софроненко К. А.* Малоросский приказ Русского государства второй пол. XVII и нач. XVIII века. / К. А. Софроненко. – М. : [б. и.], 1960.

Годзюр М.В.

МАНІФЕСТ (фр. manifeste, від лат. manifestus – явний, очевидний) – особливий вид державно-політичного акта. Традиційно поділяється на державні маніфести та політичні маніфести.

Державний **М.** – урочистий письмовий акт верховної влади, що сповіщає громадян про особливо важливі події у державі (ухвалення важливих державних актів, законодавчих норм, стану війни чи миру).

Політичний **М.** – відозва, звернення громадських та політичних організацій, що має принциповий, програмний характер, містить виклад поглядів та намірів. У такому разі цей акт впливу, тиску на ту чи іншу владу, політичну силу, на окремі гілки влади і навіть політичних, громадських діячів.

У деяких парламентських демократіях політичні партії готують виборчі маніфести, які є викладом як їх стратегічних цілей, так і проектів законодавчих змін, завдяки яким вони повинні дістати достатню підтримку у виборців, щоб сформувати уряд. Законодавчі пропозиції, що викладені у виборчому маніфесті партії, що виграла вибори, часто розцінюються як такі, що мають пріоритет порівняно з іншими заходами, які керівна партія вносить на розгляд законодавчої влади.

Прикладом використання маніфестів в історії України є “Маніфест Голови Директорії Симона Петлюри до українського народу” (1920 р.), в якому міститься заклик підтримати зусилля Директорії у боротьбі за незалежність України та “Маніфест організації українських націоналістів” (1940 р.), в якому викладаються завдання й основні принципи діяльності ОУН.

В сучасній Україні такий вид політичних актів як маніфест використовується доволі рідко, з найвідоміших можна назвати – “Маніфест молодих державних службовців України” (2000 р.) та “Маніфест середнього класу України” (2008 р.).

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакумен-

ко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Політологічний словник* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та Ю. Ф. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – 790 с.; *Словарь исторических терминов* / под ред. В. С. Симакова, А. П. Крюковских. – М. : ЛИТА, 1998. – 464 с.

Козаков В.М., Половинець А.М.

МАРКС КАРЛ ГЕНРІХ (9.09.1818 – 14.03.1883) – філософ, економіст, засновник наукового світогляду – діалектичного та історичного матеріалізму, основоположник наукового комунізму.

Народився третьою дитиною в сім’ї адвоката. В 17-річному віці відмінно закінчив гімназію, навчався в університетах в Бонні та в Берліні, де вивчав юридичні науки, згодом історію і філософію. У Берліні на формування його поглядів вплинули младогегельянці, які прагнули зробити з філософії Гегеля атеїстичні та революційні висновки. Здавши екстерном університетську дисертацію про філософію Епікура, **М.** у 1841р. закінчив університет. У 1842 р. став редактором опозиційної “Рейнської газети” в Кельні, після закриття якої у 1843 р. переїхав до Парижа, де знайомиться з Генріхом Гейне та Фрідріхом Енгельсом, з яким співпрацював усе життя. У 1843 р. одружується на аристократці Джемі фон Вестфален, племінниці засновника концерну Philips. У 1845 р. його було вигнано з Парижа, і разом з Ф.Енгельсом він переїхав до Брюсселя, де вони написали “Німецьку ідеологію”, в якій критикували ідеалізм Гегеля та младогегельянства і сформулювали основи діалектичного та історичного матеріалізму. У 1847 р. **М.** і Енгельс вступили до таємного пропагандистського товариства німецьких емігрантів “Союз комуністів”, за дорученням якого склали знаменитий “Маніфест Комуністичної Партії” (1848 р.). Після початку французької революції у 1848 р. **М.** був висланий з Бельгії, приїхав до Парижа, а звідти після березневої революції – до Німеччини. У Кельні він стає редактором “Нової Рейнської газети”, яка виходила до травня 1849 р., після чого була закрита, а **М.** висланий з Німеччини. Він відправився зі своєю сім’єю спочатку до Парижа, але знову був висла-

ний і звідти виїхав до Лондона, де прожив до самої смерті.

Життя **М.** в еміграції було вкрай важким: бідність, наклепи ворогів, отримання лише випадкових заробітків від написання статей до газет. Сім'ю підтримувала постійна фінансова допомога Ф.Енгельса. У цей період були написані основні економічні праці **М.** З 1850 р. заглиблюється у вивчення політичної економії та економічної історії, пише працю "Критика політичної економії" (1858 р.), у другому виданні якої, що мала назву "До критики політичної економії" (1862 р.), були викладені основні теоретичні положення його економічного вчення. **М.** став організатором 1-го Інтернаціоналу (1864 р.), який мав за мету об'єднання міжнародного робітничого руху. У 1865 р. закінчив головну працю – "Капітал" та надрукував роботу "Заробітна плата, ціна та прибуток". У 1867 р. надруковано 1-й том "Капіталу", роботу над 2-м та 3-м томами "Капіталу" **М.** не закінчив, їх підготував до видання Ф.Енгельс. У 1875 р. опублікована праця "Критика Готської програми".

Уже в ранніх працях **М.** аналізує сутність приватної власності, яка охоплює всю сукупність виробничих відносин капіталізму, відокремлює економічний та юридичний аспекти власності, передбачає, що історичною місією пролетаріату буде знищення приватної власності у майбутньому.

У "Капіталі" **М.** досліджує економічну систему капіталізму: характеризує товар як єдність споживчої та мінової вартостей і обумовлений цим двоїстий характер праці (абстрактний та конкретний), що стало першим науковим відкриттям **М.**, розглядає процес розвитку форм вартості. Друге наукове відкриття – вчення про додаткову вартість в умовах дії закону вартості. Джерелом додаткової вартості **М.** вважає неоплачену працю найманих робітників через те, що робоча сила в процесі виробництва створює більшу вартість, ніж коштує сама. Розкриває сутність заробітної плати як перетвореної форми вартості і ціни товару "робоча сила". Обґрунтовує закон народонаселення за умов капіталізму: зростання промислової резервної армії праці зумовлено збільшенням органічної побудови виробництва. Визначає сутність капіталу, розмежовує постійний та змінний, основний та оборотний капітали, різні форми капіталу (товарний, торговельний, позичковий) і відповідні фор-

ми отримання підприємницького доходу, торговельного прибутку, відсотка, земельної ренти. Характеризує умови простого та розширеного відтворення. Обґрунтовує закон зниження норми прибутку зростанням органічної побудови капіталу. Створив теорію економічних криз, вчення про суспільно-економічні формації та ін. Перевагами економічного вчення **М.** є обґрунтований та глибокий аналіз капіталістичного способу виробництва; розкриття його суперечностей, законів та тенденцій, а також сутності багатьох економічних категорій; використання діалектичного методу дослідження та методології конструктивної критики різних шкіл політичної економії. Однак економічне вчення **М.** має недоліки, пов'язані із проблемою знищення приватної власності, невикористанням товарно-грошових відносин при соціалізмі, тотальним одержавленням засобів виробництва та ін.

М. помер у віці 64 роки у Лондоні і похований на кладовищі "Highgate-Cemetery".

Літ.: *Економічна* енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр "Академія", 2000. – 864 с. – Т. 1; *Советский энциклопедический словарь* / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1982. – 1600 с.

Крамарева О.С.

МАХНОВЩИНА – повстанський рух 1918-1921 рр. на півдні України під проводом Н.І.Махна, спрямований проти німецьких окупантів та гетьманату, згодом проти Директорії УНР, білогвардійців, більшовиків. Ідеологами **М.** були анархісти. Махновці боролися проти будь-яких форм обмеження політичної та господарської свободи селянства, за вільний радянський лад. На ґрунті цієї боротьби вони неодноразово ставали союзниками більшовиків у відновленні радянської влади, але тричі оголошувалися поза законом. Розходження махновського повстанства з більшовиками мало глибокий соціальний підтекст, який полягав у негативному ставленні села до політики воєнного комунізму та більшовицької диктатури. Ідейно-політична платформа **М.** втілювалася в гаслі "Вільного радянського ладу", під яким розумілася система громадського самоуправління та свобода господарської і суспільно-політичної діяльності. **М.** була придушена більшовиками.

Донедавна в науковій і публіцистичній літературі, кінематографі махновський рух однозначно визначався як глибоко антинародний, антиреволюційний і куркульський у своїй основі, а сам Нестор Махно кваліфікувався щонайменше як політичний авантюрист із карним минулим. У цих оцінках багато правди, однак це не вся. Сьогодні відбувається переоцінка цього складного і суперечливого явища, яким була **М.** Приміром, американський історик Майкл Палій вважає махновців найбільш сильною партизанською силою, якою незалежно від інших керував її лідер. Під впливом революційних подій 1905 р. Нестор Махно долучився до політичної діяльності та перебував під впливом різних політичних партій, врешті пристав до гуляйпільської групи “хліборобів анархістів-комуністів”. 16 жовтня 1918 р. махновці захопили Гуляйполе та оголосили від імені районного гуляйпільського революційного комітету про відновлення радянської влади та про повстання “робітників і селян проти душителей та катів Української революції австро-германо-гайдамаків...”. Цю дату можна вважати початком в історії **М.** 20 жовтня 1919 р. прийнята Військово-революційною радою армії декларація, яка містить концептуальні положення, за які боролися махновці. Сутність справжньої Радянської влади вони вбачали в утворенні вільним селянством повсюдно на місцях своїх суспільно-економічних організацій: сільських комітетів та рад, різноманітних союзів, кооперативів, рудничних, фабричних та заводських комітетів, залізничних, поштово-телеграфних та інших організацій. З метою широкого зв'язку вони повинні створюватися знизу вгору і об'єднуватися в органи у вигляді економічних рад, які б виконували функцію регулювання суспільно-господарського життя. Ці ради повинні утворюватися на добровільних засадах і в жодному разі не бути політичними утвореннями, які здійснюють під маскою Радянської влади політичну владу. Основна їх мета – регулювати живу господарчу діяльність на місцях. У вирішенні земельного питання махновці висували наступні положення. По-перше, завдання швидкого удосконалення відсталого і зруйнованого сільського господарства, причому всі рішення повинно приймати вільне селянство, що дасть змогу ліквідувати куркульські елементи. По-друге, вільне

вирішення самим селянством земельного питання неодмінно приведе селян до необхідності організації господарства на громадських засадах, причому селянство саме переконається, що все повинно належати громаді, а не окремим особам. Декрет комуністичної влади про націоналізацію землі як насильницьке захоплення її до рук влади повинен бути відмінений, оскільки в особі держави селянство отримає нового експлуататора з насильницькими поборами та повинностями. Щодо національного питання, у декларації підкреслювалося, що всяка національність має природне та незаперечне право користуватися своєю мовою, дотримуватися своїх звичаїв — тобто підтримувати та розвивати свою національну культуру в усіх її проявах. “Але це не повинно мати нічого спільного з націоналізмом “самостійного” характеру, який протиставляє одну націю іншій і підміняє боротьбу за об'єднання – боротьбою за відособлене, національне. Тому всяка політична влада, яка претендує на насильницьке правління, буде розглядатися як ворожа та контрреволюційна сила, проти якої вестиметься найрішучіша боротьба за захист себе і свого права на вільну організацію до останньої краплі крові”.

Літ.: *Михненко А. М.* Історія Донецького басейну другої половини XIX першої половини XX ст. : монографія / А. М. Михненко ; перед. слово О. П. Реєнта. – К. : Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2003; *Равич-Черкаський М.* Махно и махновщина / М. Равич-Черкаський. – Екатеринослав : [б. и.], 1920; *Яковлев Я.* Советская власть на Украине и махновщина / Я. Яковлев. – Х. : [б. и.], 1920; *Супруненко М.* Україна в період воєнної інтервенції і громадянської війни / М. Супруненко. – К. : [б. в.], 1951; *Супруненко М.* Боротьба трудящих України проти денікінщини / М. Супруненко. – К. : [б. в.], 1979; *Центральний державний архів вищих органів влади і управління Росії*, ф. 9431, оп. 1, спр. 152, арк. 2-3; *Palij M.* The Anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution / M. Palij. – Seattle, 1977. – P. 249; *Малик Я.* Короткий історичний довідник (поняття, події, терміни, персоналії) / Я. Малик, В. Павлюк. – Львів : [б. в.], 2009; *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. – Т. 6. Ля – Мі. – К. : [б. в.], 2009.

Михненко А. М.

МЕНТАЛЬНИЙ ПРОФІЛЬ УКРАЇНСТВА – сукупність диспозицій, закладених на фундаментальному рівні (архетиповому

та аксіологічно-регулятивному), що може реплікуватись і модифікуватись у міру його рефлексії в процесі соціалізації (адаптації) особистості у соціумі більш або менш аутопоейтично і передаватись наступному поколінню (дітям) як фундамент (але вже модифікований соціалізованими батьками та відрефлексований) для соціалізації нового покоління і так далі в процесі історії України. Ментальний профіль може бути охарактеризований через ментальні атрибуції – самоприписувані або ж зовнішньоприписувані властивості тієї чи іншої етносоціальної спільноти, що полягають у специфічних способах репрезентації дійсності, пов'язаних як з феноменологічним, так і з ідеологічним відображенням і конструюванням соціальних смислів.

Параметри ментального профілю етносоціальної спільноти можуть мати функціональні та дисфункціональні (нонфункціональні) виміри (прояви). Дисфункція в розумінні Р.Мертонна – це прояв дезадаптації або порушення пристосування даної системи. Ментальність як програмне забезпечення соціальної організації (як процесу) може сприяти відтворенню соціальних форм, які збереглися як архаїзми із стародавніх часів. Подібний розгляд ментальних дисфункцій у контексті екстраполяції на феномен ментальності мертонівського поняття дисфункції передбачає порівняння функціональних та дисфункціональних (нонфункціональних) проявів. Саме тому в даному визначенні пропонується можливий варіант шкали оцінювання ментальності в континуумі “норма – дисфункція – нонфункція”.

Норма ментального параметра – це вияв його функціональності, тобто забезпечення за рахунок його відтворення достатнього рівня пристосування (адаптивності) даної соціальної системи, що полягає в збалансованості та взаємній координуваності (синергійності) її підсистем (економіки, політики, освіти, релігії).

Дисфункція ментального параметра виявляється в тому, що при відтворенні того чи іншого ментального параметра в соціальній системі у цілому та її окремих підсистемах починають виявлятися девіації (у вигляді відкритих або ж латентних дисфункцій).

Нонфункція ментального параметра виявляється в тому, що при його відтворенні соціальна система переходить у кризовий (ха-

отичний) стан, при цьому кризовість та хаотичність стають хронічними та застійними. Окремі ментальні параметри українців, описані в науковій соціологічній та етнопсихологічній літературі, мають, з точки зору соціальної системи, дисфункціональний та нонфункціональний виміри. Це стосується, зокрема, індивідуалізму, інтровертності, кардіоцентризму, емоційності, екстернальності, толерантності. Водночас залежність усіх вищезазначених параметрів від ступеня стійкості атрактора визначало б зовсім інші їх прояви в інших соціальних умовах.

Впровадження понять “цілісний атрактор” та “дифузний атрактор” дає можливість проаналізувати функціональні та дисфункціональні (нонфункціональні, соціопатичні) прояви ментальності. Цілісний атрактор є залежним від інформаційних впливів інших суспільств, які виступають постачальниками ціннісних стандартів для соціальних систем без вираженої центроверсії.

Центроверсія – це рух системоутворюючих суб'єктів до формування цілісного атрактора. При послабленні центроверсії атрактор набуває ознак розщепленості, що означає – соціальна система прирікається на перманентну кризовість та перехідність, а параметри ментального профілю стають латентно або ж відкрито дисфункціональними.

Оцінний континуум ментального параметра можна вкладати в шестивимірну шкалу, основні полюси якої визначено в структурному функціоналізмі Т.Парсонса та Р.Мертонна, розвинено в дослідженнях українських соціологів Є.Головахи та Н.Паніної, О.Донченко та Ю.Романенко та яка потребує подальшої емпіричної валідації: “соціальна норма – соціальна девіація – соціальна дисфункція – соціальна нонфункція – соціопатія – хаотичний соціальний стан”.

Ментальні риси (диспозиції) можуть виявлятися в оцінному континуумі, що охоплює виміри соціальної норми, соціальної девіації, соціальної дисфункції, соціальної нонфункції та соціопатії, яка сприяє системній поразці та переводить суспільство в хаотичний стан за рахунок активування колективного несвідомого.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в нормі, коли вона забезпечує належний рівень конформності, тобто відносного ізоморфізму між особою та суспільством, а в динамічному вимірі – між соціалізацією та індивідуалізацією.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-девіантному вимірі, коли її прояви в тих чи інших соціальних підсистемах призводять до ухилення різних суб'єктів від контакту з ними або ж найпростіших форм соціальної ізоляції (за Мертоном, – ескапізм, ретреатизм), що, однак, дозволяє вирішувати виникаючі соціальні проблеми локально і без соціально-підсистемних змін.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-дисфункціональному вимірі, коли окремі соціальні підсистеми виявляють ознаки кризи і потребують соціального реформування.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціально-нонфункціональному вимірі, коли криза, яка охоплює одну соціальну підсистему, переходить в іншу (суміжну і дотичну з нею) соціальну підсистему (напр., з економічної в політичну).

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в соціопатичному вимірі, коли її прояви супроводжують аномію (Дюркгейм, Мертон) або ж хаотичний соціальний стан.

Диспозиція (ментальна риса) виявляє себе в хаотичному стані, коли в суспільстві спостерігається злам соціальної системи у вигляді революції, громадянської війни або ж іншої форми насильницької трансформації.

Літ.: *Донченко О. А.* Социетальная психика / *О. А. Донченко.* – К. : Наук. думка, 1994; *Романенко Ю. В.* Смыслопродукування в соціальних системах / *Ю. В. Романенко.* – К. : Е та Е, 2005; *Романенко Ю. В.* Соціалізація особи: мета-програмний та психотехнологічний аспекти / *Ю. В. Романенко.* – К. : Вид-во ДУІКТ, 2007; *Романенко Ю. В.* Сучасні психотехнології / *Ю. В. Романенко.* – К. : Вид-во ДУІКТ, 2008.

Романенко Ю.В.

МЕРТОН РОБЕРТ КІНГ (1910-2002) – американський соціолог, видатний представник структурно-функціонального напрямку сучасної соціології, один із перших учнів та колег

Т.Парсонса, П.Лазарсфельда, П.О.Сорокіна. Навчався у Гарвардському університеті. Захистив докторську дисертацію на тему “Пуританізм, пієтизм і наука” (1936). У 1940-ві рр. був співректором (з П.Лазарсфельдом) Бюро прикладних до-

сліджень Колумбійського університету, а також президентом Американської соціологічної асоціації (1957). На погляди **М.** значний вплив справили роботи М.Вебера, У.Томаса, Е.Дюркгейма, а також Т.Парсонса, якого він критикував за абстрактність концепцій, за спробу створити загальну соціологічну концепцію, котрій він протиставив “теорію середнього рівня”, яку розумів як міст між емпіричними узагальненнями й абстрактними схемами – роботи “Про теоретичну соціологію” (1967), “Структурний аналіз у соціології” (1975). Значну увагу приділяв розробці структури соціологічної науки, соціологічного методу, був прихильником єдності теоретичної та емпіричної соціології, яку заперечував Т.Парсонс. У 1948 р. **М.** пропонував програму створення теорії середнього рівня (рангу), введення обмежень при побудові теорій і концептування дослідницької практики, формування понятійного апарату, обґрунтував постулати структурного функціоналізму: 1) постулат інтегральної єдності соціальних систем, їх різноманітності; 2) постулат функціональної універсальності; 3) постулат незбігу функціональної проблематики в аналізі соціальної реальності.

Найбільш суттєвим був вклад його у вивчення природи бюрократії – робота “Читаючи про бюрократію” (1952), яка написана під впливом роботи М.Вебера “Протестантська етика та дух капіталізму”, соціології науки і соціології масових комунікацій – робота “Масове переконання” (1946), депривації та референтних груп – роботи “Соціальна теорія і соціальна структура” (1957, 1967), “Підходи до вивчення соціальної структури” (1975). В роботі “Наука, техніка і суспільство в Англії XVII ст.” (1938) він обґрунтував гіпотезу про те, що зростання наукової діяльності в Англії XVII ст. пов’язане з соціальними силами і, насамперед, с пуританською релігією та її мораллю (корисність, раціоналізм, індивідуалізм тощо), що стимулювало наукові відкриття. Пізніше **М.** розглядав науку як соціальний інститут – робота “Соціологія науки” (1979), що характеризується своїми ціннісно-нормативними регуляторами у вигляді інституціональних імперативів: “універсалізм”, “спільність”, “організований скептицизм”, “безкорисливість”. Підхід **М.** до науки сприяв оформленню соціології науки як самостійної галузі

соціології. Він відіграв важливу роль у формуванні соціології медицини, масових комунікацій, соціальної стратифікації, соціології професій та соціології конфлікту.

М. зробив значний внесок у розвиток структурно-функціональної теорії, яку критично переглянув в аспекті її непереконливих тез. Він розглядав її з позиції організаційного скептицизму, поширив функціональний аналіз із суспільства в цілому на його окремі складові. Структурно-функціональний аналіз розглядав за формулою: мотив – дія – наслідок для деякої соціальної системи. У інтерпретації **М.** місце соціальної дії, як це було у М.Вебера та Т.Парсонса, займає поняття “функція”. Він акцентує увагу на таких визначеннях: 1) етимологічне – обов’язки, призначення, церемоніал; 2) синонімічне поняттю “заняття”; 3) активність, що відповідає певному статусу; 4) математична інтерпретація, запропонована свого часу Лейбніцем; 5) центральне для функціонального аналізу: віталістичні та органічні процеси. Поняття “функція” розглядається **М.** у зв’язку з поняттям “дисфункція”, під якою він розумів наслідки, що спостерігаються й зменшують адаптацію або регулювання в системі. Причинами виникнення дисфункцій є розлад елементів, побічні наслідки та ефекти структурних дій, розлад у підсистемі, що підштовхує зростання аномії та девіантної поведінки. В роботі “Соціальна структура та аномія” (1966) проаналізував різні типи поведінкових реакцій на деформації соціальної структури: “конформізм”, “інновація”, “ритуалізм”, “ретризм” тощо. Якщо Т.Парсонс розглядав відхилення в системі як винятковість, то **М.** був впевнений, що дисфункція так само закономірна для системи, як і функція. Він увів у науковий обіг поняття “нон-функції”, під якими розумів соціальні форми, що вижили та збереглися з ранніх етапів історії і не справляють будь-якого примітного впливу на сучасне суспільство, а також розробив поняття “балансу функціональних і дисфункціональних наслідків”, “функціональних альтернатив” та “функціональних еквівалентів”, що використовуються в управлінській діяльності.

Літ.: Барзгова Е. С. Американская социология (традиции и современность) : курс лекцій / Е. С. Барзгова. – Екатеринбург : Деловая кн., Бішкек : Одисей, 1997; Громов И. Г. Западная социология :

учеб. пособие для ВУЗов / И. Г. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : ООО “Изд-во “ДНК”, 2003; Мертон Р. К. Явные и латентные функции / Р. К. Мертон // Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Роберт Мертон ; под общ. ред. В. В. Танчера ; рефератив. пер. и вступ. ст. В. Костинской. – К. : Ин-т социол., 1996; Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книж. дом, 2003.

Сурмін Ю.П.

МІСЦЕВА ВЛАДА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО ЛАДУ (1927-1937).

Підвалинами радянської влади, які, власне, й зумовили її назву як “радянської”, були низові ради. В Україні це були сільради та міськради, де на виборах діяли норми прямої демократії. Наймасовішою низовою владною структурою була сільрада, і через це державній владі отримати контроль над нею було найважче. Права сільради значно зросли після утворення СРСР, хоча це й не стало його прямим наслідком.

Сільрада могла суттєво впливати на життя села під час активної фази непу, особливо після зменшення, а потім і ліквідації адміністративних повноважень комнезамів та перетворення їх на громадські організації. Сільрада, як і міськрада, в умовах постійних змін в адмінподілі була однією з найбільш сталих одиниць. Кількість мінімального населення для створення сільради збільшилася порівняно з положенням 1920 р. і становила 1 тис. мешканців. Однак згодом правила були дещо лібералізовані. Для особливих випадків, і зокрема для створення національної сільради, мінімальна кількість населення була зменшена від 1 тис. до 500 осіб. Дозволялося також створення сільради з меншою, ніж 1 тис. осіб кількістю у разі географічної віддаленості населених пунктів від центрального селища більш ніж на 3 км (до жовтня 1925 р. того часу діяла норма в 3-5 км). Протягом 1920 – середини 1930-х рр. сільради мали стійку тенденцію до збільшення кількості. Якщо врахувати, що за переписом 1926 р. в Україні налічувалося 54 470 сільських населених пунктів, що об’єднувалися у 10 733 сільських рад, то можна сказати, що в середньому одна сільрада об’єднувала 5 населених пунктів.

Державними службовцями слід вважати лише членів виконавчих органів сільради. Такими за Положенням про сільради від 28 жовтня 1925 р. у селах з кількістю понад 3 тис. мешканців визначалася президія у складі трьох осіб – голови сільради, його заступника та секретаря або двох, якщо секретар не є членом сільради. У селах з кількістю населення менше ніж 3 тис. обирали голову сільради та секретаря, причому секретар міг не бути членом сільради. Отже, на сільради з населенням понад 3 тис. виділялося (за місцевим бюджетом) три оклади державних службовців, з кількістю мешканців менше 3 тис. – два оклади. У жовтні 1927 р. положення про сільради було дещо змінене. Президія сільради тепер утворювалася у будь-якому випадку, а от у сільрадах з населенням понад 5 тис. кількість членів президії за рішенням райвиконкому можна було збільшити до дев'яти, причому кожен з них мав брати участь у роботі не менш як однієї комісії. Однак кількість передбачених в бюджеті посад не змінилася. У Положенні зазначалося, що інші члени сільради, у тому числі й члени президії та учасники різноманітних комісій, “виконують свої обов'язки безоплатно”. Водночас у положенні 1927 р. наголошувалося на тому, що у разі, “коли це визнає за потрібне районний виконавчий комітет”, матеріальне утримання можна надавати й заступнику голови сільської ради та членам президії.

Як частина виконавчої гілки влади на селі існував інститут уповноважених сільради. Їх обирали зі складу депутатів сільради у відокремлених від центру сільради селах, в яких мешкало не менше 100 осіб. Уповноважені не лише транслювали розпорядження сільської ради, а й могли мати деякі адміністративні права. Зокрема, спеціальним рішенням сільської ради їм надавалося право видавати довідки і посвідчення мешканцям підпорядкованої їм території.

З 1924 р. з'явилася ще одна категорія службовців, відповідальних за виконання державної політики на селі, – сільські виконавці. Положення про сільських виконавців було ухвалене 9 липня 1924 р. Втіленням цього положення в життя влада напівпримусово втягувала у свою орбіту найширші верстви села. За допомогою сільвиконавців влада сподівалася якомога щільніше охопити село й поглибити контроль над ним. В одній з

роз'яснювальних брошур так описувалася роль сільвиконавця на селі: “Щоб не трапилося на селі – злочин, пожежа, крадіжка; щоб не відбулося на селі – збори, урочисте свято, вибори тощо, перша про це має знати людина, що червона стрічка на руці відзначає її від всіх інших селян. Це – сільвиконавець. Але його сільрада настановила на цю посаду не тільки, щоб знати про всі події на селі. Він повинен ще й вживати відповідних заходів, залежно від події”. Сільвиконавців призначала сільська рада з числа фізично здорових осіб, переважно чоловічої статі, віком від 18 до 45 років, які постійно мешкали в даному селі.

З приводу жінок зазначалося, що їх “притягають до виконання обов'язків сільвиконавців лише в тій випадку, коли сільрада визнає це за необхідне”. Сільвиконавцем не призначалися члени родин червоноармійців і міліції, учні та ті селяни, які брали участь у радянських, партійних, профспілкових, протипожежних та інших організаціях. Отож, сільвиконавцями не призначали тих, хто вже перебував під контролем радянської влади чи працював на її зміцнення. З іншого боку, сільвиконавцем не могли стати позбавлені виборчих прав мешканці, тобто ті, кого радянська влада вважала своїми ворогами. Але це вже були не “звільнені” від обов'язків сільвиконавця, а “позбавлені” такого права. Таких обкладали спеціальним податком за те, що вони не відпрацьовують сільвиконавцем. Упровадженням інституту сільських виконавців держава намагалася зміцнити свій вплив на більшу частину села й ізолювати потенційно небезпечних селян.

На посаду призначала сільрада. Спочатку вона розподіляла всі підзвітні їй господарства селян на окремі території (“участки”) з 10-15 (у 1930 р. – 20-50) дворів таким чином, щоб з кожної такої ділянки можна було обрати приблизно рівну кількість молодших сільських виконавців. Над ними стояв старший сільський виконавець, яким могла стати лише грамотна особа (щоб складати протоколи). Сільрада і в цьому випадку розділяла територію таким чином, щоб на кожного старшого сільського виконавця припадала приблизно рівна кількість підпорядкованих йому молодших, але не більше десяти. Після такого розподілу територій складався список тих, хто зобов'язаний був відробити цю повинність. Кожен кандидат

ставав сільвиконавцем наступного разу лише після того, коли всі інші вже раз побували на цій посаді. Про те, що це була повинність, свідчить та обставина, що за відмову селян карали так само, “як за відмову від виконання натуральних відбутків”.

Суть обов’язків цього найнижчого рівня державного службовця полягала ось у чому. Протягом терміну перебування на посаді (3–4 місяці) сільвиконавці виконували накази двох інстанцій – сільради та начальника районної міліції. До їхніх функцій також входило наглядати за порядком, повідомляти міліцію чи сільраду про всілякі негаразди та злочини, скоєні на їх території, тощо. Найпривабливішим для більшовицького керівництва у процесі встановлення диктатури були такі обов’язки сільських виконавців: “Повідомляти голову Сільради й начальника міліції про всіх прибуваючих до селища сторонніх громадян, а також про випадки гонки самогону, дезертирів та, взагалі, про всіх підозрілих, на їх думку, осіб... Допомогати відповідним органам виявляти неплатників податку, що укривають земельну площу і т. п.”. Компартіно-радянська влада розглядала сільвиконавців як секретних співробітників (сексотів). Щоб у цьому не залишилося сумнівів, можна процитувати ще один пункт із обов’язків сільвиконавців: “виконувати інші обов’язки, покладені на сільвиконавців чинним законодавством та спеціально виданими для цього інструкціями НКВС”. За невиконання своїх обов’язків сільвиконавець “адміністративним порядком штрафується, притягається до примусової праці, або навіть заарештовується”.

Само по собі вперте невиконання обов’язків, особливо пов’язаних із доносами, ставило під сумнів лояльність того чи іншого мешканця до радянської влади. Слід також додати, що навіть за сумлінне виконання обов’язків плати сільський виконавець не отримував, але користувався деякими пільгами. Зокрема, під час виконання обов’язків та шість місяців потому він звільнявся від громадських робіт, його не можна затримати без повідомлення про те сільської ради. Крім того, визначаючи сільвиконавця “як урядову особу, уряд дбає за те, щоб обороняти його інтереси як сільського активіста” – йдеться про компенсації та пільги сільвиконавцю чи його родині в разі його каліцтва чи смерті від “тлитайського терору”. Отже, влада ство-

рила собі ще загін спільників і визначила супротивників напередодні масової колективізації села.

Сільські виконавці склали вагомую частину сумнозвісних сільських “активістів” періоду масової колективізації та реквізиції усього продовольства у 1932–1933 рр.

Наступними після підпорядкованих сільраді співробітників у гільці державної влади були службовці районного рівня. Як адміністративно-територіальна одиниця район був менш стабільним від сільради. Але це стосувалося лише величини та кількості районів. Як одиниця в системі адмінподілу район існує беззмінно від 1923 р. і донині. Постійним змінам у міжвоєнний період піддавалася лише найвища ланка місцевого самоврядування. А найбільш сталим у міжвоєнні роки виявився окружний поділ. Тому саме на прикладі вертикалі “округ – район (або міськрада) – сільрада” і подається модель місцевого територіального управління УСРР. Ця модель характеризує організацію місцевих органів влади станом на 1927 р. Зі змінами адмінподілу відповідно змінювалися й кількість і функції управлінських посад для місцевого управління. Але сама схема організації радянської влади на місцевому рівні, втім, як і на центральному, залишалася незмінною до грудня 1936 р., а фактично до 1938 р. Додамо, що у низових органах влади мало що змінилося й після конституційної реформи 1936 р. (в Україні нова Конституція була ухвалена у січні 1937 р.).

Вибирати та бути обраними до складу міськради чи сільрад, а отже, й у вищі від них органи влади могли далеко не всі. З часом норма щодо “позбавленців” ставала вже зайвою – у сформованій тоталітарним режимом державі реально ніхто не міг наважитися на голосування проти “блоку комуністів і безпартійних”. У лютому 1935 р. в газетах було опубліковане коротке повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі – прямими, відкриті – закритими. Пленум ЦК запропонував внести в порядок денний чергового Всесоюзного з’їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Всесоюзний з’їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й. Сталіна. 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з’їзд

рад СРСР затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими за таємного голосування. Селяни діставали рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних Рад (республіки та Союзу). Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати діючій з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї.

Вказувалося в програмі РКП(б) 1919 р. й на те, що “деяка” перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з “дрібнобуржуазними” верствами села є тимчасовою.

Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою під час формування органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі та не могли стати нею в парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у “конституції соціалізму, що переміг”, навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше ввійшло положення про Комуністичну партію, яка “являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних”. Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував новий Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться “найближчим часом”. Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка виявилася потрібною, щоб належним чином підготувати до виборів но-

менклатуру і самих виборців. “Революція згори” повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою.

“Зачистка” мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії сваволею генсека.

Після ухвалення нової Конституції СРСР з'явилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням “ручної” системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори являли собою величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату. Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ–НКВС. Він потребував підтримки з боку апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою для них нова конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах – шляхом дальшого розгортання державного терору. У лютому-березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. розпочав Великий терор. У ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження “ворогів народу”, вимушених неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних. Було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах у Верховну Раду, які точилися під

час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від "блоку комуністів і безпартійних". Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу. Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою у бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: "Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть". Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Та вона мала прихований смисл. Відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Кабінка ставала тестом на лояльність режиму. Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавалися у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах усі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними від держави й на селі, оскільки працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до жалюгідного стану. У розпал репресій майже не знаходилося сміливців, які наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від "блоку комуністів і безпартійних".

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я.*

Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е. М., Іванков Р. Ш.

МІСЬКА РЕФОРМА 1870 Р. – важлива складова реформ 1860-70-х рр. у Російській імперії. Підготовка міської реформи розпочалася у 1862 р. з ініціативи міністерства внутрішніх справ. Для розробки пропозицій на місцях було створено 509 комісій, на основі пропозицій яких у міністерстві внутрішніх справ у 1864 р. було підготовлено перший варіант проекту міської реформи. Розгляд проектів продовжувався до 1870 р. 16 червня 1870 р. лише третій проект був затверджений царем.

Міське самоврядування створювалося на тих самих засадах, що й земське. На органи міського самоврядування (міські думи і міські управи) покладалися адміністративно-господарські функції: благоустрій міст (освітлення вулиць, ремонт тротуарів, опалення, водопостачання, транспорт тощо), народна освіта, громадська опіка, охорона здоров'я, опікування розвитком торгівлі і промисловості та ін. У межах наданої компетенції органи самоврядування мали відносну незалежність і самостійність, що давало змогу досягти значних успіхів у розвитку міського господарства. Міський бюджет формувалася на основі податків і зборів із нерухомості, доходів від експлуатації міського майна, аукціонів, зборів тощо, а також відрахувань із державної казни. Разом з тим Міське положення передбачало низку обмежень бюджетних прав органів самоврядування: вони не могли самостійно вводити нові податки і перевищувати встановлену законом граничну норму обкладення. На міські думи також покладалися обов'язкові витрати на утримання пожежної охорони, поліції, в'язниць, казарм (20-60% бюджету).

М.р. 1870 р. замінювала катерининські станові органи міського управління, що діяли з 1785 р., всестановими, виборними на чоти-

ри роки міськими думами як розпорядчими та міськими управами як виконавчими органами. Виборче право надавалось особам чоловічої статі, які досягли 25 років і платили на користь міста податки і збори. Найбільшими групами виборців стали: власники нерухомості в межах міста; власники торговельних і промислових закладів, купецьких і промислових свідоцтв тощо. Нарівні з приватними особами виборче право отримали відомства, установи, товариства, церква і монастирі, які сплачували збори до міського бюджету. Вибори до міської думи проводились за 3 куріями (великі, середні і малі платники податків) з рівними загальними сумами платежів міських податків. Кожна курія обирала 1/3 складу гласних (депутатів) міської думи. Чисельний склад думи встановлювався залежно від кількості населення: від 30 до 72 гласних, у Москві – 180, у Петербурзі – 250.

Міська дума обирала зі свого складу міського голову, його товариша, членів управи. Міський голова очолював і думу, і управу, координуючи їх роботу. Міська управа мала постійну канцелярію із розгалуженням на відділи, які займалися окремими питаннями міського життя. Скажімо, в Катеринославі до складу міської управи входило 5 членів, які віддали господарчим, технічним, військовим, торговельним, медично-санітарним і податковим відділами. Організовував роботу управи секретар. При управі з числа гласних створювалися постійні і тимчасові виконавчі комісії. Від гласних не вимагалася обов'язкова присутність на засіданнях, кількість яких не визначалася. Склад міської думи визнавався законним за наявності 1/3 від загального складу гласних. Для нагляду за діяльністю міських дум і управ у кожній губернії створювалося губернське з міських справ присутствіє із чиновників під головуванням губернатора (з 1892 р. – губернське із земських і міських справ присутствіє). Це саме присутствіє приймало скарги на міські органи самоврядування. Нагляду та опікуванню присутствія належала вся господарська діяльність міського самоврядування.

Міською контрреформою стало Міське положення від 11 червня 1892 р., підготовку якого міністерство внутрішніх справ розпочало у другій половині 1880-х рр. Податковий ценз для виборців був замінений майновим. Виборчі права отримали тільки ті

мешканці міст, які мали нерухоме майно, що оцінювалося особливою оціночною комісією (у столицях і містах з населенням понад 100 тис. на суму не менше 3 тис. крб, у губернських містах залежно від розмірів – у 1 тис. – 1,5 тис. крб і в повітових містах – 300 крб). До числа виборців включалися власники торговельно-промислових закладів міста, які мали гільдейські посвідчення. Дрібні та середні платники податків позбавлялися виборчих прав, трьохрозрядна система виборів відмінялася. Як наслідок, число виборців у містах скоротилося у 3-4 рази (в Одесі, наприклад, з 14 118 до 3 660, у Катеринославі виборче право мав ледве 1% населення). Мінімальне число гласних у міських думах скорочувалося до 20 (у столицях до 160). Присутність гласних на засіданнях ставала обов'язковою, число засідань визначалося в 4-24 на рік. Склад міської думи вважався правомочним за наявності 1/3 загального складу гласних.

Порівняно з Міським положенням 1870 р. суттєво обмежувалися права органів міського самоврядування, посилювалася їх залежність від місцевої адміністрації. Порядок контролю за законністю владі надавався контролем за доцільністю діяльності органів самоврядування. Усі важливі рішення міських дум належали затвердженню губернським із земських і міських справ присутствієм. Увесь керівний склад – міський голова, його товариш, міський секретар, члени управи – затверджувалися губернатором, міські голови губернських центрів – міністром внутрішніх справ. Для невеликих міст Міське положення 1892 р. вводило так зване “спрощене управління”. Замість міських дум у них сходи домогосподарів міста обирали збори уповноважених (12-16 осіб), які замість міської управи обирали зі свого складу міського старосту та 1-2 його помічників.

Літ.: *Большая* Российская энциклопедия : в 30 т. / пред. науч.-ред. совета Ю. С. Осипова. – М. : Бол. Рос. энцикл., 2007. – Т. 7; *Дніпропетровськ*. Віхи історії. – Дніпропетровськ : Грані, 2001; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1968; *Історія держави і права України* : навч. посіб. / О. Кузьминець, В. Калиновський, П. Дігтяр. – К. : Україна, 2000; *Отечественная история* : энциклопедия : в 5 т. / редкол. В. Л. Янин (гл. ред.) и др. – М. : Бол. Рос. энцикл., 1994. – Т. 1 : А – Д.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

МІСЬКІ ТА СІЛЬСЬКІ УРЯДНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Окреміше місце в політичній системі Гетьманату посідала структура міського і сільського врядування. Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта в роки Національно-визвольної війни зберегло за собою “давні права і вольності”, тобто традиційні форми. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадало внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиття шляхетства з козацькою старшиною, то міське самоврядування розвивалося надалі. Юридично міста поділялися на дві групи – *магістратські* й *ратушині*. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом. За ним міста діставали самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торговельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їхні управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань тощо. На чолі міста стояв *війт*. Війта вибирав народ і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом). Влада війта була довбична. Важливу роль у системі міського самоврядування відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмістром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків із гетьманською адміністрацією та царськими воєводами.

Члени лавничого суду (лавники) на чолі з війтом вершили судочинство із цивільних і кримінальних справ, виносили по них вирoki, аж до смертних включно. Давній устрій міського врядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана. Унаслідок цього в містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям.

Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала

міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу й на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв *городовий отаман*. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю. У містах, які користувалися магдебурзьким правом, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні користувалися внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт – якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж разі, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У разі, коли мешканці села відбували повинності кільком власникам чи державцям, старост призначали до кожної громади окремо. Реалізовувати делеговані громадою чи державцею села владні функції війтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і в сільських поселеннях мешкали різні соціальні групи, що користувались імунітетом щодо місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема, саме до числа останніх належали так звані протекціоністи, що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть сотенної, а також окремих російських вельмож. Крім того, існували соціо професійні групи – “бобровники”, стрільці, “полубничі”, слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо територіях і виконували різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувалися центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувалися правом внутрішнього самоврядування.

Літ.: Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред-

вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1873-1924) – професійний адвокат, видатний діяч українського визвольного руху, теоретик національного самостійництва, автор брошури “Самостійна Україна”, лідер Української народної партії, член Української Центральної Ради і Українського генерального військового комітету. Закликав до проголошення незалежності України і робив кроки на шляху до цього.

У 1892 р. в Києві відбувся таємний з’їзд Тарасівців (таємне товариство прогресивної молоді) під головуванням **М.**, на якому обговорювалось питання про перехід до політичних акцій. Але серія арештів припинила існування організації. З 1898 р. по 1900 р. **М.** займався справами власної канцелярії в Харкові. У 1900 р. до **М.** звернулись із пропозицією від новоствореної Революційної Української партії написати програму для РУП, яка й з’явилась у його брошурі “Самостійна Україна”.

Згодом **М.** зі своїми однодумцями (брати Макаренки, Шемети, Шевченки та ін.) засновує Українську Народну Партію, яка стала першою українською партією з виразно націоналістичною ідеологією. Одразу ж **М.** пише “Десять заповідей для УНП”. Про діяльність УНП до 1905 р. практично нічого не відомо, оскільки вона була не чисельною й діяла дуже конспіративно. Займалися її члени переважно агітацією.

Революцію 1917 р. **М.** зустрів у Києві, де він офіцером запасу в ранзі поручика виконував свої обов’язки при Київському Окружному Суді. **М.** одразу включається в політичну роботу, намагаючись відродити УНП. На початку липня 1917 р. виявився причетним до збройного виступу українізованого полку ім. П.Полуботка з метою проголошення незалежності й у вересні був висланий з Києва на румунський фронт, де перебував до глибокої осені 1917 р. Після повернення з фрон-

ту на Полтавщині прилучився до організації консервативної за своїми соціально-економічними принципами і самостійницької за політичною спрямованістю Української хліборобсько-демократичної партії (УХДП). Заслуга **М.** полягає в тому, що він, використовуючи юридичні, економічні, політичні аргументи, створив із уже існуючих елементів самостійницької ідеї нову політичну ідеологію, яка ставила за мету створення незалежної Української держави. При цьому здобуття незалежності не було самоціллю запропонованої ним ідеології, а лише шляхом досягнення максимального захисту національних інтересів. Тим самим політик пропонував новий погляд на принципи та ідеологію українського суспільно-політичного руху в цілому. Виклавши у праці “Самостійна Україна” політичну концепцію створення незалежної Української держави з її подальшим удосконаленням у наступні роки, **М.** розробив нову ідеологію, в основі якої лежали національна єдність та національні інтереси. Завдяки такому підходу він стає основоположником нової політичної течії – українського націоналізму як руху за захист національних прав та інтересів.

М. став не тільки теоретиком нової політичної течії, а і її безпосереднім лідером. Його активність зумовила появу організованого українського самостійницького руху із яскраво вираженою державно-національною ідеологією.

Теоретичний доробок **М.** можна поділити на три періоди.

Перший період охоплює 1900-1901 рр. Змістові праці, опублікованих у цей час, властивий специфічний стиль викладу, загальний характер, що дає змогу цей період його теоретичної діяльності охарактеризувати як романтичний.

Другий період розвитку суспільно-політичних ідей **М.** охоплює 1902-1916 рр. Політичний доробок цього проміжку часу має яскраво виражену соціалістичну спрямованість, поєднану з національною ідеологією. Тому його можна ідентифікувати як національно-соціалістичний.

Третій період активної політичної діяльності **М.** припадає на добу Української національно-демократичної революції. Він особливу увагу зосередив на створенні українських військових формувань, завдяки чому його суспільно-політична діяльність набула особ-

ливих рис. Виходячи з цього факту цей період є підстави визначити як військово-державницький.

На переконання **М.**, Україна мала розвиватись як унітарна держава з президентсько-парламентською формою правління. Основою нової держави мали стати широкі громадянські права, розвиток яких забезпечувався реальною незалежністю трьох гілок влади та широким місцевим самоврядуванням, а також захистом прав, інтересів національних меншин. Увага до інтересів та прав національних меншин у доробку **М.** дає змогу спростувати поширені характеристики його теорій як таких, що мають антисемітський та фашистський характер.

Ідеї соціалізму в поєднанні із закликами до національно-визвольної боротьби зумовили появу цілком нового для української політики підходу – національного визволення заради соціального добробуту. Це дає можливість відокремити соціалізм **М.** від інших тогочасних соціалістичних теорій та ідентифікувати його як окремий національно-соціалістичний напрям українського національно-визвольного руху.

Завдяки активній діяльності **М.** в українському суспільному русі з'явилася нова політична теорія, що виразно контрастувала з існуючими політичними концепціями. Однак одним із найголовніших факторів впливу **М.** є не лише формування нової політичної теорії, а й створення організованого руху для її втілення в життя. Незважаючи на незначну кількість прихильників ідеї боротьби за політичну незалежність у період, що вивчається, аргументація боротьби за власні політичні права, викладена **М.**, сприяла радикалізації українського суспільно-політичного руху та його активізації, а також появі нової концепції та принципів боротьби за Українську державу.

Необхідно також відзначити роль **М.** і в суспільно-політичних процесах періоду національно-демократичної революції. Його активна діяльність на ниві організації українських військових формувань мала значні наслідки. Завдяки зусиллям **М.** було створено реальну опозицію Центральній Раді в питаннях формування українських збройних сил та перспектив розвитку України у складі Російської федеративної держави.

У цілому можна констатувати значний вплив теоретичної та практичної діяльності **М.** на

суспільно-політичне життя України в період, що досліджується. Вплив **М.** на суспільно-політичне життя України, незалежно від оцінок його діяльності, підтверджували як його прихильники, так і опоненти. Він виявився у роботі громадських організацій, політичних партій, функціонуванні періодичних видань, створенні національних військових формувань, у зародженні та розвитку нової ідеології - українського націоналізму як ідеї захисту власних національних прав та інтересів.

Літ.: *ОУН: Минувле і майбуття* / відп. ред. С. Таран. – К. : Фундація ім. О. Ольжича, 1993; *Турченко Ф. Г. П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р. : дві моделі державного будівництва* / Ф. Г. Турченко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.

Бондаренко К.І.

МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН ГНАТОВИЧ

(народився близько 1630 р., м. Короп, тепер смт Чернігівської обл. – помер після 1701 р., м. Іркутськ, Росія) – український державний діяч. Походив із селянської родини. Був на військовій службі в Б.Хмельницького, брав участь у Національно-визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. За Зборівським реєстром 1649 р. займав посаду генерального осавула. Виконував різні доручення гетьмана та його соратників. Командував загонами козаків у битвах проти польської шляхти. Після Хмельницького вірно служив І.Брюховецькому. Його служба не залишилася непоміченою: у травні 1665 р. гетьманським указом був призначений Чернігівським полковником. Виступав проти російсько-польського Андрусівського перемир'я 1667 р. Брав участь у таємній раді в Глухові (1668), яка ухвалила рішення про виведення російських військ з Лівобережжя, та в антимосковському повстанні під проводом І.Брюховецького. Підтримував політику П.Дорошенка. У 1668 р. – наказний гетьман Лівобережної України. Вступ московського воєводи Г.Ромодановського з численним військом в Україну і відсутність допомоги союзників спонукали **М.** до переговорів з царським урядом. Після обрання на старшинській раді у Новгород-Сіверському (17(27) грудня 1668 р.) “Сіверським гетьманом” та гетьманом Лівобережної України на Генеральній військовій раді у Глухові (9(19) березня 1669 р.) проводив політику на захист національних інтересів

України. Добився приєднання Києва з округом до Лівобережної України. Вів переговори з Москвою, спрямовані на виведення російських військ за межі території України. Підписав Глухівські статті 1669 р., які чіткіше визначили автономію України, передбачали присутність московських воєвод лише в п'яти українських містах (із суто представницькими функціями та із заборобою втручання у внутрішні справи української адміністрації) – в Києві, Переяславі, Ніжині, Острії та Чернігові. Дипломатичними заходами добивався розширення території України шляхом приєднання Гомеля з прилеглими землями та Мстиславського воєводства.

Його політика викликала незадоволення козацької старшини. Агітацію проти гетьмана розпочав чернігівський полковник Я.Лизогуб. Його підтримали інші полковники. Своїми універсалами вони закликали населення України йти за П.Дорошенком і не підкорятися М. Гетьман опинився між двох вогнів: з одного боку, – невдоволення козацька старшина, що російський уряд віддає Польщі українські землі, з другого – частина українського суспільства, що вважала його прибічником царя, хоча він намагався довести, що поділяє думку козацької старшини. До того ж не скористався виступом С.Разіна, щоб здобути для України незалежність. Спираючись на полки найманих компанійців, прагнув зміцнити гетьманську владу та ослабити вплив старшинської верхівки на державне управління, перенести столицю з Глухова до Батурина, а в майбутньому – до Києва, створити регулярну дисципліновану армію. Жорстоко придушував антиурядові заколоти старшини. Цілеспрямована і послідовна державницька політика гетьмана забезпечила вихід країни із стану Руїни і підвищення її авторитету за кордоном.

Намагаючись позбутися залежності України від Москви, вів таємні переговори з П.Дорошенком про перехід Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала незадоволення старшинської верхівки, православного духовенства і царського уряду, за дорученням якого до Батурина прибули із Москви разом із військовим загоном А.Танєєв і Г.Неєлов. У ніч з 7 на 8 березня 1872 р. вони зустрілися із старшинами-змовниками. В результаті змови генерального обозного П.Забіли, генерального писаря К.Мокрієвича, генерального судді

І.Самойловича та інших представників верхівки з охороною гетьмана із російських найманців та підтримки начальника московського загону в ніч з 12 на 13(23) березня 1672 р. був заарештований та усунений від влади. Гетьмана вивезли до Москви, де піддали тортурам і суду за звинуваченням у державній зраді. Згодом смертну кару йому було замінено засланням до Сибіру та ув'язненням в Іркутській тюрмі. Разом із ним до Сибіру відбули дружина Настя, син Петро, дочка Олена та племінник Михайло Зіновійів. Після звільнення (1688) перебував на військовій службі у Селенгінську (тепер смт Кабанського р-ну Бурятії) на Забайкаллі. 1696 р. постригся у ченці. Востаннє згадується в документах за 1701 р.

Літ.: *Костомаров Н. И.* Руина, история гетьманства Брюховецького, Многогрешного и Самойловича / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – СПб : [б. и.], 1881–Т. 15; *Матвеев П.* Батурицкий переворот 13 марта 1672 г. Дело гетмана Д. Многогрешного / П. Матвеев // Рус. старина. – 1903. – № 9-11; *Борисенко В.* Дем'ян Многогрешний / В. Борисенко // Володарі гетьманської булави. – К. : [б. в.], 1994; *Мельник Л. Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709) / Л. Г. Мельник. – К. : [б. в.], 1995.

Малик Я.Й.

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ПЛАН – сукупність документів, які визначають зміст, обсяг, порядок і строки проведення заходів щодо мобілізаційного розгортання збройних сил (ЗС) у цілому й кожного об'єднання, з'єднання, частини, установи, а також переведення економіки і різних державних інститутів на режим діяльності в умовах воєнного часу. Проблема вирішення мобілізаційних завдань виникла із введенням загального військового обов'язку. Саме мобілізація та **М.п.** регламентують загальний призов, який вперше в історії людства був проведений під час Французької революції (1789-1794 рр.). З цього моменту технологічний прогрес, розвиток соціальних інститутів, перехід до масових армій і тотальних воєн тощо вплинули на практику розгортання військ, особливості мобілізації, специфіку підготовки **М.п.** Зокрема, в 1847-1850 рр. війська розвинутих країн світу почали використовувати для транспортування особового складу та бойової техніки залізницю, завдяки чому, за розрахунками фахівців, швидкість пересуван-

ня зросла у 6 разів порівняно з наполеонівськими війнами. У збройних силах почав використовуватися телеграф, що забезпечував зв'язок між територіальними військовими структурами і координацію виконання **М.п.**

У XIX ст. розпорядницькі дії щодо мобілізації у Німеччині, Австрії, Франції зосереджувалися в корпусних округах. Відтак кожний корпусний командир самостійно керував мобілізацією свого округу і розробляв відповідний **М.п.**

У Російській імперії через особливості комплектування армії укрив нерівномірну дислокацію військ і повну невідповідність між потребами мобілізації і джерелами поповнення (джерела поповнення – у центрі й на Сході, а головна маса військ – на Заході) розпорядницькі дії зосереджені в одній центральній установі – генеральному штабі.

Кожен план війни проти противника супроводжувався розробкою відповідних **М.п.** Тут беззаперечним є пріоритет німецького генерала А.Шліффена, який особисто брав участь у розробці 16 планів війни проти Франції, 14 – проти Росії і 19 – на два фронти.

Перед Другою світовою війною в **М.п.** почали враховуватися не тільки суто воєнні, а й економічні, демографічні, ідеологічні та інші питання.

У Радянському Союзі питання **М.п.** були детально розроблені у Настанові з мобілізаційної роботи військових частин, управлінь і установ Червоної армії від 20 червня 1940 р. В ній, зокрема, зазначалося, що **М.п.** військової частини складається з таких документів: а) плану відмобілізування частини і батальйонів; б) мобілізаційних календарів: начальників служб, командирів підрозділів і начальника клубу.

М.п. частини відображав усі основні роботи з її відмобілізування, час їх проведення і являв собою основний документ для керування й контролю за процесом мобілізації. Після розробки плану відмобілізування складалися мобілізаційні календарі начальників служб, командирів підрозділів і начальника клубу з усіма необхідними додатками до них. **М.п.** План відмобілізування частини затверджувався командиром з'єднання, а в частинах, що не входять у з'єднання, командиром – частини.

Типовий перелік додатків до **М.п.** частини повинен був включати такі документи: опо-

віщення; прикриття; організаційне розгортання; укомплектування командним складом; укомплектування молодшим командним і рядовим складом; укомплектування тяговою силою; матеріальне забезпечення; грошове забезпечення; квартирно-комунальне забезпечення; санітарне обслуговування; ветеринарне обслуговування; перевірка бойової готовності і згуртованості; виступ у похід; завдання справ і майна.

Велике значення у **М.п.** відводилося ідеологічному забезпеченню. Так, **М.п.** заступника командира по політичній частині мав відображати всі заходи політичного керівництва й форми партійно-політичної роботи під час мобілізації: зустріч і прийом поповнення, мітинги, бесіди, політінформації, доповіді, наради начальницького складу, збори партійних і комсомольських організацій, облік комуністів і комсомольців, розподіл їх по підрозділах, організація роботи з приведення особового складу до військової присяги, постачання газетами й політосвітмайном, порядок інформації й повідомлень, політичне керівництво всім процесом відмобілізування частини.

Схожі плани розроблялися у всіх з'єднаннях, об'єднаннях, округах, в армії і на флоті. Окремо розроблялися **М.п.** для всіх підприємств, установ, галузей економіки тощо. Після закінчення Другої світової війни та до розпаду соціалістичного табору розробка **М.п.** була загальноприйнятою практикою усіх провідних країн світу. Наприкінці XX ст. у зв'язку з новим балансом сил на світовій арені, переходу більшості розвинутих країн світу на принцип добровільного комплектування збройних сил за контрактом, формуванням і розвитком потужних військово-політичних блоків **М.п.** поступово втрачають своє значення.

В Україні основні заходи щодо мобілізації викладені у Законі України “Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію” від 13 травня 1999 р.

Літ.: Закон України про мобілізаційну підготовку і мобілізацію. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свида. – Львів : ЛІСВ, 2008; Ситник Г. П. Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вав-

ринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007; *Смолянюк В. Ф.* Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В. А.

МОБІЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ – комплекс планових заходів з переведення усіх галузей економіки і відповідних державних інститутів країни з мирного на воєнний стан з метою масового виробництва озброєння та військової техніки, інших матеріальних засобів для всебічного забезпечення збройних сил, життєдіяльності населення, держави в період війни, а також залучення трудових, фінансових і матеріальних ресурсів до ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій, катастроф.

Як правило, повномасштабна **М.е.** здійснюється при введенні в державі стану війни, що передбачає особливий стан суспільства, основних інститутів держави, громадянського суспільства та ін. **М.е.** відбувається відповідно до *мобілізаційних планів*, які розробляються для кожного підприємства, установи, організації, а також галузей промисловості, агропромислового сектору тощо.

Одним з перших в історії людства теоретичні засади економічного забезпечення війни почав розробляти відомий англійський економіст Адам Сміт (1723-1790 рр.). Для ефективного ведення бойових дій він вважав за необхідне постійно збільшувати витрати як на навчання солдат у мирний час, так й на їх всебічне матеріально-технічне і тилове забезпечення під час війни. Американський економіст Александер Гамільтон (1757-1804 рр.) також звертав першочергову увагу на економічні основи військової могутності держави. Його практичною метою було створення такої економіки США, яка б досягла майже абсолютної незалежності від іноземних держав з огляду на військові, промислові та інші стратегічно важливі для національної безпеки постачання. А.Гамільтон вважав, що за відносно рівних умов країна з різноманітними розвинутими галузями економіки є більш сильною з воєнного погляду.

Серед творів, присвячених аналізу війни, які вийшли в Царській Росії, найбільший міжнародний резонанс мало п'ятитомне дослідження групи авторів на чолі з варшавським

підприємцем І.Бліохом. Колектив І.Бліоха не тільки довів, що мирний стан у суспільстві та між державами є латентною формою безперервної, насамперед, економічної боротьби, а й показав складний та суперечливий механізм впливу, що справляють на розв'язання війни гонка озброєння та роззброєння, економічні та мобілізаційні спроможності країн.

Упродовж ХХ ст. економічний вимір війни набув великого значення і стає одним з пріоритетних. Політики і науковці почали підраховувати не тільки загальні витрати на підготовку й ведення війни, а й робити диференційовані прогнози розвитку та ціни зброї, бойової техніки, процесу мобілізації суспільства, економіки, підготовки військових кадрів різного рівня та ін.

М.е. виступає актуалізацією і заключним етапом підготовки національної економіки до оборони, яка, у свою чергу, являє собою комплекс заходів з розвитку і підготовки галузей економіки в інтересах забезпечення обороноздатності держави і досягнення на цій основі необхідних можливостей щодо створення матеріальної бази оборони України (озброєння і військова техніка, матеріально-технічні засоби, об'єкти інфраструктури та ін.), а також її здатності до функціонування в умовах особливого періоду.

Здійснюючи підготовку національної економіки до оборони, держава виходить з основоположної закономірності: перебіг і результат класичної міждержавної війни (збройного конфлікту) визначається, передусім, її економічними і фінансовими можливостями.

При цьому основними напрямками підготовки економіки є:

- розвиток воєнно-економічного потенціалу;
- забезпечення готовності до мобілізації і функціонування в умовах особливого періоду;
- забезпечення живучості і здатності до функціонування в умовах впливу дестабілізуючих чинників збройного конфлікту (війни);
- розширення воєнно-економічних зв'язків з іншими державами.

Підготовка економіки, як правило, здійснюється за галузями: промисловість; аграрно-промисловий комплекс; транспорт; зв'язок; державні резерви і запаси.

Важливою складовою підготовки національної економіки до оборони є її мобілізаційна підготовка. В Україні мобілізаційна підготовка економіки здійснюється згідно із за-

конами України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, “Про мобілізаційний резерв”, а також інших керівних документів, зокрема положень “Про порядок проведення мобілізації і демобілізації”, а також “Про мобілізаційну підготовку народного господарства України”.

Відповідно до Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” загальне керівництво мобілізаційною підготовкою народного господарства України здійснює Кабінет Міністрів. Функції щодо її координації, планування, методичного та методологічного забезпечення в народному господарстві покладаються на Міністерство економіки, а в Збройних Силах та в інших військових формуваннях – на Міністерство оборони.

Мобілізаційна підготовка в мирний час здійснюється центральними і місцевими органами державної влади, підприємствами, організаціями та закладами усіх форм власності. Її головною метою є створення необхідних умов для своєчасного проведення мобілізації та забезпечення мобілізаційних потреб країни у воєнний час чи в разі надзвичайних ситуацій шляхом завчасного створення стійкої системи управління економікою, мобілізаційних потужностей, спеціальних формувань та мобілізаційних резервів озброєння, воєнної техніки, інших матеріальних засобів, паливно-мастильних матеріалів, продовольчих ресурсів, страхового фонду документів.

Літ.: *Закон України про мобілізаційну підготовку і мобілізацію.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Закон України про основи національної безпеки України.* – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Богданович В. Ю.* Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свида. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Ситник Г. П.* Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Кондор, 2007; *Смолянук В. Ф.* Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянук. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В.А.

МОГИЛА ПЕТРО СИМОНОВИЧ (чернець ім’я Петро) (21.12.1596 – 01.01.1647) – український церковний і культурний діяч,

митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, екзарх Константинопольського патріарха. Святий. Син Симеона Могили – господаря Волощини (1601-02) та Молдавського князівства (1606-07) й угорської княжни Маргарет (Маргіт). Вважається, що **М.** здобув освіту у Львівській братській школі, вивчав теологію у Паризькому університеті. Освітою і вихованням молодого **М.** опікувався польський коронний канцлер і гетьман Станіслав Жолкевський. **М.** певний час служив у польському війську, брав участь у Хотинській битві (1621). У 1622 р. він вперше приїздить до Києва. У 1625 р. прийняв чернецтво, з 1627 р. – архімандрит Києво-Печерського монастиря, Митрополит Київський з 1632 р. (за ін. даними – з 1633 р.). Духовним наставником **М.** був митрополит Й.Борецький. У 1632 р. **М.** добився легалізації Православної церкви в Україні від короля Владислава IV. Завдяки **М.** виник гурток вчених і культурних діячів, так званий Могилянський Атенеум, до якого входили С.Косов, А.Калнофойський, Т.Земка, І.Трохимович-Козловський та ін. Під керівництвом **М.** здійснено реформу церковного життя. Було опрацьовано проект “Православного ісповідання віри”, який став першим православним катехізисом, прийнятим Собором православних церков у Києві у 1640 р. та в Яссах у 1642 р., а у 1643 р. – затверджений усіма східними патріархами. У 1629 р. перевидав у Львові “Номоканон”. Займався поверненням відібраних уніатами православних церков і майна. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, яка в 1632 р. була об’єднана з Київською братською школою і у 1633 р. отримала назву Києво-Могилянська Колегія. На власні кошти навчав у зарубіжних університетах майбутніх професорів (І.Гізель, С.Почаський, Л.Бронкевич та ін.). Кошти родинного майна витрачав на розвиток освіти, науки і культури. З його ініціативи реставровано Софійський собор, Василевську (Трьохсвятительську) церкву, церкву Спасу на Берестові, Михайлівську церкву Видубицького монастиря і будинки Києво-Печерського монастиря. У 1635 р. він дав доручення розкопати Десятинну церкву. **М.** усвідомлював роль церкви в політичному та ідеологічному житті суспільства. Вважав, що богослужіння в Україні має вестися українською мовою. Більшість творів **М.** написані церковнослов’янською та українською мо-

вами, лише “Літос” – польською. Заснував філії колегіуму у Вінниці (1634) і в Кременці (1636). Вінницьку філію 1639 р. було переведено в Гошу на Волині, де вона вже як Гоштський колегіум діяла до пожежі 1672 р. У 1640 р. за допомогою **М.** було засновано першу румунську школу – Слов’яно-Греко-Латинську Академію в Яссах. У 1646 р. опублікована праця **М.** “Евхологіон, або Молитвослов или Требник” – своєрідна церковна енциклопедія. У роботі вміщено молитви й обряди, подано літургічні й канонічні пояснення. Українське книгодрукування за часів **М.** дістало значного розвитку. За **М.** з Лаврської друкарні побачили світ “Службеник” (1629, 1639), “Номоканон си ест законоправилик” (1629), “Антологія” (1636), “Євангеліє учительне” (1637), “Тридіон” (1640), “Краткий Катехизис” (1645), “Требник” (1646), “Літвос albo kameń” (1644), “Mnemozynie slawu” (1633), “Exegesis” (1635), “Paterickon” (1635), “Teraturgima” (1638). Заснував друкарні у Волощині (Кимполунг, 1635), у м-рі Говора (1637), у Молдові (Ясси, 1641). Був прихильником власного українського історичного шляху. За **М.** православна церква вийшла з кризи. Зробив значний внесок у становлення і розвиток еkleзіологічної та екуменічної науки. Започаткував культ печерських святих. Реформаторська діяльність **М.** була спрямована на піднесення Православної церкви, освіти і моральності. Піклувався про рівень освіти священників, ввів сувору дисципліну серед кліру, запровадив консисторію, до компетенції якої входило слідство і суд над духовенством. Велику увагу **М.** приділяв уніфікації, систематизації і розробці єдиних правил церковного життя й догматичного вчення. Сам **М.** ввів суворе аскетичне життя. У складеній духівниці у грудні 1646 р. заповідав Колегіуму лаврські села Гнідин, Вишеньки, власні вотчини: х. Позняківщина, с. Пологи, Мухойди, Опачині та інші, будинки й дворові місця, 81 тис. зл., родинний срібний посуд, митрополичий одяг й митру, прикрашені родинними коштовностями, свій срібний хрест, сакос, бібліотеку (2131 книгу). За Гадяцьким договором Колегіум отримав права вищого навчального закладу. В незалежній Україні у 1992 р. було відновлено вищий навчальний заклад, який носить ім’я **М.** – Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Багатогранна діяль-

ність **М.** стала важливим чинником українського націотворення, а його життєвий шлях – прикладом практичної реалізації високих гуманістичних завдань. Помер у Києві. Похований у Києво-Печерській Лаврі в церкві Успенія Богородиці. У грудні 1996 р. у 400-ту річницю з дня народження **М.** був канонізований.

Літ.: Голобуцький П. В. Петро Могила (1596-1647) : бібліогр. покаж. / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія” / П. В. Голобуцький, Н. І. Моїсеєнко, З. І. Хижняк ; О. С. Онищенко (голова редкол.). – К. : НБУВ, 2003; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковський. – К. : Мистецтво, 1997; Історія України в особах: Литовсько-польська доба / авт. кол. : О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін. – К. : Україна, 1997; Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Укр. Центр духов. культури, 1997; Погорецький В. А. Українська духовна культура і Петро Могила: монографія / В. А. Погорецький. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2009; Садовяк Д. Петро Могила – митрополит Київський / Фондація ім. О. Ольжича / Д. Садовяк. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги “Основи”, 2000; Хижняк З. І. Могила Петро Симонович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. – К. : [б. в.], 2001.

Казакевич О.М.

МОНАРХІЯ (грец. *monarchia* – єдиновладдя, єдинодержавність) – форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (необмежена, абсолютна **М.**) або частково (обмежена, конституційна **М.**) належить одній особі – спадкоємному монархові, не залежить від населення (завичай не затверджується ним) і, як правило, передається у спадок.

Монархічні форми правління. В сучасному розумінні **М.** – не просто влада одного, але влада успадкована. Ця влада нерідко обожнюється. В Російській імперії вважалося, що джерелом влади є Бог (самодержав’я), а основою влади – її моральний авторитет у суспільстві і традиція, з огляду на що влада спадкова та невід’ємна. В Японії Імператор до 1945 р. вважався сином богині Сонця – Аматерасу. Нині божественне походження влади монарха не має значення: з історії відомо, що феодали ставали монархами і здобували трон для себе і своїх нащадків іноді в результаті виборів (зрозуміло, не всенародних), частіше шляхом насильства, зрідка за-

прошення, тобто цілком земних процедур. З цього виходять і більшість діючих конституцій монархічних держав.

Так, згідно із ст. 1 Конституції Японії 1946 р.: “Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада”. Символом єдності й постійності держави називає Короля ст. 56 Конституції Іспанії 1978 р. Але суть не в тому, як у конституції характеризується монарх. Бельгійська конституція 1831 р., наприклад, узагалі такої характеристики не містить. Головне – у повноваженнях монарха. Залежно від того, які вони, розрізняються форми правління.

Абсолютна М. Ця форма правління типова для пізнього феодалізму, коли в глибинах аграрного ладу виникають зачатки індустріального суспільства. Характеризується вона тим, що в руках монарха концентрується вся повнота державної влади. Він сам видає закони, може безпосередньо керувати адміністративною діяльністю або призначати для цього уряд, вершити вищий суд. Ніяких обмежень його влади немає, принаймні юридично, хоча політичні, морально-етичні, релігійні та інші чинники можуть бути присутні. Піддані юридично безправні, оскільки монарх не наділяв їх якимись правами і не відбирав ці права. Розквіт абсолютизму: в Англії – правління Єлизавети I Тюдор (1558-1603), у Франції – Людовика XIV (1643-1715), в Росії – Петра I (1682-1725) і Катерини II (1762-1796).

У сучасних умовах абсолютна **М.** – надзвичайна рідкість. Як приклад можна згадати Саудівську Аравію, Оман. Такі держави можуть сьогодні мати навіть символічні конституції, проте ці акти не є конституціями в повному розумінні слова, оскільки не обмежують владу монарха. Такою конституцією була, наприклад, Тимчасова конституція Катару 1970 р. Монархи в Саудівській Аравії та Омані вважаються також вищими духовними особами, що ще більше посилює їхню владу. Проте все ж таки ця влада не безмежна: особлива роль належить правлячій сім'ї, яка на своїй раді вирішує, зокрема, питання престолонаслідування (успадковує не обов'язково син колишнього монарха), може примусити монарха відрестися від престолу. Для абсолютної **М.** характерний авторитарний політичний режим, а державний режим іменується абсолютизмом.

Теократична М. Теократична **М.** (грец. theokratia – влада Бога) – форма держави, в якій політична (світська) і духовна влада зосереджена в руках духовництва (Ватикан, Катар, Саудівська Аравія, Бахрейн).

Дуалістична М. Це різновид обмеженої або конституційної **М.** Загальною ознакою дуалістичної **М.** є розвинений поділ влади, відокремлення законодавчої влади від виконавчої, хоча монарх зберігає домінуючі позиції. Законодавча влада належить парламенту, який обирається підданими або певною їх частиною, якщо виборче право цензове, однак монарх у багатьох випадках має право абсолютного вето. Виконавча влада належить монарху, який може здійснювати її безпосередньо або через призначений ним уряд. Монарх є чи не єдиним (крім уряду) суб'єктом права законодавчої ініціативи в парламенті. Судова влада належить монарху, але може бути більш-менш незалежною.

Розподіл влади при цій формі правління звичайно обмежений. Монарх може видавати надзвичайні укази, що мають силу закону і навіть вищу, а головне, може розпустити парламент, фактично замінюючи дуалістичну **М.** абсолютною. Наприклад, у Йорданії після розпуску парламенту в 1974 р. чергові парламентські вибори відбулися лише в 1989 р. Уряд, якщо він є, за свою діяльність несе відповідальність лише перед монархом, а не перед парламентом. Останній може впливати на уряд тільки використовуючи своє право встановлювати бюджет держави. Важіль цей, хоча і достатньо могутній, може використовуватися лише раз на рік, а крім того, депутати, вступаючи в конфлікт з урядом або через нього – з монархом не можуть не відчувати постійної загрози розпуску парламенту. Монарх самостійно призначає главу та інших членів уряду. Парламент не може відправити уряд у відставку або може зробити це лише за наявності відповідного рішення монарха.

За дуалістичної **М.**, як правило, відсутній інститут контрасигнування (контрасигнатури) актів монарха главою або іншими членами уряду. Наявність такого інституту не обмежує монарха у прийнятті відповідальних політичних рішень, як це має місце за умов парламентських форм державного правління.

Як і для абсолютної **М.**, для **М.** дуалістичної типовий авторитарний політичний ре-

жим. Державний же режим може характеризуватися як обмежений дуалізм влади. Дуалістична **М.** є зразком компромісу між володарюючою феодальною верхівкою суспільства й іншою його частиною, в якій перевага все ж таки залишається за монархом і його оточенням. Дуалістичну **М.** звичайно вважають історично перехідною формою від абсолютизму до **М.** парламентської. Про це свідчить той факт, що в ХІХ – на поч. ХХ ст. вона існувала в багатьох європейських країнах (Австро-Угорщина, Італія, Пруссія, Румунія та ін.).

Парламентська М. Ця форма правління існує звичайно у високорозвинених державах, де перехід від аграрного ладу до індустріального супроводжувався переважно не докорінним знищенням колишніх інститутів влади, а поступовим їхнім перетворенням і пристосуванням до нових умов (Великобританія, Японія, Нідерланди, Бельгія, Швеція, Канада, Австралія тощо).

Парламентська **М.** характеризується такими особливостями:

– влада монарха обмежується конституцією, що затверджується парламентом. Монарх не має права змінювати конституцію, а його влада символічна, наприклад, у Великобританії закони, прийняті парламентом, і рішення Кабінету Міністрів повинні мати королівський підпис, але при цьому самі монархи не користувалися правом вето з 1710 р. і не збираються використовувати його в майбутньому;

– уряд формується парламентом з представників певних партій, що отримали більшість голосів на виборах у парламент;

– лідер партії, що має найбільше число депутатських місць, стає на чолі уряду (прем'єр-міністр найбільш значна особа в політичному житті);

– уряд відповідає перед парламентом, а не перед монархом.

Тут ми спостерігаємо розвинутий розподіл влади при дотриманні принципу верховенства парламенту над виконавчою владою, демократичний або принаймні ліберальний політичний режим.

Верховенство парламенту виражається в тому, що уряд, який звичайно призначається монархом, повинен користуватися довірою парламенту (або його нижньої палати), а монарх змушений призначати главою уряду лідера партії, що має в парламенті (нижній

палаті) більшість місць, або лідера коаліції партій, який має таку більшість. Чим ширша партійна коаліція сформувала уряд, тим цей уряд менш стійкий, бо йому важче досягати згоди між партнерами у питаннях. Часом варто якійсь партії відкликати своїх представників з уряду, як він втрачає необхідну більшість у парламенті (нижній палаті) і часто змушений йти у відставку.

Навпаки, в країнах, де існує двопартійна система (Великобританія, Канада, Австралія й ін.) або багатопартійна система з однією домінуючою партією (Японія в 1955-1993 рр.) й уряди в принципі однопартійні, парламентарна модель відносин між парламентом та урядом практично перетворюється на свою протилежність. Юридично парламент здійснює контроль за урядом, проте уряд, який складається з лідерів партії і має в парламенті більшість, повністю контролює роботу парламенту. Такий державний режим дістав назву системи кабінету, або міністеріалізму.

За однієї і тієї ж форми правління – парламентської **М.** – можливі два державні режими: парламентаризм і міністеріалізм. Це залежить від існуючої в країні партійної системи.

Літ.: Конституционное право зарубежных стран : учебник : в 2 т. – М. : БЕК, 1995; Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Ріаки. – Вид. 2-ге, допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004; Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник / В. Е. Чиркин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2003; Конституції нових держав Європи та Азії / за ред. В. М. Шаповала. – К. : [б. в.], 2001; Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. – К. : АртЕк, Вища шк., 1997; Юрій М. Ф. Політологія : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006.

Козаков В.М., Генералюк В.В.

МОНОМАХ ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ (1053-1125) – великий князь Київський, визначний державний і військовий діяч, оригінальний мислитель епохи високого (зрілого) Середньовіччя на Русі. Старший син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костянтина ІХ Мономаха –

Марії. Батько володів кількома іноземними мовами, належав до найосвіченіших людей свого часу. **М.** одержав належне виховання і змістовну освітню підготовку. Ймовірно, він добре знав іноземні мови, зокрема грецьку та англійську.

Народився, скоріш за все, у Києві в 1053 р. Дитячі роки пройшли в Переяславі, де правив батько. Розпочав державно-політичну діяльність у Ростово-Суздальській землі, заснував Владимир-на-Клязьмі. Певний час перебував у Смоленській землі та на Волині. Набув великого досвіду державного управління, тривалий час правив Чернігівським (1078-1094) та Переяславським (1094-1113) князівствами.

За умов посилення відцентрових тенденцій, які загострилися в обстановці зовнішньої небезпеки, спрямував зусилля на відсіч наступу кочовиків-половців. У 1094 р. у битві за Сулою здобув перемогу над великою половецькою ордою. У 1096 р. разом із великим князем Київським Святополком об'єднаними дружинами завдав поразки найсильнішому половецькому хану Тугоркану.

У першій чверті XII ст. **М.** неодноразово перемагав половецьких ханів, здійснив особливо великі походи у 1103, 1107, 1109, 1111 рр. проти правобережних і лівобережних половців. Мав непересічний талант полководця. Одним із перших на Русі вдало використовував нові тактичні засоби боротьби: блискавичний рейд важкоозброєної кінноти, сильний удар у найуразливіше місце ворожого війська, використання несподіваного обхідного маневру. Великою заслугою **М.** став надійний захист Русі від половецької загрози, зміцнення південного кордону держави, відновлення Посульської і Пороської оборонних ліній та сухопутних зв'язків з Білою Вежею і Тмутараканню.

М. – послідовний і рішучий прихильник єдності Русі. За часів великого князя Київського Святополка (1093-1113) фактично був його співправителем, поширював реальну владу на Переяслав, Новгород, Смоленськ, Ростов. Вирізнявся енергійністю і цілеспрямованістю, прагнув стабілізувати внутрішнє становище на Русі, покінчити з міжкнязівськими суперечками та чварами. Ініціатор й активний учасник Любецького з'їзду князів (1097), на якому ухвалено реформу порядку спадкоємства на засадах прямого родового успадкування замість складної системи

сеньйорату та зміни уділів. Русь була розділена на шість великих князівств-вогочин, кожне з яких підпорядковувалося окремій удільній династії – певній гілці єдиного княжого дому Рюриковичів. Послідовно відстоював принцип вогочинної системи в організації державного врядування на з'їзді князів у м. Вітичеві (Уветичах), на південь від Києва (1100). Ініціював спільні походи проти половців на князівському з'їзді біля Долобського озера під Києвом (1103). Упродовж усього життя **М.** був прихильником вогочинного принципу престолонаслідування і двічі відмовлявся від київського столу в 1093 і 1113 рр.

Здобув високий авторитет не тільки серед правлячої еліти, а й серед народу. Після смерті великого князя Святополка (1113), за умов розгортання народного повстання, двічі отримував запрошення на київський стіл, зокрема від віча із знатних городян і бояр. Прибувши до Києва, **М.** зміг угамувати заворушення, скоріш за все способом досягнення соціального компромісу. Великий князь зменшив податки простолюдинам і здобув прихильність простого народу.

Під час свого правління (1113-1125) **М.** вирізнявся енергійністю і рішучістю, силою волі й мудрістю. Відновив сильну єдиновладну монархію, консолідував під великокнязівською владою і владою синів три чверті території Київської Русі. Проти політичних супротивників діяв безкомпромісно і в ряді випадків жорстоко, розпоряджався удільними князями як своїми підданими. У 1115 р. приборкав непокірного князя Полоцького Гліба Всеславовича, в 1117 р. – свавільного князя Волинського Ярослава Святополковича.

Авторитетний великий князь призупинив процес політичного подрібнення Русі, подолав князівські міжусобиці, посилив економічні зв'язки давньоруських земель, побудував міст через Дніпро, поповнив державну скарбницю. Велику увагу приділяв законодавчій діяльності. Розробив “Устав”, який має його ім'я і є доповненням до юридичного кодексу “Руська правда”. Статті “Уставу Володимира Мономаха” в інтересах городян і селян помітно обмежили безконтрольну діяльність лихварів і землевласників, визначали єдині проценти під грошові позички, встановлювали трирічний термін стягнення боргу.

У міжнародних відносинах **М.** проводив активну, наступальну політику: змусив половців відступити далеко у степ до Передкавказзя, вигнав з південних районів Русі печенігів, берендеїв і торків, прагнув закріпитися в дунайських містах, поліпшив відносини з Візантією, підтримував добрі стосунки зі скандинавськими країнами. Здобув великий міжнародний авторитет, був добре знаний в Європі, Візантії, на теренах Степу. **М.** одружений з Гітою – дочкою англійського короля Гарольда II. Старший син Мстислав одружився зі шведською принцесою Христиною. Старша дочка **М.**, Марія, вийшла заміж за царевича Леона Діогена, сина візантійського імператора Романа IV, а молодша, Єфімія, – за угорського короля Коломана. Візантійський імператор Іоанн II узяв шлюб з онукою **М.**, дочкою його сина Мстислава.

М. мав енциклопедичні знання, літературний талант, листувався з сучасниками-князями. Написав працю “Повчання дітям” (1117), розробив систему моральних імперативів для світської особи, яких намагався дотримуватися особисто: це побожність і достойна поведінка, справедливий суд, захист своєї землі, шанування Церкви і допомога знедоленим, захист сиріт, удовиць, знедолених і прибульців. У творі **М.** яскраво відбилися світські етичні погляди часів Київської Русі.

Період державно-політичної діяльності **М.** був часом розквіту давньоруської культури. З’явилися нові кам’яні храми: церква Видубицького монастиря (1088), Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1108), Микола-Дворищенський храм (1113), церкви Антонієвого (1117) і Юр’ївського (1119) монастирів у Новгороді, Борисоглібська церква в Чернігові (1120). У замській резиденції великий князь **М.** звів величний собор Спаса на Берестові (XI-XII ст.). У 1116 р. у Видубицькому монастирі за дорученням великого князя ігумен Сильвестр працював над редакцією літописного твору “Повість минулих літ”.

Помер у м. Київ 19 травня 1125 р. Похований у Софійському соборі.

Літ.: *Большая Российская энциклопедия*. – М. : [б. и.], 2005; *Брайчевський Михайло*. Вибране : у 2 т. / Михайло Брайчевський. – Т. 1. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009; *Головатий М.* Мономах Володимир Всеволодович (1053-1125) / М. Го-

ловатий // *Видатні постаті України : біогр. довід*. – К. : [б. в.], 2004; *Давньоруські любомудри* / Вілен Горський, Олена Вдовіна, Юрій Завгородній, Олександр Киричок. – К. : Видавн. дім “КМ Академія”, 2004; *Греков Б. Д.* Киевская Русь / Б. Греков. – М. : Госполитиздат, 1953; *Замалеєв А. Ф.* Мыслители Киевской Руси / А. Ф. Замалеєв, В. А. Зоц. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Вища шк., 1987; *Котляр М. Ф.* Володимир Мономах / М. Ф. Котляр // *Енциклопедія історії України*. – Т. 1 : А – В. – К. : Наук. думка, 2003; *Котляр М. Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1996; *Семака Лариса*. Володимир Мономах / Лариса Семака // *Сто найвідоміших українців*. – К. : Книжк. дім “Орфей”; М. : Вече, 2002; *Толочко Петро*. Київська Русь / Петро Толочко. – К. : Абрис, 1996; *Українська культура : лекції* / за ред. Дмитра Антоновича. – К. : Либідь, 1993.

Світленко С.І., Мирончук В.Д.

МОР ТОМАС (1478-1535) – англійський філософ, юрист, державний діяч. Досліджував питання соціального розвитку суспільства, змальовував його проекти відповідно своїх світоглядних устремлінь і переконань. Написав працю про ідеальну державу – “Золота книга, така ж корисна, як і кумедна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопію”, яка опублікована вперше у 1516 р. (Дослівно “утопія” означає місце, якого ніде немає). У першій частині йдеться про обезземелення англійських селян, коли “вівці поїли людей”. У другій частині розкриваються основи ідеального суспільства, в якому немає приватної і особистої власності, де все належить всім і де всі люди працюють не більше 6 год на добу, де немає грошей і відсутня їх роль у відносинах між індивідами, а із золота та срібла “утопійці” виготовляють посуд для певних непотребів. Між людьми існує гама суспільних та індивідуальних інтересів, які між собою не збігаються, але індивідуальні інтереси підпорядковані суспільним. Головне завдання на острові полягає в тому, щоб ніхто не сидів без роботи, а працював для загального блага. **М.** постійно вимагав відчуження власності індивідів на користь держави, він розглядав приватну власність як головну причину всіх

соціальних страждань, бідуваль, вимагав утвердження соціальної справедливості між людьми, де б вироблений продукт порівну поділяти між ними, оскільки за інших обставин неможливо ефективно управляти людськими справами. Приватна власність якщо й збережеться у суспільстві, то викликати страх, осуд у переважній більшості людей. М. одночасно проголошував дотримання релігійної терпимості як консолідованої єдності інтересів громадян. За його судженнями проголошені принципи утопічного устрою внаслідок дії багатьох соціальних чинників можуть бути не реалізовані, але є добрими намірами, побажаннями щодо їх здійснення.

Літ.: *Утопия* (1516) / Утопический роман XVI-XVII веков. – М. : [б. и.], 1971; *Андрущенко В.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.; *Осиновский И. Н.* Томас Мор : утопический коммунизм, гуманизм, реформация / И. Н. Осиновский. – М. : [б. и.], 1978; *Кудрявцев О. Ф.* Ренессанский гуманизм и “Утопия” / О. Ф. Кудрявцев. – М. : [б. и.], 1991.

Надольний І. Ф.

МОРОЗ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (29 лютого 1944 р., с. Буда Таращанського району Київської області) – державний і політичний діяч. Закінчив у 1965 р. Українську сільськогосподарську академію (тепер Національний університет біоресурсів і природокористування України (НУБіП України)) та в 1983 р. з відзнакою Вищу партійну школу при Центральному Комітеті Комуністичної партії України (ЦК КПУ).

Нагороджений медаллю “За трудову доблесть”, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (1998 р. відмовився від нагороди), орденом преподобного Нестора Літописця I ступеня (2005, Українська Православна Церква Московського Патріархату). Лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії імені Григорія Сковороди за книгу “Жива стерня”.

Після закінчення Української сільськогосподарської академії працював інженером Ємільчинського районного об’єднання “Сільгосптехніка” Житомирської області. У

1966-1974 рр. – викладач, завідувач відділення механізації сільського господарства Таращанського технікуму механізації сільського господарства. В 1974 р. – старший інженер у Таращанському районному, а з 1975 р. в Київському обласному об’єднанні “Сільгосптехніка”. З 1976 р. – на партійній роботі: завідувачий сектором, заступник завідувачого відділом Київського обкому Компартії України. В 1983-1989 рр. обирався секретарем Київської обласної ради профспілок, першим секретарем партійного комітету Київських обласних організацій і установ районного комітету КПУ, а з 1989 р. – завідувач аграрного відділу Київського обласного комітету КПУ. Народний депутат України з 1990 р. У 1990-1993 рр. – секретар, а в 1993-1994 рр. – заступник голови Комісії Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу. Протягом 1994-1998 рр. та 2006-2007 рр. – Голова Верховної Ради України. В 1994-1996 рр. – співголова Конституційної комісії. У 1998-2000 рр. – голова Комітету Верховної Ради України з питань агропромислового комплексу та земельних відносин. У 2001 р. – член ради “Форуму національного порятунку”, представляв Громадянський комітет захисту Конституції на переговорах з представниками влади. У 2002 р. та 2006 р. обирався депутатом Верховної Ради України за списком Соціалістичної партії України (СПУ). Очолював фракцію СПУ у Верховній Раді України. Член комітету з питань правової політики, голова Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по опрацюванню проектів законів України про внесення змін до Конституції України, член групи з міжпарламентських зв’язків із Французькою Республікою, Федеративною Республікою Німеччина, Великобританією, Російською Федерацією, Польською Республікою та Сполученими Штатами Америки. Засновник і Голова Соціалістичної партії України (1991-2010). Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах (1994, 1999, 2004, 2010).

Автор наукових праць, зокрема книг: “Куди йдемо?” (1993), “Вибір”, “Тема для роздумів” (1996), “Дорога, з якої не зійти”, автобіографічного нарису “Між вічними полюсами” (1999), “Хроніка одного злочину” (2000), “Про землю, Конституцію і не тільки” (2001), “Політична анатомія Украї-

ни” (2004), “Обличчям до вогню” (2006), “Інтерв’ю для вас” (2008), “Ще раз про землю. Поки не пізно” (2009), автор шести книг поезій, понад 2000 публікацій у періодиці та співавтор багатьох антологій.

Літ.: *Юридична* енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Хто є хто*: влада, політика, громадська діяльність. – [Б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота* книга України “Золотий фонд нації”. – [Б. м. : б. в.], 2010; *Хто є хто* на Київщині. Видатні земляки. – [Б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>
Купрійчук В.М.

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р. 3 кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Український уряд непокоїла можливість налагодження відносин Московії з Річчю Посполитою. Адже їх пов’язував Поляновський мирний договір 1634 р., якого цар не наважувався порушувати, аби не давати польському урядові приводу до нової війни. Водночас у Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого стало переведення великих військових з’єднань на московсько-український кордон. У Москві чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, а також остерігалися полум’я козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі. Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв’язанням українського питання, то Україна укладе союз із Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії. Тоді 11 жовтня 1653 р. Земський собор Московської держави вирішив підтримати Гетьманщину й розпочати війну проти Речі Посполитої. У зв’язку з рішенням Земського собору до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбуватися в Переяславі – старому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад. Після попередніх переговорів, детальний хід яких і досі малопрояснений, на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяло участь близько 200 представників

старшини та козацтва. Їй передувала таємна рада Хмельницького з генеральною старшиною та полковниками. Про подальший перебіг подій лишилося свідчення боярина Бутурліна, хоча сам Бутурлін на раді не був. У своєму звіті цареві боярин зазначав, що гетьман звернувся до присутніх із промовою. Зміст цієї промови нібито зводився до того, що єдиним виходом зі становища в боротьбі за визволення від польського гноблення за тих умов може бути союз із Московією. Рада винесла ухвалу про угоду з Москвою. Після зачитання царської грамоти старшина й посли пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги цареві Олексію. У церкві Хмельницький зажадав, щоб московські посли першими пообіцяли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права і привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, посилаючись на стосунки козаків з польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін. Бутурлін категорично відмовився, пояснюючи, що цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, “царське слово, раз дане, не міняється”. Після багатогодинних нарад зі старшиною та переговорів із послами Богдан Хмельницький, аби не зривати переговорів, вирішив скласти присягу. При цьому слова Бутурліна були витлумачені як рівнозначні присязі царя. За думкою деяких істориків, Бутурлін таки дав присягу українському уряду від імені царя Олексія, але не вказав у своєму звіті на це порушення царських інструкцій. Кількість приведених до присяги 18 січня була незначною. Того дня присягнули 284 особи. Після Переяславської ради представники московського посольства мали побувати в 177 містах і містечках України. Метою таких відвідин було прийняття присяги на вірність цареві від населення. За даними московської сторони, присягу склали 127 338 осіб. Слід відзначити, що відібрати індивідуальну присягу за такий короткий термін було неможливо. Московські представники і їхні священники обмежувалися присягою верхівки найважливіших населених пунктів, а інших вписувано в число присяжників на підставі козацьких реєстрів (ймовірно, реєстру 1651 р.). Присягали жителі Гетьманщини (Наддніпрянської України), але не всі. Жінки – половина населення – не присягали. Не присягало й

селянство – цілковита більшість населення тогочасної України. Не брали участі в церемонії Західна Україна, оскільки була під поляками (тоді лінія фронту проходила приблизно по лінії Житомир-Вінниця), та південні українські землі, що перебували під владою Запорозької Січі або кримського хана. Отже, формально присягали лише козаки й міщани Гетьманщини, хоч далеко не всі. Як свідчать історичні джерела, відмовилися присягати полковники Іван Богун, Іван Сірко, Йосип Глух, Григорій Гуляницький та ряд інших, частина козаків Уманського, Полтавського, Брацлавського, Кропив'янського й Корсунського полків, частина міщан Переяслава, Києва, Чорнобиля та інших міст, а також українське духівництво на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим, архімандритом Києво-Печерської лаври Йосипом Тризною. Не присягали й козаки Запорозької Січі. Сучасники свідчать, що нерідко людей примушували присягати силою, як-от переяславського війта, який того ж дня помер із розпачу. Хитріші, а таких було чимало, називалися під час присяги не своїм іменем, що уневажнювало цей акт.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення московсько-українських відносин, оскільки ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Все мали вирішити подальші переговори в Москві. Кожна зі сторін бачила союз двох держав по-своєму. Український уряд, укладаючи союз із Московією, послідовно виступав за рівні права його учасників, виходив із західно-європейської моделі міждержавних стосунків. У Москві ж дотримувалися інших позицій. Московський уряд уже тоді прагнув перетворити Україну на свою провінцію, позбавлену всяких прав, а на українців включно із гетьманом дивилися як на підданих та холопів його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Москва, образно кажучи, застосувала тактику “ковтання удавом кролика” і мала поступово обмежувати суверенітет України, щоб врешті звести його нанівець. Натомість представники московського уряду щедро сипали обіцянки не порушувати “прав і вільностей” України. (Згодом цар Олексій навіть видав грамоту, в якій урочисто обіцяв не порушувати прав і вільностей України.) Особливістю українсько-московського дого-

вору було те, що він являв собою групу документів від кожного зі станів – окремі угоди від духівництва, міщанства, козаків.

Козацькі пропозиції склалися із 23 статей від імені гетьмана й Війська Запорозького. Основна ідея цих статей – встановлення в принципі таких міждержавних відносин, за яких Україна зберігатиме як внутрішню, так і зовнішню самостійність. Саме з цими статтями українське посольство, очолене генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею, прибуло до Москви. Проект документа українські посланці подали московському урядові 14 березня 1654 р. Внаслідок тижневих переговорів проект дещо змінили, узгодили 17 статей, а з 6 дуже важливих узгодження відклали на пізніший термін. Згідно з “Березневими статтями” – ядром договору гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді. Українські адміністрація та суд лишалися самостійними і не підпорядковувалися Москві. Збирання податків покладалося на український скарб. Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тис. Свій проект угоди підготувало й міщанство. Українські міщани намірялися зберегти всі свої права і вільності, дані їм іще литовськими князями та польськими королями, насамперед міське самоврядування. Це право було їм підтверджено. Тривалі переговори православного духівництва України скінчилися безрезультатно. Українська православна церква не погоджувалася на залежність від патріарха московського, якої прагнули московський уряд і Російська православна церква.

Отже, лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – тільки частково, а православне духівництво відмовилося від незаконних вимог Москви.

Згідно з документами, затвердженими під час переговорів 1654 р., встановлювалися міждержавні відносини, що не обмежували незалежності України. Умови українсько-московського договору 1654 р. свідчать про об'єднання України й Московії у своєрідну конфедерацію.

Адже договір між двома державами загалом був рівноправний і (за умови дотримання) взаємовигідний. Водночас він був незавершений, недосконалий, діяв нетривалий час (кілька років) і тому дуже швидко втратив чинність.

Незабаром на території Білорусі та Смоленщини розгорнулися воєнні дії. У західний похід виступили військо московського царя та посланий Богданом Хмельницьким 20-тисячний корпус українських козаків на чолі з “білоруським гетьманом”, ніжинським полковником Іваном Золотаренком. Для союзних московсько-українських військ той похід виявився успішним. Улітку 1655 р. вони вибили литовське військо з Білорусі та захопили частину Литви разом із столицею Вільно. Війська Московської держави і Гетьманщини розгорнули подальший наступ, внаслідок чого вдалося вийти навіть на береги Балтійського моря і обложити Ригу. Тим часом у південній Білорусі Іван Золотаренко запроваджував козацький устрій. Тут українці та білоруси створили кілька білоруських полків, зокрема Білоруський, Бихівський, Чауський та ін. Виникла реальна можливість утворення українсько-білоруської федерації або окремої Білоруської козацької держави. Але це викликало невдоволення царя, який мав намір приєднати всю Білорусь до Московії навіть без “куцої” автономії. Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися й на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія вдерлася на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Поділля: до середини лютого було зруйновано майже 50 міст. У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою, яку вів новий кримський хан Мухамед-Гірей IV. Він, як і більшість мурз, категорично не сприйняв українсько-російський договір 1654 р. (Попередній хан, Іслам-Гірей III, який займав прихильнішу до України позицію, раптово помер улітку 1654 р., за деякими даними був отруєний.) 25 січня польсько-татарсько-ногайське військо підійшло до Умані та обложило її. На допомогу Іванові Богуну, який керував обороною Умані, вирушили козацькі загони Хмельницького й 10-12-тисячне московське військо. Це змусило польсько-татарське командування зняти облогу й повернути армію назустріч українсько-московським силам. 29 січня 1655 р. польсько-татарське військо оточило українсько-московський табір під Охматовом (нині Черкаська обл.). Облога тривала кілька днів і була тяжкою для обох сторін. Особливо дошкуляли люті морози, а в голому степу не було чим палити багаття,

важко було сховатися від пронизливого вітру. Не випадково сучасники називали місце бою “полем дрожі”, або Дрижополем, а битву під Охматовом – Дрижопільською битвою. Хоча дана баталія знесила обидві сторони, однак Охматівська битва завершилася з перевагою українського війська.

Навесні 1655 р. Богдан Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину. Мета походу – визволити від польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем-Подільським. Під час облоги міста гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив про вступ 9 липня Швеції у війну проти Польщі. Хмельницький, зі свого боку, обіцяв шведському королю оружну допомогу. 29 вересня 1655 р. українська армія, поряд з якою діяв невеликий корпус московських військ, вщент розбила коронного гетьмана Станіслава Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Внаслідок цієї перемоги було визволено значну частину Західної України. Того самого дня українська армія підійшла до Львова та обложила його. Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не тільки мешканцям міста, а й війську, що львів'яни мали б присягати цареві Олексію, Богдан Хмельницький відмовився витратити сили на тяжку облогу і погодився на переговори з львівською владою. Невдовзі гетьман отримав викуп і відступив від міста. З-під Львова Богдан Хмельницький послав частину свого війська на чолі з наказним гетьманом Данилом Виговським (братом генерального писаря Івана Виговського) на Люблін. Цей похід був успішним. Взявши Люблін (вистояв тільки люблінський замок), а в ньому велику здобич, козаки повернулися до Хмельницького. Ходили також українські війська під Замостя, але й цього разу місто не вдалося взяти.

Після битви під містечком Озерна 22 листопада 1655 р. було укладено угоду між гетьманом і кримським ханом. Вона передбачала невторчання Криму у війну України й Московії проти Польщі. Договір дав можливість уникнути татарського нападу на українські та московські землі. Отже, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія 1655 р. для українсько-московського війська в Україні завершилася цілком успішно.

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Богдан Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдавським господарем, трансільванським князем, правителями Пруссії та Бранденбургу. Потужний шведський наступ поставив Річ Посполиту на межу катастрофи. Ян Казимир втік до Сілезії, що тоді була під австрійською владою. Польська й литовська шляхта масово переходить на бік шведського короля Карла X Густава. У цей момент уряд царя Олексія, наляканий військовими успіхами шведських військ у Польщі (Швеція захопила майже всю Польщу), пішов на зраду України і грубе порушення договору 1654 р. Москва вступила за спиною України в окремі переговори з польськими дипломатами. Ті, шукаючи порятунку для батьківщини, навіть запропонували польську корону (на випадок смерті чи відставки Яна Казимира) царю Олексію. Врешті, ці переговори скінчилися 24 жовтня 1656 р. Віленським перемир'ям. Згідно з його статтями воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинилися, обидві країни натомість планували спільні воєнні дії проти Швеції і Бранденбургу та обрання царя на польський трон. Ця недалекоглядна політика Москви зашкодила власне їй самій, не кажучи про Україну та Білорусь. (Річ Посполита виграла час завдяки Віленському перемир'ю, а помирившись із Швецією, завдала потужного удару по Московії, позбавивши виходу до Балтійського моря і, врешті, вибила її з Білорусі та Правобережної України.)

Віленське московсько-польське перемир'я в Чигирині було сприйняте як брутальне порушення договору 1654 р., власне, як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція і Трансильванія. Відносини з Трансильванією Хмельницький встановив ще 1648 р. Щоправда, вони були нерівними: то союзницькими, то напруженими, як це сталося після невдалого походу Тимоша Хмельницького у Молдавію восени 1653 р. 18 жовтня 1656 р. між Військом Запорозьким і Трансильванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Юрій (Д'єрдь) II Ракоці обіцяв допомогти Хмельницькому відвоювати Галичи-

ну і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію. Дипломатичні зносини зі Швецією Богдан Хмельницький розпочав 1652 р. і підтримував надалі. Вже у вересні 1655 р., коли спалахнула польсько-шведська війна, Хмельницький пропонував шведському королю Карлу X Густаву союз проти Польщі з умовою, що всі етнічні українські землі Речі Посполитої буде віддано Україні.

У грудні 1656 р. Юрій (Д'єрдь) II Ракоці підписав зі шведським королем трактат "вічного союзу". Тепер, за умови спільних воєнних дій України й Трансильванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, маючи договірні відносини із гетьманським урядом, підтримувала б трансильванців.

У 1656 р. зносини України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддати українські землі, що були під Польщею, оскільки претендували на них самі. У січні 1657 р. шведські посли привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирини знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл-Густав погоджується віддати гетьману українські землі під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансільванського князя Ракоці на Польщу, Хмельницький надіслав йому на допомогу українські війська, очолені київським полковником Антоном Ждановичем. Попервах українсько-шведсько-трансильванське військо діяло успішно: було здобуто Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін тощо. Однак із середини травня його становище погіршилося. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король залишив Ракоці. Згодом розпочалися польсько-шведські мирні переговори, що завершилися Оливським миром 1660 р. Напруженими стали міжсоюзницькі відносини. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансильванії, Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. А 21-22 липня 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла б відрізати йому зворотний шлях, та

остаточно втративши надії на успішне завершення боротьби проти Польщі, трансильванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього. Ракоці наодинці з ордою і польськими військами не вистояв і мусив укласти тяжкий мир. Трансильванія визнала себе переможеною.

Таким чином, похід проти Польщі у 1656-1657 рр. за всіх його блискучих перемог не привів до остаточної перемоги над Річчю Посполитою. Сумні звістки з поля битв літа 1657 р., а особливо звістка про самовільне повернення Ждановича на Україну, підкосили Богдана Хмельницького. 6 серпня 1657 р. український гетьман помер від апоплексичного удару (інсульту). Україна втратила свого великого сина, надійного керманіча Української держави у такий тяжкий час.

Внутрішнє становище Української держави після смерті Хмельницького багато в чому зумовлювалося зовнішніми факторами. Розпалася коаліція проти Речі Посполитої. Трансильванія зазнала поразки, а от бранденбурзький правитель відокремив від Речі Посполитої Пруссію та остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Швеція, втягнута у війну проти Данії, вивела війська з Польщі й невдовзі уклала мирні угоди з Московією та Річчю Посполитою. Щодо Польщі, то вона разом із Кримським ханством розпочала приготування до нової війни, щоб узяти реванш.

Вдався до наступу проти незалежності Української держави й царський уряд. Свідченням того стали вимоги, що їх привіз до Чигирини одразу по смерті Богдана Хмельницького московський посол. У них, зокрема, йшлося про те, щоби чисельність реєстрових козаків становила тільки 12 тис., щоби усі податки надходили цареві, щоби над кожним полком стояв полковник-московит, а старшина була московська, щоби після смерті козаків їхні діти ставали царськими підданими. Цар вимагав також, щоби молодого Хмельницького, сина Богдана – Юрія, зі скарбами було відіслано до Москви, а київський митрополит став залежним від московського патріарха й висвячувався в Москві, залишаючись на митрополічій кафедрі за царським привілеєм.

На внутрішньому становищі Української держави позначилися і тривала війна. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіж-

ностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками.

Ще за життя Богдана Хмельницького, 5-11 квітня 1657 р., Старшинська рада за наполяганням гетьмана винесла ухвалу про передачу влади після його смерті його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми врядування. Однак після смерті гетьмана Хмельницького ситуація змінилася. 23-26 серпня в Чигирині відбулася Старшинська рада, на якій гетьманом, до повноліття Юрія Хмельницького, було обрано генерального писаря Івана Виговського. На час обрання він був знаним політиком, талановитим організатором, блискучим дипломатом.

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Богдана Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української держави, на зміцнення її міжнародного авторитету. На Корсунську раду прибули послы Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдавії, Валахії. Там було остаточно оформлено договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила також відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею. Водночас гетьман Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Москвою. До царя було відправлено повідомлення про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед введення до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова московських залог на чолі з воєводами. Це дало б змогу Москві втручатися у внутрішні справи України та обмежило б її незалежність. Вимагалось також проведення повторних виборів за участю царських представників. Виговський мусив погодитися з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання Москви припиняться. Після лютневої ради 1658 р. в Переяславі, яка підтвердила обрання Виговського гетьманом, воєводи отримали дозвіл прибути в Україну.

Своєю внутрішньою політикою Іван Виговський прагнув задовольнити передусім інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти, тобто діяв, як більшість володарів західних держав. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися насамперед кошовий отаман Яків Барабаш, який прагнув гетьманської булави і навіть проголосив себе “запорозьким гетьманом”(!), а також полтавський полковник Мартин Пушкар. За підтримки Москви вони організували заколот, розбили під Полтавою загони полковників Івана Богуна та Івана Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків. Заклики гетьмана покласти край громадянській війні не діяли, тож Виговський мусив ужити рішучих заходів. У травні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загони заколотників. Пушкар загинув у бою, а Барабаша взяли в полон і стратили. Після придушення заколоту московський уряд почав відверто втручатися в українські справи, надаючи противникам гетьмана матеріальну підтримку.

Подвійна гра Москви, яка для власних інтересів розпалювала заколот Пушкаря, продемонструвала прагнення московського уряду підкорити Україну. Це змусило Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

У м. Гадячі 6 вересня 1658 р. між Гетьманською Україною та Польщею було укладено договір, що набув назву Гадяцького. Згідно з ним, Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств ставала незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель князівства, а виконавча – зосереджуватися в руках гетьмана, який обирався б довічно й затверджу-

вався королем. Передбачалося, що Велике князівство Руське матиме власні судову й фінансову системи, йшлося про створення власної монетарні. Українське військо мало налічувати 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. Запроваджувалася свобода слова й друку.

Гадяцький договір був виваженішим і ґрунтовнішим, ніж договір 1654 р. Однак він залишився на папері через зміну військово-політичної ситуації в Україні. До того ж Річ Посполита не збиралася втілювати його в життя, і вже на сеймі 1659 р. під час ратифікації договору суттєво його обмежила, вже вкотре розписавшись цим у своїй разючій неадекватності щодо української політики. З підписанням Гадяцького договору 1658 р. можна говорити про закінчення Національно-визвольної війни. Саме тоді – і формально, і фактично – було припинено війну проти Речі Посполитої, саме тоді виникла нова політична реальність.

Україна, на жаль, у той час не зберегла державної незалежності в боротьбі проти агресії Московської держави і з 1659 р. була включена до її складу як автономна політична одиниця. Далі почався новий етап національно-визвольної боротьби українського народу, більше знаний під назвою Руїна.

Літ.: Мицик Ю. А. Історія України : навч. посіб. / Ю. А. Мицик. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Києво-Могилян. акад., 2008; Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; Історія України : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Вид-во “Либідь”, 1991; Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; Підкова І. Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993.

Шкуронат О.В.

Н

НАМІСНИЦТВО-ГУБЕРНІЯ – найвища адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління в Російській імперії у 1775-1796 рр.; найвищий виконавчий орган місцевого самоврядування в деяких коронних краях Австро-Угорської імперії з 1849 р. У Російській імперії намісництва запроваджені в 1775 р. Було утворено 34 намісництва, у тому числі на території України: Харківське (1780); Київське (1781); Чернігівське (1781); Катеринославське (1783); Брацлавське (1793); Подільське (1793); Волинське (1793); Вознесенське (1795).

Очоловав намісництво намісник, що мав надзвичайні повноваження від царя і на якого покладалося здійснення урядових, військових справ та адміністративного, судового, поліцейського і фінансового управління. За указом “Про новий поділ держави на губернії” у 1796 р. намісництво було ліквідовано.

Губернія – вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з’явилася у XVIII ст. за Петра I у процесі формування абсолютистської держави. Губернія (ляні) є також адміністративною одиницею Фінляндії. У деяких країнах губернії називають губернаторатами.

Указом Петра I від 18 (29) грудня 1708 р. територія Російського царства була розділена на 8 **губерній**: Азовську, Архангелогородську (центр – Архангельський город), Інгерманландську (центр – Шліссельбург), Казанську, Московську, Сибірську (центр – Тобольськ), Смоленську. Губернії не поділялись на повіти, а склалися з міст і прилеглих до них земель, а також розрядів і приказів. У 1710-1713 рр. вони були поділені на паї.

За другою Петрівською реформою (1719 р.) були скасовані паї, **губернії** були поділені на провінції, а ті – на дистрикти; була відновлена Нижегородська і створена Ревельська (на приєднаних землях у Прибалтиці) губернія. Астраханська і Ревельська губернії не ділилися на провінції, інші 9 **губерній** були

поділені на 47 провінцій. На чолі губернії стояв губернатор, провінції – воєвода, дистрикту – земський комісар.

Замість 20 **губерній** до початку царювання Катерини II було утворено 40 **губерній** із населенням 300-400 тис. ревських душ у кожній (до кінця царювання за рахунок приєднаних територій була 51 губернія). **Губернії об’єднувалися в намісництва** (в основному по дві-три **губернії**), поділялися на округи або повіти з 20-30 тис. душ (по 12-15 на одну губернію, усього було близько 500 повітів).

Намісники і губернатори були підвідомчі Сенату і прокурорському нагляду, очолюваному генерал-прокурором. На чолі повіту стояв капітан-справник, який обирався раз на три роки повітовими зборами дворян. Найближчим помічником губернатора був віце-губернатор.

У XIX ст. відбувається розмежування адміністративно-територіальних організацій на 2 групи: на основній території Європейської Росії зберігається **загальногубернська організація** (у 60-ті рр. – 51 губернія), на національних околицях створюються генерал-губернаторства (крім Остзейського краю, до якого входило три губернії).

Крім цього, у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. було створено 20 областей – адміністративних одиниць, які відповідають **губерніям**. Як правило, області розташовувались на прикордонних територіях. Продовжується подальша централізація і бюрократизація місцевого самоврядування. Відбувається спрощення місцевого апарату з посиленням його прямого підпорядкування особисто губернатору.

Губернський апарат місцевого самоврядування залишався в силі до XX ст. Під час столипінської реакції (1907-1910) були відновлені надзвичайні методи управління. Посилилась роль поліцейських органів і станово-дворянських організацій (Рада об’єднано-

го дворянства). Після Лютневої революції 1917 р. буржуазний Тимчасовий уряд зберіг усю систему губернських закладів. Губернатори були замінені губернськими комісарами (у повітах – повітовими комісарами), проте з переважанням дворянсько-поміщицького складу. Одночасно з цим формувалася система Рад, яка протистояла місцевим владам Тимчасового уряду.

Жовтнева революція, зберігши спочатку губернський поділ, ліквідувала весь старий губернський апарат і встановила нові органи радянської влади на чолі з губернськими виконкомом, яких обирали на губернському з'їзді Рад. **Губернсько-територіальний** поділ ліквідовано в 1924-1929 рр. у зв'язку з районуванням СРСР і замінено поділом на області та краї, а пізніше й округи.

Кількість **губерній** Російської імперії в цілому швидко зросла в результаті розукрупнюючих реформ, які проводилися протягом XVIII ст. Вона досягла 51 в останній рік царювання Катерини II. Із приходом Павла I кількість губерній була скорочена до 42, але потім майже всі скасовані губернії були відновлені Олександром I. У подальшому за рахунок знову приєднаних земель їх кількість зросла до 81.

У 1917 р. розпочався процес роздроблення старих губерній і з'явилося кілька нових радянських губерній. Якщо в межах РРФСР у 1917 р. їх було 56, то на початку 1922 р. – 72. У 1923-1929 рр. усі вони поступово були замінені “великими” областями держпланівської сітки, і загальна кількість одиниць головної ланки (нових областей і країв) скоротилася в 1930 р. до 13.

Літ.: *Субтельний О.* Україна: Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1993; *Анисимов Е. В.* Россия в XVIII – первой половине XIX столетия: История. Историк. Документы / Е. В. Анисимов, А. Б. Каменский. – М. : МИРОС, 1994; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Андреевский И. Е.* О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Е. Андреевский. – СПб. : [б. и.], 1864; *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начала XX века) / Л. М. Лысенко. – М. : Изд-во МПГУ, 2001.

Козак В.І.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ (наркомат) – у радянській державі в 1917-1946 рр. центральний орган державного управління окре-

мою галуззю адміністративно-політичного, військового, господарського чи соціально-культурного будівництва в СРСР і радянських республіках. Перші **Н.к.** були утворені постановою “Про установи Ради Народних Комісарів”, прийнятою другим Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня (8 листопада) 1918 р. До першого радянського уряду – РНК, що очолювався В.Леніним, увійшли народні комісари, що стояли на чолі комітету з військових і морських справ, і 12 комісій: торгівлі і промисловості, юстиції, пошт і телеграфів, праці, іноземних справ, продовольства, фінансів, народної освіти, залізничних справ, внутрішніх справ, землеробства, національностей. Назва “народний комісаріат” як орган галузевого управління затверджена Конституцією РСФРР 1918 р. З утворенням у 1922 р. СРСР було сформовано систему органів влади й управління, закріплену Конституцією СРСР 1924 р. Найважливішими галузями, переданими радянськими республіками до виключного відання СРСР, керували загальносоюзні наркомати: військовий і морський, іноземних справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Координація діяльності союзних республік в окремих галузях державного і господарського будівництва покладалася на Вищу Раду народного господарства (ВРНГ). Конституція СРСР 1924 р. визначила також республіканські **Н.к.**, що перебували у виключному віданні союзних республік (внутрішніх справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, землеробства, соціального забезпечення).

Питання організації та діяльності **Н.к.** СРСР визначалися Загальним положенням про наркомати СРСР 1923 р. Наркоматам надавалося право видавати в межах своєї компетенції постанови, розпорядження, інструкції, циркуляри і накази. З розвитком народного господарства та ускладненням управління система наркоматів змінювалася (наприклад, у зв'язку з переходом від натурального податку в сільському господарстві до грошового в 1924 р. був ліквідований наркомат продовольства і утворений об'єднаний **Н.к.** внутрішньої торгівлі; у 1932 р. ВРНГ була розділена на загальносоюзні **Н.к.** важкої промисловості і лісової промисловості та об'єднаний **Н.к.** легкої промисловості).

Конституція СРСР 1936 р. визначила систему **Н.к.** СРСР. Об'єднані **Н.к.** були перетво-

рені в союзно-республіканські. Система **Н.к.** включала 8 загальносоюзних і 10 союзно-республіканських. У союзних і автономних республіках передбачалася можливість організації союзно-республіканських **Н.к.**, однойменних з відповідними наркоматами СРСР, і республіканських наркоматів. Перелік їх встановлювався конституціями відповідних республік. У подальші роки у зв'язку з ускладненням роботи з управління народним господарством, що швидко розвивалося, відбувався процес подальшого розукрупнення і створення нових **Н.к.**

У радянській Україні **Н.к.** почали називати органи державного управління згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 21 січня 1919 р. (до цього галузеві органи управління називалися народними секретарствами). У 20-х рр. організація і діяльність **Н.к.** України набули впорядкованого характеру. Наприкінці 1924 р. ВУЦВК прийняв Загальне положення про **Н.к.** УРСР, згідно з яким безпосереднє керівництво окремими галузями управління в УСРР було покладено на **Н.к.**, а також РСІ та ВРНГ. Положенням передбачалося, що Центральне статистичне управління УСРР діє на правах **Н.к.** Усі **Н.к.** УСРР підлягали безпосередньому керівництву Раднаркому республіки. Загальне положення про **Н.к.** чітко окреслювало компетенцію республіканських комісаріатів, права та обов'язки наркомів та їх заступників. У 1927-1929 рр. були прийняті положення про окремі **Н.к.** УСРР, в яких визначалася їх структура, повноваження та завдання. Конституція УСРР у розділі "Про народні комісаріати Української Соціалістичної Радянської Республіки" містила перелік **Н.к.** та вказувала, що на чолі їх мають стояти члени РНК – народні комісари, а при них – існувати колеги. Розпорядження **Н.к.** визнавалися обов'язковими для виконання органами влади і населенням республіки. У 1930-1936 рр. в Україні відбувався процес ліквідації одних і створення інших **Н.к.** – у руслі загальних тенденцій до централізації управління на рівні загальносоюзних державних органів. Такий стан речей зафіксований Конституцією УРСР 1937 р. У наступні кілька років мала місце певна реорганізація **Н.к.** УРСР, ухвалено нові положення про республіканські **Н.к.** У період війни 1941-1945 рр. утворено кілька нових **Н.к.**, в т. ч. **Н.к.** житлово-цивільного будівництва.

Виходячи з аналізу зовнішньополітичного становища, Верховна Рада СРСР 1 лютого 1944 р. прийняла закони, згідно з якими союзні республіки, в т. ч. Україна, дістали право утворити союзно-республіканський **Н.к.** оборони й закордонних справ. Проте їх робота, в умовах надмірної централізації управління, мала "декоративний" характер. У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, за яким Рада народних комісарів СРСР і **Н.к.** СРСР були перетворені на Раду Міністрів СРСР і міністерства СРСР, а РНК і **Н.к.** союзних і автономних республік – на ради міністрів і міністерства цих республік. Такі перетворення відбулися і в УРСР.

Літ.: Власов В. Советский государственный аппарат / В. Власов. – М. : [б. и.], 1959; Коржихина Т. П. История государственных учреждений СРСР / Т. П. Коржихина. – М. : [б. и.], 1986.

Малик Я. Й.

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ (НРУ або Рух) – громадсько-політична організація, утворена у 1989 р., пізніше трансформована у політичну партію. **Громадські структури – передвісники Руху.** Масове зародження в Україні громадських структур, альтернативних КПРС, почалось у 2-й пол. 80-х рр. Виникали різноманітні екологічні організації, політичні клуби, просвітницькі, українознавчі організації, молодіжні, студентські об'єднання: "Товариство Лева" (м. Львів, осінь 1987 р., філії у Рівному і Луцьку); українознавчий клуб "Спадщина" при Будинку вчених АН УРСР та студентське об'єднання "Громада" у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка (2-га половина 1987 р., м. Київ); Український культурологічний клуб (серпень 1987 р., м. Київ); Українська Гельсінська спілка (середина 1988 р.); Всеукраїнська екологічна організація "Зелений світ" (жовтень 1988 р.); "Меморіал" (березень 1989 р.); Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (лютий 1989 р.) та ін.

13 листопада 1988 р. у Києві на площі перед Центральним стадіоном відбувся перший великий політичний мітинг. Його організував Українознавчий клуб "Спадщина" за участі низки громадських неформальних об'єднань. У виступі Д. Павличка та інших пролунали заклики до створення широкого громадського об'єднання – народного фронту чи руху. Наприкінці 1988 р. у середовищі

українських письменників, науковців та правозахисників-дисидентів виникла ідея створення громадсько-політичної організації – Народного Руху України за перебудову.

Проект програми Руху, підготовлений ініціативною групою за дорученням пленуму Спілки письменників України, було винесено на обговорення зборів київської письменницької організації 31 січня 1989 р. Проект було надруковано для обговорення 16 лютого 1989 р. у газеті СПУ “Література на Україна”.

НРУ: від початків до сьогодні. У березні-вересні 1989 р. в більшості областей пройшли установчі конференції. 8-10 вересня 1989 р. відбувся Установчий з’їзд у Києві в будинку культури КПІ (“Установчі збори”) і **НРУ** був зареєстрований Радою Міністрів УРСР 9 лютого 1990 р.

Протягом 1990-1991 рр. **НРУ** організував низку масових заходів. Найбільш масштабними стали “Живий ланцюг” до Дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.), підняття українського національного прапора в Києві на Хрещатику (24 липня 1990 р.), масові акції на Нікопольщині та Запоріжжі до 500-ліття Запорізького козацтва (серпень 1990 р.), заходи під Берестечком, у Батурині і Хотині. Весною 1990 р. **НРУ** досяг значного успіху на перших демократичних виборах в УРСР, що дало змогу створити у Верховній Раді УРСР демократичну опозицію “Народна рада” (на чолі з І.Юхновським) до комуністичної більшості та забезпечити значне представництво в місцевих радах.

Після створення в березні 1990 р. Української Республіканської Партії (УРП), а згодом Демократичної Партії України (ДемПУ) та інших, **НРУ** діяв як неформальна коаліція власне Руху, що об’єднував людей на засадах своєї програми і Статуту, та УРП, ДемПУ, СДПУ, що керувалися своїми статутами.

У жовтні 1990 р. відбувся II з’їзд Руху. До Програми було введено положення про головну мету Руху – досягнення незалежності України, а з назви були виключені слова “за перебудову”. З метою об’єднати навколо Руху новостворені партії було запроваджено інститут асоційованого членства партій та громадських організацій. Коаліція навколо Руху проіснувала до проголошення незалежності і розпалася восени 1991 р. в період президентської виборчої кампанії, коли УРП і ДемПУ, попри рішення Великої ради Руху,

висунули своїх кандидатів й не підтримали кандидата від Руху – В.Чорновола.

На III з’їзді Руху (28 лютого – 1 березня 1992 р.) розколу Руху вдалося запобігти завдяки компромісу між прихильниками І.Драча і М.Гориня, з одного боку, і В.Чорновола – з другого. Були обрані співголови – І.Драч, М.Горинь (у червні 1992 р. склав повноваження у зв’язку з обранням його головою УРП) та В.Чорновіл. Також було проголошено про розпад партійної коаліції навколо **НРУ**. Наступний період в історії Руху був позначений кризою самовизначення. Деякі його лідери, зокрема І.Драч, Д.Павличко та М.Горинь, виступали за збереження Руху як об’єднання партій і громадських організацій, головним завданням якого було б створення сталої політичної бази для розбудови нової Української держави. На їхню думку, Рух повинен був перейти від опозиції до Президента Л.Кравчука та уряду до співробітництва з ними.

Частина на чолі з В.Чорноволом вважала, що оскільки нова держава повністю контролюється старою комуністичною номенклатурою, справжні реформи неможливі, поки вона не буде усунена від влади. В.Чорновіл і його прихильники закликали до перетворення Руху на опозиційну політичну партію. Принципові розбіжності й відсутність єдності всередині Руху призвели до розчарування багатьох його членів і різкого скорочення чисельності організації.

На IV з’їзді Руху (грудень 1992 р.) більшість делегатів проголосували за його збереження як “незалежної громадсько-політичної організації”. Одноосібним головою Руху було обрано В.Чорновола.

У 1993 р. V з’їзд Руху, зрештою, трансформувалася організацію у партію “Народний Рух України”, що призвело до подальшого скорочення його чисельності. На початку 1999 р. партія **НРУ** розкололася на дві частини – **НРУ** на чолі з В.Чорноволом, а після його загибелі – Г.Удовенком, та Український народний рух, згодом Українська народна партія, на чолі з Ю.Костенком.

У травні 2003 р. на XIII з’їзді Головою **НРУ** було обрано Б.Тарасюка.

У 2009 р. на державному рівні було відзначено 20-річчя створення **НРУ**. Очолив загальнодержавний організаційний комітет І.Драч. Було проведено конференції, вийшли у світ ряд нових видань з історії **НРУ**, а

також організовано урочисте засідання в Палаці “Україна” (м. Київ). Ряд засновників **НРУ** та його активісти отримали державні нагороди.

Літ.: *Провісники* свободи, державності і демократії: док. і матеріали: до 20-ї річниці створення Народного Руху України / упоряд. : В. Лозицький та ін. ; голова редкол. : В. Смолій. – К. : [б. в.], 2009; *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989-2009)* : матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення НРУ за перебудову (Київ, 22 верес. 2009 р.) / НАН України. Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2010; *Марискевич Т.* Народний Рух України / Т. Марискевич // Довідник з історії України. – 2-ге вид. – К. : [б. в.], 2001. – С. 498; *Ковтун В.* Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К. : [б. в.], 1995; *Про* відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову : Указ Президента України від 13 берез. 2009 р. № 155/2009. – Режим доступу : president.gov.ua

Мисів Л.В.

НАСЕЛЕННЯ (синонім народонаселення) – безупинно поновлювана в процесі відтворення сукупність людей, що живуть на Землі в цілому або в межах якої-небудь її частини (країні, групі країн і т. ін.); основа й суб’єкт виробництва й усіх суспільних відносин. За дослідженнями вчених, наприкінці епохи палеоліту (приблизно 15 тис. р. до н. е.) чисельність **Н.** Землі сягала 3 млн осіб; наприкінці епохи неоліту (2 тис. р. до н. е.) – 50 млн осіб; на поч. н. е. – 230 млн осіб; наприкінці 1 тис. н. е. – 275 млн осіб; у 1900 р. – 1,6 млрд осіб; нині понад 5,5 млрд осіб. Найбільші за чисельністю **Н.** країни (2001 р.): Китай – 1273 млн осіб; Індія – 1029,9 млн; США – 272,6 млн; Індонезія – 228,437 млн; Бразилія – 174,469 млн; Росія – 145,47 млн осіб. В Україні 5 грудня 2001 р. відбувся перший Всеукраїнський перепис населення, за даними якого загальна кількість наявного населення становила 48,457 млн осіб. Щорічно **Н.** планети збільшується приблизно на 70 млн осіб. На кожному етапі розвитку суспільства **Н.** виступає як конкретно-історична сукупність людей, а його найважливішими характеристиками є соціально-часова та просторово-територіальна. **Н.** не існує поза часом, простором і рухом.

У найбільш узагальненому науковому розумінні **Н.** є, передусім, цілісним соціальним явищем реальної дійсності. Як об’єкт (предмет) пізнання цієї дійсності **Н.**, що перебу-

ває в складних і різноманітних зв’язках з іншими її явищами, – як соціальними, так і біологічними, – вивчається не лише багатьма суспільними, а й низкою природничих наук з позиції їх основного предмета досліджень, що визначає відмінності в конкретних наукових визначеннях **Н.** За найбільш загального підходу **Н.** може бути визначене як сукупність осіб, що природно-історично складається і безперервно самовідтворюється в процесі відтворення безпосередньо життя; складна, відносно стійка сукупність людей; головний матеріальний компонент людського суспільства.

Однією з найважливіших рис **Н.** взагалі є забезпечення його тривалого існування шляхом безперервного виробництва засобів для життя. Тут початковими також є певні біологічні начала, але саме в даній сфері, згідно з матеріалістичним розумінням історії, еволюція предків людини пішла шляхом, який привів до виділення її з тваринного світу. На основі трудової діяльності людей розвинулося суспільне відтворення, що позначилося на формуванні принципово нового, надбіологічного ставлення людей до природи. Разом з тим суспільне відтворення, становлення суспільства визначили і нові, небіологічні зв’язки між самими людьми – суспільні (соціальні) стосунки, основним регулятором яких виступає така складна інституція, як “державна”. **Н.** виступає в реальних умовах суспільного життя як повнокровний суб’єкт, матеріально-особова основа, що визначає процес спільної діяльності людей, їх взаємодію, яка має суспільний характер і продуктом якої є суспільство. Вивчення **Н.** набуло систематичного наукового характеру лише з настанням нового часу. Однак його корені сягають углиб тисячоліть, коли у мешканців первісних стоянок – суто емпірично сформувались уявлення про необхідність і способи регулювання своєї чисельності. В період античності й середньовіччя в деяких державних утвореннях проводився окремий облік **Н.**, робилися спроби регулювати родинну поведінку і народжуваність. З виникненням індустріального суспільства, в міру його становлення усе більш виявлялася потреба в поглибленій і всебічній інформації про **Н.**, вивчення якого почало поступово визнаватися одним із напрямів суспільствознавства. Передумови цього виникли вже в XVI-XVII ст. (Ж.Боден, Дж.Річ-

чолі, Ю.Кріжаніч, Р.Конрінг, У.Петі та ін.). Віхою у становленні наукових досліджень **Н.** стало XVIII ст., коли **Н.** вперше було усвідомлене як важлива категорія соціально-економічного розвитку. Зовні це проявлялося в появі у лексичі суспільствознавства нового поняття. У 1774 р. енциклопедія Д.Дідро, що мала загальноєвропейську популярність, опублікувала статтю “Population”, що свідчило про утвердження винесеного в її назву терміна, який виник приблизно в середині XVIII ст. у французькій науковій літературі. Первинне поняття **Н.** мало дещо обмежене значення, це “відношення числа людей до зайнятої ними території”. Навіть через десятиліття у відомому словнику В.І.Даля (1860-ті рр.) **Н.** визначалося як “число народу в дану пору”. Французький учений Л.Шаню (кін. XIX ст.), розглянувши появу поняття “population”, прийшов до висновку, що спочатку воно застосовувалося в сенсі сприяння збільшенню чисельності людей і лише пізніше, з розвитком промисловості й зростанням **Н.**, почало набувати сучасного значення. Становлення наукових уявлень про **Н.** було нерозривно пов’язане з виробленням концепцій його взаємозв’язку з суспільним розвитком, у розробці яких взяли участь філософи та економісти європейських країн (Дж.Стюарт, А.Сміт, А.Тюрго, М.В.Ломоносов, Д.Юм, Д.Сен-Сімон, Д.Рікардо та ін.). У XIX ст. Т.Мальтус обґрунтував економічний аспект вивчення **Н.** Певним етапом розвитку цього вивчення в соціологічному плані стали праці А.Кетле, Р.Спенсера, М.М.Ковалевського та ін. К.Маркс і Ф.Енгельс розробили основи матеріалістичного розуміння **Н.**, їх послідовниками стали А.Бєбель, Н.Зібер, Г.В.Плеханов, К.Каутський та ін. Приблизно на рубежі XIX-XX ст. відбулось помітне соціологізування поняття **Н.** Дедалі більше ускладнювався і зміст вивчення. На початку 1920-х рр. з’явилося нове поняття – “проблеми **Н.**”. Для сприяння соціальному прогресу, встановленню і підтриманню соціальної злагоди в 1919 р. у складі Ліги Націй створюється Міжнародна організація праці. А в другій половині XX ст. для розробки і практичного вирішення сучасних глобальних проблем **Н.** створюється Організація Об’єднаних Націй. В Україні сучасні дослідження проблематики **Н.** здійснюють кілька наукових центрів. Найбільш дієві з них: Інститут демографії

та соціальних досліджень Національної академії наук (НАН) України (м. Київ); Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України (м. Київ); Інститут регіональних досліджень НАН України (м. Львів); Науково-дослідний інститут соціально-трудоких відносин Міністерства праці та соціальної політики України (м. Луганськ); Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України (м. Київ).

Літ.: Ломоносов М. В. О сохранении и размножении российского народа : полн. собр. соч. : Т. 6 / М. В. Ломоносов. – М. ; Л. : [б. и.], 1952; *Народонаселение*: Энциклопед. сл. – М. : [б. и.], 1994; Прибиткова І. Основи демографії : навч. посіб. / І. Прибиткова. – К. : АртЕк, 1995.

Каховська О.В.

НАУКОВІ ШКОЛИ МЕНЕДЖМЕНТУ – вчення про систематизоване керування організацією, еволюційне формування певних поглядів щодо управління з метою ефективного досягнення цілей організації, нові підходи в керуванні (групи методів керування, об’єднаних загальною ідеєю, гіпотезою). Питання “Наукові школи менеджменту” досліджено багатьма авторами.

У першій половині XX ст. дістали розвитку досить чітко помітні школи управлінської думки.

Наукова школа управління (1885-1920 рр.) найбільш тісно пов’язана з роботами Ф.У.Тейлора, Ф. та Л.Гілбрет, Г.Емерсона, Г.Форда, Г.Ганта. Творці школи наукового управління першими стали використовувати спостереження, вимірювання, логіку й аналіз для вдосконалення багатьох операцій ручної праці, домагаючись більше ефективного виконання окремих виробничих операцій. Вперше інтерес до управління як до науки з’явився у 1911 р. після виходу у світ книги Ф.У.Тейлора “Принципи наукового управління”, яка започаткувала визнання управління як науки і самостійної сфери досліджень та практичної діяльності. Але розуміння того, що організацією можна управляти систематизовано і таким чином ефективно досягати її цілей, виникло не з публікацією зазначеної книги. Розуміння потреби в науковому підході до управління розвивалося починаючи із середини XIX ст. Основним чинником, який сприяв посиленню інтересу до управління, була промислова револю-

ція, що розпочалася в Англії. Проте ідея, що управління саме може зробити суттєвий внесок у розвиток і успіх господарської діяльності, вперше виникла в Америці завдяки дослідженням Ф.У.Тейлора. Першою фазою методології наукового управління став аналіз змісту роботи та визначення її основних компонентів, потім – розробка процедур. **Н.ш.у.** приділяла значну увагу людському фактору. Важливим внеском **Н.ш.у.** стала розробка положення про необхідність систематичного використання стимулювання робітників з метою формування та підтримки їх зацікавленості у підвищенні продуктивності праці та збільшенні обсягів виробництва. Аналізувався раціональний режим праці та відпочинку, здійснювались перші кроки у встановленні робочого часу та реалістичних часових норм на виконання окремих завдань, норм виробництва.

Ключовим елементом підходу **Н.ш.у.** стало встановлення взаємозв'язку між кількісним вираженням праці робітника та його грошовою винагородою. Ще одним важливим моментом було визнання важливості відбору кандидатів на основі відповідності їх фізичних та інтелектуальних здібностей характеру праці, а також важливість і необхідність їх навчання.

Представники **Н.ш.у.** обґрунтовували необхідність відокремлення управлінських функцій (обмірковування, планування) від фактичного виконання роботи. Тейлор та його послідовники фактично визнали, що робота з управління – це певна спеціальність, яку потрібно опановувати, а будь-яка організація значно покращить результати своєї роботи, якщо кожна група працівників зосередиться на тому, що вона здатна виконувати більш успішно. Цей підхід докорінно відрізнявся від старої системи, де кожний робітник планував свою роботу самостійно. Формування **Н.ш.у.** спиралось на три головних моменти, які стали основними принципами розвитку менеджменту: раціональна організація праці, розробка формальної структури управління, розробка заходів із співробітництва управляючого і робітника. Концепція наукового управління стала відправною точкою початку розвитку управління як самостійної сфери наукових досліджень, що дала змогу керівництву підприємств, практикам та вченим визначити шляхи ефективного використання методів та

підходів, що застосовувалися в науці та техніці, в практичній роботі організації, для досягнення її цілей.

Класична, або адміністративна, школа (1920-1950 рр.) розглядала питання вдосконалення організації в цілому. Появу цієї школи пов'язують з іменами А.Файоля, Л.Урвіка, Д.Муні, А.Рейблі, А.Слоуна, А.Гінсбурга, І.Бутакова, В.Добриніна, А.Гостева. Анрі Файоль вперше запропонував раціональний підхід до організації промислового підприємства. Файоль вважав, що робота керівника може бути розподілена на п'ять функцій: планування, організацію, керівництво, координацію та контроль. У праці “Загальне та промислове управління” (1916) він сформулював 14 універсальних принципів управління, щоб показати керівникам, як виконувати свої функціональні обов'язки. Школа адміністративного управління базувалась на розробці та використанні універсальних принципів та функцій управління підприємством, таких як: поділ праці, повноваження та відповідальність, дисципліна, єдиноначальність, єдність напрямку, підпорядкування особистих інтересів спільним, винагорода персоналу, централізація, ієрархія, порядок, справедливість, стабільність робочого місця для персоналу, ініціатива, корпоративний дух. Детально розглядалися питання про розробку цілісної системи управління організацією, необхідність компетентності та наявності потрібних знань у менеджера.

Метою **К.ш.у.** було створення універсальних принципів управління, дотримання яких, безперечно, мало забезпечити успіх організації. Принципи управління Анрі Файоля нині успішно використовуються багатьма компаніями.

Школа людських відносин (з початку 1930-х рр. – до цього часу). Цей науковий напрям вважає мотивами вчинків людей не тільки економічні фактори, а й різні потреби, які можуть бути лише частково й побічно задоволені за допомогою грошей.

Рух за людські відносини зародився у відповідь на нездатність повністю усвідомити значення цього людського фактора як основного елемента ефективності організацій, він був реакцією на недоліки класичного підходу (тому школу іноді називають неокласичною). Найбільшими авторитетами у розвитку **Ш.л.в.** в управлінні вважають вчених Мері Паркер Фоллетт і Елтона Мейо. Експе-

рименти Мейо відкрили новий напрям у теорії управління. Він довів, що працівники можуть значно сильніше реагувати на тиск з боку колег, ніж на бажання керівництва, матеріальні стимули та чітко розроблені робочі операції. Пізніше завдяки дослідженням Абрахама Маслоу знайшли причину цього явища, пояснили взаємозв'язок між турботою керівництва про своїх працівників та рівнем задоволеності й продуктивністю їх праці. Рекомендації школи про використання прийомів управління людськими відносинами, що містять ефективні дії безпосередніх керівників, консультації з робітниками та надання їм більш широких можливостей спілкування на роботі не втратили свого значення й сьогодні.

Школа поведінкових наук (з 1950 р. по цей час) зосереджувала увагу на методах налагодження міжособистісних відносин, наданні допомоги працівнику в усвідомленні власних можливостей. Основною метою школи стало підвищення ефективності організації за рахунок підвищення ефективності людських ресурсів, повного використання потенціалу кожного працівника. Серед значних постатей, що зробили значний внесок у розвиток поведінкового напрямку, можна назвати Кріса Арджириса, Ренціса Лайкерта, Дугласа Мак-Грегора і Фредеріка Герцберга, що вивчали різні аспекти соціальної взаємодії, мотивації, характеру влади й авторитету, організаційної структури, комунікації в організації, лідерства, зміни змісту роботи та якості життя. Новий підхід передбачав застосування наукових знань про поведінку до побудови і управління організацією, визначаючи метою підвищення ефективності організації за рахунок підвищення ефективності її людських ресурсів. Представники **Ш.п.н.** пропагували свій підхід як єдиний найкращий шлях до розв'язання управлінських проблем.

Школа науки управління, або кількісний підхід (з 1950 р. по цей час). Основою цієї школи є міждисциплінарний підхід, коли конкретну проблему розв'язує група фахівців (математики, статистики, представники інженерних і суспільних наук). Після постановки проблеми й формулювання завдання розробляється модель, найчастіше математична, сформованої ситуації. Такий підхід дістав назву "дослідження операцій". Дослідження операцій і моделі за своєю суттю –

це застосування методів наукового дослідження доопераційних проблем організації. Найбільший поштовх до застосування кількісних методів в управлінні дав розвиток комп'ютерів.

Сьогодні за передовими світовими економічними центрами як основні виокремлюються американська, європейська та японська національні школи менеджменту, що характеризуються такими особливостями.

Американська школа менеджменту: перша історична класична школа, що залишається провідною у світі і нині; ґрунтовна менеджерська освіта (268 шкіл бізнесу мають дворічну програму "магістр ділового адміністрування" (МВА), які щорічно закінчують понад 70 тис. осіб); жорсткий агресивний менеджмент; величезна кількість навчальних і наукових видань, спеціальних журналів; спеціальні тренінгові програми про корпоративне життя в США; податкові поради іноземцям; утворення компаніями товариських мереж, що дають змогу швидше пристосуватись до нового середовища; рольові ігри, що демонструють варіанти менеджерської поведінки.

Японська школа менеджменту: використовує зарубіжний досвід менеджменту (насамперед США); ґрунтується на колективістських засадах; акцент робиться на підготовці менеджерів у компаніях; зорієнтована на світові ринки.

Щодо **європейської школи менеджменту**, то її досвід не є однорідним. *Досвід Франції:* державний сектор – 20% ВВП; мета уряду – ефективне використання переважної більшості ресурсів країни; два типи державних підприємств – ринкового типу і монополісти, яких підтримує держава. *Досвід Німеччини:* довіра влади у керівництві трудовою діяльністю; авторитаризм – функція лідерства; турбота менеджерів про підлеглих; закон про залучення працівників до управління підприємством (1951); утворення виробничих рад (вибори через 4 роки). *Австрія:* вплив на менеджмент моральних аспектів; наголос на політичних і соціальних цінностях досягнення; сприйняття ризику. *Італія:* дії у середовищі з низькими ризиками; конкурентоспроможність італійських менеджерів; схильність до групового прийняття рішень. *Австрія:* наголос на самореалізації у керівництві; висока цінність незалежності і конкурентоспроможності; прагнення уник-

нути ризиків. *Великобританія*: висока цінність безпечності, винахідливості, адаптивної логіки; індивідуалізм вважається найвищою цінністю.

Літ.: *Василенко М.* Менеджмент у контексті інноваційної моделі розвитку / М. Василенко // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 59-67; *Вершигора Е.* Менеджмент: учеб. пособие / Евгений Вершигора. – М.: Инфра-М, 2004. – 256 с.; *Герчикова И.* Менеджмент: учебник: [для экон. спец. вузов] / Ирина Герчикова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Банки и биржи, 2002. – 478 с.; *Кузьмін О.* Основи менеджменту: підручник / Олег Кузьмін, Ольга Мельник. – К.: Академвидав, 2007. – 414 с.; *Осовська Г.* Менеджмент організацій: навч. посіб. / Галина Осовська, Олег Осовський. – К.: Кондор, 2005. – 853 с.; *Осовська Г.* Основи менеджменту: підручник / Галина Осовська, Олег Осовський. – 3-тє вид., переробл. и допов. – К.: Кондор, 2006. – 661 с.; *Скібіцька Л. І.* Менеджмент: навч. посіб. для вищ. навч. закладів / Л. І. Скібіцька, О. М. Скібіцький. – К.: Центр навч. л-ри, 2007. – 415 с.; *Федулова Л.* Тенденції розвитку менеджменту в ХХІ столітті / Л. Федулова // Персонал. – 2002. – № 12. – С. 50-55; *Хміль Ф.* Менеджмент: підруч. для студ. вузів / Федір Хміль. – К.: Академвидав, 2003. – 607 с.; *Хміль Ф.* Основи менеджменту: підручник / Ф. Хміль. – К.: Академвидав, 2007. – 576 с.

Кокіц О.П.

НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ РОЗВІДОК У ГАЛУЗІ НАУК “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” В УКРАЇНІ (1997-2007 РР.) (англ. Scientometrics dissertations research in science “GOVERNANCE” IN UKRAINE (1997-2007) – аналіз дисертаційних досліджень у цій галузі науки, від-

тенденцій. Як аспекти обрано: належність до певних спеціальностей галузі науки державного управління (основні напрями досліджень); проблематика досліджень; наукові підходи; критерії масштабності. Актуальність і практична цінність аналізу дисертаційних розвідок полягає в тому, що він дає можливість шляхом виявлення певних тенденцій підвищити ефективність планування підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Період 1997-2007 рр. – це етап становлення та швидкого розвитку галузі наук “Державне управління” в перші 10 років її існування. На цьому етапі загальна кількість захищених та затверджених у ВАК України дисертацій у галузі наук “Державне управління” становила 485 робіт, з них 69 докторських і 416 кандидатських дисертацій (станом на 31 грудня 2007 р.).

Загальна динаміка захистів дисертаційних розвідок, а також динаміка підготовки за спеціальностями науки державного управління за найбільш досліджуваними проблемними сферами державного управління, за науковими підходами та за критеріями масштабності наведені на відповідних рисунках. Найбільшу кількість дисертацій у 1997-2007 рр. – 66% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 57%, кандидатських – 67%) – підготовлено за спеціальністю 25.00.02 – механізми державного управління. За спеціальністю 25.00.01 – 19% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 29%, кандидатських – 18%), за спеціальностями 25.00.03 та 25.00.04 відпо-

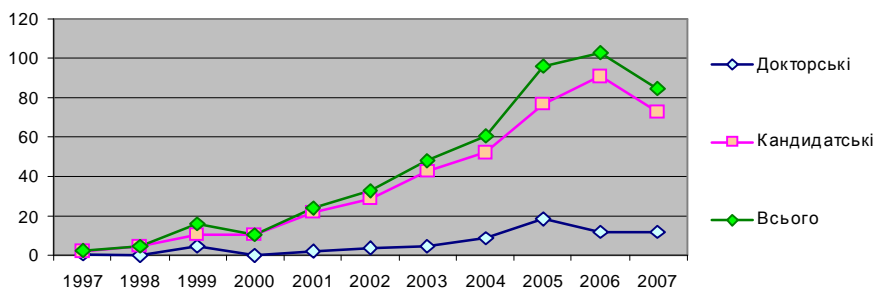

Рис. 1. Динаміка захистів дисертацій у галузі наук “Державне управління” (1997-2007 рр.)

термінований від її створення в Україні у 1997 р. до її 10-річчя у 2007 р. та заснований на багатоаспектній кількісній оцінці дисертацій і виявленні притаманних їм загальних

відно 8% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 9%, кандидатських – 8%) та 7% (у т. ч. від загальної кількості докторських дисертацій – 9%, кандидатських –

7%). Простежується динаміка стабільного зростання досліджень з управління економікою, проблем державотворення, соціальних

теоретико-методологічного обґрунтування державного управління і місцевого самоврядування; врахування історичного і сучасно-

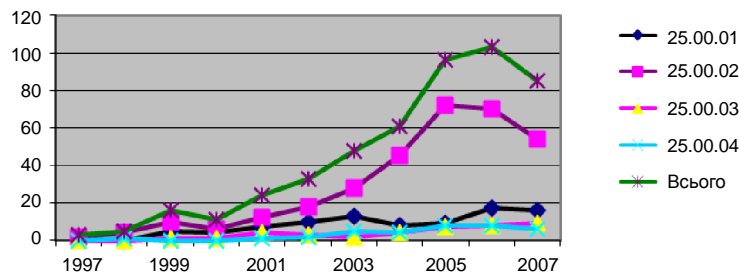

Рис. 2. Динаміка захистів дисертацій за спеціальностями науки державного управління (1997-2007 рр.)

і гуманітарних проблем. Аналіз складу проблемних сфер досліджень показує, що вони зосереджені на вирішенні наступних важливих проблем і завдань: державного управління та/або регулювання різноманітних сфер

го вітчизняного й зарубіжного досвіду в зазначених напрямках.

У більшості дисертацій застосовано науково-прикладний підхід (74%, у т.ч. в докторських – 62%). Теоретико-методологічний

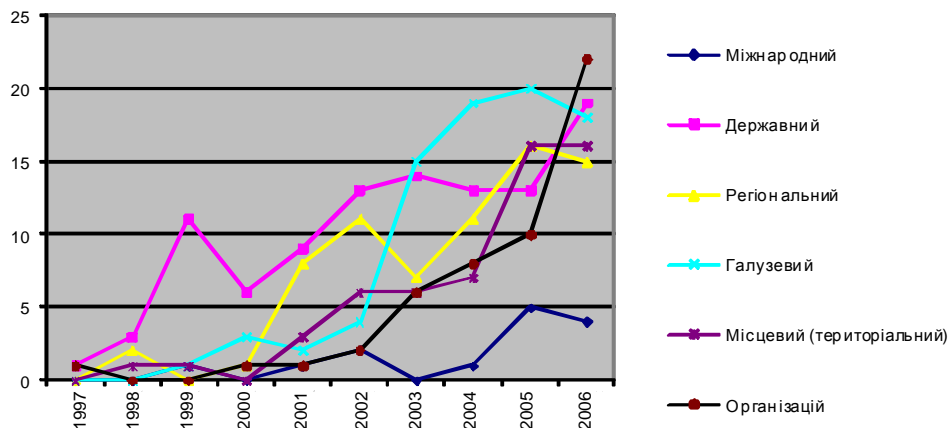

Рис. 3. Динаміка захистів дисертацій за критерієм масштабності об'єкта дослідження (1997-2006 рр.)

і галузей суспільних відносин; удосконалення державної кадрової політики, державної служби й служби в органах місцевого самоврядування; розвитку й покращання комунікації і взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, засобами масової інформації; застосування й удосконалення відповідних механізмів (правових, інституційних, організаційних, фінансових, кадрових, інформаційних) державного управління і місцевого самоврядування; розвитку

підхід притаманний 24% дисертацій (у т.ч. для 36% докторських) і лише в 2% робіт (у т.ч. в 2% докторських) зустрічаємо філософський підхід. Динаміка дисертаційних розвідок підтверджує постійне переважне зростання застосування науково-прикладного підходу в дослідженнях. Маємо повільне зростання застосування теоретико-методологічного підходу.

Характерно, що більшість дисертацій зорієнтована на внутрішні проблеми країни. Також можна відмітити тенденцію збільшен-

ня докторських досліджень щодо вирішення проблем державного рівня. Привертає увагу високий темп зростання кількості робіт державного рівня та рівня організацій. Після стабільного зростання спостерігається стабілізація на певному рівні досліджень місцевого (територіального) масштабу, а також спад дисертаційних досліджень міжнародного, регіонального та галузевого рівнів.

Літ.: Бакуменко В. Д. Державне управління: основи теорії, історія і практика : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Бакуменко В.Д.

НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ РОЗВІДОК У ГАЛУЗІ НАУК “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ” В УКРАЇНІ (2007-2010 РР.) (англ. *Scientometrics dissertations research in science “GOVERNANCE” IN UKRAINE (2007-2010)*) – аналіз

дисертаційних досліджень у цій галузі науки, відтермінований від її 10-річчя у 2007 р. до 2010 р. та заснований на багатоаспектній кількісній оцінці дисертацій і виявленні притаманних їм загальних тенденцій. Період 2007-2010 рр. можна охарактеризувати як етап стабілізації розвитку галузі наук “Державне управління”, певної зміни тенденцій та акцентів у ній.

Загальна динаміка захистів дисертаційних розвідок, а також динаміка підготовки за спеціальностями науки державного управління, за найбільш досліджуваними проблемними сферами державного управління, за науковими підходами та за критеріями масштабності наведені на відповідних рисунках.

Захисти дисертаційних робіт у цей період мають стійку позитивну динаміку зростання, насамперед, за рахунок кандидатських дисертацій. Серед захистів дисертаційних робіт лідером продовжує залишатися спеціальність 25.00.02 – механізми державного управління (68,1%). Спостерігається певна зміна співвідношення між цією та іншими спеціальностями на користь останніх, особливо, що стосується докторських дисертацій.

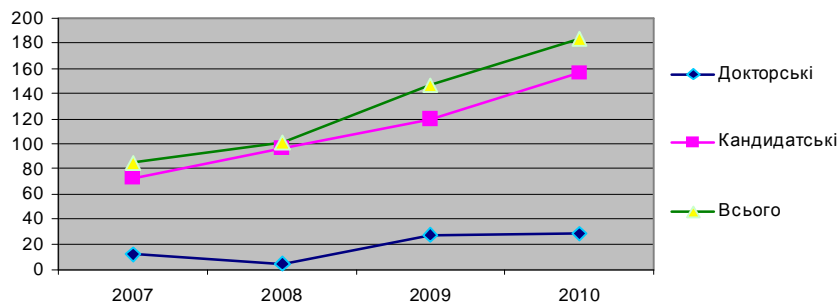

Рис. 1. Динаміка захистів дисертацій з державного управління у 2007-2010 рр.

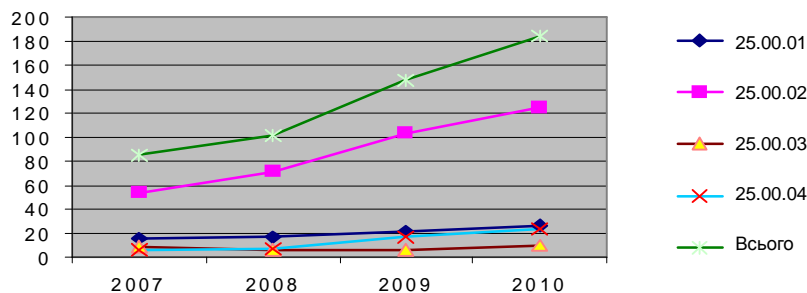

Рис. 2. Динаміка захистів дисертацій за спеціальностями галузі наук “Державне управління” у 2007-2010 рр.

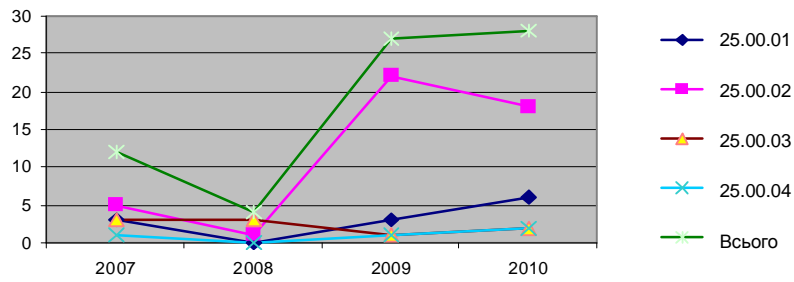

Рис. 3. Динаміка захистів докторських дисертацій за спеціальностями галузі наук "Державне управління" у 2007-2010 рр.

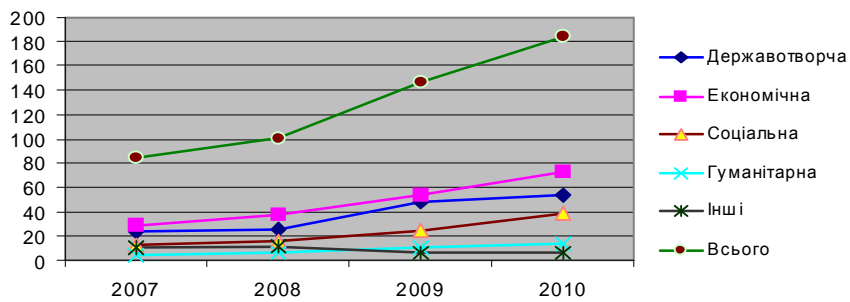

Рис. 4. Динаміка захистів дисертацій з державного управління сферами суспільної діяльності у 2007-2010 рр.

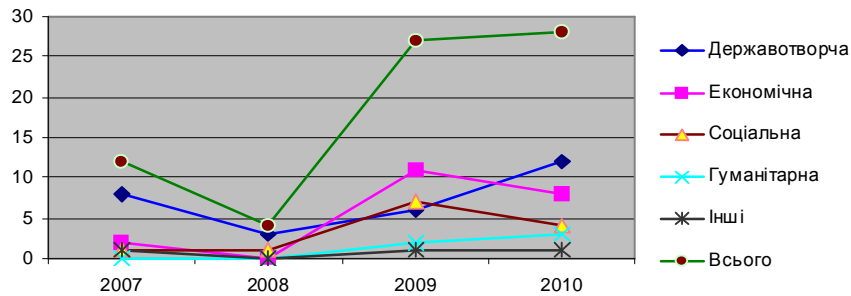

Рис. 5. Динаміка захистів докторських дисертацій з державного управління сферами суспільної діяльності у 2007-2010 рр.

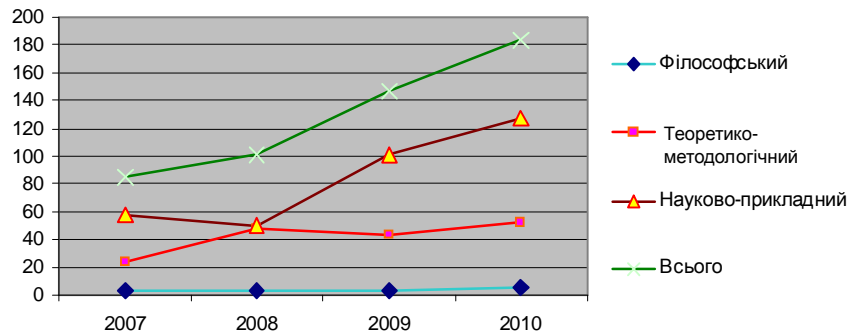

Рис. 6. Динаміка захистів дисертацій з державного управління за науковими підходами у 2007-2010 рр.

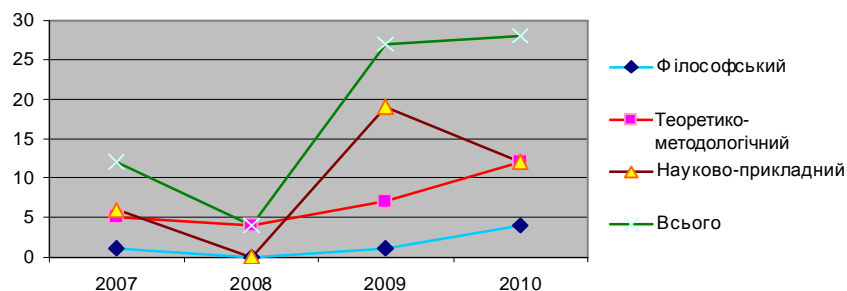

Рис. 7. Динаміка захистів докторських робіт з державного управління за науковими підходами у 2007-2010 рр.

Найбільше дисертацій захищено з наукових проблем та завдань державного управління, що пов'язані з управлінням економікою. Також мають позитивну стійку динаміку зро-

присвячені економічній та соціальній проблематиці на фоні стійкого зростання інтересу до проблем державотворення. Це відображає реальні запити суспільства на наукові

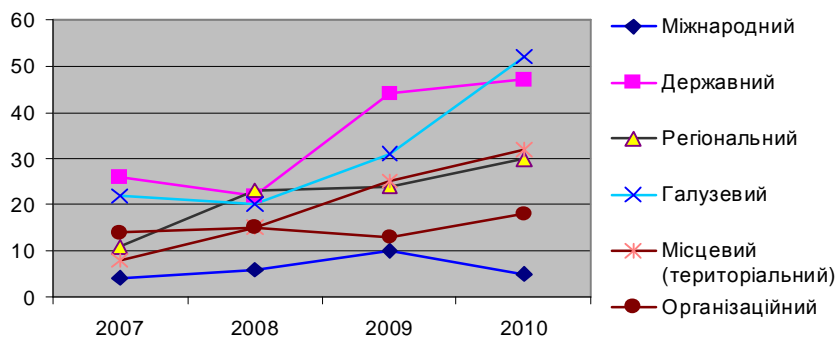

Рис. 8. Динаміка захистів дисертацій з державного управління за критерієм масштабності у 2007-2010 рр.

стання захисти з наукових проблем та завдань державного управління, що пов'язані з державотворчою діяльністю, з соціальною та гуманітарною сферами. Щодо захистів докторських дисертацій за проблемними

розробки. Безумовно, це є позитивною тенденцією, оскільки відповідає реальним процесам трансформації системи влади в Україні. Більшість кандидатських дисертацій має науково-прикладний характер, тобто відобра-

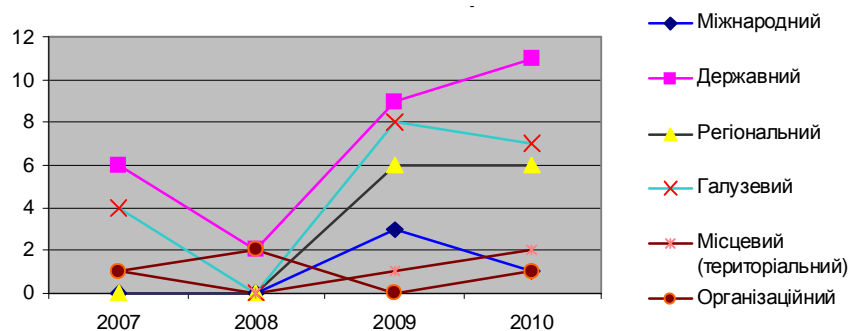

Рис. 9. Динаміка захистів докторських дисертацій з державного управління за критерієм масштабності у 2007-2010 рр.

сферами державного управління, то у 2010 р. спостерігається певний спад тих із них, що

жує наближення науки державного управління до потреб практики державного управлін-

ня та місцевого самоврядування. Спостерігається чітка тенденція подальшого зростання частки таких робіт у загальній їх кількості. Продовжується тенденція зростання частки докторських дисертаційних робіт за теоретико-методологічним та філософським підходами, що відповідає суспільній потребі розвитку теорії та методології державного управління, запровадження науково обґрунтованого публічного управління.

У 2010 р. продовжувалося зростання кількості захищених дисертацій за галузевою, державною, регіональною та місцевою проблематикою. Дещо збільшилася кількість робіт з проблематики рівня організацій та зменшилася з міжнародної проблематики. Щодо докторських дисертацій, то спостерігалася тенденція зростання проблематики державного рівня.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. [у 2 ч.] / В. Д. Бакуменко // Ч. 2. Науково-прикладні аспекти. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Lan Z. Paradigmatic View of contemporary Public Administration Research: An Empirical Test* / Lan Z., Anders K. A. // *Administration & society*. – 2000. – May. – Vol. 32. – N 2. – P. 138-165.

Бакуменко В.Д.

НАЦІОНАЛІЗМ (від фр. *nationalisme*, лат. *nation* – народ) – ідеологія та напрям політики, основним принципом яких є нація як найвища цінність. Як політичний рух **Н.** бореться за досягнення та утвердження незалежності, суверенності та соборності нації. Термін **Н.** уперше був запроваджений у XIX ст. німецьким філософом Й.-Г.Гердером.

Поняття **Н.** в широкому розумінні означає почуття, ідеї, ідеологію, в яких наголошується на цінності нації. У більш вузькому розумінні під **Н.** розуміють особливу політичну ідеологію.

Вивчаючи **Н.**, дослідники по-різному інтерпретують природу цього поняття, що пов'язано з його багатозначністю: 1) отожднюють з патріотизмом; 2) вважають протилежністю патріотизму; 3) вбачають у **Н.** економічну, політичну і культурну силу, здатну сформувати і зберегти національну чи етнічну ідентичність, а також вважають **Н.**: 4) станом ментальності народу; 5) виразом націо-

нальної самосвідомості; 6) формою політичної доктрини; 7) вираженням інтересу національної групи, за допомогою якого передбачається досягнення певних соціальних та економічних цілей.

Основними положеннями націоналістичної доктрини (за Е.Смітом) є: 1) світ поділений на нації з власною історією; 2) нація є джерелом політичної влади; 3) людина може досягнути свободи лише у складі нації; 4) нації можуть самореалізуватись лише у власній державі; 5) гармонія та свобода можливі в світі суверенних національних держав; 6) лояльність до нації має стояти над іншими лояльностями.

До дослідження положень ідеології **Н.** існують різні підходи:

– модерністський, згідно з яким **Н.** як ідеологія і рух є порівняно новим явищем, надбанням сучасності, в основу якого покладено політичний аспект суверенітету, цілісності та ідентичності;

– переніалістський, відповідно до якого нації та **Н.** мають тривалу безперервну історію, тобто є історичним явищем;

– примордіалістський, згідно з яким нації існують вічно і є основою подальших суспільних та політичних процесів. Нація розглядається як “природна” спільнота, що утворилася на базі мовних, релігійних, етнічних, територіальних зв'язків;

– інструменталістський, відповідно до якого нація та **Н.** є тільки інструментом досягнення певних цілей, зокрема політичних;

– етносимволічний, згідно з яким формування націй та вплив **Н.** розглядається залежно від суб'єктивних елементів: пам'яті, міфів, символів.

Існують різні типології **Н.** Так, зокрема, П.Альтер (P.Alter) розглядає три види **Н.**:

1) ліберальний, для якого характерне базування прав нації на правах людини; 2) реформаторський як різновид ліберального, що притаманний уже існуючим державам і передбачає їх самоутвердження у світі; 3) інтегральний, який понад усе ставить націю і виникає як наслідок кризи національної свідомості, загрози ззовні та справжньої чи уявної небезпеки для існування нації.

Інший дослідник – Г.Кон (H.Kohn) поділяє **Н.** на західний, який характерний для країн Західної Європи, орієнтується на ідею громадянства і виник в уже існуючих національних державах, та східний, притаманний

Німеччині та країнам Східної Європи, який орієнтується на ідею нації і виник в умовах відсутності національної держави.

Політична програма **Н.** передбачає здобуття нацією незалежності та поєднання національної ідентичності з територіально-політичною. Модерні нації, як правило, одночасно і об'язково є громадянськими та етнічними.

У сучасному світі, де держави переважно є поліетнічними, процес формування нації-держави відбувається в умовах конфлікту різних **Н.**, присутніх в таких державах (за Р.Брюейкером): **Н.** титульної нації, **Н.** національних меншин і транскордонної **Н.** (**Н.** сусідньої держави стосовно національної меншини, яку вважають своїми співвітчизниками, членами єдиної транскордонної нації).

Проблема національного будівництва нації-держави і утворення політичної нації може бути розв'язана кількома шляхами: 1) об'єднання національних меншин навколо титульної нації на основі прийнятної для них національної ідеї і формування політичної нації; 2) застосування державою більш-менш прихованих санкцій до національних меншин з метою їх примусової асиміляції; 3) зміни території держави, якщо національні меншини проживають компактно; 4) "виходу" національних меншин за межі держави, якщо існує нація-держава, де титульною нацією є певна національна меншина.

Н. містить розроблені принципи побудови держави, державної політики, йому властиве власне бачення розвитку суспільства, культури, економіки тощо.

Н. необгрунтовано критикують: 1) за брак логічної послідовності та відсутності єдиної доктрини **Н.**, що справедливо лише частково, оскільки він пропонує лише базовий набір понять та ідей, які слід наповнювати змістом у конкретних обставинах кожної спільноти у певний час; 2) за його екстремістський характер та заперечення прав індивідів, що не відповідає дійсності, оскільки це властиве не **Н.** взагалі, а лише окремим конкретним його формам; 3) за його дестабілізуючу роль у світі, що також не відповідає дійсності, оскільки набагато частіше **Н.** був лише наслідком дезінтеграції окремих держав та впливу зовнішніх факторів.

Останнім часом набули поширення дещо перебільшені твердження про кризу легітимності **Н.** та кінець "епохи націй-держав" під зовнішнім тиском глобалізації та внутрішнім

тиском відродження етносів. Але тісно пов'язане із **Н.** поняття державного суверенітету залишається єдиним засобом вирішення міжнародних та міжетнічних конфліктів. І в ХХІ ст.: 1) національна держава залишається єдиною міжнародно визнаною структурою політичного об'єднання; 2) національна держава залишається єдиною ареною для розв'язання етнічних проблем; 3) націоналістичний ідеал світу різноманітних національних держав, проголошений ще в ХІХ ст., розвивається та поширюється.

В Україні становлення **Н.** як ідеології та політичного руху відбулося в у ХХ ст. у формі "чинного (вольового)" **Н.** Д.Донцова та організованого націоналізму як ідеології ОУН. В сучасних умовах **Н.** є ідеологією, яку сповідують окремі політичні сили, зокрема ВО "Свобода".

Серед українських дослідників **Н.** можна назвати О.Картунова, Г.Касьянова та В.Лісового. Найвідомішими дослідниками **Н.** за кордоном є: Карл Дейч (K.W.Deutsch), Ганс Кон (H.Kohn), Бойд Шейфер (B.Shafer), Луї Снайдер (L.Snyder), Джон Армстронг (J.Armstrong), Ентоні Сміт (A.Smith), Ернест Гелнер (E.Gellner), Бенедикт Андерсен (B.Anderson), Петер Альтер (P.Alter), Ерік Хобсбаум (E.Hobsbawm), Лія Грінфельд (L.Greenfeld) та інші.

Літ.: Картунов О. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму / О. Картунов. – К. : Ун-т економіки та права "КРОК", 2007; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; Лісовий В. Ідеологія націоналізму (проблематика дослідження) / В. Лісовий // Культура-Ідеологія-Політика. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997; Брюейкер Р. Переображений націоналізм. Статус націй та національне питання у новій Європі / Р. Брюейкер. – Львів : Кальварія, 2006; Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003; *Нации* и национализм. – М. : Праксис, 2002; *Націоналізм*. Антологія. – К. : Смолоскипи, 2000; Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт. – К. : Ніка-Центр, 2006; Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с.; Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк. – К. : Основи, 1998.

Шевчук Б.М.

НАЦІОНАЛЬНА ЗГОДА – стан гармонійних взаємовідносин й успішної взаємодії всіх рівнів національно-етнічних, політичних та інших сил у межах одного державно-

го утворення, єдність усієї нації або різних національних меншин, що складають населення багатонаціональної держави, з якогось життєво важливого питання, результат успішного розвитку процесів, що називають політикою **Н.з.**, примирення **Н.з.** – це наявність між різноманітними етносоціальними групами дружніх відносин, однакості з основних питань спільної життєдіяльності, однакості, спільності міркувань на шляху їх вирішення. **Н.з.** – це відображення повної гами національних почуттів, породжених історичними, економічними, політичними, етнопсихологічними, культурними, побутовими та іншими факторами. Природно, **Н.з.** – надзвичайно тонка матерія, яку буває легко зруйнувати навіть не дією, а одним лише необережним словом, внаслідок чого визриває, якщо не спалахує миттєво, національний конфлікт. У сучасних умовах в Україні можна зустріти не тільки заяв, але й дії, що змушують подумати, що деякими силами випробується хитке мирне становище України. Однією з особливостей перехідного періоду в Україні є відсутність консолідації нації. І як наслідок відсутня й загальнонаціональна еліта, що неминує позначається на політичній та економічній ситуації. Суспільство розколоте. Розколоте з фундаментальних питань: незалежність, демократія, ринок, приватна власність, форми державного управління, устрою і територіальної організації, національної безпеки, мови. Існує і зростає політичне протистояння. В Україні йде холодна громадянська війна. Колір влади закріплюється за територіями, і це особливо небезпечно. Створення держави може бути успішним тільки на основі консолідації нації (нації не тільки у вузькому, етнічному, але й державному сенсі). Утворення держави й утворення нації – взаємопов'язані процеси. Без створення нації та її консолідації на території України може бути держава, навіть незалежна, але чужа. Викликає тривогу та обставина, що український електорат непатріотично ставиться до незалежності. З іншого боку, ультранаціоналісти об'єктивно завдають шкоди, тому що, не враховуючи реалій, породжують і посилюють антиукраїнські настрої. Взагалі українізація як основа утворення держави – під загрозою. Успішне будівництво держави можливе тільки на основі конверсії національної свідомості. Головне –

не зміна зовнішніх обставин, а внутрішніх якостей українців. Інакше не будуть ефективними державні та недержавні владні й управлінські структури. Ті з політиків, що не розуміють кардинального значення змін у свідомості, психіці та світогляді українців, не можуть претендувати на роль керівників. Конверсія національної свідомості пов'язана з утвердженням національної та людської гідності, твердості, стійкості та сили волі, почуття самобутності й неповторності українства, почуття загальноукраїнської спільності. Це дасть можливість інтегрувати всіх етнічних українців і тих українців, що ідеологічно й духовно тяжіють до України, в єдиний народ, перетворивши його в могутню творчу, самодіяльну силу. Це дасть можливість об'єднати народ навколо свободи і величі нації. На основі конверсії свідомості багатонаціональний склад населення України перетвориться з фактора слабкості у фактор сили. Адже відомо, що суспільство виховує в людях прагнення до широкого співробітництва з іншими народами, почуття спільності їх інтересів гармонійно поєднується з почуттям національної гідності, гордості за свій народ, прив'язаності до його мови, культури. Спільність національного характеру, що відображає своєрідність національної психології – одна з важливих ознак нації. В понятті “національний характер” знаходить відображення своєрідність історичного шляху нації, її господарської діяльності, особливості соціального та культурного розвитку тощо. Все це залишає слід у психіці її представників, що виражається в особливостях культури поведінки, смаках, звичках, звичаях, особливостях складу розуму і сприймання навколишнього світу. Риси національного характеру українця, його національної психології змінюються разом зі змінами умов існування нації. І все ж вони досить тривкі, щоб надати своєрідності культурі, духовній діяльності людей. Національний характер – це певна незмінна суть, властива всім людям певної нації, що відрізняє їх від усіх інших етнічних (національних) груп і визначає їх соціальну поведінку, відображає певну історичну реальність: спільність вироблених і засвоєних у ході спільного історичного розвитку психологічних рис та засобів дії, закріплених груповою самосвідомістю. Національний характер виражається в спільності національної культури, а націо-

нальна своєрідність культури пояснюється характером нації. Політичним і соціально-економічним механізмом конверсії національної свідомості виступає національна ідея як ідея національної свободи, прагнення нації до свободи, духовна першооснова і джерело особистого розвитку людини і державотворчої енергії етносу. Прагнення до свободи нація реалізує через створення суверенної держави. Саме тому національна ідея наділена сучасною державотворчою суттю. Утворення держави – виявлення волі нації до життя. Незалежна держава – надійний гарант життя нації. Національна ідея – основа консолідації соціальних груп, політичних партій, етносів, релігійних конфесій, інтегрує і гармонізує життєдіяльність населення певного ландшафтно-кліматичного простору і дає загальну орієнтацію на майбутнє. Національна ідея відображає об'єктивну необхідність консолідації народу України. Якщо народ України консолідується, то збережеться державність, соборність і демократія. Демократія стає можливою там і тоді, коли прагнення до свободи стає всенародним. У процесі консолідації представники різних національностей, що проживають в Україні, збагачуються українським менталітетом і переймаються українськими національними інтересами. Всі, хто живе в Україні, – українці, також як усі, хто живе в США, – американці. Слід тільки уточнити, що в Україні живуть етнічні й неетнічні українці. Ті, хто не ідентифікує (отождоєнює) себе подібним чином, – “чужі” (і тут немає нічого образливого). Ставлення “чужих” до української державності може бути доброзичливим, індиферентним і ворожим. Таке бачення державності України досить типове для багатьох сучасних теорій з проблем відродження українства, поширених в Україні під прапором національного відродження та єдності. Але практично відбувається “протягування” великодержавності й національного підпорядкування, формування психології “молодшого брата”. В суверенній Україні діяльність з метою відродження національної свідомості українців повинна морально і матеріально заохочуватися державою, але на таких самих засадах, як і діяльність російських, грецьких або болгарських націоналістів. Було б небезпечно взяти український націоналізм за основу державного будівництва. Водночас державні

інститути повинні чуйно реагувати на всі випадки переродження націоналізму в шовінізм. Щоб забезпечити просування процесу створення держави, потрібна Н.з., згуртованість громадян всіх національностей. Той факт, що більшість російськомовного населення в Україні під час референдуму 1991 р. висловилося за відокремлення від СРСР, – свідчення прагнення народу України не тільки до самостійної державності, але й реальний історичний шанс досягнення національної згоди в українському суспільстві, тому що позиція російських та інших неукраїнських народів на референдумі ясно свідчила, що вони не відчують для себе небезпеки в існуванні незалежної української держави. Тепер дуже важливо не підірвати довіру безвідповідальними адміністративними рішеннями у сфері національної політики.

Історія свідчить: у міру переходу до великої промислової індустрії етноси дедалі більше націоналізуються, створюють свої держави. Багатонаціональні імперії розпадаються на національні держави. Тому не тільки для Європи, де раніше від інших народи, поділені на етнографічні групи з різноманітними діалектами, культурами, прийшли до формування нації, але для всього світу типовим та нормальним стала національна держава. У різних учених неоднозначні позиції в питанні формування націй. Ідея національної держави мала багато прихильників серед західних учених (Поль Манчині, Макс Вебер), вітчизняних (Микола Бердяєв, Олександр Градовський та ін.). Однак з моменту виникнення ідея національної держави підлягає критиці (Іммануїл Кант, Отто Бауер, Карл Реннер, Роза Люксембург, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський та ін.). В сучасних умовах критика розгортається з чотирьох напрямків: перший – національна держава – це утопія, що не відповідає дійсності; другий – принцип національності, в разі його реалізації, невідворотно ставить питання про розмежування людей за національною належністю, тобто веде до явного або прихованого націоналізму й расизму; третій – принцип національності неминуче загострить і таку вибухонебезпечну проблему, як питання про кордони; четвертий – принцип національності допускає створення етнічно однорідної (“чистої”) держави, що

можливо лише через такі антигуманні засоби, як насильна асиміляція, масове вигнання або тотальна ліквідація представників усіх етнонаціональних меншостей. Визначаючи ставлення до такої (національної) держави, необхідно розуміти, що близько 90% населення Землі живе і буде жити в багатонаціональних державах. Закривати очі на такий факт не мають права ні теоретики національного питання і державного будівництва, ні практики керівництва етносоціальними процесами і державним будівництвом.

Літ.: Режим доступу : <http://readbookz.com/book/186/6679.html>

Михненко А.М.

НАЦІОНАЛЬНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ – комплекс теоретичних і практичних проблем історії розвитку українського народу, його наполегливої боротьби за соціальне і національне визволення по створенню справжніх гідних людини умов існування та співжиття в територіальному і глобалізаційному світі.

Н.н. історично хвилювала уми мислителів, науковців, практиків, політиків, ідеологів, управлінців усіх історичних епох. Кожна історична епоха вносила свій специфічний вклад у вирішення цієї надто важливої соціальної проблеми як для окремого індивіда, так і всієї нації.

Н.н. включає насамперед питання мови, території, єдиного економічного способу життєдіяльності, культурного розвитку, вияв національної ментальності та характеру з високим рівнем національної свідомості. Національна свідомість є синтезуючим началом, формою уявлень, поглядів національно-етнічної групи на суспільному та індивідуальному рівнях засвоєння. **Н.н.** впливає із розуміння нації як суспільного феномену. За визначенням Сміта, нація – це колектив людей, “що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів”. Нація як найбільш тісний союз людей, близьких одне одному історично, економічно, політично і культурно, являє собою оптимальне соціальне середовище для розвитку людини, що складає основу переконливої національної незалежності. Забезпечити **Н.н.** має діяльність національ-

ної держави, яка охороняє право народу на історичну перспективу, гарантує право на життя. Відсутність національної держави у відстоюванні національних інтересів засвідчує історичні катаклізми у становленні українського народу. Рівноправність народів, право кожної нації на свою національну державу, відсутність зверхності однієї нації над іншою – вистражданим людством принципи міжнародної солідарності у відстоюванні інтересів кожної нації за всебічний розквіт, за торжество загальнолюдських цінностей у відносинах між народами і націями.

Літ.: *Кремень В. Г.* Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : [б. в.], 2007; *Національна ідея і соціальні трансформації в Україні.* – К. : [б. в.], 2005; *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : [б. в.], 2004. – 488 с.; *Лісовий В.* Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. – К. : [б. в.], 1997; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : [б. в.], 1999.

Надольний І.Ф.

НАЦІОНАЛЬНЕ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО В УСРР/УРСР – специфічна сторінка в історії адміністративно-територіальної розбудови України, пов’язана з політикою коренізації. Ідейною підосновою запровадження адміністративної реформи в місцях компактного розселення національних меншин стало визнання проблем у сфері міжнаціональних відносин і прагнення укорінити радянську владу в етнічному середовищі за рахунок переведення мови діловодства на національні мови.

Підготовка до організації сільських і селищних рад та районів була здійснена в 1924-1925 рр. Центральною комісією у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР “Про виділення національних районів та рад” від 29 серпня 1924 р. Проекти національного районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою четвертої сесії ВЦВК VIII скликання (15-19.02.1925). Мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

Упродовж 1924-1928 рр. на мапі України з'явилися п'ять німецьких, два болгарських і польський райони. IX Всеукраїнський з'їзд рад (3-10.05.1925) схвалив подальшу роботу зі створення національних рад і районів, вніс зміни до Конституції УСРР, які законодавчо закріпили статус АМ СРР (створена 12.10.1924), а також затвердив Конституцію АМ СРР.

З ускладненнями відбувалося виділення єврейських районів. 25 червня 1926 р. та 27 жовтня 1926 р. ЦКНМ розглядала проекти створення єврейського району в Херсонській окрузі. Обидва рази рішення відкладалися. Нарада секретарів ЦК КП(б)У 15 лютого 1927 р. заслухала питання "Про єврейські райони" і доручила фракції ВУЦВКу обговорити можливість створення єврейського району. Організаційно-правове оформлення першого в СРСР єврейського району відбулося 5 березня 1927 р.

Пленум ЦК КП(б)У (3-8.06.1927) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. В 1927 р. поляки в складі національного району становили 68,9% населення, євреї – 79,7%, німці – 75,9%, болгары – 73,5%, росіяни – 71,6%. У національних селищних радах євреї становили 76,9%, а росіяни – 84,1%. IV сесія ВУЦВК X скликання (1928 р.) назвала у своїй постанові національне районування найкращою формою втілення "національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх у радянське будівництво".

Суспільно-політичний запит на виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць проявився 1927 р. на тлі загострення "російського питання". Претензії Кремля до українського керівництва звелися до закидів про ущемлення прав російського населення, штучного обмеження сфери застосування російської мови, зокрема в навчальних закладах. На цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Лобювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означало новий етап в історії коренізації, оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів

українізації спонукало українських урядовців до відповідних кроків.

1926 р. на теренах України з'явилися 122 російські національні сільські ради. 1927 р. їх кількість зросла до 292. Рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним із найвищих у республіці – 89,7%, загалом вони охопили 48,7% росіян, які мешкали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад збільшувалася до початку 30-х рр. 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радульську, Сорокинську, Ізваринську та Краснодонську.

У 1927 р. в УСРР були створені дев'ять російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірський та Чугуївський (Харківської округи). Розбудова російських районів відбулася доволі суперечливо. Як національні російські в урядових публікаціях 1927-1928 рр. фігурують також Будьонівський та Ново-Миколаївський райони Маріупольської округи, однак подальша їх відсутність у довідникових виданнях та офіційних матеріалах говорить про те, що офіційного затвердження їх статусу не відбулося.

Станом на 1931 р. нараховувалося 8 російських національних районів (Путивльський, Велико-Писарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський).

Перша половина 30-х рр. стала часом переосмислення пріоритетів під час розробки адміністративно-територіальної карти України. Суцільна колективізація та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі України. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом. Реорганізація округ України насправді призвела до дезорганізації адміністративної роботи і практично паралізувала роботу серед етнічних меншин. Це визнала вже нарада з реорганізації округ (1930 р.). Делегати від національних районів на II Всеукраїнській

наradі по роботі серед національних меншин (27-30.11.1930) на загал приховували неспроможність районів, не укомплектованих керівними кадрами та технічним персоналом, відповідати вимогам, що поставила перед ними реформа.

До осені 1930 р. на Україні діяли 503 адміністративні одиниці (з них 484 сільських райони), що керувалися безпосередньо з центру. Пряме підпорядкування районів центру зумовлювалося прагненням локалізувати регіони на час здійснення суцільної колективізації, запобігши таким способом консолідації селянського антирадянського руху. Ідея безпосереднього керування з центру більш як півтисячею адміністративних одиниць досить швидко дискредитувала себе організаційно. У лютому 1932 р. Український уряд отримав згоду Кремля на створення п'яти областей, які за площею значно перевищували дореволюційні губернії. В Україні з'явилися Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська та Вінницька області. Це був початок переформатування адміністративно-територіальної карти відповідно до нових політичних та соціально-економічних обставин життя.

Завеликі області неодноразово розукрупнювалися. В Донбасі, де спочатку зберігалось пряме підпорядкування центру, 2 липня 1932 р. була створена Донецька область (до її складу увійшли 17 районів прямого підпорядкування, 13 районів Харківської та 5 районів Дніпропетровської областей); 15 жовтня 1932 р. шляхом розукрупнення Київської та Харківської областей була сформована Чернігівська область, у вересні 1937 р. в Україні з'явилася Миколаївська область, у червні 1938 р. були сформовані Сталінська та Ворошиловградська, а на початку 1939 р. – Запорізька та Кіровоградська області.

Перманентні зміни безпосередньо позначалися на адміністративно-територіальному підпорядкуванні, кількості національних районів та їх території. Внаслідок змін 1932 р. Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський, Спартаківський німецькі райони увійшли до складу Одеської області; Високопільський, Люксембурзький, Молочанський були віднесені до Дніпропетровської, Пулинський увійшов до Київської області. В контексті адміністративно-територіальних реформ 1934-1935 рр. на теренах Сталінської (Донецької області) внаслідок роз-

укрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Каранський район та Тельманівський (Остгеймський) українсько-німецький район, а на початку 1935 р. – останній з німецьких – Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. У вересні 1937 р. внаслідок чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) район перейшов до складу Миколаївської області. В січні 1939 р. до складу утвореної Запорізької області були передані Молочанський, Ротфронтівський та Люксембурзький німецькі та Коларівський болгарський райони.

Упродовж 1930-1935 рр. неодноразово укрупнювалися та розукрупнювалися російські національні райони. Значні зміни відбулися також у території єврейських та болгарських районів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про реорганізацію районів УСРР" від 3 лютого 1931 р. привела до ліквідації російського Старовірівського району, внаслідок якої його територія була приєднана до Олексіївського району. Тоді ж більш як вдвічі зростала територія Сталіндорфського (Ізлучистого) єврейського району за рахунок приєднання 12 сільрад та 14 населених пунктів Нікопольського, Криворізького, Апостолівського, Софіївського та Солонянського районів.

У 1935 р. відбулася кампанія розукрупнення районів УРСР. Згідно з постановою президії ВУЦВК "Про склад нових адміністративних районів Донецької області" від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхне-Теплівський район, внаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський. Відповідно до постанови президії ВУЦВК "Про склад нових адміністративних районів Дніпропетровської області" від 17 лютого 1935 р. німецький Молочанський район був розукрупнений, з нього виокремили останній з німецьких районів України – Ротфронтівський (Вальдгеймський). Тоді ж була ухвалена подібна постанова щодо Одеської області. Її наслідком стало зростання території болгарського Вільшанського та єврейського Калініндорфського районів. Аналогічна постанова, що стосувалася Харківської області, привела до розукрупнення російського Олексіївського району та повторного виокремлення російського Старовірівського району в складі 11 сільрад. Згідно з нею ж Олексіївський район зріс за рахунок Михайлівської, Отрадновської, Петровської II,

Красівовської, Роздольської сільрад Петровського району та Кисельовської сільради Балаклейського району; до складу російського Чугуївського району була передана Моспавонська сільрада Балаклейського району. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість суттєво зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

Крайню межу національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР слід відсунути на 1935 р., коли був виокремлений Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. Утім це не відмінняє того факту, що з початку 30-х рр. національне адміністративно-територіальне будівництво перебувало в стані хронічної лихоманки і виявляло сталу тенденцію до згортання. У контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. з карти України зникли німецький Хортицький район, російський Петропавлівський (приєднаний до Станично-Луганського району), болгарський Богіївський (приєднаний до Коларівського району). Тоді ж змінилися межі грецьких Мангуського та Сартанського, російських Терпінянського, Велико-Писарівського, Старовірівського та Чугуївського районів.

У 1930-1935 рр. кількість національних адміністративно-територіальних одиниць зменшувалася переважно під приводом удосконалення адміністративно-територіального устрою республіки та переходу спочатку на дво-, а згодом – триступеневу форму управління. Відчутні зміни розмірів, назв, підпорядкування національних адміністративно-територіальних районів відбулися відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління” від 2 вересня 1930 р., яка втратила чинність уже 20 травня 1931 р. Згідно з нею до літа 1930 р. мав бути ліквідований і переданий у відання Запорізької міськради Хортицький німецький район; об’єднані Петропавлівський та Станично-Луганський райони (створений на їх основі новий російський район отримав назву Верхне-Теплівського); ліквідовувався Богіївський район з віднесенням його території до болгарського Коларівського району. Згідно

з постановою Велико-Писарівський район отримав статус національного російського. 1932 р. у республіці діяли 23 національних райони, 1 112 сільських і 65 селищних національних рад. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу республіки змінилося підпорядкування районів. У складі Одеської області перебувало 3 німецьких райони (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартаківський), 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський) та єврейський Калініндорфський район. Дніпропетровській області підпорядковувалися 3 німецьких райони (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російських (Кам’янський, Терпінянський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), Коларівський болгарський і Велико-Янісольський грецький. У Харківській області було 5 російських районів (Велико-Писарівський, Верхньотеплівський, Олексіївський, Путивльський, Чугуївський), в Київській області – польський Мархлевський та німецький Пулинський райони, а в Донецькій області – російський Сорокинський район.

У травні 1933 р. припинив своє існування російський Терпінянський район. На 1 листопада 1933 р. в УСРР діяли 22 національних райони.

Станом на 15 грудня 1935 р. в Харківській області було 4 російських райони (Велико-Писарівський, Олексіївський, Старовірівський, Чугуївський); Донецькій – 3 російських (Верхне-Теплівський, Косіоровський, Сорокинський) та 2 грецьких (Велико-Янісольський, Старо-Каранський); Дніпропетровській – російський Кам’янсько-Дніпровський, 4 німецьких (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський, Ротфронтівський), 2 єврейських (Новозлатопільський, Сталіндорфський) та болгарський Коларівський; у Чернігівській – російський Путивльський; в Одеській – 3 німецьких (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартанський), Калініндорфський єврейський, 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський), разом – 24 національних райони.

З 1934 р. випадки ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць стали непоодинокими. 23 листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські. 20 грудня 1934 р. була підтримана пропози-

ція Київського обкому про реорганізацію 7 польських сільрад в українські. В 1935 р. вже 40 сільрад ліквідували “як штучно насаджені, населення яких переважно говорить українською мовою”.

Згоргання національного адміністративно-територіального будівництва стало закономірним етапом трансформації політичної системи в СРСР. Постанови ЦК КП(б)У “Про німецькі райони” (грудень 1934 р.), “Про Мархлевський та Пулинський райони” (серпень 1935 р.), які обґрунтовували загальнодержавну шовіністичну кампанію так званої боротьби з націоналізмом та фашизмом, передували ліквідації найбільш проблемних національних адміністративно-територіальних одиниць. 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про переселення з прикордонних районів”, а вже в січні 1935 р. з України депортували 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб). Постанова політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги” (листопад 1935 р.) ініціювала виселення з Київської та Вінницької областей ще 6-7 тис. господарств. Після здійснення названих заходів Пулинський та Мархлевський райони навіть у демографічному плані втратили ознаки національних.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. було вирішено розформувати Мархлевський і Пулинський райони. 3 жовтня партійна ухвала була дубльована постановою президії ЦВК УРСР “Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”. Згідно з нею польський і німецький райони були розформовані “в зв’язку з економічною слабкістю..., незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю”.

Загалом у першій половині 30-х рр. припинили своє існування німецький Хортицький (1930 р.), болгарський Ботіївський (1930 р.), грецькі Мангуський і Сарганський (1932 р.), російський Терпінянський (1933 р.), польський Мархлевський та німецький Пулинський (1935 р.) райони. Лише останні два були ліквідовані за очевидними політичними мотивами.

Завершення історії національних адміністративно-територіальних одиниць пов’язане з постановами Одеського обкому КП(б)У від 5 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів Одеської області в ра-

йони звичайного типу”; політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 р. “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради”. З прийняттям Конституції СРСР (1936) національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. В ній, на відміну від Конституції СРСР 1924 р. і Конституції УСРР 1929 р., не оговорювалася можливість утворення адміністративно-територіальних одиниць національних меншин на рівні районів і сільрад.

5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України”. 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Окрема доля чекала на російські національні райони. У другій половині 30-х рр. статус росіян в Україні в черговий раз змінився: спочатку їх перестали згадувати в переліку національних меншин, а починаючи з 1936 р. в пропаганді запанували вислови про “великий російський народ”. Російські національні райони не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку. Формально не ліквідовувалися також єврейські національні райони. Однак після Другої світової війни як національні вони не відроджувалися.

Загалом впродовж 1924-1939 рр. на теренах України діяли 32 національні райони і Тельманівський район змішаного типу.

Літ.: Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К. : Асоціація “Україна”, 1995; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР / Л. Якубова. – К. : [б. в.], 2006.

Якубова Л. Д.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ – процес реалізації можливостей народу (нації) щодо розвитку й утвердження більш широких потреб даної спільноти відповідно до сучасних вимог історичного розвитку. Термін “національне відродження” виник у ХІХ ст. та застосовувався щодо так званих “неісторичних” націй, які через політичні обставини не мали власної державності, але прагнули її відродити чи створити. Серед альтернативних варіантів маємо поняття “пробудження нації”, “модернізація”, “націотворення”. Власне, це культурний та суспільно-на-

ціональний рух певного народу, спрямований на його соціально-економічне й політичне піднесення і визволення, у результаті якого (залежно від ступеня розвитку народу і зовнішніх обставин) може бути або здобуття ним фактичної чи юридичної автономії – а) культурної; б) культурно-територіальної; в) адміністративно (політично) територіальної, або створення власної держави – а) залежної; б) напівзалежної; в) незалежної.

Українське **Н.в.** хронологічно охоплює кінець XVIII ст. – початок XX ст. Результатом його розгортання стала національно-визвольна революція 1917-1921 рр.

На сьогодні існує чимало варіантів періодизації українського **Н.в.** М.Грушевський виділяв три хронологічні стадії українського **Н.в.** Перша з них припадала на кінець XVIII ст. – середину 40-х рр. XIX ст. Це був час звернення інтелігенції до історичного минулого та сьогоденного побуту українців. М.Грушевський називав цю стадію “провансальською” за аналогією з культурницьким рухом населення Південної Франції – Провансу. Друга стадія охоплювала другу половину 40-х – 70-ті рр. XIX ст. Для неї були характерні соціалізація українства, усвідомлення та розробка соціально-економічних, соціально-політичних та соціально-культурних питань. Третя стадія, на думку М.Грушевського (на той момент, коли вийшла його публікація у 1907 р.), ще не була завершена, але її завданням була гарантія вільного розвитку українського громадянства як народу, нації в усій широті понять про національне життя. Чеський учений М.Грох запропонував узагальнену схему розвитку національних рухів серед “малих” європейських націй. Він виділив три фази: Фаза А – період “наукового зацікавлення”, розгортання етнографічних, філологічних та історичних досліджень національною інтелігенцією; Фаза В – період “патріотичної агітації”, пробудження національної свідомості, коли створені напрацювання поширюються серед усіх верств; Фаза С – час масового національного руху, який має завершитися незалежністю нації.

Американський історик Р.Шпорлюк виділив три фази українського **Н.в.**: академічну, культурну, політичну. Перша фаза розпочалася зі скасування автономії України наприкінці XVIII ст. Друга фаза для українців Наддніпрянської України почалася у 1905 р. і навіть у 1917 р. не була завершена.

В основу запропонованої канадським ученим І.Лисяком-Рудницьким періодизації українського національного руху покладено принцип основної рушійної сили кожного етапу. Він виділив три періоди: 1) “Шляхетська доба”, 2) “Народницька доба”, 3) “Модерністична доба”.

А.Катренко виокремив три етапи українського національного руху Наддніпрянської України: перший – кінець XVIII ст. – середина 40-х рр. XIX ст. – початковий, час пробудження інтересу до історії, мови у колах інтелігенції та розгортання на цьому ґрунті її наукової і художньої діяльності; другий – середина 40-х рр. XIX ст. – 90-ті рр. XIX ст. – культурницько-політичний, розпочатий появою політичних поезій Т.Шевченка, діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства і громад; третій – початок XX ст. – 1917 р. – політичний, час функціонування політичних партій та широке залучення народу до руху. Канадський дослідник П.Магочій виділив три стадії українського **Н.в.**: перша – збиральницька стадія – тривала з кінця XVIII ст. по перші десятиліття XIX ст.; друга – 40-ві рр. XIX ст. – 1900 р. – організаційна, пов’язана з виникненням університетів, різних культурно-освітніх закладів; третя – політична – 1900-1917 рр. – період діяльності політичних партій та організацій, революційні події. Для західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської імперії, характерними були такі самі стадії за інших хронологічних меж. В останні десятиліття XVIII ст. розпочалась організаційна стадія, ініційована політикою австрійського уряду, проте невдовзі ця політика зазнала змін і українцям довелося починати заново. Перша стадія охоплювала 1816-1847 рр., друга – 1848-1860 рр., третя – 1861-1918 рр.

О.Пріцак і Дж.Решетар у запропонованій ними періодизації українського **Н.в.** за основу взяли історико-регіональний принцип. Вони виділили п’ять стадій: 1) Новгород-Сіверська (лівобережне шляхетство кінця XVIII ст., “Історія Русів”); 2) Харківська (розвиток нової української літератури: І.Котляревський, Г.Квітка-Основ’яненко, П.Гулак-Артемівський); 3) Київська (“український рух почав набувати політичних форм і знайшов свого найяскравішого літературного виразника”, кирило-мефодіївці та Т.Шевченко, журнал “Основа” і громади 1860-х рр.);

4) Женевська (“український рух набув явно політичного характеру”, діяльність М. Драгоманова); 5) Галицька (починається зі створення першої політичної партії – Русько-української радикальної партії 1890 р.; перехід до “самостійницької програми”, створення українських партій у Наддніпрянській Україні). В. Сарбей виокремив три етапи українського **Н.в.** за двома основними критеріями: історико-географічним та соціальним. Перший етап – дворянсько-шляхетський – кінець XVIII ст. – середина 40-х рр. XIX ст.; другий – різночинсько-народницький – друга половина 40-х рр. – 80-ті рр. XIX ст.; третій – загальнонародний – 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.

Усе розмаїття факторів, що прискорювали та стимулювали процес формування модерної нації, можна логічно поділити на кілька груп, а саме: зовнішні, духовно-культурні, соціальні та економічні. До зовнішніх належать чинники, які походили з-поза етнічних меж України і, з одного боку, становили загрозу існуванню українського етносу, а з другого – підживлювали національний рух новими ідеями та концепціями. До таких зовнішніх чинників, безумовно, слід зарахувати національну політику імперій, до складу яких входили українські землі.

Літ.: *Малий* етнополітологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Антонюк, Ю. В. Бондар, В. І. Волобуєв та ін. – К. : МАУП, 2005; *Білик Б.* Етнополітична історія України (860-1900 р. р.) / Б. Білик ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К. : [б. в.], 2002; *Вівчарик М.* Україна: від етносу до нації : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / М. Вівчарик. – К. : Вища шк., 2004; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996; *Касьянов Г. В.* Теорія нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; *Катренко А. М.* Український національний рух XIX століття : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів / А. М. Катренко ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – Ч. 1: Перша половина XIX ст. – К. : [б. в.], 1998. – 88 с. ; Ч. 2 : 60-90-ті роки XIX ст. – К. : [б. в.], 1999; *Магочій П. Р.* Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007; *Мала* енциклопедія етнодержавознавства: Етнос і соціум. Витоки національного права. Уроки української державності. Етнополітичний вимір українського державотворення. Націоналізм як ідеологічної, соц. та духовно-культ. феномен. Персоналії / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. Римаренко (відп. ред., кер. авт. кол., упоряд.) – К. :

Генеза; Довіра, 1996; *Онищенко І.* Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз) / І. Онищенко. – К. : Четверта хвиля, 1997; *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999; *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005.

Казакевич О.М.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ.

Національною меншиною (Н.м.) вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, який живе в сучасному для себе етносередовищі. Н.м. включає осіб, які мають громадянство країни і за визначенням не відіграють провідної ролі в суспільстві, що зумовлює необхідність відстоювання політичних прав і забезпечення відповідного юридичного захисту. Н.м. поступається чисельністю іншим етнічним групам, але має достатньо сил для впливу на політичне життя регіонів проживання і країни в цілому. Прагнучи зберегти етнічну ідентичність, Н.м. створює спеціальні інституції, національні культурні центри, освітні установи, засоби масової інформації та ін. Належність до Н.м. визначається суб’єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від належності до етнічної групи, яка є об’єктивною і визначається генетично. Формування Н.м. супроводжується етапом етнічного відродження (створенням національних культурних товариств, освітніх центрів, активізацією історичної пам’яті), так званою мобілізацією етнічної групи, тобто переходом від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту соціально-економічних інтересів меншини. Наступним етапом розвитку Н.м. у сучасному світі є “політизація етнічності” шляхом висунення політичних вимог, розробки політичних програм, створення відповідних політичних партій. Становище Н.м. у країні та її історії визначається передусім типом держави. Політологія виділяє три основних типи модерних національних держав: держави-нації, громадяни яких мають рівні права незалежно від власної етнічної належності; біетнічні, або багатонаціональні, держави, у яких проживають дві або більше так званих титульних націй, кожна з яких прагне впливати на державну політику, а також держави, що націо-

налізуються, в яких основна нація прагне забезпечити культурно-національну гомогенність суспільства. У зв'язку з тим, що більшість держав світу, зокрема Україна, є поліетнічними, політика регулювання відносин між державою та народами країни, а також між етнічними групами набуває особливого значення. Етнополітика становить комплекс заходів, які визначають функціонування державного організму у сфері міжнаціональних відносин певного етнополітичного організму, який включає етнічну більшість (“титульний народ” є основою державності), етнічні меншини (окремі структурні елементи) та діаспору етнічної більшості.

Визначення поняття “Н.м.” неодноразово змінювалося. Введене до теоретичного вжитку австрійськими соціал-демократами (ідеологами австромарксизму К.Ренером, О.Бауером) у контексті опрацювання проблеми відносин між державними й недержавними націями та розробки концепції національно-персональної (екстериторіальної) автономії.

Ідеї австромарксизму були доволі близькими соціал-демократії Російської імперії, зокрема продуктивно розроблялися С.Бубновим у контексті вирішення “єврейського питання”. Національно-культурна автономія для російського єврейства передбачала самоуправління єврейської громади, національну школу і свободу мови. Вона стала політичною платформою низки політичних єврейських партій. Зокрема, в основу політичної програми Загального єврейського робітничого союзу Литви, Польщі та Росії (Бунду) були покладені завдання вилучення з-під державного контролю функцій, пов'язаних з культурним життям, і передання їх націям в особі спеціальних місцевих і центральних установ, обраних усіма її представниками на підставі виборчого права.

РСДРП(б) протиставила ідеї національно-культурної автономії принцип національно-територіальної автономії. В програмі 1903 р. ідеалом майбутнього устрою проголошена республіка, організована за принципом обласного “самоврядування для тих місцевостей, які відрізняються особливими побутовими умовами і складом населення”. Проголошувалися право населення здобувати освіту рідною мовою в створюваних за державний кошт навчальних закладах; право

кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави. Подальший розвиток більшовицької концепції вирішення національного питання ґрунтувався на визнанні догми про те, що дотримання прав Н.м. може гарантувати тільки пролетарська революція, що запровадить диктатуру пролетаріату, а надалі – нову форму держави – радянську.

Під час національно-визвольних змагань проблема самовизначення Н.м. та їхнього конституювання на постімперських просторах набула небаченої теоретичної та політичної гостроти. Тимчасовий уряд у Декларації від 3 березня 1917 р. скасував усі обмеження громадян за національною ознакою, ухвалив інші правові гарантії прав людини. Однак загальнодемократичні засади вирішення національного питання не призупинили розвиток національно-визвольних рухів у колишніх імперських провінціях.

Непротореним шляхом відбувалося становлення української державності та визначення становища Н.м. у ній. Правові засади врегулювання міжнаціональних суперечностей були сформульовані під час Українського національного з'їзду (6-8.04.1917), у резолюції якого зазначалося, що одним з головних принципів майбутньої української автономії у складі Російської Республіки стане повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні. Резолюція Українського національного з'їзду 7 квітня 1917 р. “Про розширення складу Центральної ради” проголосила квотний принцип представництва Н.м. – 25%. 8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про введення до складу УЦР 104 членів від російських політичних партій, 50 – єврейських, 20 – польських, по одному – від молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, мennonітів.

У створеному 17 червня 1917 р. уряді було передбачене Секретарство з міжнаціональних справ, очолюване С.Єфремовим. 11 липня 1917 р. відбулося перше засідання Генерального Секретаріату за участю представників Н.м. 25 липня 1917 р. Секретарство з міжнаціональних справ було реорганізоване у Секретарство охорони прав Н.м. (очо-

лив О.Шульгін). Заступниками голови Секретарства стали М.Зільберфарб (Об'єднана єврейська соціалістична партія), від поляків – М.Міцкевич, росіян – М.Одинець. Пізніше склад підрозділу був поповнений заступниками М.Зільберфарба І.Хургіним (Соціалістична єврейська робітничка партія), М.Міцкевича – В.Рудницьким (Польський демократичний централ). Згодом М.Зільберфарба змінив на посаді В.Лацький (ідеолог сіоністського руху, автор праці “Федералізм і державність”). 7 листопада 1917 р. секретарі стали комісарами у справах національностей на правах генеральних секретарів.

Водночас М.Зільберфарб, М.Міцкевич і М.Одинець очолювали окремі секретарства з єврейських, польських і російських справ (далі – міністерства), що були сформовані відповідно до Статуту Генерального секретаріату. Функції Секретарства визначили Декларації Генерального Секретаріату від 27 червня та 29 вересня 1917 р. Статут Генерального Секретаріату передбачав публікування правових актів УЦР російською, єврейською й польською мовами.

Принципово важливими були ухвали З'їзду народів (8-15.09.1917 р., м. Київ). Постанова “Про загальнодержавну та крайові мови” (15.09.1917 р.) визначила статус російської мови як загальнодержавної у Російській Федеративній Республіці й анонсувала вдосконалення законодавства щодо сфер застосування крайових мов. Постанова Генерального Секретаріату (18.09.1917 р.) ввела на теренах УНР українсько-російську двомовність, заступникам секретаря з національних справ було надане право спілкуватися і вести діловодство мовами Н.м. III Універсал УЦР (7.11.1917 р.) гарантував Н.м. право використання рідної мови при зверненні до державних установ. Мови російської, єврейської та польської Н.м. мали бути відображені на нових державних кредитових білетах та українських грошах.

Найзначнішим етапом у теоретичному та практичному опрацюванні національного питання в УНР став Закон “Про національно-персональну автономію”, включений до тексту розд. VIII Конституції УНР. Згідно з ним великороси, євреї та поляки отримали національно-персональну автономію на підставі прямої дії Конституції, інші громади могли скористатись цим правом, надіславши до Генерального Суду колективну

заяву, підписану не менш ніж 10 тис. громадян УНР відповідної національності. Процедура набуття національно-персональної автономії передбачала ухвалення Постанови Генерального Суду на публічному засіданні протягом шести місяців, повідомлення відповідних органів та оприлюднення ухвали. Саме право мало реалізовуватися через органи Національного союзу, які становили так звані національні кадастри, що ґрунтувалися на праві самовизначення громадян. Національні збори (або Установчі збори представників певної нації) вважалися вищим представницьким органом Н.м., їх обирали громадяни УНР з числа певної Н.м. старші за 20 років на загальних демократичних засадах за пропорційним принципом. Національні збори визначали структуру та компетенцію Національного союзу, розв'язання можливих суперечностей з парламентом покладалося на погоджувальну комісію. На зборах обиралася Національна рада, що була вищим законодавчим органом Національного союзу. Остання вважалася державним органом і мала фінансуватися з державного і місцевого бюджетів. Національні союзи отримали право формувати власні бюджети, законодавчої ініціативи та представництва інтересів Н.м. у державних і громадських організаціях. Суперечки між Національним союзом, центральними і місцевими органами державної влади та самоврядування, іншими національними союзами повинні були розглядатися в адміністративному суді. Справа управління освітою для росіян, євреїв та поляків була передана відділам освіти при національних секретаріатах і національним радам освіти при них, які набули широких повноважень у цій сфері і мали сприяти демократизації освітньої справи. Досягнення УЦР у вирішенні національного питання і лояльності Н.м. щодо неї не варто ідеалізувати. Впродовж нетривалої історії УЦР досягнення лояльності меншин до конституювання української нації та оформлення тенденцій до її одержавлення залишалося пріоритетним завданням українських урядовців. Лідери деяких національних громад виступили проти постанови УЦР про скликання Українських Установчих зборів. IV Універсал привітали лише поляки, хоча незадовго до цього вони виявляли гостро негативну реакцію на III Універсал, що поклав край багатівковій історії вели-

кого польського землеволодіння в Україні. З'їзд німецьких колоністів Херсонської та Бессарабської округ (квітень 1918 р.) висловився за те, щоб німці не брали українського громадянства. Спільна заява представників Н.м. у Малій Раді наприкінці березня 1918 р. про порушення Закону "Про національно-персональну автономію" засвідчила великі проблеми у сфері практичного запровадження ґрунтовної правової бази УНР. Не менше проблем у сфері міжнаціональних відносин виникало в західноукраїнських землях. 19 жовтня 1918 р. прокламація УНРади задекларувала намагання залучити Н.м. до управління ЗУНР. Н.м. запропонували спрямувати своїх делегатів до УНРади, передбачалося також надання їм майбутньою конституцією національно-культурної автономії. Відозва 1 лютого 1918 р. нагадала полякам, євреям та німцям про необхідність їх представництва в УНРаді, а також підтвердила рівноправність громадян незалежно від їхньої національної та релігійної належності. Уряд Є.Петрушевича не приховував, що натомість очікував від Н.м. лояльності та визнання нової української влади. 18 листопада 1918 р. УНРада ухвалила постанову про створення польського, єврейського та німецького секретарств, 5 квітня 1919 р. було створене секретарство (децернета) з єврейських справ.

Уряд ЗУНР сприяв становленню Німецької національної ради ЗУНР та Єврейської національної ради Східної Галичини у Станіславі. Лідери ЗУНР розглядали їх як прообрази загальнонаціональних громадських організацій Н.м., через які ті мали в майбутньому реалізувати право національно-культурної автономії. Закони від 15 квітня 1919 р. "Про вибори (виборча ординація) до Союму ЗОУНР" і "Про скликання Союму ЗОУНР" передбачали обрання парламенту на основі загального, рівного, таємного, прямого, пропорційного права (складався з 226 послів: 33 поляків, 17 євреїв, 6 німців). Поляки, євреї та німці набули право вільного використання рідної мови у своїх взаєминах з органами влади та управління. Закон від 13 лютого 1919 р. "Про основи укладання шкільництва на ЗОУНР" дозволяв відкривати національні школи. В низці місцевостей Н.м. встигли скористатися наданим правом: у Станіславі, Тернополі, Стрию та Коломиї працювали єврейські державні гімназії, у

Станіславі – німецька. Відкриття польських гімназій зірвалося через відмову польських вчителів скласти присягу на вірність ЗУНР. Упродовж існування ЗУНР виходило 11 газет єврейською мовою і одна німецькою. Для охорони польського і єврейського населення було створено спеціальні відділи національної поліції, які деякий час діяли в Станіславі, Луцьку та Львові.

Незважаючи на те, що на представників Н.м. не поширювався військовий обов'язок, євреї та німці добровільно вступали до Української Галицької Армії. В її лавах навіть діяв єврейський відділ (курінь), який передбачали розширити в бригаду.

Про послідовну демократичну позицію ЗУНР у галузі вирішення національного питання свідчила низка конституційних актів 1920-1921 рр., які не були реалізовані внаслідок поразки визвольних змагань. Неоднозначним було ставлення до проблеми національно-персональної автономії в урядових колах гетьманату П.Скоропадського. 8 липня 1918 р. Рада Міністрів Української держави скасувала чинність закону "Про національно-персональну автономію", внаслідок чого були ліквідовані великоруське, польське та єврейське міністерства. Чиновників їх підрозділів перевели до кадрового резерву. Логічним продовженням попередніх пошуків у галузі врегулювання відносин української державності та Н.м. стало законодавче обґрунтування основ мовної політики за доби Директорії. В надзвичайно складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах Директорія намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократичних свобод особи та народів. До складу уряду входило міністерство єврейських справ (очолюване П.Красним). Конституційні проекти містили статті, що мали сприяти дотриманню прав Н.м. Верховний орган уряду УНР у вигнанні – Рада Республіки – на думку її фундаторів, мала складатися з 67 депутатів, у тому числі шести євреїв, двох поляків і німця. В Україні натомість мало діяти Народне представництво, на яке покладался нагляд за реалізацією права Н.м. на національно-персональну автономію. Намагання заручитися широкою підтримкою Н.м. втілювалися в законах "Про громадянство УНР", "Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи" (1921 р.) закордонного уряду УНР.

Внутрішня політика Директорії спрямовувалася на послаблення національного протистояння, створення умов для позитивного ставлення Н.м. до УНР, залучення їх представників до будівництва Української держави. Зокрема, в декларації Директорії, оприлюдненій 26 грудня 1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії.

У своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. 16 грудня 1918 р. Директорія, ще перебуваючи у Вінниці, проголосила відновлення чинності національно-персональної автономії меншин і заснування відділу в справах Н.м., керівництво яким було доручено С.Гольдельману. Чинність Закону про національно-персональну автономію була відновлена 24 січня 1919 р. Ані росіянам, ані полякам не були запропоновані посади міністрів у справах їх меншин через їхнє колишнє вороже ставлення до Української держави.

Поволі з безліччю проблем в атмосфері невизнання єврейськими громадами розпочало свою діяльність міністерство єврейських справ УНР. З січня 1919 р. його очолював А.Ревуцький, а з 9 квітня – П.Красний (обидва представляли партію Поалей-Ціон). Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено так і не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати в напрямі розбудови української державності, а й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських загартників.

Під впливом зовнішньополітичних поразок Головний отаман військ УНР і голова Директорії С.Петлюра від серпня 1919 р. зробив спробу порозумітися з керівництвом Польщі. В особистому листі до Ю.Пілуцького він обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму. Фактично Директорія відступила від свого попереднього курсу і запропонувала польській спільноті України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну Україну, гарантуючи при цьому задо-

волення її національних потреб. Члени уряду УНР демонстрували уважне ставлення до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О.Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився на користь розширення принципів демократії та національної автономії.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний виступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Українські поляки сподівалися, що польська влада пануватиме тут назавжди. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі. Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що на початку червня 1920 р. польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та боєздатної армії. Наступні події показали, що С.Петлюра та Ю.Пілуцький не змогли переконати в доцільності міждержавного союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція не перетворилася на консолідуючий фактор ні в Україні, ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових і більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання не відбулось.

Більшовики визнали момент слушним, щоб вдатися до активного відновлення в Україні радянської влади. Цьому сприяла й поразка Німеччини в Першій світовій війні, що дало можливість офіційно оголосити про розірвання Берестейської мирної угоди і висунути претензії на українські землі. За допомогою низки повстанських загонів радянські війська в середині лютого 1919 р. увійшли до Києва. Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

Новий уряд був цілковито російського забарвлення. Російською була адміністрація, політика (особливо на селі). Відверта русифікація разом з політикою комунізації на селі спричинила хвилю селянських повстань. З Дону наступала добровольча армія, на Пра-

вобережжі розгорнула воєнні дії армія УНР. За таких обставин радянський уряд залишив Київ. У серпні 1919 р. більшовики змушені були залишити Київ. Більша частина України майже до кінця 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією А.Денікіна. Почався кривавий етап боротьби за владу між трьома силами, дві з яких несли на своїх знаменах національну політику імперського зразка: одна в реставраційній версії, друга – в модифікованій інтерпретації Все-світнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Поразка національно-визвольних змагань і утвердження радянської влади в Україні започаткували новий етап у модерній історії її етнічних спільнот. Остаточо закріпившись на території України, більшовики почали шукати шляхи оволодіння думками та почуттями населення. Проаналізувавши помилки 1917-1920 рр., партія схвалила курс на коренізацію, який в Україні мав назву “українізація”. Коренізація була спрямована на вирішення питань Н.м. Таким чином, почалося відродження культури останніх. Ця політика була тимчасовою, але вона принесла більшовикам вагомий політичний дивіденд.

Еміграція найбільш політично активної та освіченої частини громад етнічних меншин мала в перспективі суттєві негативні наслідки. Різко знизився їх сукупний культурний рівень, що згодом стало основою формулювання відомої радянської тези про загальну культурну відсталість Н.м. Зійшов нанівець національно-революційний рух етнічних меншин, бурхливо здійснений “на-весні народів” у 1917 р. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування національні партії, і етнічні меншини, таким чином, втратили можливість формулювати й відстоювати на державному рівні свої специфічні прагнення в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя. Унаслідок внутрішніх міграцій відсутніх змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як: німці, болгары, греки, чехи. Зокрема, численна група німців, депортованих на початку Першої світової війни царським урядом на схід Російської імперії, лише 1918-1920 рр. повернулася у вимушено залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в контексті Радянсько-польської війни в

місцях компактного розселення поляків Волині. Значним був вплив біженців, переважно росіян, у селищах греків і болгар Приазов'я. Рятуючись від голоду й страхів воєнного часу, вони мешкали тут протягом всієї громадянської війни, принаймні до 1924 р., аж поки не відбувся перелом у подоланні безробіття і вони дістали змогу поповнити міське населення.

Етнополітична ситуація в Україні була непересічною і складною щодо державного регулювання. Її складність зумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки великою строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, із союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками етнічні меншини становили кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоевропейської, слов'янської і тюркської сімей. Держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування етнічних громад. Окремі групи становили колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані елементи (цигани). Епоха воєнного комунізму вибила з-під них економічний ґрунт, знищила сталу систему господарювання і типові етнічні форми зайнятості. За ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш урівноваженою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України, можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні близько 150 років, пов'язували з новою батьківщиною заплутані, часто епізовані відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Високий рівень суспільно-політичної активності та суспільної конфліктності був характерний для єврейської громади. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й організації визначили самостійність політичного думання та широкий спектр політичних партій національного характеру. Єврейська громада республіки в значних обсягах протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних більшовикам партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконували функцію “встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці”.

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками суспільної думки меншини. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом на “єврейській вулиці” користувалися численні сіоністські партії та організації. На початок 20-х рр. організаційна структура сіоністського руху в межах колишньої Російської імперії мали такий вигляд: Алгемейнсїоністи (ліберальне крило сіоністського руху); “Мізрахі” (організація релігійного характеру); “Цеїрей-Цїон” (організація сіоністського робітничого руху поміркованого соціалістичного спрямування); “Поалей-Цїон” (з 1923 р. ЄКРП) (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); “Гашомер-Гацїор” (юнацька організація); “Теголуц” (суспільна організація, що опікувалася соціально-економічними проблемами підготовки єврейської колонізації Палестини); “Тарбут” (культурна та просвітня організація для розвитку освіти на івриті) тощо. Всупереч більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом. У першій половині 20-х рр. сіоністські організації, незважаючи на переслідування уряду, оформилися у досить значну і впливову політичну силу, яка являла собою всесоюзню

організацію в підпіллі. Так, скажімо, “Теголуц” на той час розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура єврейських партій та молодіжних організацій практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, які так само скликали власні конференції й з’їзди, мали ЦК і мережу місцевих осередків окружного та районного рівнів.

Значно меншу активність виявляли колишні колоністи.

Курс на політику коренізації, ухвалений на XII з’їзді ВКП(б), став організаційним механізмом упослідження державотворчого потенціалу низки Н.м. на користь більшовицької доктрини побудови соціалізму в окремо взятій країні. Конституція УСРР 1929 р. не тільки проголосила принцип рівноправності громадян незалежно від національного походження, а й закріплювала можливість створення Н.м. адміністративно-територіальних одиниць (Ст.19). Більшовицька етнополітика в УСРР спромоглася повернути національно-демократичний рух зі шляху конституювання політичної нації. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальну автономію, а не на політичне самовизначення. З огляду на те, що політика коренізації в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій “Н.м.”, “корінний народ”, “титульна нація” та ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної, залежні від цих основоположних етнополітичних засад похідні також не набули чіткого визначення. В урядових постановах, що супроводжували адміністративно-територіальне будівництво стосовно етнічних меншин, поняття “адміністративно-територіальна одиниця з переважаною [етнічною] людністю” та “національна адміністративно-територіальна одиниця” використовувалися як синонімічні. Початок національного адміністративно-територіального будівництва в місцях розселення етнічних меншин немає сенсу відносити раніше затвердження IV Сесією Постанови ВУЦВК “Про низове районування” (19.02.1925 р.). Мовну ситуацію на Україні пропонувалося врегульовувати в напрямі збалансування представництва мов у державних і освітньо-культурних установах

відповідно до ваги етнічних груп. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили вважати українську мовою переважною для офіційних зносин з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою. Здійснивши суцільну колективізацію, економічно та політично розгромивши найчисленніший виробничий клас країни, більшовицька держава надалі не “загравала” ні з ним, ні з його національними складниками. Відповідно на суспільно-політичні домагання окремих найбільш затятих противників більшовицької “радянзації” стали репресії проти етнічних громад. Ініціативи щодо жорсткішання заходів для приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про німецькі райони” запропонувала роз’яснити населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР”. Перше масове виселення поляків (750 родин) з польського національного району відбулося в березні 1935 р. Про масові переселення поляків і німців йшлося в постановах Політбюро ЦК КП(б)У “Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв’язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей” (23.01.1935 р.); “Про переселення з Мархлевського району 300 господарств” (5.09.1935 р.); “Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області” (16.10.1935 р.). 25 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги”, яка накреслила переселення 6-7 тис. господарств навесні 1936 р. за межі України. Подальше визначення долі неблагонадійних народів (поляків і німців) датується 1936 р. і пов’язане з відповідними постановами Політбюро ЦК КП(б)У (17.01.1936 р., 15.03.1936 р.) та РНК СРСР (28.04.1936 р.). Низка сфальсифікованих справ націоналістичного контрреволюційного підпілля епохи Великого терору завершила ідейний та організаційний розгром руху Н.м.

Анексія Північної Буковини та Бессарабії суттєво змінила етнонаціональну картину УСРР. Відповідно до законів “Про набуття громадянства мешканцями Західної України” та “Про надання радянського громадянства постійним мешканцям західних областей УСРР і БРСР” громадянами Української РСР стали представники української, польської, єврейської, молдавської, угорської та інших етнічних громад Румунського Королівства та II Речі Посполитої. За соціальними, загальноосвітніми та ментальними ознаками вони суттєво відрізнялися від однойменних етнічних громад “Великої України”. Завдання інтеграції населення приєднаних територій соціокультурним середовищем Радянської України вирішувалося поетапно завдяки системі загальнодержавних заходів, ефективність яких була апробована більшовицьким проводом над власним населенням впродовж 20-30-х рр. Упродовж осені 1939 – літа 1940 рр. була одержавлена й реорганізована система освіти, поряд з навчанням рідною мовою вводиться обов’язкове вивчення української та російської мови. В 1939/40 навчальному році були створені 922 польські, 132 єврейські, 63 російські, 40 чеських, 9 німецьких, 30 змішаних шкіл. Пріоритетне право здобувати освіту визначалося за соціальною ознакою, що внаслідок скасування відсоткової норми щодо вступу євреїв до вищих навчальних закладів було особливо позитивним для єврейської бідноти. На приєднаних територіях було налагоджено випуск періодичної преси та літератури мовами Н.м., у Львівській та Акерманській областях створено польський, єврейський, болгарський і російський драматичний театри, польський відділ в українській консерваторії і музичному училищі. Іншим аспектом радянзації новоприєднаних територій стали репресії. Так, зокрема, у віддалені райони СРСР була вислана значна частина біженців з окупованих Німеччиною польських земель: загальною кількістю на серпень 1941 р. депортовані як біженці 8 567 поляків, 64 533 євреїв, 1 835 німців, 20 802 представники інших етнічних громад. Відповідно до таємної директиви наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії (15.09.1939 р.) в лютому 1940 р. були депортовані осадники (колишні військовослужбовці польської армії, що отримали землю як колоністи) та службовці лісової охорони (разом: 109 233 поля-

ки, 119 тис. німців, 1 396 осіб інших національностей). Навесні 1940 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову, згідно з якою з 800-метрової прикордонної смуги мали депортувати мешканців 157 населених пунктів (загалом понад 80 тис. осіб, яких розселили у маєтках депортованих осадників). Під акцію підпали й поляки, які не мали до них жодного стосунку: восени і взимку 1939 р. були етаповані колишні державні службовці, учасники громадських організацій та політичних партій, поміщики та землевласники. З дозволу ЦК ВКП(б) в березні 1940 р. були розстріляні майже 4 тис. польських військовополонених Старобельського табору (Харківська обл.), пізніше на підставі телеграми Л.Берії від 25 червня 1941 р. знищувалися політичні в'язні та особи, що перебували під слідством і утримувалися в тюрмах західноукраїнських міст. Уявлення союзного керівництва про майбутнє новоприєднаних територій зазнало відчутних змін, що диктувалися внутрішніми та зовнішніми політичними чинниками. Так, ще до анексії західноукраїнських земель ЦК ВКП(б) плекав плани створення з Люблінського та частини Варшавського воєводств Польської РСР. За її входження до складу СРСР мали "проголосувати" Польські Народні Збори. Пізніші двосторонні німецько-радянські домовленості зробили цю ідею нежиттєздатною. Досить швидко були ліквідовані всі політичні партії та громадські організації, альтернативні профспілки ("Прогрес-спілки", "Брясла", "Ільхи"), національні кооперативи. Тільки у Львівській області напередодні приєднання існувало 565 клубів і товариств етнічних громад, 1 392 бібліотеки, а в грудні залишилися 282 сільських і робітничих клуби. Наприкінці березня 1941 р. на Тернопільщині був ліквідований єврейський пересувний театр, який не отримав затвердження РНК УРСР. Львівське польське наукове товариство "Осолінеум" було ліквідоване, а на основі його фондів був створений філіал бібліотеки АН УРСР. Націоналізація промислових підприємств, землі та національних банків вибила економічне підґрунтя з-під етнічних громад, і вони залишилися безпорадними перед радянською державною машиною. Найбільших утисків зазнало польське населення. Зловживання щодо нього опосередковано визнані в трьох постановках ЦК КП(б)У (6 та 28.09, 2.11.1940 р.), у яких

ідеться про відмови у прийнятті на роботу трудящих польської національності, колишніх польських та румунських комуністів, заборони у використанні польської мови та вимоги замінити її українською, самовільні захоплення квартир поляків, відсутність реагування міліції та органів влади на обмеження прав поляків. Масові репресії проти польської громади були припинені нацистською навалою. Угода між урядами СРСР та польським урядом в екзилі розпочала новий етап у відносинах радянської влади та польської громади: полякам було повернуто польське громадянство, оголошена амністія і вже як іноземці вони отримали можливість вступати до створюваних в СРСР польських військових частин задля спільної боротьби з нацистською Німеччиною.

Кардинально змінилося становище німецької меншини, запідозреної в лояльному ставленні до окупаційних військ. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. "Про німців, які проживають на території УРСР" стала початком примусової трудової мобілізації німців призовного віку та їх депортації вглиб СРСР. Після завершення Другої світової війни внаслідок приєднання Закарпатської України суттєво зросла чисельність угорської та румунської громад. Стратегія радянської меншини залишилася старою – вона нормувалася постановою ЦК КП(б)У "Про відбудову та розвиток культурно-освітніх установ, покращення медичної допомоги та соціального забезпечення населення в західних областях УРСР" (8.03.1945 р.). Розширення шкільної мережі, переведення її на національні мови викладання, розширення доступу до освіти для незаможних категорій населення були безпрограшним козирем радянської влади в забезпеченні лояльності новоприєднаних територій. Перші повоєнні роки відрізнялися певною лібералізацією освітньо-культурної справи в середовищі Н.м.: у Львові діяли польський та єврейський драматичний театри, єврейська бібліотека, Кабінет сходознавства АН УРСР (спеціалізувався на дослідження в галузі іудаїки), у Чернівцях – єврейський драматичний театр. Восени 1947 р. був створений Мукачівський російський драматичний театр. Національними мовами видавалися львівська газета "Червоний стандарт" (польською мовою), "Львовская правда" (російською), чернівецька "Радянська

Буковина” (пізніше – “Буковинська правда” – румунською та молдавською мовами). Наприкінці 1947 р. ЦК КП(б)У дозволив видання єврейського літературно-художнього альманаху в Києві.

Мережа шкіл з національною мовою викладання в Західній Україні була розгалуженою, розширювалася з кожним роком і в цілому забезпечувала потреби Н.м. Влітку 1947 р. при Чернівецькому педагогічному училищі відкрили відділення підготовки вчителів для шкіл з молдавською мовою навчання. Іншим аспектом перегляду професорсько-викладацького складу вишів Західної України стало переважання в ньому етнічних росіян, які були відрядженні сюди з інших регіонів України. У вересні 1949 р. серед львівських викладачів ВНЗ 455 становили росіяни, 30 – поляки, 136 – євреї, 90 – громадяни інших національностей. З другого півріччя 1945/46 навчального року в других класах українських шкіл розпочалося вивчення російської мови, надалі поступово збільшувалася частка початкових і середніх шкіл з російською мовою викладання.

Упродовж 1944-1946 рр. були ліквідовані підпільні угорські осередки, розпущені угорські політичні партії. Репресій зазнала й польська громада, вони скеровувалися передовсім проти членів “Львівської окружної делегатури”, підрозділів Армії Крайової, Стронництва народного, партії націонал-демократів, Конвенту організації незалежних та польського священства.

Складовою частиною приведення етнічного складу приєднаних територій у відповідність із стратегічними міркуваннями Кремля стали так звані “добровільні” переселення Н.м. У 1944 р. згідно з Угодою між урядом УРСР та ПКНВ “Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР” (9.09.1944), Угодою між СРСР та Чехословацькою республікою “Про Закарпатську Україну” (29.06.1945) та низкою додаткових актів відбувся обмін населенням між УРСР, Польщею та Чехословаччиною. Із західноукраїнських областей було репатрійовано понад 796 тис. поляків, 30 тис. євреїв, 12 тис. громадян інших національностей. До липня 1947 р. звідси виїхало понад 33 тис. чехів і словаків. 25 березня 1957 р. уряди СРСР та ПНР підписали Угоду про “Про строки і порядок дальшої репатріації з СРСР осіб польської національ-

ності”, яка свідчила про послідовність кремлівської політики досягнення етнічної гомогенності прикордонних територій як стратегічного напрямку внутрішньої та зовнішньої політики СРСР.

“Добровільне переселення” поляків докорінно змінило етнографічну карту Західної України та її етнокультурне обличчя: припинили існування польські школи, польський драматичний театр, газета “Червоний штандарт”, відповідно до угоди між УРСР та Польським комітетом національного визволення (9.09.1944 р.) Львів утратив низку історико-культурних пам’яток, низка пам’яток була демонтована як така, що не відповідає цінностям радянської культури. В 1945-1947 рр. з регіону були вислані понад 6 тис. німецьких репатріантів та понад 3 тис. фольксдойчів та членів їхніх родин.

Окреме місце посіла проблема єврейського населення та чергової хвилі побутового антисемітизму, що охопила Україну у повоєнні роки. Пов’язана вона була передусім з майновими проблемами: у зруйнованій країні катастрофічно не вистачало житла та засобів існування. Євреї, які поверталися на батьківщину з евакуації чи фронту, виявилися сам на сам зі своїми побутовими проблемами та недоброзичливим населенням. Кульмінацією антисемітських настроїв став єврейський погром 4 вересня 1945 р. в Києві, в якому постраждали близько 100 євреїв, 5 з яких померли. Для запобігання можливим ускладненням влада запровадила охорону синагоги, єврейського театру та ринку.

Лист групи місцевих комуністів до ЦК ВКП(б), НКВС СРСР та газети “Правда” (16.10.1945) засвідчив факти звільнення євреїв з партійних та радянських органів, обмеження прийому на роботу та до вищих навчальних закладів, безпідставної заборони проживання в Києві, відсутності реагування державних органів на антисемітизм населення. Погіршення становища єврейської Н.м. відбулося після проголошення держави Ізраїль і розгортання загальносоюзної кампанії боротьби з “космополітами”. Побутовий антисемітизм набув ознак державної політики після ліквідації (1948) Єврейського антифашистського комітету. Антиєврейські репресії тривали до квітня 1952 р., під час яких на теренах України була розкрита низка міфічних сіоністських підпільних організацій. На межі 40-50-х рр. у республіці були

закриті всі єврейські навчальні, наукові та культурні заклади. Початок 1953 р. ознаменувався викривальною агітаційно-пропагандистською кампанією в контексті так званої “справи лікарів”: громадяни відмовлялися отримувати допомогу від лікарів-євреїв, на ринку євреям не продавали м’яса, набували поширення конфлікти в трудових колективах, у Львові мали місце виселення за національною ознакою, звільнення з роботи. Лібералізація національної політики Кремля пов’язана з розвінчуванням культу особи, який і надалі поєднувався з кричущими порушеннями прав Н.м. та особи. Частково та непослідовно відбувалася реабілітація репресованих Н.м. Зокрема, 13 серпня 1954 р. РМ СРСР ухвалила постанову “Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів, з німців, які були взяті на облік за місцем проживання, і з німців, мобілізованих в період Великої Вітчизняної війни для праці в промисловості, які виселенню не підлягали”. 22 листопада 1955 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР скасувала вирок у кримінальній справі “Єврейського антифашистського комітету”. 13 грудня 1955 р. ПВР СРСР ухвалила Указ “Про зняття обмежень у правовому положенні німців і членів їхніх сімей, які знаходяться на спец. поселенні”. В серпні 1956 р. ЦК КПРС та ЦК КПУ відновили партійний стаж колишнім членам Комуністичної партії Польщі, розпущеної 1938 р. Упродовж другої половини 50-х рр. були реабілітовані сотні тисяч громадян, які постраждали від репресій за національною ознакою.

У 1954 р. Кримський обком КПУ в категоричній формі висловився проти повернення греків, вірмен та болгар, виселених звідси в 1944 р. Бажання обкому було враховано в постанові РМ СРСР “Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області” (15.12.1956), що позбавила німців, греків, болгар та вірмен права проживати в Криму. Пізніше до переліку місцевостей, у яких заборонялося мешкати німцям, була додана Запорізька область. Зняття обмежень щодо вибору місць проживання стосовно Н.м. були скасовані Указом ПВР СРСР “Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених в минулому для окремих категорій громадян” (3.11.1972), саме тоді німцям повернули право оселятися в Україні.

Програма партії, прийнята XII з’їздом КПРС (1962), проголосила перспективу “зближення націй”, підготовку умов для подолання національних відмінностей та формування спільних рис у всіх сферах матеріального і духовного життя. Поряд з існуванням мережі навчальних закладів (у 1958/59 навчальному році в УРСР діяли 301 російсько-українська, 261 молдавська, угорська, польська школи), але водночас можливості Н.м. щодо культурного спілкування з країнами виходу, навіть тими, що належали до соціалістичного табору, були вкрай обмеженими. Декларуючи рівноправність мов народів СРСР, союзний уряд дедалі більш настійливо підкреслював важливість і переваги російської мови як мови міжнародного спілкування. Реальні проблеми етнокультурного життя українців та Н.м. республіки відобразила відома праця І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” (1971). Масштабний наступ на сферу використання національних мов відбувся в контексті запровадження постанови ЦК КПРС та РМ СРСР “Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік” (26.05.1983).

Яскравим відображенням проблем у сфері міжнародних відносин стало зростання антисемітизму. Дійшло до того, що в середині 60-х рр. в Одесі, в якій проживало 150 тис. євреїв, не було жодної єврейської школи, а в складі навчальних закладів вони становили лише 3-5%. Після розірвання дипломатичних відносин між СРСР та Ізраїлем з початком арабо-ізраїльської війни в СРСР розгорнулася антисемітська кампанія, водночас були запроваджені обмеження виїзду за кордон. Початок 70-х рр. став часом зростання дисидентського руху в середовищі Н.м. У другій половині 70-х рр. еміграція євреїв набула масового характеру.

Уперше за багато років термін “Н.м.” був вжитий у постанові ЦК КПРС від 19 лютого 1981 р. “Про 60-річчя створення СРСР”, щоправда, в контексті їх гноблення в капіталістичних країнах. У доповіді Ю.Андропова з нагоди ювілею (21.12.1982) йшлося про те, що мільйони німців, поляків, курдів, представників інших національностей є повноправними радянськими громадянами. Вдосконалення розвинутого соціалізму пов’язувалося з науково обґрунтованою національ-

ною політикою, врахуванням національних інтересів, представництва Н.м. у радянських і партійних структурах.

Новий етап в історії Н.м. розпочався з проголошення перебудови. Союзне керівництво пішло на вимушені поступки національним рухам, що ширилися в низці союзних республік і були спровоковані прорахунками національної політики попередніх десятиліть, намаганнями в неприродний спосіб прискорити процеси етнічного розчинення. Намагаючись взяти їх під свій контроль, 18 квітня 1988 р. ВР УРСР проголосувала за обрання Комісії з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин на чолі з Л.Кравчуком. Після виборів до ВР УРСР у 1990 р. вона перетворилася на комісію ВР УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (яку очолював М.Шульга). Виголошувалися думки про наділення її повноваженнями щодо прийняття рішень про створення національних адміністративних одиниць, сприяння державним органам і контроль за їх діяльністю щодо дотримання прав Н.м.

27 березня 1990 р. ВР СРСР ухвалила Закон “Про утворення Державного комітету СРСР з національних питань”, а через два дні відповідна ухвала передбачила створення Державного комітету УРСР у справах національностей. З невідомих причин Указ ПВР УРСР залишився невиконаним, а замість згаданого комітету 9 липня 1991 р. був створений Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України.

Одним з найбільш серйозних наслідків радянської національної політики стало надзвичайне звуження сфери використання мов Н.м., практична відсутність освіти національними мовами. Одним з перших 26-27 жовтня 1989 р. ВР УРСР обговорила законопроект “Про мови в УРСР”, який гарантував використання мов Н.м. поряд з українською. Програма регулювання національного питання в республіці передбачала запровадження досвіду 20-30-х рр., створення двопалатної ВР УРСР (палат республіки і національностей), утворення національних районів і рад. Виступаючи на 12-й сесії ВР СРСР 29 листопада 1988 р., М.Горбачов запропонував урядам республік і областей розглянути можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць,

тим більше, що такі бажання висловлювала низка Н.м. Платформа КПРС “Національна політика партії в сучасних умовах” (1989) передбачала можливість створення адміністративно-територіальних одиниць Н.м. за згодою ВР союзних республік і обласних рад, а також законодавче забезпечення права Н.м. і громад на самоуправління. Декларація про державний суверенітет 16 липня 1990 р. також декларувала можливість створення національно-адміністративних одиниць.

1987 р. став часом створення перших національних товариств при львівському обласному відділі Українського фонду культури. XIX Всесоюзна конференція КПРС заохочувала створення національних культурних центрів, товариств, земляцтв тощо для оновлення соціалістичного ладу. На межі 80-90-х рр. створення громадських організацій Н.м. набуло масового характеру. На початку 1991 р. в Україні діяли вже 87 національно-культурних товариств, з них 22 єврейських, 8 російських і польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 караїмських і молдавських.

На початку 1989 р. в республіці працювало 4,6 тис. російських шкіл, 11 молдавських, 50 угорських, 2 польських. В цих умовах товариства Н.м. вважали створення осередків освіти національними мовами передумовою відродження власних громад. Були створені 138 факультативних груп, розпочався випуск 11 газет угорською і молдавською мовами, болгарських сторінок у п'яти газетах Одеської області. На лютий 1991 р. в деяких областях відновилася діяльність національних професійних та самодіяльних театральних концертних організацій і колективів, газет, етнорелігійних громад. У травні 1990 р. відбувся перший конгрес поляків УРСР, у травні 1991 р. – перший з'їзд болгар СРСР. Утім, діяльність організацій Н.м. відбувалася самотужки на принципах самоокупності, без дійсної зацікавленої підтримки держави. Намагаючись скерувати національні рухи в регульоване русло, надати їм організованого характеру і нейтралізувати вплив антипартійних рухів, уряд УРСР створив Раду національних товариств на чолі з І.Левітасом (статут ухвалений постановою РМ УРСР від 2 серпня 1990 р.). Вона позиціонувалася як єдиний громадський представник Н.м. з правом заснування та реєстрації національних товариств. Позиція ЦК КПУ щодо Н.м. за-

лишалася суто декларативною, відзначаючи безліч проблем у сфері міжнаціональних відносин. Зростаюча етнічна пістрявість республіки тільки поглиблювала їх: у 1989 р. в УРСР мешкало 11 355 582 росіянина, 484 326 євреїв, 440 045 білорусів, 324 525 молдаван, 233 800 болгар, 219 179 поляків, 163 111 угорців, 134 825 румун, 98 594 греки, 86 875 татар, 54 200 вірмен, 47 917 ромів, 37 849 німців та ін.

Проголошення незалежності України стало поворотним пунктом у модерній історії Н.м. Як і в 1917-1918 рр., врегулювання відносин між титульною нацією та Н.м. мало стратегічне значення для розбудови та життєздатності української державності. В зверненні 28 серпня 1991 р. ВР України запевнила “що проголошення незалежності України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей”. 1 листопада 1991 р. була затверджена Декларація прав національностей України, яка проголосила можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць, використання мов Н.м. нарівні з державною, росіянам гарантувалося вільне користування рідною мовою.

Орієнтири державної політики України в національному питанні визначалися на першому Всеукраїнському міжнаціональному конгресі (16-17.11.1991), який висловився за незалежність української державності. 25 червня 1992 р. ВР України ухвалила Закон “Про національні меншини в Україні”, який не лише враховував специфіку етнонаціонального розвитку України, а й міжнародний досвід урегулювання міжнаціональних відносин. Відповідно до міжнародного права було сформульовано визначення терміна “Н.м.”, при цьому наголос робився на забезпеченні не тільки індивідуальних, а й колективних прав Н.м., окремо обумовлювалася можливість створення національних районів, селищ і сіл за зразком 20-30-х рр. Ухвалення закону мало принципове значення для перспектив розвитку держави, оскільки був задекларований принциповий підхід по побудови поліетнічного демократичного правового суспільства. Основою його проголошувалися обопільні взаємні зобов’язання держави та Н.м. Права Н.м. були зафіксовані в Конституції України 1996 р. Принциповим стало введення в практику державотворення дефініцій понять “український

народ” (“громадяни усіх національностей”), “українська нація” (“увесь український народ”), “Н.м.”, “корінні народи”. В Україні ратифіковані міжнародні правові документи, що регулюють становище Н.м. в поліетнічних суспільствах: Європейська конвенція про захист прав людини (17.07.1997), Рамкова конвенція Ради Європи про захист Н.м. (9.12.1999).

25 травня 1994 р. при ВРУ створена постійна комісія, 5 травня 1997 р. (згідно з положеннями Конституції України 1996 р.) перетворена на комітет ВРУ з питань прав людини, Н.м., міжнаціональних відносин (підкомісії з питань депортованих народів, Н.м. та жертв політичних репресій). Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. створене Міністерство України у справах національностей та міграції, ліквідоване відповідно до Указу Президента від 15 грудня 1999 р. Натомість у складі Міністерства юстиції створений департамент у справах національностей та міграції, Міністерству юстиції були передані функції реалізації державної політики з питань міжнаціональних відносин, а в серпні 2000 р. в його складі створено Державний департамент у справах національностей та міграції. Внаслідок чергової реорганізації 13 вересня 2001 р. останній перетворено на Державний комітет України у справах національностей та міграції.

У травні 1996 р. при Міністерстві України у справах національностей та міграції була створена Рада представників громадських об’єднань національних меншин (яка уявлялася як дорадчий орган). З 19 квітня 2000 р. при Президентові України діє Рада представників громадських об’єднань Н.м., яка має сприяти підвищенню ролі громадських організацій Н.м. у розробці державної політики та розбудові української державності. Рішення Ради мають рекомендаційний характер, робота її забезпечується Міністерством юстиції.

Законодавство України в галузі міжнаціональних відносин перебуває на стадії становлення, так само як дискусійними залишаються концепція національної політики, терміни “Н.м.”, “корінний народ”, “українська нація”, “український народ”. В основу сучасної концепції покладений інститут конституційного права – громадянство, що не тільки врегульовує відносини особи з державою, а й визначається як невід’ємне право особи.

Конституція України та Закон 1992 р. гарантують вільний розвиток, використання мов Н.м., а також надає можливість використання їхніх мов поряд з українською в роботі державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій у місцях компактного проживання.

Динаміка політизації Н.м. упродовж років незалежності позитивна: в 1993 р. існувало 186 національно-культурних товариств, 1995 р. – 260, 1999 р. – 460. З них на початок 2000 р. 26 мали статус всеукраїнських (зокрема Спілка поляків, Федерація польських організацій, Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій, товариство німців “Відергебурт”, Демократична спілка угорців, Федерація грецьких товариств, Асоціація національно-культурних об'єднань, Єврейська конфедерація, Союз єврейських громадських організацій “Об'єднана єврейська община”, Національно-культурна молдавська асоціація, Асоціація ромів, Асоціація корейців, Міжнародний форум, Русское движение, Російська община тощо).

Відзначаючи позитивні явища в сучасному житті етносів України, слід зауважити, що більшість нормативних актів незалежної України стосовно сприяння національному відродженню Н.м. на принципах національно-культурної автономії залишаються формальними. Так, обраний на I з'їзді німців у 1996 р. вищий представницький орган “Фольксрат” не був зареєстрований Міністерством юстиції, як зазначалося, через окремі статутні положення та невизначеність функцій. Не мала продовження затверджена КМУ 3 червня 1994 р. “Державна програма відродження і розвитку освіти Н.м. на 1994-2000 рр.”, яка передбачала розробку концепції освіти Н.м. як складову загальної концепції етнополітичної держави.

Дійсне існування національно-культурної автономії (права Н.м. управляти внутрішніми справами у різних сферах) вимагає не тільки вдосконалення системи організаційно-правових форм врегулювання взаємин держави та колективних прагнень Н.м. (зокрема, ухвалення Закону України “Про національно-культурну автономію”, проект якого розроблений в 1999 р., його узгодження з конституцією та міжнародною правовою практикою), а й політичного “дорослішання” самих Н.м. Відповідно до документів

ООН і ЮНЕСКО національна держава – це така держава, в якій титульний народ становить 67% населення. Сучасна етнополітична структура України стрімко ускладнюється: згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. тут проживають представники 134 етнічних груп, з яких 22,2% становлять групу Н.м. Конституювалися як Н.м., тобто утворили свої національно-громадські організації на загальноукраїнському рівні, тільки 39 етнічних груп, які виявляють активну громадянську політику. Україна взяла на себе зобов'язання перед несправедливо репресованими народами, зокрема над депортованими в 1941 р. німцями (в січні 1992 р. Президент України дав принципову згоду німецькому товариству “Відродження” на реалізацію програми переселення депортованих німців), у 1944 р. – болгарами, вірменами, греками і німцями Криму. Відповідно до Декларації “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їх прав” Кримський облвиконком ухвалив рішення про виділення 8 400 земельних ділянок для кримських татар. З цього часу розпочався погано контрольований процес повернення на історичну батьківщину десятків тисяч представників громади, причому від початку йшлося про повернення не окремих соціальних груп, а цілого народу. На 1 січня 1998 р. до АРК на постійне місце проживання було переселено 262,8 тис. нащадків депортованих у 1944 р. народів. З них прописано, за даними ГУ МВС України, 259 тис. кримських татар, а також 3,8 тис. вірмен, болгар, греків та німців. Повернення кримськотатарського народу триває, питома частка його в складі населення АР Крим становить 12,1% і зростає порівняно з 1989 р. в 6,4 раза. За межами України залишається 220-250 тис. потенційних репатріантів. З'явився термін “сезонні татари”, які з'являються в Криму на час будівельного сезону і є громадянами інших країн. Близько 127 тис. кримських татар Криму не мають українського громадянства, залишаючись громадянами Узбекистану, Таджикистану, РФ. Відсутність громадянства перешкоджає натуралізації репатріантів в Україні, що на фоні низки побутових проблем стає підосовною наростання соціальних конфліктів, які набувають етнічного забарвлення. З 117 тис.

дієздатних кримських татар мають роботу 74,5 тис. (63,5%), тоді як в Узбекистані вони становили висококваліфіковану робочу силу. На сьогодні реальною залишається проблема неконвергентного розвитку кримської та кримськотатарської спільнот. У межах системи національного самоуправління поступово формуються елементи кримськотатарської державності. Створена специфічна управлінська вертикаль (Меджліс – районні меджліси – сільські меджліси), яка забезпечує високий рівень політичної мобільності громади та її спроможність виборювати у місцевих властей значні (навіть необґрунтовані) поступки і переваги.

Доволі складною залишається проблема інтеграції в українське суспільство 47,6 тис. ромів. На сучасному етапі в Україні стрімко зростає чисельність етнічних громад за рахунок міграції. Щорічно до України повертається близько 250-300 нащадків депортованих Н.м. Загалом, за даними Держкомнацу, на теренах СНД налічується близько 40 тис. вірмен, болгар, греків та німців, які бажають повернутися до Криму. Згідно з переписом 2001 р., порівняно з 1989 р. вдвічі зросла кількість вірмен (100 тис.), на 20% – азербайджанців (45 тис.), на 50% – корейців (13 тис.), шестеро – арабів (6,5 тис.), а також суттєво збільшилися громади в'єтнамців, пакистанців, вихідців з країн Південно-Східної Азії. За різними джерелами, в Україні перебувають від 100 тис. до 6 млн нелегальних мігрантів (здебільшого вихідці з Азії та Африки), в низці регіонів формуються організовані китайська, в'єтнамська, індійська громади. Попри урядові заяви про традиційно високий рівень толерантності у сфері міжнаціональних відносин, країною ширяться націоналістичні неформальні рухи, засоби масової інформації попереджають про небезпеку зростання расизму.

Уряд, Президент та Верховна Рада України останнім часом демонструють відчутне зменшення уваги до сфери міжнаціональних відносин, що йде не на користь процесам сучасного державотворення. Виклики, що формуються в контексті процесів всесвітньої глобалізації, фінансової та економічної криз, збільшують ризик стагнації процесів політичної мобілізації Н.м., перетворення України на країну-транзитера мігрантів та визрівання на цій підоснові конфліктів, що матимуть виразне соціально-економічне та ет-

нічне забарвлення. Це вимагає з огляду на сучасну ситуацію доопрацювання етнопонаціональної політики держави. Зокрема, мають бути чіткіше визначені її основоположні поняття: “корінний народ”, “Н.м.”. Згідно із Законом України “Про національні меншини в Україні” (25.06.1992 р.) до Н.м. відносять групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. У визначення, таким чином, не закладені будь-які якісні, кількісні вимоги, які б були орієнтиром для розмежування Н.м. та етнічних меншин, не зазначені правові шляхи політизації етнічних меншин та їх оформлення в Н.м. Порівняно з правовою базою часів УНР та Гетьманату не виписана процедура конституювання Н.м. та забезпечення їхніх особливих інтересів в органах державної влади та управління.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / В. Винниченко. – К. : [б. в.], 1990. – Ч. III; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : [б. в.], 1954; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : [б. в.], 1978. – Т. 1. 1898-1917; Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) : монографія / Л. Рябошапка. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001; Петлюра Симон. Вибрані твори та документи / Симон Петлюра. – К. : [б. в.], 1994; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. / Л. Д. Якубова. – К. : [б. в.], Ін-т історії України НАН України, 2002; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР / Л. Якубова. – К. : [б. в.], 2006; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.) / Л. Якубова. – К. : [б. в.], 2004.

Якубова Л.Д.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАННЯ 1917-1920 РР. Звістка про початок Лютневої революції досить швидко дійшла до України. 4 березня 1917 р. була утворена Центральна Рада. Головою обрано М.Грушевського, заступниками: Ф.Крижанівського та Д.Дорошенка. 10 червня 1917 р. Центральна Рада видала Перший Універсал, у якому назвала себе “вибраним органом” українського народу, наголошуючи на своїй тимчасовості, яка мала тривати до Установчих зборів. Діяльність Центральної Ради

регламентував “наказ” самої Ради від 23 квітня 1917 р., згідно з яким робота Центральної Ради проводилася через Загальні збори (визначали напрями і характер всієї роботи) та Комітет Ради (поточна робота). 3 липня 1917 р. Комітет Ради трансформувалася у Малу Раду.

15 червня 1917 р. Центральна Рада утворила уряд – Генеральний секретаріат, який очолював В. Винниченко. Незважаючи на розмежування функцій, траплялося, що Центральна Рада займалася справами, належними Генеральному Секретаріатові, тобто виконавчій гілці влади.

Значну увагу Центральна Рада приділяла системі місцевого самоврядування. У Першому Універсалі вказувалося на потребу українізації існуючого місцевого самоврядування та підпорядкування його Центральній Раді. Поряд з органами місцевого самоврядування, більшість з яких залишилися від царської Росії, діяли губернські та повітові комісари Центральної Ради та органи революційної демократії, про яких йшлося у Третньому Універсалі (7.11.1917).

Згідно із ст. 5 Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. систему місцевого самоврядування становили: землі, волості й громади. У ст. 26 згаданої Конституції наголошувалося, що міністри не мають втручатися у місцеві справи безпосередньо, а лише контролювати їх. Недостатню увагу Центральна Рада приділяла військовому будівництву. 12 листопада 1917 р. було утворене Генеральне Секретарство військових справ, яке очолював С. Петлюра. У грудні 1917 р. прийнято Закон “Про відстрочку призова на військову службу” та Закон “Про утворення комітету по демобілізації армії”. Це призвело до того, що вже 26 січня 1918 р. більшовики М. Муравйова захопили Київ і вчинили там погром. Коли в березні 1918 р. Центральна Рада повернулася до Києва, то почала робити кроки до створення регулярної армії. Передбачалося створити армію на основі територіального набору, але впровадити це в життя Центральна Рада не встигла.

До жовтневого перевороту в Україні діяло законодавство царської Росії і Центральна Рада лише намагалася внести сюди “українську специфіку”. У грудні 1917 р. утворено Генеральний суд, що складався з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного. У березні 1918 р. була зроблена спроба реформувати всю судову систему

відповідно до нового адміністративно-територіального поділу УНР (на 32 землі), але тогочасні важкі обставини не дали змоги втілити в життя ці наміри.

Неспроможність Центральної Ради виконувати взяті на себе зобов’язання щодо Німеччини та її союзників за Брестським договором призвело до того, що німці вирішили зробити ставку на П. Скоропадського і сприяли перевороту, що відбувся 29 квітня 1918 р. Прихід до влади нащадка гетьмана Івана Скоропадського не означав, що утверджувалася абсолютна монархія. Так, у заяві Ради Міністрів від 10 травня 1918 р. вказувалося, що “Гетьман не думає стати самодержцем. Назва “гетьман” – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України”. До виборів парламенту (Сейму) П. Скоропадський перебрав на себе не лише виконавчу, але й законодавчу владу. Закони набули чинності лише за його санкції. 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський підписав “Закон про тимчасовий державний устрій України”, за яким на Уряд – Раду Міністрів покладалася обов’язок координації та організації центральних органів управління. Міністерства поділялися на департаменти і управління. Прийнятий закон “Про порядок призначення на державну службу” регламентував, які чиновники призначалися безпосередньо гетьманом, а які – міністрами. П. Скоропадський розпустив старі органи місцевого самоврядування і замість комісарів було призначено старост, які очолювали місцеву адміністрацію. У травні 1918 р. утворено Державну варту, яка займалася охороною громадського порядку, прикордонною охороною, паспортною системою і підпорядковувалася губернським та повітовим старостам. Кадрова проблема, яка гостро постала перед Центральною Радою, не була розв’язана і П. Скоропадським, хоча він і залучав до роботи багато старих, ще царських чиновників.

На відміну від Центральної Ради уряд Скоропадського звернув пильну увагу на військове будівництво. 24 липня 1918 р. було прийнято закон про загальний військовий обов’язок. У вересні Рада Міністрів ухвалила план організації української армії. Чисельність армії мала бути майже 300 тис. осіб. Уряд лише встиг розпочати цю роботу, оскільки зречення гетьманом влади у грудні 1918 р. не дало змоги реалізувати заплановане. 8 липня 1918 р. гетьман затвердив за-

кон про заснування Державного Сенату, що мав стати вищим органом у судових і адміністративних справах. У період перебування при владі П.Скоропадського стало більше порядку в державному управлінні, але за півроку усталити розпочате, звичайно, важко. Виведення німецьких військ з України, жорстка соціальна політика уряду Скоропадського сприяли утворенню опозиції. 14 листопада 1918 р. на засіданні Українського національного союзу була створена Директорія на чолі з В.Винниченком. Уже 18 грудня 1918 р. Директорія вступила до Києва. Її діяльність мала хаотичний, “гасловий” характер. 26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію, у якій оголосила себе “верховною владою” до скликання Конгресу трудового народу, що відбувся в січні 1919 р. і ухвалив “Закон про форму влади на Україні”. Цим Законом підтверджувався статус Директорії як “верховної влади” до скликання наступної сесії Конгресу. Виконавчу владу очолювала Рада народних міністрів, яку затверджувала Директорія. Чітко розмежувати гілки влади не вдалося, оскільки вже 2 лютого 1919 р. під тиском більшовиків Директорія покинула Київ. Директорія балансувала між радянським і європейським шляхами розвитку, поки 12 серпня 1919 р. Рада народних міністрів не ухвалила Декларацію про перехід до нового стану будівництва Української держави на основі європейської моделі. У червні 1919 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило Інструкцію “Про тимчасову організацію влади на місцях”, за якою волосний комісар призначався на посаду повітовим, а той, у свою чергу – губернським і затверджувався Міністерством внутрішніх справ, а губернський комісар призначався Міністром внутрішніх справ. Потреба сильної армії добре усвідомлювалася членами Директорії. У листопаді 1918 р. був підписаний “Наказ армії УНР”, який проголошував утворення армії, а через кілька днів була оголошена мобілізація молоді віком від 20 до 35 років. Це дало змогу зібрати 150-тисячне військо. Водночас брак фінансових і кадрових ресурсів не дав змоги добре укомплектувати цю армію. Посилення позицій більшовиків, які окупували більшу частину України, не дали змоги Директорії утвердити свою владу.

Восени 1918 р., після поразок на фронті та зростання соціальної боротьби в державі, стало очевидним, що Австро-Угорська імпе-

рія приречена. У вересні 1918 р. у Львові було сформовано Український генеральний військовий комісаріат, який очолив Д.Вітовський. 18 жовтня 1918 р. у Львові утворено Українську Національну Раду, яка стала політичним представницьким органом українського народу Галичини і Буковини. Спроба австрійців в особі генерала К.Гуйна передати владу полякам прискорила збройний виступ українців. У ніч на 1 листопада 1918 р. українці підняли повстання у Львові. 13 листопада 1918 р. було проголошено ЗУНР. На засіданні Української Національної Ради 13 листопада 1918 р. було прийнято “Основний тимчасовий закон про державну самостійність українських земель” колишньої Австро-Угорської монархії. Затвердивши цей Закон, Українська Національна Рада взяла на себе повноваження парламенту. Президентом ЗУНР обрано Є.Петрушевича, а уряд – Державний секретаріат – очолив К.Левицький. У березні 1919 р. Українська Національна Рада прийняла закон про скликання Сейму ЗУНР.

За розпорядженням Української Національної Ради старі органи влади ліквідовувалися, а замість них мали бути міські та повітові комісари. 16 листопада 1918 р. видано “Тимчасовий закон про адміністрацію ЗУНР”, у якому значне місце посідали питання організації та компетенції місцевих органів влади. Основним представником влади в повіті був повітовий комісар, якого призначав державний секретар внутрішніх справ. Бажаючи швидше дати лад у державі Українська Національна Рада прийняла низку законів: про організацію військ, про судівництво, про шкільництво, про громадянство, про земельну реформу.

Наступ польської армії генерала Й.Галлера у квітні 1919 р. призвів до падіння ЗУНРу, уряд якої не зміг втілити в життя задекларовані закони.

З часу утвердження незалежної України питання державного управління та місцевого самоврядування в роки української революції 1917-1920 рр. є постійно в полі уваги дослідників. Найбільш вагомий внесок у вивчення цих питань зробили: В.Верстюк, О.Галенко, А.Грищенко, О.Копиленко, С.Кульчицький, С.Макарчук, О.Рєєнт, В.Солдатенко, І.Хміль, О.Щусь.

Літ.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада / *В. Верстюк.* – К.: [б. в.], 1997. – 341 с.; *Галенко О. Й.* Перший уряд демократичної України / *О. Й. Га-*

ленко, Д. Б. Яневський. – К. : [б. в.], 1992. – 87 с.; *Дмитрієнко М. Ф.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 68-78; *Мироненко О. М.* Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / О. М. Мироненко, О. П. Бенько. – К. : [б. в.], 1993. – 105 с.; *Павленко Ю.* Українська державність у 1917-1918 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : [б. в.], 1995. – 272 с.; *Симоненко Р. Г.* Нариси історії виконавчої влади в Україні 1917 – квітень 1918 / Р. Г. Симоненко. – К. : [б. в.], 2000. – 320 с.; *Тимошук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. – Х. : [б. в.], 2000. – 170 с.; *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад – грудень 1918 р.) / О. Павлишин // Україна модерна. – Львів : [б. в.], 1999. – Ч. 2 / 3. – С. 132-193; *Українська революція і державність (1917-1920).* – К. : [б. в.], 1998. – 248 с. *Заяць А.Є.*

НЕМИРИЧ ЮРІЙ СТЕФАНОВИЧ (1612-1659) – державний і політичний діяч, дипломат. Походив із українського шляхетського роду. Навчався в Раківській аріанській академії (Польща), згодом – в університетах Лейдена, Базеля, Оксфорда, Кембриджа, Парижа. Після повернення став лідером українських протестантів (соціан), одним із засновників аріанської академії в Киселіні на Волині. Очолював власні надвірні війська під час польсько-московської війни 1632-1634 рр. та війни зі Швецією, займав державні посади київського підкоморія, старости овруцького та кременецького. За політичні та релігійні погляди зазнавав переслідувань з боку польського уряду і змушений був емігрувати.

З початком національно-визвольної боротьби українського народу воював у складі королівських військ, у березні 1649 р. був призначений сеймиком Київського воєводства генеральним полковником і брав участь зі своєю короугою у Зборівській битві. У наступні роки підтримував А.Кисіля, брав участь у польських сеймах, у польсько-українських мирних переговорах. У 1655 р., зневірившись у налагодженні українсько-польських відносин, разом із частиною української шляхти присягнув шведському королеві Карлу X Густаву і як генерал кавалерії брав участь у воєнних діях у Польщі та Трансильванії. У 1657 р. **Н.** перейшов на сторону Богдана Хмельницького, отримав чин полковника, прийняв християнство. Проводив переговори зі Швецією, яка за Корсун-

ською угодою в жовтні 1657 р. визнала незалежність України. Після смерті Б.Хмельницького **Н.** підтримав гетьмана І.Виговського. Виступив одним із авторів проекту Гадяцького договору 1658 р., яким передбачалося утворення трисидної польсько-литовсько-української федеративної держави, до якої входило Велике князівство Руське в складі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Очолював князівство обраний пожиттєво на Раді гетьман, затверджуваний королем. Гетьман очолював війська (30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська), одночасно був київським воєводою і першим сенатором князівства. Вводилися посади канцлера, маршалка та ін. за польським зразком. Законодавча влада належала Раді князівства. Запроваджувався судовий трибунал, скарбниця і власна монета. Заплановане скасування унії не знайшло підтримки на сеймі і було замінене свободою віросповідання. В Україні повинні були бути засновані два університети, нові колеґіуми та гімназії. **Н.** очолював українську делегацію на польському сеймі 1659 р. і сприяв ратифікації договору. Загинув на Чернігівщині від рук козаків та селян, налаштованих проти І.Виговського. Автор історичних та теологічних праць, зокрема латиномовної “Розвідки про Московську війну” (“Diskursus de bello Moskowitiko”), опублікованої в Парижі 1632 р.

Літ.: *Українська державницька ідея: Антологія політичного традиціоналізму.* – К. : [б. в.], 2007. – С. 26-27; *Лоський І.* Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського / І. Лоський // Хроніка-2000. – К. : [б. в.], 1995. – Вип. 1. – С. 119-135; *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – К. : [б. в.], 1991.

Брайченко О.Д.

НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ XIX СТ. – особливе явище, єдиний, відносно самостійний етап розвитку філософії, що представлений вченнями І.Канта (1724-1804), Й.Г.Фіхте (1762-1814), Ф.В.Й.Шеллінґа (1775-1854), Г.В.Ф.Гегеля (1770-1831), Л.Фейєрбаха (1804-1872) та молодого К.Маркса (1818-1883) (творчість до 1847 р.). Вважається, що найбільш значущий внесок у розвиток вчення про державу та бюрократію зробили Гегель та Маркс.

І.Кант про державу. І.Кант сприймав державу, перш за все, як політичне співтовари-

ство, “спілку людей”. На його думку, держава не є таким же майном, як земля, на якій воно розташоване; вона являє собою суспільство людей, які самі розпоряджаються та управляють собою. Кант уперше системно обґрунтовує лібералізм як течію соціально-політичної думки та необхідність побудови правової держави.

“Держава (civitas) є об’єднанням людей під егідою правових законів”, зазначає мислитель у “Метафізичних началах вчення про право”. Він вважає, що право надійно гарантує соціальний простір для реалізації свободи й вияву моральності. Дієвість права через механізм примусу забезпечує держава.

Кант вважав, що завданням держави, яку уособлює суверен, є дотримання та втілення справедливості, а завданням управління, яке здійснює регент, – досягнення та забезпечення добробуту. Виконавча або управлінська влада (на відмінну від законодавчої) може мати та втілювати часткові цілі та завдання, їхня реалізація не обов’язково пов’язана з примусом.

Однією з найкращих форм правління, за Кантом, є абсолютна монархія, за умови, що її очолює король з великим злетом душі, котрий уміє приборкати себе справедливістю. “Глави держав називають себе отцями країни, оскільки вони краще, ніж їхні піддані, знають, як зробити цих підданих щасливими”; проти звинувачення їх усіх без винятку у марнотратстві свідчать видані в деяких країнах мудрі закони, що стоять на заваді надлишкової розкоші – писав філософ у роботі “Антропологія з прагматичної точки зору”.

Соціально-політичні погляди Й.Г.Фіхте. Фіхте, як політичний філософ, відомий своїм захопленням ідеями Великої Французької революції та захистом свободи думки. З часом відійшов від цих поглядів і відстоював розуміння національності як колективної особистості, що має своє особливе покликання (“Промови до німецької нації”). Вважається теоретичним засновником ідеології німецького націоналізму. Виступав за об’єднання Німеччини й подолання феодальної роздробленості. Підкреслював національну виключність німців. “Мати характер і бути німцем, безсумнівно, означає те ж саме”, – зазначав філософ. На цій основі він “розробив цілу філософію націоналістичного тоталітаризму, яка мала дуже великий вплив у Німеччині” (Б.Рассел “Історія західної філософії”).

Концепція держави Г.В.Ф.Гегеля. В концепції Гегеля держава набуває суто позитивного образу. Гегель погоджується, що реальні держави не є витворами мистецтва, вони існують у світі, тим самим у сфері свавілля, випадковості та помилок, тому погана поведінка може внести деформуючі впливи у їхнє функціонування. Однак держава в принципі є суперцінністю, дійсністю конкретної свободи. Місія держави порівнюється з божественною місією, її слід вшановувати як дещо божественне у земному.

Гегель вперше в політичній філософії розмежовує поняття “держава” та “громадянське суспільство”, яке він розуміє як сукупність індивідів, що задовольняють за допомогою праці свої повсякденні потреби. Основою громадянського суспільства, на його думку, є приватна власність. Однак не громадянське суспільство, а держава є найбільш досконалим втіленням Абсолютного духу, світової ідеї, носієм всезагального інтересу на відміну від часткових та особливих інтересів окремих громадян і соціальних інститутів. Тому громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, вона об’єднує їх в органічну цілісність. Держава має правові обов’язки щодо своїх громадян та їх об’єднань: забезпечує справедливість і захищає їх від випадковостей.

За Гегелем, народу необхідний монарх, який символізуватиме його волю. Від монарха не потрібно і навіть “несправедливо” вимагати вияву “об’єктивних якостей”. Важливим є те, щоб він стояв на чолі досконало організованої бюрократичної піраміди. Адже саме через колегіальні органи та державних чиновників, що об’єднані в ієрархічно вибудовані структури, реалізуються всезагальні інтереси.

Філософія бюрократії Г.В.Ф.Гегеля. У “Філософії права” Гегель здійснює аналіз сутності, функцій та структур державної бюрократії. На думку німецького мислителя, чиновники через раціоналізацію та уніфікацію суспільства сприяють об’єднанню держави. Особливі функції та сфери діяльності держави пов’язані з індивідами, які їх здійснюють, не з боку їхньої безпосередньої особистості, а з боку їх всезагальних та об’єктивних якостей і тому пов’язані з їхньою особистістю як такою лише зовнішнім і випадковим чином. Державна служба вимагає жертвування самостійним і випадковим задоволенням суб’єктивних цілей і цим дає право

знаходити задоволення у виконанні службових обов'язків і лише в ньому. Реалізація цих обов'язків є цінністю самою по собі, основним інтересом духовного та особливого існування чиновника. Порушення права через невиконання обов'язків або заподіяння шкоди є проступком або навіть злочином.

Згідно з гегелівськими поглядами, державні чиновники є головною опорою держави в утвердженні законності та інтелігентності. Від їх поведінки та культури залежить виконання урядових намірів, задоволення й довіра громадян. Перетворення неупередженості, справедливості та м'якості в поведженні у звичай зумовлене почасти безпосередньою моральністю та розумовою культурою чиновництва, почасти значущістю держави. У справах, що у великій державі пов'язані із значними інтересами, виховується звичка виходити із загальних інтересів, поглядів і справ.

Критики соціально-політичних поглядів Гегеля звертають увагу на те, що особистість у його теорії перебуває у стані підлеглості, поглинається державою, розглядається лише як засіб та умова посилення міцності державної бюрократичної машини.

Л.Фейєрбах про державу. Фейєрбах не створив розгорнутої політико-правової концепції. Виникнення держави Фейєрбах пояснює розчаруванням у релігії. Не покладаючись більше на Бога, люди об'єднуються у державу, яка виявляється для них Богом, осередком услякої реальності. У державі один замінює та доповнює іншого, – пише Фейєрбах в “Необхідності реформи філософії”. Держава є реалізована, розвинена, розкрита повнота людського існування.

Погляди К.Маркса на державу. К.Маркс у своєму вченні виходить з ідеї детермінованості всіх процесів суспільного життя економічними факторами. Політико-правові відносини, форми держави значною мірою опосередковуються умовами матеріального життя. Маркс відходить від кантівської ідеї розуміння держави як політичного співтовариства й від гегелівського позитивного ставлення до держави. Держава постає органом, що стоїть над суспільством. Виходячи з ідеї залежності надбудови від базису, Маркс вважає державу машиною для пригнічення одного класу іншим, інструментом політичного панування класу, що володіє засобами виробництва. В буржуазному суспільстві вона є

лише комітетом, що управляє загальними справами всього класу буржуазії. Реалізуючи волю економічно панівного класу, буржуазна держава перешкоджає вільному розвитку автономних індивідів, пригнічує або надмірно регулює громадянське суспільство. Пролетарська держава, на відміну від держави буржуазної, здатна відігравати конструктивну роль у побудові комунізму. Здолати розрив між громадянським суспільством і державою можливо лише шляхом створення нового комуністичного суспільства без держави, в якому вільний розвиток кожного індивіда є умовою розвитку всього суспільства.

Теорія бюрократії К.Маркса. Бюрократія, за Марксом, є замкненою структурою всередині держави, що зумовлено її ієрархічною побудовою та корпоративністю. В роботі “До критики гегелівської філософії права” Маркс відзначає вузькість гегелівського бачення бюрократії й стверджує, що державне чиновництво не є виразником загального інтересу; для окремого чиновника мета держави перетворюється в його приватну мету – гонити за чинами та досягнення кар'єри. Отже, бюрократична свідомість відчужена від дійсних потреб суспільства та орієнтована на служіння власним інтересам.

Бюрократичні відносини німецький мислитель розглядає і як відносини між чиновництвом і суспільством, і як відносини всередині ієрархічних структур бюрократії й доходить висновку, що бюрократія вважає саму себе кінцевою метою держави. Оскільки бюрократія робить свої “формальні” цілі своїм змістом, то вона всюди вступає в конфлікт з “реальними” цілями. Тому вона змушена видавати формальне за зміст, а зміст за дещо формальне. Державні завдання перетворюються в канцелярські завдання, або канцелярські завдання – у державні. Уявне життя сприймається бюрократом як справжнє, а бюрократична діяльність – передусім як можливість кар'єрного просування та досягнення корисливих цілей. Усередині бюрократичних структур відносини будуються таким чином, що керівництво оцінює діяльність підлеглих не за дійсними результатами їхньої праці, а на основі виконання ними інструкцій і наказів; а підлеглі чиновники приховують від керівництва дані про реальний стан справ у тій чи іншій царині державницької діяльності. Маркс критикує пози-

цію, згідно з якою всі вади бюрократії походять від недосконалості чиновників, оскільки “об’єктивні недоліки самого інституту ставляться в провину окремим особам для того, щоб, не покращуючи справу по суті, створити видимість покращення”. Порушені мислителем теми інформаційних бар’єрів, корпоративності, бюрократизму, формалізму, кар’єризму, безініціативності підлеглих досі залишаються актуальними для сучасного бюрократичного середовища, хоча лунають і звинувачення в бік Маркса щодо ідеологічної заангажованості та негативізму стосовно чиновництва.

Літ.: Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – (Филос. наследие); Гулыга А. В. *Немецкая классическая философия* / А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1986; Кант И. *Антропология с прагматической точки зрения* / И. Кант ; пер. с нем. / Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – (Филос. наследие); Мамут Л. С. *Государство: полюсы представлений* / Л. С. Мамут // *Обществ. науки и современность*. – 1996. – № 4; Маркс К. К критике гегелевской философии права; Ницше философии / К. Маркс ; пер. с фр., нем. – М. : Мир книги, 2007.

Василевська Т.Е.

НІЦШЕ ФРІДРІХ (1844-1900) – німецький філософ, родоначальник “філософії життя”. У ширшому культурно-філософському контексті Ніцше – той мислитель, в чий творчості та особистій долі найвиразніше відображений драматизм “перехідної епохи” рубежу XIX–XX ст. Погляди **Н.** зазнали еволюції від романтичної естетизації досвіду культури через “переоцінку всіх цінностей” і критику “європейського нігілізму” до всеосяжної концепції волонтаризму і перспективізму.

Звертаючись до генезису людського суспільства і культури, **Н.** виділяє інтелект і фантазію як головні властивості фізично слабкого “зоологічного виду” (тобто людини), розвиваючи які він може успішно справлятися з практичними завданнями, пов’язаними, передусім, з виживанням. Створення “засобів культури” (мови і логіки) призвело, за **Н.**, до принципового спотворення дійсності, заснованого на допущенні тотожних випадків. У міру розвитку “засобів культури” відбувається цілковита підміна “життя”, яким воно є саме по собі.

На місце єдиного, дійсного “буття” сутності, речей, до якого раніше пропонували спрямо-

увати сили розуміння, сподівання і надії, **Н.** визначає “життя” як вічний рух, становлення, постійну течію, позбавлену атрибутів “буття”. У становленні, за **Н.**, немає мети, єдності, його не можна оцінювати як істинне або помилкове, добре чи зле. Цей “рішучий гераклітизм” входить у плоть і кров його “філософії життя”. Всі процеси як фізичного, так і духовного життя **Н.** прагне представити як різні модифікації дії волі у прагненні влади, могутності (*der Wille zur Macht*). “Річ”, “суб’єкт”, “єдність Я” – суть продуктів творчості, діяльності мислячого індивіда, певні евристичні спрощення для позначення сили. Всі вони не можуть розглядатися як єдність у собі, а є динамічними кількостями влади, центрами сили, вражаючої перспективи. З точки зору нового принципу, вважає **Н.**, на місце теорії пізнання слід поставити “перспективне вчення про афекти”.

Несправедливість, утиски, експлуатація не є прерогативою тієї або іншої соціальної форми життя. Це глибинна характеристика “життя” як такого. Апеляція до розуму і правди (істини) – лише замінюючий прямий фізичний примус, спосіб однієї волі впливати на іншу волю (в т.ч. і колективну). Раціональна аргументація і взагалі будь-які міркування, згідно з **Н.**, значущі лише настільки, наскільки вони позначають перспективу деякої волі, яка прагне до розширення своєї могутності. У будь-якій філософській полеміці мова йде не про пошук істини, а про життєствердження, підкорення чужої волі своїй. Це ж, за **Н.**, стосується ціннісних думок, думок про об’єктивний світ. Все це суть “інтерпретації”, за якими стоїть прагнення зберігати певні форми життя.

Розглядаючи реальність як неврегульований потік становлення, **Н.** підкреслює неспівмірність створюваного категоріальною схемою мови образу світу із справжнім станом справ, нездатність мови, а отже, й мислення, представити будь-яке знання незалежно від самої мови і мислення. Переконання **Н.** у фальсифікуючій природі мови і розумного мислення лежить в основі утвердження ним пріоритету дії і волі над усіма іншими властивостями та якостями.

Н. не створив філософської школи як такої, тому терміном “ніцшеанство” часто позначають абсолютно різні явища. По-перше, йдеться про рецепцію тих або інших ідей **Н.**, яка може бути як більш-менш систематич-

ною (наприклад у представників “російського релігійного ренесансу” кінця XIX – початку XX ст., Хайдеггера, Ясперса, “нових філософів” та ін.), так і фрагментарною (наприклад у Левіта, Фінка, Больнова, Делеза та ін.) По-друге, на сьогодні склалась міжнародна школа ніцшезнавства, що має свої видання (перш за все, щорічник “Nietzsche-Studien”) і видавничі центри, організації і мережу регулярних конференцій. Ця діяльність, хоч і слугує популяризації ідей **Н.**, має, в першу чергу, науковий характер. По-третє, під “ніцшеанством” іноді розуміють розробку в рамках дещо іншого, ніж у **Н.**, філософського контексту тих або інших тем, які увійшли в сучасну західну культуру або безпосередньо через творчість **Н.**, або містяться в його текстах, і пріоритет встановлюється “заднім числом”.

Літ.: *Ницше Ф.* Антихристианін / Ф. Ницше // Сумерки богов. – М. : [б. и.], 1989; *Ницше Ф.* Сочинения : в 2 т. / Ф. Ницше. – Т. 1-2. – М. : [б. и.], 1990; *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – М. : [б. и.], 1990.

Приживара С.В.

НОВИЙ КУРС (англ. New Deal, дослівно – “Нова угода”) – заходи із запровадження централізованого планування і стимулювання економіки США, яка провадилась адміністрацією президента США Франкліна Делано Рузвельта для подолання Великої депресії в період між 1933 і 1940 р. Професори Колумбійського університету Р.Молі, Р.Тагвелл та А.Берлі разом з майбутнім президентом були розробниками програми, яку потім назвуть “**Н.к.**”.

Ця програма трималася на “трьох китах”: відхід від ідеології “саморегульованого ринку” і початок планування капіталістичної економіки; забезпечення мінімальних соціальних гарантій та створення робочих місць для того, аби уникнути “соціального вибуху”; “політика добросусідства” у міжнародній сфері.

Н.к. знаменував перехід від класичної моделі функціонування ринку до державно-монопольного капіталізму. Було прийнято пакет законів щодо відновлення промисловості й регулювання сільського господарства, включаючи видачу грошової допомоги за скорочення посівних площ і тваринництва. Передбачалося запровадження в різних галузях кодексів “чесної конкуренції”

та інших заходів щодо державного регулювання економіки. Головна мета держави бачилася в забезпеченні соціального захисту й добробуту людей, а тому особлива увага приділялася розробці нормативних актів, які б гарантували необхідний мінімум існування людей. Робітники отримали право на організацію й укладення колективних договорів, право на страйк. Підприємцям заборонялося порушувати колективні договори та втручатися в діяльність профспілкових організацій.

Н.к. покінчив з масовим безробіттям і запустив велетенську економічну машину. Президенту США Рузвельту вдалося реформувати капіталістичну систему, не зруйнувавши її фундаменту. Через певний час аналогічну реформу комуністичної системи на основі “рецептів капіталізму” здійснив Ден Сяопін у Китаї.

Літ.: *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук (співавт. і ред.). – К. : Фенікс, 1996; *Історія економічних учень* : підручник / В. Д. Базилевич, Т. В. Гайдай, Н. І. Гражевська та ін. ; за ред. проф. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004; *Мешко І. Н.* Історія економічних вчень: Основні течії західно-європейської та американської економічної думки : навч. посіб. / І. Н. Мешко. – К. : Наук. думка, 1994; *Юхименко П. І.* Історія економічних вчень / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, [б. р.]; *Ядгаров Я. С.* История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М. : Экономика, 1996.

Розпутенко І.В.

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА РУСІ – напрям в історіографії, основою якого є припущення, що провідну роль в утворенні Давньоруської держави відіграли норманські (варязькі) князі (“нормани” від скандинавського терміна, що означає “північна людина”; у літописах – варяги). Сформульована німецькими істориками Г.З.Байером, Г.Ф.Міллером і А.Л.Шльоцером, які працювали у другій половині XVIII ст. в Петербурзькій Академії наук.

Підставою для висновку про скандинавське походження Русі (держави і назви) слугувало довільне тлумачення ученими-норманістами писемних джерел, насамперед ст. 862 третьої (1118) редакції “Повісті минулих літ” про закликання слов’янами на князювання трьох варязьких князів – Рюрика, Синеуса і Трувора. Опосередковано ця теорія доводи-

ла провідну роль скандинаво-германських народів у розбудові руської державності.

У російській дворянській історіографії XVIII-XIX ст. **Н.т.уд.Р.** набула характеру офіційної версії походження руської державності, її повними або частковими прихильниками були М.М.Карамзін, С.М.Соловйов та ряд інших істориків.

Водночас із середини XVIII ст. помітною стала наукова критика норманської теорії. Реакційним у **Н.т.уд.Р.** було визнано заперечення здатності східно-слов'янських народів до історичного саморозвитку, апологетику іноземних впливів. Одним із перших на її наукову неспроможність вказав М.В.Ломоносов.

У 1860 р. відбулася публічна дискусія з приводу походження руських князів, в якій норманську версію обстоював М.П.Погодін, а теорію їх автентичності – М.І.Костомаров. Спочатку під сумнів бралася лише етнічна природа “варягів”, що згадувалися в літописі; норманське ж походження етноніма “Русь” та причини покликання варягів на слов'янські землі не викликали заперечень. Згодом О.О.Шахматов піддав сумніву час і причини створення легенди про роль “варягів”, і нині прийнято вважати, що згадка про них є більш пізньою інтерполяцією до оригінального літописного тексту, зробленою, вірогідно, за часів правління Володимира II Мономаха.

Низку контраргументів проти норманської теорії було висунуто в працях радянських учених Б.Д.Грекова, Б.О.Рибаківа, М.Н.Тихомирова, С.В.Юшкова та ін. Зокрема, було зазначено принципову методологічну некоректність тези про можливість привнесення та насадження державницьких ідей і державницьких інститутів ззовні, оскільки в непередбаченому внутрішньо до подібних перетворень суспільстві будь-які дії з цього приводу спричинятимуть протидію. Вчені наголошували на наявності певних об'єктивних соціально-економічних передумов у давньоруському суспільстві, які закономірно сприяли виникненню держави. Норманський фактор розглядався лише як такий, що сприяв консолідації слов'ян для “протидії варязькій агресії” (І.Я.Фроянов).

Н.т.уд.Р. залишається поширеною в Західній Європі та США. Сучасні прихильники цієї теорії здебільшого не стверджують однозначно, що “варяги” принесли державність на Русь, а обстоюють тезу про те, що норман-

ська присутність стала своєрідним катализатором об'єктивних державотворчих процесів. Вони вивчають склад панівних верств Київської Русі, походження великого землеволодіння, розвиток торгівлі, шукаючи там сліди вирішального норманського впливу. Узагальнений характер має висновок неонорманістів про іноземну колонізацію Русі, яка сприяла формуванню першої слов'янської держави.

Загалом погляди більшості сучасних учених на норманську теорію є критичними, як і на аналогічні інші (пантюркістську, змішану, балтійську, готську тощо) теорії іноземного походження слов'янської державності.

Літ.: *Тарановський Ф. В.* Норманская теория в истории русского права / Ф. В. Тарановский. – Варшава : [б. и.], 1909; *Петров В.* Походження українського народу / В. Петров. – К. : [б. в.], 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1; *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : [б. в.], 1994; *Толочко П. П.* Від Русі до України / П. П. Толочко. – К. : [б. в.], 1997.

Козак В.І.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЗА

ЧАСІВ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (починаючи з 1648 р. – перших днів народно-визвольної війни – і до 1657 р.). Під час народно-визвольної війни та приєднання до Московської держави 1648-1657 рр. на звільнених територіях українських земель та Запоріжжі гетьман виконував законодавчі, виконавчі й судові функції, видаючи нормативно-правові акти, що регулювали життя народу.

В новій українській Козацькій державі 1648-1657 рр. проводилася самостійна політика, налагоджувалися зв'язки з різними державами. Вся територія країни була поділена на полки і сотні. Якщо влітку 1648 р. територія Гетьманщини поділялася на 16 полків і 272 сотні, то в 1650 р. – на 20 полків. Військова старшина виконувала функції цивільної влади. Судова система набула козацького характеру. Зазнала змін податкова система, що поповнювала військову скарбницю. Був складений реєстр війська.

Вища влада належала генеральному уряду, до якого входили гетьман і його помічники, що утворювали раду генеральної старшини при гетьмані. Главою держави та її правителем був гетьман. Він видавав загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали, скли-

кав ради, був вищою судовою інстанцією. Генеральні старшини очолювали окремі галузі управління. На місцях управляли полкові та сотенні уряди, що вибиралися. У великих містах управління здійснювали магістрати, в малих, але привілейованих – отамани. У звичайних містах управляли городові, які обиралися, а в селах – сільські отамани. Запорізька Січ становила адміністративно-територіальну одиницю. В Козацькій державі були закладені основи республіканської форми правління, тому що була виборність органів публічної влади та велика роль належала колективним органам – “Радам”. Відбулися зміни в окремих галузях феодального права, при цьому збереглися переважно попередні джерела права, за винятком тих, які утверджували панування Польщі. Проте окремі джерела права, такі як Статут Великого князівства Литовського 1588 р., продовжували діяти, крім розділів та артикулів, що визначали порядок створення і діяльність шляхетських станових судів. Магістрати керувалися “Порядком прав цивільних” та іншими джерелами права, які повністю зберегли дію. Без суттєвих змін залишилися джерела церковного права. Важливого значення набули правові звичаї, якими регулювалися організація та структура козацького війська, порядок і основні принципи формування органів військово-адміністративної влади, судова система, частина поземельних відносин, правове становище окремих станів і груп населення. Універсали займали чільне місце серед джерел права. Їх видавали гетьман та іноді полковники. Найбільш поширеними були універсали, що регулювали земельні відносини, права власності на маєтки, недоторканість майна феодалів, встановлення повинностей і податків, призначення на посади тощо. Гетьманські універсали були основним джерелом, що затверджували зміни в суспільному ладі, правовому становищі окремих елементів української державності. Визнання попередніх прав означало збереження основних інститутів цивільного, кримінального, процесуального та інших галузей права. У цивільному праві з’явилися нові правові норми, виникнення яких зумовлене деформуванням нового виду землеволодінь – рангових земель. У кримінальному праві си-

стема і види злочинів, мета і види покарань були спрощеними.

У магістратських, ратушних, церковних судах зберігся попередній процесуальний порядок розгляду кримінальних і цивільних справ. Судовий процес у генеральному, полкових, сотенних, курінних судах проводився на підставі норм звичаєвого права. Судові рішення і вироки можна було оскаржити у вищу інстанцію за підпорядкованістю у всіх випадках, крім тих, які були винесені в умовах бойових дій.

Проте у ході національно-визвольної боротьби не відбулося суттєвих змін у праві. Такий стан зумовлювався тим, що панівні стани використовували органи військово-адміністративної влади для збереження основ феодально-кріпосницьких відносин, зміцнення своїх панівних інтересів і станових привілеїв. Після приєднання українських земель до Московії “Березневі статті” та “Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорізькому 27 березня 1654 р.” визначали їх правове становище. “Статті” затвердили питання про збереження недоторканості суспільного ладу Гетьманщини, попереднього порядку управління і судової системи, а за козацтвом – попередніх прав та привілеїв. Виборний гетьман був главою країни, який після виборів присягав царю на “підданство і вірність”, отримуючи від нього клейноди. Держава мала платити данину в царську казну і мати свій 60-тисячний козацький реєстр та попередні права і вольності феодалів, передусім спадкування землі, доходів з неї, здобувши право на зовнішні відносини (крім Польщі й Туреччини без відома царя). Гетьман обов’язково повинен був повідомляти про них у центр. Московська держава взяла на себе обов’язок захищати Україну від зазіхань Польщі.

Літ.: *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. – М. : [б. и.], 1953; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; *Документи* Богдана Хмельницького. – К. : [б. в.], 1961; *Історія* держави і права України : у 2 ч. – Х. : [б. в.], 1993 ; К. : [б. в.], 1996; *Історія* України в документах і матеріалах : у 3 т. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 3; *Універсали* Богдана Хмельницького 1648-1657 / упоряд. : А. Павлов, І. Крип’якевич, І. Бутич. – К. : [б. в.], 1998; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава : [б. в.], 1934.
Бадах Ю.Г.

О

ОБЛАСТЬ – адміністративно-територіальна одиниця України, Білорусії, Росії. Походить від старослов'янського облада – володіння. Слово запозичене з давньоруського “оболость”, від якого походить слово “volst” – волость, власть. Об-власть – велика власть, широка сила.

В Російській імперії **О.** – адміністративно-територіальна одиниця (20 областей) рівнозначна губернії, розташована на прикордонних територіях і на землях козацьких військ. Зазвичай входила до складу генерал-губернаторства. На території **О.**, на відміну від губернії, завжди були присутні війська, тому керівник області одночасно виконував функції голови цивільного і військового управління.

В Україні область – основна адміністративно-територіальна одиниця. Станом на 2011 р. в Україні 24 області, які в свою чергу поділяються на райони та міськради.

Літ.: *Історико-культурні заповідники України* : довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sid=27&itemid=268>; *Малий словник історії України* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб. : [б. и.], 1896. – Т. XIX.

Годзюр М.В.

ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії. Утворилася в 1870 р. на землях Донського козацького війська, яке виникло в серед. XVI ст. у басейні Середнього і Нижнього Дону та його притоки, на території сучасних Ростовської, частини Волгоградської області і Краснодарського краю РФ, південній частині Донецької та східній частині Луганської областей України.

Соціальною основою **О.В.Д.** становили козаки – вихідці з українського та російського селянства, які свого часу колонізували землі в середній і нижній течії Дону з притоками.

Значну частину донських земель із самого початку становили переселенці з України (черкаси), які заснували в XVI ст. головне місто – Черкаськ (з 1805 р. – Новочеркаськ). Селилися вони станицями.

Починаючи з 40-50-х рр. XVII ст. українська колонізація Дону набула стабільного, постійного та безперервного характеру. Вона відчутно вплинула на побут, культуру, мову, традиції, прав, уклад **О.В.Д.**

До кінця XVII – поч. XVIII ст. **Військо Донське** користувалося певною автономією у сфері внутрішнього управління, зовнішніх зносин і судочинства. Його політичний устрій мав демократичний характер. Найвищим органом влади був козацький круг, який збирався у Черкаську. У ньому брали участь козаки найближчих до центру містечок і станиць. При вирішенні кардинальних для всього війська питань до участі в козакому крузі залучалися представники від усіх, навіть найвіддаленіших станиць. До компетенції козачого круга належали питання війни та миру, ведення переговорів з царськими або іноземними послами, вибори посад, осіб, у тому числі тих, хто здійснював найвищу виконавчу владу – військового отамана, військового осавула та двох військових дяків. На козакому крузі ухвалювалися обов'язкові до виконання закони, на основі яких відбувалося судочинство. В результаті правотворчої діяльності козачого круга і розвитку норм звичаєвого права на території Війська Донського склалася система особливого козачого військового права.

Військо Донське не мало сталих кордонів. Постійні війни з Туреччиною і Кримським ханством не давали можливості чітко визначити південні рубежі. Північні та східні землі донських козаків поступово приєднувалися до Російської імперії. Західні кордони були предметом тривалих суперечок з Військом Запорозьким, їх встановили по річці Кальміус тільки після генерального межування,

що відбулося під егідою російського уряду в 30-40-х рр. XVIII ст. Межі Війська Донського вперше були затверджені Жалуваною грамотою у 1792 р. і зберігалися без змін до 1887 р., коли до території **О.В.Д.** було приєднано Ростовський повіт, Катеринославську губернію і Таганрозьке градоначальство. На початку XVIII ст. Військо Донське втратило право на зовнішні зносини. Російський уряд повністю скасував його самоврядування, ліквідував виборність посад (з 1718 р. – отаманів, а з 1754 р. – військ, старшини). З військового погляду з 1721 р. Військо Донське підпорядковувалося Військовій колегії. Адміністративно-територіальною одиницею донський край став, по суті, в кінці XVIII ст., коли він почав іменуватися “Землею Війська Донського”. Військову владу було відокремлено від цивільної. У 1802 р. **О.В.Д.** поділено на 7 округів.

У соціальній системі Російської імперії донське козацтво поступово перетворювалося на корпоративний, привілейований стан. Старшину було зрівняно в правах з офіцерами російської армії і в 1798-1800 рр. включено до складу дворянства. Регламентувався порядок проходження військової служби. Було утворено 80 кінних полків, строк служби становив 30 (з 1875 р. – 20) років з власною зброєю і двома кінями.

Військо Донське брало участь у всіх війнах, що вела імперія, і використовувалося для придушення народних заворушень та антиурядових виступів. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії **О.В.Д.** розглядалася як суб’єкт майбутньої федерації, що передбачалася на уламках Російської імперії.

У 1918-1919 рр. значна частина **Війська Донського** активно підтримала отамана П.М.Краснова, генералів А.І.Денікіна, П.М.Врангеля у боротьбі проти більшовиків. Після встановлення радянської влади на Дону донське козацтво як окремий стан було юридично і фактично ліквідоване. Відтоді **О.В.Д.** як адміністративно-територіальна одиниця припинила існування.

На початку 1920 р. замість неї було утворено Донську область (існувала до 1924 р.) РСФРР. Південно-західні райони колишньої **О.В.Д.** пізніше увійшли до складу Донецької та Луганської областей України.

Літ.: *Из истории Дона (XVII-XX вв.)*, в.1. – Ростов н/Д : [б. и.], 1956; *Пронштейн А. П.* Земля Донская в XVIII в. / А. П. Пронштейн. – Ростов н/Д :

[б. и.], 1961; *История* Астапенко М. П. Донские казаки 1550-1920. – Ростов н/Д : Логос, 1992; *Винников Н.* Парадоксы донской истории / Н. Винников. – Ростов-н/Д : [б. и.], 2005; *Краснов П. Н.* История войска Донского. Картины былого Тихого Дона / П. Н. Краснов. – М. : [б. в.], Вече, 2007.

Козак В.І.

ОБОРОННИЙ БЮЛЕТЕНЬ – звіт міністерства оборони (Біла книга) за результатами оборонного огляду, який передбачає встановлену процедуру оцінки стану та готовності збройних сил та інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони, детальне висвітлення діяльності міністерства з оборонної реформи: пріоритети і методи планування, структуру військ і плани їхнього розвитку, що передбачені оборонним бюджетом, міжнародною і регіональною співпрацею, а також відносини між збройними силами і суспільством.

Важливе значення для довгострокового оборонного планування має надійність оцінок, а саме: на які обсяги фінансування міністерство оборони може розраховувати упродовж кількох років. Це вимагає від оборонного керівництва роботи з парламентом, поперше, щоб обґрунтувати щорічний бюджет, по-друге, щоб висловити, пояснити і виправдати середньострокові й довгострокові плани, також з метою схвалення та забезпечення підтримки населенням країни оборонної політики держави, “продукти” військового планування мають бути чесно подані в засобах масової інформації. Тобто демократичний контроль над збройними силами держави існує хоча б для того, щоб платники податків бачили, як витрачаються їхні гроші. Це здійснюється через комплексну презентацію планів, використовуючи зрозумілу мову і пояснюючи військові категорії та терміни, і водночас не розголошуючи військових і державних секретів.

Стратегічний О.б. (Біла книга України) – концептуальний довгостроковий програмний документ з реформування та розвитку Збройних Сил України та інших складових Воєнної організації держави. Щорічник “Біла книга” видається відповідно до Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил Украї-

ни, а також про оборонну політику держави, проблеми, що виникають у цій сфері, та шляхи їх розв'язання.

Уперше в Україні Оборонний огляд було проведено у 2003-2004 рр., на основі якого були розроблені й затверджені, відповідно, Стратегічний **О.б.** на період до 2015 р. та Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр.

Біла книга України 2004 р. Перший розділ Білої книги України містить характеристику принципів державної політики у галузі безпеки і оборони; тенденцій розвитку воєнно-політичної обстановки у світі та довкола України; аналіз потенційних загроз воєнній безпеці України; оцінку сучасного стану Збройних Сил та інших військових формувань. Другий розділ бюлетеня базується на воєнно-стратегічному обґрунтуванні обрису Збройних Сил України 2015 р. Визначено обриси системи управління Збройними Силами на принципах поєднання адміністративного та оперативного керівництва ними, реструктуризації Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України. Сформулювало вимоги до організаційних структур, бойового і чисельного складу Збройних Сил в цілому та видів Збройних Сил, підготовки і накопичення мобілізаційних ресурсів, а також забезпечення гуманітарного і соціального розвитку, воєнної науки.

Третій розділ містить основні напрями та шляхи досягнення майбутнього обрису Збройних Сил, тобто характеристику завдань на перехідний період до створення їх перспективної моделі та основних заходів щодо їх виконання.

Щорічники “Біла книга: оборонна політика України” (2005, 2006, 2008, 2009 рр. видання) були присвячені питанням реформування та розвитку Збройних Сил України. У виданнях висвітлювався поточний стан Збройних Сил та головні напрями подальшого військового будівництва, окреслені в Державній програмі розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр.

Літ.: *Біла книга 2005: оборонна політика України* / за ред. М. Сунгуровського. – К. : Заповіт, 2006; *Біла книга 2006: оборонна політика України*. – К. : Заповіт, 2007; *Біла книга 2008: оборонна політика України*. – К. : Вид-во “Військо України”, 2009; *Біла книга 2009: оборонна політика України*. – К. : Вид-во “Військо України”, 2010; *Богданович В. Ю.* Основи державного управлін-

ня забезпеченням обороноздатності України : теорія і практика / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; *Закон України про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави* // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366; *Семенченко А. І.* Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України / А. І. Семенченко. – К. : НАДУ, 2008; *Стратегічний оборонний бюлетень на період до 2015 року* (Біла книга). – К. : Аванпост-прім, 2004.

Шевченко М.М.

ОРГАНИ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ.

У результаті тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на рубежі VIII-X ст. виникла Київська Русь з центром у Києві. Досить швидко вона зайняла провідні позиції в старому світі. Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з X ст. по 30-ті рр. XII ст. Політична форма – ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Її територія простягалася тоді від Балтики до Чорного моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. В 30-х рр. XII ст. на Русі розпочалася епоха феодальної роздробленості, яка характеризувалася подальшим розвитком продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, кристалізацією федеративних форм правління. Видозмінюючи свою форму, Давньоруська держава проіснувала до 40-х рр. VIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

Київська Русь відкрила новий – феодальний – період в історії народів Східної Європи. Вони не знали в своєму розвитку рабовласницької формації: феодалізм зароджувався в них на базі первіснообщинного ладу. Головною особливістю раннього етапу східноєвропейського феодалізму було панування данинної форми експлуатації, так званого “поляддя”. В міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувався феодальний маєток, який викликав до життя таку форму експлуатації, як відробітки. Вперше про них згадує літопис під 946 р. у зв'язку з реформою княгині Ольги. Запроваджені київською адміністрацією “уроки” фактично стали нормованими відробітками в господарстві феодалів. Зростання їх значення зумовлювалося розвитком товарного вироб-

ництва з підвищенням попиту на сільсько-господарську продукцію.

На етапі становлення Давньоруської держави виникла дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина відіграє не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

У період феодальної роздрібненості відбулася ще одна зміна форми державного устрою: одноосібна монархія поступилася місцем федеративній. Тепер долю Русі вирішив не великий князь, а група найвпливовіших князів, що шукали компромісних рішень на своїх зібраннях (“снємах”). Цю форму правління історики називають “колективним сюзеренітетом”.

Отже, розвиток державності Київської Русі відбувався у двох напрямках: від системи управління, що випливала з військової організації, до цивільних форм правління та від посилення централізму до децентралізації. Основними елементами механізму політичної влади в Давньоруській державі були князь, боярська рада та віче (збори міського населення). Великий київський князь був головним носієм державної влади, гарантом функціонування всіх органів управління, репрезентантом країни на міжнародній арені, символом державної стабільності. У його руках було зосереджено всю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. У своїй діяльності князь спирався на військову підтримку дружини та ідеологічну – церкви. Дружина являла собою постійне військо, що відіграло роль апарату примусу. Вона формувалася на засадах васалітету і складалася зі старшої (бояри, великі феодала) та молодшої (“отроки”, “діти боярські”, “пасинки”) дружин. За свою службу старші дружинники одержували землі, а молодші – частину військової здобичі або плату.

Певною мірою на політичні рішення князя впливали поради та підтримка боярської

ради. Цей дорадчий орган походить від давньослов'янської ради старійшин. За часів Київської Русі до боярської ради входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював питання оголошення війни та миру, укладення угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. У разі відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом влади, до компетенції якої належали не тільки питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й обрання та встановлення влади наступного князя. Володіючи правом “вето”, боярська рада неодноразово змінювала плани великих князів, чим підтверджувала на практиці реальність прав та автономію князівських васалів, з яких вона утворювалася. Проте залежність цього дорадчого органу від князя призвела до того, що він не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями.

Віче – це народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. Цей орган влади логічно продовжує слов'янську традицію племінних зборів. У добу посилення монархії та централізму віча занепали, а в період послаблення князівської влади знову відродилися. В літописах перші згадки про них датуються 1016 р. (Новгород), 1068 р. (Київ), 1097 р. (Володимир-Волинський). Право скликати віче мали князь, митрополит або ж самі жителі міста. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд. Механізм прийняття рішень був гранично простим – голосування не проводилося, а підтримка або ж заперечення висловлювалися гучним криком. Володіючи правом затвердження важливих державних рішень, віче все ж мало обмежену самостійність і рідко виступало із законодавчими ініціативами.

Князь, боярська рада, віче – це носії різних форм державності; основні елементи трьох моделей управління – монархічної, аристократичної та демократичної. Домінувала переважно князівська влада, але в періоди її послаблення на перші ролі висувалися боярська рада і віче. Механізм політичної вла-

ди Давньоруської держави характеризується не тільки співпрацею, а й суперництвом і протистоянням його елементів, що, безумовно, надавало динаміки суспільному розвитку. Проте на відміну від князя боярська рада і віче не стали постійними органами влади з чітко окресленими функціями.

Літ.: *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991; *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Шевчук В.* Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.

Шкуронат О.В.

ОСВІТНІ РЕФОРМИ 60-70-Х РР. XIX СТ. – реформи, що знаменували собою серйозні зміни урядової політики у сфері освіти, ввели суттєві зміни в суб'єктність освіти та систему освітніх закладів. Хоча освіта проголошувалася всестановою, але в основу системи освіти уряд поклав так звану дуалістичну модель: основна увага в інтересах забезпечення державного апарату та промисловості й торгівлі, що розвивалися, необхідними кадрами зосереджувалася на розвитку вищої і середньої загальної освіти для дворянства, вищої спеціальної та професійної – для міського населення. Що стосується освіти для селян, то її забезпечення покладалося на них самих. Наслідком такого підходу стало формування й певної дуалістичної моделі управління освітою: університети, середні навчальні заклади перебували в безпосередньому віданні навчальних округів і міністерства народної освіти, а початкові школи переходили у відання нових органів – губернських і повітових училищних рад. Реформи розпочалися з реорганізації 18 червня 1863 р. міністерства народної освіти, встановлення нового розподілу навчальних округів і затвердження “Загального статуту імператорських російських університетів”. Основною ідеєю Статуту 1863 р. була автономія університетів, тому суттєво розширювалися права професорської корпорації у вирішенні навчальних питань та управлінні університетом. Статутом передбачалися чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. Термін навчання на медичному факультеті дорівнював 5, на інших факультетах –

4 роки. Суттєво збільшувалася чисельність кафедр та штатних викладачів. Ординарний або екстраординарний професор мав бути доктором наук, доцент – магістром. Університети могли також залучати в необмеженій кількості позаштатних викладачів – приватдоцентів. Викладачі і чиновники університетів вважалися державними службовцями. Посада ординарного професора була віднесена до V класу. Були відкриті нові університети, зокрема у 1865 р. Новоросійський університет на базі Рішельєвського ліцею. Були зняті обмеження на прийом студентів до університетів, що дало змогу за роки правління Олександра II подвоїти їх чисельність. Юридичні факультети залишалися головним джерелом підготовки державних службовців.

У 1864 р. розпочалася шкільна реформа, яка встановлювала три типи загальноосвітніх навчальних закладів: початкові народні училища, прогімназії і гімназії. За “Положенням про початкові народні училища” від 14 липня 1864 р. всі існуючі типи початкових шкіл отримали одну назву – народні училища, які оголошувалися безстановими навчальними закладами. Їх метою визначалося утвердження в народі релігійних та моральних понять і поширення первісних корисних знань. Засновувати нові школи могли органи місцевого самоврядування (земства, міські управи), сільські товариства (громади), приватні особи. Для управління школами створювалися губернські і повітові училищні ради. До складу повітових рад входили: представники від міністерств народної освіти та внутрішніх справ, представник духовенства, по 2 представники від земств та представник від міського самоврядування. Губернська училищна рада під головуванням єпархіального архієрея складалася з губернатора, директора народних училищ губернії і двох представників від губернських земських зборів, затверджених губернатором.

Нові органи управління початковою освітою почали функціонувати в шести губерніях України (Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) після створення тут у 1865-1866 рр. земств і передачі їм існуючих народних училищ. Що стосується неземських губерній, то за “Положенням про народні училища в губерніях Київській, Волинській і Подільській” від 26 травня 1869 р. керів-

ництво початковою школою в них покладалося на спеціальну інспекцію народних училищ при управлінні Київського навчального округу.

“Статутом гімназій і прогімназій” від 19 листопада 1864 р. право заснування 7-класних гімназій і 4-класних прогімназій надавалося державі, міським і сільським товариствам, а також політично благонадійним приватним особам. Метою гімназій визначалося надання загальної освіти юнацтву і водночас його підготовка для вступу до університету та інших спеціальних навчальних закладів. Запроваджувалося два типи гімназій: класичні та реальні, проте, якщо випускники класичних гімназій могли вступати до університету, то свідоцтва про закінчення реальних гімназій лише бралось до уваги при вступі до вищих спеціальних училищ. Гімназії і прогімназії проголошувалися всестановими і загальнодоступними, але навчання в них було платним і кількість звільнених від плати не повинно було перевищувати 10% від загальної кількості учнів. Усі штатні вчителі, крім учителів гімнастики та співів, які належали до нештатних, вважалися державними службовцями.

Реформи значно розширили можливості для розвитку приватних шкіл. Відповідно до затверджених 19 лютого 1868 р. постанов Державної ради про зміни і доповнення чинного “Положення” про приватні навчальні заклади їх могли засновувати земства, міста, парафії, а також приватні товариства, установи й окремі особи не молодші за 25 років, які були в російському підданстві. Приватні навчальні заклади поділялися на три розряди: до 1-го розряду належали школи, які мали не менше ніж 6 класів, до 2-го розряду – не менше ніж 3 класи і до 3-го – всі одно- і дво-класні училища. Навчальні плани і програми таких шкіл затверджував попечитель навчального округу, вибір же предметів надавався засновникам. Приватні навчальні заклади 1-го розряду могли отримати статус приватних класичних гімназій, якщо їх курс відповідав курсу гімназії, а в трьох старших класах викладали тільки педагоги з вищою освітою.

Друга половина XIX ст. позначилася кроком уперед щодо розвитку жіночої освіти. Існуючі жіночі навчальні заклади здебільшого були закритими, розрахованими, насамперед, на дітей привілейованих верств. Тради-

ційно основним джерелом жіночої освіти залишалися жіночі навчальні заклади відомства імператриці Марії. З 1858 р. відомство починає відкривати жіночі училища для сторонніх учениць, названі маріїнськими, які в 1862 р. були перейменовані в гімназії. За Статутом 1862 р. вони повинні були мати 7 класів, передбачалася організація при них педагогічних курсів. Після закінчення гімназії вихованки отримували звання домашніх учительок, а після закінчення педагогічних курсів – звання домашньої наставниці. У 1856 р. було затверджено також “Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти”. Ці училища мали утримуватися переважно на кошти громадськості, благодійних організацій і приватних осіб, отримуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. Жіночі училища призначалися переважно для дівчат міських станів “середнього достатку”. 10 травня 1860 р. затверджується нове “Положення”, яке діяло до 1870 р. Згідно з “Положенням” встановлювалося два типи всестанових жіночих училищ: училища 1-го розряду з 6-річним терміном навчання і училища 2-го розряду з 3-річним курсом.

У 1867-1869 рр. зазнали реформування духовні навчальні заклади. Першим був затверджений новий статут духовних училищ від 14 травня 1867 р. Духовні семінарії мали існувати в кожній єпархії, вони отримували певну автономію. До них дозволялося приймати дітей усіх станів. Суттєво розширювалося викладання загальноосвітніх дисциплін, семінарії за програмами навчання наближалися до гімназій, що полегшувало їх випускникам вступ до університетів. Установлювався 6-річний термін навчання. Зменшення кількості вступників до духовних академій знову обумовило запровадження в 1871 р. заборони семінаристам на вступ до університетів. 30 травня 1869 р. був затверджений новий академічний статут, який запроваджував перебудову духовних академій за типом університетів, суттєво розширював навчальну програму, вводив спеціалізацію навчання за трьома відділеннями (факультетами) – богословським, церковно-історичним і церковно-практичним. Навчання розраховувалося на 4 роки. Академії отримували широку автономію, зокрема право вибору ректора і професорів, питання управління, а також навчання і виховання студентів

належали до компетенції академічної ради, а господарська частина – правління академії. У 1868 р. був затверджений єдиний статут жіночих духовних навчальних закладів. Ті з них, які перебували під опікуванням імператриці, стали називатися жіночими училищами духовного відомства, а інші – єпархіальними жіночими училищами. Єпархіальні жіночі училища ставали напівзакритими навчальними закладами, які створювалися з дозволу Синоду і утримувалися за рахунок місцевих єпархіальних коштів. Навчальний план училищ був розрахований на 6 років. Основні положення реформи військово-навчальних закладів були затверджені 14 липня 1863 р. За новим “Положенням” на базі молодших класів кадетських корпусів створювалися 5-річні військові гімназії загальноосвітнього характеру (у 1870 р. курс навчання в них був продовжений до семи років), а зі старших класів формувалися 2-річні військові училища для спеціальної підготовки офіцерів, які закінчили середню школу. Паралельно з військовими навчальними закладами засновувалися юнкерські училища для підготовки піхотних та кавалерійських офіцерів з охочих. Військові початкові школи, які виникли на базі колишніх батальйонів кантоністів, перетворювалися на військові прогімназії, випускники яких могли вступати до юнкерських училищ. Суттєво розширювалася вища військова освіта, і до 1880 р. діяло шість військових академії.

Літ.: *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976; Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008.*

Прокопенко Л.Л., Прокопенко С.Л.

ОСМАНСЬКІ ПРОВІНЦІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я – території, що відіграли велику роль в історії України. Як органічна частина античної цивілізації **О.п.П.П.** жили і розвивалися у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що знайшло вияв у прискоренні їх соціально-економічного та культурного розвитку. Заселення греками Північного Причорномор’я відбувалося в умовах формування рабо-

власницького ладу і відносного перенаселення в Греції. Колонії засновувалися, як правило, організовано. Їхали сюди в основному безземельні селяни, ремісники, торговці. Уже в перші століття колонізаційних процесів (VIII-XI ст. до н. е.) визначалися грецькі центри, особливо активні у заснуванні колоній. Це, насамперед, міста малоазійського узбережжя Іонії (зокрема Мілет), а також дорійська колонія Гераклея Понтійська.

В історії античних міст держав Північного Причорномор’я виокремлюються два основних періоди. Перший охоплює час з VI по середину I ст. до н. е. й характеризується відносно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до н. е. – 70-ті рр. IV ст. н. е., коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й до того ж зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів. У процесі античної колонізації у Північному Причорномор’ї утворилися чотири основних осередки. Перший – це узбережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. У другій половині VII ст. до н. е. греки заснували на о. Березань (тоді півострів) поселення Борисфеніду. В першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його в Дніпровський лиман (поблизу сучасного с. Парутіно Очаківського району Миколаївської області), вихідці з Мілета заклали Ольвію – згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор’я. Її зручне географічне положення сприяло налагодженню тісних торговельних зв’язків із землеробами Лісостепу та кочовиками Степу. Другий центр античної цивілізації Півдня України утворився в районі Дністровського лиману, де розташовувалися міста Ніконій (поблизу сучасного с. Роксолани Одеської області) і Тіра – на західному березі Дністровського лиману, в північній частині нинішнього Білгород-Дністровського (за середньовіччя тут була зведена фортеця). Географічне положення й особливості господарства Тіри зумовлювали її тісні економічні, політичні й культурні зв’язки з Ольвією та Істрією. Третій центр сформувався в Південно-Західному Криму. Головне місто тут – Херсонес Таврійський. Заснували його у 422-421 рр. до н. е. вихідці з Гераклеї Понтійської. Протягом усієї

античної історії Херсонес був великим економічним, політичним, культурним центром, що справляв помітний вплив на розвиток місцевого тавро-скіфського населення. Крім Херсонесу, в цьому районі Криму розташувалися також міста Керкинітіда (сучасна Євпаторія) і Калос-Лімен. Четвертий центр античної культури в Північному Причорномор'ї виник на Керченському й Таманському півостровах. Тут були побудовані міста Пантікапей (нинішня Керч), Феодосія, Фанагорія (поблизу сучасної станиці Сінна на Таманському півострові), Гермонаса (нині станиця Таманська), Горгіппія (тепер Анапа). Всі вони засновані переважно в VI ст. до н. е. вихідцями з іонійських міст. У V ст. до н. е. ці міста об'єдналися в Боспорську державу, до складу якої увійшли й місцеві племена. За формою політичного устрою та адміністративно-територіальною структурою античні міста-держави Південної України були тотожними з грецькими полісами і являли собою (за винятком Боспору) рабовласницькі демократичні республіки. Політичним, економічним і культурним центром держави було місто, навколо якого розташовувалася хора (сільськогосподарська округа). "Велика грецька колонізація" була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI-IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя: від Піренейського півострова аж до Єгипту та Сирії та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

З'ясовуючи причини еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на такі:

- 1) демографічну – демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;
- 2) аграрну – нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;
- 3) торговельну – колонізація – це побічний продукт торговельної експансії;
- 4) сировинну – в нових землях греки шукали не ринки збуту, а, насамперед, продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;
- 5) воєнну – до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів;

б) соціальну – невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;

7) етнічну – етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, між-етнічні суперечності штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. "Повноправні громадяни" полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах під впливом монархічних традицій Персії виникає Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонасу та ін.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, в процесі колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з ко-

лоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпереводішої на той час античної культури. У сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємців грецької культури, колишньої еллінської колонії – Візантії.

Літ.: *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991; *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Підкова І.* Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т істор. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004.

Шкуронат О.В.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛІТ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ. Епоха Відродження характеризується зміною ставлення до людини в думках найбільш видатних особистостей того часу, що пізніше отримали назву “Титанів Відродження”. Саме в елітарній свідомості XIV-XV ст. вперше прозвучала ця ідея. Масова свідомість, як завжди, інертно і з величезним запізненням опанувало ці нові аксіологічні категорії.

Так, уже в творчості Пьетро Помпонацци (1462-1525), Леонардо да Вінчі (1452-1519), Бернардіно Телезіо (1509-1588) помітне звільнення мислення від заборон феодальної ідеології і розуміння людської душі як вищої і найбільш здійсненої з матеріальних форм Всесвіту.

Серед мислителів Відродження найбільш яскраві і оригінальні, безумовно, роботи політичного і державного діяча, письменника, історика Нікколо ді Бернардо Макиавеллі (1469-1527). Його погляди на проблему відносин правителів і підданих є суперечливими. З одного боку, він виступав проти феодалів, що гальмували об'єднання Італії, з другого боку, він понад усе побоювався бунту мас: “Не існує нічого жажливішого, ніж розгнудані, позбавлені вождя маси, і разом з тим, “немає нічого безпораднішого”. Він шукає оптимальне співвідношення між правителями і народом і бачить його в сильній владі. Особа політичного вождя опи-

няється в центрі уваги Макиавеллі. Він, на відміну від своїх попередників, не зводить політичний процес тільки до діянь героїв, в його уявленні він вельми багатобічний. Макиавеллі розрізняє активних і пасивних учасників історичної драми: це монарх, дворянство, простолюдин, що виходить на міську площу і підтримує государя, або офіцер, що бунтує проти нього, бере участь у військовому зіткненні, церковний діяч і т. ін. Він малює яскраві психологічні портрети лідерів; їх дії стимулюються переважно поганими природженими пристрастями, які споконвічно властиві людям. Вони “невдячні, мінливі, лицемірні, боязкі перед небезпекою, жадібні до наживи”. Макиавеллі готовий виправдати аморальні засоби, за допомогою яких правителі досягають влади. При цьому влада – не тільки цінність у собі, а й засіб для досягнення певної політичної мети. Щоб володарювати, правителі повинні знати головні стимули людської діяльності (а це, за Макиавеллі, жадання влади і володіння майном), вивчати і використовувати в своїх інтересах смаки, схильності, слабкості натовпу і завдяки цьому панувати над ним.

Становить інтерес типологія методів правління, запропонована Макиавеллі, які забезпечують ефективність влади: це – “леви” (рішучі правителі, що спираються на силу), і “лисиці” (гнучкі політики, для яких характерні спритність, удавання, хитрість, це майстри переговорів і закулісних інтриг). “Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лиса й лева: перший беззахисний проти тенет, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сільце, і левом, щоб лякати вовків”.

Можна вважати, що Н.Макиавеллі у своїх працях змалював образ політичного володаря, надав певні рекомендації для більш ефективного правління державою. Саме його ідею про зростання ролі активної особистості в суспільстві пізніше було покладено в основу теорії еліт. (Цю типологію взяв на озброєння класик елітології XX ст. В.Парето.) Вирішуючи дилему, на кого государеві робити ставку з двох сил, що борються, – на народ чи на знать, Макиавеллі однозначно вибирає народ. Він пише: “...не можна чесно, не утискаючи інших, задовольнити домагання знаті, але можна – вимоги народу, оскільки у народу чесніша мета, ніж у знаті:

знати бажає пригноблювати народ, а народ не бажає бути пригнобленим”. Государеві належить дружити з народом, інакше у важкий час він буде повалений.

Ніколло Макиавеллі зробив вагомий внесок у створення науки управління людськими масами, яка б не будувалася на виявленні основних мотивів людських дій. Він вперше звертає серйозну увагу на еліту як правлячу спільність, що управляє суспільством. З позицій Н.Макиавеллі, усі суспільства багато в чому різняться між собою внаслідок різноманітностей, породжених природою самої еліти. Це водночас пов'язано з тим, що цінності світу розподілено нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесні, що пов'язані з політичним процесом. Отож меншість керує більшістю, використовуючи два різновиди способів і засобів, а саме: силу і хитрість.

Г.К.Ашин звертає увагу на те, що багато політологів і політиків звертають увагу тільки на один бік творчої спадщини Макиавеллі, який пов'язаний з обґрунтуванням сильної влади, а також політичного аморалізму, залишаючи в тіні ту обставину, що описувані ним методи досягнення влади були для нього передусім засобом досягнення мети, що була, поза сумнівом, прогресивною – об'єднання Італії, що роздиралася феодалними розбратами, митними перегородами, страждала від беззаконня феодалних правителів; беззахисна перед вторгненням іноземців країна не могла нормально розвиватися. І заради подолання цієї феодалної роздрібненості Макиавеллі допускав будь-які, зокрема жорстокі, аморальні засоби.

Літ.: Ашин Г. Курс истории элитологии / Г. Ашин. – М. : [б. в.], 1996; Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; Крюков О. Основни підходи до трактування політичної еліти в історії політичної думки / О. Крюков // Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. І. Пірен. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; Макиавеллі Н. Государь : пер.с ит. / Н. Макиавеллі. – М. : Планета, 1990; Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / Н. Мак'явеллі [пер. з іт. А. Перепадя]. – К. : Основи, 1998.

Сурай І.Г.

ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД – часовий проміжок розвитку держави, суспільства, соціальної групи, особистості, який характе-

ризується відхиленням механізмів (параметрів) їх життєдіяльності від стандартних, ustalених значень та показників.

Законодавство України пропонує кілька визначень даного періоду, що відображають специфіку його прояву стосовно різних суспільних сфер.

О.п. – період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (Закон України “Про оборону України” від 06.12.1991 в редакції Закону від 25.12.2008).

О.п. – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” від 21.10.1993 в редакції Закону від 02.03.2005).

О.п. – період функціонування органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, органів місцевого самоврядування, органів управління у справах цивільної оборони і сил цивільної оборони, а також галузей національної економіки, підприємств, установ та організацій, який настає з часу оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення до відома виконавців рішення стосовно прихованої мобілізації чи з часу введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (Постанова Правління Національного банку України “Про за-

твердження Положення про порядок зберігання Національним банком України та банками України документів в умовах особливого періоду” від 26.03.2004).

Воєнний стан є особливим правовим режимом, що вводиться в Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Закон України “Про правовий режим воєнного стану” від 06.04.2000).

Іншим проявом особливого правового режиму є надзвичайний стан, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров’ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров’я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану” від 16.03.2000).

Термін “**О.п.**” часто застосовується у метафоричній формі: “**О.п.** життя”, “**О.п.** розвитку колективу” тощо.

Смолянук В.Ф.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СТРУКТУРИ УПРАВЛІННЯ

КІМЕРІЇ. Кімерія, або Кімерійський племінний союз – адміністративно-територіальне утворення VIII-VII ст. до н.е., що охоплювало величезні простори Степу і Лісостепу від Фракії до Кавказу. З цими племенами пов’язують появу *зрубової археологічної культури*. Племена зрубової культури заселяли не всю Україну, а тільки Лівобережну. Зрубова археологічна культура названа так за характерним для неї обрядом поховання в зрубках під курганом. Вона охоплювала все Нижнє і Середнє Поволжя, причорноморські степи аж до Дніпра, а південніше – до сучасної Одеси, займаючи також лісостепову зону до меж басейну Оки. Вперше зрубова культура була виділена В.А.Городцовим в 1901-1903 рр. минулого століття в результаті розкопок на Сіверському Донці.

Племена кімерійців були могутнім етносом, адже згадки про цей народ є навіть у Біблії [Буття: X, 2]. У своєму безсмертному творі “Іліада” Гомер згадував про кімерійців як про “славних кобилодоїльців, молокоїдів убогих, найсправедливіших зі всіх людей” [Гомер. Іліада: XIII, 1-6].

Соціальна структура кімерійців. Кімерійське суспільство мало досить чітку диференціацію як із соціального, так і з господарського погляду. Лісостеп і північну частину степу Змієвщини населяли племена кімерійців, основою господарства яких було землеробство. В степу ж мешкала їх частина, основним заняттям якої було скотарство. При цьому і землероби, і скотарі являли собою єдине етнокультурне ціле. Про це свідчать такі факти. По-перше, курганні могильники, характерні передусім для кочівників-скотарів, трапляються і в районах, заселених землеробами. По-друге, короткочасні поселення кімерійців-скотарів трапляються і в заплавах річок. Деякі учені не виключають можливість одноразового проживання скотарів і землеробів в одних і тих самих поселеннях.

На всій території поширення зрубової археологічної культури є дві регіонально розміщені групи поховань. У наборі речей з поховань Степового Поволжя і Середнього Дону явно виражений військовий характер: наконечники списів і стріл, бронзові ножі, кам’яні сокири та ін. Друга група поховань, поширена на Сіверському Донці і Придніпров’ї, має мирний характер. У похованнях обох регіональних груп є могили з де-

рев'яними судинами, оббитими бронзовими пластинками.

За Ж.Дюмезилем, Кімерія належала до тричасткового індоєвропейського суспільства, що складалося з воїнів, жерців і господарників. У могильниках Степового Поволжя і Середнього Дону поховані представники військової групи кімерійського населення, тоді як у відповідних похованнях Сіверського Донця і Придніпров'я – власники великої кількості худоби – господарники. В могилах з дерев'яними судинами, оббитими бронзовими пластинками, були поховані жерці. Оскільки в одному і тому самому суспільстві неможливо, щоб представники військового стану жили на одній території, а представники господарського – на іншій, то можна вважати що це не касти, а племена. Для кімерійських племен, які населяли Придніпров'я і басейн Сіверського Донця, в тому числі і Змієвщину, профілюючим заняттям було скотарство і землеробство, тоді як кімерійське плем'я, що мешкало в Степовому Поволжі і на Середньому Доні, спеціалізувалося на війні. Жерці при цьому були в обох племенах. Із Північного Причорномор'я кімерійці були витіснені об'єднанням скіфських племен. Однак як етнос кімерійці зникли не відразу, частина їх відкочувалася на захід, у лісостепові райони, а ті, що залишилися, поступово асимілювалися зі скіфами.

Літ.: Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К. : [б. и.], 1976; Українська та зарубіжна культура : підручник / за ред. Козири. – К. : [б. в.], 2002; Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : [б. в.], 1995; *Історія держави від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства*. – К. : Генеза, 1999.

Козак В.І.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РАД У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917-1923). Державний устрій, установлений на підвладній більшовикам території, кардинально відрізнявся від усіх існуючих. Ця відмінність мала подвійний характер. Номінально вся повнота влади належала радам, і такої форми влади не було в жодній з тогочасних держав. Фактично ж ради були однією з ланок компартійної диктатури. Однак підпорядкування рад спочатку впливу, а згодом і контролю більшовицького керівництва сталося не відразу. Після Лютневої революції ради виникали в багатьох регіонах

колишньої імперії стихійно і відображали волю активних і політично неструктурованих низів. Аби перетворити ради на одну із ланок власної диктатури, більшовицьким керівникам довелося докласти чимало зусиль.

У перші пореволюційні місяці успіхи більшовиків були скромними. Виступаючи під власними гаслами, вони не могли добитися популярності серед населення. Тому в серпні 1917 р. Ленін тимчасово відмовився від комуністичних гасел і взяв на озброєння радянські. Зокрема, замість гасла перетворення імперіалістичної війни на громадянську більшовики підтримали всенародну вимогу укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло “чорного поділу”, тобто зрівняльного поділу всіх земель. Висловлюючись завжди за централізовану державу, вони підтримали вимогу федералізації Росії. Потужний пропагандистський апарат більшовиків укарбовував усвідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла.

У вересні Петроградська, Московська й Київська ради вперше ухвалили запропоновані нею резолюції. Головою Петроградської ради став Лев Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики підготували всеросійський з'їзд рад і під час його скликання захопили владу в столиці. У цей час вони не мали більшості в радах, проте неконтрольовані ними ради були просто проігноровані.

Справжній рівень популярності більшовиків серед усього населення, а не лише серед найрадикальніших кіл суспільства, показали вибори до Установчих зборів. За них проголосували в Росії, як відомо, 25%, а в Україні – взагалі 10% виборців. Та це вже не мало жодного значення, оскільки реальні важелі влади перебували в руках В.Леніна. У грудні 1917 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Після її організаційного зміцнення більшовицьке керівництво дедалі сміливіше оголошувало контрреволюціонерами всіх, хто був не з ними. Виборці тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів у радянські органи влади, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми. Термін “контрреволюційний” у пропаганді, а потім і в свідомості людей став синонімом іншого – “антирадянський”.

Жовтневий переворот більшовиків здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Усі недоліки рад як форми влади більшовицьке керівництво добре усвідомлювало. Наявність непідконтрольних верхній владі місцевих рад суперечила планам більшовицького керівництва. Зміцнившись при владі й поширивши її зі столиці на периферію переважно шляхом пропаганди та взяття на озброєння народних гасел, більшовики тільки з весни 1918 р. почали власну революцію – комуністичну. Поставлене завдання Ленін у травні 1918 р. сформулював так: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя сотень мільйонів людей”. Ішлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично державною) власністю, про колективізацію (а насправді – одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на рунах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революцій світ не бачив, але за методами виконання вона становила типову для Росії від петровських часів “реформу згори”. Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване радянське будівництво, тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів і єдиним вищим органом влади, якому були б підпорядковані місцеві ради. Ухвалена у липні 1918 р. Конституція РСФРР затверджувала таку норму представництва Всеросійського з’їзду рад: представники міськрад у розрахунку 1 депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з’їздів рад у розрахунку 1 депутат на 125 тис. жителів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Та якщо в Росії робітники користувалися п’ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Пояснення слід шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від

червоноармійців: перші були місцеві, а другі – зазвичай пришельці. Останні апріорі не могли бути пов’язані з національно-визвольним рухом.

Потребу в такому диференційованому підході до місцевих і “пришельців” більшовикам допомогли усвідомити вибори делегатів II Всеукраїнського з’їзду рад, що відбувся в Катеринославі 17-19 березня 1918 р. Незважаючи на те, що ці вибори здійснювалися на підконтрольній радянській владі (і захопленій за допомогою більшовицьких військ) території, більшовики не здобули більшості на з’їзді. Найбільш численною депутатською делегацією виявилися есери. Цьому великою мірою сприяли норми представництва: 1 делегат від кожної волості, від кожної міської ради до 3 тис. населення (від 3 до 5 тис. – 2 делегати і далі 1 делегат від кожних 3 тис.) і окремо – 1 делегат від губернської, обласної чи крайової ради. Лише об’єднання більшовиків із українськими лівими соціал-демократами дало їм змогу провести потрібні резолюції. Але водночас це вплинуло на формування небажаного для верхів більшовицького режиму крену Народного секретаріату в бік українофільства, тобто на погляд компартійного центру, навіть місцеві більшовики були не досить надійними. Тому наступного року норми представництва на Всеукраїнському з’їзді рад були відчутно змінені.

Однак цілком нехтувати національним питанням більшовики теж не могли, оскільки усвідомлювали велику силу національно-визвольного руху. Тому в Україні вони широко застосовували ще одне популярне гасло, яке відверто суперечило їхнім попереднім настановам. Більшовицьке керівництво, особливо в період боротьби за владу, намагалось продемонструвати свою прихильність до права націй на самовизначення. У результаті сталося так, що з травня до листопада 1917 р., тобто до захоплення влади в Петрограді, РДСРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише формально підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно ставило акцент на скромність українських вимог. Так, у газеті “Правда” від 17 червня 1917 р. Ленін назвав “скромнейшими и законнейшими” вимоги УЦР про надання автономії Україні, а відмову їх виконати – “неслыханным бесстыдством, дикой наглостью

контрреволюціонерів, істинним проявленням політики велико-російського «держимордь» (цитуються російською з метою передачі колориту ленінських висловлювань). Основну критику в своїй статті він спрямував навіть не проти Тимчасового уряду, а проти своїх конкурентів у радах – есерів і меншовиків. Це було цілком логічно, особливо з огляду на звинувачення Української Центральної Ради з боку керівних кіл цих партій у «ленінстві в національному питанні». Така ленінська позиція та негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій зайвий раз підкреслює той факт, що ідею політичної автономії чи то навіть відокремлення України від Росії як цілком можливого і закономірного розвитку подій першими на загальноросійському рівні висловили більшовицькі керівники.

Після захоплення й утвердження більшовиками своєї влади на перший погляд могло здаватися, що місце і роль рад мало змінилася. Хоча реально партія перетворилася на державну структуру, але радянська влада зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія».

Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. У компартійних документах акцентувалася увага на небажаності об'єднання обох вертикалей в одну. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не замінити їх». Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Унаслідок її побудови за принципами «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, а й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних «низів». Це допомагало враховувати настрої «низів» під час як визначення конкретних кроків більшовицької влади, так і формування ідеологічно-пропагандистської роботи.

Диктатура системи «РКП(б) – ради» базувалася не лише на насильстві, а й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх – такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок із населенням давав змогу мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас і села, стали ефективним «пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних і емоційних зв'язків із масами більшовики ніколи не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя. Врахування настроїв народних мас було не метою діяльності, а засобом впливу на суспільство. Тож більшовицьке керівництво у своїх діях брало до уваги не побажання мас, а враховувало ці настрої під час планування своїх дій і виконання власної програми.

Літ.: *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ «БРЕЖНЄВСЬКОЇ ЕПОХИ». Постановою XXIII з'їзду КПРС (1966 р.) замість посади першого секретаря ЦК була відновлена посада генерального секретаря ЦК, яка за нових умов мала додати значущості Л.Брежнєву. Під приводом прийняття у 1977 р. нової радянської Конституції Л.Брежнєв був обраний головою президії Верховної Ради СРСР. Обрання керівника партії на головну посаду в системі радянської влади відбулося всупереч рішенням зазначеного вище пленуму ЦК про неприпустимість суміщення однією особою двох вищих посад у державі. Але формально порушення постанови пленуму ЦК нібито й не відбулося, адже в ньому йшлося про посаду не голови вищого представницького органу держави, а про голову уряду.

Л.Брежнев був типовим продуктом сталінської адміністративно-бюрократичної системи. На відміну від попередника він належав до тієї частини компартійної номенклатури, яка не була схильною до розриву зі сталінізмом, віддавала перевагу не економічним, а звичним командно-адміністративним методам управління економікою.

За Брежнева існував такий собі “суспільний договір” між основними носіями влади. Зміст його полягав у тому, що першим секретарям відповідних комітетів партії в їхніх регіонах давалася майже необмежена влада, а вони, зі свого боку, повинні були підтримувати генерального, славити його як лідера і вождя. У цьому полягала суть “джентльменської” угоди, яка ретельно виконувалася. У свою чергу, практично всі важелі й ланки управління в республіках і регіонах так чи інакше перебували в руках “хазяїна”, “першого”, як позаочі називали перших секретарів партійних комітетів. Увесь чиновницький апарат був підпорядкований їм. Усунути їх з посади можна було лише “зверху”, але практично неможливо за ініціативи партійних організацій.

Другим вагомим інструментом утримання й посилення особистої влади Л.Брежневим стало наближення до владних структур своїх земляків, близьких, людей, з якими довелося працювати раніше. Коли в 1972 р. через зайву самостійність відправили у відставку П.Шелеста, його місце посів виходець із Дніпропетровщини В.Щербицький. У 1952-1954 рр. В.Щербицький був секретарем Дніпродзержинського міськкому, а в 1955-1957 рр., 1963-1965 рр. – секретарем Дніпропетровського обкому КПУ, в 1957-1961 рр. – секретарем ЦК КПУ, 1965-1972 рр. – головою Ради Міністрів УРСР.

У вищому кремлівському керівництві також опинилися знайомі Л.Брежнева по спільній роботі в Дніпропетровську та Дніпродзержинську, особисто віддані йому: голова Ради Міністрів М.Тихонов, міністр внутрішніх справ М.Щолоков, помічник генерального секретаря ЦК Г.Цуканов, голова КДБ СРСР В.Чебриков, перший заступник голови КДБ СРСР генерал армії Г.Циньов, заступник голови Ради Міністрів СРСР І.Новиков, керуючий справами ЦК КПРС Г.Павлов, дипломат, член ЦК КПРС М.Толубеев та ін. У Молдавії разом з майбутнім генсеком працювали секретар ЦК КПРС К.Черненко, за-

відувач відділу освіти і науки ЦК КПРС С.Трапезніков, перший заступник голови КДБ СРСР С.Цвигун, у Запоріжжі – секретар ЦК КПРС А.Кириленко. Міністром цивільної авіації, головним маршалом авіації став колишній особистий пілот Л.Брежнева Б.Бугаєв, першим заступником міністра зовнішньої торгівлі СРСР – син генсека Ю.Брежнев, заступником міністра внутрішніх справ – зять генсека Ю.Чурбанов. І всі вони брали приклад зі свого покровителя й своєю чергою тягнули за собою до влади знайомих і близьких. Так, перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький перемістив на найвищі республіканські партійні й міністерські посади понад 20 дніпропетровців. Що ж до стилю брежневського керівництва, то, за свідченням осіб, які працювали поруч із генеральним секретарем, він полягав у створенні чіткої ієрархії в системі управління, за якою ініціатива йде лише в одному напрямі – згори донизу. У теорії управління радянських часів це було сформульовано так: “Хороший організатор нічого не робить сам. Він вміє примусити інших виконати всю роботу, залишаючи за собою загальне керівництво і загальний контроль”. Увесь апарат влади формувалася в умовах, коли для досягнення вищих посад у партії та державі ерудиція, сила логіки, ораторські здібності не тільки не були обов’язковими, але, навпаки, могли стати серйозною завадою на шляху до досягнення цілі. Потрібно було зовсім інше: сліпа слухняність, “вміння тримати руки по швах”, відсутність самостійної думки, знання таємниць апаратної боротьби, деякі організаційні й інтриганські здібності. Твердих ідеологічних і політичних принципів у діячів цього типу зазвичай не було – інакше в пору нескінченних ломок і змін вони просто б не вижили. Якщо за часів, коли Україною управляв П.Шелест, дехто з партійних, радянських працівників, інших чиновників ще міг іноді дозволити собі говорити українською, то за часів В.Щербицького в номенклатурному середовищі це було не прийнято: могли відразу запідозрити в українському націоналізмі.

Питання добору, розстановки й виховання кадрів, що здатні втілювати в життя “генеральну лінію партії”, тобто волю вищого партійного керівництва, посідали центральне місце в діяльності Л.Брежнева та його команди. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з’їзду

КПРС говорилося: “Нам потрібні люди, які сумішають високу політичну свідомість з доброю професійною підготовкою, що здатні зі знанням справи вирішувати питання економіки й культури, володіють сучасними методами управління”. Усього з 1966 р. по квітень 1985 р. було прийнято до 40 постанов ЦК КПРС, що стосувались кадрової політики партії. У кожній з них йшлося про необхідність висування на керівні посади найбільш гідних і здібних працівників. Однак попри постійні заклики підвищувати рівень підготовки й виховання управлінських кадрів, вирішальну роль під час призначення на будь-яку керівну посаду дедалі більше відігравали не професійні й політичні якості претендента на ту чи іншу керівну посаду, а його анкетні дані. Кадрова політика стає формалізованою. Претендент мав відповідати черговій установці партійного з’їзду. Перевагу віддавали в першу чергу тим, хто мав робітниче, в другу чергу – селянське походження. Станом на 1980 р. раніше працювали робітниками чи колгоспниками 66,2% секретарів міськкомів і райкомів партії. Аналіз соціального походження перших секретарів районних партійних комітетів і голів сільських райвиконкомів у період від середини 1960-х до початку 1980-х рр. свідчить про те, що переважна більшість з них були родом із села, здебільшого такого, що було розміщене в певному регіоні. У містах більшість партійних, радянських, комсомольських керівників були міського походження. Звідси висновок, що кадрова політика партії була побудована за принципом: у сільськогосподарські райони призначалися керівниками партійних органів люди, що мали селянське походження, щоби показати тісний зв’язок партії й держави з населенням області.

У складі регіональної партійної еліти в 1965-1982 рр. збільшувалася чисельність господарників у секретарському корпусі. За період, що розглядається, їх кількість зросла вдвічі за умов одночасного скорочення частки партійних працівників наполовину. У цьому проявилась особливість номенклатурної політики КПРС брежнєвського періоду. “Велике значення, – йшлося в документах ХХV з’їзду КПРС, – має висування на партійну роботу політично зрілих, активних спеціалістів народного господарства, що мають досвід роботи з людьми”. Л.Брежнєв,

ілюструючи цю тенденцію статистичними даними (серед секретарів міськкомів і райкомів вищу освіту мають 99,2%, з яких 60% – спеціалісти промисловості та сільського господарства), чітко заявив: “цю лінію нам потрібно вести надалі з більшою наполегливістю”. Кількість фахівців промисловості й сільського господарства з вищою й середньою спеціальною освітою в складі секретарів партійних комітетів була такою: секретарів обкомів: 1958 р. – 42,5%, 1968 – 67,8%, 1978 – 76%; секретарів міськкомів і райкомів: 1958 р. – 18%, 1968 – 49%, 1978 – 65,6%.

Водночас слід мати на увазі, що на будь-яку відповідальну посаду в партійних і радянських органах потрапляли лише ті, хто вже до цього обіймав ту чи іншу номенклатурну посаду або, принаймні, обирався секретарем партійного комітету в первинній партійній організації, тобто проходив певний громадський відбір. Особливим попитом користувалися ті, хто пройшов такий відбір ще на комсомольській роботі. Тільки за 1968-1978 рр. на партійну, радянську, профспілкову й господарську роботи було висунуто близько 10 тис. звільнених секретарів комітетів комсомолу. Вони зазвичай без особливих складностей легко адаптувалися на всіх номенклатурних посадах. По-перше, завдяки тому, що вже мали досвід управлінської діяльності, встигли розвинути свої організаційні здібності, по-друге, завдяки їхній неписаній корпоративній солідарності, а по-третє, через те, що вже добре засвоїли писані й неписані правила апаратної поведінки. У низці партійних документів йшлося про необхідність постійного оновлення партійних і радянських кадрів. І таке оновлення відбувалося. Адже рішення партійних з’їздів і пленумів слід було обов’язково виконувати. Змінюваність керівних кадрів не тільки була запроваджена як обов’язковий елемент управління із суворою регламентацією термінів і відсотків, а й передбачала певні заборони на повторне обрання чи призначення управлінських кадрів у межах відповідного часу. Оновлення велося здебільшого за рахунок тих, хто прийшов у партійні, радянські, профспілкові органи з виробництва. Номенклатура вважала їх “чужорідним елементом” у своїх лавах і при нагоді виштовхувала туди, звідки вони з’явилися. Недоторканими залишалися насамперед

перші секретарі партійних комітетів. У крайньому разі, вони пересувалися по “горизонталі”, на іншу керівну посаду і залишалися у складі так званої номенклатури. Необхідно було лише додержуватися неписаних правил особливої номенклатурної моралі. Офіційно такий порядок називався принципом збереження спадкоємності в кадровій політиці, якого теж слід було дотримуватися. Під прапором виправлення волюнтаристських новацій М.Хрущова вже на XXIII з’їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породили зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників.

Вік, у якому перші секретарі райкомів, міськомів і обкомів партії приходили до керівних органів, варіювався в середньому протягом всієї брежнєвської доби від 25 до 32 років. Попри те, що 1965-1970 рр. середній вік секретарського корпусу змінювався з 36-45 років до 40-50, до 1975 р. майже 30% знов становили партійні функціонери молодше за 40 років. Це пояснюється висунанням у 1971-1974 рр. молодих спеціалістів-господарників у світлі реалізації директив XXIV з’їзду КПРС (1971). Загалом середній вік перших секретарів РК і МК збільшився за 1965-1980 рр. на 6,3 року: 1965 р. – 41,2 року, 1980 р. – 47,5 року.

Час вступу до лав партії брежнєвської когорти має специфічні риси. Якщо до 1965 р. більшість керівників були комуністами, що вступили до партії у воєнні чи перші повоєнні роки і належали до сталінського покоління управлінців, то згодом їх поступово витіснили ті, хто вступив у партію після 1951 р. У 1970-1975 рр. серед перших секретарів обкомів, міськомів і райкомів партії переважали висунанці хрущовського періоду, які, однак, до 1980 р. поступово відтісняються особами, партійна кар’єра яких почалася в 1965-1975 рр. Як наслідок основну частину регіональних партійних керівників, поперше, становили комуністи з партійним стажем у середньому від 10 до 20 років, а, по-друге, це були здебільшого особи, що пройшли довгий шлях, пережили низку змін генерального курсу, велику кількість реорганізацій і адміністративних перебудов. Тож рівень їхньої здатності до пристосування був дуже високий. Разом з тим вони мали досвід, накопичений у період, коли не відбувалося

будь-яких значних змін. Таким лідерам значною мірою були притаманні інертність, низька мобільність, що, у свою чергу, диктувалося стабільністю політичних умов. Типовим керівником у 1960-ті та наступні роки став функціонер, чиновник, який досконало оволодів правилами апаратної гри. Якщо в попередні роки серед партійних і радянських керівників було чимало так званих практиків, то в зазначений період вища освіта стала необхідною умовою обіймання керівної посади. Перші секретарі міськомів і райкомів у період перебування при владі Л.Брежнєва зазвичай мали вищу освіту, що відповідало політиці партії того часу. Вищу освіту мали: у 1958 р. – 90% секретарів обкомів і 46,1% секретарів міськомів і райкомів, у 1968 – 100% секретарів обкомів і 95,7% секретарів міськомів і райкомів. Водночас здобуття партійними й радянськими функціонерами вчених ступенів не заохочувалося. Тим, хто наважився це зробити, зазвичай доводилося переходити на викладацьку роботу. Винятком були лише ті, хто захищав дисертації, навчаючись в Академії суспільних наук при ЦК КПРС.

У номенклатурному середовищі зростала мотивація до здобуття другої партійно-політичної освіти, наявність якої відкривала більш широко можливості для партійної чи державної кар’єри. У 1980 р., зокрема, вищу політичну освіту мали 34,6% секретарів обкомів і 51,3% секретарів міськомів і райкомів Компартії України. Політична освіта стала невід’ємною частиною й значної кількості інших керівних посад у державі. Отже, відбувається деяка “нейтралізація” господарників у складі секретарського корпусу і пом’якшується технократизація субрегіональної політичної еліти. Вищу політичну освіту діставали у Вищій партійній школі при ЦК КПУ та Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Кількість комуністів, що закінчили партійні навчальні заклади і постійно діючі курси, в 1971-1975 рр. становила: Академію суспільних наук при ЦК КПРС – 66, Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 104, Заочну Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 2769, Вищу партійну школу при ЦК КПУ і Одеську вищу партійну школу – 1039, постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників – 39 821, постійно діючі семінари незвільнених секретарів первинних партійних

організацій при обкомах і Київському міському партії – 57 22718. У системі партійного навчання в 1966/67 навчальному році здобувало освіту 1646 тис., у 1977/78 – 2396 тис. осіб. У 1978 р. функціонувало 26 університетів марксизму-ленінізму, в яких навчалось 63 тис. осіб, у тому числі членів КПРС – 41 987. Диплом про закінчення вечірнього університету марксизму-ленінізму став майже обов'язковою умовою висунення на будь-яку керівну посаду. А партійні організації ретельно виконували рознарядки вищих партійних органів щодо направлення на навчання до університетів своїх комуністів. Зазначена кадрова політика і наявний кадровий потенціал “брежнєвського часу” великою мірою визначили й характер політичного розвитку Радянського Союзу. Майже відразу після приходу Л.Брежнєва до влади відбувається поступове повернення до сталінізму (шоправда, неповне), адже й сам керівник партії і його найближче оточення були, по суті, сталіністами, хоча й поміркованими. З кінця 1960-х до початку 1970 рр. почала послаблюватися тенденція до демократизації суспільно-політичного життя, яка хоча непослідовно, але все ж таки здійснювалася під керівництвом М.Хрущова.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / [В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи] ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТ. У XVIII ст. Правобережна Україна входила до складу Речі Посполитої і поземельні відносини в ній регулювалися Литовськими статутами, Сеймовими конституціями (так звані сеймові ухвали в 70-90 рр. XVIII ст.), а також звичаєвим правом, тобто звичаями, які були загально визнані всіма землевласниками. В краї панували феодальні соціально-економічні відносини, натуральне господарство з магнатсько-шляхетською монополією на землю і кріпаків. Консервації такого становища сприяло периферійне розміщення Правобережжя відносно основаних

торговельно-промислових та культурних центрів Речі Посполитої. Побічними факторами була відсутність монархічної централізації, притаманної державам-сусідам, незабезпечення зручними шляхами, що консервувало суспільно-економічні відносини, гальмуючи розвиток товарно-грошових відносин. У поземельних взаємовідносинах панувало три головних суб'єкти з правом володіння землею як основного засобу виробництва, а звідси – і головного знаряддя політичного та економічного панування: польські магнати і шляхта, держава та католицька і греко-католицька церква.

У Речі Посполитій інституція недоторканності приватної власності вже давно була домінуючою, набула нормативності та сформувала відповідну ментальність у мешканців західних губерній. Литовський статут та численні сеймові ухвали чітко фіксували право земельної власності. Регламентація законодавчого захисту приватної власності превалювала над захистом державної, адже державні угіддя постійно перебувала в довготривалому, необмеженому і неконтрольованому казною володінні польських магнатів. Усі без винятку державні земельні володіння перебували в обмеженому приватному володінні, що було своєрідною формою господарювання в державних маєтностях. Державні маєтки Правобережної України розподілялись на п'ять категорій: 1) маєтки, які перебували в довічному володінні; 2) маєтки на довічному праві, переуступлені посесору (орендар); 3) маєтки, які після смерті довічного власника передавались у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 4) маєтки, що перебували у 50-річному володінні; 5) маєтки на емфітеутичному праві, переуступлені іншим особам. Усі ці категорії маєтків так чи інакше перебували в емфітеутичному володінні, яке не було орендою, а особистим неспадковим володінням і передбачало право володіння, користування і обмеженого розпорядження ними. Обмеження у розпорядженні полягало в забороні успадковувати державне майно з можливістю поступатися правами власності іншій особі. У разі смерті емфітеутичного власника маєток повертався до казни. З часом за королівським указом вільний державний маєток дарувався в довічне володіння іншому власнику. Таку форму управління державними маєтками в краї верховна влада вважала опти-

мальною, враховуючи місцеві традиції у веденні господарства.

У 1775 р. в Речі Посполитій був ліквідований єзуїтський орден і його власність, зокрема і земельні маєтності, конфісковані державою. На ординарному сеймі 1775 р. були зафіксовані положення про такі маєтки, які отримали назву поезуїтських. Особа, що отримувала на конкурсі право володіти ними, зобов'язувалась надати заставу, вартість якої дорівнювала третині оцінки маєтку, що визнавалась довічною і незмінною. Спадкові володарі цих маєтностей зобов'язані були платити щорічно 4,5% від суми люстраційної оцінки (нерегулярна державна ревізія стану і прибутковості державних маєтків), а за сеймовою конституцією 1789 р. – вже 5%. Право на володіння такими маєтками поміщик отримував лише з королівської привілеї (хоча за сеймовим рішенням 1775 р. їх продаж мав здійснюватись за конкурсом). Якщо спадкоємці були неспроможні сплатити едукційний фондуш (фіксований збір, який спрямовувався на фінансування закладів освіти), їм надавалась 6-тижневе відстрочення, після якої маєток підлягав секвестру, а другого 6-тижневого терміну, якщо власник не звільняв маєток від секвестру, едукційна комісія відбирала його до казни. Власникам цих маєтків дозволялось продавати своє право на володіння ними або передавати у спадок за принципом майорату. Обмеженість права володіння цими маєтками полягала в тому, що їх власники зобов'язані були за право володіння ними платити до казни едукційний фондуш.

Незначного поширення дістало і ленне землеволодіння. В XVIII ст. роздача польським поміщикам державних земель на ленному праві припинилось, але ця інституція не була ліквідована. Право володіння ленними маєтками передбачало обов'язкову військову службу представників відповідного роду, і обмеження володіння ними передбачало передачу їх у спадщину старшому сину власника. Наприкінці XVIII ст. ленні маєтності перетворились у приватну власність їх господарів, але цей їх статус не був законодавчо закріплений.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії у 1793 р. російська влада виявила характерну рису приватних землеволодінь у Правобережній Україні, якою були розміри маєтків. Власне, точні їх роз-

міри ніколи не були відомими, що зумовлювало збереження атаківистичного існування межових судів. Поряд з величезними землеволодіннями існувала велика кількість власників парцелярних клаптиків землі, не забезпечених робочою силою, адже вартість землі на той час визначалась за чисельністю кріпаків, що мешкали на ній. Існування латифундій у краї пояснювалось наявністю кількох давніх руських родин та колонізаційним характером освоєння цієї території, яка довгий час слугувала польським королям резервом для надання земель за заслуги перед Річчю Посполитою. Ще в епоху саксонської королівської династії (перша половина XVIII ст.) в Речі Посполитій з 369 сенаторів 77% одержали дарчі документи на земельні володіння в краї. Так виникли величезні землеволодіння Потоцьких, Мнішків, Жевуських, Оссолінських, Браницьких, Любомирських, Яблоновських, Чарторийських та ін.

З'ясовуючи ситуацію в поземельних відносинах, представники верховної влади були вражені розмірами як приватних, так і державних маєтків у Правобережній Україні. Ще більше їх здивувало те, що виявити чіткі межі між державними і приватними земельними угіддями було неможливо, адже розмежування земельних володінь за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилось. Таке становище призвело до різних зловживань з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків, а також постійних судових суперечок між приватними землевласниками за межі маєтків, чого не було в Російській імперії.

Польське законодавство практично не регулювало орендні відносини, а лише фіксувало їх. Оренда була головним механізмом управління земельними маєтностями різних форм власності. Регламентувало їх польське звичаєве право, в якому були відомі дві форми оренди: строкова і "традиція", через що орендні контракти не укладались у письмовій формі та не реєструвались державними органами. Польські правові норми на відміну від російських не забороняли різним верствам населення набувати орендних прав володіння поміщицькими маєтками і незаселеними земельними угіддями, оскільки ці відносини регулювались звичаєвим правом. Польська держава не втручалася у поземельні відносини між поміщиками і кріпа-

ками, а лише регламентувала за посередництвом люстраційних комісій стосунки між неповними власниками державних маєтків та селянами, не запроваджуючи механізму їх контролю. Обмежена регламентація сприяла наділенню селянської сім'ї в Правобережній Україні окремою ділянкою земельних угідь на відміну від жеребкування у розподілі общинної землі серед російських селян. Критерієм наділу була спроможність селянської родини обробити власною худобою певний розмір земельних угідь у панській економії. Ця особливість землекористування протрималась незмінною до аграрної реформи 1861 р.

Для польського законодавства було властивим існування інституції приватної власності на міста і містечка, міщани яких були особисто вільними, а землю користувались на тих самих засадах, що й селяни.

Літ.: Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии / Д. П. Журавский. – СПб. : [б. и.], 1852. – Ч. II; Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К. : [б. и.], 1869; Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными имениями / С. О. Кавецкий // Журн. М-ва гос. имуществ, 1860; Теличенко И. В. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / И. В. Теличенко. – К. : [б. и.], 1888; Бершадский С. А. Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование) / С. А. Бершадский. – СПб. : [б. и.], 1893; Милорадович Г. А. К истории Литовского Статута, как действующего законодательства в Малороссии / Г. А. Милорадович // Киевская старина. – Январь 1896. – К. : [б.и.], 1896. – Т. 52; Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте / В. Антонович // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч. 4; Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К. : [б. и.], 1867. – Т. I; Исследования городов в Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисловие) // АЮЗР. – К. : [б. и.], 1870. – Т. 34; Исследование о крестьянах Юго-Западной России: По актам 1700-1798 гг. (предисловие) // АЮЗР. – К. : [б. и.], 1870. – Т. 34; Лащенко Р. М. Литовский статут як пам'ятник українського права / Р. М. Лащенко // Наук. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі. – Прага : [б. и.], 1923. – Т. 1; *Идея права собственности на землю на Украине* // Наук. ювілейн. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі, присвячений Т. Г. Масарикові. – Прага : [б. и.], 1925. – Ч. 1; *Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине* / Е. Д. Сташевский. – К. : [б. и.], 1968; *Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр. :*

дис. ... канд. іст. наук / С. О. Борисевич. – Дніпропетровськ, 1992; Деякі аспекти еволюції поміщицького землеволодіння та землекористування на Поділлі 1793-1830 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3; До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. // Українська історіографія на рубежі століть : наук. пр. Кам'янець-Подільськ. держ. пед. ун-у. – Т. 7(9) (Історичні науки). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 294-297.

Борисевич С. О.

ОСЬМАК КИРИЛО ІВАНОВИЧ – (27 квітня (9 травня) 1890 р., м. Шишаки, сучасна Полтавська область – 16 травня 1960 р., м. Володимир (Російська Федерація) – український політичний діяч, президент Української головної визвольної ради (УГВР).

Навчався у Шишацькій народній, згодом Миргородській повітовій школах, у Полтавському Олександрівському реальному училищі. З 1910 р. – студент Московського сільськогосподарського інституту. У грудні 1916 р. О. перериває навчання і вступає на службу з постачання армії в Міністерство землеробства. У 1917 р. переїздить до Києва, де йде служити в губернське земство спеціалістом по свинарству.

З початком Національно-демократичної революції 1917 р. брав активну участь у роботі органів української влади: до 1 квітня 1917 р. був членом Ради від службовців губернського земства; з липня 1917 р. працював керівником відділу із видання сільгосплітератури у Генеральному секретаріаті землеробства; із січня 1918 р. – на тій самій посаді в Міністерстві землеробства.

Після гетьманського перевороту 1918 р. брав участь у триденному страйку, за що був звільнений з роботи. До кінця 1918 р. працював у Всеукраїнській спілці земств, водночас завідував редакцією журналу “Вісник громадської агрономії”.

Після приходу до влади Директорії поновлюється на роботі у Міністерстві землеробства. З 1919 по 1923 рр. з перервами працював у Центральній сільськогосподарській кооперативній спілці. З квітня 1922 р. – голова Термінологічного бюро Сільськогосподарського наукового комітету України, яке готувало до видання словник української сільськогосподарської термінології. Цю роботу він продовжив і на посаді редактора відділу сільськогосподарської термінології Інституту української наукової мови Все-

української Академії наук, на роботу до якого його запросили на початку 1925 р. 5 березня 1928 р. **О.** заарештували у Харкові “за участь у контрреволюційній організації” 28 вересня 1928 р. його вислали за межі України на 3 роки до Курська (Росія). Перебуваючи у засланні він продовжував працювати над словниками сільськогосподарської та лісової термінології. 2 березня 1930 р. **О.** знову заарештували у Москві за справу Спілки визволення України (СВУ), та присудили п’ять років ув’язнення, яке відбував на Сиктивкарі (Росія). Достроково звільнений наприкінці осені 1933 р., оселився із сім’єю під Москвою, далі – в с. Катіне Рязанської обл. Тут **О.** працював спочатку агрономом у колгоспі (1933-1938). З 1938 по 1940 рр. – чергове ув’язнення, під час якого дружина, яку шантажували та вимагали свідчень проти чоловіка, покінчила з життям. У березні 1940 р. **О.** повертається до Києва. З жовтня 1941 р. – член Української Національної Ради, керівник відділу земельних справ та бюро кооперативного товариства “Сільський господар”. Допомогавав продовольством українським підпільникам і членам похідних груп ОУН. Підтримував зв’язок з антифашистським українським підпіллям упродовж усієї окупації Києва. Восени 1943 р. переїжджає з родиною до Львова, де зустрічається з діячами ОУН та командуванням УПА, бере участь у створенні підпільної організації, що має стати верховним політичним і державним органом українського народу, стає директором Стрийського окружного товариства “Сільський господар”. У червні 1944 р. активно працює над основоположними документами Української головної визвольної ради (УГВР). Під час Великого Збору УГВР 11-15 липня 1944 р. його обирають Головою президії та президентом цієї організації. Після складання присяги оселився в с. Недільна Стрільківського р-ну (колишня Дрогобицька обл.), де розташовувався штаб УПА-Захід. 25 липня відбулося перше засідання УГВР, на якому вирішили **О.** залишити в Україні, а голова уряду Р.Шухевич та інші троє членів УГВР мали відбути за кордон – представляти інтереси України перед іншими державами. 23 серпня 1944 р. у сутичці між відділами УПА і частинами Червоної армії отримав поранення. 12 вересня цього року його за-

арештовують та доправляють до Дрогобицької тюрми (1944-1947). У січні 1947 р. **О.** переводять до Лук’янівської тюрми у Києві. 10 липня 1948 р. **О.** засудили до 25 років ув’язнення “за участь в контрреволюційній банді українських націоналістів та активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність”. Покарання відбував у в’язниці у м. Володимир (Російська Федерація), де й загинув 16 травня 1960 р.

У 1994 р. був офіційно реабілітований Генеральною прокуратурою України, як “безпідставно репресований у 1948 році”, а також на початку 1995 р. – прокуратурою Харківської обл. за репресії 1928 і 1930 рр.

Літ.: Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР / Н. Осьмак. – Торонто ; Львів, 2008; *Осьмак Н. Дорога до батька / Н. Осьмак // Дрогобицький краєзнавчий збірник : спецвипуск / відп. ред. К. Кондратюк, упоряд. В. Футала. – Дрогобич, 2002. – С. 554-571; Українська Головна Визвольна Рада / упоряд. П. Потічний, М. Посівнич. – Торонто ; Львів, 2009; Шаповал Ю. Кирило Осьмак: життя і доля / Ю. Шаповал // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області : матеріали наук. конф. – Полтава : [б. в.], 1998.*

Мисів Л.В.

ОТАМАН ГОРОДОВИЙ (СОТЕННИЙ) – посада **О.г.(с.)** виникла в середовищі реєстрового козацтва, яке на відміну від січовиків проживало переважно в різних населених пунктах України. Сотні, що формувалися з козаків, які проживали на певній території, були основою функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст. Ці формування очолювали обрані на місцевих козацьких радах авторитетні й досвідчені козаки. Остаточного оформлення посада **О.г.(с.)** набула в сотенно-полковій державній структурі Війська Запорозького, що виникла в результаті революції та національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького (1648-1657).

О.г.(с.) належав до козацької старшини і здійснював функції місцевого врядування в громадах міст та містечок, які не мали магдебурзького права, а в селах, що були об’єднані в сотні, ця посада мала назву “отаман сотенний”. Функціональні обов’язки **О.г.(с.)** перебували в площині адміністрування в полковому центрі або гетьманській резиденції і не передбачали втручання у суто військові

справи. Втім, це була досить впливова група козацьких урядовців. Пізніше інститут **О.г.(с.)** зберігався лише у великих козацьких центрах – полкових містах, де перебувало кілька козацьких сотень, або ж у гетьманській резиденції. Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв **О.г.(с.)** Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краї. У реєстрах козацької старшини відомості про **О.г.(с.)** йшли зразу ж після згадки про сотника полкової або першої міської сотні, перед отаманами курінними та іншою сотенною старшиною.

Сотня була дрібним військовим підрозділом і територіально-адміністративною одиницею Війська Запорозького. Її керівники обиралися переважно зі значкових товаришів, рідше з бунчукових товаришів, а інколи навіть з міщан. **О.г.(с.)** чи сотенного, як і сотенну старшину, обирала сотенна рада відповідної території. Нерідко уряд **О.г.(с.)** посідали старшини, які або перед тим, або зразу ж по тому обіймали високі посади в службовій ієрархії Війська Запорозького, серед них і уряди полковників і генеральної старшини. До сотенного уряду, крім **О.г.(с.)** чи сотника, належали сотенний осавул, сотенний хорунжий і сотенний писар. Їх функції були аналогічні функціям полкової старшини в полку. Частиною сотні, куренем, керував курінний отаман. Якщо курінний отаман ще й керував у місті, то його також називали **О.г.(с.)**. По селах керували сільські отамани. З початку XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та “всієї черні”, а позиція офіційного Петербурга. З 1710-х рр. значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами з Сенату чи канцелярії царя, а в 1720-ті рр. – Малоросійської колегії. Це відбувалося без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Інколи російська влада призначала на старшинські посади претендента без урахування його адміністративних чи військових здібностей, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону, внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: за гетьманування І.Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського

уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації.

Літ: *Горобець В.* Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / В. Горобець. – К. : Видавн. дім “Киево-Могилян. акад.”, 2006. – Т. 1.

Олійник О.Л.

ОУН (ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ) – ідеологічно-політичний рух, метою якого була побудова Української самостійної соборної держави. Утворений на Конгресі українських націоналістів (28 січня – 3 лютого 1929 р., м. Відень). Організаціями-засновниками ОУН були: Українська військова організація (УВО), Легія українських націоналістів (ЛУН), Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), Групи української національної молоді (ГУНМ). Керівним органом ОУН був Провід українських націоналістів (ПУН). Друкованим органом ОУН був місячник “Розбудова Нації” (1928-1934). Очоловав ОУН С.Коновалець до своєї загибелі 23 травня 1938 р. в м. Роттердамі. На Конгресі Українських націоналістів було прийнято Постанови Великого збору Організації українських націоналістів (КУН) та Устрій Організації українських націоналістів. У Постановах розглядалися питання державного устрою та державної влади майбутньої Української держави, детально визначалися напрями зовнішньої та внутрішньої політики України.

Згідно з Постановами І КУН процес побудови Української держави розділено на три етапи, на кожному з яких визначається інший державний режим. На першому етапі національного визволення це буде національна диктатура, а на наступних етапах – республіка. Відповідно до загальноприйнятої практики та принципу поділу влад державна влада поділятиметься на законодавчу, виконавчу та главу держави. Форма правління буде змішаною з однопалатним парламентом. Глава держави формуватиме підзвітну йому та вищому органу законодавчої влади виконавчу владу. Яким чином здійснюватимуться взаємовідносини між законодавчою, виконавчою владами та главою держави в документах, **ОУН** не уточнюється. Одним з основних елементів інституційної побудови держави визначається місцеве самоврядування як організація державної влади на місцях.

До початку Другої світової війни основна діяльність **ОУН** зосереджувалась на тери-

торії Західної України, окупованої Польщею. Терористична та саботажна діяльність **ОУН** у Західній Україні була відповіддю на антиукраїнську політику польської влади. Найвідомішими жертвами терористичних актів були депутат польського сейму Т.Голуфко та міністр внутрішніх справ Б.Перацький, безпосередньо відповідальний за пацифікацію (репресивну акцію польської влади у вересні-жовтні 1930 р. із використанням поліції та армії проти цивільного населення). Після двох розколів **ОУН** – у 1940 та 1954 р. – утворились три самостійні організації: **ОУН(б)** (пізніше **ОУН(р)**, **ОУН(сд)**) (“бандерівці”), **ОУН(м)** (“мельниківці”), **ОУН(з)** (“двійкарі”).

Програмні документи, прийняті на великому зборі **ОУН** у Римі (серпень 1939 р.) та великому зборі **ОУН** у Кракові (квітень 1941 р.), мали більш радикальний характер, ніж програма 1929 р. Але на III надзвичайному великому зборі **ОУН(б)** у серпні 1943 р. політико-програмні настанови були демократизовані.

Проголошення з ініціативи **ОУН(б)** Української держави 30 червня 1941 р. у м. Львові та утворення Українського державного правління було декларативним і не мало практичних наслідків. Під час Другої світової війни **ОУН(б)** та **ОУН(м)**, а також створена за їх участю Українська повстанська армія (УПА) вели збройну боротьбу з Німеччиною та Радянським Союзом (до середини 50-х рр. XX ст.).

У 1992 р. **ОУН(м)** легалізувалась в Україні як громадська організація.

Діяльність **ОУН** досліджувала Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА, утворена Постановою Кабінету Міністрів України “Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА” № 1004 від 12 вересня 1997 р., і в 2005 р. було опубліковано Висновки Робочої групи істориків при Урядовій комісії, в яких було зроблено кілька важливих для спростування міфів висновків:

1) українські націоналісти не пов’язані із епізодами злочинної діяльності німецьких

служб, що розглядалися на Нюрнберзькому процесі;

2) не існує фактів “колабораціонізму” українських націоналістів;

3) співробітництва між німецькими службами та **ОУН** на інституційному рівні не було;

4) подібність окремих рис ідеологій та політичних програм українського націоналізму з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом не є підставою для отождолення цих рухів.

Серед дослідників **ОУН** в Україні слід назвати Г.Касьянова, А.Кентія, Ю.Киричука, серед дослідників в еміграції – В.Мартинця, П.Мірчука, З.Книша, Л.Ребета. Найвідоміші зарубіжні вчені, що досліджували це питання – Дж.Армстронг, О.Могиль, Т.Тожецькі.

Літ.: *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 1. 1927-1930. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 2. Ч. 1. 1931-1934. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 2. Ч. 2. *Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським*. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007; *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.* : Документи і матеріали / упоряд. В. Муравський ; НАН України ; ЛНБ ім. В. Стефаніка ; Центр дослідж. визвольного руху. – Львів : [б. в.], 2006; *Косик В. Розкол ОУН (1939-1940)*. Збірник документів / В. Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1997; *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955*. – Б. м. : [б. в.], 1955; *Коновалець С. “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки ...”* Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 / Є. Коновалець. – К. : Темпора, 2003; *Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 рр.)* / А. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998; *Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки* / П. Мірчук. – 3-тє вид., доповн. – К. : Укр. видавн. спілка, 2007; *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія*. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К. : Наук. думка, 2005.

Шевчук Б.М.

П

ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця Вольностей Війська Запорозького Низового в період Нової Січі (1734-1775). Виникнення **П.** зумовлене збільшенням території та чисельності населення, що ускладнило управління з єдиного центру – Коша Запорозької Січі. Уся територія Вольностей поділялася на три **П.** на Правобережжі – Бугогардівську, Інгульську (Перевізьку), Кодацьку та п'ять на лівому березі Дніпра – Протовчанську (Личківську), Орільську, Самарську, Кальміуську, Прогноїнську. Існують епізодичні згадки про Єланчицьку та Барвінківську **П.**

Управління **П.** здійснювала старшина: паланковий полковник, осавул, писар, підписарій, підосавулій, хорунжий, яких спочатку обирали, а з 50-х рр. призначав Кіш Запорозької Січі. **П.** старшина організувала оборону **П.**, охорону кордонів, розвідку, здійснювала судочинство, стягувала податки, їй підпорядковувалися як козаки, так і цивільне населення. До **П.** клейнодів належали пернач, печатка і прапор.

П. називався адміністративний центр – огорожена частоколом садиба, в приміщеннях якої розташовувалася старшина і невеликий військовий загін із 50-70 козаків. Звідси, напевно, походить і назва, яка в перекладі з турецької мови означає: невелика фортеця з гарнізоном. **П.** називався адміністративний центр Запорозької Січі. Цю саму назву зберегли за адміністративним центром і козаки Задунайської Січі.

Літ.: *Архів Коша Запорозької Січі. Корпус документів.* – К. : [б. в.], 1998-2000. – Т. 1-2; *Слабченко М. С.* Паланкова організація Запорозьких вольностей / М. С. Слабченко // *Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права.* – К. : [б. в.], 1929. – С. 242-252. – Вип. VI; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1990. – С. 128-130. – Т. 1; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скаль-

ковський. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1994. – С. 64-72.

Брайченко О.Д.

ПАРСОНС ТОЛКОТТ (1902-1979) – видатний американський соціолог. Засновник школи структурного функціоналізму, один із фундаторів системного підходу та теорії систем. Визначив метою всього життя створення концепції, яка спроможна охопити всі аспекти соціального світу й узгодити розуміння соціального світу з досягненнями природничих наук. Протягом 30 років після Другої світової війни був одним із основних теоретиків соціальної думки на Заході. Народився в сім'ї священика. Першу професійну освіту здобув на біологічному факультеті, готувався до кар'єри лікаря. Але виявив інтерес до соціальних та економічних явищ, що підштовхнуло до вступу у школу економіки у Лондоні. Через рік переїхав до Гельденберга, познайомився з німецькою, а потім і європейською соціологією. Професійна діяльність пов'язана з Гарвардським університетом як одним із провідних соціологічних центрів США, в якому він працював на факультеті соціології, що створив П.Сорокін. У своїй творчості **П.** на першому етапі спирався на роботи М.Вебера, Е.Дюркгейма, В.Порето, З.Фрейда, не сприймав соціалізм К.Маркса та еволюціонізм Ч.Спенсера. Вся теоретична система **П.** є альтернативою марксистської апології революції та радикальної перебудови світу. Розпочав свою наукову діяльність із перекладу на англійську роботи М.Вебера “Протестантська етика та дух капіталізму”. Основні роботи: “Структура соціальної дії” (1937), “Соціальна система” (1951), “До загальної теорії дії” (1951), “Суспільства: еволюційні й по-

рівняльні перспективи” (1966), “Система сучасних суспільств” (1971), “Соціальна дія та умови людського існування” (1978) та ін.

Протягом тривалого періоду життя основною проблемою, якою він займався, була проблема соціального порядку. При її вирішенні широко використовував системні, кібернетичні та символічно-семіотичні уявлення. Коло інтересів було дуже широким, тому важко сформулювати навіть основні ідеї. У поглядах **П.** три основних аспекти: а) поняття функціональних передумов суспільства; б) концепція соціального порядку, відповідно до якої суспільство виступає як соціальна система, що сама підтримує себе; в) загальна теорія діючих систем.

Розвинув далі концепцію М.Вебера про цілерациональну дію. **П.** сформував модель дії, яку назвав “одиничним актом”. Вона включає діючу особу (актора), яка має спроможність діяти, цілі та спроможність описувати засоби досягнення цілей; ситуаційне оточення – незмінні та змінні фактори, на які спрямована дія. Саму дію людини розглядав як систему, яка самоорганізується та характеризується символічними механізмами. Сама система дії включає культурну, соціальну, особистісну та органічну підсистеми.

П. вніс значний вклад у теорію систем, яка базується на загальній теорії систем, ідеях Л.Берталанфі та засновника кібернетики Н.Вінера. Головна ідея **П.** стосується спроможності систем до збереження деякого впорядкованого стану. Це забезпечується відкритим характером систем дії, яким властива адаптація, ціледосягнення, інтеграція та латентність. При цьому кожна система адаптується до навколишнього середовища, спроможна до мобілізації ресурсів при досягненні цілей, підтримує свою єдність, координацію частин, інтеграцію, а також намагається досягти стану рівноваги.

П. сформулював концепцію структурно-функціонального підходу, яка полягає в концентрації уваги дослідника на діалектичному взаємозв’язку між структурою і функціями складових елементів соціальних систем. Він підкреслював, що структура є анатомією соціальної системи, а функції – її фізіологією. Функціонування соціальних систем реалізується як процес соціальної дії, орієнтованої на певні цінності: 1) “універсалізм – партикуляризм”; 2) “досягнення – пропонування”; 3) “ефективність – нейтральність”;

4) “специфічність – дифузність”; 5) “орієнтація на себе – орієнтація на колектив”. Ці п’ять опозицій соціальної дії реалізуються за чотирма системними рівнями: суб’єкта дії, де опозиції проявляються як різноманітні варіанти реальних форм соціальних дій; особистості, де опозиції є потребами-установками; соціальної системи, де протилежні орієнтації розкриваються як рольові очікування; культури, де всі п’ять варіантів дії виступають як нормативні зразки. Таким чином, за **П.**, соціальна система складається з чотирьох підсистем, кожна з яких виконує свою функцію: 1) економіка – адаптація до зовнішнього середовища; 2) політика – ціледосягнення; 3) право – інтеграція; 4) культура – латентна підтримка взірців. Значну роль у творчості **П.** відіграв інваріантний набір функціональних проблем: адаптація, ціледосягнення, інтеграція відтворення структури, зняття напруги, вирішення яких забезпечується спеціалізованими системами. Створення та підтримка цих систем є основою регуляції суспільства. Цікавими та суперечливими є деякі концепції **П.**, наприклад, концепція “Експресивної жінки”, яка стабілізує родину; концепція “Ролей хворого”, якими він оволодіває у процесі соціалізації та які граються хворим у кооперації з іншими тощо. Аналітичний опис суспільства як системи **П.** І.О.Громов із співавторами уявляють у вигляді таблиці.

Підсистеми	Структурні компоненти	Аспекти процесу розвитку	Основна функція
Соціальне суспільство	Норми	Включення	Інтеграція
Відтворення зразка або фідучіарна підсистема	Цінності	Генералізація цінностей	Відтворення зразка
Політика	Колективи	Диференціація	Ціледосягнення
Економіка	Ролі	Підвищення адаптивного потенціалу	Адаптація

Розвиток суспільства **П.** розглядає як еволюційний процес, що включає структурну диференціацію, взаємодію систем та підсистем дії; системи адаптуються одна до одної, їх стосунки є ситуаційними. Важливу роль у розвитку систем відіграє ймовірність. Дуже цікавим є аналіз **П.** економіки як соціальної системи, яка включає чотири функціональні підсистеми: 1) виробничу підсистему (AG); 2) організаційну підсистему (AI); 3) підсистему капіталізації та інвестування (AA); 4) підсистему економічних цінностей та

зразків поведінки (AL), кожна з яких може бути розкладена на складові частини за схемою AGL. Виробнича система включає: 1) A – забезпечення ресурсами; 2) G – виробництво, розподіл, продаж; 3) I – координацію виробництва; 4) L – технічну продуктивність. Організаційна підсистема містить: 1) A – фінансування інновацій; 2) G – нові комбінації факторів виробництва, інновації; 3) I – можливість інновацій, комплекс підприємницьких рішень; 4) L – мобільність, гнучкість. Підсистема капіталізації та інвестування характеризується: 1) A – гарантії ліквідності капіталів; 2) G – виробництво продуктивної спроможності; 3) I – гарантії підприємництва; 4) L – механізми кредитування та інвестування. Підсистема економічних цінностей та зразків поведінки охоплює: 1) A – цінності довготермінової продуктивності; 2) G – цінності продуктивності, бажання реалізувати ресурси, навички з виробничої діяльності; 3) I – зобов'язання підпорядкування планам; 4) L – економічні цінності. Ідеї П. зазнавали і зазнають значної критики з боку представників соціології конфлікту, феноменології, гуманістичної соціології за те, що він звертався до біологічних та органічних аналогій, невдало пояснював природу соціальних змін, намагаючись створити загальну соціологічну теорію. Справа в тому, що функціоналізм перебільшує важливість факторів інтеграції, стабільності та порядку порівняно з факторами, які приводять до конфлікту та хаосу. П. розглядав історію з позиції циркуляції еліт, політичну систему розумів тільки як побажання теоретиків, його концепції мають ілюстративний характер, характеризуються значними, не завжди пов'язаними, положеннями. Роботи П. мають недобру славу важких для розуміння.

Вплив П. на державне управління є дуже суттєвим. Це пов'язано, насамперед, з концепцією соціального порядку, стабільності, структурно-функціональним підходом до управління, теорією соціальних систем та теорією еліт. Концепції П. відрізняються прагматичністю. Їх значення зростає в міру підвищення ролі наукового підходу в державному управлінні.

Літ.: Баразгова Е. С. Американская социология (традиции и современность) : курс лекций / Е. С. Баразгова. – Екатеринбург : Деловая кн. ; Бишкек : Одисей. – 1997; Громов И. Г. Западная социоло-

гия : учеб. пособие для ВУЗов / И. Г. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : ООО “Изд-во ДНК”, 2003; Джери Дэвид. Большой толковый социологический словарь (Collins) : пер. с англ. / Дэвид Джери, Джулия Джери. – Т. 2 (П-Я). – М. : Вече ; АСТ, 1999; Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль : Тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд. Междунар. Ун-та бизнеса и управления, 1996; Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книжн. дом, 2003.

Сурмін Ю.П.

ПАТРІОТИЗМ (грец. *πατριώτης* – співвітчизник, *πατρίς* – вітчизна) – морально-етичний та політичний принцип, сутність якого полягає в почутті любові до рідного краю, Батьківщини, своєї країни. Історичне джерело П. – тисячоліттями закріплене існування окремих держав, що формувало зв'язок з рідною землею, мовою, традиціями. В умовах утворення націй та національних держав П. стає частиною суспільної свідомості й включає в себе ідентифікацію себе з іншими членами нації, готовність підпорядкувати свої інтереси інтересам країни, прагнення захищати інтереси батьківщини і свого народу.

П. є явищем соціально-історично обумовленим, у різні історичні епохи воно має конкретні прояви. В античності термін *patria* (“батьківщина”) застосовувався до рідного міста-держави (полісу), але не до більш широких спільнот (таких як “Еллада”, “Італія”), саме тому слід говорити про існування “полісного” П. В Римській імперії П. існував у вигляді місцевого “полісного” П. та імперського П. У Середні віки акцент робився на лояльності монарху, а не відданості території та її народу. У період буржуазних революцій П. ототожнювався з націоналізмом, при політичному (неетнічному) розумінні нації. З появою етнічного контексту націоналізму їх стали протиставляти.

П. від початку несе в собі певне моральне навантаження й виступає важливою морально-етичною категорією, яка відображає громадянські цінності, пов'язані з любов'ю громадянина до своєї країни, усвідомленням себе її частиною, духовним самовизначенням особистості. Важливість наявності почуття **П.** в громадянській свідомості беззастережне, оскільки передбачає певну спрямованість людської особистості, її світоглядну визначеність та громадянську “прикріпленість”. При цьому любов до рідної землі та рідного народу має поєднуватися з повагою прав та свобод представників інших народів, у тому числі й етносів, які проживають на території багатонаціональної держави.

У контексті державного управління варто зазначити, що патріот любить перш за все свою Батьківщину, а не владу, чи державно-управлінський апарат. Відповідно абсолютизований **П.**, який виражає вузькогрупові інтереси на протигагу загальнолюдським, перетворюється на шовінізм.

У сучасній культурно-історичній традиції розрізняють два розуміння **П.** – конституційний та етнонаціональний.

Конституційний П. – дотримання принципів конституційного права держави, на ідеях якої базується поняття Батьківщини. Концепцію конституційного **П.** започаткував німецький філософ Ю.Габермас. Конституційний **П.** протиставляється етнічному **П.** і покликаний розділити відчуття належності людини до культурної й історичної нації та додержання державних принципів права. Конституційна заборона партіям використовувати неправові способи здобуття та здійснення політичної влади спрямована на поважання конституційних цінностей, які лежать в основі демократичного порядку: права людини та її гідність, повага до прав національних менших та інших соціальних спільнот, толерантність (ідеї релігійної, соціальної, культурної терпимості), політичний, економічний та ідеологічний плюралізм тощо. На думку американського дослідника Луїса Снайдера, **П.** виражає такі поняття, як “батьківщина, країна, місце проживання”, він відображає любов, почуття відданості власній країні, готовності служити їй. За своєю природою **П.** не має агресивного характеру, це почуття спрямоване на захист. Інший дослідник Вокер Коннор розглядає **П.** як лояльність, відданість певній державі (країні)

та її інститутам. **П.** як відповідник терміна “лояльність”, “відданість” використовував Е.Гелнер.

У вітчизняній політичній традиції в контексті концепції конституційного **П.** слід розглядати погляди В.Липинського. Він розумів **П.** як вираження територіального націоналізму і на перше місце ставив не етнічну належність особистості, а “створення людського, державного й політичного співжиття людей”, тобто формування та дотримання визначених конституційних норм, повагу до традиційної влади.

На думку А. де Токвіля, **П.**, почуття “природженої любові до батьківщини” є важливим компонентом громадянського духу. Він розрізняє два типи **П.**: інстинктивний і раціональний. Перший пов'язаний із звичаями та традиціями, вкоріненими у тому чи іншому суспільстві, а другий продукується системою освіти і є продуктом свідомої соціалізації особистості (освічений **П.**).

На думку вітчизняного дослідника Г.Касьянова, **П.** традиційно сприймається як поняття високої моральної ваги й протистоїть “націоналізму”, який має змістову “тінь”, підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо.

Інший сучасний український філософ В.Лісовий зауважує, що **П.** має донаціональний характер, у зв'язку з чим вказує на його ідеологічну нейтральність. З появою національних держав **П.** пов'язується з націоналізмом і стає невід'ємною складовою формування держави-нації та ідеології націоналізму.

Етнонаціональний П. є синонімом поняття “націоналізм”.

Літ.: Габермас Ю. Громадянство та національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : зб. ст. / за ред. Варга ван Стінбергена. – К. : [б. в.], 2005. – С. 49-70; Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм : пер. з англ. / Е. Гелнер. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.; Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.; Токвіль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль. – К. : Юніверс, 2000. – 590 с.

Лола В.В.

ПЕРЕБУДОВА – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізувався в СРСР 1985-1991 рр.

Сутність **П.** полягала в спробі шляхом “революції зверху” здійснити системну модернізацію суспільства, необхідність якої була замовлена, з одного боку, зовнішнім викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання Радянського Союзу від провідних західних країн за ключовими економічними показниками тощо), з другого – загостренням внутрішніх проблем у державі (занепад економічного розвитку; посилення застійних явищ у політичній сфері; утвердження ідеологічного диктату в культурі; загострення боротьби реформаторської та консервативних напрямів у керівництві держави та ін.).

Після смерті генерального секретаря ЦК КПРС К.Черненко в березні 1985 р. на посаду керівництва партії і держави обрано М.Горбачова. Саме за його ініціативою розпочалася **П.** в СРСР (з квітня 1985 р.). Поступово у верхніх ешелонах влади була в загальних рисах сформульована, узгоджена, а згодом і оприлюднена стратегічна триада **П.**: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа; демократизація всієї політичної структури.

П. пройшла чотири основних етапи: 1-й етап (березень 1985 р. – січень 1987 р.) – **П.** здійснюється під гаслом “більше соціалізму”; 2-й етап (1987-1988 рр.) – основний лейтмотив – “більше демократії”; 3-й етап (1989-1990 рр.) – розмежування й розкол у таборі організаторів **П.**; 4-й етап (1991 р.) – перемога радикал-реформізму; розпад СРСР.

Перебудовчі процеси в Україні контролювала управлінська номенклатура тоталітарної держави. Преса називала Україну “заповідником застою”. В.Щербицький, який 17 років очолював Компартію України, залишався ортодоксальним комуністом і перетворився на одного з основних опонентів М.Горбачова. Аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.) сприяла пожвавленню суспільно-політичного руху в республіці. 13 листопада 1988 р. в Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий мітинг (20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. Крім розгляду питань екології, на мітингу гостро критикували посадових осіб, винних у Чорнобильській трагедії та її наслідках. У 1989 р. по Україні пройшла хвиля шахтарських страйків, які разом із економічними питаннями гостро ставили й політичні питання – висловлювали недовіру

номенклатурі та чиновникам-бюрократам. У вересні 1989 р. утворилася масова політична організація – Рух (“Народний Рух України за перебудову”). Одна за одною створюються політичні партії України (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Партія демократичного відродження України та ін.). Навесні 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради України, які посилили розширення політичних сил.

Спроба консервативних сил здійснити державний переворот 19-21 серпня 1991 р., що закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани реформаторів, викликала глибокі зміни в державному та суспільному житті країни, значно посиливши центробіжні тенденції в СРСР. 24 серпня 1991 р. ВРУ прийняла Акт про державну незалежність України. Цей юридичний документ став одним із переконливих свідчень провалу процесу **П.** у СРСР, а також важливим фактором подальшого розпаду Радянського Союзу.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2005; *Бойко О. Д.* Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2005; *Горбачев М. С.* Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987; *Довідник з історії України.* – К. : Генеза, 2001; *Історія України* : Нов. довід. – К. : Видавн. фірма “Казка”, 2006.

Остапенко П.В.

ПЕРЕВОРОТ ДЕРЖАВНИЙ – насильницьке, незаконне захоплення державної влади однією з політичних сил шляхом повалення правлячого режиму.

П.д. являє собою одну із форм боротьби за владу в конфлікті між суб’єктами політичних відносин. **П.д.** організовується і здійснюється під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть входити як політичні діячі, державні службовці, так і військові.

Існує дві основні форми **П.д.**: 1) тотальний **П.д.** – повна зміна правлячого режиму, складу суб’єктів здійснення державної влади на рівні глави держави, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; 2) обмежений **П.д.** – часткова зміна складу правлячого режиму або незаконне призупинення одним суб’єктом здійснення державної влади повноважень іншого (інших) суб’єктів державної влади.

У першому випадку змінюється глава держави, склад уряду, вищого законодавчого органу, а згодом зміни торкаються і вищих судових органів. За певний, відносно короткий, проміжок часу відбувається зміна керівного складу усієї вертикалі державного управління. Тотальний П.д. може набути форми повстання і перерости в соціально-політичну революцію, спричинити громадянську війну і зовнішнє воєнне втручання.

Обмежений П.д. зазвичай здійснюється за участі частини діючого правлячого режиму без залучення суспільно-політичних сил і має менш значущі наслідки для системи органів державної влади. Даний тип П.д. нерідко класифікується як “палацевий переворот”, за якого частина правлячого режиму незаконно припиняє повноваження іншої його частини. Наприклад, може відбутись лише передача функцій глави держави від однієї особи до іншої, як це відбулось у СРСР в 1964 р., коли М.С.Хрущова було зміщено з усіх керівних посад, а першим секретарем ЦК КПРС став Л.І.Брежнєв.

У результаті П.д. частина органів державної влади і місцевого самоврядування може тимчасово або взагалі припинити своє функціонування. Може бути призупинена також дія низки нормативно-правових актів, включно з Конституцією. Так, у 1967 р. у результаті П.д. владу в Греції захопили військові (т.зв. “Хунта Чорних полковників”). Вони видали “Установчий акт”, за яким було призупинено дію Конституції та відмінено вибори. Державні декрети нового правлячого режиму розпочинались словами: “Ми прийняли рішення і постановили”. У Греції було введено військові суди, обмежено політичні права громадян, розпущено політичні партії, мали місце репресії.

У разі, коли група заколотників складається з військових, виникає військовий переворот (путч) як різновид П.д. Прикладами військових переворотів є: вищезазначений прихід до влади в Греції військових у 1967 р., повалення правлячого режиму короля Ідріса І в Лівії групою офіцерів на чолі з капітаном М.Каддафі у 1969 р., захоплення влади в Чилі генералом Августо Піночетом 11 вересня 1973 р. тощо.

На відміну від революції у результаті П.д., як правило, не відбуваються докорінні, радикальні зміни систем політичних та економічних відносин, до його проведення не за-

лучаються широкі верстви населення в межах усієї держави. П.д. має за мету перед усім захоплення державної влади однією з політичних сил, а не кардинальну зміну системи суспільних відносин, суспільної форми в інтересах широких верств населення. П.д. справляє дещо менший вплив на систему суспільних відносин, ніж соціально-політична революція. Проте після зміни правлячого режиму у результаті П.д. можуть мати місце досить вагомі суспільно-політичні та економічні перетворення, нерідко пов’язані з обмеженням демократичних прав і свобод громадян держави.

Для проведення П.д. необхідні такі складові: політичні та ділові кола, зацікавлені в зміні правлячого режиму та здатні фінансувати П.д. і здійснювати його політичну підтримку як всередині держави, так і за її межами; особи, які здатні розробити план П.д. і очолити його виконання; групи осіб (бойові угруповання), які безпосередньо здійснюють процес повалення правлячого режиму і захоплення ключових установ, блокування комунікацій, беруть участь у разі необхідності в бойових діях; організація, яка об’єднує вищезазначених осіб в єдине ціле.

Процес здійснення П.д. проходить кілька етапів:

– підготовчий етап, на якому виникає ідея П.д., розробляється план його здійснення, формуються штаб та бойові угруповання, у владних структурах вербуються прихильники зміни правлячого режиму;

– етап безпосереднього здійснення П.д.: відбувається блокування діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, нейтралізація політичних лідерів і представників керівного складу структур сектору безпеки, що можуть перешкодити поваленню існуючого правлячого режиму, беруться під контроль ключові загальнодержавні ЗМІ, транспортні комунікації;

– етап формування нового правлячого режиму, що передбачає здійснення заходів, спрямованих на посилення його позицій, набуття легітимності як усередині держави (забезпечення визнання і лояльності з боку населення), так і в системі міжнародних відносин (визнання з боку іноземних держав та ключових міжнародних організацій).

Важливими умовами попередження виникнення П.д. є: високий ступінь легітимності органів державної влади; соціально-еконо-

мічний розвиток; дієвість механізму демократичної зміни владної еліти та впровадження громадського контролю над воєнною організацією держави; достатнє матеріальне забезпечення службовців структур сектору безпеки та членів їх сімей; ефективність функціонування системи забезпечення національної безпеки, спрямування діяльності її структур на захист існуючого конституційного ладу.

Літ.: *Завалько Г. А.* Понятие “революция” в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Г. А. Завалько. – М. : КомКнига, 2005; *Малапарте К.* Техника государственного переворота / К. Малапарте. – М. : Аграф, 1998; *Петров Н. М.* Механизмы государственных переворотов: Историко-теоретическое исследование / Н. М. Петров. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005; *Троцкий Л. Д.* История Русской революции. – Т. 2. : Ч. 1. Октябрьская революция / Л. Д. Троцкий. – М. : ТЕРРА-TERRA, Республика, 1997; *Троцкий Л. Д.* История Русской революции. – Т. 2. : Ч. 2. Октябрьская революция / Л. Д. Троцкий. – М. : ТЕРРА-TERRA, Республика, 1997.

Дацюк А.В.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА – подія, що відбулася в січні 1654 р. в Переяславі, коли представники двох країн – гетьманської держави на чолі з Богданом Хмельницьким та Московської держави на чолі Олексієм Романовим – підписали угоду про перехід України в підданство на умовах збереження автономії.

Цей процес розпочався ще раніше, коли Б.Хмельницький, який вів війну з Польщею за незалежність українських земель, шукав підтримку з боку сусідніх держав. Спільні кордони, православ'я, економічні зв'язки та геополітичні інтереси привели до початку переговорів з Москвою. У 1651 р. Земський собор проголосив про можливість переходу України до Росії. В грудні 1653 р. царський посол Батурлін прибув в Україну. Результатом цих переговорів було скликання ради в м. Переяславі Б.Хмельницьким. Більшість присутніх підтримали рішення гетьмана та козацької старшини. Проти виступили: митрополит Київський Косів, кілька полководців на чолі з І.Богуном. Після зачитування царської грамоти гетьманом старшина та послі пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак Б.Хмельницький зажадав, щоб послі пер-

шими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між двома державами. В.Батурлін рішуче відмовився скласти присягу, у зв'язку з чим гетьман і старшини пішли на нараду, яка тривала кілька годин, а послі залишились чекати у соборі. Під час наради полковники Переяславський П.Тетеря та миргородський Г.Лісницький просили В.Батурліна скласти присягу, але він відмовився, стверджуючи, що цар охоронятиме всі права України, і заявив, що “царское слово переменно не бывает”.

Ніякого письмового договору в Переяславі укладено не було. Після тривалої наради, враховуючи слова Батурліна, які гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні присязі царя, українська сторона склала присягу. Всього у день **П.р.** присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади: військовий прапор (хоругву), булаву та шапку. Після від'їзду Батурліна козацька старшина з гетьманом узялися за вироблення умов договору. Було вирішено віддати Україну під проєкторат Московської держави зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького. Був складений проєкт договору у формі петиції до царя з 23 пунктів, який привезли в Москву наприкінці березня 1654 р. (т. зв. “березневі статті”).

Після **П.р.** представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві. За їхніми даними, присягу склали 122 542 особи чоловічої статі. Безумовно, ця цифра була завищена царськими дяками. Відмовились підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю ряд представників козацької старшини, зокрема полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський (царських представників там побили киями), Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С.Косівим. Не присягала також Запорозька Січ.

У березні 1654 р. московський цар ухвалив т. зв. “березневі статті” – 23 статті, в яких визначалися українсько-російські відносини. Згідно з ними вся влада в козацькій державі належала гетьману, були закріплені права

мешканців гетьманату, надавалось право мати своє 60-тисячне козацьке військо, свою державу, проводити самостійну внутрішню політику. Обмеження стосувалися зовнішньополітичної діяльності Б.Хмельницького, який повинен був узгоджувати свої зовнішньополітичні та військові плани з царем. Московське царство зобов'язалося дипломатично, військово та технічно допомагати Б.Хмельницькому в боротьбі з поляками. Подальші історичні події призвели до викривлення "українського питання" з боку сусідніх держав у геополітичних інтересах, що призвело до ліквідації гетьманської держави та входження українських земель до складу сусідніх держав.

У радянські часи в 1954 р., коли відзначали 300-річчя **П.р.**, тогочасне радянське керівництво використало цю дату з пропагандистською метою, сфальсифікувавши реальні історичні події того часу, стверджуючи, що на **П.р.** українська влада відмовилась від державної незалежності й підтримала т. зв. акт "Возз'єднання" двох народів в одну державу.

Літ.: *Горобець В. М.* Московська політика Богдана Хмельницького: завдання та способи їх реалізації / В. М. Горобець // Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси : у 3 т. / Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 1; *Малий* словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Мицик Ю. А.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К. : [б. в.], 2003. – С. 523-565.

Вировий С.І.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 Р. – міждержавна угода, підписана гетьманом України Ю.Хмельницьким і московською дипломатичною місією на чолі з князем О.Трубецьким у м. Переяславі.

Гетьманське посольство, очолюване П.Дорошенком, прибуло на переговори з проектом договору (так звані Жердевські статті), які дублювали низку положень Березневих статей 1654 р. У ньому, зокрема, йшлося про приєднання Північної Чернігівщини до Гетьманщини, заборону царським воєводам втручатися у внутрішні справи держави, закріплення права гетьманського уряду на дипломатичні зносини. Врешті-решт, після тривалої дипломатичної гри московське посольство змусило гетьмана до підписання фальсифіковано тексту договору, підписаного

Богданом Хмельницьким. 17 жовтня 1659 р. на неповній генеральній раді (за відсутності правобережних полковників), оточеній 40-тисячним московським військом, Ю.Хмельницький був обраний гетьманом і підписав нав'язаний московською місією кабальний договір. Він містив 19 статей, які значно обмежували суверенні права Гетьманщини. Згідно з договором гетьман втрачав право вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів). Українські залоги зобов'язувалися вивести з Білорусі. Без згоди московського царя козацька рада не могла переобрати гетьмана. Після обрання гетьмана повинні були їхати на поклін і присягу цареві, вони втрачали можливість підтримувати дипломатичні відносини, вести самостійну зовнішню політику, натомість зобов'язувалися воєнною силою підтримувати військові кампанії російського самодержця.

Суттєво обмежувалися повноваження гетьмана в частині кадрової політики: полковники та інші старшини мали обиратися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства. Полковниками не могли стати претенденти з інших полків, заборонялося обирати на полковництво іновірців, а також новохрещених іновірців. Новообрані старшини мали присягати на вірність цареві, причому за відмову присягнути передбачалася смертна кара.

Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського патріарха, новообраний митрополит не міг приймати посвяту від Константинопольського патріарха. В Україні суттєво збільшувалася військова присутність Кремля. Крім Києва, російські гарнізони на чолі з воєводами розміщувалися в стратегічно важливих містах: Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані.

П.с. 1659 р. стали формальною підосновою безцеремонного втручання російських воєвод у державне управління Гетьманщини. Російські осадники поширювали практику роздавання земель, грабували населення, підкупом та обіцянками феодалських привілеїв рекрутували своїх прибічників з козацької старшини. Гетьманська влада Ю.Хмельницького стала номінальною.

Під час невдалого походу проти Польщі восени 1660 р. союзні російсько-українські війська зазнали нищівної поразки під Чудновим. Ю.Хмельницький розірвав військово-політичний союз з московським царем і

уклав інший – з Річчю Посполитою (Слободищенський трактат 1660 р.), який відтворював положення Гадяцького договору. Україна отримала автономію в складі Речі Посполитої.

У результаті Українська держава була поділена навпіл: Лівобережна Україна залишилася під владою Москви, Правобережна стала автономією у складі Речі Посполитої.

Літ.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 9. Ч. 2; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVIII ст.) / П. М. Сас. – К. : [б. в.], 1998; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К. : [б. в.], 1929. – Вип. 6; *Смолій В. А.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. Степанков. – К. : [б. в.], 1999; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

ПЕРШІ ДОКТОРИ НАУК З ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ (англ. FIRST Doctor of Public MANAGEMENT IN UKRAINE) – вчені, які першими в галузі наук “Державне управління” захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління. Інституалізація галузі наук “Державне управління” започаткована наказом Вищої атестаційної комісії України від 13 березня 1997 р. № 86 “Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників”. В Українській Академії державного управління при Президентові України (з 2003 р. – Національна академія державного управління при Президентові України) разово було створено спеціалізовану вчену раду Д 50.34.01 із правом захисту докторських дисертацій за спеціальностями галузі наук “Державне управління”. На цій вченій раді 1 липня 1997 р. відбувся перший захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Тронем Віталієм Панасовичем на тему “Теоретичне обґрунтування і програма реалізації стратегії комп’ютерної підтримки прийняття індивідуумом оптимальних рішень при моделюванні довільних ситуацій” за спеціальністю 25.00.03 – організація і управління в державних установах (науковий консультант В.Ф.Ситник, доктор економічних наук, професор).

До 2003 р. всі інші захисти докторських дисертацій у даній галузі наук відбувалися на спеціалізованій вченій раді Д 26.810.01 в Українській Академії державного управління при Президентові України.

28 вересня 1999 р. захистив докторську дисертацію Шамрай Василь Олександрович на тему “Державне управління військовими формуваннями Воєнної організації: стан та тенденції розвитку в сучасній Україні” за спеціальністю 25.00.03 – організація і управління в державних установах (науковий консультант Н.Р.Нижник, доктор юридичних наук, професор).

19 жовтня 1999 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Рижих Василем Миколайовичем на тему “Державне управління науково-технічним прогресом: економічні аспекти” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (наукові консультанти Ю.М.Бажал, доктор економічних наук, професор та О.Я.Мовшків, доктор технічних наук, професор).

29 жовтня 1999 р. захистила докторську дисертацію Чукот Світлана Анатоліївна на тему “Відтворення генераційної цілісності духовної культури (управлінський аспект)” за спеціальністю 25.00.02 – філософія державного управління (науковий консультант В.А.Скуратівський, доктор філософських наук, професор).

23 листопада 1999 р. захистив докторську дисертацію Розпутенко Іван Васильович на тему “Управління державними видатками в перехідних економіках” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант С.Д.Дзюбик, доктор економічних наук, професор).

3 грудня 1999 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Надолішнім Петром Івановичем на тему “Етнонаціональний аспект адміністративної реформи в Україні (теоретико-методологічний аналіз)” за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління (науковий консультант Ю.І.Римаренко, доктор філософських наук, професор).

14 червня 2001 р. захистив докторську дисертацію Мордвінов Олександр Григорович на тему “Державне управління аграрним природокористуванням України в умовах ринкової трансформації” за спеціальністю

25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант С.Д.Дзюбик, доктор економічних наук, професор).

25 вересня 2001 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Бакуменком Валерієм Даниловичем на тему “Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень” за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління (науковий консультант В.М.Князев, доктор філософських наук, професор).

15 травня 2002 р. захистив докторську дисертацію Осауленко Олександр Григорович на тему “Моделювання та управління сталим соціально-економічним розвитком” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант В.М.Геєць, доктор економічних наук, професор, академік НАН України).

16 травня 2002 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Майбороною Сергієм Васильовичем на тему “Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.)” за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління (науковий консультант В.І.Луговий, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України).

25 червня 2002 р. захистила докторську дисертацію Біла Світлана Олексіївна на тему “Структурна політика в системі державного регулювання економіки в умовах суспільної трансформації” за спеціальністю 25.00.05 – галузеве управління (науковий консультант В.Г.Бодров, доктор економічних наук, професор).

12 грудня 2002 р. відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління Шаровим Юрієм Павловичем на тему “Методологічні засади стратегічного планування в муніципальному менеджменті” за спеціальністю 25.00.04 – регіональне управління (науковий консультант Ю.П.Сурмін, доктор соціологічних наук, професор).

Зазначені захисти докторських робіт відбулися у перші п’ять років становлення галузі наук “Державне управління” (1997-2002 рр.) і встановили високу планку належного рівня для наступних дисертаційних досліджень. Цьому значною мірою сприяв високий рівень їх наукового консультування.

Літ.: *10 років* Національній академії державного управління при Президенті України / В. І. Луговий, П. С. Назимко, В. Д. Бакуменко та ін. – К. : НАДУ, 2005.

Бакуменко В.Д.

ПЕРШІ СЕКРЕТАРІ ЦК КП(б)У-КПУ.

Комуністична партія України виникла з більшовицьких організацій Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Формально була заснована 18 квітня 1918 р. на раді представників більшовицьких організацій України, що відбулася в Таганрозі та була названа КП(б)У. На першому з’їзді КП(б)У, який відбувся в липні 1918 р. в Москві, було прийняте рішення про входження партії до складу РКП(б) (у подальшому – ВКП(б), КПРС) зі збереженням своєї назви. В Україні міцних позицій у РКП(б) бути не могло, доки існували впливові серед селянства інші комуністичні партії, утворені місцевими організаціями українських і російських лівих есерів. Найбільшу загрозу становила Українська комуністична партія боротьбистів – УКП(б). У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію. До травня в КП(б)У було прийнято близько 4 тис. боротьбистів, тобто 1/5 частини партії. Вслід за боротьбистами КП(б)У поглинула борбистську партію (українську гілку всеросійської партії лівих есерів), яка нараховувала близько 7700 членів. У червні 1920 р. вони змушені були прийняти рішення про саморозпуск і входження в КП(б)У за індивідуальними заявами. У листопаді 1920 р. в Україні нараховувалось 75 тис. партійців. Історія партії нерозривно пов’язана з радянським періодом в історії України. Всі перші секретарі ЦК КПУ систематично обиралися членами Президії ЦК КПРС. У КПУ було своє Політбюро. Чисельність КПУ на 1 січня 1990 р. складала 3 294 тис. членів. Друкований орган ЦК КПУ – “Правда України”.

25 серпня 1991 р. КПУ припинила свою діяльність на території України.

Секретарі – перші секретарі ЦК КП(б)У:

1. Георгій П’ятаков – липень-вересень 1918 р., березень-травень 1919 р.
2. Серафима Гопнер – вересень-жовтень 1918 р. (в.о.).
3. Еммануїл Квірінг – жовтень 1918 – березень 1919 р.
4. Станіслав Косіор – травень 1919 – листопад 1920 р.

5. В'ячеслав Молотов – листопад 1920 – березень 1921 р.
6. Фелікс Кон – березень-грудень 1921 р. (відп. секр.).
7. Дмитро Мануїльський – грудень 1921 – квітень 1923 р.
8. Еммануїл Квіринг – квітень 1923 – квітень 1925 р.
9. Лазар Каганович – квітень 1925 – липень 1928 р.
10. Станіслав Косіор – липень 1928 – січень 1938 р. (генсек).
11. Микита Хрущов – січень 1938 – березень 1947 р.
12. Лазар Каганович – березень-грудень 1947 р.
13. Микита Хрущов – грудень 1947 – грудень 1949 р.
14. Леонід Мельников – грудень 1949 – червень 1953 р.
15. Олексій Кириченко – червень 1953 – грудень 1957 р.
16. Микола Підгорний – грудень 1957 – липень 1963 р.
17. Петро Шелест – 1963 – травень 1972 р.
18. Володимир Щербиський – травень 1972 – вересень 1989 р.
19. Володимир Івашко – вересень 1989 – червень 1990 р.
20. Станіслав Гуренко – червень 1990 – вересень 1991 р.

І з'їзд Компартії більшовиків України відбувся 5-12 липня 1918 р. Секретарем ЦК КП(б)У обрано Г.Л.П'ятаківа.

П'ятаков Георгій Леонідович (псевдонім – Петро Київський) (6.08.1890 р. Черкаський повіт Київської губернії – 30.01.1937 р.) – радянський партійний та державний діяч. Народився у сім'ї власника цукрового заводу. Закінчив реальне училище у Києві. Був близький до анархістів. Навчався на економічному відділенні юридичного факультету Петербурзького університету. У 1910 р. відратований з університету після третього курсу. У 1910 р. вступив до РСДРП, більшовик. З 1912 р. секретар Київського комітету РСДРП. Кілька разів був заарештований. Півтора року був у засланні в Іркутській губернії. У 1914 р. втік із заслання в Швейцарію. Разом з Леніним редагував журнал “Комуніст”. Після Лютневої революції повернувся в Росію. З квітня 1917 р. член, потім голова Київського комітету РСДРП. Делегат Квітневої партконференції, висунув пропо-

зицію про відмову від лозунгу права націй на самовизначення. Активний учасник Жовтневого збройного повстання у Києві, голова Ревкому. На початку листопада за викликом Леніна виїздить до Петрограда, щоб взяти керівну участь в реалізації завдань соціалізму в галузі господарства на посаді головного комісара Державного банку. У жовтні 1917 р. очолив Київську раду робітничих і солдатських депутатів та Військово-революційний комітет, член виконкому Київської ради робітничих депутатів. На початку 1918 р. від партії більшовиків входив до складу Української Центральної Ради, у серпні-листопаді 1917 р. – Малої Ради, Крайового комітету охорони революції в Україні. На час Жовтневої революції погляди **П.** остаточно визначилися як “лівокомуністичні”. В 1917 р. **П.** став помітним політичним діячем. Його поведінка була суперечливою. З одного боку – протистояння Квітневим тезам, курсу на соціалістичну революцію, було явним проявом консерватизму, з другого – він безперечно належав до табору “лівих” революціонерів з їх непримиренністю, відмовою від будь-якого компромісу зі старим світом, апологетикою Жовтня як прологу і початку негайної міжнародної революції пролетаріату. У період Бреста **П.** увійшов до числа активних діячів групи “лівих комуністів” – першої опозиційної групи в більшовицькій партії, що стала правлячою. У ході гострої боротьби в питанні про мир і війну, в кульмінаційний момент, коли почався розгорнутий наступ німецьких і австро-угорських інтервентів, 23 лютого 1918 р. ЦК РСДРП(б) під тиском факторів реальної небезпеки та ленінських аргументів прийняв рішення дати згоду на підписання миру на грабінницьких умовах.

Схвалення VII з'їздом партії політики миру з імперіалістами і ратифікація IV Всеросійським з'їздом Рад мирного договору означало принципову поразку “лівої” опозиції. **П.** у складі радянських військ пройшов важкий шлях – був кавалеристом і кулеметником у загоні Віталія Примакова, розвідником, агітатором, редактором фронтової газети. Його енергія і наполегливість завоювали великий авторитет серед комуністів. У липні 1918 р. на з'їзді КП(б)У був обраний секретарем ЦК КП(б)У. У листопаді 1918 р. увійшов до складу Української революційної військової ради. З листопада 1918 р. до

січня 1919 р. – голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З 6 січня 1919 р. до 29 січня 1919 р. голова РНК України. З червня 1919 р. член революційної Військової ради тринадцятої армії РККА. У січні-лютому 1920 р. керує реєстраційним управлінням Червоної Армії. У 1920-1923 рр. керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу, голова Головного концесійного комітету. У 1923-1927 рр. – заступник голови ВРНГ СРСР, пізніше – Держбанку СРСР. У 1927 р. керівник торговельного представництва СРСР у Франції. У 1928 р. був призначений заступником голови правління Державного банку СРСР. У жовтні 1930 р. відсторонений від посади. З 1930 р. член Президії, у 1931-1932 рр. заступник голови ВРНГ СРСР. Помер 30 січня 1937 р.

Гопнер Серафима Іллівна (26.03(7.04) 1880 р., Херсон – 25.03.1966 р., Москва) – діяч Компартії Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці (1960). Доктор історичних наук (1934). Навчалась на юридичному факультеті жіночих курсів в Одесі, на літературному відділенні Паризького університету. В 1901 р. вступила до РСДРП, з 1903 р. – більшовик. Вела підпільну партійну роботу в Одесі, Катеринославі, Миколаєві. У 1905 р. член, потім секретар Катеринославського комітету РСДРП. Не раз була ув'язнена. У 1910 р. емігрувала; працювала в паризькій групі більшовиків. Після повернення в Росію 1916 р. – на підпільній партійній роботі в Іркутську, потім у Катеринославі. В 1917 р. – член Катеринославського комітету більшовиків, редактор газети “Звезда”, делегат VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції. Активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні. У 1918 р. – секретар ЦК КП(б)У. В 1919 р. – член колегії Наркомпросу України, потім на відповідальній партійній і радянській роботі. У 1920-1925 рр. член бюро та завідувача підвідділу друку відділу по роботі серед жінок ЦК ВКП(б). У 1927-1929 рр. – редактор газети “Всеукраїнський пролетарій”, заступник редактора газети “Коммунист”. Член ЦК КП(б)У з 1927 р. по 1938 р. Неодноразово обиралася членом ВЦВК, ВУЦВК. Делегат усіх семи конгресів Комінтерну; на VI і VII конгресах була обрана кандидатом у члени ВККІ. У 1929-1938 рр. працювала в апараті Комінтерну, за-

вдувач відділу агітації та пропаганди ВККІ. Делегат усіх конгресів Комінтерну. Кандидат у члени Виконкому Комінтерну (ВККІ). У 1938-1945 рр. заступник редактора “Исторического журнала”. З 1945 р. – на науковій роботі в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Автор робіт з питань міжнародного робітничого руху. Делегат XV-XVII, XXII з'їздів партії. Нагороджена орденами Леніна, медаллю “Серп і Молот”. **Квіринг Еммануїл Іонович** (1888 р., с. Фрізенгейн (Фрізенталь) Новоузенського повіту Самарської губернії – 26.11.1939 р.) – радянський партійний і державний діяч, доктор економічних наук. Революційну діяльність почав 1906 р. у Саратові. У 1912 р. вступив до більшовицької партії. У 1913 р. співробітник “Правды”, секретар більшовицької фракції в 4-й Державній Думі. Влітку 1914 р. К. заарештували і вислали до Катеринослава; там його незабаром обрали в міський комітет РСДРП. В липні 1915 р. знову заарештували і зіслали до Іркутської губернії. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Катеринослава, увійшов до складу міського комітету РСДРП(б) і став одним з керівників місцевої більшовицької організації. Був головою Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів, очолював губернський комітет партії. Активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. З жовтня 1918 р. до березня 1919 р. – секретар ЦК КП(б)У, був членом Уряду України. В 1921-1923 рр. – секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1923-1925 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У. В 1925-1927 рр. – заступник голови ВРНГ СРСР, 1927-1930 рр. і 1934-1937 рр. заступник голови Держплану СРСР, у 1931 р. – заступник народного комісара шляхів сполучення СРСР. 1932-1934 рр. – заступник голови Комітету товарних фондів і регулювання торгівлі при Раді праці та оборони. В 1932-1936 рр. очолював Економічний інститут Комуністичної академії. Доктор економічних наук. На I, II, III з'їздах, VI, VII, VIII конференціях КП(б)У його обирали до складу ЦК КП(б)У, на XII-XVI з'їздах партії – до складу ЦК ВКП(б). 16 жовтня 1937 р. заарештований, 26 листопада 1937 р. розстріляний. 14 березня 1956 р. реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР. 27 березня 1956 р. комісією партійного контролю відновлений у партії.

Косіор Станіслав Вікентійович (06.11.1889 р., Венгров Венгровського повіту Седлецької губернії (тепер Варшавське воєводство ПНР) – 26.02.1939 р.) – радянський партійний і державний діяч. Народився в сім'ї польського робітника. Закінчивши трирічну початкову школу при Сулінському металургійному заводі, працював слюсарем на цьому ж заводі (тепер Красний Сулін Ростовської області РСФСР). У 1905 р. разом з батьком переїхав на Донецько-Юр'ївський металургійний завод (тепер м. Комунарськ Луганської обл.), де працював робітником. У 1907 р. вступив до більшовицької партії. З травня 1907 р. – член комітету заводської більшовицької організації. У липні 1907 р. був заарештований. Після звільнення з в'язниці вступив учнем у шевську майстерню. Потім переїхав на Сулінський завод, де вів далі підпільну партійну роботу. Заарештований, відсидів півроку в Новочеркаській тюрмі, після чого був висланий на два роки в Донбас у Слов'яносербський повіт. Брав активну участь у проведенні агітаційної роботи під час виборів до 3-ї Державної Думи. З липня 1912 р. до травня 1914 р. проводив нелегальну партійну роботу в Харкові. У травні 1914 р. був заарештований і висланий до Полтави. Коли почалась перша світова війна, нелегально переїхав до Києва, де проводив на підприємствах антивоєнну агітацію. Через поліцейські репресії на початку березня 1915 р. переїхав до Москви, де одразу включився в партійну роботу. Під час підготовки загальнономіської більшовицької конференції у вересні 1915 р. був заарештований і засланий на три роки до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 р. – на партійній роботі у Петрограді. Був обраний до складу Петроградського комітету РСДРП(б). З травня 1917 р. до середини березня 1918 р. – член Виконавчої комісії Петроградського комітету РСДРП(б). Делегат VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Брав участь у Жовтневому збройному повстанні у Петрограді. Був комісаром Петроградського військово-революційного комітету. В лютому-березні 1918 р. – член Бюро комітету революційної оборони Петрограда.

К. – один з організаторів розгрому іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в Україні. Один із засновників КП(б)У в 1918 р. У середині березня 1918 р. виїхав в Україну. Учасник 2-го Всеукраїнського

з'їзду Рад. Після з'їзду був уведений до складу Народного Секретаріату як секретар (нарком) у справах фінансів. На Таганрогській нараді більшовиків України обраний до Організаційного бюро по організації конференції комуністів України. Член Всеукраїнського Бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів (квітень – початок липня 1918 р.). На I з'їзді КП(б)У був обраний до ЦК КП(б)У. Учасник розгрому “лівоесерівського” заклоту в Москві на початку липня 1918 р. Після I з'їзду КП(б)У – на підпільній роботі в окупованій Німеччиною та Австро-Угорщиною Україні. З кінця жовтня 1918 р. – секретар підпільного Київського обласного (правобережного) комітету КП(б)У, з кінця 1918 р. до початку лютого 1919 р. – член виконкому Київської Ради робітничих депутатів, що діяла в підпіллі.

У березні 1919 р. на III з'їзді КП(б)У **К.** обраний членом ЦК КП(б)У, на 3-му Всеукраїнському з'їзді Рад його обрали членом ЦВК. З квітня 1919 р. – секретар ЦК КП(б)У, з серпня 1919 р. – член Політбюро ЦК КП(б)У. У липні-грудні 1919 р. очолював Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Під час визволення України від денікінців – член Тимчасового бюро ЦК КП(б)У. З 10 грудня 1919 р. – секретар ЦК КП(б)У. Після 5 конференції КП(б)У – на продовольчій роботі. З грудня 1921 р. – завідувачий організаційним відділом і член Оргбюро ЦК КП(б)У.

З листопада 1922 р. до грудня 1925 р. – секретар Сибірського бюро ЦК РКП(б). В грудні 1925 р. його обрано секретарем ЦК ВКП(б). У 1928 р. ЦК ВКП(б) відряджений для роботи в Україну. На Липневому пленумі ЦК КП(б)У 1928 р. його було обрано Генеральним секретарем (з 1934 р. – першим секретарем) ЦК КП(б)У. Очолював українську партійну організацію до січня 1938 р., коли його було звільнено у зв'язку з переходом на роботу заступником Голови Ради Народних Комісарів СРСР. З травня 1938 р. був позбавлений всіх партійних посад та заарештований. Його звинуватили у належності до т. зв. “Польської Військової Організації” та розстріляли 26 лютого 1939 р. Реабілітовано 14 березня 1956 р.

К. – делегат VI, XII-XVII з'їздів партії. XII з'їзд РКП(б) обрав його кандидатом у члени ЦК РКП(б), XIII з'їзд – членом ЦК РКП(б). На XIV, XV, XVI з'їздах був обраний членом ЦК ВКП(б). З 1928 по 1938 р. – член

Політбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна.

Молотов В'ячеслав Михайлович (прізвище Скрябін) (09.03.1890 р., сл. Кукарка, Вятська губернія – 08.11.1986 р., Москва) – радянський політичний та державний діяч. Народився в родині урядника. Закінчив Казанське реальне училище. Член РСДРП з 1906 р. У 1906 р. заарештований за революційну діяльність та відправлений на заслання у Вологду. У 1911 р. звільнений та у 1912 р. вступив на економічний факультет Санкт-Петербурзького політехнічного інституту, де закінчив два курси. У 1912-1913 рр. секретар редакції газети “Правда”. У 1915 р. засланий в Іркутську губернію, звідки втік у 1916 р. З цього ж року член Руського бюро ЦК РСДРП. З 1915 р. став використовувати партійний псевдонім Молотов. У 1917 р. став депутатом та членом Виконкому Петроградської ради та Петроградського комітету РСДРП(б). У 1918 р. – голова Ради народного господарства Північної області. З 1919 р. уповноважений ЦК РКП(б) та ВЦВК у Поволжі, голова губвиконкому Нижнього Новгороду. З вересня 1920 р. секретар Донецького губкому РКП(б). З 1920 р. кандидат у члени, з 1921 р. член ЦК. В листопаді 1920 р. – березні 1921 р. секретар ЦК КП(б) України. З 16 березня 1921 р. по 21 грудня 1920 р. секретар ЦК ВКП(б). З 16 березня 1921 р. кандидат у члени, а з 1 січня 1926 р. член Політбюро (з 1952 р. – Президії) партії. У 1928-1929 рр. був призначений першим секретарем Московського міського комітету партії. 19 грудня 1930 р. **М.** призначено головою РНК СРСР і Ради Праці та Оборони (з 1937 р. – Комітет оборони). У 1937-1958 рр. депутат Верховної Ради СРСР. З травня 1939 р. зайняв посаду наркома іноземних справ СРСР, залишаючись головою РНК. 6 травня 1941 р. звільнений з посади голови уряду, яку обійняв Й.Сталін. Був призначений його заступником. 30 вересня 1943 р. отримав звання Героя Соціалістичної Праці. У березні 1946 р. при реформуванні РНК у Раду міністрів **М.** втратив посаду першого заступника, залишившись заступником голови Ради міністрів СРСР. У 1947-1949 рр. очолив радянську зовнішню розвідку як голова Комітету інформації при Раді міністрів СРСР. 4 березня 1949 р. звільнений з посади міністра закордонних справ. Після смерті

Сталіна у 1953 р. знову призначений міністром закордонних справ і одночасно Першим заступником голови Ради міністрів СРСР. У 1955 р. став головою комісії з перегляду справ відкритих процесів та закритого суду над військовонаачальниками. 1 травня 1956 р. під приводом невірної політики щодо Югославії звільнений з посади міністра закордонних справ. Призначений міністром державного контролю СРСР. 29 червня 1957 р. звільнений з посад Першого заступника голови Ради міністрів СРСР та міністра державного контролю “за належність до антипартійної групи”, виведений зі складу Президії ЦК та ЦК КПРС. У 1957 р. призначений послом СРСР у Монголії. У 1960-1962 рр. керував радянським представництвом при штаб-квартирі агентства ООН з атомної енергетики (МАГАТЕ) у Відні. Після критики проекту нової Програми КПРС, що готувалася для обговорення на з'їзді партії (1961 р.), **М.** відкликано з Відня (листопад 1961 р.), знято з посади, виключено з партії. З вересня 1963 р. – пенсіонер. Відновлений у партії в 1984 р. за ініціативою редактора журналу “Комуніст” Р.І.Косолапова. Помер на 97-му році життя 8 листопада 1986 р. в Москві. Мав урядові нагороди: 4 ордени Леніна (1940 р., 1943 р., 1945 р., 1950 р.), орден “Знак Почета”, медалі “За оборону Москви”, “За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”, “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.”, “В память 800-летия Москвы”.

Кон Фелікс Якович (30.05.1864 р., Варшава – 28.07.1941 р., Москва) – діяч Комуністичної партії і міжнародного робітничого руху. Після закінчення гімназії навчався у Варшавському університеті. Під час навчання вступив до польської соціалістичної партії “Пролетаріат”. Мав зв'язок з народницькою організацією “Народна воля”. У 1884 р. заарештований та засуджений до 10 років каторги. Після заслання у 1904 р. повернувся у Варшаву. Вступив у Польську соціалістичну партію. З 1906 р. – член ЦК Польської соціалістичної партії, брав участь у роботі Петербурзької ради робітничих депутатів під час революції 1905-1906 рр. У 1906 р. його заарештовано. Після втечі з 1907 р. по 1917 р. перебував в еміграції, спочатку в Галичині, потім у Швейцарії, де увійшов до Ціммервальдського об'єднання. Повернувся в Ро-

сію у травні 1917 р., після лютневої революції, у 1918 р. вступив до РКП(б). Під час денікінщини став членом колегії Наркомпросу РРФСР у Москві, потім знову повернувся в Україну, увійшов до складу Київського губкому КП(б)У, був обраний членом ЦК КП(б)У. У 1920 р. брав участь у роботі Галицького організаційного комітету КП(б)У, Тимчасового революційного комітету Польщі. У грудні 1921 р. – відповідальний секретар ЦК КП(б)У, у 1922 р. – начальник УкрПУРу. У 1922-1923 рр. – секретар Виконкому Комінтерну, у 1924-1935 рр. – член інтернаціональної контрольної комісії Комінтерну. У 1925-1928 рр. – редактор газети “Красная звезда”, пізніше “Рабочей газеты”. У 1930-1931 рр. завідувачий сектором мистецтв Наркомпросу РСФСР. У 1930-х рр. займав різні посади у радянському та партійному апаратах. У 1931-1933 рр. – голова всесоюзного комітету радіомовлення, з 1933 р. – завідувачий музейним відділом Наркомпросу РРФСР, з 1937-1941 рр. – редактор журналу “Наша страна”. Делегат XI з’їзду РКП(б), IV, V, та VI конференцій КП(б)У. Автор ряду статей, брошур та книг з питань історії російського і міжнародного революційного руху. Помер 28 липня 1941 р. у Москві.

Мануїльський Дмитро Захарович (04.10.1883 р., с. Святець Кременецького повіту Волинської губернії – 22.02.1959 р., Київ) – радянський партійний і державний діяч, академік АН УРСР з 1944 р. Закінчив гімназію в м. Острозі, навчався у Петербурзькому університеті. В 1903 р. вступив до РСДРП і вів нелегальну роботу в студентських гуртках Петербурга, працював у Двінську і Кронштадті. В 1906 р. за участь у Кронштадтському повстанні матросів і солдатів засуджений до заслання в Якутію. По дорозі на заслання втік, нелегально працював у Києві, входив до складу Київського комітету РСДРП. Наприкінці 1907 р. емігрував у Париж, входив до складу групи “Вперед”. У 1911 р. закінчив юридичний факультет Сорбонського університету. В 1912-1913 рр. вів нелегальну роботу в Москві й Петербурзі, потім вдруге емігрував за кордон. У травні 1917 р. повернувся в Росію. Делегат VI з’їзду РСДРП(б). Після встановлення Радянської влади – заступник народного комісара продовольчих справ. З 1919 р. входив до складу Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, був членом Всеукраїнського рево-

люційного комітету. Працював народним комісаром земельних справ. Після IV конференції ЦК КП(б)У (1920 р.) – член Тимчасового ЦК КП(б)У, член мирної делегації переговорів з Польщею 1920-1921 рр. У грудні 1921 р. обраний першим секретарем ЦК КП(б)У. Був редактором газети “Комуніст”. У 1922 р. переходить на роботу у Комінтерн. З 1924 р. – член Президії, у 1928-1943 рр. – секретар Виконкому Комінтерну. Голова делегації ВКП(б) у Комінтерні. З 1944 р. до тяжкого захворювання (1953) працював заступником Голови Ради Міністрів Української РСР, з 1944 р. по 1952 р. – міністром закордонних справ УРСР. На XI з’їзді партії був обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б), на XII-XVIII з’їздах обирався членом ЦК партії. На V, VI, VII, VIII конференціях і IX, X, XVI, XVII з’їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920-1923 рр. і 1949-1952 рр. – член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го та 3-го скликань. У 1940 р. йому присвоєно звання професора та вчений ступінь доктора історичних наук. Помер 22 лютого 1959 р. у Києві, похований на Байковому кладовищі. Нагороджений трьома орденами Леніна та іншими орденами і медалями.

Каганович Лазар Мойсейович (22.11.1893 р., с. Кабани Київської губернії – 25.07.1991 р., Москва) – радянський партійний і державний діяч. Народився в сім’ї ремісника. Підлітком працював на шкіряно-взуттєвих підприємствах. Член Комуністичної партії з 1911 р. У 1917 р. – заступник голови Юзівської Ради робітничих депутатів, працював у більшовицьких організаціях Саратова, Гомеля, Могильова, Петрограда, Москви. У 1918-1920 рр. очолював губком партії в Нижньому Новгороді, Вороніжський губревком, входив у Туркестанське бюро ЦК РКП(б). У 1921 р. на профспілковій роботі. У 1920-1930 рр. – кандидат у члени Політбюро, у 1922-1925 рр. – завідувач відділом, секретар ЦК РКП(б), у 1924-1926 рр. – член Оргбюро ЦК ВКП(б), у 1925-1928 рр. – Генеральний секретар ЦК КП(б)У, в 1928-1939 рр. – секретар ЦК ВКП(б). Одночасно – перший секретар МК та ММК партії (1930-1935 рр.), завідувач відділами ЦК (1933-1934 рр.), голова КПК при ЦК ВКП(б), нарком шляхів сполучення (з 1935 р.), нарком важкої промисловості (1937-1938 рр.), нарком паливної промисловості (1939), нарком

нафтової промисловості (1939-1940 рр.). З серпня 1938 р. – заступник голови РНК СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни – член ДКО. З 1946 р. – заступник голови Ради Міністрів СРСР та за сумісництвом міністр промисловості будматеріалів СРСР. З березня по грудень 1947 р. – перший секретар ЦК КП(б)У, потім знову заступник Голови Ради Міністрів СРСР. З березня 1953 р. по червень 1957 р. – перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Член Політбюро (Президії) ЦК ВКП(б)-КПРС у 1930-1957 рр. У червні 1957 р. був виведений зі складу Президії ЦК та ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1-4-го скликань. У 1962 р. виключений з лав КПРС за участь у сталінських репресіях. Незважаючи на численні прохання в партії не поновлений (на відміну від Молотова). Помер 25 липня 1991 р. у Москві. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Герой Соціалістичної Праці (1943 р.).

Хрушов Микита Сергійович (5(17).04.1894 р., с. Калинівка Курської губернії – 11.09.1971 р., Москва) – радянський та партійний діяч, член Президії і Перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР; тричі Герой Соціалістичної Праці.

Народився в сім'ї шахтаря. З дев'яти років почав своє трудове життя пастухом у поміщиків. Закінчив школу з похвальним листом. З 1908 р. став працювати учнем слюсаря на заводі німецького капіталіста Боссе в Донбасі. У 1912 р. – один з організаторів страйку на знак протесту проти кривавої розправи царизму над робітниками Ленських золоторозробок. Після Лютневої революції 1917 р. обраний до Ради робітничих депутатів, а в серпні 1917 р. до об'єднаного військово-революційного комітету. В 1918 р. вступив до лав Комуністичної партії. Воював проти денікінських військ; був політпрацівником у батальйоні, полку і в політвідділі 9-ї Кубанської армії. Після закінчення громадянської війни брав активну участь у відбудові шахт Юзівки, був одним з керівників Рутченківського куша шахт. Незабаром вступив на робітфак при Юзівському гірничому технікумі, де був обраний секретарем партійної організації. В грудні 1923 р. перша Юзівська окружна партійна конференція обрала його членом окружного. У 1925 р. обраний секретарем Петрово-Мар'їнського райкому партії, потім близько трьох

років працював на керівній партійній роботі в Донецьку і Києві. З 1929 р. навчався в Московській промисловій академії, обраний секретарем парткому. Обирався секретарем Бауманського, а потім Краснопресненського райкому партії. У 1932-1934 рр. працював другим, потім першим секретарем Московського міського комітету і другим секретарем Московського обласного комітету ВКП(б). З 1935 по 1938 р. – перший секретар Московського обласного і міського комітетів партії. У січні 1938 р. обраний першим секретарем ЦК КП(б)У.

В роки Великої Вітчизняної війни був членом військових рад Київського особливого військового округу, Південно-Західного напрямку, Сталінградського, Південного, Воронежського і 1-го Українського фронтів, брав активну участь у розробленні планів військових операцій, у боях під Ростовом, Волгоградом, Курськом і Орлом, брав безпосередню участь у визволенні Харкова і Києва, а також інших міст країни, йому було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта. Загалом працював на Україні понад 30 років (1908-1929 рр., 1938-1949 рр.). З грудня 1949 р. по березень 1953 р. – секретар ЦК і перший секретар Московського обласного комітету партії. У квітні 1954 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі “Серп і Молот”. У березні 1958 р. призначений Головою Ради Міністрів СРСР. Делегат XIV (1925), XV (1927), XVII (1934), XVIII (1939), XIX (1952), XX (1956), XXI (1959), XXII (1961) з'їздів партії, XVII (1932) і XVIII (1941) конференцій ВКП(б), з 1934 р. – член Центрального Комітету партії, з 1938 р. – кандидат у члени Політбюро, з 1939 р. – член Політбюро, а потім член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1-6-го скликань, був членом Президії Верховної Ради СРСР. Помер у 1971 р. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденами Суворова 1-го і 2-го ступенів, орденом Кутузова 1-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

Мельников Леонід Георгійович (18.(31)05.1906 р., с. Дегтярівка Брянської області – 16.04.1981 р., Москва) – радянський, партійний і державний діяч. Народився в сім'ї селянина. З 14 років працював на різних підприємствах. У 1924-1928 рр. – секретар районного комітету комсомолу. Член Кому-

ністичної партії з 1928 р. У 1928-1930 рр. служив у РККА. Після закінчення у 1936 р. Донецького індустріального інституту працював на шахті Донбасу, потім на партроботі: завідувачий відділом, секретар Донецького обкому. У 1937-1938 рр. – в Сталінському міськкомі, з 1938 р. – в Сталінському обкомі КП(б)У, секретар, 2-й секретар, потім відповідальний організатор Управління кадрів ЦК ВКП(б). З 1941 р. – перший секретар Карагандинського та Донецького обкомів партії. У 1944 р. призначений першим секретарем Сталінського обкому партії. З 1947 р. – секретар, другий секретар ЦК КП(б)У. У 1949-1953 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Після смерті Сталіна – призначений послом у Румунії. Член Президії ЦК КПРС – 1952-1953 рр. Член ЦК КПРС – 1952-1956 рр. У 1955-1957 рр. – міністр будівництва підприємств вугільної промисловості СРСР, 1957-1958 рр. – перший заступник, 1958-1961 рр. – заступник Голови Ради Міністрів Казахської РСР. 1957-1961 рр. – голова Держплану та Держгортехнагляду (1961) Казахстану. Кандидат у члени ЦК КПРС – 1956-1961 рр. З 1961-1966 рр. – голова Держгортехнагляду РСФСР. У 1966-1981 рр. – голова Держгортехнагляду СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 3, 5, 7, 10 скликань. Помер 16.04.1981 р. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденами та медалями.

Кириченко Олексій Іларіонович (12.02.1908 р., с. Чернобаївка Херсонської губернії – 28.12.1975 р., Москва) – радянський політичний діяч. Член Комуністичної партії з 1930 р. Народився в сім'ї робітника. З 11 років працював батраком, потім ремонтником на залізниці. Після навчання в школі автотракторних механіків працював інструктором-механіком Кустанайського зернорадгоспу в Казахстані, старшим механіком радгоспу “Червоний Перекоп” Каховського району Херсонської області, керівником відділу цього радгоспу. У 1936 р. закінчив Азовсько-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства, працював викладачем у Охтирському технікумі механізації сільського господарства. З 1938 р. – в апараті ЦК КП(б) України, у 1941 р. обраний секретарем ЦК КП(б) України. В роки Великої Вітчизняної війни – член військових рад ряду фронтів. З 1944 р. – секретар ЦК КП(б) України. В 1945-1949 рр. – пер-

ший секретар Одеського обкому та міськкому партії. У 1949-1953 рр. – другий секретар ЦК КП України. У 1953-1957 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Кандидат у члени Президії ЦК КПРС у 1953-1955 рр., секретар ЦК КПРС у 1957-1960 рр. Член Президії ЦК КПРС у 1955-1960 рр. Член ЦК КПРС у 1952-1961 рр. З 1960 р. – перший секретар Ростовського обкому КПРС, директор науково-дослідного інституту у Пензі. З 1962 р. на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 2-5-го скликань. Помер 28.12.1975 р. в Москві.

Підгорний Микола Вікторович (18.11.1903 р., с. Карловка Полтавської губернії – 1983 р., Москва) – партійний та державний діяч. Народився в сім'ї робітника-ливарника. З 1917 р. працював слюсарем в механічних майстернях. У 1921-1923 рр. – секретар Карловського райкому комсомолу. У 1926 р. закінчив робітфак, у 1931 р. – Київський технологічний інститут харчової промисловості. Член Комуністичної партії з 1930 р. Після закінчення навчання працював на підприємствах цукрової промисловості, в обласних цукротрестах. З 1939 р. – заступник наркома харчової промисловості УРСР, заступник наркома харчової промисловості СРСР, з 1942 р. – директор Московського технологічного інституту харчової промисловості. У 1944-1946 рр. – головний Уповноважений уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі на батьківщину. У 1946-1950 рр. – постійний представник Уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. У 1950-1953 рр. – перший секретар Харківського обкому партії, у 1953-1957 рр. – другий секретар ЦК Компартії України. У 1957-1963 рр. – перший секретар ЦК Компартії України, у 1963-1965 рр. – секретар ЦК КПРС. З грудня 1965 р. по травень 1977 р. – Голова Президії Верховної Ради СРСР. Член Президії (Політбюро) ЦК КПРС у 1960-1977 рр.; кандидат у члени Президії ЦК КПРС у 1958-1960 рр.; секретар ЦК КПРС у 1963-1965 рр. Член ЦК КПРС у 1956-1981 рр.; депутат Верховної Ради СРСР 4-9-го скликань. З 1977 р. – на пенсії. Помер у 1983 р. Удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (1963 р.), нагороджений трьома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями СРСР.

Шелест Петро Юхимович (14.02.1908 р., с. Андріївка Харківської губернії – 1996 р.,

Москва) – діяч Комуністичної партії і Радянської держави. Народився в сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність почав з тринадцяти років наймитом. У 1922 р. працював у радгоспі “Улянівка” на Полтавщині. З 1923 р. – робітник-ремонтник на залізничній станції “Основа”, а потім – слюсар Харківського паровозоремонтного заводу. У 1923 р. вступив до лав Ленінського комсомолу. У 1927 р. вчився в Ізюмській радпартшколі. Пізніше – секретар Боровського райкому комсомолу Харківської області. У 1928 р. вступив до КППС. У цьому ж році його направили вчитися до Харківського комуністичного університету ім. Артема, потім він навчався в Харківському інженерно-економічному інституті. У 1932-1936 рр. працював на Маріупольському заводі ім. Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно продовжуючи навчання в Маріупольському металургійному інституті, який закінчив у 1935 р. У 1936-1937 рр. – в Радянській Армії. З 1937 р. – на Харківському заводі “Серп і молот” (начальник цеху, начальник виробництва, головний інженер); його обирали членом партійного комітету підприємства. З 1940 р. – секретар Харківського міського комітету КП(б)У з оборонної промисловості. В роки Великої Вітчизняної війни – завідувачий відділом оборонної промисловості Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на заводах у Саратові, заступник секретаря Саратовського обкому партії з оборонної промисловості. В 1948-1954 рр. був обраний другим секретарем Київського міськкому КП України, в лютому 1957 р. – першим секретарем Київського обкому КП України. В серпні 1962 р. його обрано секретарем ЦК КП України, в грудні того ж року – головою Бюро ЦК КП України з промисловості та будівництва. З липня 1963 р. до кінця травня 1972 р. був першим секретарем ЦК КП України. 26 травня 1972 р. – заступник голови Ради Міністрів СРСР. У квітні 1973 р., після критики його книги “Україно наша радянська” виведений зі складу Політбюро, позбавлений посади і відправлений на “політичну” пенсію. Делегат XX, XXI, XXII з'їздів КППС, з грудня 1963 р. – кандидат у члени Президії ЦК КППС. Делегат XVIII, XIX, XX, XXI та XXII з'їздів КП України. На XVIII з'їзді обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX, XXI

та XXII – членом ЦК КП України. З 1960 р. – кандидат у члени Президії, з 1961 р. – член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 5 та 6 скликань, депутат Верховної Ради УРСР 4, 5 та 6 скликань, член Президії Верховної Ради УРСР. Наприкінці 1984 р. – на пенсії. Помер у Москві в 1996 р., похований на Байковому кладовищі Києва. Нагороджений орденом Леніна та іншими орденами і медалями.

Щербицький Володимир Васильович (17.02.1918 р., Верхньодніпровськ – 16.02.1990 р., Київ) – партійний і державний діяч Української РСР. Народився у поселенні Верхньодніпровськ (нині місто Дніпропетровської області), в сім'ї робітника. У 1934-1935 рр. – на комсомольській роботі. У 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут. Член КППС з 1941 р. На початку 1941 р. його направили на навчання у військову академію. З 1942 р. до кінця війни перебував у діючій армії. З 1945 р. працював у м. Дніпродзержинську: інженер, секретар партбюро коксохімічного заводу ім. Дзержинського. У 1948 р. – завідувачий організаційно-інструкторським відділом Дніпродзержинського міськкому КП України. У 1951-1952 рр. – парторг ЦК КППС на Дніпродзержинському металургійному заводі. У 1952-1954 рр. – перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії. У 1954-1955 рр. – другий секретар, у 1955-1957 рр. перший секретар Дніпропетровського обкому партії. З 1957 р. – секретар ЦК Компартії України. В 1961-1963 рр. – Голова Ради Міністрів УРСР, у 1963-1965 рр. перший секретар Дніпропетровського обкому партії. У 1965 р. знову був призначений Головою Ради Міністрів УРСР. У 1972-1989 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Член Політбюро ЦК КППС у 1971-1989 рр., кандидат у члени Президії (Політбюро) ЦК КППС у 1961-1963 рр., 1965-1971 рр. Член ЦК КППС з 1961 р. Депутат Верховної Ради СРСР 5-11 скликань. Народний депутат СРСР з 1989 р. – на пенсії. Помер 16.02.1990 р. Нагороджений 7 орденами Леніна, 2 орденами Жовтневої революції, медалями. Лауреат Ленінської премії.

Івашко Володимир Антонович (28.10.1932 р., Полтава – 13.11.1994 р., Москва) – радянський та український партійний і державний діяч. Народився в сім'ї робітника. Закінчив у 1956 р. Харківський гірничий

інститут. Трудову діяльність розпочав у 1957 р. асистентом кафедри гірничого інституту. Член Комуністичної партії з 1960 р. У 1962-1973 рр. – на викладацькій роботі у вищих навчальних закладах м. Харкова, обирався секретарем парткому інституту. Кандидат економічних наук, доцент. З 1973 р. – на партійній роботі: завідувач відділу, секретар Харківського обкому партії. З 1984 р. – секретар ЦК КП України. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1986 р. З 1987 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії, з 1988 р. – другий секретар ЦК Компартії України. Член ЦК КПРС з квітня 1989 р. У вересні 1989 р. обраний першим секретарем ЦК Компартії України. Член Політбюро ЦК КПРС з грудня 1989 р. Депутат Верховної Ради 11 скликання. Народний депутат СРСР. З червня 1990 р. – голова Верховної Ради України. В червні 1990 р. не був переобраний першим секретарем ЦК КПУ, але обраний заступником генерального секретаря ЦК КПРС (посада уведена вперше). Займав цю посаду до ХХІХ з'їзду КПРС, відмовившись від посади Голови Верховної Ради України. Під час путчу ГКЧП виконував обов'язки Генерального секретаря. З 1992 р. на пенсії. Помер 13.11.1994 р. у Москві.

Гуренко Станіслав Іванович (30.05.1936 р., Іловайськ Донецької області) – український політик. Народився в сім'ї вчителів. Закінчив Київський політехнічний інститут. З 1958 р. – інженер-технолог, старший інженер-конструктор, завідувач лабораторії Донецького машинобудівного заводу ім. ЛКСМУ. У 1963-1964 рр. – старший викладач Донецького політехнічного інституту. З 1964 р. – заступник головного технолога, головний технолог, заступник головного інженера, головний інженер машинобудівного заводу ім. ЛКСМУ. У 1970-1976 рр. – директор Донецького машинобудівного заводу. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1976 р. – секретар Донецького ОК КПУ. У 1980-1987 рр. – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З липня по вересень 1986 р. – змінний заступник голови Держкомісії в Чорнобилі. З 1987 р. – секретар, 2-й секретар ЦК КПУ. У 1990-1991 рр. – перший секретар ЦК Компартії України, член Політбюро ЦК КПРС. У 1991-1998 рр. – науковий консультант НВК “Енергія”, заступник директора СП “Наваско”. Депутат Верховної Ради УРСР 10-11 скликань, у 1989-1991 рр. – народний

депутат СРСР. Народний депутат України 12(1) скликання з березня 1990 р. (1-й тур) до січня 1993 р. (склав повноваження за власним бажанням), Іванківський виборчий округ № 219, Київська область, член комісії з питань Чорнобильської катастрофи. На час виборів – другий секретар ЦК КПУ. Народний депутат України 3-го скликання з 03.1998 р. по 04.2002 р. від КПУ № 25 в списку. На час виборів – заступник директора СП “Наваско” (м. Київ), радник ЦК КПУ. Голова комітету з питань економічної політики, управління народного господарства, власності та інвестицій (з 07.1998 р. по 02.2000 р.), потім – член комітету з питань економічної політики, управління народного господарства, власності та інвестицій; член фракції КПУ (з травня 1998 р.). Член Ради НБУ (з 07.1999 р. по 05.2000 р.). Народний депутат України 4-го скликання (з 05.2002 р. по 05.2006 р.) від КПУ № 7 у списку. Голова комітету з питань економічної політики, управління народного господарства, власності та інвестицій (05.2002-05.2006 рр.); член фракції КПУ (05.2002-05.2006 рр.). Нагороджений орденами Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора.

Літ.: *История УССР*. – [Б. г.] : [б. и.], [б. г.]. – Т. 6. – С. 333-336; *История Украины* (Неупереджений погляд). – [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – С. 341, 360; *Маршрутами історії* / упоряд. Ю. І. Шаповал ; редкол. : Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. – К. : Політвидав України, 1990; *Українська радянська енциклопедія*. – [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – Т. 3. – С. 24, 97; Т. 6. – С. 277; Т. 8. – С. 464-465; *Боффа Дж.* История Советского Союза / Дж. Боффа. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин 1917-1941; Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг. : пер. с итал. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 632 с.; *Страницы истории советского общества*: Факты. Проблемы, люди / под общ. ред. А. Т. Кинкулькина ; сост. : Г. В. Клокова и др. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.; *Андреев А.* Горизонты: Повесть о Станиславе Косиоре / А. Андреев. – М. : Политиздат, 1977. – (Пламенные революционеры). – 407 с.; 2-е изд. – 1979. – 407 с.; *О Станиславе Косиоре*: Воспоминания, очерки, статьи / сост. : М. Б. Погребинский. – М. : Политиздат, 1989. – 271 с.; *Шикман А.* Деятели отечественной истории : биограф. справ. / А. Шикман. – М. : АСТ – ЛТД, 1997. – 448 с.; *Политбюро*, Оргбюро, Секретариат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС : справочник. – М. : Политиздат, 1990. – С. 173, 113; *Медведев Р. А.* Они окружали Сталина /

Р. А. Медведев. – М. : Политиздат, 1990. – С. 12-88; *Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии* / сост. Ю. А. Аксютин. – М. : Политиздат, 1989. – 367 с.; *Украинская советская энциклопедия*. – [Б. м.] : [б. и.], [б. г.]. – Т. 12. – С. 116; *Субтельний О.* Україна. Історія / О. Субтельний. – [Б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – С. 432; *Крушинський В. Ю.* Історія України. Події. Факти. Дати : довідник / В. Ю. Крушинський, Ю. А. Левенець. – К. : Зодіак-еко, 1993.

Бабенко В.А.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ (1879-1926) – український державний, громадсько-політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист.

Народився в родині Василя та Ольги (уроджена Марченко) Петлюр, полтавських міщан козацького походження. Початкову освіту здобув у церковно-приходській школі та духовній бурсі, з 1895 р. навчався в Полтавській

духовній семінарії. Політичну кар'єру розпочав як представник соціалістичного руху, поширеного на той час в Європі та Російській імперії. В 1900 р. вступив до Революційної української партії (РУП). Під загрозою арешту виїхав восени 1902 р. на Кубань до Катеринодара, де вчителював і брав участь в експедиції з дослідження архівів історії Війська Запорозького під керівництвом російського вченого Ф.Щербини. З 1905 р. – член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

У 1911 р. (дату подав у листі до М.Грушевського) переїхав до Москви, для заробітку працював бухгалтером у приватно-транспортному товаристві. Водночас, спільно з О.Саліковським, заснував у 1911-1912 рр. і редагував часопис “Украинская жизнь”. До 1917 р. був також співробітником і редактором багатьох українських видань (“Селянин”, “Воля”, “Слово”, “Вільна Україна”, “Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, “Рада”, “Україна”) у Києві та Львові.

Під час Першої світової війни працював заступником уповноваженого Всеросійського союзу земств і міст з питань постачання російської армії. Як голова Українського військового комітету Західного фронту був де-

легований у травні 1917 р. на I Всеукраїнський військовий з'їзд. На II Всеукраїнському військовому з'їзді (червень 1917 р.) обраний головою Українського генерального військового комітету (УГВК). Член Української Центральної Ради. З утворенням Генерального Секретаріату (15.06.1917 р.) призначений генеральним секретарем військових справ, однак офіційно обійняв цю посаду 15 листопада 1917 р. Відстоював ідею створення національних збройних сил. За його участі було сформовано з полонених Українських січових стрільців окрему військову частину під командуванням Є.Конювальця. Наприкінці грудня 1917 р. через незгоду з політикою голови Генерального секретаріату В.Винниченка вийшов з уряду та з власної ініціативи створив Гайдамацький кіш Слобідської України, який зіграв вирішальну роль у ліквідації більшовицького повстання в Києві проти Центральної Ради (січень 1918 р.). Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. відмовився співпрацювати з гетьманським урядом. Очолював Київське губернське земство, потім – Всеукраїнську спілку земств. У липні 1918 р. був заарештований та ув'язнений на чотири місяці за підозрою у підготовці антидержавного заклоту. В тюрмі займався перекладами з російської на українську мову своїх літературних нарисів з “Украинской жизни” (пізніше вийшли окремою книжкою під назвою “Незабутні”), також підготував до друку працю “Підготовка народу та війська до захисту батьківщини”. З утворенням Директорії (14.11.1918 р.), керівного органу протигетьманського повстання, увійшов до її складу як Головний отаман військ УНР (обраний заочно). Після звільнення 12 листопада 1918 р. з Лук'янівської в'язниці виїхав до Білої Церкви й очолив повстанські війська, які 18 грудня 1918 р. з тріумфом увійшли до столиці.

Після відступу Армії УНР з Києва та виїзду В.Винниченка за кордон (11.02.1919 р.) фактично став головою Директорії УНР (офіційно обійняв посаду 9.05.1919 р.). Задля державних інтересів вийшов із УСДРП, що свідчило про завершення еволюції його поглядів у бік національно-державницької ідеї. Впродовж десяти місяців очолював збройну боротьбу за незалежність українського народу. У листопаді 1919 р. перебрав на себе верховне керівництво республікою (після

виїзду за кордон членів Директорії Ф.Швеця та А.Макаренка). Іменем Директорії отримав право одноосібно затверджувати всі закони і постанови. Восени 1919 р. внаслідок украї несприятливої зовнішньополітичної ситуації Армія УНР опинилася у “трикутнику смерті” – в оточенні білої армії генерала А.Денікіна, більшовицьких військ і польської армії генерала Ю.Галлера. Після військової наради у Чарторії (4.12.1919 р.) Армія УНР за його наказом вирушила під командуванням М.Омеляновича-Павленка у Зимовий похід по денікінських та радянських тилах. Рейд тривав до травня 1920 р., при війську перебувала частина уряду УНР, з середини лютого 1920 р. до походу приєднався прем’єр-міністр УНР І.Мазепа.

З метою виведення України з міжнародної ізоляції й пошуку союзників у боротьбі з радянською Росією пішов на компроміс із Ю.Пілсудським і прийняв умови польського уряду, відповідно до яких Україна втратила частину своїх західних земель (162 тис. кв. км). Кордон між Польщею та Україною мав пройти по р. Збруч, залишаючи під Польщею Галичину, Волинь і Полісся. 21 квітня 1920 р. між УНР та Польщею було укладено політичну, а 24 квітня – воєнну конвенцію про спільні дії проти Червоної армії. Угода передбачала наступ на Україну з’єднаних військових частин УНР й армії Ю.Пілсудського під загальним командуванням поляків. Варшавський договір отримав негативну оцінку з боку опонентів, а також певної частини його прихильників. Підписання у жовтні 1920 р. прелімінарної угоди між Польщею та радянською Росією фактично анулювало попередні польсько-українські домовленості й залишило українське військо наодинці з більшовиками. Після тяжких боїв на теренах України Армія УНР (35 тис. вояків) наприкінці листопада 1920 р. відступила за р. Збруч і була інтернована на території Польщі в таборах Каліш, Олександрув, Ланцут, Вадовице, Петроків та ін. З 21 листопада 1920 р. під його керівництвом почав діяти в Польщі Державний центр УНР в екзилі. Він включав Директорію, уособлювану її головою та Головним отаманом, уряд УНР, Армію УНР та державні установи з їх службовцями. Конституційною основою існування і діяльності Державного центру УНР в екзилі став “Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства

УНР”, затверджений Директорією 12 листопада 1920 р. Разом з урядом перебував деякий час у Тарнові, потім – Варшаві. Після вимог СРСР видати його радянській владі переїхав наприкінці 1923 р. до Будапешта, звідти – до Відня і Женеви, а в 1924 р. – до Парижа. На теренах Франції продовжував керувати діяльністю екзильного уряду, заснував тижневик “Тризуб”, займався публіцистикою.

Убитий 25 травня 1926 р. на вул. Расіна в Парижі пострілами більшовицького агента С.Шварцбарда. Похований на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

В історію Української держави увійшов як безперечний лідер національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. і як один із видатних діячів ХХ століття.

Літ.: Феденко П. Головний Отаман. Із культурної та політичної діяльності Симона Петлюри / П. Феденко. – Мюнхен-Лондон : [б. в.], 1976; Прохода В. Українська армія та Головний Отаман С. Петлюра / В. Прохода. – Прага : [б. в.], 1930; Доценко О. Літопис Української революції: матеріали і документи до історії української революції 1917-1923 / О. Доценко. – Т. 2. – Кн. 4. – Київ ; Львів : [б. в.], 1923; Збірник пам’яті Симона Петлюри. – К. : [б. в.], 1997; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : [б. в.], 2001; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – К. : [б. в.], 2002; Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – Торонто : [б. в.], 1952; Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. : [б. в.], 1990; Королів-Старий В. Народний герой Симон Петлюра (спроба характеристики) / В. Королів-Старий. – К. ; Прага : [б. в.], 1919; Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. – К. : [б. в.], 1997; Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : [б. в.], 1999.

Ралдугіна Т.П.

ПЛАТОН (давньогрец. Πλάτων) (427-347 рр. до н. е.) походив з афінського аристократичного роду. Справжнє ім’я **П.** – Арістокл, а Платон – прізвисько (від давньогрец. “платюс” – “широкий”, “широкоплечий”). У цілому система поглядів **П.** складається з: 1) вчення про буття; 2) вчення про Бога; 3) вчення про світ; 4) вчення про походження світу; 5) вчення про душу; 6) вчення про пізнання; 7) вчення про моральність; 8) вчення про суспільство.

Філософія **П.** є оригінальним вченням про ідеї. Відповідно до цього вчення світ чуттєвих речей не є світом дійсно суцього: чуттєві речі безперервно змінюються, то виникають, то гинуть. Усім тим, що є в них справді суцим, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним прообразам, які **П.** називає ідеями. Ідеї вічні, незмінні, безвідносні; вони не залежать від умов простору і часу. По відношенню до чуттєвих речей ідеї є одночасно і їх причинами, і тими зразками, за якими були створені ці речі. Водночас ідеї є також метою, якої прагнуть істоти чуттєвого світу. Платонівська ідея або "ейдос" – фактично об'єктивоване поняття.

П. був засновником того, що пізніше отримало назву ідеалізму. Його погляди сформульовані у міфі про печеру з "Держави". На думку **П.**, справжні цінності буття утворюють особливий позафізичний світ – Гіперуранію. Цей світ складають безтілесні прообрази, зразки, проекти, ідеї, ейдоси речей, тварин, людей, чеснот та цінностей. Ейдоси ніким і нічим не народжені, існують вічно, вони незмінні й непорушні. Позірний світ, доступний почуттям, утворюється при втіленні ейдосів у хаотичній, плинній, змінній *хорі* (матерії). Світ, який ми знаємо, – це лише тіні світу ейдосів.

Ідеальний світ **П.** протистоїть звичайному світові не тільки як абстрактне – конкретному, сутність – явищу, але і як добро – злу. Тому найвищою ідеєю **П.** виступає ідея добра як такого – джерело істини, краси і гармонії. Ідея добра виражає безликий аспект філософії **П.**, тоді як Бог-творець – особисте начало. Бог і ідея добра дуже близькі.

Філософія **П.** характеризується також своєрідним протиставленням тіла і душі. Тіло – смертне, а душа безсмертна. Індивідуальна душа складається з двох частин: розумної і нерозумної. За допомогою першої частини людина здатна мислити, а друга сприяє почуттям.

На протиставленні тіла і душі ґрунтується гносеологія **П.** Суть теорії пізнання **П.** полягає в тезі, що "знання – це пригадування (анамнез)" того, що колись душа знала, а потім забула. Метод анамнезу – метод сходження до ідей, до загального не шляхом узагальнення часткового і одиничного, а шляхом пробудження в душі забутого знання. Найголовнішим у методі анамнезу є мистецтво логічного мислення, філософської бесіди.

Вчення **П.** про державу ґрунтується на його філософських поглядах. Будучи представником ідеалістичного напрямку у філософії, він розрізняв світ ідей і світ речей, явищ. Істинним буттям, на його думку, є лише світ ідей, які досягаються розумом, а сприйняті відчуттями явища не є істинними. Світ явищ не абсолютно відокремлений від світу ідей, а є його спотвореною копією, слабкою тінню. Відповідно, наявні форми держави є лише спотвореними відображеннями деякої ідеальної, справедливої держави і людини – тирана.

Спостерігаючи недосконалість державного устрою, **П.** висуває власний зразок державної досконалості, яка в історії філософії отримала назву "ідеальна держава **П.**". За часів "золотого віку" всі держави й суспільства мали "досконалий лад". Пізніше вони "зіпсувалися" через "панування корисливих інтересів", що диктували відповідні вчинки людей.

На думку **П.**, висловлену ним у трактаті "Держава", головною основою ідеальної держави є справедливість. Вона полягає в тому, щоб кожному громадянину було відведено особливе заняття, найбільш відповідну його натурі роботу, тобто справедливість є відповідність реальної речі своїй ідеї, адже держава тоді є ідеальною, коли кожен громадянин діє у згоді зі своєю власною сутністю. Беручи за основу ступінь користі в державних правліннях, **П.** виводить чотири різновиди держав:

1. *Тимократія*. При владі тут перебувають честолюбці, однак держава зберегла риси "досконалого" ладу. Держава такого типу звільняє правителів і воїнів від ремісничих та землеробських робіт. Правителі велику увагу приділяють спортивним вправам, хоча й тут уже помітне бажання збагатитися, а це, власне, є початком олігархії.

2. *Олігархія*. Така держава має чіткий розподіл на правлячий і підлеглий класи – багатих та бідних. Бідні повністю підкоряються панівному класу, роблячи його життя абсолютно безтурботним.

3. *Демократія*. За такого ладу роз'єднаність бідних і багатих ще більше посилюється. У зв'язку з цим починаються повстання, часом кровопролитні, виникає боротьба за владу. Це зрештою призводить до найгіршої державної системи – тиранії.

4. *Тиранія*. **П.** вважав, що надлишок певних дій призводить до прямо протилежного результату. Так трапилося і з демократією.

Виникає такий державний устрій, за якого воля відсутня взагалі.

П., створюючи власний зразок держави, вважає, що всі існуючі види державного устрою недосконалі не тому, що вони ґрунтуються на соціальній нерівності, а тому, що ця соціальна нерівність не відповідає природній нерівності людей. Така природна нерівність породжена неоднорідністю душі. В ідеальній державі існують три групи громадян, три стани і така держава сповнена чеснот. Розумній частині душі, чеснота якої у мудрості, має відповідати стан правителів-філософів; шаленій частині, чеснота якої в мужності, – стан воїнів (стражів); нижчій, хтивій частині душі – стан землеробів і ремісників. Ця держава найбільш справедлива, оскільки в ній усі служать їй як певній цілісності й усі займаються своїми справами, не втручаючись у справи інших.

До нас дійшло 36 творів **П.**, виданих та розбитих на 9 тетралогій Трасилом Олександрійським, придворним астрологом імператора Тиберія.

Літ.: *Бородай Т. Ю.* Платон / Т. Ю. Бородай // Антична філософія : енциклопед. слов. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – С. 565-574; *Платон.* Собрание сочинений : в 3 т. : в 4 кн. / Платон. – М. : Мысль, 1968-1973. – (Серія : Философское наследие).

Рибкало В.А., Козаков В.М.

ПЛЮЩ ІВАН СТЕПАНОВИЧ (11.09.1941 р., с. Борзна (тепер місто) Чернігівської обл.) – український державний і політичний діяч. Закінчив у 1967 р. агрономічний факультет Української сільськогосподарської академії (тепер Національний

університет біоресурсів і природокористування України (НУБіП України)) та в 1979 р. Академію суспільних наук при Центральному Комітеті Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС), тепер Російська академія державної служби при Президенті Російської Федерації (РАДС). Кандидат економічних наук з 2001 р. Нагороджений орденами: Трудового Червоного Прапора, “Знак Пошани”, Герой України (2001), орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня (2007) та V ступеня (1996), Хрестом Івана

Мазепи (2010), Почесний член Чернігівського земляцтва у Києві.

З 1959 р. працював у сільському господарстві Київської області: бригадир, агроном, голова колгоспу, директор радгоспу, заступник директора Баришівського тресту овоче-молочних радгоспів. З 1975 р. – на партійній роботі: інструктор, заступник завідувача відділу сільського господарства Київського обласного комітету Комуністичної партії України (КПУ). В 1981-1982 рр. – директор Київського спеціалізованого тресту овоче-молочних радгоспів. З 1982 р. – завідувач відділу сільського господарства і харчової промисловості Київського обкому КПУ. В 1984 р. – перший заступник голови, голова виконавчого комітету Київської обласної ради народних депутатів, а з 1990 р. – голова Київської обласної ради народних депутатів. Водночас у 1985-1990 рр. – депутат, заступник Голови Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (ВР УРСР). У 1990-1994 рр. – депутат ВР УРСР/народний депутат Верховної Ради України. З травня 1990 р. – член Президії ВР УРСР, а з червня 1990 р. – перший заступник Голови ВР УРСР/України. З грудня 1991 р. по травень 1994 р. та з лютого 2000 р. по травень 2002 р. – Голова Верховної Ради України. В 1992-1994 рр. – співголова Комісії з розробки нової Конституції України. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах (1994). З 2002 р. – народний депутат України, член Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, заступник керівника групи з міжпарламентських зв'язків з Ірландією. У 2007 р. – Секретар Ради національної безпеки і оборони України, а з листопада цього року – депутат Верховної Ради України по багатомандатному загальнодержавному округу Блок “Наша Україна – Народна Самооборона”. Член Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, член групи з міжпарламентських зв'язків з Аргентинською Республікою та Республікою Казахстан. Автор книги-сповіді про перші роки незалежної Української держави “Хто ми і куди йдемо” (1993).

Літ.: *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Голова під вінок* : [Про Івана Плюща] // Демокр. Україна. – 1994. – 23 черв. –

С. 1; Сокол А. Иван Плющ. Кто он, куда ведет?: Штрихи к политическому портрету / А. Сокол // Киев. новости. – 1994. – 24 июня. – С. 3; *Хто є хто: влада, політика, громадська діяльність*. – [б. м., б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”*. – [б. м., б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>; *Кто есть кто в библиотечной сфере России и СНГ : Биограф. довід.* – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/dict.html>

Купрійчук В.М.

ПОВІТ – адміністративно-територіальна одиниця у Великому Князівстві Литовському і Речі Посполитій. На сучасному етапі **П.** – середня адміністративно-територіальна одиниця в Республіці Польща. Етимологічно термін “повіт” походить від слова “віче” і дослівно означає район, у якому чоловіче населення здатне зібратись на єдине віче для вирішення місцевих питань. Ієрархічно стоїть нижче від польського воєводства або російської губернії і вище ніж українська-російська волость або польська гміна.

Вперше слово **П.** з’являється в письмових джерелах XIV ст. Великого князівства Литовського. На території Галицької Русі, західної Волині та західного Поділля в складі Польського королівства до 30-х рр. XV ст. **П.** являли собою округи, якими управляли воєводи (призначалися з місцевого населення і підпорядковувалися старостам). З утворенням Руського, Белзького і Подільського воєводств ці землі також були поділені на **П.** Управляв **П.** гродський староста, що відав адміністративними, судовими, а іноді й військовими справами. З поширенням на українські землі польського права у кожному **П.** діяв гродський суд (очолював староста) та виборний земський суд, які обслуговували переважно шляхту (передусім землевласницьку). До середини XVI ст. деякі з **П.** склалися зі свого роду підповітів на чолі зі старостами нижчого рангу. У Волинській, Східноподільській і Київській землях до 1566 р. **П.** були старостинськими округами, а у створених цього ж року Волинському і Брацлавському воєводствах, а також у Київському воєводстві (існувало з 1471 р.) – судово-адміністративними округами. В роки національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр. на території Гетьманської держави було скасовано **П.** і запроваджено полково-

сотенну систему адміністративно-територіального і військового управління. Після входження українських земель до складу Австрійської монархії на території Галичини і Буковини запроваджувався поділ на округи і дистрикти. Українські землі, що потрапили під владу Російської імперії, були остаточно поділені в кінці XVI ст. на губернії. Дистрикти місцевим населенням традиційно іменувалися **П.**, що знайшло вияв в українській та польській суспільно-політичній та науковій літературі XIX-XX ст. Поділ на дистрикти проіснував до розпаду Австро-Угорщини. Повітовий поділ зберігався в УРСР до 1923 р., коли внаслідок адміністративної реформи замість 102 повітів було створено 52 округи. В 1919-1939 рр. повіт був адміністративно-територіальною одиницею на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі.

Літ.: *Довідник з історії України* / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 2011; *Історія державної служби в Україні* / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009; *Малий словник історії України* / відп. ред. Валерій Смолій. – К. : Либідь, 1997; *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб. : [б. и.], 1896. – Т. XIX.

Годзюр М.В.

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ – сукупність світоглядно-ідеологічних та науково-теоретичних поглядів на природу суспільства, держави, державної влади та політичної діяльності, які сформувалися в межах розвитку філософських систем періоду Нового часу, насамперед – XVII ст. Хоча формально епоха Нового часу охоплює значно більший історичний проміжок (з середини XVII ст. аж до початку Першої світової війни в 1914 р.), під **П.ф.Н.ч.** переважно маються на увазі погляди та доктрини, які сформувалися в межах англійської філософії саме XVII ст. Наступні етапи розвитку філософської та політичної думки в історичний період Нового часу відокремлюються в самостійні розділи – переважно французька за походженням філософія Просвітництва (XVIII ст.), німецька класична філософія (кінець XVIII – початок XIX ст.) тощо. Найбільш видатними представниками **П.ф.Н.ч.** в такому контексті вважаються англійські філософи Т.Гоббс (1588-1679) та Дж.Локк (1632-1704).

На становлення та розвиток **П.ф.Н.ч.** справили істотний вплив загальні світоглядно-філософські установки тогочасної філософії в цілому, однією з провідних проблем якої вважалася методологія наукового пізнання. В такому контексті Т.Гоббс (основні роботи з державно-політичних питань – “Про громадянина”, “Левіафан”) виходив з ідеї про універсальність методів точних наук (насамперед – математики та геометрії) в науковому пізнанні в цілому та про придатність таких методів для дослідження суспільних процесів. Суспільство з такого погляду тлумачиться як певний механізм, функціонування якого можна звести до конкретних, наочних елементів. Загалом Т.Гоббс відокремлює два історичних прошарки або етапи суспільного життя: “цивільне” та “природне”. Хоча з історичної точки зору “природне” існування переує “цивільному”, але з точки зору методологічної встановити зміст “природного” життя можна, вилучивши все, що має “цивільний” характер – насамперед інститути державності та похідні від них суспільні відносини.

Встановлений Т.Гоббсом у зазначений спосіб зміст “природного” життя у своїй основі зводиться до стану *bellum omnium contra omnes* (лат.) – “війни всіх проти всіх”. У такому контексті можна стверджувати, що Т.Гоббс виявився одним з перших філософів та ідеологів, який дійшов висновку, що людина походить не від Бога або богів, а з царини дикої природи з її всепроникною та безжалюю боротьбою за існування. З іншого боку, розум, притаманний людям, але відсутній у тварин, накладає певні обмеження на “війну всіх проти всіх”. Насамперед це виявляється в тому, що люди в принципі спроможні раціонально досягнути загальні, спільні для всіх негативні наслідки “війни всіх проти всіх” та зупинити або, щонайменше, стримати її шляхом укладання угоди, що має обмежити права кожного заради виживання всіх (т.зв. вимоги “природних законів розуму”).

Але, разом з тим, одного розуму та суспільної угоди для приборкання “війни всіх проти всіх”, на думку Т.Гоббса, недостатньо. Суспільна угода, яка мусить припинити “війну всіх проти всіх”, має бути підтримана організованою силою, яка за допомогою страху подавить егоїстичні прагнення окремих осіб та, в такий спосіб, забезпечить до-

тримання угоди. Отже, принципи раціональності вимагають зупинити “війну всіх проти всіх” за допомогою суспільної угоди, а так само раціонально усвідомлена необхідність виконання цієї угоди викликає до життя появу державності у вигляді інституту організованого насильства. Хоча, за Т.Гоббсом, держава й виникає “шляхом зосередження усієї сили та влади в одній людині або зборах людей, які б більшістю голосів могли звести усю волю громадян в єдину волю”, тобто теж на основі певного суспільного договору, але її реальна соціальна роль полягає в іншому. Держава, насамперед, це “загальна влада, що тримає людей в страху та спрямовує їх дії до загального блага”. Таку державу Т.Гоббс позначає метафорою “Левіафан” – за ім’ям міфічного біблійного чудовиська. Саме держава своєю організованою силою замінює стихійні природні закони “війни всіх проти всіх” на раціонально обґрунтовані закони цивілізованого суспільного життя.

Таким чином, фундаментальними підвалинами державності виступають раціональність та організоване насильство. Хоча Т.Гоббс і вважав ідеальною формою державного устрою абсолютистську монархію, але сама його теорія походження держави опосередковано завдавала потужного удару по світоглядно-культурним основам середньовічної монархічної державності, оскільки усувала з таких основ сакральний, священний елемент, зводячи їх до раціональності та сили. В такому контексті теорія Т.Гоббса являла собою теорію сучасної, суто світської держави, яка не потребує священної, божественної легітимації.

Інший представник **П.ф.Н.ч.** Дж.Локк (основна державно-політична робота – “Два трактати про уряд”) погоджувався з Т.Гоббсом щодо історичної періодизації суспільного життя на “природний” та “цивільний” стани. Але сам “природний” стан суспільства та джерела походження держави він трактував зовсім інакше, практично – протилежним чином. “Природний” стан Дж.Локк розуміє не як “війну всіх проти всіх”, а навпаки – як стан людської злагоди, миру та рівності. Саме в “природному” стані суспільства виникають та формуються “невід’ємні права людини”, ідею яких висунув та сформулював саме Дж.Локк. До таких прав він зараховував право на життя, право на особисту сво-

боду та право на власність, яка створена або придбана власною працею.

Джерелом походження держави у Дж.Локка, як і в теорії Т.Гоббса, виступає раціонально обгрунтований суспільний договір. Але метою такого договору є не придушення “війни всіх проти всіх” організованою силою державного “левіафана”, а забезпечення невід’ємних прав людини. В умовах “цивільного”, забезпеченого державою існування, особисті свободи людини обмежуються тією мірою, якою це необхідно для захисту його ж власних прав та майна. Така концепція слугувала Дж.Локку теоретичною основою для заперечення ідеї абсолютної монархії. Ця остання, за Дж.Локком, настільки ж гірша за “природний” стан, наскільки кігті лева небезпечніші за когиточки тхора. Розвиваючи концепцію заперечення абсолютизму Дж.Локк одним з перших висунув ідею розподілу влад. Влада, за Дж.Локком, розподіляється на законодавчу (парламент), сумлінну (уряд) та федеральну (король, до компетенції якого входить зовнішня політика), причому законодавча влада є верховною по відношенню до інших гілок.

Державно-політичні погляди Дж.Локка слугували теоретико-методологічною основою для запровадження у Великій Британії державного устрою конституційної монархії наприкінці XVII ст. та помітно вплинули на ідеологію та практику американської і французької революцій XVIII ст. В загальному плані теорія державного устрою Дж.Локка виступала світоглядною основою політичної філософії сучасного лібералізму.

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні, та методологічні проблеми* / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; *Гоббс Т. Собрание сочинений* : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : [б. и.], 1989. – Т. 1. – 624 с.; *Локк Д. Сочинения* : в 3 т. / Д. Локк. – М. : [б. и.], 1988. – Т. 3. – 670 с.

Бакаєв Ю.В.

ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ (бл. 1660-1724) – Чернігівський полковник (1706-1724) та наказний гетьман (1722-1724). Походив з багатого козацько-старшинського роду. Його батько – Леонтій Артемович був сотником Чернігівського полку, генеральним бунчужним, генеральним осавулом та полковником Переяславського полку. Освіту **П.** здобув у Києво-Могилянській

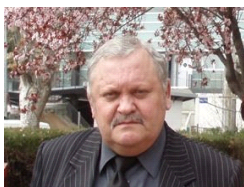
колегії. Службову кар’єру **П.** розпочав з посади значкового товариша, а з 1706 р. став Чернігівським полковником. Добра освіта і природний розум, родинні зв’язки з багатьма впливовими старшинами та багатство швидко зробили **П.** одним з найвпливовіших старшин Гетьманщини. На Глухівській раді у листопаді 1708 р. він був одним із кандидатів на гетьманство. Більшість старшин були на його боці, але шальки терезів на користь гетьманства І.Скоропадського схилив цар Петро I сказавши про **П.**: “Цей дуже хитрий, він може урівнятися з Мазепою”. Аби задобрити **П.**, якого цар побоювався, він видав йому грамоти на нові земельні володіння. **П.** належав до тієї частини козацької старшини, яка прагнула до збереження традиційних “старовинних прав і вольностей”, а тому він був прихильником ведення політики в рамках договірних статей Б.Хмельницького 1654 р. Тому підписання нових статей при обранні гетьмана І.Самойловича, які значно обмежували владу гетьмана, та призначення царем стольника Ізмайлова наглядати за діями гетьмана і козацької старшини **П.** розцінив як грубі порушення давнього звичаю. Крім того, відхід від традиційної практики обрання на полковничі уряди і призначення на них російських чиновників, покладання на плечі українського населення обов’язку утримувати численне російське військо, розквартироване на Гетьманщині, виснажливі для козацтва “канальні” роботи на будівництві Ладозького та Волго-Донського каналів, створення Малоросійської колегії, яка мала замінити гетьманський уряд, не сприяло лояльному ставленню **П.** до царату.

Після смерті І.Скоропадського (1722) згідно з наказом Сенату **П.** стає наказним гетьманом, хоча старшина просила царя провести вибори нового гетьмана. Невдовзі після призначення **П.** наказним гетьманом до Глухова приїздить президент Малоросійської колегії С.Вельямінов, маючи на меті змінити існуючий адміністративно-політичний і судовий устрій Гетьманщини. Цим намірам царату рішуче заперечувала козацька старшина на чолі з наказним гетьманом. Очолювана **П.** опозиція продовжувала наполягати на проведенні виборів гетьмана і на усуненні Вельямінова, який взяв під свій особистий контроль збір податків і заборонив Генеральній військовій канцелярії відправляти

універсали без його підпису. Протистояння **П.** і Вельямінова набуло характеру гострого політичного конфлікту. У травні 1723 р. **П.** відправив до Санкт-Петербурга депутацію старшин (І.Корещкий, І.Данилович, Д.Володковський, Г.Граб'янка, М.Ханенко) з копіями документів, що свідчили про наклепницький характер звинувачень, висунутих Вельяміновим. Цар наказав **П.** прибути до столиці разом з генеральним суддею І.Чарнишом та генеральним осавулом С.Савичем. Старшина намагалася передати цареві чолобитну про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана, але цар наказав заарештувати всю старшину, що перебувала в Санкт-Петербурзі, а в Україні заарештувати і доставити в столицю Апостола, Жураківського та Лизогуба. У жовтні 1723 р. **П.** потрапив у Петропавлівську фортецю, де, пробувши більше року, помер 18(29) грудня 1724 р. За свідченнями деяких джерел, саме тут була проголошена знаменита промова **П.** перед царем, який начебто відвідав його перед смертю. Ця полум'яна промова на захист рідного народу і своєї країни була вміщена в "Історії Русів", а в Україні була широко поширена в рукописних списках. **П.** був похований у Санкт-Петербурзі при церкві св. Симеона Странноприймця за Малою Невкою. Через рік, після смерті царя Петра I, сім'ї **П.** було повернено все конфісковане майно і землі.

Літ.: *Василенко М.* Павло Полуботок // Україна / М. Василенко. – [Б. м. : б. в.], 1926. – Т. VI; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України с додатками та доповненнями / М. Грушевський. – Донецьк : [б. в.], 2004; *Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. / Ін-т історії України НАН України.* – К. : [б. в.], 2004. – Т. 1. *Олійник О.Л.*

ПОНОМАРЕНКО ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ (01.08.1949 р., с. Підгірне Білгород-Дністровського району Одеської області – 25.06.2007 р., м. Київ) – видатний державний та науковий діяч

у сфері охорони здоров'я населення. У 1972 р. закінчив Одеський медичний інститут ім. М.І.Пирогова і розпочав трудову діяльність хірургом Виноградівської дільничної лікарні Арцизького району

Одеської області (до 1974 р.), а далі був переведений хірургом до центральної районної лікарні м. Арциза.

З 1977 р. 1991 р. професійна діяльність **П.** пов'язана з Житомирщиною, де він працював завідувачем хірургічного відділення Житомирської центральної районної лікарні, у 1984-1987 рр. – головним хірургом області, з 1987 р. – завідувачем відділу охорони здоров'я Житомирського облвиконкому. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Значення ендоскопічного відбору хворих в поліпшенні результатів хірургічного лікування ускладнених гастродуоденальних виразок", в якій уперше висунув ідею про систему планування і нормування неургентної хірургічної допомоги населенню України. Безпосередньо брав участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). Став ідеологом радикальної реорганізації системи надання медичної допомоги потерпілому населенню на територіях радіоактивного забруднення в Україні. Розроблена ним концепція базувалась на можливих ускладненнях здоров'я населення внаслідок тривалої дії іонізуючого опромінення, необхідності наближення медичної допомоги до жителів сільської місцевості постраждалих територій і виконанні запобіжних заходів у населених пунктах, які зазнали впливу радіаційного фактора, необхідності заснування нових служб і підготовки фахівців з питань радіаційної медицини.

З метою забезпечення багаторічного контролю за станом здоров'я населення радіаційно забруднених територій **П.** розробив і реалізував концепцію створення та ведення спеціального Національного реєстру населення, яке постраждало в результаті аварії на ЧАЕС. Запропонував принципи моніторингу здоров'я потерпілих внаслідок аварії на ЧАЕС та керував створенням системи моніторингу за станом здоров'я населення з урахуванням особливостей дії іонізуючого опромінення, проведенням санітарно-просвітницької роботи і радіозахисних заходів. **П.** визначив комплекс критеріїв для оцінювання стану здоров'я дітей, здійснення диспансерного нагляду за дітьми, які тривалий час проживають у зоні дії малих доз радіації, для виявлення ступеня вираженості метаболічних порушень й адаптації дитячого організму; комплекс медичних, соціальних,

психологічних, фізичних методів реабілітації і відновлювального лікування дітей, які потерпіли внаслідок аварії.

Запропонував і впровадив принципово нову структурно-функціональну модель управління медичним забезпеченням постраждалого дитячого населення України з визначенням оптимальних варіантів управлінських рішень, адекватних медико-екологічним обставинам, що склались унаслідок аварії на ЧАЕС. Висунув та реалізував ідею про створення спеціальної служби – лікувально-санаторних центрів радіаційного захисту постраждалих дітей, організував їх кадрове, технічне, медикаментозне забезпечення.

Розробив і успішно апробував теорію проживання дитячого населення на радіаційно забруднених територіях, яка передбачає максимальне зниження доз опромінення дитячого населення з обов'язковим закріпленням досягнутого рівня радіаційного благополуччя на основі контролю рівнів річних радіаційних навантажень і встановлення рівнів вмісту радіоактивних речовин в об'єктах навколишнього середовища, харчових продуктах і питній воді; а також забезпечення постійного радіоекологічного і медичного моніторингу.

За його ініціативи та участі в кожному населеному пункті Житомирської області з чисельністю жителів більше 100 осіб було відкрито фельдшерські пункти, створено близько 70 лікарських амбулаторій, загалом збудовано понад 300 фельдшерсько-акушерських пунктів і амбулаторій, в яких проводились діагностика та лікування хвороб, формувались первинні матеріали онкологічного, гематологічного, ендокринологічного та дозиметричного контролю за здоров'ям постраждалого населення.

У докторській дисертації “Стан здоров'я дітей, які мешкають в зоні тривалої дії малих доз радіації, обґрунтування комплексу організаційних заходів по його збереженню” (1995 р.) заклав наукові підвалини для управління охороною здоров'я постраждалого внаслідок аварії на атомній електростанції населення, започаткував вчення про довготривалий вплив малих доз радіації на нейроендокринну, зокрема гіпофізарно-тиреоїдну, гіпофізарно-наднирникову, гіпофізарно-гонадну системи дітей. Зазначені результати діяльності **П.** наукова світова спільнота активно використовує при вирішенні медич-

них проблем, зумовлених радіаційним забрудненням територій.

П. входив до першого керівного складу галузі охорони здоров'я незалежної України, обіймаючи з 1991 р. до 1996 р. посаду заступника міністра охорони здоров'я України, з 1997 р. й до кінця життя був директором створеного за його ініціативи Українського інституту громадського здоров'я МОЗ України.

Протягом останніх десяти років життя, не зважаючи на пов'язану з аварією на ЧАЕС тривалу тяжку хворобу, **П.** активно розробляв державну політику та стратегію реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, брав участь у забезпеченні їх реалізації.

У цей період **П.** розробив концепцію розвитку сімейної медицини в Україні, моделі організації діяльності медичних закладів та працівників сімейної медицини, обґрунтував перерозподіл обсягів медичної допомоги між лікарями первинного, вторинного та третинного рівнів в умовах переходу до сімейної медицини, методик оцінки організації діяльності денних стаціонарів загального профілю в умовах переходу до сімейної медицини, модель здійснення моніторингу за розвитком сімейної медицини та організував його проведення.

Запропонував основні принципи організації стаціонарозамінної медичної допомоги в умовах домашніх стаціонарів загального профілю, технології відбору та направлення хворих на стаціонарозамінне лікування в умовах денних стаціонарів загального профілю, методик оцінки організації діяльності домашніх стаціонарів загального профілю. Розробив підходи до оцінювання якості медичної допомоги, до моделювання в системі стандартизації, методик створення державних соціальних стандартів надання медичної допомоги в амбулаторно-поліклінічних та стаціонарних умовах, протоколів надання медичної допомоги населенню. Запропонував концептуальні підходи до розробки та впровадження формулярної системи України, переліку життєво необхідних та найважливіших лікарських засобів. Розробив науково-методичні підходи до формування гарантованого рівня надання безоплатної медичної допомоги.

Вперше в Україні визначив методологію та запровадив експеримент з рейтингової оцінки стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я.

П. досліджував медико-соціальні проблеми ветеранів Великої Вітчизняної війни. Запропонував методологію комплексного поглибленого дослідження стану здоров'я населення за звертаннями в лікувально-профілактичні заклади та за даними медичних оглядів, методіку обробки матеріалів вивчення стану здоров'я населення на основі сучасних комп'ютерних технологій. Був автором першого створеного в Україні медико-демографічного атласу.

Забезпечив перегляд нормативно-правових актів УРСР у сфері охорони здоров'я населення і моніторинг за оновленням і розбудовою відповідної нормативно-правової бази України.

За редакцією **П.** протягом 1996-2006 рр. виходили щорічні доповіді МОЗ України про стан здоров'я населення та діяльність системи охорони здоров'я України, статистично-аналітичні матеріали про громадське здоров'я в Україні.

До творчого доробку **П.** належать: "Термінологічний глосарій з питань соціальної медицини і організації охорони здоров'я" (2003), "Базовий термінологічний глосарій системи вищої медичної освіти України" (2005).

Наукові розробки вченого лягли в основу затверджених Президентом України Концепції розвитку охорони здоров'я населення України (2000) та Комплексних заходів щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення (2002), затверджених Урядом України Комплексних заходів щодо впровадження сімейної медицини в систему охорони здоров'я (2000) та Міжгалузевої комплексної програми "Здоров'я нації" (2002), проекту нової редакції Основ законодавства України про охорону здоров'я, інших нормативно-правових актів.

П. заснував і був головним редактором наукових журналів "Вісник соціальної медицини та організації охорони здоров'я України", "Україна. Здоров'я нації", щорічної збірки наукових праць Українського інституту громадського здоров'я, головою редакційної ради журналу "Сучасна педіатрія", членом редакційної колегії журналів "Здоровье женщины", "Охрана здоров'я", "Клиническая информатика и телемедицина" та ін., членом спеціалізованої ради в Українській Академії державного управління при Президентові України із захисту дисертацій за спеціальністю "Державне управління охороною здо-

ров'я", членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій за спеціальністю "Соціальна медицина" при Національному медичному університеті ім. О.О.Богомольця, Київській медичній академії післядипломної освіти ім. П.Л.Шупика.

Був президентом Української асоціації "Комп'ютерна медицина", яку завдяки його сприянню в 1993 р. було прийнято до Європейської та Всесвітньої асоціації медичної інформатики, представником України в Міжнародній асоціації медичної інформатики, заступником Голови правління Товариства соціальних гігієністів і організаторів охорони здоров'я України.

П. був національним координатором і учасником реалізації міжнародних програм з вивчення медичних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, проектів "Міжвидомча державна політика у сфері охорони здоров'я", "Європа без тютюну", "Захист молоді 5-ти країн від тютюну", "Міста здоров'я", "Партнери в охороні здоров'я", "Обстеження стану здоров'я населення за допомогою опитувань" (HIS), "EUROHIS", "CINDI", "INCO-Copernicus".

Багатогранна наукова і практична діяльність **П.** високо поцінована в Україні. У 1981 р. від був нагороджений Орденом "Знак пошани", у 1987 р. – Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, у 1999 р. – орденом "За заслуги" III ступеня.

Тв.: Чорнобильська катастрофа. – К. : [б. в.], 1996; Чернобыль... Здоровье детей. – К. : [б. и.], 1996; Медико-социальные последствия ядерных катастроф. – К. : [б. и.], 1999; Реорганізація первинної медико-санітарної допомоги населенню на засадах загальної лікарської практики/сімейної медицини". – К. : [б. в.], 2001; Панорама охорони здоров'я населення України. – К. : [б. в.], 2003; Організація стандартизації медичних технологій в Україні". – Львів : [б. в.], 2003; Вибіркове комплексне вивчення стану здоров'я населення, приурочене до Всеукраїнського перепису 2001 року: методологія та організація : наук.-метод. посіб. – К. ; Львів : [б. в.], 2003.

Літ.: *Імена України* : бібліограф. щоріч. – 1999. – К. : [б. в.], 1999. – С. 341; *Клиническая информатика и телемедицина*. – 2008. – № 5. – С. 77; *Ваше здоров'я*. Медична газета України. – 2009. – № 33 (1010).

Ярош Н.П.

ПОТЬОМКІН ГРИГОРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1739-1791) – російський державний діяч, граф, князь, генерал-фельдмаршал, фаворит і найближчий помічник російської імператриці Катерини II.

Народився в небагатій сім'ї поміщика. Своє навчання розпочав у Смоленській семінарії, а в 1757 р. вступив до Московського університету. Під час навчання проявив свої неординарні здібності, завдяки чому був представлений імператриці Єлизаветі, однак потім був відрахований з університету. В 1755 р. був зарахований до кінної гвардії в чині рейтарів, а за Петра III став вахмістром.

У 1762 р. **П.** брав участь у державному перевороті, однак достеменно невідомо, в чому безпосередньо виявилася його участь. Проте саме з цього часу розпочалася блискуча військова та державно-управлінська кар'єра **П.** Він стає підпоручником, камер-юнкером, а в 1763 р. Катерина II призначає його помічником обер-прокурора Синоду. У зв'язку з тим, що **П.** перебував при дворі у чині камергера в 1768 р. його відраховують з кінної гвардії та надають звання генерал-майора. В 1769 р. він вирішив піти добровольцем на російсько-турецьку війну, де брав участь у багатьох битвах. У 1771 р. отримав звання генерал-поручика, в 1774 р. став генерал-ад'ютантом, членом Державної ради, підполковником лейб-гвардії Преображенського полку, за відгуками сучасників, найвпливовішою особою в Росії. Керував бойовими діями з придушення повстання О.Пугачова. У цей же час став намісником Новоросійської, Азовської, Астраханської губерній, командувачем легкою кіннотою та іррегулярними військами імперії. Фактично на той час **П.** був співправителем Катерини II і найближчим її помічником у всіх державних справах.

П. активно займається державними справами: засідає в Синоді як помічник обер-прокурора, бере участь у Комісії зі створення Уложення як опікун депутатів-іновірців і член духовно-громадянської комісії та ін. Листування Катерини II з **П.** свідчить про велику кількість найрізноманітніших питань внутрішньої адміністрації та зовнішньої

політики, вирішенням яких він опікувався. Серед них: Запорізька Січ, безладдя у Вологді, війна зі Швецією, торговий договір із Францією, Дунайські князівства, австро-російські переговори, доля Грузії, Кавказ, Польща, Візантійська імперія та ін.

Ставши в 1776 р. генерал-губернатором Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній, багато зробив для освоєння Північного Причорномор'я. Своєрідні особливості Півдня України – її прикордонне становище, темпи заселення і господарського освоєння – визначили і характер управління краєм. Тут не могло бути тієї рутини, яка панувала у внутрішніх губерніях імперії. Саме життя вимагало від адміністрації постановки і вирішення множини нових, відповідальних завдань. Тому не випадково, що на чолі краю опинився один з найвидатніших державних діячів Російської імперії XVIII ст. – князь **П.**

Історичні документи свідчать, що він приділяв значну увагу питанню південних кордонів Росії. Займався т. зв. "грецьким проектом", який передбачав ліквідацію Османської і відновлення Візантійської імперії. За активної державної діяльності **П.** розпочали своє життя такі міста, як Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Севастополь, Одеса, які сьогодні є одними з найбільш розвинених міст України. Під час освоєння південних земель **П.** заявив, що будь-хто може приїхати на південь, отримати безкоштовно землю і звільнитися від податків. Все це дозволило йому зробити те, що нікому до нього зробити не вдалося – перетворити Новоросію на привабливе місце життя. Під його керівництвом були побудовані морські порти, верфі, кораблі, заводи, створювалися училища для всіх, незалежно від матеріальних статків.

Після приєднання у 1783 р. Криму до Російської імперії і перейменування Новоросійського краю в Катеринославське намісництво, **П.** отримав титул світлішого князя Таврійського і був призначений генерал-губернатором Криму, названого Таврійською областю. Населення намісництва в той час складало більше 700 тис. мешканців. Крім того, при управлінні **П.** помітно збільшилося військово-політичне і соціально-економічне значення краю – Росія вільно відчувала себе на берегах Чорного моря, а її бойові кораблі наводили жах на турецький флот.

У 1784 р. **П.** став генерал-фельдмаршалом і президентом Воєнної колегії, що дозволило йому провести раціональні реформи у військовій справі. На цій посаді він займався питаннями техніки навчання військових, гуманного поводження з солдатами, їх обмундирування та використання на приватних роботах.

В період 1787-1791 рр. був головнокомандувачем російської армії у російсько-турецькій війні. В 1790 р. отримав титул гетьмана катеринославських та козацьких військ.

Достеменно відомо, що державно-управлінська діяльність **П.** була далеко відомою за межами Російської імперії, про що свідчить чимала кількість закордонних нагород, якими він був відзначений – зведений у княжу гідність Священної Римської імперії, нагороджений орденом Білого Орла та орденом Святого Станіслава від Польщі, орденом Чорного Орла від Пруссії, орденом Слона від Данії, орденом Серафима від Швеції та ін. Діяльність **П.** на державних постах була неоднозначною, однак вдалою, продуктивною і навряд чи жоден із сучасних державних управлінців може похвалитися тими досягненнями, які були здобуті ним у розбудові держави. Військова реформа, ліберальне ставлення до кріпосного права, зусилля по заселенню Новоросії і піднесенню її культури свідчать про те, що цілі, завдання, здобутки та наслідки діяльності **П.** були серйозними і відповідали потребам держави.

У 1791 р. **П.** востаннє прибув до Москви, де займався вирішенням міжнародних проблем Росії, – очікування розриву Росії з Пруссією, погіршення відносин з Англією, Швецією, війна з Туреччиною та ін. В цьому ж році, 24 червня, він виїхав з Петербурга до свого маєтку в Яссах, де надалі планував займатися проблемою мирних переговорів з Туреччиною. Але ці плани не вдалося виконати. 5 грудня 1791 р. по дорозі з Ясс у Миколаїв він помер від лихоманки. Похований **П.** у Херсоні в Свято-Катерининському (Спаському, Катеринославському) соборі, ним же й заснованому.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* 28-й генерал-фельдмаршал князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический / Д. Н. Бантыш-Каменский // Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов : в 4-х ч. Репринтное воспроизведение издания 1840 года. Ч. 1-2. – М. : Культура, 1991; *Брикнер А. Г.* Потемкин / А. Г. Брикнер. – М. : ТЕРРА-TERRA, 1996; *Бушуев С. В.*

История государства российского: историко-библиографические очерки XVII-XVIII вв. / С. В. Бушуев. – М. : Изд-во “Кн. палата”, 1994; *Елисева О. И.* Геополитические проекты Г. А. Потемкина / О. И. Елисева. – М. : [б. и.], 2000; *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959; *Заичкин И. А.* Екатерининские орлы / И. А. Заичкин, И. Н. Почкаев. – М. : Мысль, 1996; *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX ст. (1719-1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976; *Кизеветтер А. А.* Исторические силуэты / А. А. Кизеветтер. – Ростов н/Д : Феникс, 1997; *Лопатин В. С.* Потемкин и Суворов / В. С. Лопатин. – М. : Наука, 1992.

Богомаз К. Ю., Шеломовська О. М.

“ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД” – збірник норм українського феодального права I половини XVIII ст., які діяли на території Лівобережної України. Джерелами “Прав” стали “Литовські статuti”, “Хелминське право”, “Саксонське дзерцало” та ін., а також звичаєве право.

У першій половині XVIII ст. у процесі динамічного розвитку суспільно-політичного і правового життя України виникла гостра потреба спочатку інкорпорації, а потім і кодифікації права України.

За указом від 28 серпня 1728 р. імператриця Анна наказала створити з місцевого українського населення першу кодифікаційну комісію для створення Зводу законів. Таку комісію було створено. За 15 років роботи над Зводом склад її неодноразово змінювався. Комісія працювала переважно в Глухові – столиці України і гетьманській резиденції того часу. Спочатку членів комісії було 12, а з 1738 р. їх стало 18.

Першим головою комісії був генеральний суддя І.Борозна. Його змінив генеральний обозний Я.Лизогуб. Члени комісії належали до старшинсько-шляхетської верхівки та обіймали високі посади в козацько-адміністративній системі, здебільшого вони були високоосвіченими людьми й фахівцями в галузі права. В комісію також входили представники духовенства. Чимало упорядників Зводу були вихованцями Києво-Могилянської академії.

Створений ними Звід будувався за чіткою системою, складався з 30 розділів, які поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. Користування Зводом полегшувалося тим, що

він супроводжувався алфавітним реєстром, в якому викладався короткий зміст артикулів.

У 1743 р., після завершення роботи над Зводом, усі 18 членів кодифікаційної комісії власноручно його підписали. У такому вигляді Звід був надісланий на затвердження цариці Єлисаветі. Сенат одержав Звід і всі матеріали до нього 17 липня 1744 р. Однак Звід не був офіційно затверджений, бо його зміст мав розбіжності з намірами самодержавної влади.

Таким чином, у 1743 р. з'явився збірник, який називався "Права, за якими судиться малоросійський народ". Ця пам'ятка ґрунтувалася на усьому багатстві оригінального українського правового матеріалу, який мала Україна. Упорядники цієї пам'ятки поставили перед собою мету: за допомогою кодифікованого права України відтворити і відстояти права і вільності українського народу. Перший текст Кодексу з власним коментарем видав у 1879 р. професор Київського університету А.Ф.Кістяківський.

Норми Зводу розташовувалися за такою системою і відображали такі галузі права, що в основному склалися на той час: державне право; кримінальне право; цивільне право; процесуальне право.

Розділ 1 – це свого роду вступний закон, що визначає компетенцію і сферу чинності Зводу. Закон убачав призначення "Прав..." у тому, щоб застосовувати їх в усіх справах, які підлягали "суду і розправі".

За сферою дії Звід поширювався на дві категорії населення: природних малоросіян і немалоросіян. Під природними малоросіянами розуміли духовенство, землевласницькі групи козацького і шляхетського походження, осіб, які перебували на військовій або цивільній службі, та міську верхівку найбільш привілейованих міст. Категорія природних малоросіян – це "малоросійські обивателі та весь без винятку малоросійський народ", тобто основна маса міського та сільського населення, за винятком приватницьких селян.

У розділі 2 визначена форма державного правління, а саме роль і прерогатива монарха в державі. Зазначається, що влада монарха є вищою, від єдиного Бога визначена, тому всі статути й укази монарха повинні виконуватися усіма його підданими з повагою та покорюю і ніхто, крім монарха, законів та інших прав не може встановлювати. Упорядники спеціально вже на початку

Зводу помістили цю норму, щоб продемонструвати лояльність до царської влади і Росії й цим викликати спокійне, доброзичливе ставлення до інших норм Зводу, які передбачали самоврядування України у складі Російської імперії.

Далі в розділі державного права визначається суспільна структура України. Все населення поділялося на дві основні категорії: місцеві (тутешні) і чужоземці. Місцеві, у свою чергу, поділялися на вільних і невільних. Чужоземці благородного походження прирівнювалися до відповідних розрядів місцевого населення.

Відносно детально Звід регулював цивільні правовідносини, чітко визначав основні інститути цивільного права, характеризував суб'єктів цивільного права, об'єкти, право власності, договірне право.

Розділ, присвячений процесуальному праву, в першій своїй частині регулював судоустрій, а в другій – судочинство.

Судоустрій, за Зводом, засновано на поєднанні влади судової та адміністративної, на давніх порядках і звичаях Малоросії.

Звід установлював чітку ієрархію судів, визначав їхню компетенцію, підсудність, судові штати. Звід знав інститут адвокатури.

Звід не проводив відмінності між процесом цивільним і кримінальним. Форма процесу була обвинувально-змагальною, вирішальну роль у ній відігравала ініціатива сторін. Водночас Звід мав і елементи слідчого процесу, зокрема як докази використовувались документи й тортури. Вельми детально розглядалися основні стадії процесу.

Зрештою, цей Звід був типовим кодексом феодального права, яке забезпечувало економічне панування українських феодалів – козацької старшини і шляхти.

Спроби упорядників Зводу затвердити самоврядування України не вдалися, тому що царський уряд суворо стежив, щоб на Україні зберігалася влада Росії. Царський уряд, погодившись на проведення кодифікаційних робіт, не санкціонував їх результати. Втім, завдяки об'єктивній відповідності змісту цього документа суспільно-політичному становищу України його норми застосовувалися судами України і впливали не тільки на правову практику, а й на суспільно-політичне життя України.

Збірник не набув законної сили у зв'язку з тим, що у II половині XVIII ст., після скасу-

вання залишків автономії, на Україну було поширено загальноросійське законодавство.

Літ.: *Історія держави і права України* / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2000; *Кульчицький В. Кодекс українського права 1743 р.* / В. Кульчицький // *Право України*. – 1994. – № 9; *Музиченко П. П. Історія держави і права України* / П. П. Музиченко. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 1999; *Хрестоматія з історії держави і права України* : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – Т. 1.

Лимар А. П.

ПРАВА ТА ПРИВІЛЕЇ ДЕРЖАВНИХ УРЯДОВЦІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1565-1795).

Провідне місце в політичному, соціальному й економічному житті українських воєводств Речі Посполитої до середини XVII ст. (а потім і протягом майже всього XVIII ст.) посідала шляхта. Політичні права цього вищого стану здійснювалися через повітові “рицарські кола”, що надавало шляхтичам привілейні права: брати участь у повітових сеймиках; обирати послів і бути обраним до варшавського сейму, а також депутатом на судові трибунали; обирати й бути обраним (призначеним) на земські та судові посади у власному воєводстві чи повіті тощо. Шляхта займала всі воєводські державні уряди, хоча її кількість від загальної маси населення українських земель Речі Посполитої не перевищувала 2,5%.

Загалом же на всій території Польсько-Литовської держави до шляхетського стану з огляду на регіональну специфіку належало 2-10% усього населення. Втім, саме шляхті, серед якої вищий щабель “соціальної драбини” посідала магнетерія, належало право державного та політичного управління країною. Із середовища провідного стану обиралися не лише король, сеймові депутати та сенатори, а й усі вищі та середні урядовці. Одним з найвищих управлінців у системі державної влади Речі Посполитої був великий коронний маршалок. Спочатку в його обов’язки входило забезпечення громадського спокою в місцях перебування короля, де маршалок мав право чинити суд над порушниками цього спокою. Згодом до повноважень королівського церемоніймейстера додаються і важливі обов’язки щодо організації роботи сейму та сенату. Заступником великого коронного маршалка був

надвірний маршалок. Справами королівської канцелярії опікувалися канцлер і підканцлер. Досить важливою серед “міністерських” посад був уряд підскарбія, який відповідав за діяльність державної скарбниці, здійснював керівництво фінансами та монетним двором Речі Посполитої.

Вищу військову владу від імені короля як верховного головнокомандувача здійснював у межах Корони Польської великий коронний гетьман, що був, по суті, тогочасним міністром оборони. Він відповідав за стан боєздатності посполитого рушення та кварцяного війська, керував польською армією під час війн і походів, контролював фінансування військових підрозділів, укладав відповідні реєстри війська Речі Посполитої тощо. Переважно на посаду великого коронного гетьмана призначалися найвпливовіші воєводи та каштеляни. Допоміжні функції при гетьмані виконували призначені королем писар, обозний і стражник, а першим його заступником був великий польний гетьман. Протягом усього XVII ст. посаду коронного гетьмана обіймали вихідці саме з українських земель – С. Жолкевський, С. Конєцпольський, Д. Вишневецький, С. Яблоновський та ін.

До обов’язків надвального підкоморія на початку існування цієї посади входила охорона королівської особи, нагляд за помешканням короля і його скарбницею (“коморою”). Після 1588 р. на території всієї Малопольщі, включно з українськими воєводствами у кожній землі оформлюється сталий уряд підкоморія. Головним його обов’язком було розв’язання межових майнових суперечок, що досить часто виникали після земельних королівських надань місцевій шляхті. При цьому підкоморій розглядав не конкретну земельну суперечку, а сам акт розмежування спірної землі на підставі рішення земського суду. З часом особисті судові функції підкоморія переходять до такої важливої інституції, як підкоморський суд. Заступником підкоморія був службовець, якого називали коморником. Крім нього, у межовій процедурі брали участь підкоморський писар, мірники та копачі.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. серед найбільших землевласників у Київському та Брацлавському воєводствах переважали магнати польського походження – Замойські, Любомирські, Калиновські, Потоцькі, Фірлеї, Конєцпольські та ін. Значну

частину латифундій вони набували не лише через королівські данини та шлюбні контакти, а, насамперед, через установаження адміністративного контролю в межах тієї чи іншої магнатської родини над великими територіями Східного Поділля та Середнього Подніпров'я. Так, Даниловичі (пізніше Конопольські) утримували посаду корсунського і чигиринського старости, Жолкевські (пізніше Потоцькі) – переяславського і брацлавського, Казановські – черкаського і богуславського, Струсі (пізніше Лаці) – вінницького й овуцького, Любомирські – білоцерківського старости. Саме політичне й економічне вивищення незначної кількості магнатів над іншими визнаними (а також невизнаними) станами і групами, що існували на українських землях Корони Польської, і стало однією з головних причин революційного вибуху, що стався у 1648 р. На довгий час шляхетське землеволодіння в Україні було скасоване. Але протягом XVIII ст. магнетерія відновила свої права на Правобережжі.

Особливістю регіональних традицій відзначалися “права та привілеї” представників влади у містах Речі Посполитої. Війти, бурмистри, радці та лавники після свого обрання складали присягу на вірність Богові, королю й усьому “посполству” міста. Вищі міські урядники мали певні привілеї від королівської влади. Так, згідно з привілеєм Стефана Баторія від 24 листопада 1582 р. кийвські владці урівнювались у сплаті штрафів зі шляхтою. Королівською владою визначалися щорічні сталі “пенсії” для війтів найбільших українських міст, які одержували грошову винагороду за свою працю з міської скарбниці. Наприклад, привілеєм короля Владислава IV від 21 березня 1642 р. п'яти радцям і п'яти лавникам Київського магістрату була призначена платня по 15 польських злотих щоквартально. Каденція урядників тривала один рік.

Найнижчу посаду в міському уряді обіймав підвійський, або міський слуга, який призначався війтом, але був слугою не тільки його, а й усіх членів магістрату. Орієнтуючись на норми звичаєвого права, в українських селах діяли сільські урядники – старости й отамани. На землях Центральної, Північної та Південно-Східної України власні правові норми і традиції почали створюватись у межах військово-політичної кор-

порації Військо Запорозьке. “Ідеальні” соціально-особові характеристики річпосполитських державних урядовців становили: шляхетність – належність до привілейованого стану, осілість – володіння родовим маєтком, а також релігійність, освіченість і авторитетність.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Іванков Р.Ш.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – орган адміністративно-політичного управління Лівобережною і Слобідською Україною в 1734-1750 рр. Утворений, після смерті гетьмана Д.Апостола, указом Сенату “Про впровадження в Малоросії, до виборів гетьмана, для управління всіма справами тимчасового правління із 6 осіб і про залишення військового генерального суду і підскарбів без змін” від 31 січня (11 лютого) 1734 р. Підпорядковувався Сенату через спеціально створену Канцелярію малоросійських справ, з 1749 р. перебував у віданні Колегії іноземних справ. Назва “Правління гетьманського уряду” була введена указом Сенату від 17 (28) червня 1734 р., і, незважаючи на те, що в указі імператриці Анни Іоанівни від 31 липня (11 серпня) 1734 р. його було названо Канцелярією міністерського правління, у наукових дослідженнях закріпилася саме ця назва.

До складу **П.г.у.** входило по три особи від російського уряду: князь О.Шаховський, князь А.Баратинський, полковник В.Гур'єв і від української старшини: генеральний обозний Я.Лизогуб, генеральний осавул Ф.Лисенко, генеральний підскарбій Я.Маркович, ймовірно, генеральний суддя М.Забіла. Фактично керівництво здійснював кн. О.Ша-

ховський, згодом – кн. А.Баратинський та І.Бібіков (1742-1745), які у своїй діяльності дотримувалися указів російських імператорів, розпоряджень російського уряду, “Рішительних пунктів” 1728 р. Здійснюючи адміністративне, військове, судове, фінансове управління, **П.г.у.** проводило політику обмеження автономії України. Активно впроваджувало російське діловодство, законодавство. Сприяло зближенню української старшини, українського населення з російським. Продовжило ініційовану Д.Апостолом кодифікацію українського права. Проект “Прав, за якими судиться малоросійський народ” 1744 р. був поданий на розгляд Сенату, повернутий 1756 р. на доопрацювання, але так і не реалізований.

У зв’язку з обранням у 1750 К.Розумовського гетьманом України діяльність **П.г.у.** була припинена.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи.* – СПб., 1830. – Т. 9. – С. 1733-1736; *Лапшин С. А.* Ліквідація гетьманства та заснування Правління гетьманського уряду в 1734 р. / С. А. Лапшин // *Сторінки історії* : зб. наук. ст. – К. : Тернопіль : [б. в.], – 2006. – Вип. 22. – С. 13-21; *Мельник Л. Г.* Правління гетьманського уряду (1733-1735 рр.) / Л. Г. Мельник // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 5. – С. 81-90.

Брайченко О.Д.

ПРИКАЗ ГРОМАДСЬКОЇ ОПШКИ – станово-колегіальні органи на чолі з губернатором, створені в ході адміністративної реформи 1775 р. Адміністративна реформа 1775 р. вперше в російській практиці виходила з принципу поділу адміністративних, судових і фінансових функцій, тому новостворені установи поділялися на адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські та судові. До першої групи на рівні губернії належали губернатор, губернське правління і зовсім нова установа – **П.г.о.** До складу **П.г.о.** входило 6 засідателів – від кожного з трьох губернських станових судів, які представляли інтереси основних верств місцевого населення; 2 засідателів входило від верхнього земського суду, тобто від дворян, 2 засідателів представляли губернський магістрат, тобто міське населення, ще 2 засідателів входили від верхньої розправи, тобто від державних селян. До нього призначався також “неодмінний член” від уряду. **П.г.о.** займалися влаштуванням лікарень, сирітських будинків, аптек, робітничих бу-

динків, виконували функції фінансово-кредитних установ: надавали позички, приймали грошові внески під відсотки тощо. Визначаючи в “Установленні для управління губерніями Всеросійської імперії” від 7 листопада 1775 р. та указі “Про заснування **П.г.о.**” того самого року сферу і порядок дій органів місцевої влади, уряд покладав на них також турботи про народну освіту. Ст. 380 “Установлення” доручала **П.г.о.** “опікування і нагляд над заснуванням і міцних підвалинах... народних шкіл”, які вони “мали старатися заснувати... у всіх містах, а потім і багатолюдних селах, підсудних верхній розправі”, тобто для міщан, державних, економічних, палацових селян і однодворців. У зв’язку з цим ст. 387 виключала з-під підпорядкування **П.г.о.** дворянські, духовні станові, відомчі навчальні заклади, вищу школу. Навчання в школах мало бути добровільним, без “примусу”, безоплатним для бідних та за “помірковану плату” для інших і полягати в навчанні грамоти, малювання, письма та арифметики. Учителям заборонялося застосування тілесних покарань.

У “Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії” від 21 квітня 1785 р. уряд також не обійшов питання народних шкіл, але їм приділявся лише один невеликий § 17: “Передписується в місті заснувати й мати школи на точній підставі 384 статті установлень 7 листопада 1775 р. та інших виданих про те від Імператорської Величності установлень”. **П.г.о.** були, по суті, першими спеціальними державними органами в Росії, на які покладалися управління освітою на місцевому рівні. Вони мали займатися питаннями заснування шкіл і нагляду за ними, забезпечення учителями, підручниками тощо. Слід додати, що школи передавалися у відання не педагогічної адміністрації, а чиновників, передусім дворян, які не знали педагогіки, не були зацікавлені в розвитку народних шкіл, на вчителів дивилися як на дрібних чиновників і всіляко їх третирували.

До того ж шкільна справа, передана в руки **П.г.о.**, базувалась на застарілих благодійно-філантропічних засадах, проголошених урядом Катерини II в 60-х рр. XVIII ст. Архаїчні принципи організації шкільництва не відповідали новим вимогам. Передбачалося, що **П.г.о.** з казни лише одноразово виділяється по 15 тис. крб для їх становлення, а далі всі витрати на “статутну” діяльність, у тому чис-

лі й на школи, мали фінансуватись за рахунок благодійних коштів і місцевих бюджетів, зокрема на їх утримання відраховувалась частина т. зв. “питейних” зборів. Це було явно недостатньо і школи завжди жили в умовах хронічного недофінансування.

Дія “Установлення про губернії” поширювалася й на українські землі, спочатку на ті, що входили до складу Слобідсько-Української, Азовської та Новоросійської губерній, а з 1782 р. – і на територію колишньої Гетьманщини, де після ліквідації її автономії були утворені Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Після утворення згідно з указом від 12 грудня 1796 р. Київської, Подільської і Волинської губерній **П.г.о.** були створені і на Правобережній Україні.

Функції **П.г.о.** були дещо змінені в ході освітньої реформи 1782-1786 рр. Відповідно до “Статуту народних училищ у Російській імперії” від 5 серпня 1786 р. формувалася нова система державного управління навчальними закладами. Завідування новоствореними головними і малими народними училищами в навчальному плані зосереджувалось у Головному училищному правлінні. Управління училищами в кожній губернії доручалося, під наглядом генерал-губернатора, місцевому губернатору, який мав управляти школами через **П.г.о.** (в господарському відношенні) і директора народних училищ (у навчально-виховному відношенні). Директор народних училищ призначався генерал-губернатором, мав бути присутнім у **П.г.о.** при розгляді справ, які стосувалися училищ, і наглядали за дотриманням в усіх школах вимог Статуту й інформувати про це Головне училищне правління та **П.г.о.** На рівні повіту всі навчальні заклади підпорядковувались доглядачеві училищ, який повинен був контролювати виконання училищами установлень та приписів, приймати і подавати до **П.г.о.** та директора училищ місячні рапорти вчителів. Шкільна справа була вилучена з відання **П.г.о.** після освітньої реформи 1803-1804 рр.

П.г.о. були ліквідовані в ході реформ 1860-1870-х рр.

Літ.: *Антология педагогической мысли России XVIII в.* / сост. И. А. Соловков. – М. : Педагогика, 1985; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в.* / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М. : Педагогика, 1973; *Прокопенко Л. Л.* Генеза та

розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Российское законодательство X-XX веков* : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1986-1987. – Т. 5; *Ступак Ф. Я.* Прикази громадської опіки в Україні / Ф. Я. Ступак. – К. : [б. в.], 2002. *Прокопенко Л.Л.*

ПРОЕЛІТНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ стали основою для подальших вчень у наступні часи, а також для досліджень еліти державного управління сьогодні. К.Ясперс не випадково назвав час між 800 і 300 рр. до н.е. “осьовою епохою” всесвітньої історії, коли в Китаї, Індії, на Близькому Сході, в античній Греції і Римі сформувався тип людини, яка існує і понині, коли здійснився прорив міфологічного світогляду, що складав духовну основу “доосьових культур”, коли виникає рефлексія, недовіра до безпосереднього досвіду, на ниві яких виростає філософське знання.

Перші джерела, що свідчать про глибокі роздуми щодо ролі правителів, змісту і завдань їх діяльності, належать до першого тисячоліття до н.е.

Значну увагу приділяли можновладцям давньокитайські мислителі, які намагалися сконструювати нормативну модель правителя. Гуань Чжун (помер у 645 р. до н.е.), один із засновників легізму, ставив закон вище за правителів. Усі люди повинні бути рівні перед законом, повинні існувати універсальні принципи управління, однакові для всіх. “Правитель і чиновники, вищі і нижчі, знатні і підлі, – усі повинні визнавати закон. Це і називається великим мистецтвом управління”.

Один з останніх відомих легістів Хань Фей (приб. 280-233 рр. до н.е.) писав: “Нині твердих людей, що викликають довіру, не більше десятка, а чиновницьких посад – сотні. Раз не вистачає людей заповнити чиновницькі посади – необхідно панування закону, що розв’яже проблему недосконалості державних службовців”. І далі: “Правителеві належить володіти не тільки знанням, але й умінням ефективно використовувати це знання”. У XI ст. до н. е. з посиленням ролі бюрократії легізм витісняється конфуціанством. Давньокитайські мудреці вважали, що цілісність, процвітання імперій або, навпаки, їх занепад і розпад залежать передусім від якостей правителів. Лао-цзі (народ. за переказами в 604 р. до н. е.) вважав: “Кра-

ший володар – про якого знають, що він є, і все. Якого люблять і шанують, той гірше. Ще гірше той, якого народ боїться. Гірше за всіх, над яким сміються”. Для даосів самовдосконалення особи, її елітизація досяжна лише тому, хто виростив у собі “чесноту” (де), що означає не тільки дотримання норм моралі, але отримання “повноти життєвих властивостей”, збагнення внутрішньої досконалості речей. Тому людина, яка володіє, випромінює непохитну потужність життя, завжди і всюди привертає до себе людей, вони стають слухняними її волі, але при цьому вона не вимагає від інших поклоніння, вона впливає на світ, не виявляючи себе, не хизуючись своїми якостями, люди їй вірять, беруть з неї приклад.

Найбільш відомі погляди великого китайського мислителя Конфуція (551–479 рр. до н. е.). Він вважав, що управляти державою покликани благородні мужі на чолі з государем (сином неба), причому управляти на принципах чесноти. Благородний муж є таким не через походження, але завдяки вихованню в собі високих моральних якостей. Перед простолюдином, за системою Конфуція, відкривається певна можливість соціальної мобільності, можливість стати високопоставленим чиновником, якщо він виявить високі здібності, старанно вчитиметься, проявить себе як добродій. Тобто система, що затверджувалася Конфуцієм, була набагато прогресивнішою, ніж кастова система майже з нульовою мобільністю, яка існувала в той самий історичний період у давньоіндійській цивілізації. Хоча і Конфуцій стверджував різні норми поведінки людей – одні для “благородних”, покликаних володарювати, інші – для “низьких”, покликаних до покорення. У Конфуція “благородний муж” відрізняється перш за все гарним вихованням, він, зокрема, не може бути грубим”. Хоча Конфуцій був прихильником станово-ієрархічного поділу, особливу увагу він приділяв можливості висунення на керівні посади людей, які володіють знаннями. По суті, через освіту проголошувався принцип рівних можливостей.

За Конфуцієм, правителів слід мати п’ять “найкращих якостей”: “благородний муж у доброті не марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; у бажаннях не алчний; у величі не гордий; викликаючи пошану, не жорстокий”. І викорінювати “чотири

огидні якості”: “якщо (народ) не повчати, а вбивати, це називається жорстокістю. Якщо (народ) не попередити, а потім виразити невдоволеність, побачивши результати (праці), це називається грубістю. Якщо наполягати на швидкому закінченні (роботи), раніше давши вказівку не поспішати, це називається розбоям; якщо обіцяти нагороду, але поскупитися її видати, це називається жадністю”. Якщо народ “уперто не бажає слідувати” правителям, той повинен бути твердим; якщо ж він слухняний, правитель повинен уміти бути м’яким.

Конфуцій вважав, що люди від народження володіють майже однаковими здібностями щодо опановування знань, решта залежить уже від їх зусиль та характеру. Конфуцій розробив механізми і технології відбору для навчання ефективних чиновників та їх просування по службі. Тільки систематичне вивчення наук, проходження конкурсних іспитів (причому багатоступеневих) відкривало шлях для успішної кар’єри. За проведенням іспиту на вищий ступінь стежили вищі чиновники та сам імператор. Володарі вищих ступенів, отриманих через систему конкурсних іспитів (“шеньши”), мали інституційні привілеї. Багатство і знатність само по собі не відкривало автоматично шлях до цього статусу, потрібні були особисті досягнення, тобто це була еліта мерітократії. Вищою метою системи управління вважалося благо держави, добробут населення.

Настанови Конфуція спричинили подальші дослідження цих питань. Так, Мо Ді проголосив принцип поваги до мудрості, згідно з яким зайняття панівного становища в суспільстві має відбуватися залежно від розуму та заслуг особи. Мен Цзи у книзі “Тен Вень-гун” детально визначив механізм функціонування та глибинну сутність правлячої соціальної групи.

Філософи Стародавнього Китаю більш пізнього періоду приділяли увагу лише окремим аспектам функціонування еліти. Зокрема, Хань фей-цзи розкрив значення окремих знань та вмінь для представників еліти: “Головне для правителя якщо не закон, то мистецтво управління. Закон – це те, що написано в книгах, які зберігаються в урядових палатах, і те, що оголошується народу. Мистецтво управління приховане глибоко в серці та використовується для того, щоб сіяти недовіру між чиновниками, які мають проти-

лежні думки, та приховано управляти всіма ними. Закон повинен бути ясний та зрозумілий для всіх, а мистецтво управління зовсім не слід показувати”.

Якщо культура Стародавнього Китаю допускала певний ступінь мобільності з нижчих страт суспільства у вищі, то в Стародавній Індії такий перехід був максимально утруднений, якщо не закритий повністю. У старориндській філософії Брахма, “утворюючий реальне і нереальне”, визначає і “рід діяльності (карму) і особливе становище “людини”. Жорстка кастова система в Стародавній Індії як би “природно” породжувала елітарне світобачення, яке і було ідеологізацією існуючих соціальних відносин.

Особливе, можна сказати, центральне місце в найдавнішій з світових релігій – буддизмі – займає елітизація, самовдосконалення особи шляхом споглядального роздуму (медитації), переживання цілісності буття, повної самозаглибленості, викорінювання в собі пристрастей, неправедних бажань, егоїзму. Будда – “просвітлений” (624-544 до н. е.) заснував своє вчення на особистому досвіді самовдосконалення і прозріння людини. Він виходив з того, що кожна людина може піднятися до рівня вищої духовної істоти – Будди, досягти прояснення і нірвани. Етичний ідеал буддизму – абсолютне неспричинення шкоди всьому, що оточує (ахінса), що йде від доброти, м’якості, відчуття довершеної задоволеності. Вважається, що особливо благородні бодхісаттви – ті, хто досяг рівня, який дає змогу стати Буддою, але відкладають цей крок для того, щоб допомогти іншим людям у самовдосконаленні.

Літ.: *Антология мировой философии* : в 4 т. – Т. 1 : Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; *Сурай I. Г.* Еліта в державному управлінні: погляд із давнини / I. Г. Сурай // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. – № 4 (44).

Сурай I. Г.

ПУСТОВОЙТЕНКО ВАЛЕРІЙ ПАВЛОВИЧ (23.02.1947 р., Адамівка Березанського району Миколаївської області) – україн-

ський державний і політичний діяч. Закінчив 1963 р. Одеське ремісне училище № 9, 1975 р. – Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут (тепер Придніпровська державна академія будівництва та архітектури) за спеціальністю інженер-механік.

Доктор технічних наук з 2002 р. Заслужений будівельник України (1995). Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1996), орденами князя Ярослава Мудрого V ст. (1999), IV ст. (2002), Срібним орденом Св. князя Володимира II ст. (1999, УПЦ), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2003), Почесною грамотою Верховної Ради України.

Після закінчення Одеського ремісного училища працював токарем Одеського заводу ім. Жовтневої революції. У 1966-1968 рр. – служба в армії. З січня по липень 1969 р. – знову токарем Одеського заводу ім. Жовтневої революції. З липня 1969 р. по серпень 1971 р. – старший механік Одеського політехнічного інституту. З серпня 1971 р. по серпень 1975 р. – навчальний майстер Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту. У 1975-1984 рр. – майстер, виконроб, старший виконроб, головний інженер управління механізації, головний інженер тресту “Дніпробудмеханізація”, м. Дніпропетровськ. У 1984-1986 рр. – керівник тресту “Дніпроважбудмеханізація”.

У серпні 1986 р. розпочалася управлінська та політична кар’єра **П.**: він очолив виконком Бабушкінської районної ради народних депутатів м. Дніпропетровська. З жовтня 1987 р. – заступник голови виконкому Дніпропетровської міської ради народних депутатів, а з жовтня 1989 р. по березень 1991 р. – голова Дніпропетровського міськвиконкому. З березня 1991 р. по квітень 1993 р. – голова Дніпропетровської міськради народних депутатів та її виконкому.

У 1990 р. **П.** обраний народним депутатом України 12-го (1-го) скликання, входив до складу Комісії з питань будівництва, архітектури і житлово-комунального господарства. З квітня по вересень 1993 р. обіймав посаду Міністра Кабінету Міністрів України. З вересня 1993 р. до липня 1994 р. працював на

посадах віце-президента Української державної будівельної корпорації та заступника голови правління кредитно-фінансового союзу “Експобанк”. У липні 1994 р. вдруге призначений Міністром Кабінету Міністрів. З липня 1997 р. по грудень 1999 р. – Прем’єр-міністр України. Обраний народним депутатом України 3 скликання з 03.1998 р. від НДП (№ 1 у списку). Зняв кандидатуру. Працював на різних напрямках державотворення: співголова Ради роботи з кадрами при Президентові України з липня 1995 р. по грудень 1997 р., член Ради національної безпеки і оборони України з серпня 1997 р. по лютий 2000 р., голова Міжвідомчої ради координації діяльності з підготовки та проведення щорічних зборів Європейського банку реконструкції та розвитку в Україні з жовтня 1997 р. по грудень 1999 р., голова Координаційної ради з питань судово-правової реформи при Президентові України з жовтня 1997 р. по липень 2000 р., голова Міжвідомчої комісії з питань місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України з липня 1998 р. по червень 2000 р., член Координаційної ради з питань місцевого самоврядування з травня 1997 р. по вересень 1998 р., секретар Політичної ради при Президентові України з грудня 2000 р. по липень 2001 р., член Вищої економічної ради Президента України з липня 1997 р. по листопад 2001 р. Був обраний головою Ради голів урядів країн СНД. У жовтні 1999 р. став президентом Української муніципальної академії. З травня 1999 р. по травень 2006 р. очолював Народно-демократичну партію й активно займався її розбудовою та зміцненням. У квітні 1999 р. виступив ініціатором та очолив

організаційну роботу зі створення Всеукраїнського об’єднання демократичних сил “Злагода”, ставши згодом його співголовою. У травні 2003 р. за ініціативи П. та відповідно до рішень керівних органів партії відбувся Всеукраїнський форум народної демократії. У грудні 2000 – червні 2001 рр. – радник Президента України.

У 2001 р. брав участь у створенні Доктрини довготермінового економічного розвитку України на 20 років.

З червня 2001 р. до квітня 2002 р. обіймав посаду Міністра транспорту України.

Народний депутат України 4 скликання з квітня 2002 р. по квітень 2006 р. від блоку “За єдину Україну!” (№ 6 у списку). Голова Комітету Верховної Ради України з питань будівництва, транспорту, житлово-комунального господарства та зв’язку.

У травні – серпні 2006 р. – заступник голови Київської державної міської адміністрації. З квітня 2010 р. – радник Президента України. Завідувач кафедри управління міським господарством Академії муніципального управління.

Президент Федерації футболу України з червня 1996 р. по серпень 2000 р., Президент Асоціації міст України у 1992-1994 рр.

Державний службовець 1-го рангу з грудня 1999 р.

Автор книг: “Разом – ми сила” (2001), “На шляху до реформи політичної системи” (2002), “Третій шлях” (2003), “Київ – Народна Столиця (політика розвитку)” (2006).

Літ.: *Хто є хто в Україні*. – К. : К.І.С., 2007; *Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси* : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. – Т. 2.

Бородін С.І.

Р

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ – дорадчий орган при гетьманові, на який покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин освячувалися традиціями Української козачої держави, пізніше вони засвідчувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст., а також у Конституції 1710 р. Існував упродовж 1648-1764 рр.

Значення **Р.г.с.** підвищувалася під час відсутності гетьмана. Особливу роль вона відігравала у часи міжгетьманства, зосереджуючи в своїх руках всю виконавчу владу, виступаючи гарантом дотримання процедури обрання нового гетьмана. В цей час провідну роль відігравав генеральний обозний або писар, їхні рішення оформлялися від імені Генеральної військової канцелярії. **Р.г.с.** переважно здійснювала керування поточними справами державного життя. За необхідності до участі в **Р.г.с.** запрошувалися полковники і полкова старшина, сотники та міські урядники.

Вищий щабель старшинських урядів обіймав генеральний обозний. Ця посада увінчувала службову ієрархію Війська Запорозького, на неї, як правило, обирали найбільш авторитетних і досвідчених воєначальників. На відміну від інших урядів посада генерального обозного була одиничною. Водночас за обставин тривалої відсутності генерального обозного в Україні практикувалося “наказничество” – призначення особи для тимчасового виконання його посадових обов’язків. Функціональні обов’язки генерального обозного полягали в керуванні Генеральною військовою артилерією, організації її матеріального забезпечення, підборі та представленні на затвердження гетьмана старшини штату Генеральної військової артилерії – осавула, хорунжого, писаря, гармашів тощо. Генеральний обозний вів реєстр козацького війська. Під час воєнних дій як наказний гетьман генеральний обозний виступав начальником козацьких формувань, а

також очолював повноважні посольства до закордонних правителів.

Під час проведення рад генеральної старшини обозний виступав розпорядником зібрання, а на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади – булаву.

Провідну роль у цивільних справах при гетьманському уряді відігравав генеральний писар. Це була посадова особа, найбільш посвячена в справи поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, яка надавала офіційної ваги поточному листуванню гетьмана. Інколи генеральних писарів було двоє. На посаду генерального писаря обирали осіб з досвідом канцелярської роботи, відповідною освітою і знанням мов. Генеральний писар відігравав значну роль у формуванні зовнішньої політики Української держави.

До складу генеральної старшини входило, як правило, двоє суддів. Обов’язки генеральних суддів полягали у винесенні вироків у цивільних справах. Для розгляду карних справ скликалася суддівська колегія – Генеральний військовий суд, у якому головував гетьман чи один з генеральних суддів.

При Б.Хмельницькому вже існує уряд генерального підскарбія, який остаточно сформувався в 1728 р. Посадовець опікувався питаннями збирання та визначення податків, організовував зберігання натуральних зборів, визначав дозорців по полках, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до Генерального військового генерального скарбу. До його прерогатив входило право видавати дозволи на будівництво млинів, контролю за їх діяльністю.

Пізніше до складу генеральної старшини увійшли генеральний хорунжий (безпосередній обов’язок честі – охорона військової хорогви (стягу)) та генеральний бунчужний (охорона гетьманського бунчука, який вино-

сили під час урочистостей перед козацьким військом). Раніше вони були посадовцями гетьманськими чи двірськими. З початком козацької революції до складу старшини увійшли також генеральні осавули.

Усіх посадовців генеральної старшини об'єднувала прерогатива спільної з гетьманом участі в управлінні країною. Роль генеральної старшини була високою, нехтування думки генеральних старшин стало причиною усунення від влади гетьманів Д.Многогрішного та І.Самойловича. Генеральна старшина доповідала гетьману про справи державного значення, а також мала право законодавчої ініціативи.

Посадовці зі складу генеральної старшини обиралися на генеральній або старшинській раді та на гетьманське призначення. За традиціями Січі, під час гетьманських виборів попередня генеральна старшина йшла у відставку, однак оскільки на посади обиралися найавторитетніші й найповажніші козацькі старшини, вони переважно залишалися при посадах. У міру зростання впливовості старшинської верстви вона починає відігравати вирішальну роль у визначенні генеральної старшини. В цей час на генеральні уряди приходять двома шляхами: через затвердження старшинською радою кандидатури, призначеної гетьманом або через обрання на старшинському зібранні.

Після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною, заздалегідь отримавши дозвіл царя. Санкція царя ставала беззастережною умовою, що давала змогу новообраному посадовцю приступити до виконання обов'язків. Згідно з царським указом від 28 березня 1921 р. гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали двох претендентів на генеральні посади, з числа яких цар здійснював призначення. До генеральної старшини міг увійти тільки православний і не іноземець. Генеральні старшини були високооплачуваними посадовцями Української держави, на їхню користь могли також виділятися млини, що перебували у корпоративній власності Війська Запорозького. Згодом, у складі кріпосницької Росії вони перетворилися на землевласників: згідно з царським указом 1732 р. на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря – 453, двох генеральних суддів і підскарбів – по 300, генераль-

них осавулів, хорунжого та бунчужного – по 200. Старшинська каденція в середньому тривала 3,5 роки.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи*. – 2-е изд. – М. : [б. и.], 1830. – Т. 5; *Смолий В. А.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолий, В. С. Степанков. – К. : [б. в.], 1993; *Окиншиевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншиевич // *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. – К. : [б. в.], 1929. – Вип. 6; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – вищий законодавчий і виконавчий орган в Українській Державі гетьмана П.Скоропадського. Утворена 3 травня 1918 р. на чолі з Ф.Лизогубом після невдалої спроби формування уряду М.Устиновичем і М.Василенком. Остаточний склад затверджений у середині травня: Ф.Лизогуб (голова), Д.Дорошенко (керуючий справами Міністерства закордонних справ, з вересня 1918 р. – міністр закордонних справ), О.Рогоза (міністр військових справ), А.Ржепецький (міністр фінансів), С.Гутник (міністр торгу і промисловості), М.Василенко (міністр народної освіти), В.Зіньківський (міністр віросповідань), Б.Бутенко (міністр шляхів), В.Колокольцев (міністр земельних справ), М.Чубинський (міністр судових справ), В.Любинський (міністр здоров'я), Ю.Вагнер (міністр праці), В.Соколовський (міністр продовольчих справ), І.Кістяківський (державний секретар), Г.Афанасьєв (державний контролер). Кабінет складався переважно з представників консервативного та ліберального напрямів, більшість у ньому мали кадети. Члени українських партій, за винятком Д.Дорошенка (партія соціалістів-федералістів), відмовились увійти до **Р.М.У.Д.** Через політичну занегажованість лівих сил сформувати загальнонаціональний уряд не вдалося.

Правовими документами, що визначали основні закони Української Держави та програму діяльності уряду, були “Грамота до всього українського народу” та “Закони про тимчасовий державний устрій України”. Вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади переходила до гетьмана. Він схвалював закони, призначав прем'єра та затверджував за його поданням членів **Р.М.У.Д.**, скасовував Кабінет Міністрів у повному

складі, ставав верховним головнокомандувачем, керував зносинами з іноземними державами. В документах зазначалося, що встановлення авторитарного режиму мало тимчасовий характер – до скликання Українського сейму (16 листопада 1918 р. **Р.М.У.Д.** розглянула питання про прискорення підготовчої роботи щодо скликання Державного сейму й затвердження складу комісії з розробки відповідного закону).

Повноваження й компетенцію уряду визначав закон “Про Раду Міністрів і міністрів”. Структурними підрозділами **Р.М.У.Д.** були: управління справами **Р.М.У.Д.**, міністерства, Мала Рада, державна канцелярія. Управління справами складалося із загальної канцелярії, департаменту законодавчих справ, департаменту преси, державного телеграфного агентства та господарчого департаменту. Компетенція кожного департаменту визначалася спеціальною урядовою інструкцією. Очолював управління державний секретар, який призначався гетьманом і мав ранг міністра. Державному секретарю підпорядковувалась також державна канцелярія. До неї входили: секретаріат **Р.М.У.Д.**, юридична рада, департамент законодавчих справ, департамент загальних справ, відділ кодифікації законів, термінологічна комісія, державна друкарня. Державний секретар керував процедурою винесення на обговорення **Р.М.У.Д.** проектів законів, подавав свої зауваження до них, представляв ухвалені законодавчі акти на затвердження гетьману, забезпечував кодифікацію, здійснював нагляд за публікацією законів у “Державному віснику”. **Р.М.У.Д.** керувала роботою підлеглих їй відомств і несла відповідальність за її виконання перед гетьманом. Провідними в системі органів державного управління були міністерства (всього їх було 12). За гетьманату були утворені дві нові інституції – Міністерство народного здоров’я та Міністерство віросповідань. Кожне міністерство здійснювало законодавче регулювання та управління в певній галузі суспільних відносин, яка визначалася статутом міністерства. Міністерства готували законопроекти, які потім передавалися на “обміркування Раді Міністрів”, а “по ухвалі” затверджувалися гетьманом. Структурно міністерства поділялися на департаменти, а департаменти на відділи. Так, до складу Міністерства торгу й промисловості входили департаменти за-

гальних справ, фабрично-заводський, гірничий, внутрішньої торгівлі, торгового мореплавства і портів; до Міністерства народної освіти – департаменти вищої, середньої, нижчої та професійної освіти. Ряд міністерств мали складнішу структуру. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ, поряд із департаментами міського самоврядування, державної варті, страхування та біженців, включало також Головне управління військового обов’язку та Управління у справах преси. При ньому діяли УТА (Українське телеграфне агентство) й Позавідомча ревізійна комісія. Деякі управління функціонували в складі міністерств як цілком самостійні органи з власним бюджетом. Показовим у цьому відношенні було Головне управління мистецтв і національної культури, яке офіційно підпорядковувалось Міністерству народної освіти і мистецтв.

Наприкінці травня 1918 р. гетьман затвердив “Положення про Малу Раду Міністрів”. Вона формувалася з товаришів (заступників) міністрів і розглядала другорядні питання, що не потребували взаємної згоди всіх відомств. Головою Малої Ради призначався один із міністрів або їх заступників. Статус і повноваження **Р.М.У.Д.** та підлеглих їй відомств були визначені також у спеціальному акті від 2 червня 1918 р. – законі “Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів”. Документ регламентував нормотворчу діяльність уряду, керівництво якою покладалося на державну канцелярію, очолювану державним секретарем.

Засідання **Р.М.У.Д.** (щодня) і Малої Ради (тричі на тиждень) відбувалися в резиденції П.Скоропадського по вул. Інститутській, 40 (будинки не збереглися). Кілька разів Кабінет міністрів засідав у Царському палаці (Маріїнський), де містилося Міністерство внутрішніх справ. Майже на всіх засіданнях був присутній гетьман, протоколи вели члени державного секретаріату. В деяких випадках при обговоренні секретних справ вони покидали зал засідань. Практична діяльність **Р.М.У.Д.** повністю підпорядковувалась гетьману, хоча формально правовий статус дозволяв їй самостійно здійснювати державно-управлінську діяльність.

Апарат державних органів управління фактично складався з чиновників, призначених

ще за Центральної Ради. Після перевороту 29 квітня 1918 р. були звільнені лише міністри та їх заступники. Відмітним напрямом кадрової політики гетьманату було формування апарату управління не за національною ознакою, а за принципом професійності. Всі державні службовці гетьманської адміністрації склали урочисту обітницю на вірність Українській Державі. Свій текст обітници мали також судді та військові. Спеціальний закон “Про порядок призначення осіб на урядову службу” регламентував категорії чиновництва, які призначалися гетьманом або міністром (залежно від посади). Усі державні службовці поділялись на 14 класів. На підставі закону на посади третього класу призначались особи за наказами та підписом гетьмана, міністра відповідного міністерства та державного секретаря. Службовці четвертого класу призначались гетьманом за погодженням з відповідним міністром. Призначення на посаду п'ятого класу проводились наказом міністра після усного погодження з гетьманом. До компетенції міністрів належали призначення службовців шостого класу. Всі інші чиновники призначались у порядку, який визначало кожне міністерство.

Впродовж літа 1918 р. в **Р.М.У.Д.** відбулися зміни: міністром харчових справ став С.Гербель, юстиції – О.Романов, внутрішніх справ – І.Кістяківський, державним секретарем – С.Завадський.

За сім з половиною місяців існування Української Держави уряд виконав значну роботу, ухвалив близько 500 законопроектів. Серед них: про міське й земське самоврядування, право купівлі і продажу землі, Державний Сенат, заснування Земельного банку, організацію української армії і флоту, заснування Української академії наук, двох українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, державну грошову одиницю, українське громадянство. Наприкінці 1918 р. був сформований державний бюджет України.

У жовтні 1918 р. 10 гетьманських міністрів (В.Василенко, А.Ржепецький, С.Гербель, С.Гутник, О.Романов, В.Зіньківський, В.Колокольцев, Ю.Вагнер, Г.Афанасьєв, С.Завадський) подали до голови **Р.М.У.Д.** Ф.Лизогуба звернення з домаганнями федерації з найбільшовицькою Росією. Їх підтримали великі землевласники і промисловці. Серед

національно-демократичних сил ця подія мала протилежний відгук. Кабінетна криза призвела до загострення відносин в українському суспільстві. Наприкінці жовтня гетьман зробив спробу сконсолідувати політичні сили і досягти компромісу з українською демократією. 24 жовтня 1918 р. був сформований новий коаліційний Кабінет на чолі з Ф.Лизогубом. До нього увійшло 6 представників від партії соціалістів-федералістів та Українського Національного Союзу (А.В'язлов, В.Леонтович, О.Лотоцький, М.Славинський, П.Стебницький, Д.Дорошенко). Після проголошення П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. Грамоти про федерацію з майбутньою найбільшовицькою Росією вони вийшли на знак протесту з уряду. Був сформований новий, проросійський за своїм складом, Кабінет на чолі з С.Гербелем.

Внаслідок протигетьманського повстання, організованого Українським Національним Союзом, Українська Держава перестала існувати. 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський підписав своє зречення від влади й передав її **Р.М.У.Д.** Того ж дня уряд ухвалив рішення про складання з себе повноважень і передачу влади Директорії на чолі з В.Винниченком.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія : [б. в.], 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. – Ужгород : [б. в.], 1930; *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.* Студії з архівної справи та документознавства : матеріали Другої міжнар. наук. конф. – К. : [б. в.], 1999; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : [б. в.], 2003; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К. : [б. в.], 2008; *Реєнт О.* Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : [б. в.], 2003; *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії* : матеріали Всеукр. наук. конф. – К. : [б. в.], 2008.

Ралдугіна Т.П.

РАДА МІНІСТРІВ УРСР – найвищий орган державного управління в УРСР, наступник Ради Народних Комісарів (з 1946 р.). **Р.М.УРСР** у складі голови, перших заступників і заступників голови, міністрів була формально українським урядом. Насправді всі персональні справи **Р.М.УРСР** ухвалювала ЦК КППС у погодженні з ЦК КПУ. Те-

оретично **Р.М.УРСР** була колегіальним органом; основні справи мали вирішуватися більшістю голосів членів уряду. Для оперативного вирішення поточних справ у **Р.М.УРСР** існувала внутрішня президія (раніше бюро), що складалася з голови, його заступників, голови Держплану та кількох міністрів.

У рамках компетенцій УРСР, як союзної республіки, **Р.М.УРСР** організовувала роботу апарату управління і очолювала його. Згідно із ст. 43 Конституції УРСР **Р.М.УРСР**:

– координувала й спрямовувала роботу міністерств та інших підпорядкованих їй установ;

– ухвалювала заходи для здійснення народного господарського плану;

– ухвалювала заходи для здійснення республіканського і місцевого бюджетів;

– вживала заходів для забезпечення громадського ладу, захисту інтересів держави й охорони прав громадян;

– керувала й перевіряла роботу виконкомів обласних рад;

– створювала у разі потреби спеціальні комітети й головні управління при **Р.М.УРСР** у справах господарського і культурного будівництва;

– керувала організацією військових формувань УРСР;

– здійснювала керівництво в галузі зносин з чужоземними державами, виходячи із встановленого в СРСР загального порядку у взаєминах союзних республік з чужоземними державами.

Загальносоюзні міністерства й відомства мали до 1965 р. в УРСР своїх уповноважених, які входили до складу **Р.М.УРСР** і діяльність яких на території УРСР координувала **Р.М.УРСР**. Своєю чергою **Р.М.УРСР** мала Постійне представництво УРСР при Раді Міністрів СРСР для постійного зв'язку державних апаратів СРСР і республіки.

Формально Рада **Р.М.УРСР** була підзвітна й відповідальна тільки перед Верховною Радою УРСР, а в період між її сесіями перед Президією Верховної Ради УРСР. Але у той же час **Р.М.УРСР** діяла на основі загальносоюзних законів. Вона видавала постанови й розпорядження на основі та на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, отже не була суверенним органом УРСР, а залежним від Москви виконавчим органом.

Також Рада Міністрів СРСР мала право в межах своїх компетенцій (практично необмежених) скасовувати постанови й розпорядження **Р.М.УРСР**.

Голова **Р.М.УРСР** входив до складу Ради Міністрів СРСР, отже всі акти Ради Міністрів СРСР були для нього обов'язковими.

Крім голови, до **Р.М.УРСР** входили міністри та керівники відомств, комітетів тощо. Ці органи мали переважно союзно-республіканський характер і були підпорядковані вони були відповідному союзно-республіканському органу в Москві. Тільки дуже нечисленні республіканські міністерства (5-7) були підпорядковані безпосередньо **Р.М.УРСР**.

Р.М.УРСР мала свої компетенції, тобто вона була уповноважена загальносоюзними законами й органами до виконання певних конкретних завдань чи функцій на території УРСР. Радянська теорія і практика називала ці повноваження “правами” **Р.М.УРСР**. Насправді це були не права, а обов'язки щодо відповідних загальносоюзних органів.

Призначення осіб на посади членів **Р.М.УРСР**, міністрів, їх заступників та інших членів урядового апарату де-факто належало до компетенції союзної “номеклатури” ЦК КПРС.

Обсяг “прав” **Р.М.УРСР** змінювався разом з політикою уряду СРСР. Найширшим він був у 1957-1962 рр., після чого почала відновлюватися централізація з обмеженням прав **Р.М.УРСР**. Згодом він став такий: у галузі планування народного господарства Держплан УРСР, що, крім підпорядкування Держпланові СРСР, підпорядкований також **Р.М.УРСР**, розробляв проекти планів розвитку народного господарства республіки з усіх галузей союзно-республіканської та республіканської промисловості, а щодо загальносоюзної промисловості міг вносити свої пропозиції. **Р.М.УРСР** мала право затверджувати для підлеглих йому підприємств республіканські плани продукції промислових виробів, що вироблялися і повністю споживалися в республіці, а також плани розподілу тих виробів за номенклатурою та в обсязі, узгодженому з Держпланом СРСР. **Р.М.УРСР** мала деякі права у галузі інвестування, фінансування праці та заробітної плати. Дуже обмежені права вона мала у бюджетній сфері. Бюджет УРСР базувався

на затвердженому сесією Верховної Ради СРСР Державному бюджеті СРСР на кожний рік. Уряд СРСР був відповідальний лише за виконання бюджету через Міністерство фінансів СРСР, міністерства СРСР, а також через Ради Міністрів союзних республік. **Р.М.УРСР** зосереджувалася передусім на проблемі реалізації бюджету державними органами, підприємствами та організаціями. В рамках такої дуже обмеженої бюджетної політики **Р.М.УРСР** могла лише до певної міри стимулювати господарський та культурний розвиток на місцях.

Конкретний зміст і обсяг компетенцій **Р.М.УРСР** визначався законодавчими актами й директивами відповідних центральних органів у Москві. Керування, наприклад, організацією військових формувань обмежувалося переважно обліком військовозобов'язаних. Відповідно до змін політики центру змінювалися і "права" та склад **Р.М.УРСР**: ліквідація республіканських та союзно-республіканських міністерств на користь загальносоюзних чи відновлення попередніх. 1968 р. до складу **Р.М.УРСР** входили 44 члени: 19 союзно-республіканських міністрів, 14 керівників державних комітетів, комітетів і управлінь (також союзно-республіканських категорій) та 5 республіканських міністерств. **Голови Р.М.УРСР:**

1. Хрущов Микита Сергійович (1894-1972) – керував урядом з березня 1946 р. по 12 грудня 1947 р.
2. Коротченко Дем'ян Сергійович (1894-1969) – керував урядом з 12 грудня 1947 р. по 15 січня 1954 р.
3. Кальченко Никифор Тимофійович (1906-1989) – керував урядом з 15 січня 1954 р. по 28 лютого 1962 р.
4. Щербицький Володимир Васильович (1918-1990) – керував урядом з 28 лютого 1961 р. по 28 червня 1961 р.
5. Казанець Іван Павлович (нар. 1918 р.) – керував урядом з 28 червня по 15 жовтня 1965 р.
6. Щербицький Володимир Васильович – керував урядом з 15 жовтня 1965 р. по 9 червня 1972 р.
7. Ляшко Олександр Павлович (1915-2002) – керував урядом з 9 червня 1972 р. по 10 липня 1987 р.
8. Масол Віталій Андрійович (нар. 1928 р.) – керував урядом з 10 липня 1987 р. по 23 жовтня 1990 р.

9. Фокін Віталій Павлович (нар. 1932 р.) – керував урядом з 23 жовтня 1990 р. по 14 листопада 1990 р. (виконуючий обов'язки).

Літ.: *Енциклопедія українознавства* : у 10 т. / голов. ред. Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954-1989; *Історія держави і права Української РСР (1917-1960)*. – К. : [б. в.], 1961; *Барабашев Г.* Советское строительство / Г. Барабашев, К. Шеремет. – М. : [б. и.], 1965; *Государственное право СССР* / ред. С. Кравчук. – М. : [б. и.], 1967; *Історія держави і права Української РСР (1917-1937)*, т. I ; (1937-1967), т. II. / ред. Ю. Козлов. – К. : [б. в.], 1967.

Дірявка Ю.П.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УРСР (РАДНАРКОМ, РНК) – вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УСРР (з 1937 – УРСР), уряд республіки.

Утворена 29 січня 1919 р. за зразком Ради Народних Комісарів РРФСР. Попередниками **РНК УСРР** були: перший радянський уряд України Народний Секретаріат (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) і Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України (листопад 1918 р. – січень 1919 р.). Відповідно до Конституції УСРР 1919 р. і 1929 р. **РНК УСРР** обиралася Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК), була його розпорядчим і виконавчим органом і в межах прав, наданих їй ВУЦВК, видавала декрети й постанови. До її складу входили голова **РНК УСРР** і народні комісари (наркоми): іноземних справ, військових, радянської пропаганди, внутрішніх справ, освіти, землеробства, юстиції, продовольства, праці, фінансів, шляхів сполучення, охорони здоров'я, голова Верховної соціалістичної інспекції України, командуючий військами України, члени Ради народного господарства. Кількість і назви наркоматів за рішенням ВУЦВК постійно змінювалися. При **РНК УСРР** були різноманітні допоміжні органи – Малий Раднарком, комісії, відділи. **РНК УСРР** була відповідальна перед Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

За Конституцією УРСР 1937 р. **РНК УРСР** обиралася Верховною Радою (ВР) УРСР, перед якою була відповідальна і їй підзвітна, а в період між сесіями ВР – перед Президією ВР УРСР.

З березня по серпень 1919 р. **РНК УСРР** працювала у Києві, в 1920-1934 рр. – у Харкові. Після повернення Києву в 1934 р. сто-

личною статусу і переїзду до нього вищих державних і партійних установ, **РНК УСРР** розміщувалася в будинку по вул. Комуністичній, 2 (з 1938 р. – Орджонікідзе, сучасна Банкова). У цей період до її складу входили: голова **РНК УСРР**, його заступник, голова Держплану, наркоми республіки, уповноважений комітету заготівель СРСР, уповноважені загальносоюзних наркоматів. Кандидатури на всі посади в РНК рекомендувалися ЦК КП (б)У й погоджувалися з ЦК ВКП (б). У березні 1946 р. **РНК УСРР** була перетворена на Раду Міністрів УСРР. Головами **РНК УСРР** (з 1937 – УСРР) були: Х.Раковський (1919-1923), В.Чубар (1923-1934), П.Любченко (1934-1937), М.Бондаренко (1937-1938), Д.Коротченко (1938-39), Л.Корнієць (1939-1944), М.Хрущов (1944-1947).

Літ.: *Уряди України у ХХ ст.* Науково-документальне видання. – К. : [б. в.], 2001; *Конституційні акти України 1917-1920.* Невідомі Конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Історія України.* – К. : [б. в.], 1997.

Ралдугіна Т.П.

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УНР – орган вищої виконавчої та розпорядчої державної влади, уряд Української Народної Республіки. З 15(28) червня 1917 р. урядом України був Генеральний Секретаріат УЦР-УНР, IV Універсалом УЦР від 11(24) січня 1918 р. перетворений на **РНМ УНР**. На відміну від Генерального Секретаріату перетворилася на фактичний орган вищої державної влади. Діяла на теренах України до проголошення Української Держави (29 квітня 1918 р.). Відновила свою діяльність у період Директорії.

РНМ УНР очолювала діяльність системи органів державного управління. Формувалася на коаліційній основі, затверджувалася УЦР. Основи діяльності, компетенцію та формування персонального складу визначали III та IV Універсали УЦР, Конституція УНР (ст. 50-59), закони Трудового конгресу України “Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР”, “Про Державну Народну Раду” (12 листопада 1920 р.).

В умовах перманентних воєнних дій кадровий склад уряду оптимізувався, в обмежених обсягах збереглися протоколи засідань Великої і Малої Центральної Ради, скорочувалася документація міністерств. Для оптимізації

роботи уряду була створена Мала Рада народних міністрів (до якої увійшли товариші народних міністрів), на яку покладалося вирішення другорядних справ. Водночас Рада народних міністрів мала широкі повноваження, зокрема право підписувати міжнародні угоди без згоди Центральної Ради.

У складі уряду виділялися профільні комісії (Малий секретаріат, Фінансова комісія, Комісія по охороні ладу та ін.). При народному міністрові діяла рада міністра. Міністерство мало власну канцелярію та поділялося на департаменти (очолювані директорами), ті, у свою чергу, – на відділи і столи. При міністерствах існували комісії та інші підрозділи спеціального призначення відповідно до профілю та сфери діяльності. В міністерствах кожен товариш народного міністра мав власну канцелярію.

Під тиском зовнішньополітичних обставин та внутрішніх політичних процесів конфігурація та склад міністерств постійно змінювалися. Так, Секретарство міжнародних справ у грудні 1917 р. перетворилося на Секретарство міжнародних справ, а в січні 1918 р. – на Міністерство закордонних справ. У грудні Секретарство міжнародних справ складалося з департаменту в справах біженців, бухгалтерсько-господарського відділу, політичної секції та канцелярії. В його штатному розділі передбачалося 88 службовців, проте на березень 1918 р. працювали міністр і 40 посадовців. Більш структурованим було Міністерство торгу і промисловості (воно складалося з 10 департаментів). Народне міністерство земельних справ складалося із загальної канцелярії (4 відділи), трьох департаментів (земельний, лісовий, сільськогосподарський) та трьох автономних відділів (сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки). Народне міністерство фінансів УНР включало загальну канцелярію, департамент державної скарбниці, залізничний департамент, департамент митних зборів, департамент посередніх податків, департамент простих податків, окремий корпус кордонної охорони, дирекцію ощадних кас, Державний банк. При міністерствах існували внутрішні ради, які виробляли пропозиції стосовно удосконалення внутрішнього життя урядових інституцій, зокрема і в питаннях грошової винагороди службовців та матеріального забезпе-

чення установ. Загалом уряд перебував у стані перманентної реконструкції та вдосконалення, окремі підрозділи та структурні одиниці починали діяти раніше, ніж унормовувалися відповідними підзаконними актами.

Перший склад **РНМ УНР** очолив В.Винниченко (УСДРП) – голова і міністр внутрішніх справ. Посади товаришів міністра обійняли І.Красковський, Л.Абрамович, О.Карпинський, О.Шульгін, М.Порш, О.Жуковський, Д.Антонович, М.Ткаченко, В.Голубович, М.Ковалевський, В.Єщенко, М.Шаповал, І.Стешенко, В.Мазуренко, Д.Одинець, М.Зільберфарб, М.Міцкевич, І.Мірний. Пішов у відставку 15(28).01. (за іншими даними 17(30).01.)1918 р. Другий склад **РНМ УНР** за дорученням УЦР сформував есер В.Голубович.

Після повернення УЦР та уряду до Києва 22-24 березня 1918 р. відбулася реорганізація **РНМ УНР**, унаслідок якої установа адекватно виконувала функції органу вищої виконавчої влади УНР. Уряд видавав офіційний друкований орган – “Вісник Ради Народних Міністрів УНР”. В цей час здійснювалася підготовка адміністративної реформи, яка мала чітко окреслити повноваження і принципи взаємодії між гілками законодавчої та виконавчої влади.

РНМ УНР припинила своє існування відповідно до “Грамоти до всього українського народу” (29 квітня 1918 р.). При П.Скоропадському аналогом **РНМ УНР** стала Рада Міністрів Української Держави (дія установи регламентувалася “Законом про Тимчасовий державний устрій України (29 квітня 1918 р.)). Відновлена після переходу влади до Директорії УНР. 26 грудня 1918 р. проголошене відродження УНР. Новий склад **РНМ УНР** сформований після тривалих політичних консультацій. Коаліційний уряд сформували представники від соціалістичних партій – УСДРП, УПСР, УПРФ, УПСС. Головою уряду та міністром закордонних справ наказом Директорії УНР (26 грудня 1918 р.) призначений В.Чеховський.

Сесія Трудового конгресу України (січень 1919 р.) визначила тимчасовий правовий статус **РНМ УНР**. Відповідно до її рішень встановлена підзвітність **РНМ УНР** Трудовому конгресу, у міжсесійний період – Директорії УНР. 14 лютого 1919 р. Директорія затвердила тимчасовий закон “Про порядок внесення і затвердження законів в Україн-

ській Народній Республіці”, в якому намагалася розмежувати правовий статус Директорії та уряду. Розподіливши вищу виконавчу владу республіки між двома інституціями (Радою Народних Міністрів та Кабінетом Народних Міністрів), Директорія намагалася регламентувати як виконавчу, так і законодавчу діяльність. Однак втілити ці прагнення в життя не вдалося, розбалансування глок влади та суперечності між ними чимдалі ставали більш очевидними.

Під загрозою наступу більшовицьких військ **РНМ УНР** та Директорія переїхали до Вінниці. Після невдалих переговорів з Раднаркомом РСФРР (місія С.Мазуренка до Москви) діячі УНР пішли на угоду з Антантою. Для полегшення переговорів з нею з уряду були відізані представники соціалістичних партій, зокрема з неї вийшов В.Винниченко. Уряд очолив С.Петлюра. 13 лютого 1919 р. у Вінниці була створена нова **РНМ УНР** під головуванням С.Остапенка. Після поразки й відступу з території України військ Антанти уряд С.Остапенка під тиском лівого політичного крила УНР подав у відставку. Наступний склад **РНМ УНР** був сформований 9 квітня 1919 р. у Рівному з членів УСДРП, УПСР та західноукраїнських соціалістів, яку очолив Б.Мартос. Реорганізація уряду відбулася 27 серпня 1919 р. у Кам’янці-Подільському, Уряд очолив Іс.Мазепа. Останній уряд УНР на українських землях сформував 26 травня 1920 р. В.Прокопович, який 14 жовтня 1920 р. був відправлений у відставку і замінений призначеним С.Петлюрою А.Левицьким. Після евакуації до Тарнова уряд А.Левицького ухвалив закони “Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” та “Про Державну Народну Раду УНР”, які мали, нарешті, внормувати й розмежувати вищі державні функції між Директорією, Радою Народних Міністрів та Державною народною Радою, однак повноваження уряду в них не уточнювалися.

Дисбаланс глок влади і політичних інтересів привів до занепаду органів вищої влади та управління. Віддзеркаленням ситуації стало існування де-факто двох директорій: однієї на чолі з С.Петлюрою, А.Макаренком, Ф.Швецем у Рівному, другої – з О.Андрієвським, Є.Петрушевичем у Станіславі.

Після укладення Варшавського договору 1920 р., згідно з яким західноукраїнські землі

відходили до Польщі, уряд втратив реальні підоснови свого існування і подав у відставку. З кінця 1920 р. **РНМ** діяла за кордоном (Уряд Української Народної Республіки в екзилі 1920-1948 рр.).

Літ.: *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1 ; 1997. – Т. 2; *Директорія*, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; *Конституційні акти* України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

РАДНАРГОСП – рада народного господарства, державний орган територіального управління промисловістю і її планування УРСР і СРСР, що існувала 1918-1931 рр. і 1957-1965 рр. Перші місцеві **Р.** в Україні були створені у січні 1918 р. Південною Радою народного господарства Донецько-Криворізького басейну для управління націоналізованими підприємствами під керівництвом Вищої Ради народного господарства РРФСР. У межах УРСР існувала Вища Рада народного господарства України (після утворення СРСР Рада Народного Господарства УРСР, її очолював до 1931 р. Всеволод Голубович), підпорядкована Вищій Раді народного господарства СРСР). У 1932-1934 рр. Вища Рада народного господарства СРСР, Рада народного господарства УРСР були ліквідовані і створено союзні й союзно-республіканські галузеві народні комісаріати, а з 1946 р. – міністерства.

Працюючи над удосконаленням структури управління господарською сферою, у квітні 1953 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення кількості союзних (від 30 до 20) і союзно-республіканських (від 21 до 13) міністерств. Рівень централізації управління від такого укрупнення мало змінився, деякі союзні міністерства були не просто укрупнені, а переведені на статус союзно-республіканських. Укрупнення міністерств здійснювалося під гаслом скорочення чисельності адміністративно-управлінського апарату. У жовтні 1954 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову, яка передбачала скорочення штату управлінців. У рамках цієї кам-

панії за 1954-1955 рр. в Україні було вивільнено 61 тис. управлінців, які здебільшого пішли на виробництво.

На початку 1957 р. М.Хрущов, маючи на меті реформування управління народним господарством, ліквідував більшість органів галузевого управління промисловістю (міністерства) і підпорядкував виробництво територіальним органам управління. Ця реформа проходила під гаслом повернення до ленінських ідей, тому нові органи управління запозичили свою назву від тих, які існували в радянських республіках у перші революційні роки – **Р.** Ліквідація управлінської вертикалі послаблювала позиції московської бюрократії, натомість запровадження системи управління по горизонталі посилювало позиції обласних та республіканських партійних комітетів, тобто тієї компартійно-радянської периферії, на яку спирався перший секретар ЦК КПРС.

У процесі реформування управління народним господарством на території України було створено 11 економічних адміністративних районів, а в межах всього СРСР – 103. Одночасно ліквідувалося 10 союзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Зокрема, в Україні було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворені із союзно-республіканських на республіканські. Вся розміщена на території України промисловість перейшла в підпорядкування Ради Міністрів УРСР, Рад народного господарства і місцевих рад депутатів трудящих. В межах **Р.** підприємства об'єднувалися в трести і комбінати, утворювані за галузевим принципом.

Найбільшим в Україні став Київський **Р.**, який об'єднував промисловість і будівництво п'яти областей – Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської і Житомирської. Харківський економічний адміністративний район об'єднував три області – Харківську, Полтавську і Сумську. У Львівський **Р.** входили Львівська, Тернопільська, Волинська і Ровенська області.

Після утворення **Р.** обласні партійні комітети поділилися на дві групи: ті, в яких існували **Р.**, і ті, в яких їх не було. Це означало, що обкоми з **Р.** поширювали свій вплив на сусідні області, а обкоми без **Р.** потрапляли у принизливу з точки зору перших секретарів залежність від сусідніх обкомів. На М.Хрущова почали тиснути, щоб він дав дозвіл на

розукрупнення Р. Унаслідок цього в травні 1960 р. були утворені Кримський, Полтавський і Черкаський Р.

Незважаючи на зовнішню радикальність реформи управління промисловістю і будівництвом, вона залишила радянську економіку такою самою, якою та була раніше: командною. Як і колись, підприємства не могли працювати самостійно, господарський механізм залишався неринковим. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у створюваних заздалегідь виробничих планах, їх виконання контролювалося чиновниками щоквартально і щомісячно. Різниця полягала лише в тому, що чиновники тепер контролювали промисловість не тільки з Москви, а й з 102 Р. Політична необхідність у запровадженні Р. відпала уже в 1957 р., разом з крахом “колективного керівництва”. Економічної необхідності в них в рамках командної економіки взагалі не було. Навпаки, командна економіка мала залишатися централізованою, щоб не втратити ту єдину перевагу, яку вона мала перед ринковою – в мобілізаційній готовності. Коли вона одержувала директивні імпульси не з одного, а з багатьох центрів, вона ставала хаотичною і неупорядкованою.

Проте М.Хрущов не міг скасувати Р., визнавши власну недолугість реформатора. Замість цього він пішов по шляху часткового зміцнення централізованого управління. Над системою управління, побудованою по горизонталі, почала розбудовуватися інша система, побудована по вертикалі. Це призводило до колосального збільшення управлінського апарату, але рятувало майже втрачений галузевий принцип управління, тобто можливість контролювати економіку з єдиного центру. У 1960 р. відбулася концентрація управління Р. у межах трьох найбільших республік – Росії, України і Казахстану. Зокрема, над 14 Р. України виник центральний Р. – Українська рада народного господарства (УРНГ), який очолював М.Соболь. Указом президії Верховної Ради УРСР від 26 грудня 1962 р. кількість економічних районів у віданні УРНГ скоротилася до семи. Одночасно з укрупненням Р. була утворена Рада народного господарства СРСР, яка мала контролювати виконання планів виробництва в усіх Р. (Р. СРСР). У 1963 р. М.Хрущов утворив ще одну структуру в управлінській піраміді – Вищу раду народного господар-

ства СРСР (ВРНГ СРСР). ВРНГ СРСР контролювала діяльність усіх органів управління народним господарством – Р. СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР і комітетів, створених замість ліквідованих міністерств. Після усунення М.Хрущова від влади 1965 р. було ліквідовано всі Р. й відновлено централізовану галузеву систему міністерств, подібну до тієї, що існувала за часів Сталіна. Держплани також відновили свої попередні функції, хоч значення республіканського територіального планування й районування помітно знизилася.

Літ.: *Історія господарства: Україна і світ* : підручник / за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вища шк., 1995; *Історія України* : навч. посіб. / В. Я. Білоцерківський. – К. : Центр учб. л-ри, 2007; *Історія України: Нове бачення* : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. С. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смоля. – К. : Україна, 1995; *Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства* / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко та ін. – К. : Генеза, 1994.

Годзюр М.В.

РАЙХСКОМІСАРІАТ “УКРАЇНА” (РК“У”) був одним з п’яти райхскомісаріатів, створених на європейській частині окупованої території СРСР за планом Альфреда Розенберга. 17 липня 1941 р. Гітлер призначив Розенберга міністром окупованих територій Східної Європи. Для того, щоб послабити прагнення українців до незалежності, він виділив з планованого райхскомісаріату Галичину (її приєднали до Генеральної Губернії), Північну Буковину і Трансністрію (передані Румунії).

Офіційний наказ про створення РК“У” А.Гітлер підписав 20 серпня 1941 р. РК“У” мав становити незалежний від Росії край з українським (тимчасовим) урядом при цілковитому німецькому контролі у політичній, військовій та економічній сферах. Він задумувався як колонія, позбавлена міжнародного і автономного статусу. У повоєнний час райхскомісаріат мав бути з’єднаний з територією Третього Рейху, більшість українців (непридатних до германізації) планували виселити за Урал, щоб звільнити місце для німецьких колоністів.

Територія РК“У”, передана цивільній німецькій адміністрації 28-29 серпня 1941 р., була незначною. У серпні площа РК“У” дорівнювала 71 тис. км², у жовтні – 176 тис. км²,

16 листопада – 235 тис. км², на початку 1943 р. – 339 тис. км² з населенням 16,9 млн осіб. Спочатку **РК“У”** охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя і частину Полтавщини. У міру просування німецьких військ углиб радянської території **РК“У”** територіально зростає: 2 вересня 1942 р. до нього було приєднано решту Полтавщини й Запорізької області (решта Лівобережжя залишалася під військовою владою). Територія райхскомісаріата охоплювала 339 275 км² з чисельністю населення близько 17 млн осіб. Столицею райхскомісаріату стало Рівне.

З адміністративного погляду райхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів (Generalbezirke): “Волинь і Поділля”, “Житомир”, “Київ”, “Дніпропетровськ”, “Миколаїв” і “Таврія”, які очолювали генеральні комісари (Generalkommissare). Генеральні округи поділялися на 114 округ (kreisgebiet), і відповідно, 434 райони, перейнятих з радянського адміністративно-територіального поділу. Кожен з них мав площу 250–400 тис. га і чисельність населення 150–250 тис. осіб. Спеціально виокремили 5 округ міського типу, які мали стратегічне значення: Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам’янське (ними управляли штатткомісаріати, очолювані генерал-комісарами). Меншими містами керували штатткомісари, невеликими – ортскомісари. “Генералбецирки” охоплювали кілька областей, “крайзгебіти” – кілька районів. Керівників генеральних округів призначав особисто Гітлер. Генеральні округи ділилися на “крайзи” (ними завідували “гебітскомісари”, призначувані Розенбергом), що охоплювали по 4 райони. Місцева адміністрація складалася з районових управ, посадників міст і сільських старост, яких затверджували і здійснювали над ними нагляд “гебітскомісари”. Посадники більших міст підпорядковувалися “штатткомісарам”. Українську допоміжну поліцію вербували шефи районів і посадники більших міст; вона підпорядковувалася німецькій поліції і цивільній владі Райхскомісаріату. Центральний апарат **РК“У”** складався з райхскомісара, якому безпосередньо підпорядковувалися заступник, референт, ад’ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті були постійно відряджені начальник СС і поліції, зв’язковий офіцер військового командування, уповноважені із закордонних справ, пошти і заліз-

ниць, моторизована рота. Впродовж існування апарат управління **РК“У”** змінювався відповідно до вимог часу. Центральне управління розширилося до дев’яти відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. Політуправління виконувало функцію реалізації нацистських ідейно-політичних засад і директив управління окупованими територіями.

Районні та міські управи, як правило, послуговувалися стандартним набором відділів: загального управління, фінансовий, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою, охорони здоров’я, ветеринарний, будівництва, освітніх і культурних установ, пропаганди, поліцейний. Начальників відділів призначав голова районної міської управи за погодженням з німецькими властями. Сільських старост призначали бургомістри, останні відповідали за виконання сільськими громадами повинностей, облік населення, вилучення боєприпасів, радіоприймачів у населення, світломаскування, впорядкування громадських місць, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення складів антифашистського підпілля, організацію громадських робіт.

Керівники та співробітники управ отримували за службу грошову винагороду і харчові картки, що давало їм змогу утримувати родини. Однак і відповідальність їх перед німецьким урядом важила життя. У разі виявлення диверсійних акцій чи вбивств німецьких військовослужбовців каральні експедиції страчували насамперед сільського старосту, а вже потім село та його мешканців. Жорстокі покарання сільських старост перетворилися на повсякденну норму життя в разі виникнення проблем зі стягненням податків та сільськогосподарськими контингентами.

Окупаційний режим у райхскомісаріаті передбачав використання певних елементів, які мали надати йому національного забарвлення – визнання української мови як офіційної нарівні з німецькою, запровадження кар-

бованця, утворення української допоміжної поліції тощо. Деякі українські націоналістичні діячі сприйняли утворення райхскомісаріату як крок до утворення Української держави під протекторатом Німеччини. Насправді концепція Райхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічне, а не як політичне чи національне утворення. Для підкреслення цього факту Ерх Кох вибрав столицею райхскомісаріату не Київ, а провінційне місто Рівне. У післявоєнний час планувалося приєднати райхскомісаріат до території Третього Рейху. Водночас перехідний статус адміністративної системи зумовив існування в ній специфічних адміністративних підрозділів: єврейського підвідділу, підвідділів “фольксдойче”, німецького й ненімецького у відділах жіноцтва і юнацтва, поселенської політики і т. ін.

Хоч **РК“У”** мав бути залежний від німецького Міністерства Сходу, на практиці влада була зосереджена у руках Ерха Коха – райхскомісара України (спочатку пропонувався А.Розенбергом на посаду райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, ніж на інших територіях). Кох був безоглядним адміністратором і втілював у життя нігілістичну концепцію Гітлера супроти слов’ян, за якою на Сході всі питання найкраще вирішувати з позиції сили. З-під влади Міністерства Сходу була відокремлена низка сфер: поліція була підпорядкована Г.Гімлерові, заготівля сировини та велика промисловість – Г.Герінгові як уповноваженому чотирирічного економічного плану, мобілізація робочої сили на працю в Німеччині – Ф.Завкелеві, осередки пропаганди – Й.Геббельсові, транспорт і зв’язок – відповідним міністерствам у Берліні. Мета створення **РК“У”** відверто була висловлена Е.Кохом у грудні 1942 р.: “Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету [...] – передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили”.

Наказом райхсміністра А.Розенберга (4.08.1941) в **РК“У”** запроваджувалося німецьке право. У цивільних процесах застосовувалися німецькі юридичні норми, однак користувалися також звичаєвим правом і розпорядженнями німецької влади. Так, існувало як німецьке, так і так зване “власнокрайове” судівництво. В осідках тен.комісарів діяли німецькі суди, які були суда-

ми першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, якщо до них були причетні німецькі громадяни або німці за походженням (так звані Volksdeutsche). У Рівному засідав німецький Верховний Суд (Deutsches Obergericht). До кожного німецького суду був прикріплений так званий “спеціальний суд”, який складався з одного судді і двох засідателів (останні могли не мати правничої освіти), що розглядав справи, які “загрожували інтересам Рейху” (наприклад напад на представників влади, вбивство “райхсдойчів” тощо – провини, за які за статутами передбачена смертна кара). Так само, як у випадку німецького Верховного Суду, на вирок “спеціальних судів” не було відклику. В обставинах безпосередньої загрози безпеки і порядку провини, “що загрожували інтересам Рейху”, могли судитися “становими судами” (Standesgerichte). Їх покликав генералкомісар або його представники. Їх вирок після затвердження генералкомісаром був невідкличний.

Щойно (через зволікання Коха) навесні 1942 р. введено для ненімецького населення власне “крайове судівництво” для цивільних і меншої ваги карних справ (найважливіші з них розглядали німецький суд). Численні справи розглядав “гебітскомісар” адміністративним шляхом. Загалом незначна кількість трибуналів, приступних ненімецькому населенню **РК“У”**, не забезпечувало достатню юридичну опіку, особливо сільському населенню. Зрештою, винищувальна політика Коха і Гітлера не відповідала існуючим нормам у **РК“У”**.

Отож створена в **РК“У”** судова гілка влади складалася з розгалуженої мережі установ, зорієнтованих передовсім не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на підтримку репресивної практики. Важливу роль у діяльності округів та районів відігравали відділення поліції безпеки та СД, які стояли над місцевою управлінською структурою і підпорядковувалися безпосередньо Г.Гімлеру. Німці пішли на створення допоміжних поліційних підрозділів з представників місцевих громад. “Допоміжна українська поліція на службі німецького вермахту” мала підтримувати громадський правопорядок, виявляти “неблагонадійні елементи”, боротися з партизанами та підпіллями, охороняти збіжжя, етапувати та утримувати ув’язнених.

Питання остаточних легальних форм РК“У” та правового статусу його мешканців Гітлер залишив невирішеними. Національні і державні ілюзії українців у РК“У” мали бути підтримувані настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це спонукало адміністрацію дозволити використання, крім німецької урядової, української мови на протигагу російській; карбованця, замість рубля тощо. Водночас стратегічний напрям упослідження українських земель залишався непохитним: загальна освіта була обмежена 4-класною народною школою, вияви культурної ініціативи українського населення оперативно придушувалися, закривалися наукові установи, бібліотеки і музеї, культурні цінності вивозилися до Німеччини. Жорстокість окупаційного режиму призвела до різкого посилення антинімецьких настроїв. Одним із безпосередніх наслідків цього стало розгортання на території райхскомісаріату радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські і партизанські загони контролювали значну частину території РК“У” і перешкождали постачанню техніки і продовольства для німецьких військ. Після звільнення Радянською армією українських територій від гітлерівських військ РК“У” був офіційно ліквідований 10 листопада 1944 р.

Літ.: *Нюрнберзький процес* : сб. материалов : в 8 т. – М. : [б. и.], 1987. – Т. 3; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П. В. Рекотов // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 3; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941-1944 рр. / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан. – К. : [б. в.], 2005; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації 1941-1944.* – К. : [б. в.], 2006; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009.

Якубова Л.Д.

РАКОВСЬКИЙ ХРИСТИЯН ГЕОРГІЙОВИЧ (Криспо Станчев) (1873-1941). Народився 13 серпня 1873 р. в Болгарії; у 1878 р. маєток його батька відійшов до Румунії і сім'я взяла румунське підданство. Через політичну діяльність був виключений з гімназій Варни і Габрова. У 1897 р., захистивши ди-

сертацію з соціальних проблем медицини, здобув ступінь доктора медицини. Організатор балканських соціал-демократичних партій; секретар Балканської соціал-демократичної федерації. Підтримував національно-визвольний рух народів Оттоманської імперії. Учасник низки конгресів II Інтернаціоналу, з 1907 р. – член Міжнародного соціалістичного бюро; брав участь у спробах відновлення діяльності II Інтернаціоналу після 1915 р. Керував соціалістичними гуртками, виступав з пропагандистськими лекціями, публікував статті в центральному органі німецьких соціал-демократів “Форвертс”, органі болгарських соціал-демократів “Нове время”, французьких соціалістичних газетах; матеріально підтримував видання газети “Искра”. Співпрацював з Д.Благоєвим, Г.Плехановим, П.Аксельродом, В.Засулич, Р.Люксембург, В.Лібкнехтом, А.Бebelем, К.Каутським, Ж.Гедом, Ж.Жоресом, П.Лафаргом, Ж.Клемансо, Дж.Макдональдом.

У 1918 р. вступив до РКП(б), обіймав посаду голови Верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби проти контрреволюції в Україні та Румунії. Був членом Центрального виконкому радянського Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу.

У травні 1918 р. очолив більшовицьку делегацію на переговорах з урядом П.Скоропадського щодо укладення мирного договору між радянською Росією і Українською Державою. З метою встановлення остаточної диктатури РКП(б) призначений В.Леніним головою уряду радянської України (з перервами – з січня 1919 р. до липня 1923 р.); провадив жорстку антиукраїнську політику, згодом змінив свої погляди. Як голова уряду значну увагу приділяв відбудові промисловості, очолював республіканський штаб подолання паливної кризи, вирішував соціальні і культурні проблеми. З хворобою Леніна й опалою Троцького втратив підтримку у ЦК РКП(б).

При створенні СРСР Р. вступив у полеміку з Й.Сталіним, відстоюючи конфедеративний статус України. На XII з'їзді РКП(б) критикував позицію Сталіна в національному питанні, недоліки союзного будівництва, напо-

лягав на перерозподілі владних повноважень на користь національних республік. Внаслідок цього **Р.** відкликали з України й перевели на дипломатичну роботу.

Був послом СРСР у Великій Британії (1923-1925 рр.) та Франції (1925-1927 рр.). Висланий із Франції за революційну діяльність, восени 1927 р. повернувся до України, де організував “ліву опозицію”. У грудні 1927 р. на XV з’їзді РКП виключений з її лав і засланий до Астрахані. У лютому 1934 р. отримав дозвіл повернутись до Москви, де керував НДІ наркомату охорони здоров’я, а у 1936 р. був заарештований за сфабрикованою справою так званого “антирадянського правотроцькістського блоку” разом з М.Бухаріним, О.Риковим та іншими діячами партії; засуджений до 20 років ув’язнення. Дослідники припускають, що цей вирок не міг бути смертним через міжнародний авторитет **Р.** 11 вересня 1941 р. розстріляний разом з іншими політв’язнями орловської тюрми, коли до міста наближалися гітлерівці.

Діяльність відомого представника соціал-демократичного руху Європи, лідера балканських лівих партій, радянського партійного і державного діяча висвітлювалась у перші роки радянської влади. Втім згодом статус політичного в’язня, негативне ставлення Сталіна до II Інтернаціоналу і спроб політичної і державної лібералізації зробили публічну згадку про **Р.** неможливою. У часи відлиги офіційний погляд на світову соціал-демократію пом’якшується і ім’я **Р.** в радянській і прорадянській (російській, молдавській, болгарській) та зарубіжній (американській, англійській, французькій) історичній літературі згадується частіше. При цьому значення його політичної діяльності в роботах радянських і прорадянських істориків применшується. З “відкриттям” Соцінтерну й альтернативних моделей державного і політичного устрою в історичній науці виникає потреба у вивченні концепцій носіїв альтернативної ідеології. Відновлюється інтерес до особистості **Р.**, і незабаром у Росії і Болгарії з’являються присвячені йому публікації. Услід за цим друкуються праці українських істориків, натхненні потребами українського державного будівництва. З 1990-х рр. в Україні почалось дослідження ролі цієї людини в історії України, Росії та Європи; російські й українські історики акцентували увагу на радянському

періоді життя **Р.** В політичній історії його ім’я стоїть поруч з іменами Леніна, Троцького, Сталіна. Сутність конфлікту **Р.** з останнім щодо державного устрою СРСР викликав найбільший інтерес у вітчизняній історіографії. В.Моргун, Р.Симоненко, В.Мельниченко вивчають значення Української Радянської Республіки як суб’єкта СРСР для відродження української державності. Українські історики кінця 80-х – початку 90-х рр. також намагалися з’ясувати сенс опозиційних виступів **Р.** і партійної опозиції в радянській Україні. Українські історики Г.Чернявський, М.Станчев, В.Головко вдаються до глибшої презентації особистості **Р.**, використовуючи міждисциплінарний підхід до політичної біографії й залученням даних західноєвропейських архівів. Таким чином, складається багатогранний портрет політика, дипломата, державного діяча, космополіта і “культурного трансформатора”, що намагався поєднати традиції Західної і Східної політичних культур.

Літ.: *Волковинський В. Х. Г. Раковський. Політичний портрет / В. Волковинський, С. Кульчицький. – К. : Вид-во політ. л-ри, 1990; Головко В. Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского / В. Головко, М. Станчев, Г. Чернявский. – Х. : Око, 1994; Конт Ф. Революция и дипломатия. Х. Раковский / Ф. Конт; пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1991; Кульчицкий С. Христиан Раковский / С. Кульчицкий // Історія України в особах: XIX-XX ст. / І. Войцеховська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995; Раковський Христиан // Довідник з історії України (А-Я). – К. : Генеза, 2001; Чернявський Г. Х. Г. Раковский. В борьбе против самовластия: Х. Г. Раковский в 1917-1941 гг. / Г. Чернявский, М. Станчев. – Х. : ХГИК, 1993.*

Голубчик Г.Д.

РАННЬОФЕОДАЛЬНА МОНАРХІЯ – форма державного правління, яка виникає безпосередньо з родообцинних відносин у значній частині народів Європи (Франкська, Німецька, Англосаксонська держави, Велике Князівство Литовське).

Феодальна монархія послідовно проходить три періоди свого розвитку: **Р.м.**; станово-представницька монархія; абсолютна монархія.

Р.м. характеризується такими ознаками, як: роздробленість території, слабкість центральної влади, державного устрою, наявність залишків родового самоврядування.

Варварські королівства, які склалися в Європі в другій половині I тис., були різними за розмірами території та існували різний час – від 50 років до кількох століть. Незважаючи на всі зовнішні відмінності, це була державність одного історичного типу і однієї форми – всі ці королівства були **Р.м.**, спорідненими за державною організацією, системою владних відносин в суспільстві і принципами здійснення державної діяльності. Становлення **Р.м.** в Європі історично відбувалося під величезним впливом традицій державності Римської імперії, і не тільки тому, що майже всі ці держави існували на колишній території імперії. Нова державність формувалася як синтез установ, інститутів та ідей, успадкованих від Риму, і тих, що виникли на основі власної політичної еволюції і власних традицій військово-родового побуту. В історії одних королівств вплив римських традицій та інститутів був спочатку невеликим (Франкське королівство), в інших (остготі або лангобардів) він міг переважати. Проте це не означало, що в результаті такого історичного синтезу відродився колишній античний тип державної організації. **Р.м.** були новими державами в найширшому розумінні слова, що відрізнялися цілою низкою якісно нових рис політичної організації. Найголовніші установи і принципи діяльності ранньофеодальної державності однаковою мірою відмінні і від римського ладу, і від протодержавних інститутів європейських народів. Основою політичних відносин у таких державах стали особливі, обумовлені новими формами земельних відносин, феодальні зв'язки, що виникли на основі військової служби і особистого ставлення колишніх дружинників до свого вождя-короля. Ці зв'язки утворили особливу ієрархію сюзеренітету-васалітету, що виражалася як у володінні земельними багатствами країни, так і у принципах військової служби і правових основах державності. Тому однією з двох найголовніших осей (підвалин) нової державності була військова організація. Другою такою історичною віссю була церковна організація, яка в більшості **Р.м.** була не тільки найважливішим накопичувачем суспільних багатств і фінансовим акумулятором, а й реальною адміністративною інституцією, особливо важливою тим, що за природою підпорядковувалася єдиній владі

духовних правителів. Церква ж привносила до нової державності таку необхідну для її формування та існування нову державну ідею. Соціально-правовий побут усіх ранньофеодальних держав ґрунтувався на принципах патронату. **Р.м.** характеризувалася в цілому наявністю слабкого державного апарату, в основному він зводився до доменіального королівського (князівського) управління. Це передбачало безпосередню участь феодальної служилої знаті в управлінні аж до того, що закріплювалися привілеї знаті на спадкове традиційне зайняття державних посад. У місцевих справах і на місцевому рівні державного управління знать панувала безроздільно. Причому це було не виявом слабкості централізованості влади, а самою суттю нових державно-політичних зв'язків. Нарешті, сама монархія – одноосібна влада і пов'язані з нею інститути – не мала загальнополітичного характеру, а була патримоніальною, нерозривно пов'язаною з повноваженнями і правами короля (князя) відносно власної вотчини, де він виступав як найбільш могутній і повновладний господар-патрон, що по-своєму і лише у власних інтересах влаштував державу. На відміну від античного поліса ранньофеодальна державність із самого початку була позбавлена будь-яких демократичних традицій і орієнтирів; становий лад зворотним боком **Р.м.**, і зміцнювалися вони паралельно.

З розвитком феодальних відносин громадські землі підлягали відчуженню і раніше вільні селяни потрапляли в залежність від феодалів-землевласників, які виступали вже як носії верховної влади на своїй території. У них були власні суд, поліція, військо, податківці, за допомогою яких вони здійснювали особисте владарювання на своїй території і захищалися від нападу ззовні. Одночасно формувалася апарат центральної влади, органи якої злилися з апаратом приватної влади великих феодалів.

Унаслідок завоювань слабо організованих народів виникли різновиди ранньофеодальної держави – ранньофеодальні імперії (імперії Карла Великого і Чингісхана). Сильна влада, що створювалася в центрі, очолювалася єдиним владикою і підтримувалася військовою дружиною і народним ополченням. Слабкість таких державних утворень зумовлювалася тим, що феодали більшою мірою були зацікавлені використовувати державну

владу у власних економічних інтересах, а не на благо держави в цілому. Тому і створювалися великі феодальні землеволодіння, власники яких ставали суперниками центральної влади.

Таким чином, з розвитком великого землеволодіння поступово підриваються основи ранньофеодальної імперії і вона розпадається на окремі ізольовані держави.

Ранньофеодальною державою з монархічною формою правління була і Київська Русь. На етапі становлення Давньоруської держави утворилася дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина відіграє не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується у князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

Для деяких європейських народів **Р.м.** була першою історичною формою державності, що виросла на місці протодержавних структур. **Р.м.** була новою вищою історичною формою за своєю впливом на суспільство і охопленням суспільних зв'язків державним регулюванням.

Літ.: *Винокур О.* Давня і середньовічна історія України / О. Винокур, С. Трубочанінов. – К. : Наук. думка, 1996; *Глиняний В. П.* История государства и права зарубежных стран : учеб. пособие. – Х. : Основы, 2007; *Дейвис Н.* Європа: Історія / Н. Дейвіс. – К. : Основы, 2000; *Кіндер Г.* Всесвітня історія: dtv-Atlas / Г. Кіндер, В. Хільгеман. – К. : Знання, 2001.

Лимар А.П.

РЕВОЛЮЦІЯ (пізньолат. *revolutio* – поворот, переверот) – глибока якісна зміна в розвитку; перерва поступовості, якісний стрибок у розвитку. В політиці революція – передусім переверот влади, її завоювання, поворот політики, зміна державних інститутів, органів влади і управління.

Головне питання будь-якої **Р.** – питання про владу. Всі інші завдання **Р.** розв'язуються лише після захоплення політичної влади і важелів політичного управління. Ознаки

політичної кризи, що накопичуються, завжди ведуть до ослаблення діючої влади, до зниження, насамперед, рівня її легітимації, тобто правомочності в сприйнятті населення. Так виникає революційна ситуація – насамперед, як кількісний процес накопичення і посилення настроїв невдоволення. Революція для психології мас – розрядка, завершення революційної ситуації, сильний масовий сплеск емоційного збудження і передготовності до дій – у реальних діях. Психологічно це особливого роду “свято”, розгул вольниці, що ввергає суспільство в атмосферу безладдя, посилюючи політичну нестабільність.

Для еліти **Р.** – один із способів, інструментів боротьби за владу і, одночасно, “самоочищення”. Згідно з ідеями В.Парето, **Р.** – спосіб, що забезпечує “циркуляцію еліти”: стабільність суспільства повинна підтримуватися безперервною циркуляцією еліти; до її складу мають входити все нові й нові особи з інших прошарків, забезпечуючи її високий рівень, а некомпетентні – виходити з неї; як форма “циркуляції еліти” **Р.** сприяє очищенню каналів соціальної мобільності; якщо “циркуляція” вчасно не забезпечена мирним шляхом або за допомогою “примусової дії”, суспільство має загинути (стагнація, розпад) або втратити незалежність. Ідея **Р.** виникає, коли суспільство починає усвідомлювати близькість непередбачуваної катастрофи (Ч.Джонсон). За С.Хантінгтоном, **Р.** – етап модернізації: вони є найбільш притаманними суспільствам, що вступили на шлях модернізації, але ще не здійснили її; **Р.** покликана ліквідувати розрив між зростаючим рівнем розвитку масових прошарків суспільства і рівнем модернізації політичних інститутів, що відстає від нього.

На ранніх стадіях історії суспільства (перехід від первіснообщинного устрою до рабовласницького, від рабовласницького до феодального) **Р.** відбувалися в основному стихійно і складалися з сукупності спорадичних, здебільшого локальних масових рухів та окремих повстань. При переході від феодалізму до капіталізму **Р.** набувають рис загальнонаціональних процесів (у тому числі як організовані політичні технології), в яких усе більшу роль відіграють політичні партії і організації.

Літ.: *Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії.* – Режим

доступу : //http://zakon.rada.gov.ua; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 556 с.; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – 952 с.; *Лібанова Е.* Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.; *Цветков В. В.* Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 336 с.

Радченко О.В.

РЕГУЛЮВАННЯ ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ. Джерелами Литовського статуту (у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр.) були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, “Руська правда”, польські судєбники та кодекси інших держав. Статути відображали значні соціально-економічні зміни, які відбулись в Польщі, Литві та Україні в XVI ст. У цей період у Галичині та Правобережній Україні інтенсивно зростало велике феодальне землеволодіння, а також утвердилося та зміцніло фільварково-панщинне господарство. Земельна власність концентрувалась переважно в руках королів, магнатів, шляхти, церкви. Державні маєтки “королівщини” об’єднувались в староства – великі господарські комплекси, що складалися з фільварків і згрупованих навколо них “ключів” – окремих груп поселень, об’єднаних в адміністративне. Загалом у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10% від усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, яким державні маєтності передавались у довічне володіння без прав його успадкування (така форма землеволодіння називалась емфітеутичною).

Панівною формою землекористування була оренда. Приватні і емфітеутичні власники латифундій, як правило, самі не вели господарство, а здавали в оренду свої земельні угіддя (розподіляючи їх між дрібними орендарями). Термін такої оренди був незначний, як правило, три роки. Загальний нагляд за

орендними власниками здійснював управитель магнатських маєтків. Орендна маєтків використовувалась і як застава кредиторю. Заставна оренда, яка називалась традицією, тривала до повернення боргу, адже доход від маєтків йшов на сплату процентів та повернення основної суми кредиту.

Основною формою землеволодіння було магнатське приватне землеволодіння, яке відрізнялось від приватного землеволодіння в Європі тим, що воно мало латифундистський характер, тобто земельні володіння були надзвичайно великих розмірів. Особливо швидко магнатське землеволодіння зросло після Люблінської унії 1569 р., коли почалася колонізація наддніпрянських і задніпрянських земель. У цьому самому році була проведена ревізія “пустопорожніх” земель у нових воєводствах. Сеймова постанова 1590 р. дала королеві повне й необмежене право роздавати “пустині, що лежали за Білою Церквою”. Фактично ці землі були заселені козаками і селянами. Проте силою зброї польські пани захоплювали землі, а населення перетворювали на підданих. Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, шлюбів, пожалувань короля, купівлі та захоплення земель. Права на придбані або загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

В аграрному господарстві значного розвитку набуло шляхетське землеволодіння. У Великому князівстві Литовському оформлення шляхти як привілейованого стану та його остаточне відокремлення від “поспільства” (селянства) було завершено у середині XVII ст. У 1522 р. за сеймовою ухвалою “про вивід шляхетства” до шляхетського стану включалися лише нащадки тих землевласників, які належали до бояр з часів перших великих князів (Вітовта, Сигізмунда, Казимира). У 1528 р. було проведено перепис шляхти.

Оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа (волочна поміра) 1557 р., під час якої перевірялися права на шляхетство. За Люблінською унією шляхта звільнялася від військової служби і державних повинностей. Вона в основному була польського походження або спольщена. Українські роди (Кульчицькі, Яворські, Чайківські, Витвицькі, Попелі, Ярмолинські, Сагайдачні та ін.) були дрібними власниками. Деякі з них володіли одним селом або його частиною.

Зростанню шляхетського землеволодіння, так само як і магнатського, сприяли великокняжі й королівські дарування, придбання і продаж маєтків, насильне захоплення селянських земель. Часто шляхта орендувала землю у магнатів. На початок XVII ст. в Україні налічувалося близько 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків. Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Було поширене захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. У Руському і Волзькому воєводствах шляхті належало 1/5 поселень.

Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Поширене було захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. У Руському і Волзькому воєводствах шляхті належало 1/5 поселень. Неухильно зростала велика феодальна власність у Закарпатті та Північній Буковині. Після входження Сіверщини до складу Речі Посполитої (остаточно за Полянським договором 1634 р.) було проведено ревізію земельних володінь. Землі, права на які не було доведено, роздавали польським магнатам і шляхтичам. Протягом XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбулося законодавче закріплення прав магнатів і шляхти на землю. За привілеями 1506 і 1522 рр. великого князя Сигізмунда I землі закріплювалися в довічне володіння ("до живота"). У 30-50-х рр. землі роздавалися у емфітеутичне володіння до трьох "животів", тобто до смерті онука. Литовський статут 1529 р. установлював, що шляхтич мав право лише на рухоме майно, якщо володів маєтком на основі військової служби магнатові. Привілей 1529 р. великого князя Сигізмунда II Августа гарантував недоторканність шляхетських володінь лише на державних землях за умови, що ними ко-

ристувалися тільки магнати і шляхтичі, землеволодіння яких не було пов'язане з феодально-службовою залежністю від великого князя або магнатів. Статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності. Для відчуження вотчини вже не потрібно було дозволу великого князя, маєтками розпоряджались на власний розсуд. Проте вислужені маєтки і землі відчужувалися лише з дозволу князя, вони роздавалися або до "живота", або з правом передання спадкоємцям чоловічої статі. Люблінська унія 1569 р. підтвердила звільнення шляхетського землеволодіння від усіх обмежень. Шляхта могла володіти землею в усіх частинах держави.

У цей час продовжувало зростати володіння православної, уніатської та католицької церков. Великокнязівський і королівський уряди підтримували церкву, визначаючи її важливу роль у захисті інтересів феодалів. Церкви багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписувань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти, які намагалися схилити її на свій бік. Великокнязівський уряд надавав землі монастирям. У XVI – першій половині XVII ст. найбільшим землевласником був Києво-Печерський монастир. Маєтки київського митрополита були на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. Великими землевласниками були також Видубицький, Межигірський монастирі. Не поступався перед найбільшими магнатами митрополит П.Могила, якому лише на Київщині належало 2305 сіл і міщанських дворів. Становище православної церкви різко погіршилося після Брестської унії 1596 р. Під тиском польсько-литовських феодалів, які вбачали у православної церкві опір своїм намірам покатоличення і ополячення українського народу, вона була змушена поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков.

Зростання магнатсько-шляхетської земельної власності привело до еволюції права землеволодіння селян. На початку XVI ст. у західних українських землях селяни користувалися наділами як спадковими володіннями на основі локаційних грамот. У Великому князівстві Литовському волосні селяни вільно розпоряджались землею, могли її продавати, закладати, дарувати. Селяни приватних володінь не мали права переходу і поступово підпадали в особисту залежність.

Протягом XVI ст. з розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, підвищенням у Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства, насамперед на збіжжя, відбулося обезземелювання селян та їх остаточне закріпачення. Литовський статут 1529 р. заборонив селянам без дозволу панів купувати або брати у заставу землю. Обмежували права селян на землю фільварки. На відміну від Польщі, де вони були значно поширені, в Україні цей процес відбувався повільно. Для існування фільваркових господарств (своєрідні феодално-фермерські, невеликі за розміром господарства) суттєво необхідними були доступ до ринків та значна робоча сила. Ці умови існували в Галичині, на Волині та Поділлі, де і виникли перші фільварки. З розвитком фільваркового господарства безпосередньо була пов'язана волочна реформа польського короля і князя литовського Сигізмунда II Августа, проведена в 1557 р. Метою її було збільшення доходності великокнязівських маєтків шляхом розширення господарської ріллі й посилення селянських повинностей. Згідно з "Уставами на волоки" руйнувалося общинне землеволодіння. Всі землі (дворові та селянські) перемирювали і поділяли на волоки. Кожне селянське тяглове господарство за точно встановлену ренту отримало волоку землі і втратило право розпоряджатися нею. Кількість тяглових селян залежала від розмірів фільварку, оскільки площа землі його відносилася до площі, переданої в користування селян, як 1 : 7. Волочна реформа збільшила кількість тяглових селян, у категорію яких були переведені селяни-денники, службові, челядь. Господарства, що не могли обробляти волоку і відбувати примуси, наділялися меншими наділами – півланом, "загородами" (приблизно 1/2 волоки). Наділ селян вважався спадковим, його можна було ділити, але не збільшувати. Купівля-продаж землі заборонялася. У великокнязівських маєтках дозволялося переселення селян, але без будь-яких прав на землю. Основою господарства став фільварок, під який відводилися кращі землі, зведені в одну велику площу. Селянам діставалися окраїнні та гірші землі. І хоча площа фільваркових земель була меншою, ніж селянських, забезпеченість селян землею погіршилася. Волочна поміра зруйнувала також общинні порядки.

Отже, законодавчі положення Литовських статутів визнали право магнатів і шляхти на приватне володіння земельними угіддями, зруйнували селянське общинне землеволодіння і принципи общинного землекористування, відкрили шлях для розвитку фільваркового господарювання, визначили принципи існування емфітеутичного землеволодіння та сприяли розвитку та поширенню кріпацтва.

Літ.: *Кавецкий С.* О люстрации и регулировании казенными именными / С. Кавецкий // Журн. М-ва гос. имуществ. – 1860; *Бершадский С. А.* Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование) / С. А. Бершадский. – СПб. : [б. и.], 1893; *Милорадович Г. А.* К истории Литовского Статута, как действующего законодательства в Малороссии / Г. А. Милорадович // Киев. старина, январь 1896. – К. : [б. и.], 1896. – Т. 52; *Лашенко Р. М.* Литовский статут як пам'ятник українського права / Р. М. Лашенко // Наук. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі. – Прага : [б. в.], 1923. – Т. 1; *Ідея прававласності на землю на Україні* // Наук. ювілейн. зб. Укр. вільн. ун-ту в Празі, присв. Т. Г. Масарикові. – Прага : [б. в.], 1925. – Ч. 1; *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине / Е. Д. Сташевский. – К. : [б. и.], 1968.

Борисевич С. О.

РЕФОРМИ В УПРАВЛІНСЬКИХ СТРУКТУРАХ ЗА ЧАСІВ ПЕРЕБУДОВИ. На початку 1980-х рр. командно-адміністративна система державного управління СРСР опинилася у важкій кризі. В останні роки життя Л.Брежнєв уже був фізично неспроможний управляти країною, чим скористалося його найближче оточення і вся партійно-радянська номенклатура. Відбувалося небачене раніше розбещення керівних кадрів, масового характеру набуло казнокрадство. "Під дахом" деяких владних структур або окремих чиновників зародилася й зростала "тіньова економіка". Країна несла страшні втрати від неефективної економіки, гонки озброєнь. Під казки про грандіозні успіхи у комуністичному будівництві, "розвинутий соціалізм", "непорушну дружбу народів", "монолітну єдність радянських людей навколо партії" розбазарювалися гігантські природні багатства країни, уповільнився технічний прогрес, величезні ресурси витрачалися на підтримку "соціалістичних країн" і "революційних" авантюристів у Африці, Азії, Латинській Америці.

Необхідність змін у системі управління відчувало все суспільство. Насамперед це були політично активні верстви радянського суспільства, передусім інтелігенція, молодь. Вони з дедалі більшим співчуттям ставилися до дисидентського руху, представники якого ще від середини 1970-х рр. висували вимоги демократичних реформ у державі. Тривогу за майбутнє країни відчували самі правлячі кола, керівництво країни.

Річ лише у тім, що шляхи оновлення суспільства, навіть у середовищі самої вищої номенклатури, бачили по-різному. Перші спроби виведення країни з економічної й політичної кризи здійснив Ю.Андропов, який після смерті в листопаді 1982 р. Л.Брежнєва був обраний генеральним секретарем ЦК КПРС. Однак новий лідер держави, як і переважна більшість партійно-радянської номенклатури, бачив вихід з ситуації, що склалася, не в демократичних реформах, а в наведенні дисципліни на виробництві, подоланні корупції у вищих ешелонах влади. Всією країною, особливо в середньоазійських республіках, прокотилася хвиля арештів високопоставлених осіб, партійних, радянських, господарських керівників. Довести до кінця очищення партноменклатури від тих, хто підривав довіру людей до держави, завадила передчасна смерть Ю.Андропова.

Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція “згори”. Після короткочасного перебування на посаді генерального секретаря ЦК КПРС К.Черненка, людини смертельно хворої й мало придатної до керівництва державою, у березні 1985 р. новим генеральним секретарем ЦК КПРС став відносно молодий (54 роки) М.Горбачов. Спочатку він проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни через запровадження елементів госпрозрахунку, допущення кооперації й елементів приватної ініціативи. Однак не довівши справу до кінця, він заходився “перебудувати” відразу всі сфери життя радянського суспільства. Тому вже за рік після проголошення “прискорення” цей термін зник з офіційної лексики, а замість нього з’являється новий термін – “перебудова”. Проте ні сам М.Горбачов, ні його оточення, очевидно, не мали повного уявлення про кінцеві цілі “перебудови”, а тим більше – про шляхи і методи перетворень. Через це вони невдовзі

ініціювали в суспільстві третю гучну й великомасштабну кампанію під назвою “гласність”.

Нищення системи партійного керівництва суспільством, заснованої на монополії КПРС на владу, почала XIX Всесоюзна партійна конференція, що відбулася влітку 1988 р. Насамперед був відкритий шлях до утворення так званих неформальних організацій, рухів, а згодом і партій, що стали в опозицію до КПРС. В Україні це був насамперед Народний Рух України за перебудову, перший установчий з’їзд якого відбувся у вересні 1989 р. На цей час він був уже доволі значною політичною силою, організаційно оформився у всіх областях республіки. На листопад 1989 р. в Україні функціонувало близько 500 його осередків, загальна кількість його членів становила приблизно 77 тис. За оцінками експертів ідеологічного відділу ЦК КПУ, наприкінці 1989 р. соціальна база НРУ включала близько 12 млн осіб.

У самій правлячій партії виникла Демократична платформа, члени якої невдовзі стали залишати лави КПРС. Взагалі від кінця 1989 р. починається масовий вихід з КПРС. Як зазначалося на одному із засідань Політбюро, на 1 січня 1990 р. в КПРС налічувалося 19,2 млн осіб, на 1 січня 1991 р. – 16,5. Прийом у партію скоротився з 313 тис. до 108 тис. Вибуло з лав КПРС 1 млн 800 осіб, серед них і майбутній Президент України, Генеральний директор Південного машинобудівного заводу Л.Кучма.

У 4 рази збільшилася кількість виключених. За 9 місяців було позбавлено партійних квитків 380 тис. осіб, але за скоєні злочини – тільки 5 тис. У партії було багато й таких, хто припинив сплачувати внески, але й не виходив з неї.

В умовах, що склалися, відбувся розкол раніше єдиного управлінського класу (номенклатури). Одна його частина зберігала вірність старим ідеалам, друга перейшла до табору тих, хто хотів покінчити з монополією КПРС на владу, жадав зламу соціалістичних засад суспільства і повернення до капіталістичних (ринкових) відносин, виходу України зі складу СРСР.

У документи XIX конференції М.Горбачов і його оточення також включили вимогу “рішуче відмовитися від командно-адміністративних методів, проведення партійної політики по-новому, методами організа-

торської й ідейно-політичної роботи в ма-
сах; припинити підміну державних і госпо-
дарських органів; оновити кадрову політи-
ку партії, виключити формально-бюрократичний підхід до підбору і розстановки кадрів, розвивати й поглиблювати демократизм цього процесу; змінити структуру партійного апарату”. Для реалізації зазначеної установки конференції наприкінці 1989 р. був реорганізований апарат ЦК КПРС і місцевих партійних органів. Були ліквідовані галузеві відділи, значно скорочена чисельність працівників, включаючи ЦК КПРС. Це був відчутний “удар по штабах”.

З метою спрощення, здешевлення державного апарату й підвищення його мобільності й ефективності була здійснена масштабна акція з його скорочення. В Україні на початок 1989 р. кількість союзно-республіканських і республіканських міністерств зменшилася з 55 до 46. Чисельність центрального апарату знизилася до 10 тис. осіб.

Аналогічні заходи вживалися на обласному та районному рівнях. Водночас під прикриттям демократизації управління було й чимало бюрократичних перекручень. Реорганізація органів управління здійснювалася за єдиним шаблоном, скроєним у Москві, без урахування регіональної специфіки. Центр зовсім не зважав на інтереси республік. Так, в Україні було ліквідовано республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією, тобто галузями, що становили основу економіки республіки. Отже, демократизація управління здійснювалась фактично старими командними методами, що різко знижувало ефективність реформи, дедалі більше посилювало напруження у відносинах між союзним центром і республіками.

Тривалий час Україна перебувала під повним контролем консерваторів, очолюваних В.Щербицьким. Повторюючи день у день ритуальні гасла перебудови, В.Щербицький чинив опір радикальним змінам. Україна залишалася “заповідником застою”. Тільки у вересні 1989 р. М.Горбачов санкціонував зміну влади в Києві. Республіканську партійну організацію очолив В.Івашко, який до цього обіймав посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ.

Ситуацію в Україні докорінно змінили березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради України та міських рад. На політичну арену

вийшли нові громадські формування, привнівши у виборчий процес принципи альтернативності: на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало 3840 кандидатів. Кандидати, що висувалися від опозиційних до КПРС сил, не мали досвіду участі у виборах, не знали їх технології, не могли, на відміну від висуванців від КПРС, скористатися так званим адміністративним ресурсом. Тому так само, як і на виборах народних депутатів СРСР, українська компартійна номенклатура здобула перемогу. Члени КПРС становили фактично 85% від персонального складу новообраної Верховної Ради УРСР. Однак, як висловився один новообраний депутат від Компартії, у цій перемозі був і гіркий присмак поразки: на виборах до Верховної Ради України, і особливо до місцевих рад, не отримали жаданого депутатського мандата чимало представників можновладної компартійної номенклатури. Натомість опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Тернопільській областях.

Тож унаслідок певного успіху на виборчих перегонах 1990 р. опоненти Компартії України й противники комуністичного режиму отримали не тільки додаткову політичну трибуну, а й певні важелі впливу на управління в республіці. Щоб звести до мінімуму цей вплив на регіональному рівні, компартійна номенклатура зробила ставку на обрання своїх людей до керівних органів рад. У результаті головами низки обласних, міських, районних рад були обрані перші секретарі обкомів, міськкомів, райкомів партії. Передбачаючи неминучий крах КПРС, найдалекоглядніші її функціонери давали можливість посісти крісла в керівних партійних установах своїм менш досвідченим колегам, а самі успішно пересаджувалися на “запасні аеродроми” у вигляді керівних посад на державній службі, а також у фінансових і комерційних структурах, на перспективних промислових підприємствах.

15 травня 1990 р. уперше в історії України Верховна Рада республіки почала працювати в парламентському режимі. Сесія тривала не 1-2 дні, а 60 робочих днів. Першою серйозною офіційною пробою сил, що займали протилежні політичні позиції у парламенті, були вибори керівництва Верховної Ради. Після того, як націонал-демократам не

вдалося подолати спротив компартійної більшості й затвердити на посаді першого заступника голови Верховної Ради свого представника – І.Юхновського, якого висунули 10 різних парламентських груп, демократичний блок 6 червня 1990 р. оприлюднив заяву про відмову демократів брати участь у подальших виборах керівництва Верховної Ради і про створення парламентської опозиції – Народної ради на чолі з академіком І.Юхновським. До складу Народної ради ввійшло 125 народних депутатів, які репрезентували регіональні групи з 21 області та міста Києва, а також парламентські групи “Відродження”, “Вільні демократи”, “За права людини”, “Незалежність” та групу “Демократична платформа в КПУ”. Після цього консолідувалася й комуністична більшість, яка оформилася в депутатську групу “За Радянську Україну”. Хоча в складі зазначеної групи були окремі рядові комуністи – науковці, вчителі, робітники, її основою становила партійно-радянська номенклатура – керівники народного господарства, партійні й радянські функціонери, голови колгоспів, військові командири. Однак, як показали подальші події, більшість із них уже не мала комуністичних переконань і воліла лише одного – будь-якою ціною зберегти своє панівне становище в суспільстві. Перелом стався у липні 1990 р. у зв’язку з рішенням ХХVIII з’їзду КПРС про введення посади заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Генеральний секретар КПРС М.Горбачов, що перед тим став Президентом СРСР, вирішив на з’їзді висунути на нововведену посаду В.Івашка. Попри те, що В.Івашко обіймав дві ключові керівні посади у себе в республіці – голови Верховної Ради України і першого секретаря ЦК КПУ. Несподівано для прокомуністичної більшості в українському парламенті, яка незадовго перед цим переконувала інших депутатів у його патріотизмі, він вирішив виїхати до Москви й подав у відставку з посади голови Верховної Ради, мотивуючи це тим, що у нього немає надійної опори серед депутатів українського парламенту. Ця сенсаційна відставка наочно виявила безпринципність компартійної номенклатури, дала сильні аргументи для її критики з боку націонал-демократії і, зрештою, деморалізувала комуністичну більшість у Верховній Раді України. Останнє, що після цього конфузу

спромоглася зробити комуністична більшість в українському парламенті, так це 239 голосами обрати замість В.Івашка новим головою Верховної Ради України другого секретаря ЦК КПУ Л.Кравчука.

Однак розклад сил у парламенті вже почав дуже швидко змінюватися на користь парламентської меншості – представників національно-демократичних сил. Саме зазначеній меншості належить головна заслуга в прийнятті 16 липня 1990 р. доленосного документа – Декларації про державний суверенітет Української РСР, чим був зроблений перший вирішальний крок на шляху до державної незалежності України, а отже, й до формування принципово нової системи управління в нашій державі.

Літ.: Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1860-1880-Х РР. – реформи, що відбувалися в період входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій. **Р.м.с.** проходили на загальноімперських засадах в контексті проведення Олександром II земської реформи 1864 р. та прийняття в Австро-Угорській імперії 5 березня 1862 р. Державного закону про місцеве самоврядування, а на його основі 12 серпня 1866 р. – Закону “Про устрій громади і громадську виборчу ординацію”. У результаті **Р.м.с.** відповідно до “Положення про земські губернські та повітові установи” від 1 січня 1864 р. було визначено правовий статус земств як системи, що не входить до структури державних органів, а служба в земствах розглядалася як виконання громадських обов’язків. До системи земських установ, що функціонували на двох рівнях: повітовому та губернському, входили: – повітові земські виборчі з’їзди, які кожних три роки обирали повітових земських гласних;

– повітові земські збори, які збиралися один раз на рік (восени), з тим щоб обговорити основні напрями господарської діяльності, затвердити кошторис витрат, розподіл повинностей тощо;

– губернські земські збори (формувалися з гласних, кандидатури яких обговорювалися на повітових земських зборах);

– повітові та губернські земські управи – виконавчо-розпорядчі органи земств.

Формування земських установ здійснювалося відповідно до принципів виборності, куріальності, майнового цензу, формальної рівності виборців, змінюваності гласних. Так, земські збори обиралися за куріальною системою на трьох виборчих з'їздах (у виборах брали участь три курії: повітові поміщики і промисловці, міські купці і власники нерухомості в містах, селяни).

Головами повітового та губернського земських зборів були предводителі дворянства. До сфери компетенції земства та його управи належали всі питання місцевого значення: земські повинності та прибутки; медичне обслуговування населення, утримання місцевої поліції, контроль за шляхами сполучення тощо.

Самостійність земств була досить умовною, оскільки держава зберігала вагомий вплив на них. Зокрема, голова та члени повітових земських зборів затверджувалися губернатором, а голова та члени губернських земських зборів – міністром внутрішніх справ. Губернатори та міністр внутрішніх справ також затверджували постанови земств з найважливіших питань та проекти кошторисів.

Р.м.с. було розпочато в 1870 р. Вона передбачала заміну станово-бюрократичних органів управління містом всестановими органами. Згідно з “Городовим Положенням” 1870 р. Систему органів міського громадського управління становили:

– міські виборчі збори (проводилися один раз на три роки для обрання гласних);

– міська дума (розпорядчий орган);

– міська управа (виконавчий орган);

– міський голова.

Міська дума складалася з міського голови, гласних та голови повітової земської управи і представника духовного відомства. На відміну від земств вибори міської думи відбувалися без урахування станів на основі майнового цензу. Всі виборці – платники міських податків поділялися на три розря-

ди, які на паритетних засадах визначали персональний склад міської думи. Стаття 55 “Городового Положення” 1870 р. визначала повноваження міської думи: порядок утримання у справності та чистоті міської території, пам’ятників, улаштування пристаней, переправ та перевозів, покрівель тощо. З питань, віднесених до її компетенції, міська дума приймала постанови. Всі члени управи обиралися думою, а її компетенція мала похідний від компетенції міської думи характер. Міський голова одночасно виконував функції голови думи і голови управи. До його компетенції входили питання: організації роботи міської думи, її скликання, запрошення на засідання думи зацікавлених осіб, контролю за законністю рішень, що приймаються управою, тощо.

Революція 1848 р. привела до демократизації системи організації влади в Австрійській імперії, що стосувалося і **Р.м.с.** Так, 5 березня 1862 р. було прийнято Державний закон про місцеве самоврядування, а на його основі 12 серпня 1866 р. – Закон “Про устрій громади і громадську виборчу ординацію”, згідно з яким визнавалося право сіл, містечок і міст на місцеве самоврядування, та закони від 13 березня 1889 р. “Про громадський закон для 30 більших міст” і від 3 липня 1896 р. “Про громадський закон для менших міст, містечок і більших громад”.

Зокрема, Закон від 13 березня 1889 р. передбачав, що міста, які мають понад 3 тис. мешканців, утворюють самостійні міські громади і формують органи міського самоврядування: – міську раду (строк повноважень – 5 років); – міську управу.

На чолі міської управи стояв бурмістр, а у містах, виділених з повітів, – президент. При цьому всі бурмістри та віце-бурмістри призначалися за згодою старост і воєвод, а президенти і віце-президенти затверджувалися Міністерством внутрішніх справ. Право обирати депутатів міської ради мали піддані Цісаря, яким до дня виборів виповнилося 24 роки (пасивне виборче право набувалося з 30 років) і які проживали на території відповідної самоврядної територіальної одиниці не менше ніж один рік.

Правову основу **Р.м.с.** на західноукраїнських землях становили також прийняті Галицьким сеймом закони про сільське (1866 р.) та міське самоврядування (1889 р.). Встановлена цими законами система місцевого са-

моврядування проіснувала з незначними змінами на західноукраїнських землях до 1939 р. (в Буковині до 1940 р.). Після возз'єднання України, коли, як раніше це сталося на території Східної України, місцеве самоврядування було повністю скасоване. Отже, **Р.м.с.**, незважаючи на імперський характер тогочасної політичної системи, можна назвати досить прогресивними для свого часу: акумулювавши передові муніципальні стандарти того часу, вони сприяли становленню справжнього місцевого самоврядування на українських теренах. Адже в період входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій не лише бурхливо розвивалися соціально-економічні відносини, саме на цьому етапі розвитку політичної організації держави і публічної влади почали формуватися українські політичні партії та громадські організації, які згодом відіграли вирішальну роль у встановленні і функціонуванні Української національної держави. Ідеологічні постулати, напрацьовані ними, значною мірою були сприйняті під час формування політичних платформ сучасних політичних партій відповідного напрямку. Значне місце у цих програмах як на першій хвилі становлення багатопартійності, так і в сучасній Україні відводилося місцевому самоврядуванню.

Літ.: *Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні.* – К. : Атіка, 2007; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1.

Годзюр М.В.

РЕПНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1778-1845) – відомий державний діяч, князь.

Народився в родині генерал-ад'ютанта, князя Г.С.Волконського і доньки генерал-фельдмаршала, князя М.В.Репніна, кавалерської статс-дамі Олександри Миколаївни. Здобув військову освіту у Санкт-Петербурзькому першому кадетському корпусі. Вільно володів французькою і німецькою мовами.

Учасник воєнних кампаній кінця XVIII ст. та російсько-французьких війн початку XIX ст.

Учасник битви під Аустерліцем, під час якої був поранений і потрапив у полон до французів, відпущений Наполеоном з дорученням до Олександра І. У 1807-1813 рр. перебував на дипломатичній службі, спочатку як надзвичайний посланник Росії при дворі братів Наполеона Ієроніма і Йосифа, потім – в Іспанії. Під час російсько-французької війни 1812 р. командував кавалерійською дивізією в корпусі П.Х.Вітгенштейна. Брав участь у закордонних походах російської армії в Європі, отримав звання генерал-ад'ютанта та низку нагород. У 1813-1814 рр. за дорученням Олександра І виконував обов'язки віце-короля Саксонського королівства, здійснив реформи державного управління, торгівлі, кредитів і податкову, набув досвіду управління окремим регіоном і виявив себе талановитим адміністратором.

У 1816-1834 рр. – військовий губернатор, генерал-губернатор Малоросії. З перших кроків перебування на посаді дбав про наведення порядку, повів боротьбу зі зловживаннями місцевих чиновників. Особливу увагу приділяв підбору і розстановці освічених і чесних кадрів, збираючи таємну інформацію про губернське і повітове дворянство. У стислий термін зосередив всю адміністративну владу в регіоні. Сформував команду сподвижників, до яких належав правитель канцелярії генерал-губернатора М.М.Новиков, чиновник з особливих доручень О.Й.Імберг, ад'ютант А.Є.Панін.

Особисто цікавився станом справ на місцях, вивчаючи запаси хлібних магазинів, шляхи, мости, греблі, поштові станції, тюрми, суди, даючи оперативні розпорядження щодо поліпшення їх функціонування. Ревізував роботу губернських правлінь, запропонував розподілити їх на відділення, щоб зменшити бюрократичну тяганину. Контролював використання бюджетних коштів міських дум. Прагнув упорядкувати виготовлення спиртних напоїв і торгівлю ними, ярмаркову торгівлю. У 1829 р. запропонував Миколі І провести реорганізацію податкової і фінансової системи. Вважав за доцільне перейти до поземельного податку. У 1830 р. підтримав Малоросійську компанію для вироблення цукру з буряку, що створювалася дворянами Полтавської губернії. Спочатку здійснював свою діяльність суворо й жорстко, з часом – більш помірковано й лояльно.

Дотримувався просвітницьких засад в управлінні, визнавав регіональну своєрідність

Малоросії для подолання місцевого патріотизму, обстоював суспільно-політичні та соціально-економічні інтереси лівобережного дворянства, зокрема поділяв його прагнення зрівняти малоросійські чини з російськими дворянськими рангами. Підтримував петиції малоросійських дворян щодо їхніх прав у 1819 і 1827 рр. Водночас прагнув посилити відповідальність представників дворянського стану перед законом.

У результаті діяльності генерал-губернатора частина колишньої козацької старшини змогла отримати права спадкового дворянства і державні посади. **Р.-В.** відстоював право козацтва на володіння землею, прагнув відновити традицію використання козаків як військової сили, зменшити їх оподаткування і розширити права у сфері торгівлі й ремесла. У 1831 р. підготував висновок для Кабінету міністрів про можливість поновлення колишніх прав малоросійських козаків. За умов польського повстання 1830-1831 рр. з метою захисту Російської держави висунув проєкт створення козацького ополчення у складі восьми малоросійських полків, до якого залучили понад 7 тис. осіб. Автор Всеїдданішої доповідної записки до Миколи I про необхідність повернути малоросійських козаків до їхнього колишнього військового стану (1831). Завдяки його зусиллям була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків (1834), яка опікувалася справами козацького землеволодіння, оподаткування, призову до війська та еміграції.

У січні 1818 р. на дворянських зборах у Полтаві та Чернігові виступив із відомими промовама, під час яких запропонував українському дворянству піклуватися про поліпшення становища своїх кріпосних селян. Прихильно ставився до обмеження панщини селянства. У 1818 р. клопотався про звільнення великого актора М.С.Щепкіна від кріпацької неволі. У 1831 р. запропонував Миколі I скасувати недоплати з поміщицьких селян Полтавської і Чернігівської губерній. **Р.-В.** опікувався розвитком культури й освіти, які розглядав як важливий чинник інкорпорації Малоросії до складу Російської імперії. У 1817 р. завдяки його клопотанням у Полтаві започатковано майстерний хор, а в 1818 р. почав діяти театр, для якого І.П.Котляревський написав талановиті п'єси "Наталка-Полтавка" і "Москаль-чарівник". Висунув ідею заснування в Полтаві Інституту

шляхетних панянок (1818) та кадетського корпусу – середнього навчального закладу для дітей дворян. Розумів важливість вивчення історичного минулого регіону, сприяв написанню начальником канцелярії генерал-губернатора Д.М.Бантіш-Каменським "Истории Малой России". У 1826 р. пожертвував 5 тис. крб на заснування міської лікарні в Ромнах.

У резиденції **Р.-В.** в Яготині діяв літературно-мистецький гурток культурно-просвітницької спрямованості, який відвідували відомі громадські та культурні діячі П.П.Гулак-Артемівський, В. та І.Капністи, Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, І.П.Котляревський, М.П.Миклашевський, В.Г.Полетика, Д.П.Трошинський, А.І.Чепа.

Своєю діяльністю сприяв інтеграції Малоросії до складу Російської імперії, хоча дотримувався ліберально-просвітницьких поглядів. Співчутливо ставився до автономістських устремлінь українського дворянства Лівобережжя, був обізнаний щодо діяльності місцевих осередків масонів та дворянських революціонерів. До близького кола **Р.-В.** належав М.М.Новиков – засновник масонської ложі "Любов до істини" (1818-1819). До складу ложі входили І.П.Котляревський, С.М.Кочубей, В.Л.Лукашевич, В.В.Тарновський та інші діячі з оточення генерал-губернатора. На теренах Малоросійського генерал-губернаторства діяла Полтавська побічна управа таємного товариства дворянських революціонерів "Союз благоденства" (1818-1821), яку теж очолював М.М.Новиков. Місцеві осередки товариства функціонували, зокрема, в Яготині (маєток Репніних), Хомутцях (маєток Муравйових-Апостолів), Обухівці (маєток Капністів). У 1818-1822 р. ад'ютантом **Р.-В.** був М.І.Муравйов-Апостол, у майбутньому відомий діяч руху декабристів. Під час переслідувань членів масонської ложі та декабристських організацій **Р.-В.** був змушений вдаватися до обшуків і арештів, проводити формальне розслідування.

У 1834 р. звільнений з посади Малоросійського генерал-губернатора. У 1835-1836 рр. член Державної ради. У 1836-1842 рр. проживав за кордоном в Італії і Швейцарії. У 1842 р. за наказом Миколи I повернувся в імперію. Зазнав обвинувачень у справі зі зловживання у використанні державних коштів на будівництво Дівочого інституту.

У 1842-1845 рр. проживав у Ягогині на Полтавщині, де і помер. Похований в Свято-Троїцькому Густинському монастирі, біля Прилук. Після смерті **Р.-В.** усі обвинувачення слідства було знято.

Літ.: *Дремлюга С. П.* М. Г. Репнін-Волконський та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. / С. П. Дремлюга // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: зб. ст. – Дніпропетровськ : МП “Промінь”, 1995; *Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996; *Конопка Н. О.* Життєвий шлях малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна (1778-1845) / Н. О. Конопка // Наукові записки: Історичні науки. – Острог ; Торонто ; Н.-Й. : РВВ НауОА, 2006. – Вип. 7; *Конопка Н. О.* Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. О. Конопка. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2008; *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні / В. С. Шандра. – К. : [б. в.], 2005; *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : Держ. Ком. Архівів України, 2001.

Світленко С. І.

РИШЕЛЬЄ Арман Еманюель Софія-септімані де Вігнерод дю Плессі, Герцог де Ришельє (1766-1822) – видатний французький та російський державний діяч. **Р.** народився в родині одного із синів великого французького державного діяча маршала Ришельє, здобув гарну освіту, вільно володів п’ятьма мовами. У 1781 р. був представлений при дворі, а вже через два роки отримав звання першого камергера Людовика XVI. Однак при королівському дворі **Р.** так і не знайшов свого місця, багато мандрував, вивчав мови. Поряд із цим його військова кар’єра була досить успішною і вже в 25 років **Р.** отримав звання генерала французької армії.

Важке становище Франції, постійні війни та революції 1789-1815 рр. змусили багатьох представників французької еліти емігрувати до інших країн і **Р.** не був виключенням – він обрав для себе Росію. Восени 1790 р. він прибув до війська Потьомкіна і вже через три дні вирушив до місця бойових дій – фортеці Ізмаїл. За участь у цих баталіях став кавалером ордена Святого Георгія IV ст. (1791), однак зрозумів, що військова служба не для нього.

Р. повернувся до Франції, у Париж, але там вже все було по-іншому: помер його батько,

родина розорилася, а в усій країні царив хаос та розруха. У серпні 1791 р. **Р.** одержав закордонний паспорт і легально покинув Францію. **Р.** прибув до Петербурга, де отримав чин полковника.

Р. ініціює “Кримський проект”, який мав на меті заселити нещодавно завойований Крим – було запропоновано перевести до нього армію принца Конде, яка на той час перебувала в Німеччині без оплати. Однак “Кримський проект” закінчився провалом, оскільки армія принца Конде не побачила сенсу в ньому – вона боролася за Францію, якою мала керувати династія Бурбонів, а колонізація чужої землі для чужого народу не їхня головна мета.

Після провалу “Кримського проекту” **Р.** в чині полковника російської армії їде командувати полком у Волинську губернію. У 1797 р. імператор Павло I призначає вже генерал-майора **Р.** командиром лейб-Кірасирського Його Величності полку (перебував на цій посаді до грудня 1800 р.). У 1799 р. стає генерал-лейтенантом російської армії. Але через розбіжності у поглядах з Павлом I його відправили у відставку, після якої він вимушений був виїхати з Росії. Після воцаріння Олександра I **Р.** на його прохання повертається до Російської імперії в 1802 р.

У 1803 р. **Р.** призначається градоначальником Одеси, а в 1805-1814 рр. був генерал-губернатором Новоросійського краю, до складу якого входили Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії та з 1812 р. Бессарабська область. Саме завдяки його продуманій та економічно обгрунтованій політиці Одеса стала одним із найдинамічніших міст України XIX ст. Під час свого управління **Р.** зумів перетворити Одесу на дійсно європейське місто. Він мав можливість самостійно (без втручання бюрократичного апарату імперії) управляти краєм, що, як показує історія, відкрило для Одеси, як центру Новоросії, значні політичні та економічні перспективи. За його ініціативою в Одесі було прокладено багато вулиць, розведені сади, побудовані собор, каплиця, католицька церква, синагога, лікарні, театр, казарми, ринок та ін. **Р.** багато зробив для економічного та культурного розвитку півдня України, був засновником одеського Рішельєвського ліцею (який посідав значне місце в системі підготовки чиновників державної служби), комерційної гімназії, шес-

ти нижчих навчальних закладів та ін. Він також зробив вагомий внесок у розвиток Криму – заснував Нікітський ботанічний сад. Завдяки таланту економіста і політика, **Р.** перетворив нікому не відому Одесу на третє місто імперії, після Петербурга і Москви, хоча вона не користувалася пільгами, якими володіли тогочасні столиці імперії. Доходи Одеси завжди перевищували раніше заплановані цифри, з одного боку, а з другого – завжди перевищували витратну частину, яка на душу населення була вище, ніж в обох столицях. Ще всередині XIX ст. міністерство внутрішніх справ тодішньої Російської імперії, ґрунтуючись на величезному статистичному матеріалі за період з 1802 по 1852 рр., виявило, що єдиним містом країни, яке існувало за власні кошти, була Одеса. У цьому досягненні найбільшу роль відіграв **Р.**, оскільки саме завдяки його ерудованості, поєднанню здібностей політика, адміністратора та економіста, незаплямованій репутації в Новоросійському краї було створено дієвий соціальний і економічний механізм державного управління без втручання величезного бюрократичного апарату імперії.

Можна стверджувати, що саме **Р.** відкрив для світу Ялту, Гурзуф, Лівадію. За час його управління ціни на земельні ресурси в Новоросії зросли з 80 коп. за десятину (коли А.Е.Ришельє починав свою державно-управлінську діяльність в Одесі та Новоросії) до 12 руб. У 1814 р. Людовик XVIII запропонував **Р.** сформувати новий уряд, але перш ніж залишити російську державну службу герцог представив на розгляд царя низку заходів щодо розвитку півдня Росії.

Повернувшись у Францію, **Р.** бере активну участь у державно-політичному житті країни. Не без втручання Олександра I стає першим міністром (1815-1818, 1820-1821) і міністром закордонних справ Франції. Під час його першої каденції на посаді голови уряду відбулося підписання Паризького миру і проведено Аахенський конгрес, які мали велике значення для подальшого розвитку країни як у соціально-економічному, так і у військовому плані, реалізовані виборча і військова реформи та ін. Аахенський конгрес, активним учасником якого був **Р.**, був скликаний з метою вирішення питання виведення окупаційних військ з Франції і конструювання системи міжнародних відно-

син між чотирма великими державами – Великобританією, Австрійською імперією, Пруссією і Росією. Підсумком Конгресу стало ухвалення рішення про прийняття Франції в Священний Союз як повноправного члена. Однак у 1818 р. **Р.** вимушений уперше піти у відставку з посади голови уряду Франції.

У 1820 р. у розпалі політичної кризи **Р.** вдруге очолює уряд. Для придушення революційних настроїв у країні провів через палату представників закони, які обмежили свободу друку і особистості. У лютому 1821 р. під тиском ультрароялістів, які вимагали ще більшого посилення політичного режиму, **Р.** пішов у відставку.

Усі свої доходи в Росії, які за наказом царя зберігалися за ним довічно, **Р.** пожертвував Ришельєвському ліцею. Дітей у **Р.** не було і з його смертю згаснув і відомий рід Ришельє, який дав світу видатних людей – кардинала, маршала, новоросійського генерал-губернатора та ін.

Літ.: *Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг. / сост. и ред. О. В. Коновалова. – Одеса : Astroprint, 2003; Полевщикова Е. В. “Мы здесь в гуще битвы против анархии...” (политическая жизнь эпохи Реставрации в письмах А. Э. Ришелье В. П. Кочубею) / Е. В. Полевщикова // Французский ежегодник. – М. : Эдиториал УРСС, 2003; Ростиславлев Д. А. Герцог Ришелье – сеньор Новороссии / Д. А. Ростиславлев // Препод. истории и обществознания в школе. – 2004. – № 3; Соколовский В. И. Значения Одеського Порто-Франко для розвитку міста / В. И. Соколовский // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. пр. / редкол. : Небрат В. В. (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. – Вип. 43; Старіцин О. В. Альтернативні проекти та організаційно-правовий процес формування кіннотатарських полків / О. В. Старіцин // Кримський юридичний вісник. – Вип. № 1 (8). – Ч. II; Третьяк А. Герцог Ришельє: обаяние личности / А. Третьяк // Одесса. – 1997. – № 4; Третьякова Л. Последний из рода Ришелье / Л. Третьякова // Вокруг света. – 2001. – № 1 (2724).*

Богомаз К.Ю., Шеломовська О.М.

РІЧ ПОСПОЛИТА – (польською Rzeczpospolita від лат. respublica – республіка) або “співдружність” – традиційна назва польської держави з кінця XV ст., що являла собою стану монархію на чолі з королем. З

моменту укладення Люблінської унії 1569 р. і до 1795 р. **Р.П.** була федеративною державою, що складалася з Корони Польської і Великого князівства Литовського. Найвищим законодавчим органом **Р.П.** був з'їзд феодалів – сейм, що обирав короля. У період між сесіями сейму король здійснював управління державою разом і за згодою з обраною сеймом Радою резидентів (сенаторів). **Р.П.** здійснювала зовнішньополітичні зносини, мала єдину грошову одиницю. Шляхта звільнялась від сплати торгових мит. Піддані обох держав мали рівне право володіти маєтками в обох частинах **Р.П.** Велике князівство Литовське зберігало автономію у складі **Р.П.**, маючи свої окремі органи адміністративного управління, військо, фінанси, судочинство, яке велося на основі Литовських статутів. Українські землі в складі **Р.П.** поділялись на воєводства: колишні – Руське, Белзьке, Подільське та нові – Волинське, Брацлавське, Київське і створене 1635 р. Чернігівське воєводство. Управляли ними воєводи з дуже великими повноваженнями. На території чотирьох нових воєводств продовжували діяти Литовський статут, попередня система судочинства, “руська мова” як урядова. Згодом їх поволі витіснили польські порядки, польська та латинська мови. **Р.П.** проводила агресивну зовнішню політику, вела війни з Московською державою, Османською імперією, Кримським ханством, Швецією та іншими державами. У цих війнах на її боці брали участь українські козаки. Наслідком таких численних воєн стало ослаблення об'єданого королівства і криза державності. Також цьому сприяли і національно-визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. під проводом Б.Хмельницького та утворення Гетьманщини. Кризовим станом **Р.П.** скористалися Австрія, Пруссія та Росія, які ініціювали її територіальний поділ. За першим поділом **Р.П.** Росія отримала територію Лівонії і частини Білорусії площею 92 тис. км², Австрія – Малопольщу площею 83 тис. км², Пруссія – 36 тис. км² Малопольщі. Внаслідок другого поділу 1793 р. **Р.П.** втратила близько 308 тис. км², що становило 3/4 її території. В результаті анексії Пруссія отримала землі познанського, калишського, гнєзнінського, щерадського, лецицького, іновроцлавського, брест-куявського, плоцького, добринського воєводств, ча-

стину равського й мазовецького воєводств, а також Торунь і Гданьск, усього 58 тис. км². Російська частина включала білоруські й українські землі на схід від лінії Друя-Пінськ-Збруч, усього 280 тис. км². Об'єднане королівство не врятувала навіть згода частини магнєтерії та консервативної шляхти на співпрацю з Росією.

1795 р. в результаті третього поділу Росія одержала Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву й Курляндію, що залишились до сходу від Бугу, і лінії Немирів-Гродно, загальною площею 120 тис. км². Пруссія – остаточну частину Підляшшя й Мазовії з Варшавою, Жемаїтїї (Західної Литви) і Малопольщі, загальною площею 55 тис. км². Австрія – Краків і частину Малопольщі між Пилицею, Віслою й Бугом з м. Люблін, частину Підляшшя й Мазовії, загальною площею 47 тис. км².

Остаточним фактором у ліквідації польської держави було зречення від престолу короля – Станіслава Августа Понятовського (25 листопада 1795 р.), а також угода трьох союзників (26 січня 1796 р.), в якій вони зобов'язувалися ніколи не вживати назви “Королівство Польське” або “Польща” і надалі спільно виступати проти будь-яких намагань відновити цю державу в будь-якій формі. В результаті трьох поділів 1772 р., 1793 р. та 1795 р. **Р.П.** припинила своє існування.

На сучасному етапі слово **Р.П.** використовується як назва для чотирьох періодів в історії Польщі:

п Перша Річ Посполита – охоплює період існування держави з 1505 р. і до 1795 р., який окреслюється як шляхетський (владу в державі здійснювала шляхта).

п Друга Річ Посполита – назва застосовується для позначення відродженої в 1918 р. польської держави. Конституцією 1921 р. була офіційно закріплена назва держави Річ Посполита Польська, яка проіснувала до 1939 р. і втратила свою незалежність в результаті німецько-фашистської окупації.

п Третя Річ Посполита – створена після падіння комуністичного режиму в 1989 р. Польщі повернуто назву Річ Посполита Польська (Rzeczpospolita Polska).

п Четверта Річ Посполита – слово введено лідерами правлячої партії Право і справедливість (ПіС), яка здобула перемогу в президентських виборах 2005 р., для означення оновленої Польщі – “солідарної”, яка прий-

шла на зміну “ліберальній” Третій Речі Посполитій.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2000; *Зашкільняк Л. О.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : [б. в.], 2002; *Польща і Європа в XVIII столітті. Міжнародні й внутрішні фактори розділів Речі Посполитої.* – М. : [б. в.], 2000; *Тымовский М.* История Польши : пер. с польс. / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. – М. : Весь Мир, 2004.

Пантелейчук І.В.

РОЗВИТОК – багатовимірний процес переходу з одного стану в інший, більш досконалий. Залежно від об’єкта **Р.** може бути: суспільним, політичним, економічним, соціальним, духовним, культурним, розумовим, технічним. Універсальною властивістю **Р.** є незворотна, спрямована зміна матерії та свідомості. Ця зміна може бути як еволюційною, так і революційною. *Еволюційна зміна* – процес тривалих, поступових, незначних змін та поетапного переходу на вищі стадії **Р.** із усадкуванням попередніх елементів; також синонім поступового **Р.** *Революційна зміна* в широкому розумінні – раптовий перехід від однієї стадії **Р.** до другої; принципова зміна в якійсь сфері; у вузькому розумінні – радикальна зміна суспільної структури, політичного устрою, державної влади, економічної системи; як правило, насильницька, пов’язана з примусом і збройною боротьбою, іноді у формі мирного процесу. Визнається можливим не тільки прогресивний, а й спадний, регресивний **Р.**, хоча думки науковців з цього приводу не є однаковими. Відмінності між еволюцією та **Р.** більшість фахівців пов’язує з тим, що еволюція здійснюється сама собою, переважно під впливом зовнішніх факторів, а **Р.** – шляхом активних людських дій з перебудови внутрішніх процесів. На необхідності визнання відмінностей між **Р.** та зростанням наголошував Й.Шумпетер. **Р.** супроводжується якісними змінами, а зростання приводить до збільшення населення і багатства. Лауреат Нобелівської премії С.Кузнец, який досліджував історію економічного зростання розвинених країн, вважає, що зростання суспільного продукту може і не привести до поліпшення умов життя населення. Тому **Р.** досягається тоді, коли виробництво товарів і послуг за рахунок використання ефектив-

них технологій та інноваційних методів управління випереджає збільшення чисельності населення, що забезпечує зростання його добробуту. З погляду автора найбільш точну характеристику поняття **Р.** дає відомий економіст Р.Нуреев, який стверджує, що це комплексний процес, який включає глибокі зміни основних факторів у соціально-економічній, політичній, інституціональній сферах, інфраструктурі, технологіях, освіті. Значну увагу вивченню процесу **Р.** приділяв і відомий український економіст М.Туган-Барановський. Він вважав необхідним для прогнозування майбутнього виявляти тенденції **Р.** та умови, за яких вони здійснюються. Під **Р.** у загальному розумінні мається на увазі вся сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів, наслідком яких є якісні перетворення в суспільстві. У вузькому розумінні це, насамперед, принципові зміни в соціальній сфері: суспільних відносинах, соціальній структурі, інституціях і процесах, тобто це якісні перетворення, що ведуть до зміни певного типу суспільства, основ соціального порядку і соціальної системи в цілому. Передумови розвитку – це сукупність природних та суспільних ресурсів і можливостей, здатних спричинити соціальний прогрес. Можливість і необхідність розвитку – не одне й те саме. Тут слід розрізняти необхідні та достатні передумови. Необхідні передумови створюють можливість **Р.**, але не обов’язково його незворотність. Остання потребує додаткових чинників, у тому числі і суб’єктивного вибору суспільством власної історичної перспективи, а отже, можливих напрямів подальшого руху. Достатні передумови – це вагоміший чинник. Вони зумовлюють високу ймовірність саме зазначеного вибору, чіткіше окреслюють історичну перспективу, вимогливіші до людських дій саме в якомусь певному напрямі, визначаючи ціннісні орієнтації та історичний вибір. Достатні передумови – це сукупність засобів розвитку. Тому вони більш дієві, мобільні і визначальні. Необхідними, але недостатніми передумовами розвитку є географічне середовище, населення і виробництво.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка.* – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика : монографія / [А. М. Михненко (кер. авт. кол.),*

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін]. – К. : НАДУ, 2009; *Щокін Г. В.* Управління суспільним розвитком: загальна концепція / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2005; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Миколайчук М. М.* Економічна політика регіонального розвитку в умовах глобалізації / М. М. Миколайчук. – К. : К.І.С., 2009; *Гавриленко І. М.* Соціальний розвиток : навч. посіб. / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. – К. : [б. в.], 2001; *УСЕ* Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : Ірина, 1999.

Михненко А.М.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ. Зародження державності у східних слов'ян у середині IX ст. і необхідність реалізації політичної влади та функцій держави зумовили виникнення державної служби. Протягом наступних століть тривав складний процес становлення професійної державної служби в Україні як особливого інституту.

У IX-X ст. нескладні функції державної влади виконував, спираючись на дружину як елементарний апарат управління, в основному сам князь: він був воєнним вождем і керівником зовнішньої політики, обкладав вільне населення даниною і збирав її, здійснював суд. Урізноманітнення функцій держави зумовлювало розростання управлінського апарату. На зміну десятковій системі управління (з тисяцькими, соцькими, десятицькими), яка виросла з військово-дружинної організації, приходять двірцево-вотчинна система управління, центром якої приблизно з середини XII ст. стає княжий двір. Відбуваються розподіл, уточнення функцій посадових осіб, устанавлюється їх відносна спеціалізація. Свої функції вони здійснювали переважно без штату чиновників або з дуже обмеженим штатом, як правило, без діловодства. У період феодалної роздробленості ця структура державного апарату продовжувала розвиватися в нових умовах. Вищими посадовими особами в апараті центрального управління князівств і земель були печатники, двірські, конюші, стольники. Будучи двірськими чинами, вони керували певною галуззю управління всього князівства. Для управління окремими територіями з числа бояр і дружинників призначали-

ся посадники, тисяцькі, воєводи, яким у здійсненні адміністративних та судових функцій на місцях допомагали тіуни, вирники, отроки, дітські, мечники та ін. Характерною рисою управління залишалася система “кормління”, за якої частина прибутків від волостей йшла на утримання апарату.

За часів Великого князівства Литовського апарат державного управління первісно був невеликим, що зумовлювалося домінуванням у XIV-XV ст. натурального оподаткування, унаслідок чого великий князь не мав змоги утримувати великий штат чиновників на розкиданих землях країни, а також державним устроєм, оскільки держава була своєрідною федерацією майже самостійних удільних князівств, державно-політичний зв'язок яких з центральною владою обмежувався визнанням васальної залежності і обов'язком брати участь у військових заходах. У зв'язку з цим центральний виконавчий апарат обмежувався лише тими, хто контролював виконання землями їх зобов'язань перед великим князем. У подальшому унаслідок формування централізованої станово-представницької монархії з'являються органи державного управління з досить значним апаратом. Остаточо державний апарат Великого князівства Литовського склався в другій половині XV ст. Центральний апарат являв собою близько 35 урядів, які за організацією поділялися на три групи: військовий апарат, канцелярію великого князя і двірські посади. Управління областями здійснювали воєводи, старости, намісники-державці, намісники і тивуни. На місцях діяли: справці, намісники, городничі, каштеляни, маршалки, децькі, вижи, увязчи, осмніки тощо, які слідували переважно за збиранням податків, ремонтом шляхів і укріплень. Їхні кадри воєводи і старости зазвичай поповнювали зі свого оточення. Після Люблінської унії 1569 р. і утворення Речі Посполитої місцеве управління в межах Київського, Волинського, Брацлавського, Подільського, Руського, Белзького та Чернігівського воєводств, поділених на повіти, зосереджувалося в руках воєвод, каштелянів, старост та інших міських і земських посадових осіб. Всі місцеві державні уряди посідала шляхта, чисельність якої в українських землях становила близько 2,5%.

В Українській козацькій державі замість ліквідованої польської адміністрації була

створена нова система органів публічної влади, яка мала три уряди: генеральний, полковий і сотенний. Адміністративні функції взяла на себе козацька старшина, процес формування структури якої припав на кінець XVII – початок XVIII ст. Вищий щабель урядової старшини становили гетьман, генеральна старшина і полковники (20 осіб), до середньої ланки належали полкова старшина (50 осіб) і сотники (понад 160 осіб) і до нижчої – сотенна старшина (близько 500 осіб). Кількість старшини суттєво зростала за рахунок бунчукових (від 100 до 150 осіб), військових (близько 200 осіб) та значкових (понад 400 осіб) товаришів, а також абшитованої (тобто звільненої від служби) старшини. Гетьманщина мала досить розгалужений управлінський апарат, який складався з багатьох центральних та місцевих установ. Важливу роль у забезпеченні їх діяльності відігравали службовці – канцеляристи і “служителі”.

Після ліквідації автономії України на неї були поширені загальноімперський адміністративний устрій і законодавство про державну службу. У XVIII ст. в європейських країнах, у тому числі в Росії, відбуваються кардинальні зміни в розвитку державної служби, зумовлені початком переходу до індустріального суспільства, і формування абсолютистських монархій з характерною для них централізацією управління, створенням ієрархічно побудованого і розгалуженого державного апарату. Це визначило нові вимоги до управлінців: на перше місце висуваються не стільки походження, скільки природні здібності, працьовитість, досвід, освіта. На законодавчому рівні врегульовується порядок добору та призначення посадових осіб, їх матеріального забезпечення і пенсій, процес проходження державної служби, формується система підготовки державних службовців. Ці зміни зумовили перетворення державної служби на професію. Проходження державної служби у дев’яти українських губерніях регулювалося передусім “Табелем про ранги” 1722 р., який змінив принцип родовитості принципом службової придатності і визначив чітку систему залежності посад і чинів, порядок проходження служби. “Установлення про губернії” 1775 р. і “Жалувана грамота дворянству” 1785 р., звільнивши дворянство від обов’язкової державної служби, надало йому

можливість відбувати її в місцевих установах. Подальше унормування пов’язане із законом “Про канцелярських службовців цивільного відомства” від 14 жовтня 1827 р., “Зводом статутів про службу цивільну”, укладеним у 1832 р. (він поділявся на “Звід статуту про службу за визначенням від уряду”, “Звід статуту по виборах” і “Звід статуту про пенсії та одночасові допомоги”) і Положенням від 25 червня 1834 р., які регулювали порядок вступу на державну службу, надання чинів, пенсійного забезпечення чиновників тощо.

Губернський і повітовий апарати формувалися значною мірою з місцевих дворян: до третини губернської і до половини повітової адміністрації заміщувалися за вибором дворянства. Умовно місцеве чиновництво поділялося на чотири групи. До вищої ланки державних службовців належали губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, голови палат кримінального та цивільного суду, губернський предводитель дворянства, які мали чини III-V класів. Другий рівень адміністративного апарату становили радники губернських установ, поліцмейстери, городничий, губернський прокурор, судді (VI-VIII кл.). Найчисленнішою була третя група IX-XIV класів, яка займала найнижчі виконавські посади в губернському апараті та на повітовому рівні. До четвертої групи належали канцелярські службовці, які не мали класних чинів: копіїсти, підканцеляристи, канцеляристи, що виконували здебільшого технічну канцелярську роботу.

Управління кадрами цивільної служби з 1722 р. здійснювалося Герольдмейстерською конторою Сенату, перетвореною пізніше на Департамент Герольдії Сенату. З 1836 р. справи по нагляду за службою чиновників зосереджувалися у I відділенні вищої його імператорської величності Канцелярії. Кожні півроку (з 1851 р. щорічно) губернатори подавали сюди атестації осіб, які вступили на службу. У 1846 р. при I відділенні створюється Інспекторський департамент – свого роду загальноросійське управління кадрів цивільного відомства, в якому зосереджувалися усі питання добору, розподілу, службової кар’єри чиновників. Система органів управління державною службою включала також кадрові підрозділи міністерств і відомств, до компетенції яких входили службові питання чиновників

VII-XIV класів. На місцях право клопотання і надання чинів за вислугу років до V класу включно, а також подань про призначення або переміщення на інші посади належало губернаторам і губернським установам. Певні зміни в місцеве управління і склад управлінської еліти внесли реформи 60-70-х рр. XIX ст., зазнала змін також система управління корпусом державних службовців. У червні 1858 р. Інспекторський департамент був ліквідований і завідування службою губернських чиновників до VII класу включно було передано губернським установам. Призначення, переміщення, звільнення чиновників V-VI класів передавалося міністрам і головноуправляючим. Питання про надання чинів I-IV класів, як і раніше, залишались прерогативою верховної влади. Всі надання чинів знову зосереджувалися в Департаменті герольдії Сенату. У 1894 р. створюється спеціальний комітет про службу чинів цивільного відомства, робочим органом якого став новостворений Інспекторський відділ вищої його імператорської величності Канцелярії. Остаточні його функції були визначені в 1895 р.: за ним зберігались справи чинів IV-VI класів. Чиновники I-III класів призначалися, звільнялися і нагороджувалися верховною владою за поданням відповідних міністрів, а доля VII-XIV класів вирішувалась у губернських установах. Період Визвольних змагань характеризувався пошуками національної моделі державної служби. Насамперед йдеться про прийняття за часів Гетьманату низки системних законів, які вперше в історії України на законодавчому рівні закріпили засади інституту державної служби. Було визначено реєстр державних посад, зв'язок службовця з державою, порядок призначення та звільнення, започаткування та ведення службово-посадових реєстрів, а також який спеціальний орган буде відповідальний за організацію супроводження державної служби. Зокрема, відповідно до закону "Про порядок призначення осіб на урядову службу" від 24 липня 1918 р. регламентувалося, які чиновники залежно від класу посади призначалися безпосередньо гетьманом, а які – конкретним міністром. У перспективі передбачалася розробка комплексного акта, який би охопив усі питання державної служби. У Радянському Союзі державної служби не існувало, службовці влаштовувалися на ро-

боту за договором трудового найму. У незалежній Україні процес становлення якісно нового інституту державної служби розпочався у 1993 р. прийняттям 16 грудня Закону України "Про державну службу". За цей час створено розгалужену нормативно-правову базу, яка включає близько 1 тис. нормативно-правових актів.

Літ.: *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / редкол. : С. В. Кульчицький (керів. авт. кол.) [та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1; *Історія держави і права України* / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996; *Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні* / В. Верстюк, П. Гай-Нижник, С. Коник [та ін.]; упоряд. А. Вишневський. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2008; *Оболєнський О. Ю.* Державна служба : навч. посіб. / О. Ю. Оболєнський. – К. : КНЕУ, 2003; *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008; *Прокопенко Л. Л.* Елітогенез Дніпропетровського регіону: ретроспективний аналіз / Л. Л. Прокопенко // *Грані*. – 2004. – № 1; *Серьогін С. М.* Влада і державна служба: історичний аспект : навч. посіб. / С. М. Серьогін. – К. : Вид-во УАДУ, 1999.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНИЙ є фундаментальною і одною з найбільш змістовних та багатовимірних категорій в усьому секторі суспільних наук, а також у таких природничих науках, як агрономія, біологія та інших, що предметною сферою досліджень яких є відповідно суспільні, соціально-економічні, природні, біологічні системи. Кожна наукова дисципліна зробила певний науковий внесок у розкриття цієї категорії. За назвою наукової дисципліни, з якої залучався теоретико-методологічний апарат для розроблення проблеми розвитку, маємо цілий спектр наукових предметних категорій: історичний розвиток, **Р.е.**, соціальний розвиток, суспільний розвиток та ін. Це можна розуміти як результати дисциплінарного підходу до вивчення якогось аспекту розвитку об'єкта. Названі наукові категорії висвітлюють лише свою предметну проекцію складної категорії розвитку, зокрема соціально-економічних систем. При цьому такі наукові категорії є взаємодоповнюючими та взаємозалежними, тому для повного розкриття розвитку таких складних, багатоаспектних об'єктів, як со-

ціально-економічна система, має бути залучений міждисциплінарний, системний підхід.

Особливого значення проблема розвитку набувала на переломних етапах суспільства, за умов критичного стану соціально-економічних систем, коли конче потрібно знайти шлях виходу із цього стану або перейти на іншу траєкторію розвитку системи.

Увага до моделей **Р.е.** пов'язана передусім з усвідомленням або очікуванням, що добробут сучасного суспільства залежить від складних факторів його розвитку, формування та регулювання яких є завданнями державної політики. При цьому за загальноприйнятою думкою визначальними факторами розвитку національної економіки, соціально-економічної системи нині виступають за сучасних умов культура, наука, освіта та технологія.

Філософська думка визначає розвиток як характеристику якісних змін об'єкта, появу нових прогресивних властивостей у нього разом із трансформацією його структури і відповідних внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Виражаючи, насамперед, процеси прогресивних змін, розвиток водночас передбачає збереження системної якості об'єктів, що розвиваються.

Визначальні особливі властивості розвитку, що притаманні матеріальному та ідеальному об'єктам, укладені в спрямованості, кумулятивності, незворотності та закономірності змін цих об'єктів. Одночасна наявність усіх чотирьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед других змін, оскільки в разі відсутності спрямованості процес змін набуває стохастичного характеру; ефект кумулятивності в розвитку зумовлює концентрацію зусиль, а також накопичення змін, що формують основу для подальших змін за спрямованістю процесу, незворотність змін виникає внаслідок дії кумулятивного ефекту в процесі розвитку, закономірність проявляється через дію пізнаних факторів, рушійних сил розвитку і пов'язана з його детермінованістю. Відсутність закономірностей характерна для випадкових процесів, а в разі відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому такий процес позбавляється характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозв'язаної траєкторії зміни станів (траєкторія розвитку). В основу процесу розвитку покладені взаємо-

залежність та взаємодія рівнів та форм змін. Для категорії розвитку близькими, а для певних процесів – спорідненими є категорії еволюції, прогресу та модернізації.

Для еволюції соціально-економічних систем найбільш характерним є те, що еволюційні зміни мають поступовий характер та проявляються послідовно, через проходження певних стадій. Термін “прогрес” найчастіше вживається для визначення переходу об'єкта до більш досконалого стану і часто як синонім до терміна “розвиток”. Проблема розвитку суспільства, країни, регіону, підприємства та інших соціально-економічних систем у різних аспектах та вимірах завжди привертала увагу господарників, науковців, підприємців, політиків і посідає чільне місце в усіх дисциплінах гуманітарного сектору наук, а для вирішення певних завдань розвитку соціально-економічних систем залучаються методи та понятійний апарат природничих наук. Ураховуючи важливість змісту категорії розвитку, доцільно розкрити його для соціально-економічних систем, а також визначити чинники, які сприяють утвердженню розвитку в практиці функціонування цих систем, зокрема надають **Р.е.** суспільного, сталого та інноваційного характеру.

У загальноживаному розумінні під суспільним розвитком розуміють процес удосконалення тих чи інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства чи соціально-економічних та матеріальних систем у цілому, перехід до принципово нових якісних характеристик. Розвиток соціально-економічної системи можна уявити як процес розширення можливостей та здатностей забезпечувати потреби та бажання. Економічна система водночас є і соціальною, оскільки базовим елементом кожної такої системи незалежно від її ієрархічного рівня (підприємство, організація, галузь, регіон, країна) є в загальному розумінні соціум та зокрема індивід. Задовольнити зростаючі потреби соціуму за умов забезпечення економічної ефективності та доцільності є одним із імперативів розвитку соціально-економічних систем.

Аналізуючи зміни в стані різнорівневих соціально-економічних систем: підприємства, регіону, галузі, суспільства, слід відрізнити категорію “розвиток” від категорії зростання, що досить близькі та часто взаємозумовлені, особливо в економічному перетині цих си-

стем, де можливе як економічне зростання, так і **P.e.** Наприклад, виміром економічного зростання країни є зростання ВВП на душу населення. При цьому не враховано ефективність використання ресурсів, задіяних для зростання ВВП, включаючи природні, а також фактичний розподіл отриманих доходів серед верств населення, хоча саме ці характеристики можуть нейтралізувати позитивний ефект економічного зростання та позначитися на рівні соціального розвитку країни. Тому в наведеному прикладі економічне зростання не ототожнюється з **P.e.** У порівнянні двох категорій – розвитку та зростання категорія розвитку превалює та є більш змістовною і багатовимірною.

Що стосується економічного зростання, то воно в динаміці своїх основних показників і можливостей циклічних коливань служить вимірювачем та детермінантою тенденцій **P.e.** Як доведено практикою, економічні зміни можуть мати позитивні тенденції (економічне зростання), уповільнений характер (рецесія, стагнація), а також негативні тенденції (економічний спад, регрес).

Розвиток у цілому слід характеризувати як довгострокову тенденцію до незворотного процесу накопичення позитивних технологічних, економічних і соціальних зрушень. Ілюстрацією такої передумови може виступати те, що тільки в ХХ ст., “насиченому” кризовими явищами різного роду (революції, війни, економічні та політичні кризи, масштабні техногенні аварії і т. ін.), у цілому реальний випуск глобального суспільного продукту (скоригований на інфляцію) зріс більш ніж у 16 разів, що водночас формувало базу для демократичних та прогресивних соціальних перетворень, і це найважливіші факти минулого століття. За умов глобалізації основні прогресивні тенденції розвитку проявляються та поширюються у світовому масштабі.

Для розвитку характерним є його циклічність у повторюваності, але на якісно іншому рівні. Розвиток пов’язує динамічний характер змін, що призводить до структурно-функціональної перебудови системи під впливом переважно ендогенних (внутрішніх) чинників, не виключаючи при цьому сприятливі впливи зовнішнього середовища (екзогенні чинники). Розвиток як стійка зростаюча в довгостроковому періоді тенденція до позитивних економіко-соціальних зрушень формується в сере-

довищі об’єктивних і суб’єктивних економічних закономірностей.

Визначальним чинником розвитку соціально-економічних систем виступає виробництво, зокрема технології та суспільно-виробничі відносини, що пов’язані з ним. Класична, або традиційна, економічна наука виділяє такі економічні головні фактори виробництва, як земля, праця, капітал. Разом з тим у сучасних умовах ці виробничі фактори розширені та розглядаються як багатопланові. Земля розглядається в системі довкілля та екологічної рівноваги з ним, праця включає віртуальну працю з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, до класичної структури капіталу додається ще інтелектуальний капітал, який включає об’єкти прав інтелектуальної власності, знання, професійну підготовку працівника. І це відображається як нематеріальні активи в балансі підприємства, організації, при цьому за світовою тенденцією ця стаття балансу підприємств (фірм) у розвинутих країнах світу з кожним роком стає все більш вагомим. Крім того, до цих факторів додають такі продукти науково-технічної діяльності, як технології. Особливим фактором виробництва є також управлінські технології, або менеджмент. Неабияке значення має рівень та форми суспільного поділу і кооперації праці та виробництва.

Розвиток соціально-економічної системи може бути досягнутий через її модернізацію та реструктуризацію, що розкриваються таким чином.

Модернізація асоціюється з переходом соціально-економічної системи до нового кількісного та якісного виміру стану, відзначеного прогресивними змінами, але без радикальних змін певних його базових характеристик, структурно-функціональних зв’язків або природи системи. Концепції модернізації (upgrading) розробляються з метою обґрунтування руху від одного типу економічної активності до іншого та вибудовуються на основі різних критеріїв: підвищення прибутковості, конкурентоспроможності, утвердження справедливості, відновлення екологічної рівноваги тощо. Модернізація пов’язана з ускладненням та удосконаленням виробничих процесів, використанням нових технологій, підвищенням ступеня спеціалізації або посиленням інтеграції. Забезпечення розвитку соціально-економічної системи може бути також пов’язано з

проведенням її реструктуризації, що передбачає вжиття комплексу економічних, організаційних, правових, технічних та інших заходів на основі виробленої стратегії в соціально-економічній системі (галузі, на підприємстві, в організації та іншому об'єкті реструктуризації), спрямованих на кардинальну зміну структури системи, її управління, організаційно-правової форми функціонування, технічному та технологічному переснащенні, фінансовому оздоровленні тощо з метою підвищення ефективності її діяльності та розвитку.

Розглянуті визначальні властивості розвитку як категорії суспільних наук найбільш повно розкриваються за інституціональним підходом, що є теоретико-методологічним підґрунтям інституціональної економіки.

Теорія інституціоналізму та інституціональний підхід, що формувалися в економічній теорії та соціології, зосереджують увагу на включенні до рушійних сил суспільного розвитку позаекономічних у класичному розумінні факторів, пов'язаних з формуванням різноманітних соціальних структур суспільства як комплексу об'єднань формальних та неформальних інститутів, що активно впливають на економічні та соціальні процеси. При цьому підкреслюється важливість удосконалення інститутів як умови досягнення економічних та політичних цілей. Згідно з інституціональною теорією характер соціально-економічного розвитку залежить від інституціональних чинників (інститутів), що включають розвинену та несуперечливу законодавчу базу, правила (формальні чинники) і культуру, менталітет, мораль (неформальні чинники), а також інституції, які контролюють додержання цих формальних та неформальних чинників. Політичні, соціальні та адміністративні фактори впливають на розвиток поряд з технологічними. Технологічні та інституціональні фактори визнаються головними чинниками соціально-економічного прогресу.

Спрямованість розвитку з позицій теорії інституціоналізму (Д.Норт), визначається "траєкторією пройденого шляху", акумуляцією прогресивних змін (кумулятивний ефект), інтеграцією соціальних, психологічних факторів, а також інших інституціональних чинників, що впливають на розвиток суспільства і його окремих секторів, виникнення нових інститутів, що полегшують рух уперед, по шляху розвитку.

Властивості та закономірності розвитку реалізуються шляхом системної дії законів залежно від їх теоретично-методологічної обґрунтованості та проявів у практиці функціонування соціально-економічних систем. Інституціоналізм трактує необхідність врахування комплексу чинників та умов розвитку, до яких, крім економічних, додає правові, соціальні, психологічні та історичні.

Таким чином, сукупність факторів розвитку охоплює основоположні фактори, включаючи природні, а також низку засобів і форм, створених людством у процесі його еволюції. Маються на увазі інституціональні чинники. Забезпечення їх оптимальної системної взаємодії є функцією держави, засобом реалізації якої виступає державна політика.

У гносеологічному аспекті наукових досліджень розвитку соціально-економічних систем пріоритет має віддаватися не стільки пізнанню наукових законів, скільки виявленню стійких закономірностей, емпіричних залежностей, факторів їх формування для побудови моделей розвитку на їх основі. Верифікацією правильності побудованих моделей має бути їх співвідношення з практикою в контексті того, наскільки адекватно модель відображає функціонування соціально-економічних систем та дає змогу передбачити основні тенденції їх розвитку.

Це зумовлює вивчення закономірностей розвитку, що є необхідним для розроблення та реалізації ефективної державної політики.

Державна політика стає рушійною силою **Р.е.** суспільства лише за умов її формування на передовій науковій базі із залученням верифікованого теоретико-методологічного та концептуального обґрунтування, а також з урахуванням як тенденцій світового поступу, так і національних особливостей.

У цьому контексті панівними доктринами прогресу цивілізації, що сприйняті світовим співтовариством, стала концепція (принципи) сталого розвитку (sustainable development) і утверджена в розвинених економічно та технологічно країнах світу інноваційна модель розвитку. Саме на основі принципів сталого розвитку і за умов утвердження інноваційної моделі розвитку національної економіки забезпечується поступ від індустріальної до постіндустріальної фази розвитку суспільства.

Історичний досвід доводить, що країна має скерувати свій поступ за вектором цивіліза-

ційного розвитку для входження до кола передових країн світу, що мають високі соціальні стандарти життя, розвинені національні економіки. Звідси вектор **Р.е.** України має бути зорієнтований на вихід на траєкторію сталого та інноваційного розвитку і що має бути покладено в основу як державної політики, так і державного управління її впровадження.

Літ.: *Економічний розвиток сучасної цивілізації* : навч. посіб. / А. С. Філіпенко. – К. : Знання України, 2006. – 316 с.; *Понимание процесса экономических изменений* / Д. Норт ; пер. с англ. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высш. шк. экономики, 2010. – 256 с.; *Шляхи інноваційного розвитку України* / Д. В. Табачник (кер. авт. кол.), В. Г. Кремень, А. М. Гуржій та ін. – К. : Людопринт, 2004. – 544 с.
Гусєв В.О., Мужилко О.О.

РОЗВИТОК ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В КИЇВСЬКІЙ РУСІ. В V-VII ст. у східнослов'янських племен розпочався процес становлення сільської територіальної громади під назвою вервь. Вона складалася із самостійних родин-дворищ, об'єднаних сусідством і економічними зв'язками. Земля переходила в індивідуальну власність малих сімей, що витісняли великі патріархальні родини і утворювали самостійні господарства. Сільська община була необхідна на певному етапі розвитку продуктивних сил сільського господарства. Вона була “формою землеробського виробництва”, що відповідала низькому рівневі техніки. Великі землевласники, які з'являються в надрах общин, що розкладались, перетворюючись у феодалів, не знищують общинної організації. Вони намагаються використати її як знаряддя свого панування над общинниками, землю яких вони експропріювали. Насамперед вони намагаються перетворити общинні виборні власті у своїх агентів, далі починають втручатись у розподіл земель і угідь між общинниками виходячи з міркувань найкращих способів експлуатації того чи іншого селянина і, нарешті, використовують общинну організацію для встановлення інституту кругової поруки.

Поземельні відносини характеризувалися поступовим утвердженням спадкового володіння. За часів союзу племен під назвою Руська земля з центром у Києві (VIII-IX ст.) поглиблювалося майнове і соціальне розширення. Виділялася племінна знать – князі,

“лучші мужі”, воїни-дружинники. В громаді з'явилося велике землеволодіння. Земля поступово перетворювалася на головне багатство. До розпаду сільської громади призвело рабство, основним джерелом якого були війни. Рабство мало яскраво виражені патріархальні риси і не переросло в рабовласницьку систему господарства. Формування приватної земельної власності прискорилося у період Київської держави (кінець IX – середина XII ст.).

Існувало дві форми земельної власності: “жизнь” – спадкове володіння, і домен князів і бояр, що вільно відчужувалася (продавалася, передавалася у спадок, дарувалася). Відбувалося завоювання (“окняжіння”) земель сусідніх громад, формувалася державна в особі князя власність на землю, що була панівною протягом XI-XII ст. Це була власність не особисто князів, а столів, на яких вони сиділи. Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав волості, що було умовним, невідчуженим володінням бенефіціального характеру (жалування васалу земельних володінь князем за службу).

Уже наприкінці XI ст. розпочався процес перетворення волостей на феодал – спадкове володіння. Однак він не завершився у домонгольський період. Деякі дослідники розвитку феодального землеволодіння пов'язують з розпадом вільного селянського землеволодіння, виникненням і зростанням великої земельної власності на основі приватногосподарської ініціативи (приватного права).

У Київській Русі склалися такі форми землеволодіння, як князівське (доменіальне), боярське, церковне. Першими приватними землевласниками були князі. За літописами, княгині Ользі належали село Ольжичі на Десні, село Бугурино і місто Вишгород під Києвом. Її син, князь Володимир, крім Вишгорода, отриманого у спадщину, володів містом Білгородом на Ірпені. Приватні володіння князів особливо швидко зростали в XI-XII ст.

Боярське землеволодіння, за історичними джерелами, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше. Боярами ставали князівські дружинники, які осіли на землі, та місцеві землевласники (земські бояри). Джерелами зростання їх земельної власності були відчуження селянських та захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина (за борги) і ос-

воєння нових земель. У другій половині XI-XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, придбання, заселення пустищ. Так, князь Ізяслав (кінець XI ст.) подарував Києво-Печерському монастирю сусідню з ним гору. Князь Ярополк (80-ті рр. XI ст.) передав у власність монастирю три волості у Волинській землі: Небльську, Деревську, Луцьку. Багатьма селами та містом Попонним володіла Десятинна церква. Значні земельні володіння належали єпископам.

У XI-XII ст. формувалися васальні відносини. Великий київський князь надавав князям-намісникам землі волості з правом стягнення податків для прожиття, що надходили раніше йому як верховному правителю. Князі-намісники зобов'язувалися бути вірними київському князю, надавати йому військову і фінансову допомогу. Вони не мали права розпоряджатися землями волості, тобто передавати її у спадок та відчувати без згоди київського князя. За зраду або непокірність васал втрачав волость. Поряд з князівським складався боярський васалітет. Князі дарували боярам міста і села як своєрідну плату за участь в управлінні суспільством. Ці дарування, як і в князівському васалітеті, не мали земельного характеру. Дарувалася не територія, а право стягнення податків з населення. Сеньйоріально-васальні відносини в Київській державі були нестійкими, розвивалися повільно. Однак вони створювали можливість для поступового привласнення князями і боярами громадських земель.

Важливою ознакою формування феодального господарства було утворення різних категорій феодально залежного селянства з рабів вільних членів громади. У документах Київської держави для визначення рабства застосовувалися терміни “челядь” і “холопи”. Раби були в спадково-особистій залежності від свого власника, об'єктом купівлі-продажу. Більшість челяді становили полонені. Джерелами холопства були самопродаж, одруження на рабині без домовленості з її власником, посада тіуна (управителя без угоди), розтрата чужого майна, неспроможність повернути борги. Починаючи з X ст. більшість рабів, крім дворових, почали використовувати в сільському господарстві, наділяючи їх землею. За своїм становищем раби поступово наближалися до феодально

залежного селянства. У найбільш ранніх джерелах сільське і міське населення в Київській Русі мало назву “люди”. З розвитком феодалізму в IX-XI ст. цей термін набув значення “феодально залежне селянство”, яке експлуатувалося державою або приватними феодалами. У XI ст. з'явилося поняття “смерди”, тобто давньоруське селянство, яке було вільним і економічно самостійним. Водночас так називали селян, які поступово потрапляли у залежність від князя-вотчинника, платили данину, виконували примуси на його користь, підлягали його судові. У кінці XI-XII ст. з розвитком боярського і церковного землеволодіння смерди потрапили під владу феодалів. Одним із способів перетворення вільного населення на феодально залежне було його закабалення. У Київській Русі існувала категорія напіввільних людей – закупів і рядовичів, поява яких була пов'язана насамперед з розвитком приватно-феодального землеволодіння. Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. Люди, які потрапили у боргову залежність на умовах позики грошей чи хліба, наймання, при відпусканні холопа на волю, називалися закупамі. Закупамі могли бути збанкрутілі купці, ремісники, селяни. Вони відробляли боргове зобов'язання в господарстві землевласника, а якщо працювали в сільськогосподарському виробництві, мали наділи землі та вели власне господарство. Характер залежності закупів визначався підляганням їх феодальній юрисдикції, обмеженням права переходу. За втечу або крадіжку закуп перетворювався на холопа.

Отже, у Київській Русі поступово утверджувалися феодальні відносини. Однак економічне життя давньоруського суспільства засновувалося на власності вільних селян – членів громади. Не було масового обезземлення селян як передумови великого землеволодіння. Цьому сприяла наявність великих площ незаселеної, господарськи неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

Літ.: *Свердлов М. В.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. В. Свердлов. – Л. : [б. и.], 1983. – С. 119; *Новосельцев А. П.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX-XV вв. / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин. Пути развития феодализма. – М. : [б. и.], 1972. – С. 182-183; *Рапов О. М.* К вопросу о земельной ренте в Древ-

ней Русі в домонгольський період / О. М. Рапов // Вест. МГУ. История. – 1968. – № 1. – С. 58-62; Рыбаков В. А. Смерды / В. А. Рыбаков // История СССР. – 1979. – № 1. – С. 41-58; Горский А. А. Феодализация на Руси: основное содержание процесса / А. А. Горский // Вопр. истории. – 1986. – № 8; Греков В. Д. Феодалные отношения в Киевском государстве / В. Д. Греков. – М. : [б. и.], 1937; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории / И. Я. Фроянов. – Л. : [б. и.], 1974; Грушевський М. С. Історія України-Русі / М. С. Грушевський. – Т. 2. – К. : [б. в.], 1992.

Борисевич С. О.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ. Початком відліку в **Р.с.ц.о.в.в.У.** можна вважати весну 1991 р., коли вітчизняний парламент ухвалив концептуальний документ щодо реформи виконавчої влади. В ньому серед іншого передбачалося сформувати нову структуру Центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ) шляхом розподілу на чотири функціональні блоки: економічний, ресурсно-виробничий, соціально-культурний і загальнофункціональний. На практиці заплановані зміни були здійснені частково, і в результаті на початку 1992 р. було створено 26 міністерств. Проте не було приділено увагу визначенню переліку секторів державного управління відповідно до нової суспільної системи з ринковою економікою та чіткого розподілу цих секторів у системі виконавчої влади, що цілком могло спричинити перетин сфер управління ЦОВВ. Крім того, не було проведено чіткий розподіл функцій між міністерствами та іншими типами ЦОВВ. Основні типові функції міністерств були визначені спеціальним Указом Президента України. Цього не відбулося щодо інших типів ЦОВВ, насамперед державних комітетів, конкретні функції та повноваження яких в дійсності визначалися аналогічно міністерським, включаючи формування галузевої політики. Описана невпорядкованість за відсутності у міністерств повноважень спрямовувати і координувати діяльність державних комітетів зумовлювала утворення конкуруючих центрів формування політики та суттєво ускладнювала узгодження дій щодо її реалізації.

Спробою **Р.с.ц.о.в.в.У.** став проведений у березні 1995 р. їх поділ на функціональні й галузеві. За першими закріплювалися функ-

ції участі у формуванні державної політики в цілому та у відповідних сферах економіки, а за другими – реалізації державної стратегії розвитку відповідних галузей. Позитивним стало суттєве розширення і деталізація типових функцій і повноважень ЦОВВ, певна регламентація їх внутрішньої організації та роботи керівництва, що надавало діяльності цих органів значно більшої чіткості та прозорості. Фактично запроваджений розподіл ЦОВВ на розробників і виконавців політики за умови поєднання із закріпленням політичної ролі за міністерствами і виконавчої за іншими органами, відповідним розмежуванням функцій, секторним упорядкуванням системи ЦОВВ давав змогу суттєво скоротити дублювання функцій та забезпечити проведення узгодженої секторної політики. Але інших змін проведено не було. Більше того, поділ міністерств на функціональні (політичні) та галузеві (виконавчі) міг призвести до виключення низки міністерств з процесу вироблення політики та відсутності у певних секторах центрів такого вироблення. Отже, спроба удосконалення навряд чи могла привести до успіху. Це підтвердилося на практиці, оскільки в березні 1996 р. відбулося повернення до галузевого принципу побудови системи ЦОВВ. При цьому інші ЦОВВ знову були прирівняні до міністерств за статусом, типовими повноваженнями і функціями. До кола останніх увійшли як функції вироблення політики, так і її реалізації та адміністративно-господарського управління. За відсутності комплексних перетворень система ЦОВВ не була позбавлена суттєвих недоліків, які негативно впливали на її дієздатність. Зокрема, фахівці вказували на безсистемність утворення органів, дублювання їх функцій, неспроможність до розробки політики. До цього варто додати перетин сфер діяльності, відсутність провідної ролі міністерств і пов'язане з цим розпорошення політичних функцій, невизначеність відносин міністерств з іншими ЦОВВ.

Важливий етап **Р.с.ц.о.в.в.У.** пов'язаний з проголошенням на початку 2000 р. курсом України на вступ до ЄС. Однією з важливих умов успішної реалізації цього курсу було визначено істотне посилення дієздатності держави, насамперед шляхом реформування системи виконавчої влади за такими напрямками: оптимізація структури і зміна субор-

динації органів державного управління; перебудова їх системи за функціональним принципом; удосконалення управлінської вертикалі та процедур розподілу відповідальності в ній; удосконалення процедур прийняття управлінських рішень і надання управлінських послуг. Саме в руслі зазначених напрямів у грудні 1999 р. було запроваджене комплексне реформування центрального рівня виконавчої влади на основі ідей Концепції адміністративної реформи в Україні. Насамперед було введено нову класифікацію органів цього рівня, що включила міністерства, державні комітети, ЦОВВ із спеціальним статусом та урядові органи державного управління. Інші установи і організації при Кабінеті Міністрів України, які не мали державно-владних повноважень, були, таким чином, виведені за межі поняття “органи виконавчої влади”. Міністерства отримали статус головних (провідних) органів у системі ЦОВВ у забезпеченні впровадження державної політики у певних сферах діяльності, а на міністрів було покладено особисту відповідальність за розроблення і реалізацію державної політики. Державним комітетам було надано статус ЦОВВ, діяльність яких спрямовують і координують члени уряду. На відміну від міністерств ці ЦОВВ мають вносити пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів та забезпечувати її реалізацію у доручених сферах. Державним комітетам також було передано функції управління у цих сферах, а також функції міжгалузевої координації і функціонального регулювання. ЦОВВ із спеціальним статусом були запроваджені як органи, що мають визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання і повноваження. Також було закріплено можливості встановлення щодо них спеціального порядку вирішення установчих, організаційних, кадрових та інших питань. Разом з тим не було запроваджено норму про те, що всі питання статусу, повноважень, функціонування ЦОВВ із спеціальним статусом та їх відносин з іншими органами виконавчої влади вирішуються шляхом прийняття спеціальних законів. Відсутність цієї важливої норми дала змогу досить легко створювати нові ЦОВВ із спеціальним статусом або надавати такий статус існуючим органам. У результаті їх кількість протягом кількох років значно зросла

шляхом прийняття указів Президента України і перевищила кількість міністерств, що негативно вплинуло на функціонування системи ЦОВВ. Було введено ще один новий вид органів виконавчої влади, які не належали до ЦОВВ – урядові органи державного управління, зокрема департаменти, служби, інспекції, що утворювалися і діяли у складі певних ЦОВВ, а значить, їм безпосередньо підпорядковувалися. Ці органи отримали функції управління окремими підгалуззями або сферами діяльності, контрольно-наглядові функції, регулятивні та дозвольно-реєстраційні функції щодо фізичних і юридичних осіб.

У грудні 1999 р. відбулася консолідація ЦОВВ шляхом ліквідації та злиття, що суттєво зменшило їх кількість. Позитивно оцінюючи проведені зміни, дослідники водночас вказували на порушення логічної послідовності процесу реформування. Перед реорганізацією системи не був проведений ґрунтовний аналіз функцій і повноважень ЦОВВ. За відсутності такого попереднього обстеження консолідація ЦОВВ у деяких випадках була проведена механічно. Це зумовило необхідність коригувань, що призвело до поступового суттєвого збільшення кількості ЦОВВ.

Згідно з Концепцією адміністративної реформи в Україні важливим напрямом **Р.с.ц.о.в.в.У.** мало стати удосконалення функціональної організації на центральному рівні виконавчої влади, зокрема чіткий розподіл функцій у системі ЦОВВ, реальне утвердження в ній провідного місця міністерств як розробників секторної політики, виключення дублювання функцій. Разом з тим на практиці, по-перше, набуло поширення закріплення політичних функцій за ЦОВВ зі спеціальним статусом, а, по-друге, низка державних комітетів також одержала функції участі у формуванні політики в певних галузях. В результаті вироблення політики у значній частині секторів державне управління або здійснювалося, крім міністерств, іншими ЦОВВ, або взагалі не належало до повноважень міністерств. За свідченням фахівців, не працював принцип, за яким вироблення секторної політики не повинно розпорощуватися по кількох ЦОВВ. Пов’язаний напрям **Р.с.ц.о.в.в.У.**, визначений Концепцією адміністративної реформи в Україні, передбачав упорядкування системи

ЦОВВ за секторами державного управління. Проте перелік таких секторів офіційно визначений не був, тому ставало неможливим чітко закріпити за кожним ЦОВВ певну сферу діяльності, що зумовило перетин цих сфер. Дослідження вказували на поширеність ситуації, коли, наприклад, різні міністерства відповідали за вироблення політики в одній і тій самій сфері. Описану секторну невпорядкованість разом з відсутністю на практиці чіткого розподілу функцій між різними типами органів можна вважати основними причинами того, що проведені у грудні 1999 р. зміни не розв'язали проблему дублювання функцій у системі ЦОВВ.

Поряд з реформуванням системи ЦОВВ у цілому важливим кроком в удосконаленні внутрішньої організації міністерств стало розмежування у травні 2001 р. посад політичних діячів та державних службовців. Посади міністрів були віднесені до політичних, на відміну від інших посадових осіб – державних службовців, з покладанням на міністрів особистої відповідальності за розроблення і реалізацію державної політики, тобто закріпленням за ними всіх політичних функцій у міністерстві. Було запроваджено і спеціальні адміністративні посади керівників апаратів міністерств – державних секретарів. Ці особи стали державними службовцями, які могли бути звільнені лише в разі неналежного виконання обов'язків, неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, набрання чинності обвинувальним вироком суду щодо них та в інших випадках, передбачених Законом України “Про державну службу”. Основними завданнями державних секретарів міністерств стали організація роботи апарату міністерства, забезпечення діяльності міністрів, стабільності і наступності у роботі міністерства тощо. Разом з тим запровадження інституту державних секретарів мало суттєві недоліки, зокрема неадекватний і конфліктний розподіл повноважень між міністрами і державними секретарями та цілковиту залежність перебування державних секретарів на посадах залежно від політичних уподобань Президента України. В результаті у травні 2003 р. було ліквідовано посади державних секретарів міністерств і одночасно відновлено посади заступників міністрів. Незабаром було введено посади перших заступників міністрів – керівників

апаратів, і модель організації міністерств повернулася до попереднього варіанта. Отже, розмежування політичного та адміністративного керівництва в міністерствах залишилося на той час незавершеним. Міністр не отримав заступника, який надавав би йому допомогу в політичній діяльності як у самому міністерстві, так і за його межами. Керівник апарату міністерства призначався та звільнявся Президентом України. За відсутності спеціального порядку звільнення та чітко визначеного переліку підстав для цього, що мали визначатися законодавством про державну службу, такий спосіб вирішення кадрових питань означав залежність перебування на посаді керівника апарату міністерства від особи Президента України і його політичного курсу. Тому не реалізованою виявилася ідея забезпечення стабільності, професійного наступництва та збереження “інституційної пам'яті” в роботі апаратів міністерств.

Сучасний етап **Р.с.ц.о.в.в.У.** пов'язаний із структурно-функціональними перетвореннями, що розпочалися у грудні 2010 р. та були остаточно закріплені в Законі України “Про центральні органи виконавчої влади” від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. Цей закон знову змінив структуру системи ЦОВВ шляхом ліквідації державних комітетів та урядових органів державного управління, замість яких введені три нових типи органів – державні служби, державні агентства та державні інспекції. Як і раніше, в системі залишилися міністерства та ЦОВВ зі спеціальним статусом. При цьому проведений більш чіткий розподіл функцій у системі ЦОВВ. Зокрема, за міністерствами закріплене забезпечення формування та реалізації державної політики в одній чи кількох сферах, що включає забезпечення нормативно-правового регулювання, визначення пріоритетних напрямів розвитку, інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики у відповідних сферах. Між іншими ЦОВВ розподілені ключові функції з реалізації державної політики, зокрема надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду (контролю) та управління об'єктами державної власності. Від того, які функції переважають у діяльності ЦОВВ, залежить його тип. Зокрема, якщо більшість функцій ЦОВВ становлять функції з надання адміністративних послуг, то утво-

рюється державна служба, якщо функції з управління об'єктами державної власності – державне агентство, а якщо контрольно-наглядові функції – державна інспекція. Встановлено також, що діяльність ЦОВВ спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністрів. У цьому зв'язку міністрам у межах сфер їх діяльності надано повноваження контролювати реалізацію політики іншими ЦОВВ, визначати пріоритетні напрями та затверджувати плани їх роботи, погоджувати кадрові питання тощо. Видається, що проведені зміни переважно вирішили проблеми структурно-функціональної організації системи ЦОВВ, за винятком трьох аспектів. По-перше, крім конституційно визначених ЦОВВ зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України), Президенту України надано повноваження утворювати інші такі ЦОВВ. Це може призвести до їх значного збільшення і, як наслідок, до порушення структурної упорядкованості системи ЦОВВ і чіткості функціонального розподілу в ній. По-друге, законодавчими нормами передбачено, що один і той самий ЦОВВ може виконувати у будь-якому поєднанні функції з надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду (контролю) та управління об'єктами державної власності. Разом з тим, за висновками дослідників, не всі ці типи функцій можна поєднувати між собою в одному органі. Наприклад, конфліктним є поєднання функцій управління об'єктами державної власності та контрольно-наглядових функцій. По-третє, відсутній офіційно затверджений перелік секторів державного управління, що не дає змоги провести секторне впорядкування системи ЦОВВ. З цього приводу зауважимо, що, наприклад, у Польщі свого часу спеціальним законом “Про сектори урядової адміністрації” було визначено 32 сектори державного управління та встановлено, що сукупність цих секторів має розподілятися між міністерствами, а поділ останніх на структурні одиниці має бути таким, щоб секторів відповідали один або кілька департаментів. Прийняття Закону України “Про центральні органи виконавчої влади” в цілому завершило розмежування політичного та адміністративного керівництва в міністерствах.

Зокрема, передбачено посаду першого заступника міністра, а в разі необхідності введення посади заступника міністра. Ці посади віднесені до політичних, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу. Поряд з цим запроваджено посаду заступника міністра – керівника апарату, який є державним службовцем. Його основними завданнями є забезпечення діяльності апарату міністерства, стабільності і наступності в роботі цього апарату, організація поточної роботи, пов'язаної із здійсненням повноважень міністерства. Разом з тим заступник міністра – керівник апарату призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України та звільняється з посади Президентом України. Законодавчо не передбачено спеціальний порядок такого призначення, а особливо звільнення, а також чіткий перелік підстав для звільнення. Отже, як і раніше, перебування керівників апаратів міністерств на посадах фактично цілком залежить від політичних уподобань Президента України, тому забезпечення “інституційної пам'яті” і наступності у роботі міністерств не гарантується. Загалом можна зробити висновок про те, що система ЦОВВ зазнала останнім часом позитивних змін, проте потребує суттєвого удосконалення, що визначає подальші завдання адміністративної реформи в Україні.

Літ.: *Про зміни* в системі центральних органів державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 25 лют. 1992 р. № 98 // Зб. указів Президента. – 1992. – № 1; *Про міністерство* України : Указ Президента України від 4 трав. 1992 р. № 290 // Зб. указів Президента. – 1992. – № 2; *Про затвердження* Загального положення про галузеве міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України та Загального положення про функціональне міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 20 берез. 1995 р. № 241/95. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=241%2F95&p=1307993034244765>; *Про Загальне* положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України : Указ Президента України від 12 берез. 1996 р. № 179/96 // Уряд. кур'єр. – 1996. – 28 берез.; *Про систему* центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1572/99 // Уряд. кур'єр. – 1999. – 17 груд.; *Про зміни* у структурі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573/99 //

Уряд. кур'єр. – 1999. – 17 груд.; *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади* : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085/2010 // Уряд. кур'єр. – 2010. – 14 груд.; *Деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади* : Указ Президента України від 24 груд. 2010 р. № 1199/2010 // Уряд. кур'єр. – 2011. – 5 січ.; *Закон України про центральні органи виконавчої влади* // Голос України. – 2011. – 9 квіт.; *Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні* / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні* : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005.

Кравченко С.О.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ – процес удосконалення, поліпшення, прогресу суспільства. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо. Серед важливих атрибутів **Р.с.-п.** можна виокремити: спрямованість (наявність певного континууму змін, усталеного ряду якісно різних станів); усталеність, відчутність зворотності кількісних і якісних змін; закономірність, тобто необхідний характер. Розвиток суспільства здійснюється шляхом реформ і революцій. В історії суспільно-політичної думки існують три підходи до визначення критерію розвитку: по-перше, підвищення моральності людини, суспільної моралі, духовності суспільства (Гесіод, Сократ, Платон, середньовічні теософи й сучасні християнські та інші релігійні філософи); по-друге, розвиток знань, науки, освіти, виховання (Ж.Кондорсе, А.Тюрго, Вольтер, Ж.-Ж.Руссо, Д.Дідро, О.Конт); по-третє, розвиток наук, техніки й технологій (Д.Белл, З.Бжезинський, О.Тоффлер). На розвиток суспільства впливають кілька типів змін: природні (органічні зміни природи та зміни, що стимулюються соціогенезом); демографічні (є функцією природних й соціальних змін і справляють істотний зворотний вплив на природу і соціальне середовище); зміни у виробничій сфері (забезпечують природне стимулювання суспільного прогресу); зміни в системі управління (розвиток управління від елементарних форм у родині до сучасних державних структур); зміни в соціальній організації (з одного боку, спрямовані на вдосконалення традиційних зв'язків, а з другого – такі, що

сприяють виникненню нових видів зв'язків між ними, їх організаційному встановленню); зміни в межах соціальної структури (зміни в кожній складовій суспільства); зміни в духовній сфері (зміни в світосприйнятті та ідеології). Розвитку суспільства притаманні закони прискорення історії, ущільнення історичного часу. З плином часу змінюється статусний портрет суспільства – сукупність усіх статусів, що існують у певний історичний час у певній країні. У примітивному суспільстві статусів було не більше 20, у сучасному лише професійних статусів налічується майже 40 тис., сімейно-родинних – понад 200, політичних, релігійних, економічних – кілька сотень.

Коли йдеться про розвиток політичний (поняття ввів у науковий обіг у 50-х рр. ХХ ст. американський соціолог Т.Парсонс), то цей процес уявляється як така зміна (або набуття) якостей і характеристик політичної системи, що дає змогу останній адаптуватися до нових умов соціально-політичного життя. Політичний розвиток супроводжується істотною зміною структури й характеру політичних відносин, механізмів функціонування елементів політичної системи, а також характеру її взаємодії із зовнішнім середовищем. У зв'язку з цим слід звернути увагу на перехід від тоталітаризму, авторитаризму до демократії як на загальну тенденцію до розвитку цивілізації, формування й розвитку громадян, суспільства, домінування загальнолюдських цінностей, політичний плюралізм тощо. Саме поняття “**Р.**” має своїм ядром оцінний компонент. Тому, оцінюючи будь-які соціально-політичні процеси як **Р.** (“прогрес”), ми фіксуємо лише одну грань їх реального буття. Хоча зрозуміло, що розвиток будь-якого інституту завжди супроводжується доволі різними наслідками. Практика трансформаційних процесів у сучасній Україні дає багато прикладів таких амбівалентних змін.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток*: теорія, історія, практика : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Соціологія політики* : енцикл. словник / авт.-упоряд. : В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009.

Михненко А.М., Івасенко С.М.

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНИЙ – тип змін у суспільстві, що супроводжується переходом суспільних відносин до якісно нового стану. **Р.с.** є наслідком взаємодії великої сукупності суспільних процесів, основою яких є цілеспрямована діяльність людей та різноманітних організацій. Загальний механізм **Р.с.** полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби постійно виникають як наслідок виробничої та іншої продуктивної діяльності людей, а тому пов'язані з пошуком та винайденням нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, розширенням та поглибленням обсягу наукового знання, ускладненням форм і механізмів творчої діяльності людей. Залежно від активності суб'єктів діяльності розрізняють дві основні форми **Р.с.** – еволюційну та революційну. Еволюційна форма – це повільні, поступові кількісні зміни в соціальній системі або її елементах, революційна – якісні зрушення в усіх суспільних структурах, що здійснюються шляхом докорінної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів. Важливу роль у забезпеченні стабільності **Р.с.** відіграють суспільні реформи та стратегічне управління. Передбачувані зміни, нововведення та перетворення стимулюють **Р.с.** Саме тому поліпшення системи суспільного управління на основі демократичних суспільних відносин забезпечує найкращі результати у вдосконаленні суспільства та прискоренні його розвитку. Історично першою фундаментальною спробою пояснення головних чинників виникнення й розв'язання суперечностей **Р.с.** була апеляція до розуму – як до людського, так і до божественного. Ідеї правлять світом – вважала більшість дослідників розвитку соціуму домарксового періоду. Науковці виходили з того, що в суспільстві діють люди, наділені свідомістю й волею. Оскільки це так, то ідейні мотиви діяльності людей є визначальними чинниками **Р.с.** Представники релігійної філософії головний чинник суспільно-історичного розвитку вбачають у божественному розумі, географічні детерміністи (Ш.Монтеск'є, Т.Бокль, Л.Мечников, Г.Плеханов) – у географічному середовищі. О.Богданов у “Курсі політичної економії” пояснює розвиток продуктивних сил і суспільства зростанням народонаселення, а

К.Каутський вбачає головний чинник суспільного прогресу у розвитку пізнання й науки. М.Вебер визначальним чинником історії виводить своєрідний дух епохи (дух капіталізму), К.Маркс – спосіб виробництва матеріальних благ. Сучасні західні філософи-технократи апелюють до техніки й технології. Класичний екзистенціалізм (Ж.-П.Сартр, К.Ясперс, М.Хайдеггер) підкреслюють роль творчої свободи особистості. Персоналісти (М.Бердяєв, Л.Шестов, Е.Муньє, Лакруа) обґрунтовують значення особистості як первинної реальності й найвищої духовної цінності, вершиною якої є Бог. Кожен із зазначених чинників є суттєвим і необхідним, тобто визначальним у **Р.с.** Оскільки визначальними є всі чинники, то поняття їх визначальності втрачає сенс. Йдеться про суперечливе поєднання впливу різноманітних чинників, які міняються місцями за тих чи інших конкретно-історичних умов і відіграють визначальну або підпорядковану роль. Діалектика суспільного розвитку полягає в тому, що всі ці чинники такою ж мірою мають визначальний характер, як і не мають його. Їх визначальність є величиною змінною. Багато в чому вона залежить від збігу історичних обставин, які хоч і творяться людьми, все ж не охоплюються повністю їхньою свідомістю й волею. Саме тому до визначення суспільних пріоритетів потрібно підходити конкретно-історично. Роль чинників **Р.с.** є не абсолютною, а відносною. Абсолютними є, мабуть, лише людська праця, діяльність, суспільне виробництво, основу якого становить виробництво матеріальних благ, що забезпечують безпосереднє життя людини та суспільства. Діяльність є способом існування соціального. Без діяльності немає соціального або ж воно існує у невідомих нам формах. Діяльність становить сутність соціального способу буття людини у світі. Безумовно, вона опосередкована свідомістю (ідеальним), має розгалужений характер і здійснюється на основі матеріального виробництва, що забезпечує життя необхідними матеріальними благами.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Андрущенко В. П.* Сучасна со-

ціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996.

Михненко А.М., Костюк О.А.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – термін “імперія” (лат. Imperium – наказ, верховна влада, управління, держава) в історичній літературі вживається для позначення державних утворень, до складу яких входили інкорпоровані ними колишні самостійні держави або бездержавні території й верховна влада в яких, як правило, належала імператорові.

Росія була проголошена імперією 1721 р., але стала нею значно раніше. Сприятлива історична ситуація для виникнення у Східній Європі нового державного утворення імперського типу склалася під час поступової дезінтеграції Монгольської імперії Чингізидів та її окремої частини – Золотої Орди. Найперші кроки до створення власної імперії московські великі князі зробили ще під час перебування їхніх володінь у складі Золотої Орди під гаслом “збирання руських земель”. Реалізації цих задумів посприяли самі ж золотоординські хани, які доручали Москві збирати данину з підвладної їм Русі. Найбільшим успіхом великих князів московських стала анексія земель Новгородської боярської республіки, що простяглися від Балтійського й Білого морів до Уральських гір. Підкорення великими князями московськими Іваном III “братнього” Новгорода Великого супроводжувалося жахливими актами геноциду.

Згодом Золота Орда розпалася на шість самостійних держав: Кримське ханство (1443), Казанське ханство (1438), Астраханське ханство (близько 1459) і Сибірське ханство (1420-ті рр.), очолювані Чингізидами, а також Ногайську Орду й Велике князівство Московське. Після утворення незалежності 1480 великий князь московський Іван III продовжив курс на “збирання руських земель” – тепер уже тих, які входили до Великого князівства Литовського. Від кінця XV ст. почалися литовсько-московські війни. Неможливість протистояти експансії Москви змусила Литву об’єднатися з Коронаю Польською в єдину державу і створити Річ Посполиту – федерацію, в якій політичні позиції литовської шляхти поступалися позиціям польських панів.

Одним з найбільш стійких історичних міфів є легенда про те, що Москва від часів Івана

III проводила курс на відновлення православної Візантійської імперії, яка загинула 1453 р. під ударами османських турків. Ідеологи **Р.і.**, які створили цей міф, використали для цього два історичних факти – шлюб Івана III з дочкою деспота Мореї Фоми Палеолога (1430-1460), племінницею останніх візантійських імператорів Іоанна VIII (1425-1448) та Константина XI Палеолога (1449-1453) Зоєю (Софією) Палеолог, а також затвердження візантійського герба (двоголового орла) гербом Московської держави. Однак тільки у XVIII-XIX ст. політика **Р.і.** була орієнтована на “повернення” Росії “спадщини візантійських імператорів”, тобто на поглинання вже послабленої на той час Османської імперії. В XV-XVI ст. метою Російської держави було оволодіння іншою “спадщиною” – спадщиною Золотої Орди. Факти свідчать, що від часів великого Князя владимирського і московського Івана Даниловича Калити (1325-1340) державність майбутньої Росії формувалася на зразках Золотої Орди. У Великому князівстві Московському не виникли феодальні відносини з характерною для них васальною залежністю за ієрархічними зобов’язаннями сюзерена перед васалами. Опорою великого князя, а пізніше царя та імператора, був дворянський стан, який діставав від нього спочатку в розпорядження, а потім у власність землю разом з покріпаченими державою селянами. Всі – кожний власник землі і селяни, які сиділи на цій землі, – незалежно від розмірів маєтку й становища в службовій ієрархії – фактично були холопами великого князя. Суспільно-економічний лад азіатського типу давав змогу мати сильну армію і здійснювати за її допомогою завойовницьку політику по всьому периметру кордонів. У російській дореволюційній історіографії, а потім і в радянській історіографії вплив Монгольської імперії на завойовану нею Київську Русь і перебування руських князівств у складі Золотої Орди оцінювалися виключно негативно. Жахливі картини періоду монголо-татарської навали російські історіографи поширювали на весь час перебування руських князівств у складі Золотої Орди аж до здобуття Великим князівством Московським незалежності. Безумовно, данина, яка сплачувалася завойовникам упродовж майже двох з половиною століть, негативно позначилася на селянах – вони зму-

шені були витримувати подвійний визиск. Але державний апарат Великого князівства Московського за час перебування в складі Золотої Орди на засадах автономії зміцнився. Москва сповна скористалася досягненнями монголо-татар у галузі військової та адміністративної організації, податкової системи, комунікацій, міжнародної торгівлі і навіть культурного обміну.

Збільшуючись у розмірах протягом XV-XIX ст., **Рі.** кілька разів змінювала вектор своєї геополітики. У середині XVI ст. були завойовані Казанське та астраханське ханства. Як наслідок Велике князівство Московське перетворилося на поліетнічну Російську державу. Після знищення наприкінці XVI ст. Сибірського ханства розпочався безупинний рух імперії в східному напрямі. В середині XVII ст. під контроль царя Олексія Михайловича перейшла Лівобережна Україна з Києвом, після чого західний вектор у подальшому розширенні імперських кордонів став панівним.

У середині XVII ст. російські землепроходці дійшли до Тихого океану, а потім почали освоювати Аляску і просунулися вздовж тихоокеанського узбережжя Північної Америки до Каліфорнії. Слідом за землепроходцями йшли військові команди, збирачі податків і купці.

Освоєння Північної Азії відбувалося шляхом поселення на цих територіях вихідців з Росії. З більшим або меншим успіхом, а в Америці – з провалом (1867 р. імператор Олександр II продав Аляску та Алеутські острови, надто віддалені від імперських центрів американського володіння, США) – цей малозаселений простір поступово ставав продовженням **Рі.** Освоєння нових земель зображалося в героїчних тонах, але реальна картина не завжди була такою: козацькі й стрілецькі команди, які мали вогнепальну зброю, нещадно винищували аборигенів.

У XVIII ст., пересвідчившись у техніко-економічному відставанні від країн Заходу, правителі Росії взяли курс на вестернізацію. Це допомогло їм перемогти Швецію в Північній війні 1700-1721 рр., відібрати в Османській імперії азово-чорноморське узбережжя й зупинити завойовницькі походи французького імператора Наполеона I Бонапарта. На початку XIX ст. Росія завершила поглинення більшої частини територій колишньої Речі Посполитої.

Від початку XIX ст. Росія почала експансію в густозаселені країни Закавказзя й Середньої Азії, які мали багатотисячову і відмінну від європейської історію і культуру. Поглинання цих країн зробило Росію колоніальною імперією.

У середині XIX ст. імператор Микола I зробив вирішальну спробу оволодіти візантійською спадщиною й покінчити з Османською імперією. Військовий розгром турецької армії був цілком прогнозованим. Великі держави Європи опинилися перед перспективою появи суперімперії, яка могла простягтися від каліфорнійського узбережжя Америки через Північну Азію і Східну Європу до африканських володінь султана. Тому вони об'єдналися і завдали поразки Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. Панівні кола Росії зрозуміли, що обмежуватися поверховою вестернізацією більше неможливо. Країна повинна була здійснити глибоку модернізацію, передусім ліквідувати кріпацтво.

Здійснені в 60-70-х рр. XIX ст. реформи допомогли **Рі.** зберегти статус великої держави. Проте країна залишалася неконкурентоспроможною на міжнародному рівні. **Рі.** не витримала силових навантажень Першої світової війни і 15 (02) березня 1917 р. імператор Микола II зрікся престола. Влада перейшла до Тимчасового уряду.

Літ.: *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005; *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Історія України* : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка. – К. : Либідь, 1991.

Шкуронат О.В.

РУЇНА – період історії України (60-70 рр. XVII ст.), що відзначався розпадом української державності й загальним занепадом. Він характеризується відсутністю загальнонаціонального лідера, послідовника політики Б.Хмельницького; глибоким розколом у середовищі української політичної еліти в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики держави; егоїстичністю козацької старшини та її нездатністю поставити державні інтереси вище власних амбіцій та уподобань і, як наслідок, – значним ослабленням держави з перетворенням її теренів на об'єкт загарбницьких зазіхань Росії, Польщі, Ос-

манської імперії та Кримського ханства внаслідок внутрішньої міжусобної боротьби. Вже наступник Б.Хмельницького на гетьманському уряді – колишній генеральний писар І.Виговський стикається із загрозливим опозиційним рухом, що тоді концентрувався на Запорожжі та у Полтавському полку. Його очільники – кошовий Я.Барабаш та полковник М.Пушкар закидали новому гетьману порушення демократичних традицій врядування й узурпацію влади. Спираючись на вірні козацькі полки та 40-тисячну татарську орду гетьман жорстоко придушив опозиційний рух. Полтавщина була спалена, М.Пушкар з кількома полковниками і сотниками страчений. Всього в цій каральній експедиції загинуло близько 50 тис. осіб. Упоравшись з опозицією І.Виговський розриває стосунки з Москвою, яка оголосила гетьмана зрадником і направила в Україну 150-тисячне військо. Для боротьби з Москвою він залучає Річ Посполиту і в 1658 р. підписує Гадяцьку угоду, яка передбачала утворення автономного Руського князівства в складі Речі Посполитої. У 1659 р. під Конотопом московське військо було повністю розгромлене, але на Правобережжі згуртована навколо Ю.Хмельницького опозиція скликає під Фастовом чорну раду і 14 вересня 1659 р. обирає гетьманом Ю.Хмельницького. В цій ситуації московський уряд нав'язав йому нові Переяславські статті, які декларували обмежену автономію України в складі Московії. Не маючи батькового хисту він швидко втратив авторитет козацької старшини, підписавши з польським урядом у 1660 р. Слободиченський трактат, згідно з яким на Правобережжя допускалися польські жовніри і пани до своїх колишніх маєтків. Це викликало повстання та обрання гетьманом Правобережної України П.Тетері. Таким чином відбувся повний розкол Гетьманщини на Лівобережну і Правобережну з відповідною орієнтацією місцевої старшини на Росію і Польщу.

На Лівобережжі розгорнулася окрема боротьба за гетьманську булаву. У квітні 1662 р. Я.Сомко оголосив себе гетьманом, але Москва не визнала його. На Чорній раді у Ніжині 1663 р. гетьманом було проголошено висуванця Запорожжя І.Брюховецького, якому в 1665 р. Москва нав'язує нові статті, що значно обмежують владу гетьмана і скеровують податки до московської скарбниці. В цей же

час на Правобережжі спалахує повстання проти П.Тетері, який з клейнодами та архівом тікає до Польщі. Його місце посідає П.Дорошенко (1665-1676), який своїм головним завданням бачить визволення та об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі. І для цього він усе своє життя шукав надійного союзника. Спочатку він спирався на Польщу, а в 1666 р. йде на зближення з Туреччиною. Він також шукає порозуміння із Запорожжям і Лівобережним гетьманом І.Брюховецьким, який, розчарувавшись у політиці Москви, стає її противником. Взимку 1668 р. на Лівобережжі спалахує антимосковське повстання. Скориставшись ситуацією і підтримкою Кримського ханства П.Дорошенко поставив вимогу до І.Брюховецького скласти клейноди, а коли той відмовився козаки забили його і на раді оголосили П.Дорошенка гетьманом об'єднаної України. Маючи підтримку широких верств населення він швидко звільнив Лівобережжя, але його успіху завадили могутні сусіди. До планів Московського царства, Речі Посполитої і Кримського ханства не входила поява нової сильної держави, яка б порушила існуючий у регіоні баланс сил, а тому кожна з них почала вести активну руйнівну політику, спираючись при цьому на частину егоїстичної козацької старшини. Запорожжя зайняло деструктивну позицію, висунувши на гетьманство писаря П.Суховія. Польські війська вступили на Брацлавщину і П.Дорошенко вирушив на Правобережжя, залишивши наказним гетьманом Д.Многогрішного, який кинувся боронити Сіверщину від вторгнення московських військ. Сили були не рівні й на вимогу місцевого населення Многогрішний припинив спротив і впустив московські гарнізони в чернігово-сіверські міста. У грудні 1668 р. на вузькій старшинській раді його обрали гетьманом Лівобережної України. Жорстке обстоювання ним інтересів автономії України в складі Московської держави призвели до того, що царат організував змову старшин і їхніми руками 1672 р. заарештував гетьмана, якого після суду в Москві заслали до Сибіру. П.Дорошенко вів жорстоку боротьбу з П.Суховієм, якого підтримував Крим та частина полковників на чолі з Ю.Хмельницьким. Лише 1669 р. Дорошенко розбив супротивників. У 1672 р. розпочалася Турецько-Польська війна, в якій Дорошенко ви-

ступав на боці Туреччини, що викликало негативну народну реакцію. Тривалі військові дії вкрай виснажили Правобережжя, населення якого масово втікало на Лівобережну Україну і Слобожанщину. Цим скористався московський уряд і в 1674 р. почав військові дії проти Дорошенка. У березні на раді у Переяславі за участю правобережної старшини гетьманом “обох сторін Дніпра” було проголошено І.Самойловича. Це спровокувало Туреччину до війни з Москвою. У липні 1674 р. татарська орда спустошивши край між Дністром і П.Бугом змусила полки І.Самойловича та армію Г.Ромодановського втекти на Лівобережжя, залишивши населення беззахисним проти орди і турецького війська. П.Дорошенко не зміг запобігти катастрофі й капітулював. У 1677 р. Туреччина кинула на Правобережжя 100-тисячну армію і оголосила “князем України” Ю.Хмельницького. Московія пішла на поступки Туреччині і згідно з Бахчисарайською угодою 1681 р. південь Київщини, Брацлавщина і Поділля залишилися під владою Туреччини. Польща, відстоюючи ці землі, зблизилася з Московією, підписавши 1686 р. “Вічний мир”, який закріпив основні положення Андрусівського миру, і остаточно перекреслила Переяславські статті 1654 р. Період **Р.** приніс численні страждання українському народові. Від воєнних дій, епідемій, полону та міграцій втрати населення становили близько 70% усіх українців, а на Правобережжі втрати досягали 80-90% населення. Були зруйновані майже всі міста України.

Літ.: *Липинський В'ячеслав*. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В'ячеслав Липинський. – К. : [б. в.], 1997; *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : [б. в.], 1993; *Смолий В. А.* В переддень Руїни (1650-1670 рр.) / В. А. Смолий, В. С. Степанков // Київська Старовина. – 1993. – № 6; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : [б. в.], 1998; *Горобець В.* “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К. : [б. в.], 2007.

Олійник О.Л.

РУСЬКА ПРАВДА – перше уніфіковане зведення писаних державних законів Київ-

ської Русі, складене в XI-XII ст., важливе джерело для дослідження історії права та суспільних відносин України й інших слов'янських народів. Первинне значення слова “правда” тут може бути розтлумачене як “справедливість” або “закон”. **Р.п.** було укладено за князювання Ярослава Мудрого (1019-1054); саме на цей час припадає розквіт Київської феодальної держави.

Відомі 3 редакції (Коротка, Розширена і Скорочена) та велика кількість списків пам'ятки, найстарішим з яких є Синодальний список (XIII ст.). Таким чином, унікальність пам'ятки полягає ще й у тому, що вона відбиває динаміку суспільного і державного розвитку.

Найдавнішою є Коротка редакція, що містить дві частини: Правду Ярослава і Правду Ярославичів. Тут зафіксовано і найстаріші норми звичаєвого права та пізніші норми. Якщо Правда Ярослава акцентує увагу на захисті життя і честі дружинників та їхньої челяді, то Правда Ярославичів концентрується довкола норм захисту феодального землеволодіння, в першу чергу – князівського феодального маєтку.

Розширену редакцію пам'ятки (XII – поч. XIII ст.) з часом доповнено новими нормами права, які відбивають захист інтересів феодалів та обмеження майнових і особистих прав залежного й вільного населення.

Скорочена редакція **Р.п.** є скороченим викладом Розширеної редакції, розробленим спеціально для церковних судів.

Кількість списків пам'ятки, що дійшли до нас свідчить про практичну затребуваність тексту, зокрема для судової практики.

Р.п. розкриває адміністративну діяльність княжого апарату, строкату соціальну стратифікацію ранньофеодального суспільства, кредитно-боргові й договірні зобов'язання, господарську діяльність, деталізує спадкові, сімейні, власницькі (у т.ч. – землевласницькі) відносини; відбиває навіть окремий статус чужинців.

Р.п. є важливим джерелом з дослідження політичного устрою Київської Русі, зокрема – специфіки влади київського й удільного князів, порядку наслідування влади, меж поділу влади з народним віче або боярською радою, з церквою, військовою організацією держави, розподілу публічно-правових і приватно-правових обов'язків у структурі влади, формування і функціонування земських (народних) органів.

Не всі норми **Р.п.** однозначно тлумачаться сучасними дослідниками, зокрема дискусії викликають статті, присвячені статусу простого люду: смердів, холопів, закупів, ізгоїв тощо.

Зміст **Р.п.** відбиває інституалізацію держави доби Київської Русі, відокремлення держави від особи князя; свідчить про занепад архаїчної влади роду на користь держави та її інститутів, гуманізацію суспільних норм. Одночасно з **Р.п.** в суспільстві діяли і норми звичаєвого права.

Норми **Р.п.** застосовувались і після розпаду Київської держави. **Р.п.** мала вплив на пам'ятки права литовсько-руської та гетьманської доби.

Літ.: *Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська Правда. – К. : Юрид. кн., 2002; Білецький Л.* Руська правда й історія її тексту / Л. Білецький ; за ред. Ю. Книша. – Вінніпег : Укр. Вільна Академія наук в Канаді, 1993; *Кириленко О. П.* Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / О. П. Кириленко // Формування інституту місцевого самоврядування. – К. : [б. в.], 2000; *Швидько Г. К.* Історія держави і права України (X – початок XIX століття) : навч. посіб. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, [б. р.]; *Яременко Я.* “Правда Руська” / Я. Яременко // Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV ст. : в 2 кн. Кн. 1: Література раннього Середньовіччя (до 988 року). Література високого Середньовіччя (988-1240) / упоряд. : В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 2002; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., переробл. та розшир. – К. : Критика, 2005. *Голубчик Г.Д.*

РУСЬКА ТРІЙЦЯ – громадсько-культурне угруповання демократичного спрямування, що сформувалося серед української студентської молоді Львівського університету і вихованців греко-католицької духовної семінарії у в 1830-х р. Очолювали **Р.т.** М.Шашкевич, І.Вагилевич і Я.Головацький. Напрямок діяльності визначався ідеями романтизму.

Зрушення в бік національного аспекту пояснюються загальними світоглядними позиціями романтиків з **Р.т.**, які свій суспільний ідеал шукали передусім у галузі національної історії й словесності. Діячі **Р.т.**, наслідуючи приклад літературних сил Наддніпрянської України, ідеологів слов'янського

відродження, прагнули сприяти піднесенню освітнього рівня та пробудженню національної свідомості галичан, щоб прислужитися відродженню національного життя українського народу та входження його в коло вільних і культурних націй Європи, насамперед слов'янських. Цьому вони присвятили всю свою багатогранну діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну в галузі народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, літературознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість.

Творчість діячів **Р.т.**, насамперед альманах “Русалка Дністрова”, засвідчує появу нових тенденцій в естетичній думці краю. Їх естетичні орієнтації – це своєрідний перехід від старих канонів західноукраїнської літератури до нових принципів відображення дійсності. М.Грушевський констатує збіг цього явища із загостренням полеміки між захисниками церковної книжної мови і народнорозмовної. За суто формальною, філологічною стороною стояли питання про ставлення до народного життя, історичного минулого та його національної програми.

Виникнувши на ґрунті, підготовленому просвітницьким етапом визвольного руху, продовжуючи, розвиваючи і примножуючи його прогресивні традиції, **Р.т.** започаткувала новий етап у розвитку суспільно-політичного, в тому числі національного й культурного, руху в Східній Галичині і на західноукраїнських землях взагалі.

Початок громадсько-політичної діяльності **Р.т.** був тісно пов'язаний з польсько-українським молодіжним антикріпосницьким підпіллям першої половини 30-х рр. XIX ст. Співробітництво в конспірації молоді, тісно пов'язаної своїм походженням і становищем із соціальними низами, сприяло привнесенню в підпілля радикальних настроїв. Важливим аспектом жвавого спілкування **Р.т.** з учасниками конспірації була активізація українсько-польського співробітництва в галузі науки, літератури, видавничої діяльності.

Підсумком патріотичної діяльності **Р.т.** стало формулювання головних програмних засад українського національного руху в статті Я.Головацького “Становище русинів у Галичині” (1846), які у 1848 р. поклада в основу своєї діяльності Головна руська рада.

Діяльність **Р.т.** мала значний громадський резонанс у Галичині і поза її межами. Її традиції продовжив український національний рух під час революції 1848-1849 рр., а згодом народовський напрям національного руху в Галичині та Буковині. Ідеї **Р.т.** справили значний вплив на творчість українських письменників А.Могильницького, М.Устияновича, Л.Данькевича, Г.Боднара, І.Гушалевича, (В.Шашкевича, К.Климковича, Ф.Заревича (так звана Друга **Р.т.**). Високо цінували її діяльність М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, Б.Лепкий, М.Грушевський.

Результатом цілеспрямованої етнографічної діяльності **Р.т.** стали народознавчі праці “Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь” (1841) і “Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі” (1841) Я.Головацького, статті “Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір’я” (1838, 1844), “Бойки, русько-слов’янський люд в Галичині” (1841), “Лемки-мешканці західного Прикарпаття” (залишилась у рукопису) І.Вагилевича, цінні записи усної народної творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань, в тому числі чотиритомного збірника Я.Головацького “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878). Мовознавчі інтереси **Р.т.** знайшли вияв у праці М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького над створенням словника та граматики живої української мови. У 1840 рр. з’явилися “Граматики” І.Вагилевича (1845) та Я.Головацького (1849). Їх доповнили наукові праці “Статті про південно-руську мову” І.Вагилевича (написані до 1843) та “Розправа о язиці южноруськім (малоруськім) і його наріччях” Я.Головацького (1849). Новаторством були позначені їхні виступи за утвердження національної літератури на основі живої розмовної мови і створення шкільних підручників (“Читанка”) М.Шашкевича (за участю Ю.Величковського, укладена 1836 р., видана 1850 і 1853 рр.); реформа правопису (заміна етимологічного фонетичним); використання громадянського шрифту замість кириличного; впровадження рідної мови у повсякден-

ний вжиток інтелігенції та церковні проповіді; переклади на народну мову літературних творів з церковно-слов’янської, чеської, польської, російської, грецької і німецької мов; виступи проти спроб латинізації українського письменства (брошура “Азбука і abecadio” М.Шашкевича, 1836).

Розглядаючи спадщину **Р.т.**, варто зазначити, що поряд із переліченими публікаціями низка їх літературних творів було опубліковано в різних періодичних виданнях: антологіях, хрестоматіях, читанках для шкіл, календарях тощо. Певним етапом у виданні спадщини **Р.т.** стала книга творів М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького, видана у 1884 р. Літературно-критичне осмислення цього явища започаткували перші відгуки прогресивної громадськості 30-40-х рр. ХІХ ст. на появу “Русалки Дністрової”, які засвідчували її значний резонанс як в Україні, так і поза її межами, зокрема в слов’янському світі.

Значний внесок в ознайомлення слов’янських народів, зокрема російського, польського і чеського, з діяльністю **Р.т.** зробив І.Франко. Його статті про діяльність **Р.т.** були опубліковані в “Энциклопедическом словаре Брокгауза и Эфрона”, в польській, чеській і словацькій пресі. Популяризували спадщину **Р.т.** М.Драгоманов, П.Грабовський. Із зростанням популярності **Р.т.** на українських землях її творчість набувала все більшого міжнародного резонансу. Будучи об’єктом постійних зацікавлень наукової громадськості, студентської молоді, літературних кіл, періодичної преси, її спадщина ставала невід’ємним компонентом духовного життя слов’янських народів, збагачуючи тим самим скарбницю загальноєвропейської культури.

Літ.: *Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України* : монографія / В. І. Горинь, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій та ін. – К. : Наук. думка, 1987; *Стеблій Ф. І.* Руська трійця в концепції українського національного відродження М.Грушевського / Ф. І. Стеблій. – К. : Промсвіта, 1996.

Бондаренко К.І.

С

САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО КОНАШЕВИЧ (1570, с. Кульчиці, Самбірський район Львівської обл. – 20.04.1622, Київ) – гетьман, полководець, відомий політичний та культурно-просвітницький діяч. Народився в сім'ї українського шляхтича. Навчався в Острозькій школі, де вивчав граматику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, музику, астрономію. Після того навчався у школі Львівського братства. Потім працював у Києві домашнім вчителем у міського судді. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. С. подався на Січ. Спершу був обозним, завідував артилерією Січі, у 1605 р. став кошовим отаманом. С. був організатором і учасником багатьох успішних походів козацького війська на Крим, Туреччину, Молдавію, Лівонію (1607, 1608, 1614, 1615, 1616). Очолив козацьке військо під час Хотинської війни 1620-1621 рр. За видатні заслуги в боротьбі з турками С. був обраний головою Європейської ліги християнської міліції, що мала на меті боротьбу з турками та недопущення їх у Європу.

С. – політичний діяч, який, виходячи з реалій польсько-українських відносин, постійно працював над закладанням фундаменту майбутньої української держави. У 1596 р. після Брестської унії, яка фактично поставила православну церкву поза законом, С. був серед тих православних, які виступили проти рішень унії. Він написав полемічний твір “Пояснення про унію”, де висловився проти покатоличення і полонізації українського православ'я. У 1620 р. С. разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства.

Він першим з козацьких гетьманів поєднав інтереси козацтва, міщан та духовенства. Зробив козацьку справу загальнонародною; козаки виступають захисниками всієї української землі та беруть під свою оборону православну віру. Розширив козацьку територію та збільшив чисельність козацького війська.

С. запровадив багато нововведень у війську, зокрема т. зв. фламандський стрій, легку й маневрену артилерію та добре озброєну і навчену піхоту; розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою на “чайках”; активно застосовував проти супротивника тактику засадних та зустрічних боїв.

Систематично проводив реорганізацію козацького війська, чітко розподіливши сотні та полки; запровадив сувору військову дисципліну; поновив навчання. С. подбав про те, щоб кожний козак мав рушницю і власного коня. Активно виступав проти полонізації та покатоличення православної України. Він став на бік опозиційної частини українського міщанства та православного духовництва у боротьбі з уніатською експансією. Виступав за надання населенню України свободи віросповідання, дбав про розвиток України як суверенної держави. Добився того, що в Україні з 1620 р. з'явився власний митрополит та 6 єпископів. Намагався легалізувати й офіційно визнати козацьку військову та політичну організацію, розширити козацькі права, вивести польські війська з України. Добивався скасування посади козацького старшого, який призначався польським урядом, офіційного визнання влади гетьмана над Україною, надання населенню України свободи віросповідання. Заклав міцний фундамент для подальшого існування українського козацтва і накреслив програму його майбутніх дій.

Силу народу вбачав у просвіті та самосвідомості. Турбувався про влаштування народних шкіл та шпиталів; заснував у Києві друкарню. Був ктитorem братської школи у Києві, яка розвинулась у Києво-Могилянську академію. Допомагав їй коштами й сприяв тому, що вона стала відомим у слов'янському світі науковим та просвітницьким осередком. Став першим з українських гетьманів, який прагнув поєднати військову могутність українського козацтва з діяльністю

інших верств українського суспільства (духовенства, української шляхти та міщан) для досягнення автономії України у складі Речі Посполитої. С. фактично поставив збройну силу на захист рідної віри та національної освіти. Належав до поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні військові можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти національні інтереси українського народу шляхом переговорів і компромісів з польським урядом. Усе своє майно С. заповідав на просвітницькі, благодійні та релігійні цілі.

Літ.: *Гуржій О. І.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний : монографія / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К. : Україна, 2004; *Антонович В.* Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – К. : [б. в.], 1991; *Історичні постаті України: історичні нариси* : зб. / упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1993.

Богомаз К.Ю., Гевель К.М.

САЙМОН ГЕРБЕРТ АЛЕКСАНДЕР (1916-2001) – видатний вчений, який здобув фундаментальні наукові результати в низці галузей знань, у тому числі в науці управління. Зробив значний внесок у розвиток поведінкової (психологічної) теорії прийняття рішень, обґрунтувавши концепцію “обмеженої (вимушеної) раціональності” (bounded rationality). Згідно з нею людина, яка приймає рішення, на практиці здебільшого замість всеохопного пошуку оптимального рішення обмежується досить хорошим рішенням, що задовольняє її за певними критеріями.

С. закінчив Чиказький університет, отримавши у 1937 р. ступінь бакалавра політології. Певний час працював дослідником-асистентом у муніципальній адміністрації м. Чикаго. У 1939-1942 рр. очолював у Каліфорнійському університеті в Берклі наукову групу з дослідження проблем міського управління. У 1943 р. після захисту дисертації з питань прийняття рішень в організаціях отримав ступінь доктора політології в Чиказькому університеті, де залишився працювати і в 1946 р. був призначений завідувачим кафедрою політичних наук. У 1948 р. на короткий час перейшов на роботу в державний апарат США. Брав участь у створенні Управління з економічної співпраці, що координувало “план Маршалла”, а також займався економічним обґрунтуванням роз-

витку атомної енергетики і дослідженнями в галузі математичної економіки. У 1949 р. переїхав з Чикаго у Пітсбург, де допомагав організувати Вищу школу промислової адміністрації при Технологічному інституті Карнегі (з 1967 р. – Університет Карнегі – Меллона), в якій став професором. У цьому ж навчальному закладі з 1966 р. був професором кафедри обчислювальних наук і психології, брав участь у створенні Школи інформатики та відділення психології. У 1978 р. отримав Нобелівську премію з економіки “за новаторські дослідження процесу прийняття рішень у межах економічних організацій”. У всіх роботах С. простежується прагнення створити науку про прийняття рішень. Вчений розглядав організації як системи, в яких люди є своєрідними “механізмами, що приймають рішення”. Він виступив з критикою раціональної моделі прийняття рішень у частині того, що людина розглядається як така, що має необмежені можливості розрахунку оптимальних варіантів вибору. На противагу цьому С. стверджував, що людина має значно скромніші можливості. Дійсно, у кожній управлінській ситуації існує оптимальне рішення, що максимізує певну цільову функцію. Однак для знаходження цього рішення слід проаналізувати всі реально припустимі варіанти, що здебільшого виявляється неможливим у зв’язку з їх величезною кількістю. Крім того, рішення приймається в умовах неповноти інформації про можливі варіанти вибору і їх імовірні наслідки, а також невизначеності витрат на отримання цієї інформації.

Зазначені чинники обмежують здатність управлінців приймати повністю раціональні, тобто оптимальні рішення. Враховуючи ці чинники, С. висунув концепцію “обмеженої (вимушеної) раціональності”. Згідно з нею управлінці, як правило, змушені приймати лише “обмежено раціональні” рішення, що призводять не до оптимізації, а тільки до задоволення. Концепція задоволення передбачає встановлення деякого рівня показників, який людина або організація вважають для себе задовільним і до якого прагнуть. При прийнятті рішення пошук ведеться до отримання альтернативи, яка дає змогу досягти цього рівня. Така альтернатива приймається, а пошук інших альтернатив припиняється. У разі неможливості досягнення протягом деякого часу встановленого

рівня його переглядають у бік зниження. На думку С., саме таким чином люди, які приймають рішення, знаходять найкоротші шляхи до отримання необхідного результату і використовують різні практичні та інтуїтивні методи. Наприклад, споживачі прагнуть до певного задовільного стану, а фірми – до деякого задовільного рівня продажу або прибутку.

Концепція “обмеженої (вимушеної) раціональності” дає змогу людям, які приймають рішення, усвідомити неможливість отримання всієї інформації, необхідної для повної оцінки варіантів вибору, і отже, задовольнитися наявними даними. Одна з особливостей обмеженої раціональності полягає у послабленні уваги до окремих питань, оскільки одночасно доводиться шукати відповіді на їх комплекс. Деякі рішення є запрограмованими і можуть прийматися за готовим шаблоном. Водночас для знаходження нестандартних відповідей потрібно використовувати спеціальні пошукові методи. У процесі пошуку згідно з концепцією задоволення необхідно, щоб люди, які приймають рішення, встановлювали мінімальні вимоги до якості альтернатив та погоджувалися обирати першу з них, що відповідає певним вимогам. Це зумовлене тим, що додатковий пошук альтернатив пов’язаний з витратами, а оцінити вигоди від нього в реальних умовах виявляється практично неможливим унаслідок обмеженої раціональності людей. Загалом розроблені С. концепції обмеженої раціональності, задоволення та пошуку справили значний вплив на розвиток управлінської науки. Як зазначалося під час вручення вченому Нобелівської премії, його теорії та спостереження в галузі прийняття рішень організаціями повною мірою можуть застосовуватися до систем і техніки планування, бюджетної роботи і контролю, якими користуються як у сфері бізнесу, так і в державному управлінні.

До основних праць С. відносять такі: “Адміністративна поведінка: дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції” (1947); “Організації” (у співавторстві з Дж. Марчем) (1958); “Нова наука про управлінські рішення” (1960); “Вирішення проблем людиною” (у співавторстві з А. Ньюеллом) (1972).

Літ.: Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження прийняття рішень в організаціях, що

виконують адміністративні функції / Г. Саймон : пер. з англ. – К. : АртЕк, 2001; *Класики менеджмента* / под ред. М. Уорнера : пер. с англ. ; под ред. Ю. Н. Каптуревського. – СПб. : Питер, 2001; *Платонов С. Ф.* Менеджмент : учеб. для вузов / С. Ф. Платонов. – СПб. : Феникс, 2002.

Кравченко С.О.

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (1630-1690) – гетьман Лівобережної України (1672-1687 р.). Походив із сім’ї священика Самійла Самойловича з Ходоркова (тепер Житомирська обл.). Здобув чудову на той час освіту в Києво-Могилянській колегії. Службу в козацькому війську розпочав військовим писарем. Згодом був Веприцьким сотником Гадяцького полку, а з 1665 р. Красноколядинським сотником Чернігівського полку, отримав звання значкового товариша. У 1668-1669 рр. був наказним полковником та полковником Чернігівським. Брав участь у повстанні 1668 р. проти московської влади в Україні. На Глухівській раді 1669 р. був обраний генеральним військовим суддею, а в 1672 р. на козацькій раді в Козачій Діброві проголошений гетьманом Лівобережної України.

У своїй політиці спирався на вузьке коло старшини і головним чином на родичів. Діяльність С. була спрямована на розширення привілеїв козацької старшини та її землеволодіння. Він щедро роздавав їй землі, а також створив інститут т. зв. значкових військових товаришів, переважно із синів старшини, які стали частиною гетьманського оточення. Для підтримання порядку в країні тримав при собі наймане “охочекомонне” військо, яке виконувало фіскально-поліційні функції.

Після загибелі гетьмана І.Брюховецького приєднався до наказного гетьмана Д.Многогрішного, а згодом брав участь у старшинській змові проти нього. С. прагнув об’єднати під своїм правлінням Лівобережну й Правобережну Україну, для чого проводив боротьбу проти правобережного гетьмана П.Дорошенка. Коли за Бучацьким мирним договором 1672 р. Подільське воєводство відійшло до Османської імперії, а Брацлавщина та Південна Київщина залишилися в руках правобережного гетьмана, це дало підстави російській державі та лівобережному гетьману С., не порушуючи умов Андрусівського миру 1667 р., почати війну з П.Дорошенком. У результаті проведеного

в 1674 р. спільного походу російської армії та лівобережних козацьких полків на Правобережжя 10 правобережних полків було об'єднано з Лівобережною Україною. У Переяславі цього ж року С. проголошено гетьманом всієї України. С. рішуче боровся проти тенденцій Запорозжя вести незалежну від лівобережного гетьмана політику. Керував козацьким військом під час Чигиринських походів 1677 р. і 1678 р. проти турків, внаслідок яких було зупинено просування турецьких військ углиб Правобережної України. С. негативно ставився до "Вічного миру" 1686 р. з Польщею і заявляв, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України.

За правління С. Українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 р. була підпорядкована Московському патріархові. С. був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління, завдяки масовому переселенню правобережного населення на Лівобережжя та Слобожанщину (політика "великого згону"), поступово відродилося економічне життя Гетьманщини. Авторитарний спосіб правління С., великі податки на утримання у Гетьманщині московських залог, які важким тягарем лягали на місцеве населення, викликали незадоволення серед козацтва. Старшинська верхівка почала писати московському цареві доноси на гетьмана, звинувачуючи його у зловживанні владою та таємних зносинах з Кримським ханством. Влітку 1687 р. разом із 150-тисячною російською армією під командуванням князя В.Голіцина на чолі 50-тисячного українського війська С. вирушив у похід на Крим. Цей похід був невдалим і група старшин, звинувативши С. у таємних відносинах з кримськими татарами, а також у користолюбстві та самовладності, звернулася до російського уряду з проханням усунути його з гетьманства. Ця скарга лягла на сприятливий ґрунт, оскільки у С. були досить складні стосунки з князем Голіциним, який давно недолюблював С., бо той був у дружніх стосунках з його запеклим ворогом князем Г.Ромодановським. Та і московські воєводи ради були звалити провину на будь-кого, аби уникнути царського гніву. 23 липня 1687 р. ставку гетьмана оточили російські війська і С. заарештували. Його важкий характер не сприяв появі симпатиків, а тому його усуну-

нення було сприйняте як належне, оскільки не тільки з простим народом, а й зі шляхетними людьми "гетьман-попович" тримав себе досить пихато. На козацькій раді на річці Коломак С. скинули з гетьманства, обравши новим гетьманом Івана Мазепу. С. разом із сином Яковом і його дружиною відправили до Москви, а звідти до Сибіру – сина Якова з дружиною в Енісейськ, а С. у Тобольськ, де він і помер у 1690 р. У 1695 р. помер і його син Яков, переведений у Тобольськ. Старший син С., стародубський полковник Семен, помер ще раніше у 1685 р., а третій син, Григорій, був звинувачений у різних "непристойних" словах про государів і був страчений у 1687 р. в Сєвську. Промосковську політичну орієнтацію С. різко засудив Т.Шевченко в баладі "Заступила чорна хмара..."

Літ.: Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В. Б. Антонович, В. А. Бец // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 150, 152; Костомаров Н. И. Руина / Н. И. Костомаров // Исторические монографии и исследования. – СПб. : [б. и.], 1881. – Т. XV; Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.) / Л. Г. Мельник. – К. : [б. в.], 1995; Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович / Л. Мельник // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 77-84.

Олійник О.Л.

СВЯТО ДЕРЖАВНЕ (Celebration state) – день урочистості, офіційно встановлений на честь або на спомин події загальнонаціонального значення.

З огляду на свою обрядово-ритуальну природу свято має колективний, масовий характер, що робить його невід'ємним атрибутом соціального буття. Витоки свята слід шукати в язичницьких віруваннях та ритуалах. У синкретичній свідомості архаїчної людини свята були тісно пов'язані з явищами календарного циклу: темою циклічного вмирання та оновлення природи, народження та смерті. Саме від календарних обрядів ведуть свій родовід масові свята античності – грецькі Діонісії та римські Сатурналії. З виникненням та становленням християнства відбулися кардинальні зміни в системі колективних свят. Діалектичне протистояння та взаємодія церковних свят і карнавальної стихії народних гулянь є невід'ємною складовою історії Європейського Середньовіччя. Християнська церква вела нещадну боротьбу з

будь-якими проявами язичництва. Однак поступово народні традиції та звичаї святкувань засвоювалися церквою і входили до арсеналу її духовного впливу. Прикладом цього є Різдвяний святковий комплекс, який інтегрував у ритуальний простір християнства такі язичницькі свята, як народження Сонця (25 грудня) та народження Діоніса (6 січня) з їх народними формами святкування новорічного циклу (колядками, вертепом). В епоху Відродження починає формуватися традиція С.д. Поступово придворно-святкова маскарадна культура театралізованих святкувань Ренесансу включається світською владою в арсенал ідеологічного впливу на маси. Через емоційне залучення широкого кола людей в атмосферу свята відтворювалася нова якість відносин між владою та підлеглими, формувалася імперський культ влади й державності. Традиції масових свят, з їх потужним ідеологічним впливом на масову свідомість, широко використовувалися тоталітарними режимами ХХ ст.

Сьогодні свята залишаються дієвим інструментом формування системи групових уявлень та переконань, фактором консолідації суспільства й національної ідентифікації. За допомогою С.д. не тільки відтворюються, зберігаються і передаються нащадкам традиції народу, але й артикулюються основні соціокультурні та історичні пріоритети держави у процесах державного будівництва. З набуттям незалежності в Україні почав формуватися державний святковий календар. Складовими цього процесу стали: а) запровадження свят, пов'язаних із здобуттям Україною державності; б) відновлення традицій святкування релігійних свят; в) скасування деяких дат радянського святкового календаря; г) залучення до національного календарного простору міжнародних традицій відзначення пам'ятних та знаменних дат. Сучасний перелік С.д. України склався на початку 1990-х рр. Його характеризує певна фрагментарність та нормативно-правова невизначеність.

Головними святковими датами в Україні встановлено 28 червня – День Конституції України та 24 серпня – День Незалежності України. Їх можна ідентифікувати як державні та загальнонаціональні (хоча уточнення відповідних правових дефініцій відсутні: в системі українських свят тільки День Конституції встановлюється прямою нормою

Основного Закону України (Ст. 161), а відзначення Дня Незалежності встановлено постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1992 р.). Важливе місце у святковій календарній сітці України у ранзі вихідних зайняли раніше відсутні релігійні свята – Різдво, Великдень, Трійця. Знаковим на шляху набуття Української державності стало вилучення з переліку державних свят системуючої дати радянського ідеологічного простору – Дня Великої Жовтневої Соціалістичної Революції (7 листопада). Симптоматичним є поповнення святкового календаря України низкою загальноєвропейських календарних традицій соціокультурного характеру – День Святого Валентина (14 лютого), День матері (8 травня). Однак, у цілому, святковому календарному простору України притаманна певна несталість та еkleктичність. Неунормованим залишається статус та перелік С.д. Досі не існує нормативного закріплення таких понять, як “державне свято”, “релігійне свято”, “професійне свято”, “святкові неробочі дні”.

Сьогодні чинне законодавство України встановлює систему свят та вихідних днів шляхом врегулювання окремих аспектів трудових відносин. Перелік свят та неробочих днів визначений Ст. 73 Кодексу законів про працю України (2001), яка оперує поняттями “святкові та неробочі дні” і “релігійні свята”. В Україні встановлено 9 свят, які мають загальнонаціональний характер та є вихідними днями, що, в цілому, відповідає європейській традиції (у країнах ЄС у середньому нараховується 10-12 свят). Святковими неробочими днями в Україні визначені 1 січня – Новий Рік, 7 січня – Різдво Христове, 8 Березня – Жіночий День, 1-2 травня – День солідарності трудящих, Великдень – квітень-травень за місячним календарем, 9 травня – День Перемоги, Трійця – 40 день після Великодня, 28 червня – день Конституції України, 24 серпня – День Незалежності України. Крім того, святковий календар України включає професійні свята та пам'ятні дати. Зокрема велике значення для процесів консолідації суспільства, формування політичної нації та державного будівництва мають такі знаменні дати, як День Соборності України – 22 січня (впроваджений Указом Президента України від 25 січня 1999 р.), День Державного Прапора України – 23 серпня (впроваджений Указом Президента України

від 23 серпня 2004 р.), День українського козацтва – 14 жовтня (впроваджений Указом Президента України від 7 серпня 1999 р.). У встановленні свят в Україні існують особливості, пов'язані з традиціями національних меншин та релігійних громад. Відповідно до Ст. 24 Закону України “Про національні меншини” (1992), органи місцевого самоврядування у своїй діяльності враховують відзначення певних свят та подій національних меншин на територіях компактного проживання осіб з числа національних меншин. Для них можуть встановлюватися додаткові неробочі дні для святкування традиційних національних релігійних свят.

Відзначення С.д. справляє значний вплив на формування історичної пам'яті та національної ідентичності громадян країни і є запорукою незворотності державотворчого процесу.

Як соціокультурний феномен свято є включеним у предметне поле філософії (Х.-Г.Гадамер, Р.Генон, В.Кантор, Ф.Ніцше, Х.О.Ортега-і-Гассет, В.Розанов, Ж.-Ж.Руссо, М.Федорів, М.Хайдеггер, Ф.Юнгер), етнографії, фольклористики та теорії літератури (О.Афанасьєв, М.Бахтін, Ф.Міллер, О.Потебня, В.Пропп та ін.), культурології та семіотики (О.Гуревич, М.Еліаде, Д.Лихачов, Ю.Лотман, Б.Успенський, В.Топоров, Й.Хейзинга та ін.), антропосоціології (Р.Тернер, Дж.Фрезер, Л.Уайт та ін.).

Літ.: *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М. : [б. и.], 1965; *Хейзинга Й.* Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елементу культури / Й. Хейзинга. – К. : [б. в.], 1994.

Мамонтова Е.В.

СЕПАРАТИЗМ – різновид опозиції, політичний рух, метою якого є відокремлення частини території держави для створення нового (приєднання до вже існуючого) державного утворення або для надання певній частині держави автономії.

Одним з найважливіших елементів політичної системи є держава, безпека якої нерозривно пов'язана з необхідністю забезпечення територіальної цілісності та суверенітету й ефективності державної влади в межах її кордонів. Одну з найбільших внутрішніх загроз національній безпеці на сьогодні продовжує становити феномен С. Значна частина етнополітичних конфліктів кін. ХХ –

поч. ХХІ ст. пов'язані з феноменом політичного С. Проблема С. в означений період була й залишається актуальною для Азербайджану (Нагірний Карабах), Грузії (Абхазія, Південна Осетія), Російської Федерації (Чечня), Молдови (Придністров'я), Сербії (Косово), Іспанії (Басконія), Великобританії (Ольстер), Індії (Кашмір, Пенджаб, Ассам, Андра Прадеш), Індонезії (Іріан, Східний Тимор), Кіпру (Турецька республіка західного Кіпру), Туреччини (Курдистан), Китаю (Синдзян-Уйгурський автономний округ, Тибет) та ін. В Україні найбільш потенційно небезпечними регіонами в контексті загрози сепаратизму є Автономна Республіка Крим, Буковина, Закарпаття.

Відповідно до характеру програми дій сепаратистів виокремлюють абсолютний (спрямований на повне відокремлення) та обмежений (політична, національно-територіальна автономія) С. Відповідно до спрямованості – сецесія та уніонізм. У першому випадку має місце прагнення відокремлення з метою створення власної незалежної держави (чеченський, корсиканський, баскський, палестинський С.). Уніонізм передбачає відокремлення з метою подальшого входження до складу іншої держави, населення якої досить часто є етнічно (релігійно) спорідненим з населенням регіону С. Уніонізм має місце в косовському конфлікті (ідея створення Великої Албанії), ольстерському конфлікті (об'єднання Ірландії), у Нагірному Карабасі (входження до складу Вірменії) тощо.

Відповідно до джерел можна виокремити етнічний, релігійний, економічний, політико-ідеологічний (Тайвань). Переважна більшість сепаратистських рухів має етнічне або релігійне забарвлення. Проте має місце і суто економічний С. Так, в Італії діє політична партія “Ліга Півночі”, метою якої є надання територіям на півночі незалежності і створення на їх основі незалежної держави Паданія з центром у Мілані. Яскравим прикладом політико-ідеологічного С. є Китайська Республіка (о. Тайвань), територія якої за конституцією Китайської Народної Республіки є невід'ємною складовою КНР.

До С., як правило, призводить комплекс причин. До них належать: поліетнічний та поліконфесійний склад населення; нерівномірний економічний розвиток регіонів; етнічна, релігійна дискримінація і пов'язане з нею

прагнення захисту певних політичних, культурних, економічних цінностей, способу життя; історичний чинник (етнічні конфлікти минулого, тривалі нерозв'язані міжетнічні та міжконфесійні протиріччя, історична пам'ять про існування власної держави), помилки державної етнополітики, неефективність національних та міжнародних правових механізмів з попередження С., зовнішньополітичний вплив тощо.

В умовах етнополітичного конфлікту політичний С. виявляється в тому, що етнічна група шляхом застосування сили намагається вивести частину території, на якій її представники компактно проживають і вважають своєю історичною батьківщиною, зі складу державного утворення, політична влада в якому фактично належить представникам домінуючого етносу (титової у державі нації). Отже, виникає загроза територіальній цілісності, збереження якої є одним із життєво важливих національних інтересів будь-якої держави. За цих обставин держава – політико-територіальна організація – виступає як суб'єкт етнополітичного конфлікту і може вживати політичних та силових заходів (включаючи використання державної воєнної організації), спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Діяльність сепаратистів спрямована на формування незалежних від держави – метрополії структур та атрибутів державної влади шляхом протистояння з нею в політичній, економічній, правовій, ідеологічній та військовій сферах. Світовий досвід містить досить велику кількість прикладів відносно успішного досягнення сепаратистами своїх цілей. Серед них можна виокремити не визнані у світі, але фактично незалежні Абхазію, Нагірний Карабах, турецьку частину Кіпру, Придністровську Молдавську Республіку, Чечню до 1999 р., тамільські території Шрі-Ланки до 2009 р. Процес збройної боротьби значно сприяє послабленню ефективності владного контролю з боку центральних органів державної влади над територією, на якій ведуться бойові дії. У разі ж перемоги сепаратистів створюються нелегітимні державні утворення, у яких діє вертикаль владних структур, власні збройні сили, органи безпеки та охорони правопорядку, власні грошові одиниці, законодавство, судова система, нормативно-правові акти, не узгоджені із законодавством держави, від якої

відокремлена територія самопроголошених республік. Самопроголошені державні утворення намагаються також установити політичні і економічні відносини з іншими державами, проводити незалежну зовнішню політику, що повинно сприяти їх визнанню як самостійних суб'єктів міжнародних відносин. У такому разі центральні органи державної влади втрачають можливість здійснювати свої управлінські повноваження на всій території та адміністративних одиниць виходять із-під їх контролю. Таким чином, виникає реальна загроза не лише суспільно-конфліктологічній, але й державно-управлінській складовим політичної стабільності.

Літ.: *Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європі / Урс Альтерматт. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000; *Кор Л.* Распад государств / Леопольд Кор. – М. : Товарищество научных изданий КМК, 2007; *Тишков В. А.* Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2001; *Тишков В. А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003; *Gurr T. R.* Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts / T. R. Gurr. – Wash : United States Institution of Peace Press, 1993.

Дацюк А.В.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЕЛІТНЕ ТА ЕЛІТНІСТЬ істотно змінили загальне уявлення про елітне й елітність. Люди, що належали до еліти, – зразок для наслідування – вже не цар, який перемагає супротивників, не його оточення, це – страждаючий Христос, що прийняв смерть для спокутування людських гріхів, це святі угодники, це аскети, які вбивають плоть в ім'я віри, духовності.

Для філософії Раннього Середньовіччя характерною є позиція Августина Аврелія (він же Августин Блаженний, 354-430 рр.). У своїй знаменитій “Сповіді” він підкреслював: “Я не хотів належати до натовпу”. Він розробляв вчення про божественну благодать, яка веде до порятунку вибраної меншини і засудження за гріховне життя більшості людства. Перша – елітарна частина – це Град Божий – його складають праведники, яких любов до Бога доводить до самозречення, а Град Земний складається з себелюбців, що забули про Бога. Етичний критерій еліти – невпинне виконання заповідей божих. “Вибрані” очищуються від зла не

тільки за допомогою чистого життя, але й утримуються від матеріальних турбот, зайняті лише вдосконаленням. Сократівське “пізнай самого себе” у нього означає: себе як образ і подібність Бога.

Превдо-Діонісій Ареопагит (V ст.) підкреслював ієрархізацію світу – “священний порядок”, що наближує, наскільки можливо, до божественного. У світі є щаблі (ступені), що визначені близькістю до Бога. Ієрархізація вимагає від вибраних учити, удосконалювати нижчих, повідомляючи їм своє осяяння.

У сфері політичних наук кінцевою тезою концепції була: “Богу – Богове, Цезареві – Цезареве”, а також “немає влади не від Бога”.

У середні віки вчення церкви про небесну і земну ієрархію виправдовувало кріпосницькі, станові порядки; беззаперечно покора мас феодальним правителям затверджувалася церквою як безумовна чеснота. Іоанн Солсберійський ототожнював державу з людським організмом, стверджуючи, що в цьому “тілі” духівництво – душа, правителі – голова, селяни – ноги (ця думка близька до міфології ведів).

Інший середньовічний богослов – Хома Аквінський (Аквінат), канонізований католицькою церквою, проповідував, що піддані повинні покірливо нести “свій хрест”, підкоряючись “боговибраним” правителям. При цьому він додавав, що підкорятися їм слід лише в тілесних діях. У внутрішніх же руках душі слід “покорятися лише богові”.

Увесь світ він представляв за зразком феодальної системи у вигляді ієрархічних сходів “люди – ангели – святі – Бог”. Ідеї відомого середньовічного вченого Роджера Бекона (прибл. 1214-1294) у цілому можуть бути охарактеризовані як “теорія наукової елітності”. Ідея науки піднялася завдяки творчості Р.Бекона на небачені для середньовічної думки вершини. Саме цей злет і може розцінюватися як один із наочних проявів елітності в духовному житті середньовічної Західної Європи.

Світогляд самого Р.Бекона (“*doctor mirabilis*”), беззаперечно, належить до найбільш вибраних (елітних) того часу. XIII ст. може бути названо епохою розквіту схоластики, епохою, коли жили і творили такі елітарні розуми того часу, як св. Франциск Ассизський (1181-1226), Роберт Гроссетест (Великоголовий, 1175-1253), Альберт Больштедт (Великий, 1193-1280), Сигер Брабант-

ський (прибл. 1240-1281), Бонавентура (1221-1274), Хома Аквінат (1225-1274). Р.Бекон пережив їх усіх: і своїх друзів, і вчителів (Гроссетест), і навіть гонителів (Бонавентура). Його творчість була дійсно настільки дивовижною (“*mirabilis*”) і несхожою на те, чим займалася решта елітарних розумів того часу, що ім’я його було “забуте” у майбутньому. Він стоїть одноосібно і в історії середньовічної філософії, і в низці сучасних досліджень, які теж обходять його творчість стороною, вважаючи за краще “аналізувати” ідеї популярних філософів того часу. Проте філософія Р.Бекона може зацікавити сучасних дослідників еліти, зокрема його критика основ масової свідомості.

Літератури про життя і творчість Р.Бекона не так багато, як про його знаменитих сучасників або про його великого тезку із XVII ст. Р.Бекон був учнем Р.Гроссетеста, випускником спочатку Оксфордського (1233 р. – бакалавр “вільних мистецтв”; 1236 р. – магістр), а потім Паризького (1247 р. – доктор богослов’я) університетів. Близько 1256 р. він вступає у францисканський орден (з 1257 по 1274 р. генералом цього ордену був Бонавентура) і вже в 1257 р. за свої астрологічні і алхімічні експерименти піддався “суворому нагляду”, був усунений від викладання і переведений в один із паризьких монастирів. Основні твори Р.Бекона були написані саме в цей період його життя: “Великий твір” (1267-1268), “Менший твір”, “Третій твір”, “Компендій філософії” (1271-1276). У 1277 р. за астрологію він був засуджений генералом францисканського ордену Аськоні і в наступному 1278 р. був ув’язнений до монастирської в’язниці, з якої вийшов лише напередодні своєї смерті.

Елітологічні переконання Р.Бекона ґрунтуються насамперед на його критиці неуттва як основної категорії масової свідомості. Досить цікаве таке міркування Бекона щодо суті природи світла розуму і темноти людського неуттва: “Розум – ось вождь правої волі; він направляє її до порятунку. Щоб робити добро, треба його знати; щоб уникати зла, треба його розрізнати. Поки триває неуттво, людина не знаходить засобу проти зла... Немає небезпеки більше неуттва. Що знає істину, якщо іноді і нехтує зобов’язаннями, має притулок у совісті, яка спонукає його сумувати про те, що трапилося, і остерегатися в майбутньому. Немає нічого більш

гідного за вивчення мудрості, що проганяє морок нещасття, – від цього залежить добробут усього світу. Яка людина у вивченні мудрості, така вона і в житті...”.

Р.Бекон першим у науці оголосив “хрестовий похід” за достовірність і можливість перевірити наукові знання. Він уперше сформулював принципи критичного мислення і сам на власному прикладі довів ефективність його дії. Елітне, для Р.Бекона, завжди означає істинне. Розум, що помиляється, мало що коштує. Тільки та свідомість, яка засвоює дійсне знання, стає сильною і у неї зростає опір до темної (неосвіченому) думки натовпу. Р.Бекон фактично сформував принцип елітності знання, елітності, заснованої на силі наукового експерименту.

Учені (схоласти), що захищають свої помилки, куди важче грішать перед людством, чим найкривавіший вбивця, оскільки вони перекручують наш розум. Виступаючи проти вченого нещасття, Р.Бекон фактично виступав проти псевдоелітності і псевдоеліт, які тоді панували у вченому схоластичному середовищі. Академічні круги того часу украй насторожено зустріли ініціативу Р.Бекона, і лише після століть Ф.Бекон зміг довести правильність запропонованого його тезкою методу наукового дослідження.

Р.Бекон вперше вказав на те, що саме наукове знання, засноване на експерименті, здатне ефективно долати помилки нашого розуму. При цьому він указував і на те, що елітарна свідомість так само уразлива для помилок схоластики, як і свідомість широких неосвічених мас. Він практично першим звернув увагу на безпосередній зв’язок процесу формування наукової елітності й достовірності (істинності) наукового знання. До нього існували абсолютно некритичні (схоластичні) уявлення, що затверджували часом абсолютно помилкові постулати і формували відповідну світоглядну картину світу.

Таким чином, за Р.Беконем, можна сказати: елітарність всякої свідомості вимірюється ефективністю засвоєння ним дійсного знання. Для історичного розвитку теорій еліт важливу роль зіграла висунута англійським філософом пізньої опозиційної схоластики Уільямом Оккамом (бл. 1285-1349) знаменита логічна формула, що увійшла до історії світової філософської думки під назвою “бритви Оккама”. Філософські погляди У.Оккама (випускника Оксфордського уні-

верситету і монаха-францисканця) склалися під впливом ідей Оксфордської школи, Роджера Бекона і Дунса Худоби (теж ченців цього ордена). Саме у боротьбі проти середньовічного реалізму Оккама і висунув свій науковий принцип, що отримав назву “Бритви Оккама”.

Основне правило логічного закону, яке висунув У.Оккама, свідчило, що “не слід множити суті без потреби”, інакше кажучи, удаватися до пояснення яких-небудь явищ багатьма силами або способами, коли можна обійтися їх меншим числом. “Марно робити за допомогою більшого те, що можна зробити за допомогою меншого”.

Переводячи закон “бритви Оккама” в соціальну площину, слід пояснити, що під терміном “найменше” слід, природно, розуміти еліту, а під поняттям “більшого” – маси. Таким чином, оккамівська формула в рамках соціальної філософії і психології звучатиме таким чином: “Те, що може зробити еліта, не слід передовіряти масам” або “сподіватися на те, що маси можуть зробити щонебудь значуще – безглуздо, якщо це може зробити сама еліта”. Еліта (особливо інтелектуальна) призначена для виконання чогось унікального, що лише потім, з часом проникає в маси і стає масовим. Тому аристократії духу немає чого звертатися до масової свідомості і масової культури, якщо те, що їй належить виконати, вона може зробити сама. Для цього в історії й призначена еліта. Та еліта, яка самотійно не може вирішувати глобальні питання цивілізації, повинна поступитися місцем новій, мобільнішій і здатній на це еліті.

У цьому якраз і полягає головний закон “економії”: не варто залучати до управління ту еліту, яка сама почне привертати кого-небудь для виконання покладених на неї завдань (суборенда в цьому випадку повністю виключена). Це визначення виглядає як попередження про небезпеку для елітарної свідомості й елітарної культури від надмірного занурення у сферу масової свідомості та масової культури. “Те, що властиве масам, необов’язково повинне бути властиве й еліті”. Принцип психологічної економності має стосуватися тільки психологічної характеристики еліти і не повинен бути обов’язковим для мас. Таким чином, “бритва Оккама” є одним із наріжних законів елітологічної психології і повинна застосовуватися під

час опису тих або інших проблем цього напрямку.

Літ.: *Антология* мировой философии : в 4 т. – Т. 1 : Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – Ч. 1; *Ашин Г.* Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М. : Междунар. отношения, 1985; *Ашин Г. К.* Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М. : [б. и.], 1999; *Карабущенко П. Л.* Психологические теории элит / П. Л. Карабущенко, Н. Б. Карабущенко. – М. : Памятники исторической мысли, 2006; *Хрестоматия* по истории средних веков : в 3 т. – М. : [б. и.], 1950. – Т. 2.

Сурай І.Г.

СИМВОЛ ПОЛІТИЧНИЙ (symbol political) – символ, який функціонує у практиках реалізації влади. Символ (від давньогрец. symbolon – знак, сигнал, прикмета) у широкому значенні – поняття, що фіксує здатність матеріального об'єкта, події, образу виражати у контексті соціокультурних шкал ідеальний зміст, відмінний від його безпосереднього чуттєво-тілесного буття. Символ має багаторівневу структуру. Його складовими є знак (зовнішня форма символу) та значення (його ідеальний зміст), взаємодія яких і розкриває символ як феномен. Символ є однією з перших форм комунікації. Поєднуючи в єдине ціле різні плани реальності (матеріальне і духовне, об'єктне та суб'єктне, раціональне й ірраціональне), символ створює власну смислову перспективу, розуміння та інтерпретація якої потребує оперування кодами різного рівня. При цьому слід підкреслити, що символ – не суто матеріальний об'єкт. Він є породженням духовної культури. Саме тому він існує і діє в контексті певного соціокультурного простору. В політиці символи виступають як значущі феномени політичної системи і виконують свою функцію як предмети і дії, що умовно вказують на конкретні політичні смисли. Політичний символ є колективно значущим феноменом, адже його носієм є суспільна свідомість.

Існує багато класифікацій політичних символів, зокрема виділяють символи – ідеї (контент, лозунг, девіз, метафора, неологізм тощо), символи – дії (офіційна церемонія, парад, демонстрація тощо), символи – об'єкти (герб, прапор, емблема, архітектурна споруда, пам'ятник тощо), символи – персони (видатні постаті національної історії, відомі державні діячі, політичні лідери тощо). По-

літичній культурі кожної країни притаманні власні політичні символи, сукупність яких складає політичну символіку. Як квінтесенція політичних ідеалів і цінностей політична символіка є потужним інструментом їх пропаганди й утвердження. За допомогою політичної символіки в суспільстві створюються нові соціальні зв'язки, формується почуття єдності та залученості у соціально-політичний процес.

Поєднання у символі двох начал: того, що означає (символізує), і того, що означається (символізується), та їх послідовне дистанціювання задають основні функції символу. У політиці символи виконують функції мобілізації, інтеграції, комунікації, ідентифікації, політичної соціалізації, естетизації та маніпуляції. Функція мобілізації полягає в об'єднанні суспільства та концентрації ресурсів для досягнення колективних цілей. Вона відповідає за надання раціональним положенням ідеологічних доктрин предметно-образного та емоційного забарвлення. Політична символіка інтегрує людей у єдиний соціально-політичний організм, створює організаційні основи функціонування держави і громадянського суспільства. Однак інтеграція та мобілізація усіх неможливі без чіткого усвідомлення кожним його належності до конкретної спільноти і засвоєння її символів, норм та ідеалів. Без політичної ідентифікації співгромадянство розпадається на окремих індивідів, індивідуальних до всього, що їх оточує. Не менш важливою є інформаційно-комунікативна функція політичного символу. Виходячи з того, що символ – це, передусім, знак, код, у якому акумулюється та передається інформація, процес політичної комунікації можна розглядати як функціонування системи знаків, за допомогою яких відбувається обмін інформацією між політичними суб'єктами. Символи є невід'ємною складовою процесу політичної соціалізації індивіда, перетворення його на суб'єкт політичних відносин, включення до певної системи ціннісних та ідеологічних орієнтацій. Функціонування **С.п.** як іконічного знаку, що має всі естетичні ознаки, надає йому колосального маніпулятивного потенціалу. Символи можуть відігравати як стабілізуючу, так і деструктивну роль у соціально-політичному процесі. За їх допомогою можна врегулювати конфліктну ситуацію або загострити її. Останнє вима-

гає вкрай обережного ставлення та вивіреного використання символічного ресурсу у практиках політичного управління.

Символ є інструментом передачі інформації шляхом політичного дискурсу. Останній, залежно від суб'єкта, відбувається на рівні політичної участі мас у боротьбі за досягнення певних колективних цілей, на рівні ідеологічної конкуренції за визначення політичної дійсності, на рівні державної влади, яка виборює право встановити монополію на легітимацію політичного порядку.

С.п., як інструмент емоційно-психологічного впливу, є одним із чинників реалізації влади та її стратегій. Знання механізмів, технологій, технік функціонування політичного символу робить публічне управління більш дієвим та ефективним. **С.п.** не є константою, його життєвий строк залежить від багатьох чинників: історичних умов виникнення, ідеологічної цінності, громадської оцінки, емоційної наповненості, форми презентації тощо. Завдання полягає у перетворенні стихійного символотворення на керований процес розробки технологій створення та функціонування символів. Це передбачає вміння сфокусовувати домінуючі в суспільстві ідеї та цінності у символічних формах (образи, метафори, ритуали), які найбільш повно віддзеркалюють актуальні для країни напрями розвитку, і завдяки цьому зробити процес публічного управління більш ефективним. Таким чином, **С.п.** можна розглядати як робочий інструмент, що посилює вплив суб'єкта управління, створює сприятливі умови для впровадження планів, проектів, програм. Все це вимагає опанування певної культури застосування символів у практиках публічного управління. Її організаційно-правові засади регулюються нормами та правилами державного протоколу і церемоніалу. Як феномен соціального буття символ є традиційним предметом філософського (Е.Кассірер, О.Лосев, М.Мамардашвілі та ін.), психоаналітичного (З.Фрейд, К.Г.Юнг та ін.), культурологічного (М.Еліаде, Ю.Лотман та ін.) соціологічного (П.Бурдьє, Е.Дюркгейм, П.Сорокін, Ю.Хабермас та ін.) аналізу. Останнім часом спостерігаються спроби подолати загальнокультурний підхід в інтерпретації символу та розкрити його сутність як складової політичної системи. Переважній більшості сучасних авторів (П.Бергер, А.Гелен, М.Едельман, Н.Еліас, К.Завершин-

ський, О.Кармадонов, Т.Лукман, Н.Луман, Т.Мейер, Д.Місюров, В.Поцелуєв, Г.Почепцов та ін.) притаманне бачення символічного простору в межах комунікативної складової політичного процесу. Зокрема, П.Бергер та Т.Лукман визначають символ як матрицю колективних уявлень, джерела яких слід шукати в соціальних діях і комунікаціях. У теорії державного управління питання політичної символіки висвітлюються переважно в контексті протоколу державної символіки.

Літ.: Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : [б. и.], 1995; Кардамонов О. Социология символа / О. Кардамонов. – М. : [б. и.], 2004; Луман Н. Власть / Н. Луман. – М. : [б. и.], 2001; Мисюров Д. Символы о символах. Начала культурно-символической политики / Д. Мисюров. – М. : [б. и.], 2008; Elias N. The Symbol Theory / N. Elias. – London, 1999.

Мамонтова Е.В.

СИМОНЕНКО ВАЛЕНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ

(4.07.1940, м. Одеса). У 1957-1962 рр. навчався в Одеському інженерно-будівельному інституті за спеціальністю інженера-будівельника. Після закінчення навчання С. був направлений на будівництво Київської ГЕС.

З лютого до серпня 1963 р. – інженер-конструктор Одеської кіностудії. Із серпня 1963 р. до вересня 1965 р. – інженер-конструктор проектного інституту “Укрдипрогідроліз” у м. Одеса. Протягом 1965-1970 рр. працював на Іллічівському заводі залізобетонних конструкцій. З грудня 1970 р. до квітня 1973 р. – начальник виробничого відділу, директор заводу залізобетонних конструкцій № 3 тресту “Одесазалізобетон”. У 1973-1976 рр. – завідувач відділу будівництва Одеського міськкому Компартії України. До 1980 р. працював першим секретарем Приморського райкому Компартії України, а з березня 1980 р. до березня 1983 р. – другим секретарем Одеського міськкому Компартії України.

З березня 1983 р. до березня 1992 р. – голова виконкому Одеської міської ради народних депутатів. З березня до липня 1992 р. – представник Президента України в Одеській обл. З 11 липня 1992 р. – Перший віце-прем'єр-міністр України. З 2 по 12 жовтня 1992 р.

виконував обов'язки Прем'єр-міністра України.

3 липня 1992 р. по червень 1993 р. – голова Соціально-економічної ради при Президентові України. 3 листопада 1992 р. по липень 1994 р. – радник Президента України із соціально-економічних питань. У березні 1994 р. обраний народним депутатом України. 3 вересня 1996 р. – голова Рахункової палати ВРУ. Завдяки зусиллям С. Рахункова палата України стала дійсним членом Міжнародної та Європейської організацій вищих органів фінансового контролю (INTOSAI, EUROSAI). На другій сесії Ради вищих органів фінансового контролю країн СНД (2001) С. прийняв повноваження голови Ради. С. 11 грудня 2003 р. був призначений на посаду голови Рахункової палати на другий термін.

Крім виконання посадових повноважень, активно займався науково-дослідною роботою. У 1992 р. захистив кандидатську дисертацію “Удосконалення організаційно-економічного управління великим містом”. У 1996 р. захистив докторську дисертацію “Удосконалення управління соціально-економічними процесами в регіонах”. У 2000 р. йому було присвоєно звання професора на кафедрі макроекономіки і державного управління Київського національного економічного університету.

У 2003 р. став лауреатом Державної премії України у галузі науки і техніки за цикл праць з проблем регіональної та соціально-економічної політики. Автор понад 200 наукових друківаних праць з проблем соціально-економічного розвитку України, становлення ринкової економіки, регіональної політики, формування і виконання державного бюджету тощо. Головні праці: “Украину возродят регионы” (1995), “Украинское Причерноморье: потенциальные возможности и перспективы развития” (1996), “Основи економічної теорії” (2000), “Основи єдиної системи державно-фінансового контролю в Україні” (2006).

Одне з основних захоплень – альпінізм (майстер спорту). Був керівником першої української національної експедиції на Еверест (1999) та Національної експедиції “Україна-Гімалаї-2001”.

Літ.: Андрієнко Л. Г. Імена України: Біографічний щорічник 1999 / Л. Г. Андрієнко, Е. А. Бокута, І. Д. Зосимович. – К. : Фенікс, 1999; *Марченко Ю.* Хто є хто в Україні / Ю. Марченко, О. Те-

лешко. – К. : КІС, 2006; *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008.

Дірявка Ю.П.

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (Савович) (22.11.(03.12).1722 – 29.10(09.11).1794) – найвидатніший український філософ XVIII ст., просвітитель, письменник, педагог, музикант і співак.

С. відстоював демократизм, цілісність та поєднання філософської доктрини й способу життя. Був перехідною ланкою від середньовічної до модерної української філософської думки. Висунув теорію про дві натури природи (видиму – матеріальну та невидиму – духовну). Відоме вчення С. про три світи (макрокосм і два мікрокосми: людина і символічний світ, який є її тінню). У його філософській науці – елементи пантеїзму, ставляться проблеми самопізнання і людського щастя, в основі якого – споріднена (сродна) праця. У поезії відображені морально-етичні погляди С.

С. народився в сотенному містечку Чорнухи (зараз райцентр Полтавської обл.) у сім'ї козака. Був обдарованою дитиною. Любив читати, мав неабиякі музичні здібності, виявляв твердість духу та бажання оволодіти науками. Після закінчення чотирикласної школи в Чорнухах 1734 р. вступив до Києво-Могилянської академії, де навчався з перервами до 1753 р. Був кращим студентом. Рано втратив батьків. Через скрутне матеріальне становище заробляв на життя репетиторством і співом у хорі Академії. У 1742-1744 рр. служив у придворній хорівій капелі імператриці Єлизавети Петрівни в Петербурзі. У 1745 р. в чині “придворного уставника” (старшого півчого) повернувся до Києва і поновив навчання в Академії. Пробув там близько шести років, пройшовши повний курс філософії й більшу частину найскладнішого та найважливішого курсу – богословія. Ретельно вивчав єврейську, грецьку та латинську мови, працюючи над красномовністю, філософією, метафізикою, історією, богослов'єм. З 1750 по 1753 р. перебував за кордоном. Побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, у Польщі, Німеччині, Італії. У 1753 р. – викладач піітики в Переяславському колегіумі. У 1754 р. та з 1755 р. по 1759 р. працював домашнім учителем у поміщика С.Томари в с. Ковраї

на Переяславщині. У цей період почав писати вірші, які стали основою його поетичної збірки “Сад Божественних песней”. З 1759 по 1764 р. викладав поетику, риторичку і грецьку мову в Харківському колеґіумі. Тут побачили світ його перші філософські праці і лекції-проповіді до курсу етики, трактати, які він писав у формі діалогів. Основні теми праць С. – пошук людського “Я” і переосмислення Біблії. Його звинувачували в містицизмові, у масонстві, в атеїзмі та осквернителстві Книги Книг.

Насправді С. був глибоко віруючою людиною, бачив у Біблії поетичне творіння, яке приховує істину під зовнішніми образами. У вченні про вічність світу та його нескінченність у просторі та часі, відступивши від Платона, перед яким схилився, розглядав світ як три складові: велику, малу і символічну. Велика (космос) – це природа; мала (мікрокосм) – людина; символічна – Біблія. У кожній з них є два начала: Бог, або вічність, і матерія, або тимчасове. В усій природі дух панує над матерією.

Викладання змушений був залишити через непорозуміння з начальством на ґрунті “інакомислія” (інші філософські погляди; неприйняття чернецького сану, оскільки це не відповідало світоглядів С.; інші погляди на навчальний процес та ін.). С. вважав чернецтвом життя помірне, стримане, задоволення малим, обмеження себе в усьому, аби здобути найнеобхідніше – зберегти себе цілісно, щоб найбільш повно виконати заповідь любові до ближнього, пошуки слави Божої, а не слави людської.

Останні майже тридцять років життя С. мандрував Україною, ненадовго зупинявся в маєтках приятелів, писав твори, проповідував свої філософські погляди, займався просвітою простих людей. Мандруючи, ніс зерна добра і знань у кожную родину. Розповідав про свої спостереження, читав вірші, грав на сопілці, співав пісні, щедро дарував свої знання селянським дітям (учив грамоти, арифметики, любові до мудрості, передавав живе вчення про душу). Цим зажив слави першого українського мислителя-філософа, “першого розуму нашого...” (за словами поета М.Вінграновського, які були обґрунтовані критиком І.Дзюбою), народна любов до якого була безмежною.

С. жив за часів, коли зникла гетьманська влада. Автономія України була примарною,

а в 1763 р. її було скасовано. С. довелося прожити майже тридцять років у важку для України добу царювання Катерини II. Це була сумна доба політичного лихоліття, доба грошового господарства при пануванні дворянсько-кріпосницького режиму. Україна, позбавлена державного статусу, перебувала в стані політичної летаргії. У Російській імперії нещадно стиралося з пам’яті будь-що національне в Україні, уярмлювався народ. С. з дивовижною прозорливістю вникав у таїни світобудови й людства. До найбільшого суспільного не доторкався викривальним словом. Вивищується над усім, мудро засуджував, таврував уселюдські пороки, огидні викривлення природи людської, особливо ж владу імушними. Указував на потворність тогочасного суспільства, зазначаючи: “...перевернулося... правління в муки; суспільство в крадіжки; війнство в грабіж; а науки – в знаряддя злості”. Мав громадську вагу його сатиричний вірш “Всякому городу нрав і права...”. У своїх творах С. закликав до очищення. Душа боліла за волею. У вірші “De Libertate” (“Про свободу”) славив Богдана Хмельницького.

Незадовго до смерті склав список своїх праць (18 оригінальних та 7 перекладів, 4 з яких досі не знайдені). Відчував час свого відходу. Викопав могилу, приготувався, нікого не обтяжуючи. Заповідав зробити напис на могильній плиті: “Світ ловив мене, та не спіймав”. Похований у с. Паніванівці (тепер Сквородинівка Золочівського р-ну Харківської обл.).

Твори за життя не видавалися. До 100-річчя від дня смерті С. з’явилися перші публікації, а зібрання творів 1894 р. здійснив Дмитро Багалій. С. – філософ доби Просвітництва, метою якої було через розум і поглиблення освіти зробити людину досконалішою і щасливішою, а суспільні відносини справедливішими.

Збережені в численних списках твори Г.Сковороди неодноразово публікували як в оригіналі, так і в перекладах. До 250-річчя від дня народження опубліковано 2 томи повного зібрання творів, також переклад їх російською мовою.

Життя і творчість Г.Сковороди вивчали такі вчені: славіст і філософ Д.Чижевський (“Нариси з історії філософії на Україні”), історик Д.Багалій (“Український філософ Григорій Сковорода”), філософ П.Юркевич

(“Філософія серця”). У наш час ведуть дослідження – літературознавець Л. Ушкалов (“Григорій Сковорода: семінарій”), австралійський психолог Є. Глива (“Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковорода”) та ін.

Літ.: Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / Дмитро Багалій. – К. : Орія, 1992; Глива Є. Онтологічний образ людини в творчості Григорія Сковорода / Євген Глива. – К. : Вид-во ТОВ “КММ”, 2006; Довідник з історії України. – К. : Генеза, 2002; Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій : монографія / В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура / Л. Ушкалов. – Х. : [б. в.], 1997; Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковорода / Л. Ушкалов. – Х. : [б. в.], 2001.

Загребельна Л. С.

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЛІЧ (1646, Умань – 3 (14). VII. 1722, Глухів) – гетьман Лівобережної України у 1708-1722 рр. Після

переходу І. Мазепи на бік шведів С. був обраний гетьманом під тиском російського царя Петра І. Під час гетьманування С. посилюється тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. Середньовічні джерела зберегли небагато відомостей про родину С. З них довідуємось, що батько гетьмана в середині XVII ст. мешкав в Умані з трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Вже після смерті батька перших два брати переселилися на лівий берег Дніпра (1674).

Практично відразу після влаштування на новому місці С. почав своє складне, довготривале, але разом з тим цілеспрямоване просування по службовій драбині. В 29 років (1675) його призначають військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Саме тоді на нього звернув увагу гетьман І. Самойлович. У 1676 р. С. підвищують у посаді до старшого військового канцеляриста.

На початку 80-х рр. XVII ст. С. був у ранзі чернігівського полкового писаря. Це знаменувало собою зайняття помітного місця в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адмі-

ністратор він безпосередньо очолював роботу канцелярії й ведення діловодства полку. Обіймаючи цю посаду понад 10 років (1681-1694), С. зумів набути собі деякі володіння, в тому числі чотири млини, що давали неабиякий прибуток. За свого “писарства” йому вдалося добре вивчити систему й структуру гетьманського правління, зарекомендувати себе людиною “тихою”, поміркованих політичних поглядів, що мало особливе значення для окремих представників уряду проросійської орієнтації на фоні постійних “зрад” деяких старшин та їхніх угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Це зумовило відповідне, переважно поблажливе ставлення до нього з боку власного керівництва. С. зміг знайти спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, що було за тих політичних умов не просто.

З приходом до влади гетьмана І. Мазепи службове становище С. помітно поліпшилось. У 1698 р. Мазепа перевів його на посаду генерального бунчужного, ввівши тим самим до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. На бунчужного поклалися справи військові, адміністративні й судочинні, зустрічі та проводи послів тощо. За ієрархічним станом бунчужний відповідав генеральному хорунжому.

У 1701 р. С. призначається вже генеральним осавулом. Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генеральних обозного, підскарбія та писаря). Він мав наглядати за станом війська й бойового спорядження, правильністю складання козацьких компутів (списків-реєстрів), інколи проводив спеціальні “слідства” щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки. 1706 р. С. займає посаду полковника одного з найбільших полків – Старобудського, замість загиблого під час Північної війни М. Миклашевського. Ставши першою людиною в полку, він там отримав фактично необмежену владу й величезні пільги.

Великою несподіванкою для С. стала звістка про перехід у жовтні 1708 р. “у протекцію” до шведського короля Карла XII Мазепи. Гетьман і його наполегливо схилив пристати до іноземної армії, проте цього разу проракувався: стародубський полковник не

тільки не підтримав свого начальника, а навпаки, вже через два дні після отримання гетьманського листа-заклику поспіхом кинувся до Глухова, де цар наказав зібрати раду з вірної йому старшини і обрати нового гетьмана.

Після деяких вагань на раді старшини більшістю голосів обрали С. гетьманом. Новообраний гетьман досить швидко став втрачати і свою політичну владу, і свій і без того не дуже високий авторитет серед українського населення. Особливо пригнічувала та обмежувала його волю вимушена “дружба” з царськими сановниками, вищим російським офіцерством, а також пильна увага з боку царя Петра I. Одразу після обрання С., не довіряючи більше нікому із старшин після “мазепинської зради”, наказав боярину А.Ізмайлову постійно “бути при гетьманові” й спільно вирішувати всі соціально-економічні та політичні питання. В разі виникнення нового “заколоту” чи спалаху народного повстання царському резидентові дозволялося застосовувати війська. Гетьманську резиденцію згідно з волею Петра I було перенесено з Батурина до Глухова: ближче до кордонів з Росією. Через рік при гетьмані “сиділо” вже два резиденти, а в їх розпорядженні, крім 200 дворів, на утриманні перебували “на всяк випадок” два московських полки.

Особливо трагічно у зв’язку із самодержавною політикою Петра I складалися стосунки С. з “низовим товариством”. Формально його влада поширювалась і на Запорожжя; він продовжував носити титул “гетьмана Війська Запорозького”. Але на Січі гетьмана не визнавали. Конфлікт поступово загострювався.

Ліквідація Запорозької Січі (1709) й страта багатьох козаків, навіть полонених, продемонстрували нетерпимість царя до самотності українського народу і, зокрема, його збройних сил. Водночас ці події у свідомості волелюбних представників корінного етносу не могли не запламувати й усю діяльність С. Не набагато краще складалися стосунки С. із деякими царськими сановниками. Після вигнання шведських військ з України окремі з них стали домагатися від голови адміністрації значних земельних наділів. Відмовити їм за тих умов – означало б викликати невдоволення дуже впливових осіб, від яких залежало становище в управлінні краєм багатьох старшин та самого правителя Лівобережжя.

У 1710-1711 рр., під час третьої російсько-турецької війни, С. знову проявив своє негативне ставлення до низового товариства. Разом з генералом І.Бутурліним, який очолював вісім полків російської армії, біля Кам’яного Затону вони за наказом Петра I “розорили” Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями замість зруйнованої 1709 р. Старої Січі.

Гетьман проводив широку соціальну й економічну політику, в найбільш важливих аспектах її продовжував “традиції” правління попередників, зокрема І.Самойловича та І.Мазепи. Так, при ньому тривав процес поступового закріпачення селян, міщан і рядових козаків, обмеження їхніх станових прав, посилення феодальної експлуатації. С. видав спеціальні універсали й “листи” про заборону селянам скаржитись на землевласників. Уже в перші роки гетьманування С. безпосередньо втручався у функціонування цехів: підтверджував старий або визначав новий їх статус; боронив у разі потреби від утисків ремісників державцями; цікавився прибутками міських органів управління, особливо Київського магістрату.

Але основним аспектом всієї його внутрішньополітичної діяльності залишалися аграрні відносини. Будучи сам великим землевласником, він, щоб завоювати прихильність найбільш впливових і заможних осіб, роздав приблизно 100 маєтків з 3 тис. дворів феодально залежних селян і міщан. Особливо багато універсалів та дарчих на маєтки, землі, ліси, пасіки, млини тощо видав С. монастирям: практично всім київським (причому повинності мали виконувати не лише піддані, а й рядові козаки), Ніжинському, Благовіщенському, Єлецькому, Успенському, Переяславському, Михайлівському, Чернігівському, Троїцькому та ін.

Проте авторитет гетьмана продовжував невпинно знижуватися, обмежуватися його влада. Місцеві старшини, особливо полковники, часто ігнорували його розпорядження, вели незалежну політику. Дуже обмежував дії Скоропадського і царський указ 1715 р. про регламентацію обрання на всі полкові посади, а також сотників. Петро I прямо втручався у цей процес. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Останні роки правління не сприяли підвищенню популярності гетьмана серед українського населення. Цьому завадили приму-

сові каналні роботи, спорудження фортечних будівель, “військові низові” походи тощо. Козаків і посполитих нерідко “ганяли” до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Для цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й матеріально забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. Додому поверталось лише 60%, решта ж гинула від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо.

Послаблення гетьманської влади давало можливість ввести царському урядові деякі обмеження і у сфері економіки України. Зокрема, дедалі частіше для місцевих купців і торгових людей вводилась заборона на закордонну торгівлю. Запроваджувалась державна монополія на багато товарів, застосовувалась практика перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначалися ярмарки і порти в Росії, де саме могли торгувати українці. У зв'язку з цим особливою гостроти на той час набуло питання про торгівлю із Запорозжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. Ті, хто порушували такого роду укази, могли бути заслані до Сибіру. Однією з негативних економічних санкцій можна вважати прагнення російського уряду збувати на території українських земель “лихі” мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній казні (1721).

Сильно підірвали місцеву економіку постійне перебування в Україні великої кількості російських військ, а також швидке зростання податків. С. просив Петра I вивести полки з регіону, скаржився на зловживання О. Меншикова.

Помітно звузилась сфера вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. ін.), скоротилося друкування українських книг, систему освіти було взято під нагляд підозрілої й неприязної державної цензури, українська церква підпала під значний вплив московської патріархії. Навіть “Святе письмо” заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні, а дозволялося лише з “московських”. Усі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення місцевого населення, негативно впливали на суспільно-політичне та економічне життя українського етносу.

У 1722 р. Петро I видав спеціальний указ про створення для управління Україною пер-

шої Малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за діяльністю гетьмана, генеральних і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень щодо управління краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території краю ще більше зміцнили позиції російських сановників. Такого політичного удару вже не зміг пережити гетьман С., який незабаром після виходу царського указу захворів і згодом помер у Глухові 3 липня, а 5-го був похований у Гамаліївському монастирі. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру I у здійсненні його великодержавних планів. Навпаки, він взагалі заборонив вибори наступного гетьмана.

Літ.: Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як український феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К. : Наук. думка, 1995; Гайдай Л. І. Історія України: персоналії, терміни, назви і поняття (1648-1917) : навч. посіб.-коментар : у 2 т. / Л. І. Гайдай. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Т. 2. (О-Я), 2008; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К. : Либідь, 1998; Смолій В. А. Українська державна ідея / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Знання, 1997.

Лимар А. П.

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (3(16).05.1873, Вісбаден (Німеччина) – 26.04.1945, Меттен (Німеччина), перепохований в Оберстдорфі (Німеччина) – український державний і військовий діяч, гетьман Української Держави (29.04 – 14.12.1918).

Походив з давнього українського козацько-шляхетського роду, непрямий нащадок гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського (1646-1722). Протягом трьох століть рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів. Одна з найяскравіших представниць – Є. І. Скоропадська (у шлюбі – Милорадович), визначна культурно-освітня діячка, меценатка, фундаторка Товариства імені Шевченка у Львові.

Дитячі роки пройшли у батьківських маєтках Тростянці й Полошки на Полтавщині (сучасна Чернігівська обл.). За родинною традицією здобув військову освіту, закінчив

Пажеський корпус (привілейований закритий військово-навчальний заклад для дітей російської аристократії) у Петербурзі (1893), в чині корнета був призначений до лейб-гвардії Кавалергардського полку.

У 1897 р. взяв шлюб з Олександрою Дурново – донькою генерал-ад'ютанта Петра Дурново й Марії з княжого роду Кочубеїв. Дружжя мало шестеро дітей: Марія (1898), Єлизавета (1899), Петро (1900), Данило (1904), Павло (1915), Олена (1919).

Добровільно брав участь у російсько-японській війні (1904-1905), спочатку перебував у штаті 3-го Верхньоудинського козацького полку, згодом – ад'ютант командувача Східного загону Маньчжурської армії генерал-лейтенанта А.Келлера. Восени 1904 р. призначений командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козацького полку. Невдовзі відкликаний на посаду ад'ютанта головнокомандувача російської армії на Далекому Сході генерал-ад'ютанта М.Линевича. За мужність і героїзм нагороджений орденом Св. Володимира й удостоєний золотої Георгіївської зброї.

У 1905 р. призначений флігель-ад'ютантом Миколи II, в 1906 р. – отримав чин полковника. У вересні 1910 р. прийняв командування 20-м драгунським Фінляндським полком, з 1911 р. – командир лейб-гвардії Кінного полку. З черговим підвищенням у званні до генерал-майора й зарахуванням до імператорського почту (1912) увійшов до числа найбільших до монархічної родини осіб та найбільш авторитетних і талановитих молодих воєначальників Російської імперії.

На початку Першої світової війни – командує 1-ю кавалерійською бригадою 1-ї гвардійської дивізії, до складу якої входили Кінний і Кавалергардський полки. Брав участь у наступальній операції 1-ї російської армії генерала П.Ренненкампа в Східній Пруссії. За вміле керівництво військами в бою під Краупішкеном (6.08.1914) нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня (13.10.1914). З 1915 р. – командир 5-ї кавалерійської дивізії, з березня 1916 р. – 1-ї кавдивізії. Влітку 1916 р. отримав звання генерал-лейтенанта, в січні 1917 р., згідно з розпорядженням імператора, вступив у командування 34-м армійським корпусом Південно-Західного фронту, яким керував генерал О.Брусилов (потім – О.Гугор). Частини 34-го корпусу брали участь в останній наступальній операції (Західна Україна) російської армії в Першій

світової війні. За наказом Верховного головнокомандуючого генерала Л.Корнілова і в порозумінні з Генеральним Секретаріатом Української Центральної Ради восени 1917 р. провів українізацію корпусу, який дістав назву “1-й Український”.

На початку жовтня 1917 р. на з'їзді в Чигирині обраний (заочно) отаманом Всеукраїнського вільного козацтва. Після більшовицького перевороту в Петрограді й усвідомлення неминучості радянської агресії проти Української Народної Республіки фактично визнав владу Центральної Ради, хоча не поділяв поглядів її лідерів. У жовтні-листопаді 1917 р. очолюваний ним корпус затримав на дільниці Вапнярка-Жмеринка-Козятин-Шепетівка збільшовичені частини, що рухалися з фронту на Київ. Через незгоду з політикою Центральної Ради, зокрема, з військового питання, подав наприкінці грудня 1917 р. у відставку. Взимку 1917-1918 рр. якоїсь означеної політичної позиції не займав, проте з березня 1918 р. виступив одним з ініціаторів згуртування правих сил з метою зміни діючої влади. Очолив Українську народну громаду, створену як опозиція Українській Центральній Раді. Переважну підтримку мав серед землевласницьких прошарків (Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія) та у командування німецько-австрійських військ, яке було незадоволене діяльністю Центральної Ради. За допомогою союзників і утвердження сильної влади сподівався вивести Україну з руху та соціального хаосу й розпочати розбудову держави за взірцем тогочасних європейських країн.

29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському з'їзді у Києві був проголошений гетьманом України. Очолював Українську Державу протягом семи з половиною місяців.

Програмними документами гетьманату стали “Грамота до всього українського народу” й “Закони про тимчасовий державний устрій України”, які визначали основні політичні й економічні напрями розвитку держави. Проголошувалось відновлення приватної власності, розвиток вільного підприємництва, свобода торгівлі тощо. Вся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади зосереджувалася в руках гетьмана. Водночас зазначалося, що встановлення в країні авторитарного режиму було тимчасовим і викликано

екстраординарними обставинами, в яких перебувала країна.

До управління країною прагнув залучити представників якомога ширшого українського політичного спектра, однак досягти компромісу з соціалістичними партіями не вдалося через відмову останніх співпрацювати з гетьманським режимом. Першочерговим завданням вважав створення сильно дієздатного уряду й адміністративного апарату за принципом професійності. Кабінет Міністрів складався в основному з представників консервативного та ліберального напрямків, головним чином кадетів.

Значну увагу приділяв розбудові української армії, яка мала формуватися на засадах загальної військової повинності й стати гарантом політичної та економічної незалежності України. В країні було реорганізовано військове міністерство, Генеральний штаб, засновано Інструкторську школу старшин тощо. У липні сформовано Гвардійську сердюцьку дивізію (5 тис. вояків), яка мала стати взірцем для регулярних частин української армії.

Великого політичного значення надавав реформуванню аграрної сфери, особисто очолював Вищу земельну комісію. Мав власну концепцію вирішення земельного питання, яка передбачала ліквідацію поміщицьких латифундій і створення шляхом перерозподілу земель середнього класу власників – головної опори держави.

Значну увагу приділяв розвитку української культури та освіти як головних чинників національного відродження. За його сприяння було відкрито 150 українських гімназій, 2 державних українських університети у Києві та Кам'янці-Подільському, засновано Українську Академію наук, Національну бібліотеку, Національний архів, Національний історичний музей, Український національний театр.

Очолювана ним Українська Держава мала вагомий здобутки в зовнішній політиці. За весь період свого існування вона мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24 держав. Позитивні наслідки для України мав державний візит до Німеччини у вересні 1918 р., під час якого були вирішені за його участі важливі питання Чорноморського флоту, організації україн-

ської армії, подальшого економічного співробітництва.

14.11.1918 р. під тиском складних геополітичних та внутрішніх обставин проголосив Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Вважав цей крок єдиним шансом врятувати Україну від посягань радянської Росії. Внаслідок протигетьманського повстання, організованого радикальною частиною Українського Національного Союзу на чолі з В.Винниченком і М.Шаповалом, зрікся влади (14.12.1918 р.) й виїхав за кордон.

В еміграції – провідник українського гетьманського (монархічного) руху в Західній Європі, США і Канаді. Проживав у Німеччині, в 1920 р. вступив до Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), створеного українськими діячами консервативно-монархічного напрямку (В.Липинський, М.Кочубей, О.Скоропис-Йолтуховський, Д.Дорошенко та ін.), в 1921 р. увійшов до його керівних органів як член Ради Присяжних. Наприкінці 1920-х рр. через розбіжності в поглядах з В.Липинським вийшов з організації й заснував у 1937 р. Союз гетьманців-державників. Діяльність в еміграції була спрямована на відновлення української незалежної держави. За його ініціативи засновано Український науковий інститут у Берліні (1926), Українську громаду, відкрито український студентський дім в Адлердорфі поблизу Берліна. Під час Другої світової війни сприяв звільненню з фашистських концтаборів С.Бандери, Я.Стецька та інших провідних діячів Організації українських націоналістів.

Помер після поранення, отриманого під час бомбардування американською авіацією залізничної станції Плятлінг (Баварія).

В історію українського державотворення увійшов як один із видатних діячів ХХ ст. У квітні 2003 р. (до 130-річчя від дня народження) його заслуги перед Україною вперше були вшановані на найвищому державному рівні. Згідно з розпорядженням Президента України одну з вулиць Києва названо його ім'ям.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія : [б. в.], 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. II. Українська гетьманська держава 1918 р. – Ужгород : [б. в.], 1930; *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.* Студії з

архівної справи та документознавства : матеріали Другої міжнар. наук. конф. – К. : [б. в.], 1999; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : [б. в.], 2003; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К. : [б. в.], 2008; *Рєєнт О.* Павло Скоропадський / О. Рєєнт. – К. : [б. в.], 2003; *Гетьманат* Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : матеріали Всеукр. наук. конф. – К. : [б. в.], 2008.

Ралдугіна Т.П.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (Слобожанщина) – історичний регіон України, охоплює територію сучасної Харківщини, північні райони Донецької та Луганської областей, південний схід Сумської області. Частина колишніх слобідських земель перебуває у складі Белгородської та Курської областей Російської Федерації.

Перші поселення на території **С.У.** з'являються у часи палеоліту. У X ст. велика частина регіону увійшла до складу Київської держави, а після її дезінтеграції – до Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств. Унаслідок монголо-татарської навали XIII ст. **С.У.** (в якій і до того була невелика щільність населення) майже повністю спустіла. З початку XVI ст. вона переходить до Московської держави, проте являє собою тоді практично незаселене дике поле. Основною причиною цього були постійні напади татар на Московщину, які зазвичай здійснювались Муравським, Ізюмським та Кальміуським шляхами (проходили через територію регіону). Початок колонізації **С.У.** був тісно пов'язаний зі спорудженням військово-оборонних ліній для захисту Московської держави (передусім від Кримського ханства, а також від Речі Посполитої). Із самого початку активну участь у ньому, крім росіян, брали також українці (селяни та козаки).

Прихід на Слобожанщину мешканців Наддніпрянської України був зумовлений посиленням експлуатації селян у Польсько-Литовській державі та прагненням їх освоїти вільні та незаймані землі. Серед козаків значну частину становили учасники невдалих козацьких повстань проти Речі Посполитої, які після поразки втікали до сусідньої держави (наприклад учасники повстання Я.Острянина 1638 р.). Важливе значення для колонізації мало створення у 30-50-х рр. XVII ст. т. зв. Білгородської лінії, яка проходила від

Охтирки на заході до Острогозька на сході. Тоді ж було засновано м. Чугуїв (1639).

Значне посилення української колонізації **С.У.** відбулось після початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка супроводжувалась нападами загонів польської шляхти та союзних гетьману кримських татар на мирне українське населення. Потоки біженців йшли з території Чернігівського, Ніжинського та Білоцерківського полків, а також з Волині. Переселення триває в часи Руїни (в основному з Правобережної України). У цей період засновано міста Острогозьк (1652), Суми (1652), Харків (1654), Богодухів (1662), Вовчанськ (1674), Ізюм (1681) та ін. У середині XVIII ст. населення регіону перевищує 500 тис. осіб. **С.У.** стає переважно українською етнічною територією, частка російських переселенців суттєво скорочується. Московський уряд, зацікавлений у заселенні прикордонної смуги православним населенням, у цілому сприяв процесу української колонізації.

Основним типом поселень були слободи (звідси й назва регіону). Протягом 60-80-х рр. XVII ст. утворено 5 слобідських полків (Ізюмський, Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський), які являли собою територіальні одиниці та користувались певною автономією (про що їм надавались відповідні царські жалувані грамоти). Полки поділялися на сотні (у 1734 р. їх було 98). Внутрішній полковий та сотенний устрій (у т.ч. порядок обрання старшини) на Слобожанщині практично не відрізнявся від того, що склався на Гетьманщині. Поступово підсилюється влада старшини. Попри наявність процедури виборів, кандидати на посади полковників були, як правило, вихідцями з кількох заможних родів. Формуються навіть “полковницькі династії”: Кондратьєвих у Сумському, Перекрестових-Осипових та Лесевицьких в Охтирському, Куликовських та Данилевських в Ізюмському, Шидловських та Квітків у Харківському, Тевяшових в Острогозькому полках.

С.У. (на відміну від Гетьманщини) не була державним утворенням з централізованою владою. На початку XVIII ст. було введено посаду вищого військового урядовця, який за традицією був одним із слобідських полковників (як правило, він отримував при цьому російський військовий чин генерал-

майора або бригадира). Проте козацьке самоврядування було підпорядковано спочатку московським воєводам, а згодом (після реформ Петра Великого) – військовим губернаторам (азовському, воронізькому та київському). Із 1726 р. слобідські полки перейшли у підпорядкування Військової Колегії. За часів гетьманів І.Самойловича та І.Мазепи існували проекти приєднання слобідських земель до Гетьманщини. Проте незацікавленість у цьому з боку Росії та навіть на самій С.У. (певною підтримкою ці плани користувалися тільки у Сумському та Охтирському полках) стали на заваді їх здійсненню.

Обмеження автономії С.У. – тривалий процес, який розпочався ще за часів царювання Петра Великого. Козацький полковий устрій було ліквідовано Катериною II у 1765 р., водночас утворено Слобідсько-Українську губернію Російської імперії (перейменовано у Харківську в 1835 р.) Замість розформованих полків утворено регулярні: Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький гусарські. Слобідських козаків перетворено на т. зв. “військових обивателів”. Старшина згодом отримала статус російських дворян, що значно послабило її незадоволення. Терміни “Слобожанщина” та “С.У.” й надалі використовуються для визначення історичного регіону, який завдяки заснованому у 1804 р. Харківському університету відіграв надзвичайно важливу роль у процесах національного відродження.

Після створення держави Павла Скоропадського було висунуто територіальні претензії на всі українські етнічні землі, у т.ч. С.У. Планувалось суттєве розширення Харківської губернії Гетьманату за рахунок Курської та Воронежської губернії, що не було реалізовано. Перемога більшовиків, утворення УСРР (УРСР) та оформлення міжреспубліканського кордону (який у 1991 р. став міждержавним) призвели до фактичного розділу історичного регіону. Українське населення районів С.У., які опинились у складі РРФСР (нинішньої РФ), зазнало асиміляції та в переважній більшості змінило етнічну ідентифікацію на російську.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта : [б. в.], 1993; Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991-1998; Мас-

лійчук В. Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654-1706 рр. / В. Л. Маслійчук. – Х. : [б. в.], 1999; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: історичний нарис. XVII-XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Х. : [б. в.], 1954; Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К. : [б. в.], 1932.

Овдін О.В.

СОРОКІН ПІТІРІМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

(23.01.1889 р., селище Тур'я, Вологодської губернії, Російської імперії – 10.02.1968, Вінчестер, Массачусетс, США) – російський соціолог, який емігрував до США, де набув світового визнання як розробник теорії соціальної стратифікації та один із провідних футурологів ХХ ст., який виступив із концепцією трьох основних тенденцій сучасності – по-перше, переміщення й розповсюдження творчого лідерства з Європи та Європейського Заходу, де воно було зосереджено протягом останніх п'яти століть, у райони Тихого океану й Атлантики, особливо в Америку, Азію та Африку; по-друге, продовження дезінтеграції чуттєвого типу людини, культури, суспільства й системи цінностей, які до цього часу переважали; по-третє, поява і поступове поширення перших компонентів нового – інтеграційного – соціокультурного порядку, його системи цінностей та типу особистості. Є одним із плеяди видатних соціальних філософів і соціологів ХІХ-ХХ ст. (Н.Данилевський (1822-1885), О.Шпенглер (1880-1936), А.Тойнбі (1889-1975)), для яких циклічна теорія суспільного розвитку спирається на цивілізаційний підхід. Вважав, що родовою моделлю будь-якого соціокультурного феномену є значуща взаємодія двох або більше індивідів. Соціокультурною є взаємодія, в результаті якої один індивід впливає на дії або стан свідомості іншого. А “значення” – це все те (жест, слово, вчинок), що для певної свідомості є знаком чогось іншого. Виділяв у структурі соціокультурної взаємодії три аспекти: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність взаємодіючих суб'єктів з їх соціокультурними відносинами; 3) культуру як сукупність значень, цінностей, норм, якими володіють взаємодіючі суб'єкти, і сукупність носіїв цих значень, цінностей, норм (музика, живопис тощо).

Феномен культури, переважно духовної, що характеризує спільноти й суспільства людей,

є ключовим для визначення цивілізацій як культурної, а не історичної спільноти людей, яка проходить стадії становлення, розквіту й занепаду. Культура, вважав він, представляє результат діяльності двох або більше індивідів. Культурними феноменами є не тільки філософія, наука, техніка тощо, а й матеріальні елементи, напр. слід ноги на піску. Хаос культури – сукупність її елементів – інтегрується в щось цілісне чотирма способами: просторовим, зовнішнім, функціональним, логічним. Вищою формою інтеграції культури є логіко-смилова впорядкованість культурного хаосу в цивілізацію, яка заснована на загальному “знаменнику, головному сенсі або ідеї”.

У його розумінні цивілізація – це насамперед система елементів культури, відносно самостійних від їх творців і спостерігачів, а не історична спільність людей, об’єднаних матеріальними та духовними елементами культури.

Цивілізація як форма логіко-смилової інтеграції культури включає дві сторони: внутрішню і зовнішню. Внутрішня сторона – це “сфера розуму, цінностей, сенсу”. Її С. називає “культурною ментальністю”. Зовнішня сторона складається з неорганічних або органічних об’єктів чуттєвого сприйняття: предметів, подій, процесів, у яких втілюється, організується, реалізується внутрішній досвід. Ці зовнішні феномени належать до системи культури лише настільки, наскільки вони є проявом її внутрішньої сторони. При цьому внутрішня сторона (культурна ментальність) управляє зовнішньою. У структурі культурної ментальності С. виділяє чотири основних елементи: 1) природа сприйнятої людьми реальності (“речі для нас”); 2) потреби і цілі людей; 3) ступінь задоволення цих потреб і цілей людей; 4) способи задоволення потреб людей. У сучасному розумінні все це елементи способу життя індивіда, соціальної групи, народу, через який потреби, інтереси, цілі людей реалізуються в різних формах життєдіяльності й опредметнюються в матеріальних і духовних благах або предметах задоволення, субстанційній основі людей.

Таким чином, цивілізація – це духовна формація суспільства, що є і наднаціональною спільністю людей, і духовно-культурною інтеграцією сфер суспільства, і певним способом життя індивідів. Вона являє собою

єдність, з одного боку, світогляду, ідеології, ментальності людей, які різняться за своїм статусом у суспільстві, а з другого – сукупності матеріальних і духовних благ, інститутів, організацій, що мають для людей певний цивілізаційний зміст.

Виділив три типи цивілізації: 1) ідеаціональний; 2) чуттєвий; 3) змішаний (інтеграційний). Вони розрізняються перш за все засобами сприйняття світу людьми.

В ідеаціональному типі цивілізації люди сприймають світ переважно як прояв прихованої (і сакральної) реальності: Бога, Абсолютної ідеї тощо. При цьому: 1) реальність розуміється як така, що не сприймається чуттєво, нематеріальне, неминує буття; 2) цілі й потреби переважно духовні; 3) ступінь їх задоволення – максимальний і на найвищому рівні; 4) способом їх задоволення або реалізації є добровільна мінімізація більшості фізичних потреб, аж до повної відмови від них. С. виділяв дві ідеаціональні культури – аскетичну та активну.

У чуттєвій цивілізації люди сприймають світ переважно органами чуття. Чуттєва ментальність вважає реальністю те, що дано органам відчуттів. Вона не вірить ні в яку надчуттєву реальність і не шукає її. Чуттєва реальність мислиться як становлення, процес. Зміна, плин, еволюція, прогрес, перетворення. Потреби й прагнення носія чуттєвої ментальності – здебільшого фізичні, і все робиться для того, щоб ці потреби були максимально задоволені. Посіб їх реалізації полягає не в перетворенні або експлуатації духовного світу індивідів, а в перетворенні або експлуатації зовнішнього світу.

У змішаній цивілізації сприйняття світу має сакрально-чуттєвий характер. Змішаний тип інтегральної (ідеалістичної) культури С. – це єдина форма змішаного типу, яка є логічно інтегрованою. У кількісному відношенні це більш-менш збалансоване з’єднання ідеаціональних і чуттєвих елементів з переважанням, однак, елементів ідеаціональних. Реальність для неї (культурної ментальності) багатогранна, має аспекти і неминуючого Буття, і вічно мінливого становлення – духовного й матеріального. Її потреби та цілі – духовні та матеріальні, однак матеріальні підпорядковані духовним. Способи їх реалізації полягають і в самовдосконаленні, і в перетворенні зовнішнього чуттєво сприйнятого світу: інакше кажучи, ця ментальність

й ідеаціонального, і чуттєвого віддає кожному своє.

Значна увага у роботах С. приділялася питанню поляризації у сучасному кризовому періоді історії людства. Його твори мають важливе значення в контексті глобалізації та створення ціннісних основ розбудови держави. Статті С. постійно включаються до антологій та збірок з основ публічного адміністрування в різних країнах світу.

Літ.: Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. – М. : Политиздат, 1992; Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1997; Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В. Соколовой. – М. : Academia, LVS, 2005.

Саламатов В.О.

СОЦІАЛІЗМ (від лат. *socialis* – суспільний) – соціально-політичні вчення і теорії, які розкривають ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в її різноманітних формах, відсутності експлуатації людини людиною, рівності соціальних структур і класів, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, дотримання прав та свобод усіма категоріями трудящих. Споконвічно трудові верстви населення різних історичних епох і суспільно-економічних формацій прагнули до побудови суспільства, в основі якого мають бути покладені принципи рівності, братерства, справедливості, свободи, щастя трудової людини. Ще з часів утопічного соціалізму здійснювалися різноманітні пошуки побудови суспільного устрою, адекватного мріям і сподіванням трудящих мас. Реалізація цих планів, ідей, мрій почала здійснюватися з часів індустріальної епохи, виникнення на історичній арені робітничого класу, загострення форм класової боротьби між панівними і пригнобленими класами. С. – багатоаспектне поняття, котре в теорії і практиці одержало різноманітні судження, концепції, гіпотези. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: марксистський і соціал-демократичний. Марксистські розглядають С. як першу фазу, ступінь справжнього, “дійсного комунізму”, де панує принцип організації життєдіяльності людей “від кожного – за здібностями, кожному – за працею”. На цьому етапі відбувається революційний перехід від капіталі-

стичного суспільства до соціалістичних форм реалізації марксистсько-ленінської теорії та її принципів щодо вибудови нового суспільного устрою, де здійснюється ліквідація приватної власності й існування експлуататорських класів, утверджується суспільна форма власності як домінуюча на засоби виробництва, зростає провідна роль робітничого класу в межах соціально-політичної єдності суспільства, утверджується єдина ідеологія – марксизм-ленінізм, керівною і спрямовуючою силою виступає Комуністична партія як найбільш передовий і свідомий авангард усіх класів і прошарків нового суспільства, здійснюються докорінні зміни у сфері духовно-культурного життя та всебічного і гармонійного розвитку особистості. Поступово проголошені принципи С. (суспільна власність, відсутність експлуатації, загальність праці, соціальні гарантії тощо) почали втрачати соціальну значущість, вони лише декларувалися, а в реальній дійсності панував волюнтаризм і свавілля, порушувалися демократичні засади, права і свободи громадян, панувало авторитарне управління, що зрештою привело до компрометації соціалістичних ідеалів і С. із наукової теорії перетворився в утопію і скомпрометував віковічні ідеали про побудову справедливого демократичного суспільства. Соціал-демократична точка зору на С., де усувається революційна заміна, ліквідація старих суспільних порядків, а здійснюється шляхом реформ, існуванням приватної власності, ростом “середнього класу” тощо, також потребує більш зрілих форм реалізації для задоволення потреб різних груп населення. В сукупності це призвело не лише до краху різноманітних теорій перетворення суспільства на основі соціалістичних ідей, а й до кризи уявлень про С. у світовому масштабі. Одночасно С. зробив цілий ряд рішучих кроків по утвердженню гуманних ідей і цінностей, серед яких чільне місце посідають соціальні права трудящих на безоплатну освіту, медичне обслуговування, забезпеченість людей роботою та її оплатою, створення сприятливих умов для навчання і виховання підростаючих поколінь, подолання всіх проявів насилля і соціального відчуження, соціальної солідарності, здійснення гарантій для розвитку демократій тощо, які мають вагомe значення для поступової вибудови сучасного громадянського суспіль-

ства, де вищою цінністю має бути вільна творча людина праці.

Літ.: *Бальцерович Л.* Социализм. Капитализм. Трансформация / Л. Бальцерович. – М. : Наука, 1999; *Зиновьев А.* Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма / А. Зиновьев. – М. : [б. в.], 1994; *Очерк теории социализма* : учеб. пособие для вузов / Г. Л. Смирнов, Э. М. Андреев, Э. А. Баграмов и др. – М. : Политиздат, 1989; *Шафаревич И.* Социализм как явление мировой истории : соч. в 3 т. / И. Шафаревич. – М. : [б. и.], 1994. – Т. 1. *Надольний І. Ф.*

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ (СВБ) – свідомо, цілеспрямована концепція (діяльність) та відповідні зобов'язання, які бере на себе бізнес-еліта перед суспільством та державою, а також перед власниками та найманими працівниками, праця яких використовується в бізнес-діяльності, за свої дії і, відповідно, за соціальні наслідки. **СВБ** є головним фактором для побудови діалогу між урядом, бізнес-елітою та суспільством. Ступінь розвитку **СВБ** відображає рівень партнерства між компаніями, урядовими структурами та головними діючими особами громадянського суспільства з вирішення соціальних проблем та прискорення розвитку суспільства.

Існує широке різноманіття концепцій **СВБ** або підходів до **СВБ**, яке виникало у міру того, як суспільство усвідомлювало нову роль бізнесу, а очікування суспільства на цей рахунок зростали. Більше того, критерії **СВБ** важко визначити (за винятком законодавчих обов'язків), оскільки вони є умовними: те, що є для однієї діючої особи відповідальним, інші можуть сприймати по-іншому. Абсолютних стандартів **СВБ** немає, і вони можуть змінюватися з кожним поколінням, кожним етапом розвитку чи прогресу суспільства, культурними особливостями, специфікою історичного розвитку регіону країни. До концепцій **СВБ** відносять: концепцію економічної відповідальності; концепцію базової бізнес-стратегії; концепцію обов'язків; концепцію “стейкхолдерів” (зацікавлених сторін); концепцію корпоративної підзвітності; концепцію проактивності (**СВБ** з погляду бізнесу є засобом реагування на виклики сталого розвитку). Концепції **СВБ** відрізняються також залежно від національних соціально-економічних пріоритетів, що самі перебувають під впливом історичних і

культурних факторів, та від різних типів соціальних діючих осіб, що вимагають дії за цими пріоритетами.

СВБ в Україні перебуває на стадії розвитку та потребує досконалого пакета законодавчих актів. Першим і поки що єдиним законодавчим актом, що стосується **СВБ** в Україні та порядку ведення соціального діалогу з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві, є Закон України “Про соціальний діалог в Україні” № 2862-VI від 23 грудня 2010 р.

Через початкову стадію формування соціальної місії бізнесу в Україні існує незрозуміння цілісності концепції, апробованих практик та їх корисності. В Україні домінує “патерналістський” підхід до впровадження **СВБ**, діалог з групами впливу на етапі планування, впровадження, моніторингу та оцінки діяльності не є загальноприйнятою практикою. Як і раніше, **СВБ** залишається орієнтованою на найближче коло стейкхолдерів: державу, власників, персонал та організації, які його представляють. Більш широке коло зацікавлених сторін – місцеві співтовариства, територіальні громади, регіони, постачальники, споживачі – практично вилучені з цього процесу. Це відбувається здебільшого через те, що в Україні основними рушійними силами процесів упровадження **СВБ** є поки що незначна кількість великих компаній, які, проводячи первинне публічне розміщення акцій на міжнародних фондових біржах, змушені погоджуватися на умови потенційних акціонерів, підвищуючи таким чином вартість своїх акцій. Такі дії на даному етапі є в основному безсистемними і непрофесійними. На практику реалізації **СВБ** в Україні впливають такі фактори: структура економіки; іноземні інвестиції; неефективна система соціального захисту; відсутність децентралізації фінансів, а також інституційної підтримки; трудове законодавство. Необхідною умовою впровадження **СВБ** в Україні є легалізація підприємницької діяльності: “вихід бізнесу з тіні” – достатній критерій “соціальної відповідальності бізнесу” для більшості респондентів.

Літ.: Закон України про соціальний діалог в Україні. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua

Бутко М. Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні / М. Бутко, М. Мурашко // Економіка України. – К. : Преса України, 2009. – Вип. 7; Бегма Ю. Социальная ответственность маркетинговых исследований: мода или необходимость? / Ю. Бегма, В. Паниотто // Маркетинг. исслед. в Украине. – 2006. – № 5; Акімова І. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження / І. Акімова, А. Марцінків, О. Осінкіна. – К. : Видавн. компанія “КІТ”, 2005; Акімова І. Соціальна відповідальність українського бізнесу: результати опитування / І. Акімова, А. Марцінків, О. Осінкіна. – К. : Видавн. компанія “КІТ”, 2005.

Щур Н.О.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В УКРАЇНІ (англ. Social partnership) – спільна діяльність суб’єктів державного управління (органи державної влади) та громадянського суспільства (органи місцевого самоврядування, партії, профспілки, інші громадські організації), спрямована на узгодження інтересів та вирішення проблем, передусім у соціально-економічній сфері.

Партнерство є досить складним соціальним феноменом. Для розгляду його механізму в контексті соціального розвитку доцільно виділити дві площини цієї взаємодії, які розрізняються за своїми масштабами: локальну (міжіндивідуальну) і соціальну (загальнонаціональну). Перша орієнтована на досягнення згоди між партнерами як індивідуальними суб’єктами (індивідами, юридичними особами) з метою організації спільної практичної діяльності, реалізації взаємного інтересу в суспільному розвитку. У цій площині діалог як процедурний момент партнерства уявляється як міжособовий діалог, переговори, у процесі яких з’ясовуються позиції й переваги сторін, загальні інтереси тощо. **С.п.У.** спрямоване на досягнення загальнонаціональної згоди. Тут діалог набуває форми загальнонаціонального дискурсу, що затверджує цінності, норми і правила соціального життя в цілому на основі неупередженого обговорення. У цьому контексті партнерська взаємодія виступає як чинник формування громадянського суспільства, що забезпечує прямі й зворотні зв’язки інститутів громадянського суспільства і державних структур. Успішність упровадження **С.п.У.** у сфері політики, соціального розвитку залежить від зусиль соціальних партнерів, спрямованих на усунення зазначених недоліків. Таким чи-

ном, у рамках усього суспільства **С.п.У.** виступає як ідеологія соціальної правової держави і виконує, передусім, політичну функцію, оскільки сприяє консолідації сил усього соціального організму в процесі розвитку. Становлення **С.п.У.** як ідеології цивілізованого ринкового суспільства, в основу якої покладено принцип згоди, а не протистояння, є пріоритетним для будь-якого суспільства, що перебуває в стані трансформації, у тому числі і для України. Друге значення **С.п.У.** – аспект, сторона процесів і відносин, притаманних тільки одній сфері суспільства – сфері соціально-трудова відносин. Це дає змогу розглядати **С.п.У.** у широкому і вузькому розумінні. Тут **С.п.У.** виступає як особливий тип соціально-трудова відносин, властивий ринковій економіці, що забезпечує на основі рівноправної співпраці найманих працівників і роботодавців оптимальний баланс і реалізацію їхніх основних інтересів, переговорів, розв’язання колективних трудових спорів тощо. У країнах з розвинутою ринковою економікою ідеологія соціального партнерства глибоко проникла в соціально-трудова відносини, хоча його моделі в різних країнах відрізняються організаційно-правовим механізмом. Відомі дві моделі соціального партнерства: трипартизм і біпартизм. У тих країнах, де роль держави в регулюванні трудових відносин невелика (США, Канада, Великобританія), практикується двостороння співпраця між об’єднаннями роботодавців і організаціями трудящих. Держава може виступати в такій соціальній моделі як арбітр або посередник у разі виникнення соціальних конфліктів. Найбільш поширений трипартизм – тристороння співпраця – у Франції, ФРН, Швеції, Австрії, при якому держава відіграє активну роль соціального партнера.

Процес законодавчого закріплення колективно-договірної системи в більшості країн Заходу датується початком ХХ ст. Окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу в 1907 р., швейцарського Кодексу зобов’язань у 1911 р. У подальшому, в процесі виділення норм трудового права в окрему галузь права (законодавства), набуло поширення прийняття спеціальних законодавчих актів з колективно-договірного регулювання трудових відносин. У Норвегії такий акт прий-

нято у 1915 р., у Німеччині – у 1918, у Фінляндії – 1924 р. У 1948 р. Міжнародна організація праці прийняла Конвенцію № 87 про свободу асоціації і захист права на організацію, у 1949 р. – Конвенцію № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів, Рекомендації № 91 про колективні договори (1951), № 94 – про консультації та співробітництво між підприємствами (1952), № 113 – про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємств і працівників (1960), Конвенцію № 154 про сприяння колективним переговорам (1981). Україна ратифікувала в різні роки вказані міжнародно-правові акти, таким чином, вони входять до системи національного законодавства і є обов'язковими до виконання.

Предметом соціального партнерства виступають колективні відносини між соціальними партнерами щодо участі трудових колективів у встановленні умов праці, в управлінні організаціями, на які вони працюють; щодо укладення та виконання колективних договорів та колективних угод на галузевому, регіональному, національному рівнях; щодо діяльності професійних спілок та інших представницьких органів трудового колективу в соціально-трудових відносинах; щодо утворення і діяльності об'єднань роботодавців; вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів. До сфери соціального партнерства входять: досягнення консенсусу з питань забезпечення зайнятості, створення додаткових робочих місць, організації оплачуваних громадських робіт, захисту населення від безробіття; застосування найманої праці з дотриманням техніки безпеки, вимог з охорони здоров'я працівників у процесі роботи, оплати праці та забезпечення відтворюючої і стимулюючої функцій заробітної плати, прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати, забезпечення нормального режиму роботи та відпочинку, права працівників на участь в управлінні роботою на підприємстві, в розподілі прибутку для підтримання соціальної діяльності підприємства, у визначенні соціальних стандартів і встановленні їх мінімальних меж.

В Україні соціальне партнерство здійснюється на трьох рівнях: національному; галузевому (регіональному); підприємства. Їх суб'єкти: на національному рівні – уряд, підприєм-

ства, профспілки; на галузевому – підприємці, галузеві профспілки; на рівні підприємства – адміністрація або власник підприємства, комітет профспілок. Предмети переговорів: на національному рівні – загальні умови заробітної плати, робочий час, соціальні гарантії мінімальної заробітної плати; на галузевому рівні – тарифні умови оплати праці, норми праці, питання умов та оплати праці; на рівні підприємства – тарифні умови, форми системи оплати праці, робочий час, норми праці, її охорона.

С.п.У. передбачає виконання таких функцій: **захисної** – захист кожної зі сторін партнерства, вирівнювання переваг економічного становища підприємств при визначенні умов наймання; **організуючої** – створення можливостей для типізації трудових відносин; **примирної** – досягнення миру та згоди на час дії тарифної угоди. Тарифний договір на час своєї дії виключає боротьбу за покращення умов праці та її оплати, висування нових вимог у сфері трудових норм. Нормативно-правове забезпечення **С.п.У.**: на національному рівні – державні закони та нормативні акти уряду; на галузевому рівні – відповідно галузеві нормативно-методичні матеріали (умови, норми праці); на рівні підприємства – статут підприємства, нормативи та норми підприємства, включаючи положення про функціонування різних відділів підприємства. Колективні договори (відповідно до ст. 17 Закону “Про підприємства в Україні”) повинні укладатись на підприємствах, які використовують найману працю, або на державних підприємствах, вони обов'язково укладаються між власником та колективом підприємства. Головним органом, що виступає на державному рівні і регулює відносини у соціальному партнерстві, є Національна Рада соціального партнерства при Президенті України. Система соціального партнерства концентрує зусилля держави, роботодавців та найманих працівників на досягнення благополуччя й злагоди у суспільстві, передусім у сфері соціально-трудових відносин, тобто ключових суспільних відносин.

Розвиток системи **С.п.У.** створює можливість досягнення відносного балансу інтересів працівників і роботодавців на основі співробітництва, компромісу, веде до соціального консенсусу. Воно слугує дієвим інструментом поєднання економічної ефективності і соціальної справедливості. Сьо-

годні **С.п.У.** як інститут трипартизму спрямоване на вирішення як мінімум трьох завдань: визначення задовільного для всіх сторін партнерства рівня оплати праці, встановлення оптимальної системи оподаткування і через створення гідних людини умов праці забезпечення сприятливого соціального клімату для трудової діяльності людини, в якій вона могла б самореалізуватися. **С.п.У.** важливо розглядати як механізм взаємодії, межі якої постійно розширюються, а його інструментарій збагачується при вирішенні кожного конкретного завдання, в якому брали участь інститути партнерства. При цьому у феномені **С.п.У.** потрібно виділяти два його основних типи: вертикальне й горизонтальне партнерство. Аналіз горизонтального партнерства був наведений вище. Вертикальне партнерство означає соціальну взаємодію між різними рівнями.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ. – 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Болотіна Н. Б.* Трудове право України : підручник / Н. Б. Болотіна, Г. І. Чанишева, Т. М. Додіна. – К. : Київ. обл. організація т-ва “Знання”, 2001; *Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір* (кол. монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2008; *Гриненко А. М.* Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003; *Задорожний Г. В.* Соціальне партнерство – шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смоловик. – Х. : ХІБМ, 2000; *Соціальне партнерство в Україні* : навч. посіб. / В. Жуков, В. Скурагівський. – К. : Вид-во УАДУ, 2000.

Щур Н.О.

СПАДЩИНА КУЛЬТУРНА – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів, якими є визначні місця, споруди, витвори мистецтва, ансамблі, рухомі предмети, а також території чи водні об’єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об’єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Українське законодавство виділяє нерухомі та рухомі об’єкти культурної спадщини, комплекси заходів щодо їх виявлення, дослідження, кодифікації, збереження і використання.

Становлення України як незалежної держави нерозривно пов’язане з піклуванням про збереження **С.к.**, яке є не лише внутрішньополітичним завданням України, а й обов’язком держави перед світовою спільнотою. Управління охороною **С.к.** у державі покладається на Кабінет Міністрів України й спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. Законами України “Про місцеві державні адміністрації” (ст. 16, п. 4; ст. 20, п. 4) і “Про місцеве самоврядування в Україні” (ст. 31, п. 6; ст. 32, п. 6, 10) функції забезпечення охорони пам’яток історії та культури покладено на місцеві органи державного управління й органи місцевого самоврядування. Урядовим органом державного управління пам’яток охоронною галуззю у складі Міністерства культури є Державна служба з питань національної культурної спадщини. Збереження архітектурної спадщини на національному рівні забезпечує Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Архітектурно-містобудівні ради при спеціально уповноважених місцевих органах містобудування та архітектури розглядають і затверджують історико-архітектурні опорні плани, проекти зони охорони пам’яток **С.к.**, меж і режимів використання історичних ареалів історичних населених місць. Повноваження обласних спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини, а також напрями пам’яток охоронної роботи регламентує ст. 6 Закону України “Про охорону культурної спадщини”. У 1990-х рр. з метою забезпечення ефективного збереження культурної спадщини, залучення на її утримання позабюджетних коштів Міністерство культури і мистецтв України ініціювало створення в областях центрів (інспекцій) з питань охорони пам’яток історії та культури як фахових установ у підпорядкуванні управлінь культури обласних державних адміністрацій. Сучасним завданням державного осмислення **С.к.** є її деідеологізація, формування до неї виваженого ставлення як до джерела інформації про минуле, включення **С.к.** України у структуру спільної **С.к.** людства. Ці

завдання реалізуються через інвентаризацію і підготовку Державного реєстру об'єктів **С.к.** України.

Згідно зі ст. 17 Закону України “Про охорону культурної спадщини”, “пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній та приватній власності <...> Усі пам'ятки археології <...> є державною власністю”. Виключність державної форми власності на пам'ятки археології передбачає інвентаризацію цих пам'яток: встановлення технічного стану пам'яток археології, визначення меж їх територій, створення каталогу координат їх розміщення, підготовка проекту Державного реєстру пам'яток археології.

Кожен об'єкт **С.к.** повинен мати облікову документацію (паспорт, облікову картку) і пройти певну процедуру юридичного оформлення, а саме: укладення охоронних договорів, грошову оцінку, визначення балансоутримувача, виготовлення і встановлення на пам'ятках охоронних знаків державного зразка тощо. До найважливіших документів, що забезпечують збереження об'єкта **С.к.**, належить охоронний договір, укладання якого передбачено ст. 23 Закону України “Про охорону культурної спадщини”. Порядок укладання охоронних договорів затверджений постановою Кабінету Міністрів України.

Літ.: *Закон* України про культуру. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Закон* України про охорону культурної спадщини. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Про* утворення урядового органу державного управління у складі Міністерства культури і туризму : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 трав. 2005 р. № 382. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Игнаткин И. А.* Охрана памятников истории и культуры : справ. пособие / И. А. Игнаткин. – К. : Вища шк., 1990; *Историко-культурна* спадщина України (XIX – поч. XX ст.) : зб. док. і матеріалів. – К. : Рідний край, 1995; *Корнеев В.* Культурна спадщина: функціонування в інформаційному просторі / В. Корнеев // Молода нація : альманах. – 2003. – № 4; *Культурна* спадщина України: Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища : зб. офіц. док. – К. : Істина, 2002; *Кучерук М. М.* Державна політика у сфері охорони культурної спадщини в Україні / М. М. Кучерук // Охорона та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи : зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. : Національний заповідник “Херсонес Таврійський”, 3-5 черв. 2004 р. – Сімферополь : [б. в.], 2004; *Памятники* истории и культуры Украинс-

кой ССР : каталог-справочник. – К. : Наук. думка, 1987; *Пеліванова Н. І.* Проблеми адаптації законодавства України до міжнародних норм у сфері охорони культурної спадщини / Н. І. Пеліванова // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокв. зб. – 2008. – № 1 (6); *Прибега Л. В.* Методичні засади територіальної охорони об'єктів культурної спадщини / Л. В. Прибега // Праці центру пам'яткознавства. – 2007. – Вип. 12 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК.

Голубчик Г.Д.

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (27 квітня 1820 р. (Дербі) – 8 грудня 1903 р. (Брайтон)) – англійський філософ і соціолог.

С. один із фундаторів теорії еволюціонізму, ідеї якої користувалися великою популярністю в кінці XIX ст., засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму.

Народився в Дербі (графство Дербішир) у сім'ї вчителя. За англійським звичаєм у 13 років **С.** відправили на виховання до дядька, який був священиком у Баті, за наполяганням якого продовжив навчання в Кембриджському університеті, після закінчення трирічного підготовчого курсу повернувся додому і з 1841 р. – кілька років займався самоосвітою, самостійно здобувши вищу технічну освіту, зумів піднятися до рівня вченого-енциклопедиста, зробивши значний внесок у розвиток природничої та гуманітарної науки.

Протягом усього життя працював учителем, залізничним службовцем, інженером, журналістом (помічником редактора в журналі “Економіст”), був близько знайомий з Дж.Еліотом, Дж.Г.Льюїсом, Т.Гекслі, Дж.С.Мілліе.

У 1839 р. **С.** познайомився з працею Лайєлля “Принципи геології” (теорія еволюції органічного життя), в 1853 р. – особисто з О.Конттом, ідеї яких суттєво вплинули на становлення його концепції і спонукали займатися філософією і наукою.

Державно-управлінські погляди **С.** є продовженням соціологічних поглядів Сен-Симона і Конта, певний вплив на розвиток його ідеї еволюції справили Ламарк, К.Бер, Сміт і Мальтус.

В 1841 р. **С.** опублікував першу працю в журналі “Нонконформіст”, присвячену питанням істинних меж діяльності держави.

У 1843-1846 рр. **С.** працював інженером, керував інженерним бюро, згодом отримав патент на винахід розпилувальної та стругальної машини (1846).

У 1848 р. посів місце помічника редактора тижневика “Економіст”, працюючи в якому завершив свою працю “Соціальна статика”, присвячену аналізу форм розвитку життя, які слугують втіленню божественної ідеї. Пізніше ці ідеї еволюції будуть покладені в основу теорії еволюції соціального життя. У 1858 р. С. розробив план головної своєї праці “Система синтетичної філософії”, яка включала 10 томів: “Головні принципи синтетичної філософії” (Т. 1); “Принципи біології” (Т. 2, 1864-1867); “Принципи психології” (у 2 т., 1870-1872); “Принципи соціології” (Т. 3, 1876-1896), “Принципи етики” (у 2 т., 1892-1893).

Найбільшу наукову цінність спадщини С. становлять дослідження з соціології, зокрема два трактати: “Соціальна статика” (1851), “Соціологічні дослідження” (1872) та “Описова соціологія” (1873-1881), яка містить вісім томів систематизованих соціологічних даних.

Органічна теорія держави. Основою його вчення стало розуміння держави за аналогією з біологічним організмом. Держава як “політичний агрегат”, “політичне суспільство” є організмом. Як будь-яке живе тіло, “політичний агрегат” проходить два основних процеси: диференціацію та спеціалізацію. Диференціація розкриває розвиток, перехід від одноманітного до багатоманітного; держава розвивається, збільшується за розмірами, ускладнюється її структура, закінчення цього процесу диференціації знаменується “завершенням типу держави”, досягненням зрілого віку, який передують занепаду. Відповідно до біологічного організму держава народжується, розвивається, старіє та занепадає.

Система органів держави будується за аналогією до положення частин організму: панівний клас виконує в основному зовнішні функції (оборони та нападу); клас рабів – внутрішні функції (вироблення продуктів харчування, підтримання життя всього суспільства); урядовий апарат є регулятивною системою, яка аналогічна нервово-мускульному апарату в живому організмі.

Суспільство – це еволюціонуючий організм, подібний до живого організму (агрегат /купність/ індивідів, що характеризується схожістю і сталістю їх життя). Воно, як і біологічний організм – зростає і збільшується у своєму обсязі, одночасно ускладнюючи

структуру та розділяючи функції, складається з трьох відносно автономних частин: 1) підтримуючої (виробництво необхідних продуктів); 2) дистрибутивної (розподіл благ на основі поділу праці) і 3) регулятивної (організація частин на основі їх підпорядкування цілому). Якщо вони організують і контролюють свої власні процеси адаптації – вони розвиваються в напрямі мілітаристських режимів; якщо вони здійснюють вільну і пластичну адаптацію, тоді вони перетворюються на промислово розвинені держави.

С. різко засуджував революції та відповідні передумови, які їх провокують, а тому негативно ставився до соціалістичних ідей, вважаючи, що людське суспільство, як складова органічного світу, розвивається поступово, еволюційно. Виступав проти освіти малозабезпечених верств населення – демократизація освіти є шкідливою для ефективного розвитку держави.

Особливу увагу у своїй теорії С. приділяв дослідженню соціальних інститутів (механізми самоорганізації спільного життя людей), які забезпечують перетворення асоціальної за природою людини в соціальну істоту, здатну до спільних дій. До соціальних інститутів належать: домашні інститути (сім’я, шлюб, виховання); обрядові (церемоніальні, покликані регулювати повсякденну поведінку людей); політичні (забезпечують оборону держави і сприяють згуртованості суспільства); церковні (храми, церкви, парафіяльні школи, релігійні традиції); професійні та промислові (інститути, які формуються в результаті поділу праці, професійні (гільдії, цехи, професійні спілки) – консолідує групи людей за професійною сферою, промислові – підтримують виробничу структуру суспільства.

Закон еволюції С. В основі розвитку суспільства лежить закон еволюції – “матерія переходить зі стану невизначеної, незв’язаної однорідності у стан певної зв’язаної різнорідності” (диференціюється). Цей закон є універсальним і його дія простежується у різних сферах, у тому числі й історії суспільства. С. поширив дію закону еволюції на всі без винятку явища і процеси природи й суспільства – космічні, хімічні, біологічні та соціальні, вважаючи, що навіть психологія і культура – природні за походженням і тому все природне розвивається за законами природи, а отже – еволюції. Суспільство,

як форма природного буття, підпорядковується тим же законам еволюції. Аналіз органічної природи С. включає: опис структури суспільства як особливого організму та ідеї еволюції, що дозволило йому започаткувати два напрями в науці: еволюціонізм та органіцизм.

Визнаючи закономірність розвитку суспільства, С. уникав різних теологічних пояснень, розуміючи суспільство як єдиний живий організм, усі частини якого взаємозв'язані між собою. В основі еволюції лежить закон рівноваги, при кожному порушенні якого природа прагне повернутися до свого попереднього стану.

С. конкретизував зміст соціальної еволюції (прогресивний розвиток суспільства відбувається за принципом ускладнення та вдосконалення діяльності соціальних інститутів (у першу чергу політичних). Соціальна еволюція об'єктивно зумовлюється потребами людей, а відтак поширюється на всі сфери суспільного життя (на розвиток державної влади). Однією з форм соціальної еволюції виступає урядова еволюція, яка є результатом соціальних потреб – “конституції не створюються, вони самі виростають, обумовлюючи розвиток політичних процесів відповідно до потреб та інтересів людей”. Завдяки соціальній еволюції, яка інтегровано здійснюється людьми, що належать до різних поколінь, змінюються традиційні функції держави – розширюється обсяг повноважень органів державної влади, система організації державної влади ускладнюється, а діяльність стає більш невизначеною.

С. виокремив три форми соціальної еволюції: 1) природний відбір; 2) боротьба за існування; 3) виживання найсильнішого. З огляду на це уряд не повинен втручатися у природні процеси, що відбуваються в суспільстві, лише за таких умов люди “приспосовані” будуть виживати, а “неприспосовані” – вимирати; лише сильні зможуть адаптуватися і досягати дедалі вищих рівнів історичного розвитку. Тому важлива роль належить державному примусовому перерозподілу соціальних благ, який має пом'якшувати несправедливість природи.

С. охарактеризував основні моменти соціальної еволюції: 1) перехід від простого до складного (інтеграція); 2) перехід від однорідного до різноманітного (диференціація); 3) перехід від невизначеного до визначено-

го (зростання упорядкованості систем). Соціальна еволюція у С. підпорядкована людині (вона здійснюється людьми у процесі їх діяльності), тому суспільство втрапить можливість розвитку, якщо не будуть створені належні умови для фізичної та духовної діяльності людини. Тож кожен громадянин має оцінювати свою роль у суспільстві з точки зору покращення умов соціального життя. Так, С. прийшов до необхідності вирішення проблеми рівноваги, гармонії та стабільності в суспільстві. Досягти цього можливо лише завдяки утвердженню принципу соціальної рівноваги (результат гармонізації інтересів, компромісів у діях людей, що є фактором стабільності суспільства). С. проаналізував форми соціальної рівноваги: рівновага між емоціями людей та стилем їх діяльності, між народонаселенням та засобами існування, між попитом та пропозицією, між функціонуванням державних інститутів та поведінкою громадян, між суспільством та особистістю.

Протилежністю соціальної рівноваги є розпад суспільства (процес зворотний соціальній рівновазі, гармонії та стабільності). Розпаду суспільства передують занепад (цей процес залежить від внутрішніх та зовнішніх причин – “новий рух ззовні”). Розпад суспільства супроводжується такими формами, як: зниження ефективності діяльності державних інститутів (інститути влади, армія, прогресивні в минулому організаційні структури); мала ефективність діяльності “промислових класів”, яким традиційно заважають політики; зменшення кількості інтеграційних і поширення дезінтеграційних об'єднань (рухів); нераціональні рішення урядів, які гальмують промислові та торговельні процеси у державі.

С. класифікував особисті права людини, такі як безпека особистості; вільне пересування; свобода совісті, мови, друку і т. ін. С. захищав “право кожної людини займатися своїми справами, якщо вони не порушують свободи інших”. Важливу роль відводив політичним правам, необхідним для того, аби захищати власні права – “політичні права повинні бути так розподілені, щоб не лише індивіди, але й класи не могли пригнічувати один одного”.

Аналізуючи причини походження держави С. ігнорував внутрішні причини, відзначаючи, що вони є результатом боротьби з інши-

ми суспільствами, зовнішніх воєн та насильства. “Саме у війнах та масових насильствах проявляється закон боротьби за існування, природний відбір, “виживання сильніших”, “постійна війна, боротьба за існування” – необхідна умова розвитку політичного організму більш високого типу, більш адаптованого до цієї боротьби. “Незважаючи на всі жахи первісних воєн, без них світ був би населений лише слабкими людьми, які ховаються в печерах і вживають грубу їжу”.

С. виділив стадії розвитку та типи держави:

1. Примітивний (військовий), агресивний, головною функцією якого є ведення війни, тому в ньому дуже розвинутий військовий апарат – як орган нападу та оборони. Головне заняття примітивного типу держави визначає всю його структуру життя: деспотичне “всюди проникаюче око” уряду; військовий примус, палково-полкова дисципліна та “сфрейторські методи здійснення влади знизу вгору; повне пригноблення особистості державою (така держава є антиліберальною та антиіндивідуальною); примусова регламентація державою всіх сторін життя, держава виступає як тотальна військова організація, в якій військо – це весь мобілізований працездатний народ, а народ – це відпущене по домівках військо. Клас трудівників – це гонувальна система на рівні рабів, яка виступає лише засобом задоволення потреб урядового апарату та військового прошарку – рабам залишається рівно стільки, скільки необхідно для збереження їх життя. Основною ідеологією розвитку такої держави є виховання вірнопідданих та безумовне їх підпорядкування подібно до підпорядкування солдата своєму командирові. Головним засобом здійснення такого підпорядкування є релігія.

2. Вищий (індустріальний) тип держави характеризується розвитком організації внутрішнього господарського життя. Розвиток господарської діяльності за С. приводить до зміни мілітаристського типу держави індустріальним, який базується на мирі, злагоді, свободі, рівноправ'ї, добровільному узгодженні та кооперації. Індустріальний тип держави характеризується вільною конкуренцією, його основною діяльністю є захист прав громадян. Вільна конкуренція та приватне підприємництво, приватна ініціатива в усіх сферах життя є необхідною умовою та джерелом подальшого прогресу. Відповідно до цього еволюційні процеси трактуються

С. як “поступові, повільні, плавні якісно-кількісні перетворення”, а історичний процес – як частина глобальної еволюції світу, критерієм прогресу якого виступає ускладнення соціальної організації суспільства.

3. Найгірший тип – виживання і процвітання слабких (людей з низькими інтелектуально-моральними якостями, що призводить до деградації суспільства).

С. вперше в історії розвитку науки заклав основи нового підходу – “загальна теорія систем”, яка застосовувалась до аналізу людського суспільства. В межах даного підходу він поєднував структурно-функціональний та еволюційний аналіз суспільства. Суспільство – особлива реальність (природний об'єкт), яка виникає разом з індивідами і залежить від них, воно має не штучне походження, а є результатом укладання “суспільного договору” або божественної волі. У природному стані людина є асоціальною, соціальною вона стає в ході тривалої еволюції первісних співтовариств. Основним критерієм соціогенезу С. вважав зростання популяції, яке необхідне для виживання і пристосування соціальної організації, що сприяло виробленню й розвитку соціальних почуттів, інтелекту, трудових навичок (соціалізація людини).

Ідеї С. відіграли важливу роль у становленні методології державно-управлінської науки, заклавши підвалини для аналізу сучасних теоретичних та практико-прикладних проблем розвитку і функціонування держави в сучасних соціально-економічних та політичних умовах.

Літ.: Спенсер Г. Теория органического государства / Г. Спенсер. – М. : [б. и.], 1985; Спенсер Г. Система синтетической философии / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 1999; Спенсер Г. Человек и государство / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 2001; Спенсер Г. Надлежащие границы государственной власти / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 2003; Спенсер Г. Эссе: научные, политические и философские / Г. Спенсер. – М. : Мысль, 2004; Кон И. С. Социологическая концепция Герберта Спенсера / И. С. Кон // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / под ред. И. С. Кона ; Ин-т соц. исслед. – М. : Наука, 2009. – С. 40-52.

Войтович Р.В.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – регіональна міжнародна організація, створена 8 грудня 1991 р. в садибі Віскулі (Біловезька пуца, Білорусь) як госпо-

дарський, економічний і політичний союз Білорусі, Росії та України. В офіційній Заяві України з приводу створення СНД дала офіційне тлумачення Угоди та зробила ряд застережень. У Заяві сказано, що: Україна є і залишається за своїм правовим статусом незалежною державою – суб'єктом міжнародного права; Україна заперечує перетворення СНД на державне утворення зі своїми органами влади й управління; Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права; координаційні інститути в рамках СНД не можуть мати владний характер, їх рішення є рекомендаційними; здійснюючи зовнішню політику самостійно, Україна вступатиме в консультації з іншими державами співдружності; кордон між Україною – з одного боку, та Росією і Білоруссю – з другого, є державним кордоном України, який є недоторканим; Україна створюватиме власні Збройні Сили на базі розташованих на її території Збройних Сил колишнього СРСР; Україна прагнутиме набути статусу безядерної держави шляхом знищення усіх ядерних арсеналів і не входить до військових блоків, а перебування стратегічних збройних сил на території України є тимчасовим; Україна створюватиме власну відкриту економічну систему шляхом запровадження власної грошової одиниці, створення власних банківської та митної систем, розвитку власних систем транспорту і зв'язку, а також участі в регіональних та міжрегіональних ринках. Україна залишала за собою право не тільки зупиняти, але й припиняти свою участь в Угоді або окремих її статтях.

21 грудня 1991 р. на умовах Мінської угоди, Протоколу до цієї угоди Алма-Атинської декларації (1991) до СНД увійшли ще вісім колишніх республік СРСР (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан), 23 серпня 1993 р. до СНД приєдналася Грузія. 26 серпня 1995 р. зі складу СНД вийшов Туркменістан. Україна є співзасновницею СНД, але Статут організації досі не ратифіковано, тому формально Україна залишається лише спостерігачем і не є членом СНД. 14 серпня 2008 р. парламент Грузії прийняв рішення залишити СНД, і, згідно із Статутом СНД, 18 серпня 2009 р. Грузія офіційно перестала бути членом Співдружності. Основними цілями утворення СНД є: розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва народів та держав у галузі

політики, економіки, культури, охорони здоров'я, захисту навколишнього природного середовища, торгівлі, в гуманітарній та інших сферах; сприяння широкому інформаційному обміну; сумлінне і неухильне виконання міжнародних зобов'язань; забезпечення прав та основних свобод людини.

СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням, а міжнародно-правовим суб'єктом, що базується на засадах суверенної рівності всіх його членів, які є самостійними і рівноправними суб'єктами міжнародного права та здійснюють свою діяльність на основі загальноновизнаних норм і принципів. Держави-члени СНД керуються у своїх відносинах також принципами верховенства права, враховуючи інтереси кожної з країн СНД і співдружності в цілому. Вони прагнуть до об'єднання зусиль та надання взаємної підтримки, духовного єднання народів держав-членів на основі поваги їх самобутності, тісного співробітництва у збереженні культурних цінностей і культурного обміну.

СНД має розгалужену організаційну структуру: понад 70 міждержавних (міжурядових) координаційних і консультативних органів, найважливішими з яких є: Рада глав держав СНД, Рада глав урядів СНД, Рада міністрів закордонних справ, Координаційно-консультативний комітет, Економічна рада, Рада міністрів оборони, Платіжний союз, Економічний суд, Об'єднаний штаб з координації військового співробітництва країн СНД, Рада колективної безпеки держав Співдружності, Рада командувачів прикордонними військами, Міждержавний банк СНД, Міжурядова рада з промисловості; Комісія з прав людини, Міжпарламентська асамблея, Виконавчий секретаріат СНД. Існує чимало координаційних органів галузевого співробітництва: Міждержавна рада з космосу, Електроенергетична рада, Міждержавна екологічна рада, Рада з питань залізничного транспорту та ін. Найвищим органом Співдружності є Рада глав держав СНД, в якій представлені всі країни-члени. Вона розглядає і приймає рішення з основних питань діяльності СНД у сферах їх спільних інтересів. Рада збирається двічі на рік і може проводити позачергові засідання за ініціативою будь-якої держави-члена. Головування чергується відповідно до букв російського алфавіту.

Рада глав урядів країн СНД координує співробітництво органів виконавчої влади

країн СНД в економічній, соціальній та інших сферах. Збирається 4 рази на рік і може проводити позачергові засідання за ініціативою уряду однієї з держав-членів.

Рішення обох рад приймаються консенсусом. Обидві ради можуть проводити спільні засідання. Кожна з них може утворювати робочі та допоміжні органи як на постійній, так і на тимчасовій основі. Відповідно до рішень Ради глав держав і Ради глав урядів утворено Раду міністрів закордонних справ СНД, яка здійснює координацію зовнішньополітичної діяльності країн співдружності. Помітна роль у структурах СНД належить Економічному суду, який має забезпечувати виконання економічних зобов'язань країн співдружності. Суд вирішує спори, які виникають у сфері економічних зобов'язань країн СНД, а також усі інші спори, віднесені до його компетенції угодами держав співдружності. Він має право тлумачити положення угод та інших актів СНД з економічних питань.

Комісія з прав людини – консультативний орган співдружності, уповноважений спостерігати за виконанням зобов'язань з прав людини, прийнятих країнами-членами у межах СНД. Постійним виконавчим і координаційним органом СНД є Координаційно-консультативний комітет, який складається з постійних повноважних представників (по 2 від кожної держави-члена) і координатора Комітету. Він розробляє і представляє пропозиції з питань співробітництва в політичній, економічній та інших галузях, сприяє реалізації економічної політики держав-членів, займається питаннями створення спільних ринків робочої сили, капіталів і цінних паперів. Для організаційно-технічного забезпечення роботи органів СНД утворено Виконавчий секретаріат. До його функцій входить також попередній аналіз питань, які пропонуються на розгляд глав держав, і правова експертиза документів, які готуються для основних органів СНД. Діяльність органів СНД фінансується державами-членами.

З моменту створення основні зусилля держав-членів були зосереджені на розвитку і поглибленні співробітництва у таких сферах, як зовнішня політика в галузі безпеки та оборони, економічна і фінансова політика, з метою вироблення спільних позицій і проведення спільної політики у цих сферах. У 1992 р. держави-члени СНД підписали в

Ташкенті Договір про колективну безпеку, а в 1993 р. – Угоду про колективні сили з підтримки миру. У 1993 р. держави-члени СНД підписали Угоду про створення економічного союзу, яка передбачає вільний рух товарів, послуг, капіталів і робочої сили, здійснення узгодженої політики у таких сферах, як грошово-кредитні відносини, бюджети, ціни і податки, валютні й митні питання. В Угоді також передбачається заохочення вільного підприємництва та інвестицій поряд з підтримкою виробничої кооперації і налагодженням прямих зв'язків між підприємствами й галузями, узгодження господарського законодавства. У 1994 р. глави держав підписали Договір про створення зони вільної торгівлі, який передбачає поетапне скорочення митних та інших зборів у рамках СНД і створення в подальшому Міждержавної економічної ради.

Держави-члени підписали меморандум про підтримку миру і співробітництва в СНД (відмова від будь-яких погроз, підривної діяльності й порушення кордонів, невтручання у внутрішні справи, заходи проти сепаратизму, націоналізму, шовінізму та фашизму) і відмову від вступу в пакти та блоки, направлені проти якоїсь держави-члена СНД. У соціально-гуманітарній сфері прийняті такі документи, як Конвенція про права та основні свободи людини, Конвенція про забезпечення прав осіб, які належать до національних менших. У галузі оборони укладено угоди з питань колективної безпеки країн СНД, про взаємодію щодо забезпечення протиповітряної оборони, охорони кордонів країн співдружності, у 2000 р. Рада глав держав СНД затвердила Програму Анти-терористичного центру СНД, який почав функціонувати у грудні того ж року.

СНД реальними справами підтверджує свою значущість і стійкість. Розроблена солідна нормативно-правова база і створені механізми співробітництва, склалась система спільних дій в економіці, гуманітарній сфері, зміцненні стабільності й безпеки. Прийняті важливі інтеграційні документи: Концепція подальшого розвитку співдружності і План основних заходів з її реалізації, Стратегія економічного розвитку СНД на період до 2020 р., Пріоритетні напрями співробітництва у сфері транспорту, Концепція співробітництва у сфері енергетики, Комплекс спільних заходів з підвищення продоволь-

чої безпеки. Вони визначили завдання на ключових напрямках співробітництва. Місцем перебування Координаційно-консультативного комітету та його Секретаріату є м. Мінськ. Робоча мова Ради глав держав і Ради глав урядів – російська.

Літ.: *Интеграционные процессы в странах СНГ: Тенденции, проблемы и перспективы* / под ред. Б. М. Смитенко. – М. : Финакадемия, 2008; *Никулин Н. Н.* Россия и СНГ в глобальной экономике / Н. Н. Никулин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004; *Моисеев Е. Г.* Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ / Е. Г. Моисеев. – М. : [б. и.], 1997.

Малик Я.Й.

СПИНОЗА БЕНЕДИКТ (БАРУХ) (1632-1677) – нідерландський філософ. Народився в Амстердамі у середній за достатком європейській сім'ї. Першу освіту здобув у духовному училищі, але висловлював невдоволення релігійними вченнями і був від них відлучений. Основні праці: “Основи філософії Декарта” (1663), “Богословсько-політичний трактат” (1670), “Етика” (1677), “Трактат про вдосконалення розуму” (1677), “Короткий трактат про Бога, людину та її щастя” (1677) та ін. Авторитетами у філософії для С. були Р.Декарт та Т.Гоббс. Він хоч і прийняв їхні концепції пояснення світу – раціоналістичний метод Р.Декарта, функціональне призначення релігії та суспільного договору Т.Гоббса, але створив власну концепцію. С. проголошує єдність Бога і природи, що знайшло відображення в єдиній вічній і безкінечній субстанції, яка має протяжність та мислення. Субстанція залишається незмінною, існує поза часом, хоча окремі речі плінні та мінливі. Зміни в природі є необхідними. Свобода ж є “усвідомленою необхідністю”. Природа пізнається розумом, вищим виміром якого є інтуїція. Істинне пізнання – це розумно – інтуїтивне, але без допомоги чуттів. Зазначені концептуальні підходи до пізнання покладені в основу етичних його поглядів. Етичні концепції ґрунтуються на розумінні природи (субстанції), а також її “модулів”, котрими є всі речі матеріального світу та всі душі. Душа і тіло людини є виявом однієї сутності, а різниця виникає тоді, коли ми їх сутність розглядаємо

з боку протяжності або мислення. Людина діє у своїй поведінковій діяльності не завжди за релігійними (божественними) наказами, а виходячи з позицій “добра”, керуючись внутрішніми прагненнями до самозбереження та власної вигоди. На шляху до досягнення цього виступають різноманітні афекти. Якщо людина потрапляє під їх вплив, то вона втрачає волю й перетворюється на раба. Моральність індивіда за вченням С. – це результат перемоги розуму над афектами, це діяльнісна сутність свободи людини. Свободу він виводить із пізнання необхідності, узгодженості розуму з необхідністю. Ідеалом свободи для С. є вивільнений від життєвих негараздів, суперечностей, конфліктів поміркований муж, головним змістом життя якого є “інтелектуальна любов до Бога”, тобто істинне пізнання всього сущого. У суспільно-політичних поглядах С. віддавав перевагу способу життя, – як писав Л.Фейєрбах в “Історії філософії”, – впорядкованому в державі, перед природним порядком, в якому люди знаходяться у ворожих відносинах, колишній індивід має стільки прав, скільки має влади та сили для здійснення та вияву...”. С. надавав та обстоював перевагу демократії над монархією, сувереном у державі завжди залишається народ, проте володарювати у ньому практично повинні освічені особи. “Простому народові, – писав С., – чужими є істина та властивість розмірковувати”. Демократія має впорядкувати норми життя, релігійні звичаї, проповідувати толерантність, усувати революційні зміни, а забезпечувати стійкий рівень соціальної злагоди шляхом продуманих реформаційних шляхів і перетворень, при цьому він спирався на мудрість і досвід народу.

Літ.: *Спиноза Б. Этика* / Б. Спиноза // Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. / Б. Спиноза. – М. : [б. и.], 1964. – Т. 2; *Спиноза Бенедикт.* Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье: богословско-политический трактат : филос. трактаты / Б. Спиноза. – М. : [б. и.], 2000. – 398 с.; *Соколов В. В.* Спиноза / В. В. Соколов. – М. : [б. и.], 1977; *Соколов В. В.* Философия Спинозы и современность / В. В. Соколов. – М. : [б. и.], 1964; *Андрущенко В. П.* Вступ до філософії. Великі філософи : навч. посіб. / В. П. Андрущенко. – Х. : [б. в.], 2005. – 502 с.

Надольний І.Ф.

СТАЛІН (ДЖУГАШВІЛІ) ЙОСИП ВІССАРІОНОВИЧ (21.12.1879, м. Горі

Тифліської губернії – 05.03.1953, м. Москва) – радянський політичний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1939), Герой Радянського Союзу (1945), Маршал СРСР, Генералісимус (1945).

Народився в небагатій родині чоботаря. Закінчив Горійське духовне училище. Навчався в Тифліській семінарії, звідки був виключений у 1899 р. за політичну діяльність. У цьому ж році вступив до грузинської соціал-демократичної організації “Месаме-дасі”. Вперше був заарештований у 1902 р., після чого неодноразово перебував під арештом та відбував покарання в тюрмах та на засланнях. Учасник першої руської революції 1905-1907 рр., входив до групи революціонерів, які займалися експропріацією коштів для справ революції. Був делегатом першої конференції РСДРП (грудень 1905 р.), з 1912 р. – член ЦК партії більшовиків.

Як теоретик та ідеолог партії проявив себе у 1913 р., написавши статтю “Марксизм та національне питання”, яка мала резонанс у революційних колах.

У цьому році був заарештований та відправлений до Туруханського краю (Сибір). Після подій лютого 1917 р. повернувся до Петрограда. Працював у редакції більшовицької газети “Правда” та ввійшов до складу Бюро ЦК більшовиків. У квітні на VII конференції більшовиків обраний членом ЦК партії, брав участь у підготовці та проведенні жовтневого повстання. Після захоплення влади більшовиками на II Всеросійському з’їзді Рад його було обрано наркомом (міністром) у справах національностей (1917-1922 рр.), а з 1919 р. ще займав посаду керівника Робітничо-селянської інспекції (РСІ). В роки громадянської війни був членом Революційно-військової ради Республіки, брав участь в обороні Петрограда та Царицина.

У 1922 р. виступив з проектом “автономізації” – вступу радянських республік до складу Російської Федерації на правах автономії, який не дістав підтримки з боку керівництва партії. У квітні 1922 р. – обраний Генеральним секретарем ЦК партії, займався організаційними питаннями та підбором кадрів.

Після смерті Леніна у 1924 р. починає шлях до отримання особистої влади в партії та державі. Спираючись на своїх прихильників у партії та державі, перемагає головного опонента в боротьбі за владу Л.Троцького, активно проводить політику згортання НЕПу

та бере курс на проведення індустріалізації і насильницької колективізації. Як наслідок, СРСР перетворюється на індустріально-аграрну країну шляхом знищення селянства та масового голоду в різних регіонах країни. Найбільше від голоду постраждали українські селяни. Людські втрати становили кілька мільйонів осіб. Одночасно в 30-ті рр. С. розпочав терор у партії та державі з метою встановлення особистої диктатури. Мільйони радянських людей були звинувачені в антипартійній та антидержавній діяльності, знищені фізично або репресовані.

У роки Другої світової війни С. очолював Державний комітет оборони, який координував усю діяльність державних установ, спрямовану на захист країни проти фашистської Німеччини, з якою Радянський Союз тісно співпрацював у 30-ті рр.

На XVII з’їзді КПРС (26 січня 1934 р.) С. засудив націоналістичний ухил М.Скрипника, стверджуючи, що небезпечнішим для СРСР є місцевий, а не “великоросійський націоналізм”. Сталінський терор першої половини 30-х рр. перейшов у “єжовщину”, коли було винищено понад третину кадрів КП(б)У разом з її верхівкою. У міжнародній політиці С. використовував Комінтерн в інтересах СРСР, а також з метою контролю над комуністичними партіями та ліквідації національних антибільшовицьких прагнень у них. Наприкінці 30-х рр. стало зрозуміло, що сталінський соціалізм – це побудований на визиску безправного робітництва і селянства державний капіталізм, економіка якого завдяки знеособленню централізованого управління й відсутності приватної ініціативи перебувала в хронічній руїні, а у зовнішній і внутрішній політиці С. почав повторювати політику російських царів. Зокрема, у зовнішній політиці він повернувся до традиційного засобу російського самодержавства, яке намагалося приховати внутрішні труднощі за рахунок зовнішньої експансії. Після війни С. стимулював посилення великодержавного націоналізму російського народу, який присвоїв собі месіаністську роль “визволителя” і “старшого брата” інших народів. Супроти деяких малих народів СРСР С. з метою помсти за поразки першого періоду війни застосував політику національної дискримінації і геноциду, включно до виселення з їх територій (німці Поволжя, кримські татари, чеченці, інгуші, калмики).

Як глава уряду брав участь у Тегеранській (1943), Ялтинській (1945), Потсдамській (1945) конференціях основних країн антигітлерівської коаліції СРСР, США, Великобританії. У 1946 р. С. очолює уряд країни, який займався питаннями відновлення народного господарства країни. Одночасно він ініціює нову хвилю репресій у країні (“справа авіаторів”, “ленінградська справа”, справа лікарів”), спрямованих на повернення радянського суспільства в довоєнні роки та зміцнення особистої влади вождя. Здійснити новий акт масових репресій завадила смерть С. у 1953 р. На XX з’їзді КПРС у 1956 р. був засуджений культ С. та дана оцінка тоталітарному режиму, який існував у країні протягом багатьох років, а в 1961 р. труна з тілом вождя була винесена з Мавзолею та перехована у Кремлівській стіні.

Літ.: *Большой энциклопедический словарь* / под ред. А. М. Прохорова. – 2-е изд. – М. : Норинт, 2004; *Всемирный биографический энциклопедический словарь*. – М. : Большая Рос. энцикл., 1998; *Политические деятели России 1917 г. : биограф. слов. / под ред. С. О. Шмидта*. – М. : Большая Рос. энцикл., 1997.

Вировий С.І.

СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ. Починаючи з античності взаємовідносини держави і суспільства стоять у центрі загальної уваги, що стало причиною багатьох соціальних конфліктів і потрясінь. Але сьогодні, коли необхідність установаження ефективних принципів взаємодії зазначених сфер є фундаментальним викликом часу, актуальність подібних досліджень підвищується. Взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства є найбільш серйозним чинником розвитку соціального організму в цілому. Розуміння комплексу відносин цих контрагентів передбачає виявлення можливостей трансформації суспільної системи, її здатності до саморозвитку. Таким чином, питання, пов’язані зі встановленням балансу між інтересами громадян і держави, протягом всього періоду існування людства становлять великий науковий і практичний інтерес. Сьогодні не є винятком. На сучасному етапі суспільного розвитку особливого значення набуває проблема взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади України.

Аналізуючи генезу взаємодії громадськості і держави, М.А.Мунтян зазначає, що поступово розрізнення держави і громадянського суспільства пронизується аргументами щодо вдосконалення суспільного устрою, покликаного забезпечити соціальну рівність, громадянські свободи і обмежений конституцією уряд. Набувши таким чином революційного змісту, тема “Громадянське суспільство проти держави” отримала висвітлення в працях Т.Пейна, Т.Ходжскіна, Ж.Е.Сієйеса і в програмному документі Великої французької революції “Декларації прав людини і громадянина”. Згідно з Т.Пейном самокероване суспільство вимагає лише мінімуму політичних механізмів. Громадянське суспільство протистоїть державі, яка для нього є необхідним злом, і чим його менше, тим краще для суспільства. Влада держави, за Пейном, повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства, оскільки кожному індивіду за своєю природою притаманна пристрась до суспільства. І чим досконаліше громадянське суспільство, тим більше воно регулює власні справи і тим менше воно потребує допомоги держави. Логіка міркувань у такому напрямі привела до появи концепції вільної конкуренції, “держави – нічного сторожа”, послідовного індивідуалізму, негативної свободи і т.ін. Панівні позиції в новій традиції зайняла ліберально-демократична школа, представлена А. де Токвілем, Дж.С.Міллем, Дж.Дьюї та іншими мислителями. Для них та їхніх послідовників були характерні пошуки шляхів досягнення оптимальної рівноваги між громадянським суспільством і державою. Всі вони виходили з визнання того, що поділ між цими двома сферами є постійною характеристикою по-справжньому демократичної соціальної і політичної системи, в якій продуктивна власність, статус і прерогативи приймати рішення не підвладні приватній сфері. Крім того, окрему групу, на думку вченого, становили мислителі, які розглядали дуже велику свободу громадянського суспільства як чинник послаблення суспільства та інтенсифікації властивих йому конфліктів. Тема “держави проти громадянського суспільства” властива і роботам І.Бентама, Ж.-Ш.-Л.Сімонді та інших, а завершеної форми набула у Г.Гегеля. Саме йому належить головна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у його взаємозв’язку з держа-

вою. На основі систематизації всієї спадщини французької, англійської і німецької суспільно-політичної думки Гегель доходить висновку, що громадянське суспільство являє собою особливу стадію в процесі тривалої і складної історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу, в русі соціуму від сім'ї до держави. Громадянське суспільство і держава є самостійними, але взаємодіючими інститутами. Разом із сім'єю громадянське суспільство становить базис держави. У державі представлена загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера особливих, приватних інтересів окремих індивідів.

Ураховуючи, що взаємодія являє собою процес взаємовпливу елементів один на одного і є універсальною формою руху і розвитку, слід зазначити, що спрямованість на розбудову вільного, демократичного суспільства, в центрі якого перебуває людина з її потребами та інтересами, має передбачати особливу увагу до розвитку цього процесу у взаємовідносинах між державною владою і громадянським суспільством, оскільки тільки громадянське суспільство може виступати як справжнє і актуальне джерело формування цілей державного управління. З позицій системного підходу надійність і тіснота взаємодії державної влади і громадянського суспільства відображають зворотні зв'язки, що показують якість і зміст їх інформаційного взаємообміну і орієнтують на досягнення соціальної ефективності державного управління, оскільки дають змогу своєчасно виявляти і визначати потреби і вимоги суспільства, проблеми, які виникають, формулювати політику щодо їх вирішення, а в разі потреби коригувати державну політику.

Науковці обмежуються лише характеристикою концептуальних підходів та форм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави. Так, зокрема, І.Л.Честнов та Ю.Н.Волков розрізняють два підходи до такої взаємодії. Відповідно до першого підходу громадянське суспільство генетично і функціонально передує державі. Суспільство, згідно з їхньою точкою зору, обумовлює відповідну політико-правову форму своєї організації. Тому державна влада, будучи об'єктом впливу з боку політично активної громадськості, реалізує (втілюючи у форму закону та індивідуально-правових актів) її ініціативи. Але така картина – продукт “чи-

стої” теорії, що перебуває у сфері ідеально-належного. Більш реалістичним є другий підхід щодо взаємодії громадянського суспільства і держави. У цьому разі правова держава не “визріває” з надр громадянського суспільства, а проголошується “існуючим” (наприклад шляхом закріплення у конституції через популярність у громадській думці західної моделі суспільного розвитку) і сама ініціює оформлення громадянського суспільства. За будь-якого варіанта – органічного “визрівання” інститутів громадянського суспільства або їх оформлення “згори” – очевидна активна роль держави (названої, як правило, правовою) у впливі на суспільство, в політичному і законодавчому забезпеченні реформування і функціонування суспільства (названого, як правило, громадянським). Перетворити суспільство в дійсно громадянське вона не в змозі, але створити передумови для цього (передусім за допомогою законодавчої політики) спроможна.

У свою чергу, відомий правник О.Ф.Скаун зазначає, що на сучасному етапі сформувалися три підходи до співвідношення громадянського суспільства і держави:

- 1) держава і громадянське суспільство – суміжні соціальні системи;
- 2) держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, первинною (провідною) є держава, що контролює громадянське суспільство;
- 3) держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, держава відіграє службову (підпорядковану) роль щодо громадянського суспільства.

Однак важливо пам'ятати, що основним інноватором у сучасному суспільстві все ж виступає держава. Цей інститут має одну з найважливіших переваг порівняно з іншими соціальними інститутами, а саме генерує навколо себе владно-розпорядчий простір. Тим самим, по-перше, забезпечується беззаперечне дотримання його волі та інтересів з боку інших інститутів, які змушені поступитися певною мірою власними інтересами і цілями, по-друге, за державою закріплюється виключне нормативно-розпорядче право. Формуючи формальні інститути соціально-ринкового порядку, держава виступає як інституційний інноватор, створюючи необхідні механізми прийняття політичного рішення, механізм насильства для його проведення та контролю за його виконанням.

Незважаючи на певну державну монополію на насильство, цей інститут реалізує частину своїх функцій за допомогою особливих груп – партій та громадських об'єднань. Таким чином, держава здатна делегувати частину своїх функцій інституційного інноватора цим громадським утворенням. Але ступінь готовності останніх взяти на себе цю функцію також детермінований наявністю у них виборчого інтересу. У цьому разі партії, громадські і підприємницькі об'єднання виступають як самостійні агенти.

Літ.: *Балдицына Е. И.* Государство и общество: грани взаимодействия / Е. И. Балдицына // В мире научных открытий. – 2010. – № 1 (07). – Ч. 1. – С. 63-68; *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – С. 227-292; *Мунтян М. А.* Гражданское общество в истории философской и политической мысли / М. А. Мунтян. – М.: [б. и.], 2007. – 12 с.; *Скакун О. Ф.* Теория держави і права: підручник / О. Ф. Скакун: пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.; *Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: монографія.* – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.; *Хоконов А. А.* Правовое государство и гражданское общество: некоторые аспекты взаимодействия / А. А. Хоконов // Вестн. Воен. ун-та. – 2009. – № 3 (19). – С. 87-90; *Честнов И. Л.* Правовые основы взаимосвязи гражданского общества и государства / И. Л. Честнов, Ю. Н. Волков // Гражданское общество: истоки и перспективы. – СПб.: [б. и.], 2000.

Михненко А. М., Месюк М. П.

СТАНОВЛЕННЯ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Життєдіяльність громадянського суспільства визначається наявністю його структурних елементів, зокрема громадських організацій, та їх впливом на суспільну свідомість, культуру і поведінку громадян. Важливу роль у процесі формування громадянської активності населення відіграють громадські організації, об'єднання і рухи, що становлять “третій сектор” суспільства. Сфера діяльності неурядових організацій (НУО) охоплює практично всі сфери життя людини – економіку, політику, науку, культуру, освіту. Розгалужена мережа молодіжних, професійних, дитячих, жіночих, релігійних елітарних організацій, “мозкових центрів” створюють основу громадянського суспільства, стабілізують демократичні процеси, що відбуваються в ньому. Значення громадських організацій у суспільно-політичному житті України досить супе-

речливе. З одного боку, широким колом фахівців їх роль визнана вельми важливою у формуванні сучасного громадянського суспільства в Україні, становленні демократії, захисті прав і свобод громадян. Громадські організації як структурний елемент громадянського суспільства тісно пов'язані з політичною системою суспільства, нею і взаємообумовлені. Адже політична система відображає інтереси різних суспільних верств, які безпосередньо або через громадські організації і рухи взаємодіють із державою. З другого боку, сприйняття їх діяльності пересічними громадянами, як і взаємодія між державним і громадським секторами суспільства, залишає бажати кращого. У зв'язку з цим постає питання про доречність та припустиму межу залученості неурядових організацій до політичних процесів, визначення пріоритетів розвитку НУО в суспільно-політичній сфері.

Громадські організації – це джерела інформації про актуальні суспільні проблеми. НУО можуть правильно визначити пріоритети в тій чи іншій соціальній роботі, а отже, застерегти державні структури від недоцільних та неефективних дій. На рівні локальних громад НУО об'єднують людей з різним світоглядом для досягнення спільних життєво важливих цілей. І чим більше людей залучено до робіт у громадському секторі, тим менша соціальна напруженість у суспільстві. Люди, які реалізуються таким чином, по-перше, відчують свою значущість і корисність для суспільства, по-друге, більш схильні до партнерства і менш конфліктні. Найбільш активні члени суспільства прагнуть зробити свій внесок у вирішення проблем, які стоять перед ними, виконуючи не лише прямі обов'язки, покладені на них державою, а й роблячи що-небудь “понад обов'язків”, свідомо і добровільно. У низці випадків НУО діють більш успішно та раціонально, ніж державні соціальні установи. У багатьох західних країнах уряди довіряють громадським організаціям керувати деякими напрямками в соціальній сфері і вважають більш доцільним передачу фінансових коштів надійним неурядовим організаціям, ніж створення спеціалізованих державних структур.

З погляду участі громадян у різних видах громадянських дій українське громадянське суспільство має значний розрив між формальною та неформальною участю. З одно-

го боку, значна кількість українців бере участь у демонстраціях, страйках та інших формах неполітичної громадянської дії. Опитування, проведені в 2005 р., свідчать, що в роки, пов'язані з виборчими подіями, кількість громадян, що беруть участь у таких заходах, зросла до 30%. Також були загальноприйнятими такі форми, як участь у справах громади, неформальне волонтерство та благодійність. З другого боку, рейтинги неформальної участі не відображені у рейтингах членства в ОГС. Дослідження показали, що членство в ОГС перебувало на рівні 12-15%, де найбільший відсоток участі належав профспілкам (19,6%), політичним угрупованням (8,9%), спортивним та молодіжним асоціаціям. Членство у НУО перебувало на рівні 6,2%.

У свою чергу, порівняльний аналіз результатів дослідження стану розвитку НУО України за 2002-2009 рр., проведений Творчим центром ТЦК у межах проекту "Об'єднуємося заради реформ (UNITER)", дає підстави зробити висновки про динаміку розвитку неурядових організацій упродовж останніх восьми років. Щодо переважної більшості показників різниці між 2007 та 2009 р. не спостерігається, у багатьох випадках ситуація є стабільною протягом усіх восьми років спостереження. Прослідковується динаміка щодо збільшення кількості НУО, які надають тренерські та консультаційні послуги. У 2003 р. цей вид послуг надавали лише 41% опитаних НУО, тоді як у 2009 р. 47% опитаних організацій вказали, що надають тренерські та консультативні послуги. Спостерігається зменшення кількості організацій, що надають правову допомогу. Це можна пояснити підвищенням загального рівня правової освіти населення. Міністерство юстиції України у 2008 р., забезпечуючи права громадян на свободу об'єднання, легалізувало 237 громадських організацій (у 2007 р. – 277), а також зареєструвало (взяло до відома) зміни, внесені до статутних документів 322 громадських формувань (2007 р. – 336), зареєструвало символіку 28 громадських формувань (2007 р. – 37), 10 постійно діючих третейських судів (2007 р. – 18), 52 благодійні організації (2007 р. – 82), 20 політичних партій (2007 р. – 4). Територіальні органи юстиції за 2008 р. легалізували понад 2,5 тис. місцевих об'єднань громадян (відповідно у 2007 р. – близь-

ко 2,5 тис.), понад 1000 (2007 р. – понад 900) осередків всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, зареєстрували понад 700 місцевих благодійних організацій (2007 р. – близько 700), близько 5 тис. (відповідно у 2007 р. – близько 2,3 тис.) структурних утворень політичних партій та легалізували шляхом письмового повідомлення про утворення 13 тис. (2007 р. – понад 4,5 тис.) первинних осередків політичних партій.

Натомість у 2009 р. було легалізовано 246 громадських організацій, а також зареєстровано (взято до відома) зміни і доповнення, внесені до статутних документів 275 громадських формувань, Міністерство юстиції України зареєструвало символіку 43 громадських формувань, 5 постійно діючих третейських судів, 42 благодійні організації, 12 політичних партій. Територіальні органи юстиції у 2009 р. легалізували близько 3 тис. місцевих об'єднань громадян, близько 1,4 тис. місцевих осередків всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, зареєстрували понад 650 місцевих благодійних організацій, близько 4 тис. структурних утворень політичних партій та легалізували шляхом письмового повідомлення про утворення понад 18 тис. первинних осередків політичних партій.

Загалом органами юстиції в Україні впродовж 2009 р. легалізовано/зареєстровано близько 4 тис. громадських формувань. З них 81,5% становлять місцеві, всеукраїнські та міжнародні громадські організації, 0,3% – політичні партії, 17,7% – місцеві, всеукраїнські та міжнародні благодійні організації. Найбільш активно у 2009 р. створювались: фізкультурно-спортивні (24%), професійного спрямування (17%), правозахисні (12%), молодіжні (10%), ветеранів та інвалідів (9%) та культурно-просвітницькі організації (6%).

У 2010 р. виявлена динаміка щодо зменшення кількості організацій, які надають тренерські та консультаційні послуги. У 2003 р. цей вид послуг надавали лише 41% опитаних НУО, у 2009 р. – 47%, тоді як у 2010 р. – 37%. Також прослідковується зменшення кількості НУО, які здійснюють захист інтересів та їх лобювання (37% респондентів у 2010 р., 41% – у 2009 р.) та займаються освітньою діяльністю (29% опитаних НУО у 2010 р., 33% респондентів у 2009 р.). У 2010 р. зменшилася кількість організацій,

які працюють над розвитком сектору НУО (13% респондентів у 2010 р., 18% респондентів у 2009 р., 17% у 2003 р.) та в секторі громадянської освіти (27% респондентів у 2010 р., 32% у 2009-2007 рр., 27% у 2003 р.). Слід вказати, що у 2010 р. знову зросла кількість НУО, які працюють у секторі “діти та молодь” (44% у 2010 р., 40% у 2009 р., 45% у 2007-2006 рр., 44% у 2005-2004 рр. та 45% у 2003 р.). Протягом 2002-2010 рр. спостерігається тенденція до збільшення кількості організацій, які мають власний веб-сайт (33% респондентів у 2010-2009 рр., 32% опитаних НУО у 2007 р., 25% у 2006 р., 22% у 2005-2004 рр., 23% у 2003 р. та 12% у 2002 р.). Станом на 1 січня 2011 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 3213 громадських об’єднання, 185 політичних партій, 1094 благодійні організації. Однак висока ефективність їх діяльності не підлягає сумніву. В державі практично відсутній громадський контроль та громадська експертиза у сфері соціального реформування. Житлово-комунальне господарство, охорона здоров’я, освіта – це те, що стосується кожного, тому суспільство має стати безпосереднім ініціатором змін у цих галузях. Проте сьогодні йому не залишається нічого іншого, як реагувати протестами на соціально непрозорі та економічно безпідставні рішення, прийняті державною бюрократією. Один з непрямих наслідків цього – підтримка неурядових громадських організацій майже виключно західними фондами, і отже, поширення в Україні запозичених уявлень про “справжню демократію”, які часто не приживаються або мутують на українському ґрунті. Поряд з тим, що загальноприйнятими явищами стали проплачені мітинги, політичні акції та інші прояви “покупної” демократії, сьогодні практично не сформовані механізми контролю влади з боку суспільства, однобічною є комунікація в системі “суспільство-держава”, більшість громадських ініціатив залишається на узбіччі державного життя. Громадянське суспільство досі не стало активним суб’єктом політики держави. Іншими словами, в Україні поки що не вистачає ресурсів для пошуку власного шляху консолідації суспільства. Як наслідок у суспільстві досить низький рівень довіри населення до громадських об’єднань.

Літ.: *Атлас гражданских инициатив в Украине*. – Режим доступа : www.batory.org.pl/doc/ahalar

17022009.pdf; *Здіорук О. І.* Пріоритети розвитку громадянського суспільства в Україні / *О. І. Здіорук* // Стратег. пріоритети. – № 1 2(14-15), 2010 р. – С. 66-69; *Інформаційно-аналітична довідка про результати діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об’єднань громадян, інших громадських формувань впродовж 2008 року у порівнянні з 2007 роком*. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/20119>; *Інформаційно-аналітична довідка про результати діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об’єднань громадян, інших громадських формувань впродовж 2009 року у порівнянні з 2008 роком*. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/29689>; *Пожидаєв С. О.* Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності / *С. О. Пожидаєв* // Стратег. пріоритети. – 2007. – № 4(5). – С. 19-26; *Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2009 роки : Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота*. – К. : ТОВ “Видавн. Дім “КуПол”, 2010. – 112 с.; *Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2010 роки : Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота*. – К. : ТОВ “Видавн. Дім “КуПол”, 2010. – 118 с.

Михненко А.М., Месюк М.П.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА (АБО ФЕОДАЛЬНА ІЗ СТАНОВИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ) МОНАРХІЯ – одна з відомих феодалізму форм держави, що складалася в умовах політичної централізації. Історично першою в розвитку монархічної форми державного правління була ранньофеодальна монархія, за нею йшла **С.-п.м.**, яка потім перетворилася на монархію абсолютну. Станове представництво і тим самим **С.-п.м.** складаються в процесі боротьби за об’єднання держав проти феодальної роздробленості. Політична еволюція держави на цьому етапі особливо виразно порівняно з попереднім періодом виявляє своєрідні соціальні структури феодального суспільства, які відрізняються поєднанням не тільки класових, а й станових відмінностей. Становим представництвом є принцип організації представницької влади, відповідно до якого депутати представницьких установ репрезентують не все населення країни або її окремі територіальні частини, а закриті соціальні групи – стани, від яких ці депутати безпосередньо обираються (або призначаються). Передумови для виникнення **С.-п.м.** як централізованої форми держави (порівняно з державами періоду феодальної роздробленості)

створювалися в процесі розвитку міст, становлення внутрішнього ринку, загострення класової боротьби у зв'язку з посиленням феодальної експлуатації селянства. Головною опорою **С.-п.м.** були нижні і середні верстви феодального класу, що потребували сильного централізованого апарату для зміцнення своєї влади над селянством. **С.-п.м.** підтримували городяни, які прагнули до ліквідації феодальної роздробленості і забезпечення безпеки торговельних шляхів, – умов, необхідних для розвитку внутрішнього ринку.

С.-п.м. називається централізована феодальна монархія, в якій відносно сильний монарх, здійснюючи свою владу, вимушений залучати для вирішення найважливіших питань як дорадчий орган збори представників панівних станів.

Станове представництво було історично першою системою представництва (у Західній Європі перші **С.-п.м.** з'явилися ще в XII ст.) і проіснувало в багатьох державах Європи аж до початку XX ст., коли остаточно поступилося місцем національному представництву.

С.-п.м. була звичайною формою феодальної держави в більшості країн Європи в період розквіту феодалізму (у Англії, в Іспанії в XIII-XV ст., Франції XIV-XV ст., в Угорщині, Чехії в XIV-XVII ст., у Польщі XV-XVII ст., у Данії в XIV-XVII ст., у централізованій Російській державі в XVI-XVII ст.).

Із створенням єдиної Росії був здійснений перехід до **С.-п.м.** (у XVI-XVII ст. цар правив з аристократичною Боярською думою і становим представництвом – Земським собором). Разом із зрушеннями соціально-економічного характеру соціальна перебудова в суспільстві значною мірою була пов'язана з роллю в ній держави. Еволюція класів і станів несе на собі відбиток державного впливу.

Оформлення і розвиток державного апарату привели до активного заповнення його представниками панівного класу, особливо у вищих ланках фінансового і судового відомств. Крім того, нові риси виявив союз міського стану і королівської влади, що призводить до утворення чиновного дворянства (дворянства мантії), вихідців з городян, – обставина, яка мала однаково важливе значення для еволюції як дворянства, так і міського стану. Залучення дворянства разом з міським станом до державного управління не призвело до істотного послаблення прав дворянства, а також до зближення цих суспільних сил.

Держава стала також істотним чинником процесу станового визначення класу селянства, підтримуючи через парламент його спроби поліпшити свій економічний і юридичний стан, оскільки це зміцнювало її вплив на селянство і послабляло сеньйорів. Включення селянства до орбіти судової, фінансової і військової політики було для монархії однією з найістотніших проблем, розв'язаних нею саме в період XIV-XV ст. Істотним підсумком існування **С.-п.м.** стала політична активність станів і політизування свідомості широких народних мас, що знайшло відображення в діяльності станово-представницьких органів, а також у класовій і соціальній боротьбі того часу. Підвищення політичної активності і свідомості широких народних мас, що знайшло відображення в соціальних рухах і визвольній боротьбі, пояснюється процесом розвитку станів, який відбувався через ремісничі і міські корпорації в середовищі городян і сільські комуні та общини в середовищі селянства.

Покликаний до життя потребами незавершеного процесу централізації, станово-представницький режим з моменту виникнення сприяв зміцненню королівської влади і державності, в чому виявилось його прогресивне значення. Вигоди, які отримувала при цьому монархія, полягали у військовій, фінансовій, політичній допомозі, яку вона отримувала від станів, а також у коригуванні політики центральної влади.

Результатом цієї допомоги стало істотне зміцнення монархії, яке визначило на її користь в кінці XV ст. баланс взаємовідносин із станами, що призвело до згортання станово-представницької практики і встановлення абсолютизму.

Літ.: *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: Держава і право епохи станово-кастового суспільства : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан ; Запоріж. юрид. ін-т. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000; *Глиняний В. П.* Історія государства и права зарубежных стран : учеб. пособие / В. П. Глиняный. – Х. : Основа, 2007; *Загальна теорія держави і права* : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука. – К. : Альтернативи, 2008; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2006.

Лимар А.П.

СТАРОСТВО (польськ. starostwo, лит. seniūnija) – 1) адміністративно-територіаль-

на одиниця в державних володіннях Великого князівства Литовського, Речі Посполитої XIV-XVIII ст. **С.** – це королівський або великокнязівський маєток, до складу якого входили кілька міст, містечок, сіл і який передавався у користування феодалові-старості на умовах звітності про отримані прибутки або ж на правах оренди з чітко фіксованою щорічною платнею. З 1562 р. старости були зобов'язані вносити до державної скарбниці т. зв. кварту – четверту частину свого прибутку на утримання війська. На українських територіях, що входили до складу Литовської держави (Волинське князівство), **С.** протягом XV – першої половини XVI ст. мали характер давньоруських намісництв і тиунств. Після ліквідації в результаті адміністративно-політичної реформи 1565-1566 рр. удільних князівств територія країни була поділена на **С.** і з'явилась місцева адміністрація – старости, призначені великим князем чи Пани-Радою. Старостам належали адміністративні, судові та військові повноваження. У великих містах призначались воєводи, в менших – державці (малі урядовці). Вони відповідали за збір податків, виконували поліцейські та судові функції, організували військовий захист, управляли господарством. Місцева адміністрація характеризувалась чисельністю та розгалуженістю. Отримання містами Магдебурзького права, проведення земельної реформи (“волочної поміри”), вдосконалення судової системи стимулювало появу нових категорій місцевих урядовців: возних (судових урядовців), хорунжих (голів шляхетського ополчення воєводств), городничих (комендантів великих фортець), вїтїв (керівників міського самоврядування), лавників та радців (членів міських магістратів), фахівців, які займались обмірюванням та виділенням землі. Напередодні Люблінської унії українські (руські) землі Литви наблизились за своїм устроєм до європейської традиції, суттєво відрізняючись від Московської Русі;

2) повітове управління, що здійснювало адміністративну владу на західноукраїнських землях, які наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Австро-Угорської імперії та в Польщі 1920-1939 рр. Управлінський апарат тогочасних **С.** являв собою систему відділів, а саме: відділи безпеки, адміністративно-каральні відділи, соціального забезпечення, охорони здоров'я, сільського господарства;

3) територія самоуправління савивальдибе (лит. savivaldybė), яку утворює група старост у Литовській Республіці. Очолює **С.** виборний староста – сянюнас.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / НАН України, Ін-т укр. археол. та ін. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 5; *Грушевський М.* Барське староство. Істор. нариси (XV-XVIII ст.) / М. Грушевський. – Львів : [б. в.], 1996; *Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри.* – К. : Видавн. центр “Академія”, 2001; *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa Ruskiego i Betzkiego w XV w. / P. Dąbkowski. – Lwów : [б. в.], 1939.

Пантелейчук І.В., Задорожний С.А.

СТАРШИНСЬКА РАДА – один з органів центральної влади в гетьманській Україні 1648-1781 рр., що діяв поряд з владою гетьмана та Генеральної Військової Ради. Хоч **С.р.** і була представницьким органом, але представляла не весь народ, а тільки окремі його верстви. Існувало чотири види **С.р.**: а) рада гетьмана з колегією генеральної старшини; б) збори генеральної старшини; в) збори генеральної старшини з участю полковників; г) з'їзди старшин, у яких брали участь усі козаки, крім рядових.

Зовнішні події не дали можливості розгорнутися **С.р.** до українського парламенту, хоча вже й намітилася система двопалатного парламенту, де вищою палатою були збори генеральної старшини, а нижчою – з'їзди всіх старшин. Збори колегії генеральної старшини мали постійний характер і відбувалися щодня; з'їзди старшин – на Різдва та на Великдень – найбільші релігійні свята. Компетенція **С.р.** була дуже широкою, вони конкурували з владою гетьмана та Генеральної ради. Старшинські ради розглядали майже всі питання внутрішньої та зовнішньої політики. Вони розпоряджались фінансами, розглядали судові справи, управляли державою за відсутності гетьмана.

У 1720 р. було створено Генеральну військову канцелярію, яку очолював генеральний писар. Вона поділялася на дві частини: колегіальну і розпорядчу (присутствіє). До розпорядчої частини входили порівну російські і українські чиновники. Як вища палата генеральної старшини її колегія була постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину або обирали збори **С.р.**, або призначав гетьман. До вищої генеральної стар-

шини належали обозний, суддя, підскарбій та писар. На перше місце після гетьмана у другій половині XVII ст. виходить генеральний обозний. Він був заступником гетьмана, в його відсутність завідував артилерією. Генеральні обозні командували військом у походах, часто призначалися послами до інших країн. Далі йшли генеральні судді, які керували судом і виконували різні доручення гетьмана. Третє місце належало генеральному підскарбієві, який контролював фінанси. На четверте місце перемістився генеральний писар, який відав Генеральною військовою канцелярією та архівом, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

До нижчої генеральної старшини належали: два генеральних осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. Генеральні осавули виконували різні доручення гетьмана, вели судові розслідування і займалися справами дипломатичного характеру. Іноді вони були наказними гетьманами у походах, у яких брав участь сам гетьман. Генеральний хорунжий був охоронцем загальновійськової короги (стяга), а генеральний бунчужний – охоронцем гетьманського бунчука. **С.р.** попередньо розглядала проекти законів та міждержавних угод, які згодом виносилися на затвердження ради старшин та загальновійськової ради. Рада генеральної старшини проводила переговори з іноземними посольствами та направляла власні, особливо в тих випадках, коли це вимагало дотримання секретності. Рада генеральної старшини мала повноваження генерального штабу. Вона розробляла і затверджувала плани військових операцій, вирішувала питання мобілізації і демобілізації козаків, передислокації полків, фінансування і матеріального забезпечення війська, будівництва військових укріплень. Специфікою компетенції ради генеральної старшини було те, що на неї покладалося прийняття термінових і таємних постанов. Рада генеральної старшини вирішувала поточні адміністративно-господарські справи, здійснювала управління та контроль за діяльністю полкових і сотенних урядів, організовувала і контролювала збирання податків і мита. Коломацька рада надала раді генеральної старшини право вирішувати питання фінансів і податків. За ст. 6 Глухівської угоди та ст. 4 Коломацької угоди рада генеральної старшини мала пра-

во розпоряджатися маєтностями та пропонувати цареві кандидатів на удостоєння дворянства.

Рада генеральної старшини підпорядковувалася гетьманові. Користуючись цим, гетьмани нерідко брали на себе повноваження ради, у результаті чого на кінець XVII ст. вона перетворилася на дорадчий орган. За козацьким правом, раді генеральної старшини належали дещо вужчі повноваження порівняно з радою старшин. Рада старшин мала право затверджувати або скасовувати постанови ради генеральної старшини. Фактично ж поділ влади між радою генеральної старшини і радою старшин значною мірою залежав від гетьмана. Залежно від обставин гетьмани віддавали перевагу у вирішенні найважливіших справ як раді генеральної старшини, так і раді старшин. Упродовж другої половини XVII ст. раді генеральної старшини вдалося помітно розширити свою компетенцію. Вона тимчасово брала на себе повноваження гетьмана в період міжгетьманування. Так, з березня по червень 1672 р. верховне управління Україною здійснювала рада, до складу якої входили генеральний обозний П.Забіла і генеральні судді І.Самойлович та І.Домонтович. Саме вони вели листування з царським урядом, підписували універсали, скликали загальновійськову раду та раду старшин. Під час виборів 1672 і 1687 р. рада генеральної старшини висувала кандидатів на гетьманство та погоджувала їх із царським урядом. Спеціально підібраний склад ради давав можливість схвалювати запропоновані гетьманом постанови. Механізм прийняття рішень радою генеральної старшини залишався не врегульованим. І коли між гетьманом і генеральними старшинами не було єдності, ефективність роботи ради помітно знижувалась. Але вже впродовж другої половини XVII ст. вона частково втратила той демократичний характер, що передбачався звичаєм.

Літ.: *Музиченко П. П.* Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 4-те вид., стер. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003; *Журавель М. В.* Генеральна старшинська рада – вищий орган влади Гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. / М. В. Журавель // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 37.

Щур Н.О., Тараненко О.П.

СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і включення України до складу Московського царства. Під час переговорів між гетьманським урядом та Москвою українська сторона постійно добивалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорозького Війська, української шляхти, православного духовенства та міст. У відповідь царські послі запевняли гетьмана Б.Хмельницького та старшину, що всі права та порядки, які існували в Україні, будуть збережені. Однак уже в процесі безпосередньої підготовки та Переяславської ради виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, московський посол, боярин В.Бутурлін відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у тому числі і від складання присяги від імені царя, а також від гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий перебіг подій стурбував Б.Хмельницького та старшину, які вирішили добитися письмового підтвердження своїх прав. З цієї метою було розроблено вимоги до царя, що склалися з 23 пунктів, або статей. Ці так звані “Просительні статті” гетьман доручив відвезти до Москви посольству, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорозького С. Богданович-Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря. У документі йшлося про підтвердження прав, привілеїв та вольностей Війська Запорозького та української шляхти (ст. 1, 3, 7, 13), укладення 60-тисячного козацького люстру (ст. 2), платню старшині, про кошти на утримання козацького війська (ст. 8-12, 21), збереження місцевої адміністрації та збирання нею податків (ст. 4, 15), надання гетьманові у рангове володіння Чигиринського староства (ст. 5), право Війська Запорозького обирати гетьмана (ст. 6), право зносин гетьмана з іноземними державами (ст. 14), невтручання московських чиновників у справи України (ст. 16), підтвердження козацьких та шляхетських привілеїв (ст. 17), збереження прав київського митрополита (ст. 18), надіслання царського війська проти військ Речі Посполитої під Смоленськ (ст. 19), утримання військових залог на кордонах України і Польщі (ст. 20), оборону України від нападів татар (ст. 22), утримання козацької залози у фортеці Кодак (ст. 23).

Посольство вирушило до Москви наприкінці лютого 1654 р. і відразу ж після приїзду розпочалися інтенсивні переговори, які тривали 6 днів. В результаті проект був значною мірою змінений і скорочений до 11 пунктів. 21 березня 1654 р. вони були представлені на розгляд царя та Боярської думи і схвалені ними. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документів і увійшов до історії під назвою “Березневі статті”, передбачалось: 1) збирання податків на користь царської скарбниці доручалось вести українським урядникам; 2) встановлювалась платня військовому писарю та підпискам (1000 польських злотих), військовим суддям (300 польських злотих), судовим писарям (100 польських злотих), полковим писарям і хорунжим (50 польських злотих), сотенним хорунжим (30 польських злотих) та гетьманському бунчужному (50 злотих); 3) козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, всім полковникам і військовим та полковим осавулам надавались у володіння млини; 4) встановлювалась платня генеральному обозному (400 злотих) та генеральному хорунжому (50 злотих); 5) заборонялись зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем; 6) підтверджувалося право київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли; 7) московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею весною 1654 р.; 8) передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою; 9) гетьманський уряд просив встановити платню полковникам (100 ефімків-талерів), полковим осавулам (200 польських злотих), військовим осавулам (300 польських злотих), сотникам (100 польських злотих) і кожному козакові (30 польських злотих), однак розгляд цього прохання було відкладено до перепису всіх прибутків, що мали надійти до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру в кількості 60 тис. козаків; 10) у разі татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії; 11) гетьманський уряд просив встановити утримання для козацької залози у фортеці Кодак (400 осіб) та для запорожців, виконання цього прохання також було відкладене до окремого рішення. Тут же містилась вимога до гетьмана: негайно приступити до укладення реєстру в кількості

60 тис. козаків і після завершення роботи надіслати його до Москви. Частина вимог гетьмана Б.Хмельницького і українського уряду була розглянута царським урядом окремо, і деякі з них були підтверджені царськими указами від 27 березня 1654 р. Згідно зі **С.Б.Х.** Україна зберігала значні права – мала власний адміністративно-територіальний устрій та управління, користувалася власним правом тощо. Однак відчутним було обмеження її політичного та економічного суверенітету: гетьманське управління було підпорядковане московському уряду, заборонялось підтримувати дипломатичні зносини із сусідніми державами – Річчю Посполитою та Туреччиною, всі витрати на утримання козацького війська лягали на гетьманську скарбницю, яка повністю контролювалася царськими чиновниками. **С.Б.Х.** були чинними лише протягом п'яти років. У 1659 р. між українським урядом і Москвою були укладені нові, так звані Переяславські статті, які ще більш обмежували суверенітет України. Оригінали **С.Б.Х.** до наших днів не збереглися. Відомими є тільки копії та чорновики, що зберігаються у фондах Посольського приказу Центрального державного архіву давніх актів у Москві.

Літ.: Підкова І. Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993; *Історія України* : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Шевчук В.* Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.

Шкуронат О.В.

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ СЕМЕНОВИЧ (19.01.1912, Тернопіль – 5.07.1986, Мюнхен (Німеччина)) – український політичний діяч, ідеолог українського націоналізму.

С. народився в сім'ї священика. Закінчив з відзнакою гімназію в Тернополі. З 1929 по 1934 р. вивчав право та філософію у Краківському та Львівському університетах. В молоді роки був членом нелегальної організації “Українська націоналістична молодь” та УВО, згодом ОУН. У 1930 р. С. став окружним провідником ОУН Тернопільщини. У 1931 р. – ідеологічний і вишкільний референт Проводу Юнацтва ОУН ЗУЗ, редактор підпільних видань. З 1 серпня 1932 по 14 червня 1934 р. – член Крайової езекутиви ОУН, ідеологічний референт. За націоналістичну діяль-

ність зазнав репресій з боку польської влади (арешти у 1930, 1932, 1933 р.). У 1934 р. С. засуджено до 5 років ув'язнення (звільнено у 1937 р. за загальною амністією). Після виходу з в'язниці виїхав за кордон. У січні 1938 р. за дорученням Є.Коновальця увійшов у комісію з підготовки Великого збору ОУН. У 1939 р. С. на Римському конгресі ОУН обрано членом Проводу українських націоналістів. Під час внутрішньої кризи в ОУН С. підтримав політичну лінію С.Бандери, був співініціатором створення у Кракові Революційного Проводу ОУН-Б. У квітні 1941 р. обрано заступником провідника ОУН-Б С.Бандери (ОУН-Р). Брав участь разом із С.Бандерою та іншими у формуванні похідних груп ОУН з метою організації українського самоврядування на окупованих німецькою армією українських землях. 30 червня 1941 р. С. за дорученням ОУН-Р скликає Національні збори у Львові, які 30 червня 1941 р. проголосили Акт відновлення Української держави. У цьому документі йшлося про створення на західноукраїнських землях української влади, підпорядкованої майбутньому національному урядові в Києві. Також у ньому містилося запевнення, що самостійна Українська держава буде тісно співпрацювати з Німеччиною. Крім того, оголошувався список Українського державного правління (уряду) на чолі з С.

За відмову німецького уряду відкликати Акт С. заарештували і відправили до концтабору Заксенхаузен, де він перебував до вересня 1944 р. Наприкінці 1944 р. залучений до діяльності Українського національного комітету в Берліні (створений для відстоювання українських інтересів перед німецькою владою), проте на початку 1945 р. відмовився від участі у ньому. У квітні 1945 р. втік з-під нагляду гестапо та перебрався в американську окупаційну зону. Весною 1945 р. С. разом з С.Бандерою, М.Лебедем, Д.Ребетом, С.Ленкавським, В.Охримовичем та іншими увійшов до складу Закордонного центру ОУН.

У 1945 р. крайовою конференцією ОУН-Б разом із С.Бандерою та Р.Шухевичем обраний членом бюро Проводу ОУН. Був одним з ініціаторів створення Закордонних частин ОУН, згодом призначений керівником сектору зовнішньої політики цієї організації. У 1946 р. очолив Антибільшовицький блок народів (АБН), президентом якого був до кінця життя. Після війни він розгорнув широку

діяльність за створення світового антикомуністичного блоку. З цією метою у 1957 р. заснував представництво АБН на Тайвані (діяло до 1971 р.), підписав угоду з Китайською антикомуністичною лігою. У 1967 р. виступив організатором Світової антикомуністичної ліги, у якій був постійним членом виконавчої ради. Входив до складу керівних органів інших міжнародних організацій, зокрема, Європейської ради за свободу. У 1968-1986 рр. – голова проводу ОУН-Р, яку очолював до кінця свого життя.

Помер С. в Мюнхені, де його поховано.

Основні ідеї С.:

– найвищою цінністю для українського націоналіста є ідея нації, інтерес нації. Безкомпромісна боротьба та жертвна праця для добра і величі рідного народу є обов'язком кожного українця;

– передумовою збереження і розвитку всіх духовних і фізичних сил української нації, запорукою миру та стабільності в регіоні є Українська Самостійна Соборна Держава, а принципом міжнародного співжиття – принцип національних держав на своїх етнічних теренах;

– пробудити націю, консолідувати і мобілізувати її мусить національна еліта, тобто найкращі з усіх соціальних прошарків народу;

– без національного визволення немає визволення соціального і особистої свободи. Національна революція має бути водночас і соціальною революцією;

– у боротьбі за свободу опертя можливе лише на власні сили;

– Україна має стати в авангарді боротьби за свободу народів і людини.

Літ.: *Стецько Я.* Твори : у 2 т. / Я. Стецько. – Мюнхен : ОУН, 1987-1991; *Рог В.* Вірний син України : [дослідж. біограф. відом. Я. Стецька – провідник організації укр. націоналістів (ОУН)] / В. Рог // Шлях перемоги. – 2006. – 5 лип. – № 27; *Бондаренко К.* Стецько Ярослав / К. Бондаренко // Довідник з історії України : в 3 т. – Т. 3. – К., 1999; *Мельничук Б.* Великий українець із Тернопілля. Ярослав Стецько: життєвий шлях Провідника ОУН / Б. Мельничук, М. Сагайдак, В. Уніят. – Тернопіль : [б. в.], 2010; *Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько* : Указ Президента України від 16 трав. 2007 р. № 419. – Режим доступу : president.gov.ua

Мусів Л.В.

СТІГЛІЦ ДЖОЗЕФ ЮДЖИН (Stiglitz Joseph Eugene) (нар. 9 лютого 1943 р. у м. Гері, штат Індіана, США) – відомий американ-

ський економіст, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (2001 р.). С. зробив значний внесок у розвиток макроекономіки, економіки торгівлі, державних та корпоративних фінансів, теорії промислової і сільськогосподарської організації, економіки добробуту та розподілу доходів і багатства. С. є представником американського неоінституціоналізму та одним із основоположників школи “нового кейнсіанства” в сучасній економічній теорії.

С. навчався в Амхерст-коледжі, потім виграв грант на навчання в Массачусетському технологічному інституті, США. Серед його викладачів у цьому інституті були, зокрема, Нобелівські лауреати в галузі економіки: П. Самуельсон, Р. Солоу, Ф. Модільяні та К. Ерроу. У 1965-1966 рр. С. навчався в Кембриджському університеті в Англії. Його дослідження в той період були присвячені проблемам економічного зростання, інновацій та перерозподілу доходів. У 1967 р. С. отримав докторський ступінь з економіки в Массачусетському технологічному інституті. Викладацьку кар'єру розпочав в Єльському університеті в США у 1970 р. Довгий час працював професором економіки в Єльському, Стенфордському та Принстонському університетах (США), Коледжі всіх святих в Оксфорді (Англія).

У цей період С. почав досліджувати економічні ризики, що й привело його до головної теми наукових пошуків – теорії економіки інформації. Центральним питанням його досліджень стало вивчення проблем збирання, аналізу та поширення інформації, а також прийняття рішень на основі неповної інформації. Розробляючи теорію економіки інформації, С. одним із перших дослідив такі її ключові теоретичні концепти, як несприятливий вибір (або зворотна селекція) (англ. adverse selection) та моральний ризик (англ. moral hazard), які на сьогодні стали стандартними інструментами не тільки в теоретичних дослідженнях, а і в аналізі політики.

Основні праці цього періоду: “Капітал, заробітна плата і структурне безробіття” (“Capital, Wages and Structural Unemployment”, 1969 р.), “Деякі подальші результати вимірювання нерівності” (“Some Further Results on the Measurement of Inequality”, 1973 р.) (у співавторстві з Майклом Ротшильдом), “Рівновага на ринках продуктів з недосконалою інформацією” (“Equilibrium in Product Markets with Imperfect Information”, 1979 р.).

Визнаний у всьому світі як провідний викладач економіки, С. є автором та співавтором підручників, перекладених багатьма мовами світу та неодноразово перевиданих: “Принципи макроекономіки” (“Principles of Macroeconomics”), “Принципи мікроекономіки” (“Principles of Microeconomics”), “Лекції з економічної теорії державного сектора” (“Lectures on Economics of the Public Sector”), “Економіка державного сектора” (“Economics of the Public Sector”) (перекладений українською мовою), “Економіка” (“Economics”). З 1993 по 1995 р. С. був членом Комітету економічних радників Президента США Білла Клінтона, у 1995-1997 рр. очолював цей Комітет. З 1997 по 2000 р. працював старшим віце-президентом з розвитку економіки та головним економістом Світового банку. Деякі ідеї С. були враховані та реалізовані Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Світовим банком, зокрема щодо ролі держави у світі, що змінюється, проблем відповідальності й ефективності уряду, боротьби з бідністю, ролі інституцій у ринковій економіці.

Разом з тим, ще працюючи у Світовому банку, С. виступив з доповідями та публікаціями, в яких гостро критикував МВФ і Світовий банк за їх політику щодо країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються. С. критикував політику цих міжнародних інституцій, відому під назвами “шокова терапія” та “Вашингтонський консенсус”, за ігнорування нею специфіки інституцій різних країн. С. став теоретиком та науковим лідером альтернативного підходу, що отримав назву “градуалістського”. Він також розробив концепцію “Поствашингтонського консенсусу”, яка ґрунтується на посиленні регулюючої ролі держави для забезпечення транспарентності ринків та недопущення їх монополізації. С. звинувачував МВФ та Світовий банк у прямій причетності до економічної кризи у країнах Південно-Східної Азії та Росії в 1997-1998 рр. через висування жорстких вимог до відкритості їх фінансових ринків при інституційній невідповідності до цього. Під тиском Міністерства фінансів США та МВФ С. достроково пішов у відставку з посади головного економіста Світового банку.

У книзі “Глобалізація та її тягар” (“Globalization and its Discontents”, 2002 р.), яка перекладена 36 мовами світу (включаючи ук-

раїнську), С. знову піддає критиці діяльність міжнародних економічних інституцій (передусім МВФ та Світового банку) та їх роль у процесі глобалізації. На думку С., місія цих установ, як і основні напрями глобалізації, потребують негайного кардинального перегляду. Ці ідеї С. надалі були розвинуті в роботі “Змушуючи глобалізацію працювати” (“Making Globalization Work”, 2006 р.).

Серед найбільш відомих одноосібних та колективних робіт С. останнього десятиліття такі: “У напрямку до нової парадигми в монетарній економічній теорії” (“Towards a New Paradigm in Monetary Economics”, 2003 р.), “Бурхливі дев’яності” (“The Roaring Nineties”, 2003 р.), “Чесна торгівля для всіх” (“Fair Trade for All”, 2005 р.), “Стабільність із зростанням” (“Stability with Growth”, 2006 р.), “Війна трьох трильйонів доларів: справжня ціна іракського конфлікту” (“The Three Trillion Dollar War: The True Cost of the Iraq Conflict”, 2008 р.), “Час для видимої руки: уроки світової фінансової кризи 2008 року” (“Time for Visible Hand: Lessons from the 2008 World Financial Crisis”, 2008 р.), “Занепад: Америка, вільні ринки та спад світової економіки” (“Freefall: America, Free Markets and the Sinking of the World Economy”, 2010 р.). Уже назви цих праць репрезентують широке коло дослідницьких інтересів С., але головною їх темою все ж залишаються питання забезпечення ефективності роботи уряду при розв’язанні різноманітних суспільних проблем. У цих публікаціях С. декларує свою віру в те, що уряд має відігравати значну роль у процесі здійснення нагляду за роботою ринків і стояти на захисті соціальної справедливості в суспільстві.

Діяльність С. набула широкого визнання в наукових та політичних колах у різних країнах світу та на міжнародній арені. У 2008 р. він був запрошений Президентом Франції Ніколя Саркозі очолити Комісію з оцінки економічного розвитку та соціального прогресу, метою роботи якої було дослідити прийнятність застосування показника валового внутрішнього продукту для оцінки економічного і соціального прогресу. У 2009 р. С. очолював Комісію експертів при Президентові Генеральної асамблеї Організації Об’єднаних Націй з питань реформування міжнародної монетарної та фінансової системи. Результатом роботи цієї комісії став звіт з пропозиціями щодо здійснення ко-

роткострокових та довгострокових заходів з реформування глобальної економічної та фінансової архітектури.

Нині С. працює професором економіки і фінансів у Колумбійському університеті (США, м. Нью-Йорк). У 2000 р. він виступив співзасновником “Ініціативи за політичний діалог” у цьому університеті, в якій на сьогодні є виконавчим директором. “Ініціатива за політичний діалог” є платформою для неортодоксального обговорення головних проблем міжнародного розвитку і об’єднує провідних економістів, політологів, академічні та політичні центри світу. У Колумбійському університеті С. є співголовою спеціальної робочої групи з макроекономіки, лібералізації ринків капіталу та інтелектуальної власності й інших програм. С. також очолює Світовий інститут бідності Манчестерського університету, входить до складу спільного Комітету радників з актуальних проблем регулювання при Комісії з цінних паперів та бірж і Комісії з торгівлі товарами ф’ючерсами США, є президентом Міжнародної економічної асоціації. Він заснував один з провідних економічних журналів сучасності “The Journal of Economic Perspectives” та входить до складу редколегій інших провідних журналів з економіки.

У 1979 р. С. був нагороджений медаллю імені Джона Бейтса Кларка, яка щорічно надається Американською Економічною Асоціацією економістам віком до 40 років, які зробили найбільш значний внесок в економічну науку. У 2001 р. С. разом з іншими американськими економістами Дж. Акерлофом та М. Спенсом був нагороджений Нобелівською премією в галузі економіки за розробку теорії асиметричної інформації. С. обраний членом Національної академії наук США, Американської академії мистецтв та наук, Економетричного товариства, Британської академії, Понтифікальної академії суспільних наук у Ватикані, є почесним доктором багатьох університетів у різних країнах світу.

Літ.: Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія) : навч. посіб. / М. В. Довбенко. – К. : Академія, 2005; *Стігліц Джозеф*. Глобалізація та її тягар : пер. з англ. / Джозеф Стігліц. – К. : Видавн. дім “КМ Академія”, 2003; *Стігліц Д. Е.* Економіка державного сектора : пер. з англ. / Д. Е. Стігліц. – К. : Основи, 1998; *Selected Works of Joseph E. Stiglitz.* – Vol. I: Information

and Economic Analysis / Joseph E. Stiglitz. – Oxford University Press, 2009.

Балдич Н.І.

СТОЛИПІН ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ (2 (14) квітня 1862, Дрезден, Німеччина – 5 (18) вересня 1911, Київ) – державний діяч, реформатор, третій прем’єр-міністр в історії Росії.

Походив із старовинного дворянського роду, був сином генерала царської армії. У 1881-1885 рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, закінчив його зі званням кандидата математики. На державну службу прийнятий у 1884 р. (ще студентом). У 1902-1903 рр. – губернатор Гродненської, у 1903-1906 рр. – Саратовської губернії. На початку революції 1905-1907 рр. жорстко та швидко придушив усі виступи на підпорядкованій йому території, що було позитивно відзначено у столиці. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р. – головою Ради міністрів (продовжував очолювати МВС за сумісництвом).

С. проявив себе енергійним адміністратором, автором багатьох реформаторських проектів, прагнув модернізації держави. Водночас він був затятим прибічником збереження самодержавної монархії та централізованої моделі управління, категоричним противником створення національно-територіальних автономій (у т.ч. української), ініціатором обмеження існуючої автономії Фінляндії. Загравав з російськими ультранаціоналістами (т. зв. чорносотенцями).

З метою подолання революційної кризи С. проводив жорстку репресивну політику (запровадження військово-польових судів, заохочення застосування смертної кари тощо), за це неодноразово піддавався гострій критиці з боку лівих та лівоцентристських партій. Мотузку для тих, хто отримав смертний вирок, почали називати (на його честь) “столипінською краваткою”.

Натрапивши на протидію у новоствореному російському парламенті, С. у 1907 р. виступив ініціатором розпуску II Державної Думи (1907) та прийняття недемократичних змін до закону про вибори, які забезпечили перевагу у III Думі партій, відносно лояльних царизму у цілому та політиці прем’єр-міністра зокрема (т. зв. “Переворот 3 червня”). Блискучий промовець, він часто ви-

ступав з думської трибуни, деякі його вислови стали афоризмами.

Одним з ключових завдань модернізації Росії С. вважав вирішення аграрного питання. Під час керівництва Гродненською губернією він очолив місцевий комітет Особливої Наради з потреб сільськогосподарської промисловості, у висновках якого було окреслено напрями майбутньої Столипінської аграрної реформи. Остання передбачала можливість приватизації селянами общинної землі та подальшої індивідуалізації землекористування шляхом створення односібних господарств – хуторів та “відрубів”. Реформа, яку було розпочато у 1906 р., мала певний успіх в окремих регіонах, у тому числі південно-українських губерніях, проте більшість селян Центральної Росії не підтримала руйнування традиційної общини. Спроби (в окремих місцевостях) примусового землевпорядкування призвели до конфліктів з місцевим населенням. Реформу так і не завершено через початок Першої світової війни та революцію 1917 р. Не було досягнуто основної мети С., яка полягала у створенні на селі нової опори монархії в особі індивідуального заможного господаря.

Одночасно з аграрною реформою відбувалось активне переселення селян з європейської частини держави до Сибіру та Далекого Сходу. Крім того, це сприяло суттєвому збільшенню української діаспори у цих регіонах.

Подібно до свого попередника С.Ю.Вітте, С. був послідовним противником зовнішньополітичних авантур та участі Росії у будь-яких збройних конфліктах, наполягав на збалансованій та обережній зовнішній політиці при збереженні статусу великої держави. Мир з іншими країнами він вважав підґрунтям успіху започаткованих ним реформ. Проте саме за часів його прем'єрства було досягнуто згоди з багатьох спірних питань із Великою Британією та оформлено російсько-франко-англійський союз (“Антанта”), що об'єктивно спричинило погіршення відносин з Німеччиною.

Протягом п'яти років перебування при владі С. вдалося: стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в країні, досягти задовільних темпів економічного зростання, ліквідувати дефіцит державного бюджету та перейти до профіциту, збільшити золоті резерви Російської імперії. Попри очевидні успіхи у

боротьбі з терором прем'єр-міністр сам загинув від кулі терориста Д.Богрова у Києві. С. був послідовним борцем з революційним рухом, через що його постать негативно сприймалася в радянській історіографії. Під час “перебудови” ставлення до нього почало кардинально змінюватись. Поряд з об'єктивними незаангажованими дослідженнями, у РФ з'явилась низка відверто апологетичних. Сучасні українські історики різні аспекти діяльності С. оцінюють також по-різному. До аграрної реформи С. характерне позитивне ставлення, робиться наголос на можливостях використання її досвіду в умовах незалежної України.

Літ.: *Бородин А. П.* Столыпин. Реформы во имя России / А. П. Бородин. – М.: Вече, 2004. – 384 с.; *Бок М. П.* Воспоминания о моем отце П. А. Столыпине / М. П. Бок. – Минск: Харвест, 2004. – 320 с.; *Глаголев А.* Формирование экономической концепции П. А. Столыпина / А. Глаголев // *Вопр. экономики.* – 1990. – № 10. – С. 56-63; *Корелин А. П.* П. А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России / А. П. Корелин, К. Ф. Шацилло // *Судьбы российского крестьянства*; под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 7-55; *Овдін О. В.* Столипінська аграрна реформа та катеринославська бюрократія / О. В. Овдін // *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2003. – Вип. 4 (14). – С. 259-268; *Столыпин П. А.* Нам нужна великая Россия ... / П. А. Столыпин // *Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906-1911* / сост., коммент. Ю. Г. Фельштинский. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 364 с.

Овдін О. В.

СУДОВА РЕФОРМА 1864 Р. (С.р.) – найбільш послідовна з усіх буржуазних реформ 60-70-х рр. XIX ст. у Росії. Підготовка С.р. розпочалася в червні 1857 р., коли Олександр II наказав розробити проект статуту цивільного судоустрою. 29 вересня 1862 р. він затвердив “Основні засади перетворення судової частини в Росії”, на основі яких були укладені судові статuti, ухвалені 20 листопада 1864 р. До судових статутів увійшли чотири великих акти: 1) встановлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут про покарання, що накладаються мировими суддями; 4) Статут кримінального судочинства. Внаслідок видання статутів цивільного і кримінального судочинства завершилося виділення у самостійні галузі кримінального і цивільного процесуального права.

С.р. проголошувала демократичні принципи судоустрою і судочинства: формальну незмінність суддів і відокремлення суду від адміністрації, гласність і публічність засідань суду, рівність усіх перед законом, змагальний процес, інститути адвокатури, присяжних засідателів, виборного мирового суду, нотаріат тощо. Відбулась реорганізація прокуратури. Одночасно **С.р.** зберегла залишки феодально-станового судочинства (участь у процесі станових представників, станові суди – церковні, військові, волосні, окремий порядок розгляду справ про службові злочини тощо).

С.р. запроваджувала дві системи судових установ: 1) суди із судьями, які обиралися – мирові судді і з'їзди мирових суддів; 2) суди із судьями, які призначалися – окружні суди й судові палати.

Найчисленнішою судовою установою в результаті проведення **С.р.** став мировий суд. Кожний повіт з містом, яке до нього входило, а інколи й велике місто утворювали мировий округ, що поділявся на кілька дільниць. У кожній дільниці перебував один дільничий мировий суддя і один почесний. На відміну від перших почесні мирові судді не отримували матеріальної винагороди за свою діяльність. Вони заміщували дільничих суддів під час їх відсутності. Дільничі і почесні мирові судді обиралися на три роки місцевими органами міського й земського самоврядування з осіб, що мали відповідний віковий, освітній, службовий і майновий ценз. Майновий ценз обраховувався нерухомістю, оціненою не менше ніж у 15 тис. крб. У мирових судах розглядалися дрібні кримінальні й цивільні справи. Розміри покарань за кримінальні злочини обмежувалися грошовим штрафом, не більшим 300 крб, арештом до трьох місяців і ув'язненням до 1,5 року. З цивільних справ мирові судді розглядали позови вартістю до 500 крб. Дільничі і почесні мирові судді мирового округу складали повітовий з'їзд мирових суддів, або мировий з'їзд, який збирався на сесії. Голова мирового з'їзду обирався з мирових суддів. З'їзд відігравав роль остаточної апеляційної інстанції для мирових суддів округу. Подальший розгляд справ мирових суддів відбувався в касаційному порядку в Сенаті. Окружні суди створювалися на кілька повітів. Окружний суд складався з голови, його товариша і членів суду. В апарат окружного

суду входили прокурор з товаришами і канцелярією, нотаріуси, адвокати, присяжні пристави, розсильні, присяжні перекладачі та інші особи. Прокуророві підлягали судові слідчі. Судові статuti 1864 р. видозмінили прокуратуру, яка стала виступати як орган судового, а не загального нагляду. Прокурорський нагляд керував слідством, виступав обвинувачем на суді, стежив за виконанням вироку. В окружних судах при розгляді більших кримінальних справ було запроваджено інститут присяжних засідателів, які виносили вердикт про винність або невинність підсудних. Міру покарання для визнаних винними судом присяжних встановлювали судді. Рішення суду присяжних не підлягали апеляції і могли бути оскаржені лише в касаційному порядку в Сенаті. Присяжні засідателі комплектувалися з усіх станів за певного вікового і майнового цензу (не менше 10 дес. власної землі або майно вартістю не менше від 500-2000 крб). Списки присяжних складалися земськими та міськими управами і погоджувалися з губернатором або градоначальником. Окружний суд був судом першої інстанції і поділявся на цивільний і кримінальний відділи.

Судова палата була судом другої інстанції, в якому можна було оскаржити міру покарання за цивільними і кримінальними справами, які розглядалися в окружних судах. Разом з тим для деяких категорій справ судова палата була судом першої інстанції (для справ про пресу, злочини чиновників та ін.). Апарат судової палати нагадував апарат окружного суду. При окружних судах і судових палатах перебували адвокати – присяжні повірені, які поділялися на дві категорії: присяжних повірених і приватних повірених. Останні не входили до штату суду і мали право вести лише ті справи, які доручав їм суд. Статут цивільного судочинства визначав основні засади й порядок цивільного процесу. Норми Статуту регулювали провадження справ у мирових, окружних судах, судових палатах і Сенаті. Запроваджувалися змагальність і гласність судочинства, встановлювалися два порядки цивільного судочинства: звичайний і скорочений, скасовувалася станова підсудність. Скорочувалися терміни судових дій. Установлювалися правила участі в цивільній справі третіх осіб. Визначався порядок подання приватних прохань і скарг.

У Статуті кримінального судочинства зазначалося, що його метою є знаходження матеріальної істини у злочинних діях і проступках. Для досягнення мети відкидалася теорія формальних доказів і запроваджувалися нові засади в оцінці доказів виходячи із внутрішнього переконання суддів. Затверджувалося положення про те, що в кримінальних справах кожен несе відповідальність лише за себе. Кримінальний процес розпадався на кілька стадій. Попереднє розслідування складалося з дізнання і попереднього слідства. Дізнання здійснювалося поліцією, жандармерією або безпосереднім начальником особи, запідозреної у скоєнні злочину. Головною метою дізнання було встановлення самого факту злочину. Попереднє слідство здійснювалося судовим слідчим і полягало у збиранні матеріалів, необхідних для пред'явлення обвинувачення конкретній особі чи особам. Поліція була позбавлена права проводити попереднє слідство. Матеріали направлялися прокурору, який або припиняв судову справу за відсутністю доказів, або порушував її, якщо матеріали давали для цього підстави. Статут визначав умови попереднього слідства, порядок ведення справ у мировому суді, на з'їзді мирових суддів, в окружному суді і в судовій палаті, а також порядок оскарження кримінальних вироків і порядок їх виконання.

Дія **С.р.** поширювалася переважно на центральні губернії. В Україні суди обох ланок були створені тільки у Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. На Правобережній Україні **С.р.** проводилася в два етапи: спочатку з 1871 р. були запроваджені мирові суди, проте оскільки земське і міське самоврядування тут не запроваджувалося, то мирові судді призначалися міністром юстиції, а не обиралися земськими зборами та міськими думами. У 1880 р. були відкриті Київська судова палата і Житомирський, Кам'янець-Подільський, Київський, Луцький та Уманський окружні суди.

За пореформенні роки до **С.р.** було внесено понад 700 змін і поправок. З підсудності суду присяжних вилучили справи про пресу, всі справи про політичні злочини. Було запроваджено слухання при закритих дверях справ широкого переліку категорій, а також нові правила складання списків присяжних засідателів з метою усунення від участі в

судовому процесі демократичних і ліберальних елементів. У 1889 р. були скасовані (крім столиць і Одеси) виборні мирові суди, які замінювалися в губернських і повітових містах міськими суддями, що призначалися міністром юстиції, а для неміського населення – земськими дільничими начальниками. Справи, вилучені з компетенції міських суддів і земських дільничих начальників, вели повітові члени окружних судів. Другою апеляційною інстанцією для справ, що розглядалися міськими суддями і земськими дільничими начальниками, був повітовий з'їзд у складі його судового присутствія, очолюваного повітовим предводителем дворянства. Касаційною інстанцією було губернське присутствіє під головуванням губернатора. Інститут мирової юстиції відновлювався на засадах судових статутів 1864 р. з деякими змінами законом від 15 червня 1912 р.

Літ.: *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1968; *Кульчицький В. С.* История державы и права Украины / В. С. Кульчицкий, М. І. Настюк, Б. І. Тищик. – Львів : Світ, 1996; *Кузьминець О.* История державы и права Украины : навч. посіб. / О. Кузьминець, В. Калиновський, П. Дігтяр. – К. : Україна, 2000; *Енциклопедичний словник з державного управління* / Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л.

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ. За такої системи господарювання економічна влада в суспільстві зосереджена в одного суб'єкта, яким може виступати держава, партія, окрема особа. Всі економічні рішення приймаються цим суб'єктом (центром) у вигляді планів-наказів, обов'язкових до виконання. В адміністративно-командній системі держава відіграє провідну роль в управлінні економікою. Саме вона визначає, як вирішуються основні питання, що стоять перед усіма економічними системами. Державне регулювання в цій системі здійснюється в основному прямими адміністративними методами. Держава законодавчо закріплює панування суспільної власності на засоби виробництва, застосовує директивне централізоване планування в усій системі господарювання, гарантує високий ступінь соціально-

го захисту громадян, який забезпечує повну зайнятість населення, безкоштовні освіту, медичне обслуговування, послуги сфери культури, мистецтва, спорту. Завдяки наданню соціальних трансфертів малозабезпеченому населенню з боку держави в суспільстві відсутня диференціація населення на бідних та багатих. Ціноутворення здійснюється централізовано. Надмірна централізація, панування командних методів управління, негнучкість до змін в економіці, відсутність конкуренції між товаровиробниками та стимулів до покращання кінцевих результатів роботи зумовлюють недостатню ефективність функціонування адміністративно-командної системи та її розпад.

Впровадження адміністративно-командної системи економіки характерне, в основному, для першої половини та середини ХХ ст., у країнах Східної Європи та Азії. Це зумовлено глибинними процесами, що почалися в суспільствах ще задовго до цього моменту. Сильний на той час розвиток науково-технічного прогресу, з одного боку, і значна відсталість названих регіонів у розвитку промисловості, сільського господарства та соціально-економічної сфери в цілому, з другого боку, зумовили погіршення становища величезних мас населення даних країн. У свою чергу, це спричинило швидке поширення соціалістичної ідеології, частиною якої і була ідея планової економіки, яка передбачала глобальну перебудову всіх сфер життя суспільства в державі, і зразком для неї була проголошена політична та економічна ідеологія Карла Маркса, надалі доповнена і розширена ґрунтовними працями Володимира Леніна.

Після перемоги жовтневої революції в Росії новостворена держава Союз Радянських Соціалістичних Республік стала основним експортером як соціалістичної ідеології, так і принципів командної економічної системи.

Адміністративно-командна економіка – господарство, в якому панує державна форма власності й основні, а також менш значущі, економічні рішення приймаються на найвищому рівні управління та адміністративно, у вигляді команд, обов'язкових для виконання, доводяться до кожної економічної одиниці. Центра-

лізована бюрократична система управління використовує здебільшого неринкові важелі виконання директивних завдань та рішень.

Як відомо, держава – це апарат управління і координації суспільно-політичного та економічного життя суспільства. В інтерпретації планової економіки, держава набуває ще однієї функції – вона стає економічним центром і прямою керуючою ланкою всієї економічної системи. Це виражається в захисті соціалістичної (державної) форми власності, найсуворіших координації виробництва та контролі за споживанням.

Керівна роль держави в економічній діяльності всіх суб'єктів власності, так само як і сама панівна форма власності, визначає наявність планомірності як основного інструменту держави в управлінні економікою.

Планомірність – це погодженість, скоординованість економічних процесів, спрямована на формування пропорцій суспільного виробництва у зв'язку з його цілями. Фактично вона виражалася у встановленні планів, обов'язкових для виконання, і не завжди відображала реальні можливості та потреби. Вона була однією з головних характерних особливостей командної економічної системи.

Певною мірою адміністративно-командні методи управління можуть бути історично виправдані виключно у складні періоди, коли державі необхідна максимальна концентрація всіх сил і ресурсів для забезпечення виходу з кризової ситуації.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Єфремов В. О. Історія СРСР* / В. О. Єфремов. – М. : Наука, 1984. – 672 с.; *Історія економічних вчень* : навч. посіб. для вузів. – Х. : НТУ “ХПР”, 2002. – 200 с.; *Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління* / В. Я. Малиновський ; Центр сприяння інституц. розв. держ. служби. – К. : [б. в.], 2005; *Маркс К. Капітал* / К. Маркс. – М. : Державне вид-во політ. л-ри, 1954. – Т. 1-2; *Політична економія* : підруч. для вузів / В. А. Медведєв, Л. І. Абалкін, О. І. Намисто та ін. – М. : Політвидав, 1988. – 735 с.; *Популярна економічна енциклопедія*. – К. : ВАТ “Снісей Груп”, 2005.

Михненко А.М., Нелезенко Н.П.

Т

ТЕЙЛОР ПІТЕР ДЖОНС – британський географ, один із засновників гео економічного напрямку в геополітиці, співзасновник і перший редактор міжнародного журналу “Політична географія” (виходить з 1982 р.). Досліджує геополітичну гегемонію держав, що полягає в абсолютному домінуванні у міжнародній системі відносин в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Гегемонія досягається, насамперед, на основі економічної могутності. Переваги над суперниками проявляються за рахунок створення нових монопольних продуктів з допомогою нововведень і розширення попиту. Це сприяє торговельному, а в подальшому й фінансовому домінуванню у світі. Коли витворюється сукупність ефективної виробничої, торговельної і фінансової діяльності, держава стає світовим гегемоном. **Т.** – автор теорії гео економічного моноцентризму. Широко використовує поняття “геополітичний код”, який змінюється протягом історії держави. Код включає національні інтереси, сферу впливу, відносини із сусідніми країнами, тобто весь географічний спектр відносин і способів взаємодії із зовнішнім світом. **Т.** зробив значний внесок у розробку електоральної (політичної) географії. На його думку, соціал-демократичні принципи досягають найбільшого ефекту у країнах, що перебувають на досить високому рівні економічного розвитку (світового “ядра”). У країнах “периферії” і “напівпериферії” при обмеженості коштів на соціальну політику та домінування громадян, які не володіють економічною гідністю, реально відсутня система свободи вираження політичних поглядів. Голоси бідного електорату можна купити. Учений ввів в обіг поняття “геополітична динаміка” в контексті зміни світових порядків, поглибив світосистемний підхід І.Валлерстайна, органічно пов’язавши глобальний, національно-державний і локальний просторові рівні політики.

Літ.: *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуации в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : [б. и.], 2001; *Peter Taylor.* Political Geography: World-economy, Nation-state And Locality / Taylor Peter. – London, 1993; *Colin Flint.* Political Geography: World-economy, Nation-state And Locality / Flint Colin, Taylor Peter, 2007.

Розпутенко І.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ. Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії таких самих бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій.

Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської. Новаційний же підхід уряду Богдана Хмельницького під час закладення нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства та повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі виявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників.

У процесі становлення полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування рестрових козацьких полків, які стали формуватися ще на початку XVII ст. На зламі

1625-1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру, було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць із центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х рр. XVII ст., відбувалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків. Отже, певною мірою можна погодитися з думкою тих дослідників, які наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме старостинським поділом. Відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського тощо. З початком Української революції середини XVII ст. процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікувалися й вийшли далеко за межі традиційно “козацьких” районів. Уже протягом літа 1648 р. були створені полки на Лівобережній Україні, Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), Південно-Східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства, на півдні Галицької землі Руського воєводства. На середину 1649 р. існувало понад 20 військових одиниць, що спиралися на відповідні територіально-адміністративні округи.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р. Українська козацька держава втратила територію Барського, Звягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та Могилевського полків. Козацьке військо в кількості 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах 16 полків: Чигиринського, Черкаського, Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнала певних змін: одні полки існували короткий час, інші – то зникали, то

знову з'являлися. За територію та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. км². Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, Київський полк займав площу 20 тис. км², а Ніжинський – понад 30 тис. км². Утім, у наступні десятиліття межі полків зазнавали неодноразових змін, зумовлених як розвитком міжнародних процесів, так і певними проявами політичної боротьби всередині Гетьманату. З розряду перших вплив мали російсько-польські та польсько-турецькі договори, які встановлювали сфери впливу їхніх суб'єктів на українських землях.

Несприятливий для Українського гетьманату розвиток міжнародних процесів зумовив ситуацію, за якої з кінця 1650-х рр. його територія невпинно зменшувалася. Зокрема, наприкінці 50-х рр. було втрачено контроль за землями Волинського, Турово-Пінського та Білоруського полків. Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі й зречення П.Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. Лише в процесі колонізаційної діяльності правобережного козацтва, очолюваного Семеном Палієм і його соратниками, протягом 1684-1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, у результаті чого спочатку постали Фастівський і Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський.

На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Утім, невдовзі, у 1712-1714 рр., унаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного гетьманату, а правобережні полки ліквідовано. Тим часом на Лівобережжі в останній чверті XVII ст. остаточно викристалізувався територіально-адміністративний поділ автономії, що залишався практично незмінним до її повної ліквідації урядом Катерини II (певних змін території полків зазнали після зруйнування російськими військами Запорозької Січі та передачі земель, що перед тим нале-

жали січовому товариству, сусіднім полкам Гетьманату; після зворотних процесів, пов'язаних з відродженням Нової Запорозької Січі на р. Підпільній; після створення російською владою у 50-60-х рр. XVIII ст. на українських землях адміністративних одиниць військових поселенців – “Нова Сербія” чи “Новослобідське козацьке поселення”).

В останній чверті XVII – середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Як правило, адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, від назв яких і походила назва певної адміністративної і військової одиниці. Утім, у деяких випадках з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана місцем своєї резиденції й інші населені пункти полку. Зокрема, полковий центр Київського полку розміщувався то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Резиденція переяславського полковника Думитрашка розміщувалася в Баришівці. Миргородський полковник Данило Апостол вибрав для організації центру полкового адміністрування містечко Сорочинці. Вирішальними мотивами в діях київського і переяславського полковників було небажання потрапляти під жорсткий контроль з боку російської військової адміністрації (воєвод). Крім того, у випадку з Києвом, вочевидь, бралася до уваги й загалом складність взаємин козаків з місцевим самоврядуванням. У випадку з полковником Апостолом, імовірно, вирішальну роль відігравали мотиви господарської доцільності, оскільки саме Сорочинці були центром його розгалуженого господарства.

Ще більше випадків перенесення полкового центру з найбільшого населеного пункту до малопримітних містечок і сіл можна відстежити в роки громадянського протистояння третьої чверті XVII ст., коли джерела нерідко фіксують одночасне існування кількох полкових управлінських структур, розміщених у різних місцях і підпорядкованих різним гетьманам чи претендентам на це звання.

Доволі нерівномірними є полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, які їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігів-

ського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського – 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3472 реєстровці, а Чигиринський – 3222. Або ж коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічували 300 і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже 400 вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 810.

За часи громадянських війн та іноземних вторгнень 50–60-х рр. XVII ст. кількість сотень значно скоротилась на теренах Правобережного гетьманату і стала дещо меншою на Лівобережжі. Так, згідно з інформацією 1672 р., тобто часу остаточної стабілізації, на землях Лівобережного гетьманату налічувалося 117 сотень, тоді як реєстром Війська Запорозького 1649 р. на Лівобережжі було зафіксовано іншу кількість.

На кінець XVII – початок XVIII ст. кількість сотень на Лівобережжі суттєво зросла – до 163 одиниць. Причиною цього став не лише природний приріст населення, а й переселення чималої кількості правобережного козацтва на лівий берег Дніпра після падіння Петра Дорошенка й остаточної ліквідації Правобережного гетьманату.

Зростання чисельності козацького товариства в XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що перебували у полкових центрах, але не лише їх) на кілька окремих. Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігалось виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Отже, стрімко зростала чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів розв'язувало проблему лише частково.

Адміністративні центри сотень розміщувались у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувала-

ся не одна, а дві, три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема, за реєстром 1649 р., у Ніжині було 5 міських і 1 полкова сотні, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилася до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром налічувалось аж 6 сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже перепис 1666 р. зафіксував наявність лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню.

На час формування Полтавського полку в 1649 р. налічувалося 3 міські сотні, вже через 10 років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилася до двох.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де розміщувався сотенний центр. Однак інколи назва могла походити і від прізвиська чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше траплялася на ранніх етапах існування Козацької держави. Утім, іноді її рудименти проявлялися аж до 20-х рр. XVIII ст.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І.* Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРИДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Лекарь Т.В.

ТИМОШЕНКО ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА (27.11.1960, м. Дніпропетровськ) – український політик, державний діяч, 13-й та 16-й Прем'єр-міністр України (2005, 2007-2010 рр.); лідер партії “Батьківщина” та “Блоку Юлії Тимошенко”. Перша жінка – Прем'єр-міністр в історії України.

Закінчила економічний факультет Дніпропетровського державного університету за спеціальністю “економіст-кібернетик”. З 1984 р. працювала інженером-економістом на Дніпропетровському машинобудівному заводі ім. Леніна. З 1989 по 1991 р. – комерційний директор Дніпропетровського моло-

діжного центру “Термінал”. З 1991 р. – генеральний директор корпорації “Український бензин” (Куб). У 1995 р. стає президентом компанії “Єдині енергетичні системи України” (ЄЕСУ).

Наприкінці 1996 р. балотується до Верховної Ради України у мажоритарному Бобринецькому виборчому окрузі № 229 Кіровоградської області і обирається народним депутатом.

З 1998 р. – голова Комітету Верховної Ради з питань бюджету. У 1998 р. повторно стає народним депутатом і знову очолює цей Комітет. У 1999 р. очолює партію “Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”.

З грудня 1999 р. по січень 2001 р. обіймає посаду Віце-прем'єр-міністра України з питань паливно-енергетичного комплексу.

У березні 2002 р. Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) йде на парламентські вибори, за результатами виборів отримує у Верховній Раді понад 20 місць.

У 2004 р. Блок Т. та блок В.Ющенко “Наша Україна” оголошують про створення коаліції “Сила народу” для підтримки кандидатури В.Ющенко на виборах Президента України. Т. один з лідерів “помаранчевої революції” (2004 р.).

Наприкінці листопада 2007 р. фракції БЮТ і НУНС створюють у парламенті демократичну коаліцію, яка висуває кандидатуру нового Прем'єр-міністра України. З грудня 2007 – по березень 2010 р. очолює український уряд.

На президентських виборах у 2010 р. програє у другому турі В.Януковичу.

Т. – державний службовець першого рангу, кандидат економічних наук (дисертаційне дослідження на тему “Державне врегулювання податкової системи”).

Нагороди, почесні звання: орден святої великомучениці Варвари (1998), “Людина року Центрально-Східної Європи” (Економічний форум у Криницькій Гурській (Польща, 2005). Prix de la Fondation – за “видатні лідерські якості, економічні досягнення під час керівництва Кабінетом Міністрів й антикорупційну політику, а також за боротьбу із загрозами демократії, що виникають у сучасному світі”(Середземноморський Форум, Монако, 2005), знак “Шахтарська слава” III ступеня (2008).

Т. – автор близько 50 наукових праць, зокрема: “Основні напрями удосконалення систе-

ми оподаткування в Україні” (1998), “Реформування системи оподаткування в Україні” (1998), “Функції податків в умовах переходу України до ринкових відносин” (1998), А.с. ПА № 885. Україна. Нові підходи до проведення податкової реформи в Україні (1998).

Літ.: *Офіційний сайт Блоку Юлії Тимошенко “Батьківщина”*. – Режим доступу : <http://byut.com.ua/>; *Офіційний сайт Юлії Тимошенко*. – Режим доступу : <http://www.tymoshenko.ua/>

Білинська М.М.

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ – вищий орган виконавчої влади. Створений 28 листопада 1918 р. у Курську відповідно до директив ЦК РКП(б). Мотиви утворення на той час номінальної установи чітко висловлені В.І.Леніним: “З просування наших військ на Захід і в Україну утворюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту перевагу, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів”. Позиціонувався як законний уряд Радянської України. До складу увійшли Г.Пятаков (голова), В.Аверін, К.Ворошилов, В.Затонський, Е.Квірінг, Ю.Коцюбинський, Ф.Сергєєв (Артем) та ін. Структурні підрозділи – відділи внутрішніх справ, військовий, іноземний, народного господарства, фінансів. Дислокувався у м. Суджа (Курська губернія), Білгороді, Харкові.

У маніфесті від 29 листопада 1918 р. проголосив відновлення радянської влади в Україні, зобов’язався передати свої повноваження Всеукраїнському з’їзду рад. Анулювавши Берестейську мирну угоду та створивши **Т.р.-с.у.У.**, більшовики оголосили невизнання незалежності України. Під приводом боротьби за законні права **Т.р.-с.у.У.** розпочалася військова інтервенція радянських військ до України. 16 січня 1919 р. Директорія проголосила стан війни з РСФРР. Радянські війська швидко просувалися територією УНР: 3 січня 1919 р. вони захопили Харків, 12 – Чернігів, 19 – Полтаву, 27 – Ка-

теринослав, 5 лютого – Київ. Навесні 1919 р. більшовицька влада поширилася на всю територію України, за винятком Надзбуччя та західних областей.

6 січня 1919 р. **Т.р.-с.у.У.** проголосив створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Декретом від 3 грудня 1919 р. організував Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУНК-ВУЧК). Постанова **Т.р.-с.у.У.**, опублікована 16 січня 1919 р., започаткувала зміну адміністративно-територіальної мапи України. Відповідно до неї Білгородський повіт був переданий до складу Харківської губернії. В травні 1919 р., до складу новостворюваної Гомельської губернії були передані чотири північні повіти Чернігівської губернії. Декрети січня-лютого 1919 р. започаткували широкомасштабні соціалістичні перетворення на теренах колишньої УНР: 11 січня уряд видав декрет про націоналізацію промисловості, 16 – націоналізацію цукрових заводів, 22 – банків, 28 – залізниць, 13 – створення комітетів бідноти, 25 – організацію продовольчої справи, 5 лютого – вилучення надлишків хліба та встановлення твердих цін на нього.

Водночас розгоргалася робота зі скликання Всеукраїнського з’їзду рад. 13 лютого 1919 р. уряд затвердив норми представництва на III Всеукраїнський з’їзд рад, внаслідок чого робітники отримали п’ятиразову перевагу перед селянами та червоноармійцями у нормах представництва, що підводило підгрунтя під заплановану інкорпорацію українських земель політичною системою більшовицької Росії. Декларація **Т.р.-с.у.У.** від 25 січня 1919 р. визначила характер відносин між РСФРР та УСРР на засадах федерації соціалістичних республік.

29 січня 1919 р. **Т.р.-с.у.У.** був реорганізований. Відділи уряду за російським зразком перетворили на Народні Комісаріати, завідувачі стали наркомками, які становили Раду Народних Комісарів УСРР. Реорганізований уряд очолив Х.Раковський. Першими наркомками становили Ф.Сергєєв (Артем), Е.Квірінг, М.Подвойський, К.Ворошилов, О.Шліхтер, М.Скрипник, Ю.Коцюбинський та ін. Постанови 7 березня 1919 р. унормували підпорядкування народно-господарського життя республіки всеросійському центру, об’єднання ВРНГ РСФРР та Української

Ради Народного Господарства в єдину систему, об'єднання банківських систем радянських республік.

Т.р.-с.у.У. запроваджував політику воєнного комунізму: здійснив націоналізацію промислових і банківських закладів, згортання товарно-грошових відносин, запровадження продовольчої розкладки, заохочував створення виробничих комун і радгоспів. Політичною основою новостворюваної держави стала так звана диктатура пролетаріату (власне, диктатура більшовицької партії).

Набув статусу постійно діючого органу вищої виконавчої влади на 3-му Всеукраїнському з'їзді рад (Харків, 6-10.03.1919 р.). перейменованій на Раду Народних Комісарів УСРР.

Літ.: *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1996; *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* : в 2 т. – К. : [б. в.], 1976. – Т. 1; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2; *Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси* : в 3 т. – Т. 2. Радянський проєкт для України. – К. : [б. в.], 2004.

Якубова Л.Д.

ТИРАНИЯ (грецьк. tyrannís – сваволя) – форма державної влади, яка встановлена насильницьким шляхом, заснована на одноосібному необмеженому правлінні, спирається на застосування насильства і безпосереднє апелювання до народу.

Виникла в Стародавній Греції. Відомо кілька історичних типів **Т.**: ранньогрецька **Т.**; проперська **Т.** у завойованих персами грецьких містах Малої Азії і на островах Егейського моря; пізньогрецька **Т.**

Ранньогрецька **Т.** виникла в період становлення полісів (VII-VI ст. до н. е.) у процесі жорстокої боротьби між родовою знаттю і демосом, очолюваним торгово-ремісничою верхівкою міста; набула поширення в економічно розвинених районах Греції. Прийшовши до влади за допомогою військової сили, тирані проводили важливі реформи щодо покращання становища ремісників, селян, найбільш бідних міських і сільських прошарків, сприяли розвитку ремесла, торгівлі і процесу колонізації (наприклад, Кипсел і Періандр у Коринфі; Феаген у Мегарі; Фрасибул у Мілеті, Пісістрат в Афінах; Гелон, Гієрон I, Фрасибул у Сіракузах). Зазвичай реформи були спрямовані проти родової ари-

стократії і сприяли закріпленню елементів класового суспільства й держави. Утворена особливостями переходу від родового ладу до класового, спираючись головним чином на військову силу, **Т.** не була міцним режимом і в середині V ст. до н. е. на зміну їй прийшла полісна республіка. Проперська **Т.** існувала в період завоювання персами грецьких міст Малої Азії та островів Егейського моря (наприкінці VI ст. до н. е.); тиранами греки називали поставлених над ними персами намісників із представників олігархічних кіл (наприклад, Сілософт на Самосі, Кой у Мітілені та ін.).

Пізньогрецька **Т.** виникла наприкінці V ст. до н. е. в умовах гострої соціальної боротьби заможної і знатної верхівки полісу із збіднілими прошарками демосу і проіснувала до II ст. до н. е. Здійснювалася ватажками найманих загонів (наприклад, Діонісій I Старший, Агафокл та ін. в Сіракузах; Лікофрон і Ясон у Фессалії; Маханід і Набіс у Спарті та ін.).

Т. – форма політичного устрою багатьох середньовічних міст-держав Північної і Середньої Італії у 2-й пол. XIII – сер. XVI ст., т. зв. синьйорія. Характеризувалася зосередженням усієї повноти влади в руках одноосібного правителя – синьйора (тирана). Влада синьйора спочатку була позитивною, згодом перетворилася у спадкову.

У XIX ст. термін **Т.** був замінений терміном диктатура.

Літ.: *Фролов Э. Д.* Греческие тираны (IV в. до н. э.) / Э. Д. Фролов. – Л. : [б. и.], 1972. – 251 с.; *Соловьева С. С.* Раннегреческая тирания (К проблеме возникновения государства в Греции) / С. С. Соловьева. – М. : [б. и.], 1964. – 193 с.; *Никольская Р. А.* Раннегреческая тирания / Р. А. Никольская // Уч. зап. Белорус. гос. ун-та. – 1953. – С. 16-34. – (Сер. ист.).

Карлова В.В.

ТКАЧЕНКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (7 березня 1939 р., м. Шпола Черкаської області) – український державний і політичний діяч. Закінчив у 1963 р. агрономічний факультет Білоцерківського сільськогосподарського інституту (тепер Білоцерківський національний аграрний університет) та в 1981 р. Вищу партійну школу при Центральному Комітеті Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Кандидат економічних наук з 1992 р. Герой Соціалістичної Праці. Нагороджений орденами: “Знак Пошани” (1972), Трудового Чер-

воного Прапора (1973), Леніна (1977), Жовтневої Революції (1984) та орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (1999).

Після закінчення Білоцерківського сільськогосподарського інституту працював агрономом шляхово-експлуатаційної ділянки Таращанського шляхово-будівельного управління № 720, старшим агрономом Таращанського районного відділення “Сільгосптехніки” Київської області. В 1966-1982 рр. на комсомольській і партійній роботі: перший секретар Таращанського районного комітету комсомолу, а з 1970 р. – завідувач організаційного відділу, секретар, перший секретар Таращанського районного комітету Комуністичної партії України (КПУ). З 1981 р. – інспектор ЦК КПУ, а в 1982-1985 рр. – голова виконкому Тернопільської обласної ради народних депутатів. У 1985-1989 рр. – міністр сільського господарства Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР); перший заступник голови Державного агропромислового комітету – міністр УРСР, голова Державного агропромислового комітету УРСР. З липня 1990 р. – перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР, а з травня 1991 р. – державний міністр з питань агропромислової політики і продовольства – міністр сільського господарства України.

У 1992 р. – президент спільного українсько-німецького підприємства (з 1993 р. – агропромислової асоціації) “Земля і люди”. З 1994 р. – депутат Верховної Ради України (2-6 скликань). З травня 1994 р. – перший заступник Голови Верховної Ради України, а з липня 1998 р. по січень 2000 р. – Голова Верховної Ради України. У 2002-2006 рр. – член Комітету Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності, член “Постійної делегації в Міжпарламентській асамблеї Євразійського економічного співтовариства” (як спостерігач), “Постійної делегації у Міжпарламентській асамблеї держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав”, керівник групи з міжпарламентських зв'язків з Російською Федерацією, член групи з міжпарламентських зв'язків з Китайською Народною Республікою та з Республікою Молдова. У 2006 р. – голова Наглядової ради Тендерної палати України, а в 2007 р. – голова Комітету Верховної Ради України з питань економічної політики, член групи з міжпарламентських зв'язків з Російською Федерацією та Федеративною Рес-

публікою Німеччина. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах у 1991 р. та 1999 р.

Автор ряду праць з питань сільського господарства, проблем державного будівництва в Україні.

Літ.: *Юридична* енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998; *Хто є хто: влада, політика, громадська діяльність*. – [б. м., б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”*. – [б. м., б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>

Купрійчук В.М.

ТОФФЛЕР ЕЛВІН (англ. Alvin Toffler, 1928) – американський соціолог і футуролог, один з авторів концепції “постіндустріального суспільства”.

Т. почав свою кар’єру як журналіст. Відгукуючись на злобу дня, він усе ж не перетворився на простого літописця сучасності. За звичайними буднями, щоденними діями влади, перипетіями сімейного життя, метаморфозами політики, потоками інформації він прагнув розгледіти певні загальні тенденції соціального розвитку. Не поділяючи традиційних уявлень про те, що історія живиться соціальними революціями, **Т.** почав створювати інші історіософські схеми.

Так він став відомим американським соціологом і футурологом. Але хіба його феноменологія історії абсолютно неочікувана? Звичайно, ні. Можна сказати, що **Т.** будував свої висновки в руслі новітньої американської соціології, у цьому сенсі він мало чим відрізнявся від Д.Белла або З.Бжезинського. Державне підґрунтя цієї соціології – розвиток техніки та її роль у перетворенні соціальних процесів.

Т. теж віддав данину цій моді. Проте на відміну від інших соціологів він зумів надати своїм творам справжньої соціологічної ґрунтовності. Глобальні тенденції тут не просто позначаються. На підтвердження тієї або іншої думки наводиться цілий потік фактів, посилянь тощо. В арсеналі соціолога думки філософів, дії політиків, статистика соціальних процесів.

Концепція “інформаційного суспільства” – це різновид теорії постіндустріалізму, основу якої заклали З.Бжезинський, Д.Белл, **Т.** Розглядаючи суспільний розвиток як “зміну стадій”, прихильники цієї теорії пов’язують

його становлення з переважанням “четвертого”, інформаційного сектору економіки, що йде слідом за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. Капітал і праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації і знанню в інформаційному суспільстві. Дія інформаційної технології, що революціонізувала, приводить до того, що в інформаційному суспільстві класи замінюються соціально недиференційованими “інформаційними співтовариствами” (Е.Масуда). Спочатку, за визначенням Т., була Перша хвиля, яку він називає “сільськогосподарською цивілізацією”. До середини ХХ ст. сили Першої хвилі були розбиті, і в світі запанувала “індустріальна цивілізація”. Проте всевладдя її було недовгим, бо мало не одночасно з її перемогою на світ почала накочуватися нова, третя, хвиля, що несла з собою нові інститути, відносини, цінності.

Т. відзначає, що приблизно з середини 50-х рр. промислове виробництво почало набувати нових рис. У безлічі сфер технології зростає різноманітність типів техніки, зразків товарів, видів послуг. Усе більшого поділу зазнає спеціалізація праці. Розширюються організаційні форми управління. Зростає обсяг публікацій. На думку Т., все це привело до надзвичайного дроблення показників, що й зумовило появу інформатики.

Не підлягає сумніву, що різноманітність, на яку звертає увагу Т., дійсно розхитує традиційні структури індустріального суспільства.

У його основних роботах проводиться теза про те, що людство переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну першій хвилі (аграрній цивілізації) і другій (індустріальній цивілізації) приходить нова, яка веде до створення постіндустріальної цивілізації. Т. попереджає про нові складнощі, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими стикатиметься людство на межі ХХ і ХХІ ст.

Літ.: Тоффлер Е. Третя Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. А. Євса. – К. : Видавн. дім “Всесвіт”, 2000. – 475 с.; Тоффлер Е. Нова парадигма влади: Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Х. : Акта, 2003. – 688 с.

Солових В.П.

ТРАДИЦІЯ (від лат. *traditio* – переведення, переказ) – спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до іншого у вигляді

звичаїв, порядків, правил поведінки, соціально-політичної та культурної діяльності. Серед усього різноманіття етнічних культур учені виділяють традиційну (архаїчну) культуру, яка поширена в суспільствах, де зміни непомітні для життя одного покоління. Нині в Ареальній картотеці людських відносин зафіксовано понад 600 традиційних (архаїчних) культур. За цього типу культури панують звичаї і Т., які передаються з покоління в покоління в усіх напрямках світосприйняття та світотворчості. Традиційна культура органічно поєднує складові її елементи, її представник не відчуває розладу із суспільством. Вона органічно взаємодіє з природою, єдина з нею, орієнтована на збереження самобутності, культурної своєрідності народу, нації. Традиційна культура, як правило, доіндустріальна, безписемна, основне заняття її представників – сільське господарство, хоча є також традиційні культури, які до сьогодні перебувають на стадії полювання і збиральництва, а є й такі, які стали на рівень модернізації. Людина традиційної культури веде постійний діалог із природним оточенням. Вона націлена не на підкорення природи, а на співробітництво з нею. У традиційній культурі до нових речей завжди ставилися насторожено.

Повноцінність речей у традиційних культурах, тобто належність їх водночас до двох світів – профанного (повсякденного, матеріального) і сакрального (знакового, символічного), дозволяє використовувати їх в обрядах і ритуалах, що є найважливішими регуляторами поведінки в традиційних суспільствах. Практичне значення традиційних культур досить широке і різноманітне. Так, вони регулюють емоційний стан людей, формують і підтримують почуття спільності етносу в цілому.

Глобальною проблемою сучасної епохи стає протистояння традиційної і модернізованої (сучасної) культур, що справляє дедалі більший вплив на перебіг культурно-історичного процесу.

Т. існують в усіх сферах суспільної діяльності, зокрема Т. політичні – форми політичної поведінки і політичного мислення, політичні цінності, певні суспільні уявлення, які стосуються політичного життя. Т. політичні є складовою частиною політичної культури суспільства. Завдяки політичним Т. у політичній історії мають місце зв'язок,

спадкоємність, через які елементи політичної спадщини включаються в реальні політичні процеси сучасності.

У політичному житті **Т.** виконують такі функції: інтегративну, нормативно-регулятивну, забезпечення історичної спадкоємності, легітимізації (згідно з М.Вебером). **Т.** політичні – одне з головних джерел авторитету і легітимності влади.

Т. політичні мають важливе значення для молодих держав, які перебувають у процесі розбудови і зміцнення своєї державності. Нове потребує опори на авторитет давнини. В євразійському політичному просторі глибоке коріння мають авторитарні типи **Т.**, а демократичні є слабшими. У західних демократіях **Т.** політичної участі, поваги до закону, представницької демократії, вони формувалися упродовж багатьох століть. Таким чином, політичні **Т.** здатні виконувати як конструктивну, так і деструктивну функцію. **Т.** як суспільний феномен залишаються, модернізуючись, і в глобалізаційний період. **Т.** важливо враховувати в процесі державотворення та формування політико-управлінської культури.

Літ.: Бокань В. А. Історія культури України : навч. посіб. / В. А. Бокань. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.; Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – Х. : Фоліо, 2005. – 508 с.; Государственное управление в XXI веке: традиции и инновации : материалы 8-й междунар. конф. ф-та гос. упр. МГУ им. М. В. Ломоносова, 26-28 мая 2010 г. : в 3 ч. Ч. I / отв. ред. И. Н. Мысляева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2010. – 888 с.; Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз) / І. О. Кресіна. – К. : [б. в.], 1998. – С. 204-205; Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1. – 228 с.; Лурье С. В. Историческая этнология : учеб. пособие / С. В. Лурье. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 454 с.; Осипова О. А. Американская социология о традициях в странах Востока / О. А. Осипова. – М. : Наука ; Глав. ред. восточ. лит., 1985. – С. 22-23; Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка. – К. : Знання, 2006. – 568 с.; Українці : історико-етнограф. монографія / Г. Скрипник (голов. ред.). – К. : [б. в.], 2005. – 256 с.

Пірен М.І.

ТРАНЗИТ ДЕМОКРАТИЧНИЙ – ключове поняття транзитології, що вивчає закономірності багатоманітних і різнопланових політичних трансформацій сучасності. Це

поняття охоплює будь-які за формою і змістом процеси переходу від недемократичного суспільного стану до стану зрілої демократії. З урахуванням світових “хвиль демократизації” (С.Гантінгтон) у західній політичній науці була вироблена так звана парадигма “**Т.д.**”, яка передбачає, що всі “перехідні” країни в своєму політичному розвитку повинні пройти через типологічні єдині фази (стадії) демократизації: лібералізацію, демократизацію й консолідацію. Згідно з цією парадигмою в першій фазі (фазі лібералізації) відбувається ерозія й розпад авторитарного режиму. Владна еліта вимушена тут надати опозиційним силам реальні права громадян, що в цілому приводить до нарощування масштабу дій опозиції та зростання тиску на старий режим. У другій фазі (фазі демократизації) лібералізація старого режиму не припиняється, а триває. Права опозиції кодифікуються та інституціоналізуються. Виникає відкрита політична конкуренція за право контролювати уряд, а це, у свою чергу, передбачає вільні вибори, в результаті яких визначається склад уряду. Загалом це фаза інституціональної демократії, етап, коли демократичні інститути, цінності й практики впроваджуються, поширюються й укорінюються, і, зрозуміло, це ще неконсолідована демократія. Консолідованою, зрілою вона стає в третій фазі (фазі консолідації), в межах якої основні інститути демократії є встановленими і сама демократія функціонує як єдине “правило гри” (А.Пшевський). Отже, в контексті парадигми “**Т.д.**” сучасної політичної трансформації має єдиний лінійний вектор – від розпаду тих або інших форм авторитаризму до побудови консолідованої демократії ліберального типу. Проте практичний досвід “перехідних” країн свідчить, що їх політична трансформація може відбуватися за різними траєкторіями, навіть зовсім не так, як це передбачає лінійний вектор **Т.д.** Лібералізація політичного режиму, наприклад, не обов’язково супроводжується його демократизацією, побудовою інституціональної демократії. Демократизація не завжди приводить до утвердження консолідованої демократії. В одних країнах можна спостерігати дійсне закріплення демократичних інститутів і практик, тут відбувається консолідація ліберальної демократії, водночас в інших демократичні інститути і практики співіснують поряд з не-

демократичними і авторитарними. Є також країни, де формальні демократичні процедури використовуються як фасад, за яким приховуються форми авторитарного режиму. На думку аналітиків, більшість “перехідних” країн не є ні відверто авторитарними, ні достеменно демократичні. Вони перебувають переважно в “політичній сірій зоні” (Т.Корозерс). Це означає, що ці країни мають деякі ознаки демократичного політичного життя, включаючи існування опозиційних політичних партій і елементів громадян, суспільства, а також регулярні вибори й демократичні конституції. Проте водночас їм притаманна недостатня репрезентація інтересів громадян, низький рівень політичної участі населення, часті порушення законів з боку посадовців, нерідко сумнівна легітимність виборів, низька інституціональна ефективність держави, значна або повна недовіра державним інститутам з боку суспільства. Таким чином, запровадження формальних демократичних інститутів і процедур ще не визначає остаточно загальний результат трансформаційних процесів. Часто, наприклад, формальні електоральні процедури означають не “електоральну демократію”, яка є проміжною ланкою на шляху до консолідації демократії, а прихованою трансформацією однієї форми недемократичного режиму в інші. Отже, в межах трансформаційних процесів політична реальність може перетворюватися у форми “нових автократій” (А.Ю.Мельвіль). Якщо це так, тоді сенс і зміст парадигми **Т.д.** є недостатньо обґрунтованим. Однак концепт **Т.д.**, мабуть, ще не вичерпав свій пізнавальний і методологічний ресурс. За його допомогою політологи й соціологи намагалися пояснити специфічний тип політичних змін, які набули значного поширення в світі під кінець ХХ ст., але це пояснення, як показує практика, не можна зводити до універсального лінійного вектора політичних трансформацій – від авторитаризму до консолідованої демократії. Скоріше за все **Т.д.** слід пов’язувати з плюралістичною картиною світу, яка відображає диверсифікацію шляхів просування до демократії й переважно гібридні форми її суспільне втілення.

Літ.: *Соціологія політики* : енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009; *Баранов Н. А.* Трансформации современной демократии : учеб. пособие / Н. А. Баранов. – СПб. : Балт.

гос. техн. ун-т, 2006; *Чи шкідлива для суспільства державна бюрократія?* (Державне управління як галузь соціальної науки, освіти та практики) : науч.-популяр. журн. Universitates (наука и просвещение). – Режим доступу : <http://slovari.yandex.ru>
Михненко А.М., Костюк О.А.

ТРАНЗИТОЛОГІЯ (англ. transitology – наука про перехідні процеси, лат. transitus – проходження, перехід, logos – слово, вчення) – спеціальна галузь суспільствознавства, яка вивчає перехідні форми і стани суспільства, що перебуває у процесі динамічних змін, перетворень еволюційного або революційного характеру. Перехідні процеси в суспільстві бувають доволі різноманітними, але вони так чи інакше пов’язані з глобальними якісними зрушеннями, відбуваються під впливом чинників різнопорядкового характеру. Зрозуміло, перехідні процеси наповнені об’єктивним змістом – як за мотивами й обставинами, так і за перебігом реалізації та наслідками, але суб’єктивний фактор при будь-якому переході має місце як необхідна рушійна сила. Тому адекватне з’ясування суті, спрямованості й кінцевої мети перехідних процесів вимагає комплексного, міждисциплінарного підходу до аналізу всієї сукупності об’єктивних і суб’єктивних чинників, які визначають феномени перехідного суспільства, перехідної економіки і суспільно-економічних трансформацій загалом. Такий підхід забезпечує **Т.**, яка, фактично, займається розробкою загальної теорії перехідних (трансформаційних) процесів для таких складноструктурованих соціальних утворень, якими є суспільні, політичні, економічні системи та підсистеми, способи господарювання й управління економічним розвитком.

Методологічне підґрунтя **Т.** утворюють: 1) діалектика, спрямована на пізнання якісних змін у розвитку природи і суспільства; 2) формаційний підхід, включаючи марксистську теорію переходів від одного способу виробництва до іншого; 3) загальноцивілізаційний підхід, який розглядає розвиток людського суспільства як рух від цивілізації до цивілізації; 4) концепція загальнолюдського прогресу, згідно з якою суспільство переходить до вищих форм соціальної та економічної організації, залишаючи позаду більш прості та застарілі форми буття; 5) теорія циклічного розвитку людства, коли будь-яка форма буття з часом застаріває і внаслідок втрати ефективності вимагає заміни на нову фор-

му, не обов'язково прогресивну. Значний внесок у методологію і теорію аналізу перехідних процесів зробили природничі науки – кібернетика, синергетика, біофізика, геологія, астрономія, математика тощо, які досліджують різні перехідні, трансформаційні, катастрофічні стани у природі й суспільстві.

Т. як загальна теорія перехідних процесів зосереджує сьогодні увагу на розкритті самого перебігу перехідного розвитку, його закономірностей і механізмів, на пошуку алгоритмів переходів, характерних для них явищ, станів, етапів розгортання, пунктів напруги і зон пустоти, на розумінні зіткнень різних якостей і тенденцій, суб'єктивних інтересів і впливів, на визначенні деструктивних і конструктивних дій, структуроруїнацій і структуроутворень, на осмисленні дії стихійних сил і можливостей цілеспрямованого управління глобальними якісними перетвореннями.

Теорія перехідних процесів охоплює і вивчає різноманітні аспекти розвитку природи і суспільства як перетворення одного якісного стану в інший. Зокрема, мова йде про т. зв. феномен турбулентності якісних процесів, їх завихрення, зворотних спрямувань, потокових помилок і відштовхувань, боротьби та взаємопроникнення якостей. Звідси управління перехідними процесами фактично ототожнюється з можливостями як провокування турбулентцій, так і їх стримування, як стимулювання руйнівних зрушень, так і заохочення позитивних системоутворюючих і системозміцнюючих змін, підштовхування до занепаду застарілих якостей, так і підтримка виникнення і ствердження нових якостей. У цьому контексті надзвичайно важливим є поняття катастрофічного або есхатологічного ефекту, який виявляється у краху “старої” системи і зникненні її фундаментальної ідеї, що часто сприймається у суспільній свідомості як “кінець історії”. Насправді ж має місце тимчасовий системний вакуум, “усередині” якого відбувається боротьба якостей і утворення нової якості, але з невизначеним результатом. Тому для трансформаційних процесів неминучий стан перехідної (трансформаційної) кризи, яка охоплює економіку і суспільство в цілому і дуже часто має апокаліптичний характер. Така криза завершує один тривалий період історичного розвитку і відкриває інший. У такий спосіб утворюється безкінечна низка історичних циклів і відповідних їм історич-

них перехідних криз, одна з яких позначила собою системні перетворення в економіці й суспільстві країн Центрально-Східної і Східної Європи наприкінці ХХ ст., інша – глобальна фінансово-економічна криза – охопила весь світ у 2008-2011 рр.

Складність і суперечливість трансформаційних процесів, що відбуваються сьогодні у світі і набувають глобального характеру, вимагають спеціального розгляду економічних систем (унаслідок їх визначального впливу на суспільний розвиток) саме у стані переходу від одного господарського устрою до іншого. Це зумовило розробку в межах **Т.** таких особливих узагальнюючих понять, як перехідна економіка, трансформація економічних систем, а також взагалі виокремлення економічної транзитології у самостійний розділ сучасної економічної науки. Економічна **Т.** як складова економічної теорії вивчає перехідні економічні відносини, явища і форми, в яких відбуваються якісні зміни господарського життя суспільства. Безпосереднім об'єктом дослідження економічної **Т.** виступають: перехідна економіка як особливий тип економічної системи (поряд з традиційною, ринковою та командною економікою), що характеризується станом якісних інституційних, структурних і механізмів змін в умовах невизначеності й нестабільності; економічні трансформації або трансформації економічних систем як власне перехідні процеси, поступові і цілеспрямовані перетворення існуючого господарського устрою у новий.

Літ.: Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції моделі, механізми регулювання та управління / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; Гайгер Л. Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика : пер. с англ. / Л. Т. Гайгер. – М. : Инфра-М, 1996; *Переходные процессы и экономическая теория* / Ю. Осипов, М. Осьмова и др. ; под ред. Ю. Осипова, М. Осьмовой. – М. : Центр обществ. наук при МГУ, 1998; *Політична економія* : навч. посіб. / В. О. Рибалкін, В. Г. Бодров та ін. ; за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2007; Gutz R. *Theorien der ökonomischen Transformation* / R. Gutz // Osteuropa. – Köln, 1998. – N 4; Knell M. *Economics of Transition. Structural Adjustments and Growth Prospects in Eastern Europe* / M. Knell ; Ed. by M. Knell. – Cheltenham : Brookfield, 1996.

Бодров В.Г.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА КОРПОРАЦІЯ
(від англ. transnational corporation, TNC,

ТНК) – велика фірма чи об'єднання фірм різних країн, що мають активи за кордоном і здатні справляти істотний вплив на який-небудь сектор світової економіки. Транснаціоналізація в підприємницькій сфері реалізується в діяльності великих геоцентричних компаній, що функціонують як міжнародні корпорації. Останні є міцною економічною силою, яка пов'язує національні господарства між собою і визначає економічний розвиток окремих країн та світу в цілому. Такі корпорації дістали назву транснаціональних. Перші прообрази **ТНК** з'явилися ще в XVI-XVII ст., коли почалося колоніальне освоєння Нового Світу. Їх поява пов'язується переважно з початком інформаційної революції, яка дала їм змогу перетворитись в особливу світогосподарську силу, з якої фактично і розпочинається нинішня форма глобалізації. За даними ООН, у світі нараховується близько 200 тис. **ТНК**, яким належить більш як 250 тис. філій за кордоном та які включені в економіку 150 держав світу і контролюють понад половину світової промисловості, 63% зовнішньої торгівлі, до 80% патентів та ліцензій на нову техніку та технології. Під безпосереднім контролем **ТНК** з різним ступенем інтеграції перебуває переважна більшість усіх виробничих активів світу й 80% нових технологій. Міжнародні транснаціональні економічні сили мають високий ступінь концентрації. Про це свідчить той факт, що 1% материнських **ТНК** володіє 50% від усього обсягу прямих зарубіжних інвестицій (загальних активів зарубіжних філій). Визначальний вплив **ТНК** на світовий розвиток справляється через систему їх міжнародних науково-технічних зв'язків, з яких найбільш характерними є такі: зовнішня технологічна торгівля, включаючи торгівлю машинами, обладнанням, патентами, ліцензіями, ноу-хау тощо; експорт капіталу з метою здійснення великих науково-технічних проєктів, інвестицій у наукомісткі галузі виробництва (електроніка, інформатика, біотехнологія, нові матеріали тощо), будівництва підприємств та інших об'єктів, геолого-розвідувальних робіт; військова сфера, включаючи спільні науково-дослідні роботи й торгівлю зброєю; міжнародний інжиніринг; міжнародний лізинг; підготовка за кордоном науково-технічних кадрів; контроль за міжнародним ринком інформаційних послуг; безпосередня участь у розробці міжна-

родних угод зі стандартизації та інших напрямів, що забезпечують узгодженість дій **ТНК** на світовій арені; науково-технічні зв'язки в рамках дво- і багатосторонніх угод **ТНК**, включаючи їх стратегічні союзи. Основний обсяг прямих зарубіжних інвестицій і, відповідно, виробничої та іншої діяльності **ТНК** сконцентровано всередині "тріади": Європейський Союз (ЄС) – США – Японія, що зумовлено специфікою розвитку сучасного етапу науково-технічної революції і у зв'язку із цим структурною перебудовою національних господарств. Проте, враховуючи тенденцію до стрімкого розвитку **ТНК** у світовій економіці, потрібно зазначити, що діяльність **ТНК** має як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних слід віднести: зміцнення ресурсної і виробничої бази країн, в яких **ТНК** здійснюють свою діяльність; розширення експортних можливостей; сприяння реструктуризації економіки країн-реципієнтів; поширення передових технологій; поглиблення міжнародного поділу праці; посилення процесів інтернаціоналізації і глобалізації. А негативними наслідками діяльності **ТНК** є те, що: вони передають слабкорозвиненим країнам невідповідні їх рівню розвитку технології з жорсткими обмеженнями на продаж; відбувається централізація і контроль основних функцій **ТНК** із країн приналежності, тим самим закріплюється неокolonіальна залежність слабкорозвинених країн; якщо країна намагається жорстко регулювати діяльність **ТНК**, останні просто покидають її і переміщається туди, де регулювання менш жорстке; важлива інформація про різні країни поширюється на міжнародному рівні глобальними розвідувальними мережами **ТНК**; вони зневажають інтереси місцевих робітників, оскільки їхня діяльність має глобальний характер; **ТНК** уникають сплати податків шляхом внутрішнього переливу капіталу в країни з нижчим рівнем оподаткування; встановлюючи штучні ціни, **ТНК** створюють перешкоди спробам країн управляти власною економікою. Конкурентні переваги **ТНК**: інформаційна обізнаність з економічними і політичними особливостями різних країн; володіння значними ресурсами капіталу, технологіями, управлінською майстерністю та здатність до їх оперативного переміщення; масштабність економіки. Virізняють чотири стадії зовніш-

ноторговельної експансії **ТНК**: попит певного зарубіжного ринку на товари корпорацій задовольняється за рахунок експорту таких товарів на зазначений ринок; **ТНК** утворює на відповідних зарубіжних ринках виробничі потужності для постачання товарів на ці нові ринки, при цьому експорт товарів з материнської компанії скорочується або взагалі припиняється; утворені компанії, продовжуючи постачати товари на місцеві ринки, починають освоювати ринки інших країн; утворені компанії починають експортувати до країни материнської компанії товари, виготовлені ними економічно ефективніше, ніж на освоєному ринку материнської компанії.

Стадії експансії **ТНК** уперше було помічено у сфері так званих первинних матеріалів (зокрема нафти та міді), потім – в обробних галузях економіки, а нині – в третинному секторі. Основними типами **ТНК** є такі: горизонтально інтегровані; вертикально інтегровані; диверсифіковані.

Більшість **ТНК** з'явилися в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. Спочатку відкривались фірми з двома-трьома працівниками, що супроводжували пробні поставки товару. Згодом, наприкінці минулого десятиріччя, вони перетворилися на повноцінні представництва, коли внаслідок зростання внутрішнього споживання збільшився й імпорт продукції **ТНК**. Щоб взаємодіяти з **ТНК** як в Україні, так і на світових ринках, потрібно створювати власні, українські транснаціональні структури, як це зробили раніше Китай, Росія, Індія, Індонезія, Мексика, Венесуела та ін. (не враховуючи промислово розвинені країни, де існують сотні великих **ТНК**). Досвід цих держав свідчить, що національний капітал здатний витримувати конкуренцію з **ТНК** тільки у випадку, якщо він сам структурується в потужні фінансово-промислові утворення, адекватні міжнародним аналогам і здатні проводити активну зовнішньоекономічну політику.

Літ.: *Економіка та організація діяльності об'єднань підприємств* : навч. посіб. / Л. М. Чепурда, С. С. Беляєва, М. В. Плахотнікова та ін. ; за заг. ред. Л. М. Чепурди. – К. : ВД “Професіонал”, 2005; *Заярна Н. М.* Розвиток транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації економіки / Н. М. Заярна // *Наук. вісн. НЛТУ України*. – 2009. – Вип. 19.2; *Дахно І. І.* Світова економіка : навч. посіб. / І. І. Дахно. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К. : Центр навч. л-ри, 2008; *Беляєв А. Ю.* Со-

здание ТНК в Украине, как движущая сила участия страны в международном обмене / А. Ю. Беляев. – Режим доступа : www.intkonf.org; *Войтович Р. В.* Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз) : монографія / Р. В. Войтович ; за заг. ред. д-ра філос. наук. проф. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2007.

Щур Н. О.

ТРОЩИНСЬКИЙ ДМИТРО ПРОКОПОВИЧ (1754-1829) – видатний державний, політичний та культурний діяч Російської імперії XVIII-XIX ст. **Т.** народився у відомій українській дворянській козацькій родині, яка мала безпосереднє відношення до державно-управлінської діяльності: один з його предків, Матвій Трощинський, був отаманом за часів царя Петра I, полковником Запорізької Січі, прадід був полковим писарем, батько (Прокіп) – значковим Миргородського полку, дослужився до звання *військового товариша*. Крім того, рід Трощинських був у родинних зв'язках з Іваном Мазепою. Все це наклало значний відбиток на становлення особистості **Т.**

Вагомий внесок у виховання **Т.** зробив його дядько Іван (Амфілохій – архімандрит київського монастиря, потім єпископ Переяславський), за протекцією якого він вступив до Києво-Могилянської академії. Після її закінчення поступив на службу в Малоросійську колегію – державний орган Російської імперії, заснований для управління Гетьманщиною і легального звуження прав української автономії, що й започаткувало процес ліквідації української державності. У 1773 р. стає гадяцьким полковим писарем, а в 1774 р. завдяки гарній освіті, знанню юриспруденції та військової теорії **Т.** направляють на допомогу князю М.В.Репніну вести справи князівства Молдавського. Згодом він став статс-секретарем князя М.В.Репніна – на той час російського надзвичайного та повноважного посла у Константинополі. Відтоді **Т.** понад 10 років допомагав князю на посадах посла, смоленського і псковського генерал-губернатора.

З 1784 р. **Т.** – керуючий справами графа О.О.Безбородька (керівник дипломатичної канцелярії) і одночасно радник Поштового департаменту. У 1786 р. отримав звання колезького асесора. Під час мандрівки Катерини II по Новоросії був представлений імператриці, яка в 1790 р. надала чин стат-

ського радника, у 1793 р. призначила своїм статс-секретарем та членом поштового управління. За часів правління Павла I отримав нові посади: залишаючись статс-секретарем, він призначається сенатором і головою головного поштового управління. На той час вже кавалер ордена Св. Володимира II ст. (1794), нагороджується орденами Св. Анни II ст. (1796), Св. Олександра Невського і Мальтійським командорським хрестом.

У 1800 р. звільнений з посад **Т.** бере участь у змові проти Павла I. На початку царювання Олександра I його було поновлено на всіх посадах, повернуто звання сенатора і призначено головним директором пошти. Після ліквідації в 1801 р. Імператорської ради і створення Державної ради, яка займалася вирішенням найважливіших державних справ, **Т.** став не лише її членом, а й начальником канцелярії, зберігши за собою всі попередні посади. У цей же час він отримав звання дійсного тайного радника. Під час організації міністерств був призначений міністром уділів (1802-1806 рр.). Під час роботи Негласного комітету, організованого Олександром I, **Т.** був його членом і брав активну участь у розробці плану реформ центрального державного апарату.

Після відставки з державної служби в 1806 р. **Т.** жив у с. Кибенці Миргородського повіту. У цей час полтавське дворянство обрало його губернським предводителем (1812-1814 рр.). Майже водночас із цим на ту ж почесну посаду обирає його київське шляхетство. **Т.**, прийнявши посаду на Полтавщині, відхиляє київську пропозицію, хоч його основні маєтності – так звані Кагарлицький ключ – розташовані були під Києвом.

Повернення **Т.** до державно-управлінської діяльності відбулося у 1814 р., коли його призначили міністром юстиції Російської імперії і генерал-прокурором Урядуючого Сенату. На обох посадах перебував до 1817 р. В його обов'язки входив нагляд за законністю діяльності урядових установ та посадових осіб усього судового відомства, управління прокуратурою та сенатською канцелярією, виконання прокурорських дій при верховному кримінальному суді, керування комісією зі створення законів, нагляд за правильністю дій усіх судових місць в Імперії, за винятком духовних, військових і морських. За висловом його сучасника сенатора І.В.Лопухіна, **Т.** був міністром “відмінною

твердістю і рідкісним у справах державних мистецтвом обдарованим”.

Під час роботи на керівних державних посадах **Т.** розробляв закони і все життя стояв на сторожі справедливості. Написані ним укази, які зберігаються в державних архівах, за своїм стилем, барвистістю викладу та лаконізмом можуть вважатися кращими зразками ділового стилю періоду царювання Катерини II. Він автор маніфесту про воцаріння Олександра I та інших важливих актів першого періоду діяльності цього імператора. Діяльність **Т.** на державно-управлінських посадах ознаменувалася значними досягненнями, а слава “міністра трьох імператорів” лише зайвий раз свідчить про високу оцінку його адміністративних здібностей.

Як державний діяч, **Т.** дбав про освіту, здоров'я, побут людей, усіяко підтримував пропозиції, проекти щодо розширення народних шкіл, збільшення посад фельдшерів, удосконалення засобів поштового зв'язку, прокладання нових шляхів та надійне утримання діючих. Він наполягав на необхідності цілковитого скасування кріпосного права й утвердження гуманних правових норм у житті тогочасного суспільства, вимагав надійного захисту прав кожного громадянина. Упродовж усього свого перебування на вершинах державної влади відстоював не тільки автономію України, а й відновлення її полкового устрою. Він був переконаний, що найдоречніше користуватися в правовій системі України третім Литовським Статутом, у якому були зафіксовані “давні права” українців. Перебуваючи на міністерських постах, **Т.** скрізь пропагував українське питання і стояв на захисті козацтва.

Деякі дослідники схильні стверджувати, що **Т.** був лідером українського конспіративного автономізму кінця XVIII – початку XIX ст., мав зв'язки в колах військової опозиції і надавав великого значення організації української військової сили (козацький проект В.Капніста 1788 р., козацьке ополчення на Лівобережній Україні у 1812 р.).

У 1817 р. **Т.** остаточно виходить у відставку і займається лише благодійництвом та розвитком української культури, науки, літератури, малярства, музики. Водночас маєток Кибинці став визначним осередком українського національно-політичного й культурного руху, лідером якого був **Т.** Саме завдяки його ініціативі було вперше видано “Енеї-

ду” І.Котляревського (1798), а домашній театр **Т.**, яким керував його родич Василь Гоголь (батько Миколи Гоголя, навчання якого в Ніжинській гімназії оплачував саме **Т.**), зробив значний внесок у становлення українського театрального мистецтва і був відомий далеко за межами губернії.

Літ.: *Дві Русі* / Л. Івшина, В. Горобець, С. Махун, І. Сюднюков. – К. : Факт, 2003; *Ефремова Н. Н.* Министерство юстиции Российской империи 1802-1917 гг. (Историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова ; отв. ред. Е. А. Скрипилев. – М. : Наука, 1983; *Звягинцев А. Г.* Тайные советники империи. Российские прокуроры. XIX век / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. – М. : Рос. полит. энцикл., 1995; *Звягинцев А. Г.* Око государево. Российские прокуроры. XVIII век / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. – М. : Рос. полит. энцикл., 1994; *Мельничук Г.* Імперський міністр козацького роду / Г. Мельничук // *День*. – 2002. – № 118. – 5 лип.; *Слабошпицький М. Ф.* Українські меценати: нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – 2-ге вид., доповн. – К. : Вид-во М.П.Коць ; Ярославів Вал, 2006.

Богомаз К.Ю., Шеломовська О.М.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1865-1919) – український економіст, педагог, публіцист, громадський і державний діяч. Всесвітнє визнання здобув ще за життя за внесок у теорію кон’юнктурних коливань, монетарну теорію, критичний аналіз економічної теорії марксизму, історію й теорію кооперації. Відомими на Заході є його праці з проблем розподілу, історії господарства Росії, історії економічних учень, історії й теорії соціалізму, філософії, економічної соціології та ін. Й. Шумпетер називав **Т.-Б.** найкращим слов’янським економістом. У колишньому СРСР наукова спадщина **Т.-Б.** не вивчалася, його працям давалася негативна оцінка, оскільки вченого було віднесено до “буржуазних економістів”. Водночас на Заході творчість **Т.-Б.** глибоко досліджували як з окремих проблем, так і в цілому (праці В.Тимошенка, І.Вітановича, О.Мицюка, С.Амато, А.Ноува, Л.Ковалю, А.Качура, І.-С.Коропечького та ін.). Грунтовне вивчення спадщини вченого та перевидання його праць розпочалося в Україні та Росії тільки в середині 90-х рр. ХХ ст. Народився **Т.-Б.** в с. Соляниківка Куп’янського повіту Харківської губернії у дворянській родині. Закінчив Другу харківську гімназію і Харківський університет (фізико-математичний (1888) і

юридичний (1890) факультети). З 1902 р. здобував освіту в Англії. В 1894 р. в Московському університеті за працю “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя” **Т.-Б.** здобув ступінь магістра, а в 1898 р. за працю “Російська фабрика в минулому і тепер. Історико-економічне дослідження. Т. 1. Історичний розвиток російської фабрики у ХІХ столітті” – доктора. З 1895 по 1917 рр. приват-доцент Санкт-Петербурзького університету; з 1913 – професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту, професор Санкт-Петербурзького комерційного інституту та міського університету ім. Шанявського в Москві. З 1899 по 1905 рр. за симпатії до марксизму і неблагонадійність **Т.-Б.** було заборонено викладати, а відтак і вислано (1901) на Полтавщину, де він, земський гласний, прилучився до українського культурного руху. Друкувався в науковій періодиці того часу; з 1906 р. **Т.-Б.** – головний редактор журналу “Вісник кооперації”, з 1910 р. – збірника “Нові ідеї в економіці”; член редколегії (разом із М.Грушевським та ін.) енциклопедії “Український народ в його минулому і сучасному”, тт. 1-2 (1914-1916). В 1917 р. повернувся в Україну, обіймав посаду міністра фінансів у Генеральному секретаріаті Центральної Ради. В 1918 р. виступив одним з ініціаторів і фундаторів Української Академії наук, очолив її соціально-економічне відділення та Інститут економічної кон’юнктури; з його ініціативи було створено демографічний та кооперативний інститути. **Т.-Б.** очолив також Українське наукове товариство економістів, Центральний кооперативний український комітет, став деканом юридичного факультету заснованого за його участю Українського державного університету. Редагував журнал “Українська кооперація”, багато друкувався в ньому та інших українських періодичних виданнях. У січні 1919 р. **Т.-Б.** було призначено радником української дипломатичної місії у Франції, однак дорогою до Парижа він раптово помер. Похований в Одесі. У науковому доробку **Т.-Б.** – до 100 опублікованих праць, багато з яких витримали по кілька видань, у т.ч. зарубіжних. У науковій діяльності вченого відображено складний процес переходу на межі ХІХ-ХХ ст. з методологічних позицій старої класичної школи та її пізніших відгалужень, зокрема й марксизму, на позиції неокласицизму й вихід її з

низки проблем за межі мікрорівневого неокласичного аналізу на рівень макроекономічних досліджень, започаткований К.Марксом. **Т.-Б.** зробив вагомий внесок в обидва ці напрями, хоча власної політекономічної системи не створив – певною мірою через вплив марксистської концепції соціалізму, яку гостро критикував, але теоретичних засад якої повністю не позбувся, і значною мірою – через недооцінку можливостей і досягнень неокласичного аналізу та його математичного апарату. Проте, йдучи власним шляхом у науці, вчений розв’язував багато важливих теоретичних проблем у неокласичній традиції, в окремих випадках його висновки були визначальними для розвитку напрямів економічної теорії. Учень **Т.-Б.**, всесвітньо відомий учений М.Кондратьєв, зазначав, що хоча **Т.-Б.** не створив власної школи, жодна школа не уникла й не зможе уникнути впливу його ідей. Уже в першій своїй праці “Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності” (1890) **Т.-Б.** не лише зробив блискучий порівняльний аналіз трудової теорії цінності класичної школи й теорії граничної корисності австрійської школи, показав її неперехідне значення для розв’язання проблеми ціноутворення, а й зробив висновок про недостатність моністичного пояснення цінності кожною з цих шкіл: або на основі затрат (класиками), або суб’єктивними оцінками (за маржиналістами). Учений висунув ідею поєднання трудової теорії цінності з теорією граничної корисності, вважаючи, що лише такий підхід уможливить зіставлення корисності й витрат суспільної праці, тобто результатів із витратами, для з’ясування, які затрати праці є суспільно необхідними. **Т.-Б.** віддав данину пошукам класичною та австрійською школами абсолютної субстанції цінності, жорсткому превалюванню трудової засади (затрат живої та уречевленої праці) в теоріях цінності Д.Рікардо й особливо Маркса, уявленням австрійської школи про суб’єктивну корисність як єдину основу ціни та ін. У запропонованій ним теорії цінності він розрізняв поняття “цінність” (“получка” – суб’єктивна з окремої особи та об’єктивна – із суспільства, або ціна) і “вартість” – витрати виробництва, найважливіші з яких – затрати праці, трудова вартість. **Т.-Б.** сформулював закон (теорему цінності), згідно з яким граничні корисності

господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям. За всієї умовності цього закону ідея синтезу трудової теорії цінності й теорії граничної корисності підносила працю **Т.-Б.** до світового рівня. Вона співвідносилася з розв’язанням проблеми, одночасно запропонованим на Заході А.Маршаллом (“Принципи політичної економії”, 1890), який на базі функціонального аналізу створив розгорнуту теорію цін, попиту і пропозиції, неокласичну теорію (“маршалліанська революція”). Всесвітнє визнання здобуло дослідження **Т.-Б.** “Промислові кризи. Нарис з соціальної історії Англії” (1900), яке містить докладний аналіз історії промислових криз в Англії, їх перебігу та соціально-економічних наслідків, критичний перегляд теорій криз різних політекономічних шкіл, а також творчий розвиток і синтез найперспективніших ідей. Зокрема, виходячи з Марксових схем відтворення, наведених у “Капіталі” (Т. 2), **Т.-Б.** запропонував власну їх інтерпретацію, дав не лише якісно новий аналіз закономірностей еволюції капіталізму щодо утворення на його базі вищих форм народного господарства та соціальної організації суспільства, а й запропонував власну теорію криз. Підсумовуючи внесок, який зробив **Т.-Б.** у дослідження закономірностей циклічності розвитку ринкового господарства капіталістичного типу, необхідно відзначити наступне. По-перше, він виявив причини періодичності криз; по-друге, перетворив теорію криз на теорію кон’юнктури; по-третє, вивчав кон’юнктуру на основі статистичного методу, виходячи з аналізу фактичної історії криз у класичній країні капіталізму – Англії; по-четверте, цей аналіз, у свою чергу, дав **Т.-Б.** можливість виділити низку ознак (ціна заліза, висота облікової ставки відсотка), які визначають кожен фазу промислового циклу, дозволяють прогнозувати динаміку кон’юнктури і – як з’ясувалося з часом – надають певний інструментарій і методологію впливу на перебіг циклу з боку держави. Й.Шумпетер оцінив цей внесок ученого як визначення ним фундаментального фактора циклічних коливань, який став основою формування на зламі ХІХ-ХХ ст. загально-визнаного методологічного базису для більшості різних теорій економічних циклів. Ідеї **Т.-Б.** були високо оцінені А.Шпітгофмом, Л.Пооле, Е.Ейленбургом, В.Зомбартом,

Ж.Лексюр, А.Афталіоном, В.Мітчеллом, Г.Касселем та ін. Вплив теорії **Т.-Б.** на формування власної теорії “довгих хвиль” визнав М.Кондратьєв, Е.Хансен у 50-х рр. XX ст. назвав **Т.-Б.** і К.Вікселя засновниками сучасної теорії економічних циклів. Сучасні західні дослідники (В.Ростоу, І.Ріма, К.Кім та ін.) простежують розвиток теорій економічних циклів, відносячи їх до теорій вертикальної невідрегульованості (Г.Хаберлер) або немонетарних теорій бізнесового циклу (Кім), від **Т.-Б.** через Шпітгоффа і Касселя – до інвестиційної теорії Шумпетера; наголошують на впливі ідей **Т.-Б.** на батька сучасної теорії макроекономіки і державного регулювання Дж.Кейнса (Н.Балабкінс та ін.). **Т.-Б.** свого часу був єдиним дослідником циклів і кон’юнктури, звернувши увагу на їх соціальну складову і в цьому яскраво виявилася характерна риса вітчизняної політичної економії – схильність до соціального аналізу. Проведене ним дослідження місця і ролі профспілок та інших громадських організацій у ринковій економіці, що розвивається, – очевидне свідчення пошуку певної соціальної моделі, певних методів соціальної орієнтації капіталістичної економіки. Широковідомим у Росії, Україні і на Заході стало дослідження **Т.-Б.** історії розвитку капіталізму в Російській імперії – від кріпосної мануфактури XVII ст. до машинної індустрії кінця XIX ст. у фундаментальній праці “Російська фабрика...” (1898). У ній заперечувалися народницькі уявлення, що превалювали в середовищі російської інтелігенції, про можливість некапіталістичного розвитку Росії. Однак спроба вченого здійснити аналіз із марксистських позицій зазнала невдачі: він дійшов немарксистських висновків, зокрема про збереження на тлі концентрації та централізації виробництва дрібних його форм у промисловості й особливості їх стійкості у сільському господарстві, про можливість самокоригування капіталізму і його життєздатність та ін. Ця праця стала ще одним імпульсом до кардинального перегляду **Т.-Б.** з кінця 90-х соціально-економічної та політичної доктрин марксизму. В “Теоретичних основах марксизму” (1905) учений доводив певну неспроможність теоретичних підвалин марксизму: трудової теорії цінності й теорії додаткової цінності, теорії зниження середньої норми прибутку і побудованої на них усієї марксистської кон-

цепції краху капіталізму, а також обмеженості філософсько-соціологічних засад марксистського соціалізму. Праця сприяла подоланню впливу ненаукових елементів марксизму на теоретичну економічну думку в Росії та Україні. Менш вдалою була спроба **Т.-Б.** побудувати на мікрорівні відмінну від марксистської та неокласичної теорію розподілу доходів у праці “Соціальна теорія розподілу” (1910), яку свого часу було піддано гострій критиці. Вчений вважав за необхідне звільнити теорію розподілу від жорсткої прив’язки до теорій ціноутворення цих шкіл, першу з яких (трудова) вважав правильною, а другу (граничної корисності й граничної продуктивності) – недостатньою для розв’язання цієї проблеми. Від марксизму та історичної школи **Т.-Б.** запозичив соціально-історичний аспект проблеми, а в дусі неокласицизму зробив висновки, відмінні від марксистських, зокрема про можливість одночасного зростання на основі технічного прогресу доходів робітників і підприємців, досягнення певної солідарності їх інтересів у майбутньому та ін. Прагнучи пов’язати соціальний аспект з економічним, що певною мірою співвідноситься з пізнішими теоріями добробуту, вчений, проте, цілком абстрагувався від проблем ціноутворення, обміну, граничних величин та ін. Трактатування ним розподілу винятково як співвідношення сил різних соціальних груп, передусім робітників і підприємців-капіталістів, у боротьбі за збільшення належної їм частки суспільного продукту, агрегований за класовим принципом підхід робили його теорію економічно непродуктивною. Однак на Заході за **Т.-Б.** визнано пріоритет запровадження в економіку поняття монополії (монополії одного покупця) робітничих спілок. Політико-економічна концепція **Т.-Б.**, у деяких випадках досить суперечлива, узагальнена ним у курсі “Лекції з політичної економії” (1907) і підручнику “Основи політичної економії” (1909). Цей підручник був одним із найкращих на той час у Росії та Україні. Високу оцінку здобула економічна спадщина **Т.-Б.** з історії й теорії політичної економії соціалізму “Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму” (1903), “У пошуках нового світу. Соціалістичні общини нашого часу” (1913), “Соціалізм як позитивне вчення” (1918) та ін. У них міститься критичний порівняльний ана-

ліз різних економічних і соціалістичних учень від давніх часів до новітніх на той час теорій, а також спроби їх практичного здійснення, викладено концепцію соціалізму **Т.-Б.**, що сформувалася під впливом гуманістичних ідей неокантіанства і була близькою до концепцій соціальної німецької школи. **Т.-Б.** обстоював еволюційний шлях соціально-економічних перетворень, активну роль у них свідомої діяльності людини, розвивав ідеї змішаної економіки та ін. Він розробив детальну історію й теорію кооперації, яка (кооперація) є одним із гарантів досягнення соціальної справедливості. **Т.-Б.** – один із найвидатніших теоретиків кооперативного руху у Східній Європі. Його ідеї про кооперацію узагальнено в праці “Соціальні основи кооперації” (1916). Сучасний американський економіст І.Коропецький звернув увагу на внесок **Т.-Б.** в монетарну економіку, в прогнозування ним у праці “Паперові гроші і метал” (1917) багатьох ідей сучасної монетарної економіки, вироблення моделі монетарної системи, що передбачала заміну грошей на золотій основі паперовими грошима й відкривала шлях здійсненню державою антициклічної та антиінфляційної монетарної політики. Теоретична спадщина **Т.-Б.** протягом всього ХХ ст. привертала увагу зарубіжних економістів, про що свідчать численні переклади його фундаментальних праць англійською, німецькою, французькою, італійською, японською та іншими мовами, видані вже у другій половині ХХ і

на початку ХХІ ст. Глобальна фінансова криза 2008-2010 рр. лише підтвердила й актуалізувала піонерні ідеї **Т.-Б.**, зокрема, про тісний зв’язок циклічності господарського розвитку з диспропорціями між реальним і фінансовим секторами економіки, між інвестиціями та заощадженнями, з невідповідністю у темпах розвитку виробництва засобів виробництва (капітальних товарів) і предметів споживання, з коливаннями темпів інвестування виробництва засобів виробництва. Праці **Т.-Б.** набувають нового звучання в наш час, оскільки вони співзвучні сучасним пошукам місця і ролі економічної теорії в системі наук як методологічної основи регулювання та прогнозування господарських процесів, розроблення й реалізації ефективної економічної політики.

Літ.: Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії України (Остання третина ХІХ- перша третина ХХ ст.) / Л. П. Горкіна. – К. : Наук. думка, 1994; Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука / І. С. Коропецький. – К. : Наук. думка, 1993; Туган-Барановський М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М. И. Туган-Барановский. – К. : Наук. думка, 2004; Сорвина Г. Н. Развитие государственного регулирования в трудах экономистов России. Взгляды М. Туган-Барановского, Н. Кондратьева, Л. Юровского. Лекции / Г. Н. Сорвина, С. Е. Хорзов, А. В. Бударина. – М. : Изд-во “РАГС”, 2002; Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход : пер. с англ. / Э. Хансен. – М. : Прогресс, 1959.

Бодров В.Г., Горкіна Л.П.

У

УКРАЇНА (Ukraine) – держава у південній частині Східної Європи. Друга за розмірами країна в Європі (площа – 603,7 тис. км²) і п'ята за кількістю населення (46 млн). Столицею **У.** є місто Київ.

Держава має спільні сухопутні державні кордони з Білоруссю на півночі, Польщею на заході, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою на південному заході та з Росією на сході. Південь **У.** омивається Чорним та Азовським морями. Вона має морські кордони з Румунією та Росією. Найбільшими чорноморськими портами **У.** є Одеса, Іллічівськ, Херсон, Севастополь, азовськими – Маріуполь, Бердянськ, Керч. Загальна протяжність кордонів 6992 км (із них сухопутних 5637 км). Довжина морської ділянки кордону: 1355 км (по Чорному морю – 1056,5 км; по Азовському морю – 249,5 км; по Керченській протоці – 49 км).

Сучасна **У.**, як незалежна держава, з'явилася на політичній карті Європи наприкінці 1991 р. Першими незалежність **У.** визнали Польща і Канада. За один місяць **У.** визнали 68 держав світу, в тому числі Велика Британія, Болгарія, Ізраїль, Італія, Німеччина, Росія, Франція, США, КНР, Японія. Міжнародна спільнота стала розглядати **У.** як запоруку стабільності та гарантію незворотності демократичних процесів на теренах колишнього СРСР. **У.** є членом близько 70 міжнародних організацій, з травня 2008 р. членом Світової організації торгівлі, бере участь у діяльності Ради Європи, НАТО, ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ.

До складу **У.** входять 27 адміністративних одиниць: 1 автономія (Автономна Республіка Крим), 24 області та 2 міста загальнодержавного значення (м. Київ – столиця **У.** та м. Севастополь).

Адміністративна область – це велика територія **У.**, яка має чітко визначені кордони і систему місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Се-

редня площа однієї області в Україні складає 24 тис. км². Найбільшими за площею є Одеська (33,3 тис. км²), Дніпропетровська і Чернігівська області (по 31,9 тис. км²). Великими за кількістю населення і площею є східні області, меншими – західні. Більшість областей мають вихід до державного кордону. Цілком внутрішніми є п'ять областей – Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська. Кожна з областей поділяється на адміністративні райони (490), у середньому по 19 на одну область. У всіх областях існують міста обласного значення, більшість з яких зосереджені в східних промислових областях.

Автономна Республіка Крим має свою Верховну Раду, Конституцію, прапор; татарське населення створило свій владний орган – меджлис. Київ та Севастополь – міста державного підпорядкування, міські ради яких безпосередньо підпорядковані центральним органам державної влади.

У. – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. За Конституцією **У.** є унітарною республікою. Главою держави є Президент, який обирається громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права строком на п'ять років. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання конституційних прав та свобод людини і громадянина. Укази і розпорядження Президента **У.** є обов'язковими до виконання на всій території **У.**

Законодавчу владу в державі здійснює Верховна Рада України (Парламент). Конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів, які обираються шляхом таємного голосування на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права.

Виконавча влада в Україні реалізується Кабінетом Міністрів України. Уряд **У.**, згідно з Конституцією **У.**, є вищим органом у си-

стемі органів виконавчої влади. Також у систему органів виконавчої влади входять: міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, інші центральні органи та установи. До органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим (АРК) належать: Рада міністрів АРК, міністерства, республіканські комітети та інші органи виконавчої влади АРК. Виконавчу владу в областях, районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Судову владу в державі здійснює Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Єдиним органом конституційної юрисдикції в **У.** є Конституційний Суд України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Районні та обласні ради є органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст. Значні розміри і рівнинний характер більшості території **У.** зумовлюють різноманітність її природних умов і ресурсів, що сприяють рівномірному розміщенню виробництва та діяльності населення. Народно-господарський комплекс країни включає такі види промисловості, як важке машинобудування, чорна та кольорова металургія, суднобудування, виробництво автобусів, легкових та вантажних автомобілів, тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, тепловозів, верстатів, турбін, авіаційних двигунів та літаків, обладнання для електростанцій, нафтогазової та хімічної промисловості тощо. **У.** є одним з найбільших виробників електроенергії. Вирізняються галузі економіки з високим технологічним рівнем розвитку (виробництво ракетно-космічних космосу, військової техніки). Держава входить до числа провідних мінерально-сировинних держав світу. За запасами і видобутком залізних, марганцевих, титано-цирконієвих руд, багатьох видів неметалічної сировини **У.** в кінці ХХ ст. займала провідне місце серед країн СНД, Європи і світу. Газотранспортна система **У.** має геостратегічне

значення, як “газовий міст” між великими газодобувними регіонами Росії та Заходом. **У.** – світська держава, в якій церква відділена від держави і школи. Конституція **У.** гарантує громадянам свободу совісті та свободу віросповідання.

На території країни проживають понад 100 національностей. Українці складають більше 77,8% населення, росіяни – близько 17%, румуни і молдавани – близько 0,8%. Згідно з Конституцією **У.**, держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культурі, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

В **У.** існує єдине громадянство. Державною мовою є українська.

Літ.: Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Заставецька О. В. Географія населення України / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль : [б. в.], 2007; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К. : Ін-т екон. прогнозування ; Фенікс, 2003; Кульчицький В. С. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001; Регіональна економіка : словник-довідник / О. Д. Богорад, О. М. Шевелєв, В. М. Падалка, В. М. Підмогильний. – К. : НДІ соц.-екон. пробл. міста, 2004; Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. – К. : [б. в.], 2004.

Лазар Я.І.

УКРАЇНА. ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ КОД (Г.к.У.). Аналіз української зовнішньополітичної діяльності свідчить про певне підвищення її активності за відсутності змін в орієнтирах. Поряд з тенденцією “динамізації” з’являються ознаки зростання змістовності завдань. Особливо це стосується європейського виміру. Досить активно опрацьовуються також південно-східний – Кавказ, Центральна Азія (участь у ГУУАМ), північний – країни Балтії (участь у Раді держав Балтійського моря (РДБМ)) та південний – країни басейну Чорного моря (участь в ЧЕС) напрями. Набуває дедалі більшої конкретики ідея поєднання північного і південного напрямів співробітництва в межах моделі Балто-Чорноморської Співдружності (БЧС). Проте процес утвердження міжнародного авторитету України, підвищення її ролі та місця в міжнародних відносинах залишається поки що “в’язким”. Його бажаний

рівень і показники на сьогодні не можуть бути досягнуті через об'єктивну обмеженість організаційних і ресурсних можливостей. Подолати таку обмеженість, як доводить світовий досвід, можна через “зосередження” або акумуляцію можливостей для розв'язання тих визначальних завдань, виконання яких забезпечується наявним ресурсним потенціалом.

Г.к.У. формувався під впливом історичних, культурних традицій у державному управлінні і самоврядуванні (братства, козацьке самоуправління) за поширення європейських тенденцій у міському самоврядуванні (магдебургське право).

Природні, кліматичні і географічні умови позначилися на способі господарювання і формах господарського волевиявлення (однособістність за домінуючої ролі громади). За роки перебування України у складі різних імперій (Російської, Австро-Угорської) гео-економічний код зазнав суттєвих модифікацій із руйнуванням приватновласницької ініціативи і підприємливості.

Структура економіки, як і підготовка (винищення) трудових ресурсів, формувалася під впливом задоволення імперських інтересів Росії. Внутрішній ринок України, виробничі і соціальна інфраструктура перебувають у перманентному дефіциті інвестицій.

Добровільно взяті зовнішні й внутрішні зобов'язання (ядерні роззброєння, закриття ЧАЕС, відмова від участі у важливих зарубіжних комерційних проєктах, скорочення виробництва ряду сільськогосподарської та іншої продукції) не знайшли підтримки (насамперед фінансової), з боку гарантів (США, ЄС, Росія).

Майже тотальна залежність України, наприклад, від можливостей експорту (м'ясо-молочної та іншої продукції) в Росію й імпорту (газ, нафта) з Росії в Україну є свідченням деструктивної державної політики України, як і структури економіки.

Дефіцит повноцінного економічного, енергетичного, інформаційного, територіального, фінансового, культурно-духовного суверенітету вкрай негативно впливає на відтворення **Г.к.У.**

Літ.: Антонюк О. Національні інтереси України у контексті геополітики сучасної Росії / О. Антонюк // Політика і час. – 2000. – № 5-6; Василевський О. Л. Структура геополітичних інтересів України / О. Л. Василевський, М. Н. Гончар. – К.: [б. в.], 1995; Василенко С. Українська геополіти-

ка. Вектор визначено / С. Василенко // Віче. – 2000. – № 9; Україна у геополітичному інтер'єрі ХХ століття // Політ. думка. – 1994. – № 3; Руснак І. Безпека і національні інтереси України / І. Руснак // Віче. – 2000. – № 5.

Розпутенко І.В.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – процес відродження української мови, впровадження її вживання в усі сфери. У широкому розумінні **У.** являє собою відновлення ролі української мови та культури на історичних українських територіях, втрачених унаслідок дискримінаційних по відношенню до них дій (напр. русифікації, колонізації, румунізації тощо), і забезпечення розвитку української мови та культури як рівноправних складових світової цивілізації.

У. й відповідна політика пов'язані перш за все з діяльністю Української Центральної Ради. У резолюції від 22 квітня 1917 р. УЦР визначила **У.** як всеосяжний процес усього національного, державотворчого, політичного, соціально-економічного і духовного розвитку українського народу, спрямований на відновлення достойного місця українського народу серед інших націй, його вільний і всебічний розвиток, відродження і розбудову національної державності, захист соборності українських земель, демократизацію всього суспільного життя, піднесення культури, вирішення гострих соціально-економічних проблем в інтересах як корінного етносу, так і всього населення України.

У радянській і пострадянській історіографії існує дві версії процесу **У.** Перша з них: **У.** за рахунок коренізації, тобто підготовки у національних регіонах кадрів з корінної національності та залучення їх до соціалістичного будівництва. Друга версія: сутність **У.** слід тлумачити не як прагнення зробити радянську владу рідною для корінної національності, а як прагнення за будь-яку ціну вкорінити радянську владу в будь-якому регіоні. В Україні ж – понад усе, оскільки українська нація априорі воліла лише національній владі.

Радянська влада здійснювала політику **У.** для того, щоб зробити свою присутність в Україні більш толерантною, неокупаційною для українців. У цьому вузькому розумінні курс на **У.** збігався з політикою українських національних урядів, тобто **У.** ставала чинником дерусифікації суспільного життя – політичного, соціального, культурного, мовного.

У державної політики. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на У. важливим завданням партії і держави. У ранг державної політики вона була введена спільною постановою ВУЦВК УСРР від 1 серпня 1923 р., серед складових частин якої:

- виховання населення в дусі розуміння своєї національної належності;
- заохочування національних меншин, у тому числі російського населення України до знайомства з українською історією, культурою, мовою;
- У. компартійно-радянського апарату і всього суспільного життя;
- У. господарського і науково-технічного життя;
- У. великих міст і промислових центрів;
- опанування робітничим класом укр. мови і культури;
- У. освіти і культурно-освітньої справи;
- сприяння розвиткові всіх галузей української культури;
- забезпечення національно-культурних інтересів українців, які проживали в інших республіках;
- у перспективі – об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення.

Представники національної інтелігенції, які в минулому будували демократичну державність свого народу, дістали можливість застосувати свої сили в умовах радянської України. Було досягнуто важливих результатів у багатьох сферах освіти, науки, мистецтва і літератури.

Одним з головних напрямів У. стало розширення сфери вживання української мови в державному житті. З серпня 1923 р. для державних чиновників і партійних функціонерів почали організовуватись курси української мови. У 1925 р. було введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві. Паралельно зростала кількість українців у партійно-державному апараті. Одним із найголовніших наслідків У. було витворення нових українських державно-партійних, господарських та культурних еліт. Якщо національні комуністи виступали керівними кадрами політики У., то армія виконавців рекрутувалася переважно з української інтелігенції.

У. освіти. Рушійною силою У. системи освіти був М.Скрипник – голова комісаріату освіти з 1927 по 1933 р. Працюючи з майже

одержимою заповзятістю, він домігся того, що в кульмінаційному для У. 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих навчальних закладів проводили навчання виключно українською мовою, а 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Найбільш вражаючих успіхів досягли Ради в ліквідації неписьменності.

Ради приділяли велику увагу шкільництву. З ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; більше того, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і нарешті, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. Тому радянські педагоги обстоювали необхідність пов'язувати освіту з прищепленням людині комуністичних цінностей та ідеології. Згодом у школах було запроваджено програми, у яких особливого значення надавалося поєднанню праці й навчання, колективному навчанню й технічній освіті. Водночас до другорядних було віднесено класичні та гуманітарні дисципліни й цілком заборонено вивчення основ релігії.

Великих змін зазнала також вища освіта. Університети було реорганізовано в численні інститути народної освіти, які готували спеціалістів для керівництва робітничою силою. Недовіра до старих спеціалістів, відбір кадрів за класовою ознакою, масові репресії призвели до руйнування інтелектуальної і моральної спадкоємності української інтелігенції.

У. науки. 1920-ті рр. стали періодом відродження науки й особливо українознавства, який за масштабами можна порівняти з літературним ренесансом. Українські національні уряди, прагнучи продемонструвати свою прогресивність, засновували наукові установи, сприяли розвиткові науки. У 1919 р. вони не лише відродили створену в Києві урядом Скоропадського Академію наук, а й навіть оголосили її своїм дітищем. Протягом кількох наступних років Академія з її філіями (за винятком університетів) збагатилася новими дослідницькими осередками. Вчені дістали відносну свободу для проведення досліджень, публікації своїх поглядів і підтримання контактів із зарубіжними колегами.

З переходом до політики У. українські комуністи, що керували міністерством освіти, зробили спробу переконати багатьох про-

відних учених, які під час громадянської війни виїхали за кордон, повернутися на батьківщину. Завдяки цьому в 1924 р. повернувся до Києва патріарх української науки Михайло Грушевський, який став новим членом Академії та розпочав систематичне дослідження української історії.

Першим президентом Академії став славетний учений Володимир Вернадський. Однак своїм розвитком Академія значною мірою завдячувала й невідомим зусиллям її віцепрезидента Сергія Єфремова і вченого секретаря Агатангела Кримського. Із трьох секцій Академії – історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної – найдинамічнішою та найважливішою була перша, у якій провідна роль належала М. Грушевському. Вона складалася з десятків кафедр, комісій та комітетів, що займалися систематичним вивченням багатьох аспектів української історії, літератури та мови. До видатних членів цієї секції, крім М. Грушевського, належали історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблин і Йосип Гермайзе, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, мистецтвознавець Олексій Новицький і сходознавець Агатангел Кримський.

У суспільно-економічній секції в галузі історії українського права працював Микола Василенко; першим дослідником економічної географії України став Костянтин Воблій. У фізико-математичній працювали такі видатні вчені із світовими іменами, як математик Дмитро Граве, фізик Микола Крилов, хімік Лев Писаржевський та Володимир Кістяківський.

У. культури. Термін “національне відродження”, яким характеризуються 20-ті рр., найбільш яскраво ілюструється великими досягненнями у сфері літератури та мистецтва. Творчий злет, започаткований народною революцією, продовжився і поширився внаслідок широкомасштабної **У.** До літератури і мистецтва тягнулися маси людей, серед них народжувалися яскраві таланти, вони знаходили сприятливі умови для розвитку. Атмосфера активного новаторського пошуку і вільного обміну ідеями сприяла виявленню талановитої молоді та популяризації її творчості.

Період **У.** був часом розквіту різних літературних угруповань, до них входили відомі

літератори Василь Еллан-Блакитний, Микола Хвильовий, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Микола Куліш, Юрій Яновський, особливо високою майстерністю вирізнялася група неокласиків – Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Максим Рильський, Юрій Клен (Бургардт), Павло Филипович.

У 1918 р. було засновано Український театр драми та опери, Українську державну капелу під проводом О. Кошиця, Державний симфонічний оркестр. Помітною стала творчість нового драматичного театру ім. І. Франка, який очолював Гнат Юра, колективу авангардистів-реформаторів театру “Березіль” на чолі з Лесем Курбасом, відомих виконавців О. Мартиненка, Г. Борисоглібської.

У 1922 р. виникло перше в Україні музично-творче об’єднання – Товариство ім. Леонтовича. У ньому згуртувалися молоді композитори М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Х. Ревуцький та ін.

У березні 1922 р. було створене Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). Влада приділяла велику увагу розвитку кіномистецтва, зважаючи на його пропагандистське значення. У 1927 р. були виділені великі кошти на створення найбільшої тоді в Європі Київської кіностудії.

Завдяки діяльності Центральної Ради у Києві наприкінці 1917 р. було відкрито Українську академію мистецтв, яка об’єднала видатних художників. Серед художніх колективів найбільш помітними були Товариство ім. К. Костанді (Одеса, 1922), “Асоціація художників Червоної України” (АХЧУ).

За десять років **У.** українці перетворилися на повноцінну, консолідовану націю. Багато істориків називають цей період культурною революцією або часом національного відродження України.

Літ.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. – К. : [б. в.], 1996; Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1990. – № 8; Смолій В. А. Історія України ХХ – початку ХХІ ст. / В. А. Смолій. – К. : [б. в.], 2004; Лозицький В. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки / В. Лозицький // Укр. іст. журн. – 1989. – № 3; Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900-2000) / А. Г. Слюсаренко, В. Гусев, В. П. Дрожжин. – К. : [б. в.], 2000; Субтельний О. Історія України / О. Субтельний. – К. : [б. в.], 1996; Українознавство : в 4 кн. – К. : [б. в.], 1992-1996; *Універсальний словник-*

енциклопедія / голов. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : Новий друк, 2003.

Сгорова Т.Д.

УКРАЇНЬСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА (УГВР) – орган політичного керівництва українським національно-визвольним рухом у 1940-50-х рр.

Початок формування. Ідея створення представницького органу, метою якого було б політичне керівництво визвольною боротьбою, почала розроблятися ще восени 1943 р. Навесні 1944 р. створено ініціативний комітет на чолі з Л.Шанковським, вирішено розбудувати організацію на демократичній основі з метою залучення до неї всіх самостійницьких політичних сил. 10 червня 1944 р. відбулося засідання Ініціативного комітету, на якому затверджено назву “Українська Головна Визвольна Рада”, затверджено основні документи (“Універсал”, “Плятформа”, “Устрій”) для розгляду їх на Великому Зборі.

Великий Збір УГВР. Відбувся 11-15 липня 1944 р. поблизу с. Сприня (сучасний Самбірський р-н, Львівська обл.). На ньому зібралися представники всіх регіонів України, які проголосили себе тимчасовим українським парламентом. Голова Великого Збору (ВЗ) – Р.Волошин, секретар – М.Дужий. Прийнято програмні документи “Тимчасовий устрій”, “Плятформа” та “Універсал”. 15 липня 1944 р. головою Президії УГВР обрано К.Осьмака; членами Президії – В.Мудрого, І.Гриньоха, І.Вовчука; головою Генерального секретаріату – Р.Шухевича; генеральним суддею – Я.Біленького. Також обрано членів Генерального секретаріату: генеральним секретарем закордонних справ – М.Лебеда, внутрішніх справ – Р.Волошина, бюро інформації – Й.Позичанюка, військових справ – Р.Шухевича.

Основні цілі та завдання УГВР: об’єднання і координація діяльності всіх самостійницько-визвольних сил українського народу в Україні та поза її межами з метою національно-визвольної боротьби за створення Української Самостійної Соборної Держави; визначення ідейно-програмних напрямів визвольної боротьби; організація національно-визвольної боротьби аж до здобуття державної незалежності й створення органів незалежної державної влади в Україні; представництво інтересів України за кордоном; створення державного уряду та скликання всенародного представництва.

Організаційні засади діяльності УГВР.

Тимчасовим устроєм УГВР було затверджено її кількісний склад – 25 членів. Організаційна структура передбачала наступні органи: ВЗ; Президія на чолі з Президентом; Генеральний Секретаріат на чолі з Головою; Генеральний Суд на чолі з Генеральним Суддею; Контрольна Колегія на чолі з Генеральним Контрольним. Передбачалася також діяльність у формі конференцій, які проводить Президент. Для вирішення необхідних питань органи УГВР могли створювати окремі комісії.

ВЗ УГВР проголошувався найвищим органом законодавчої влади на період національно-визвольної боротьби. Черговий ВЗ скликався Президентом не менше одного разу на рік. Рішення набували законодавчої сили за підтримки не менше половини голосів членів УГВР. Для виключення члена УГВР та ухвалення зміни устрою необхідно було 2/3 наявних голосів. Для ліквідації УГВР – підтримка усіх діючих членів УГВР. У виняткових випадках передбачалося винесення рішення без скликання збору, за принципом індивідуального голосування, крім рішення саморозпуску.

Очоловав УГВР Президент, до компетенції якого входило скликання ВЗ УГВР, проведення Президії і Конференції УГВР, затвердження Генеральних Секретарів за поданням Голови Генерального Секретаріату; затвердження двох членів Генерального Суду, за поданням Генерального Судді; затвердження двох членів Контрольної Комісії за поданням Генерального Контрольного; затвердження закордонних делегатів УГВР, кандидатури яких пропонувалися Головою Генерального Секретаріату, за пропозицією Генерального Секретаря Зовнішніх Справ; прийняття присяги від членів Президії, Голови Генерального Секретаріату, Генеральних Секретарів, членів Генерального Суду і членів Контрольної Комісії; амністия.

Президія з Президентом на чолі визначалися органом УГВР, що діяв між сесіями ВЗ. До складу Президії входили: Президент; 3 віце-президенти; 4 члени Президії. До компетенції Президії входило: надання пропозицій про скликання ВЗ; включення нових членів УГВР, на пропозицію Генерального Секретаріату; призупинення членства в УГВР до подальшого рішення ВЗ; прийняття звітів від Голови Генерального Секрета-

ріату, Генеральних Секретарів, Генерального Суду, Контрольної Колегії.

У разі неможливості виконання Президією своїх обов'язків її повноваження передавалися Президенту до найближчого ВЗ Рішення Президії затверджувалося звичайною більшістю голосів. За рівного розподілу голосів вирішальним був голос головуючого. У разі політичного конфлікту Президія мала право вимагати відставки Голови Генерального Секретаріату. Президент і Президія були відповідальними перед ВЗ.

Генеральний Секретаріат визначався виконавчим органом та складався з Голови Генерального Секретаріату; Секретаря Внутрішніх Справ; Секретаря Закордонних Справ; Секретаря Військових Справ і Командира Збройних Сил; Секретаря Фінансово-господарських Справ. Голову обирав ВЗ.

Генеральний Суд визначався як судово-виконавчий орган УГВР, складався з Генерального Судді і двох членів. Генерального Суддю обирав ВЗ та затверджував Президент. Генеральний Суд ніс відповідальність перед ВЗ.

Контрольна колегія визначалася контрольно-виконавчим органом УГВР, складалася з Генерального Контрольного і двох членів. Генерального Контрольного обирав ВЗ, затверджував Президент. До обов'язків Комісії входила перевірка фінансово-господарської діяльності всіх органів УГВР.

Діяльність УГВР в Україні. На заклик УГВР було проведено бойкот виборів до центральних та місцевих Рад народних депутатів (лютий 1946, лютий і грудень 1947 р.). У жовтні 1949 р. УГВР разом з УПА та ОУН виступила зі "Зверненням Воюючої України до всієї української еміграції", у якому закликала до консолідації всіх українських сил у боротьбі за державність.

Вела активну пропагандистську діяльність проти радянської влади. Офіційними виданнями були "Вісник УГВР" (1944-1945), "Бюлетень інформації УГВР" (9 випусків, 1948-1951); "Самостійність" (1 випуск, 1946). УГВР підтримувала Українську Греко-Католицьку Церкву проти насильної ліквідації та вела пропаганду серед червоноармійців у Західній Україні. Після загибелі Р.Шухевича у 1950 р. Генеральний секретаріат очолив В.Кук, після арешту якого в 1954 р. УГВР фактично припинила свою діяльність. УГВР за кордоном. У 1945 р. утворено Закордонне представництво (ЗП) (голова –

І.Гриньох, пізніше – М.Прокоп). У 1945 р. М.Лебедь встановив зв'язки з представниками західних держав. ЗП УГВР розсилало меморандуми, зокрема на Паризьку мирну конференцію 1946 р.; проводило активну інформаційну діяльність; організувало допомогу відділам УПА під час їхніх рейдів на захід, підтримувало контакти з підпіллям в Україні. Водночас спроби ЗП УГВР стати основою для консолідації українських організацій і партій в еміграції не мали успіху. ЗП УГВР вело видавничу діяльність: двотижнева газета "Сучасна Україна" та щомісячник "Українська літературна газета" (з 1951), на базі яких з 1961 р. почав виходити журнал "Сучасність"; журнал "Пролог" (1957-1961 pp.); часопис "Digest of the Soviet Ukraine" (1957-1977 pp.). Видавництва засновані ЗП УГВР ("Сучасність" і "Пролог") випустили понад 100 назв книг різноманітного змісту. З 1960-х рр. ЗП УГВР систематично публікувало матеріали "Самвидаву" українського дисидентського руху.

Із середини 1960-х рр. відбувалися неперіодичні конференції. У 1980 р. ЗП УГВР налічувала понад 20 членів. 4-5 квітня 1992 р. у Нью-Йорку (США) відбулася конференція Середовища УГВР (48 делегатів із США, Канади і Європи), яка привітала відродження незалежності Української держави та доручила президії Середовища реорганізувати її діяльність.

Літ.: Українська Головна Визвольна Рада / упоряд. : П. Потічний, М. Посівнич. – Торонто ; Львів : [б. в.], 2009; Українська Головна Визвольна Рада, 1944-2005 : Ст., док., дослідж. – К. : [б. в.], 2005; Андрусак Т. Українська Головна Визвольна Рада / Т. Андрусак // Довідник з історії України : у 3 т. – Т. 3. – К., 1999.

Мисів Л.В., Посівнич М.Р.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (Українська повстанча армія; УПА) – збройно-політична формація, що діяла в Україні у 1942-1953 рр. Перші загопи під назвою УПА – "Поліська Січ" створив з початком радянсько-німецької війни отаман Т.Бульба-Боровець у районі Олевська на Поліссі для боротьби проти радянської влади. Вони діяли незалежно від німців проти решток розбитих радянських військ. Наприкінці 1941 р. німці змусили Бульбу ліквідувати УПА – "Поліську Січ", після чого він перейшов з частиною своїх людей у підпілля і

створив нову повстанську формуцію, спершу під тією самою назвою, згодом як Українську Національну Революційну Армію, для боротьби проти німців і радянських партизанів.

Паралельно почали створюватися на Поліссі та Волині восени 1942 р. збройні загони ОУН С.Бандери, які також прийняли назву УПА. Вони 18 серпня 1943 р. роззброїли УПА “Поліську Січ” Т.Бульби; деякі члени останньої увійшли до нової УПА, яка набрала розмаху, спираючись на мережу ОУН на північно-західних українських землях. Її організаторами були провідні члени ОУН Д.Клячківський, Р.Волошин, Я.Бусел. Першим командиром УПА був Д.Клячківський (псевдонім Клим Савур), а начальником штабу – полковник УНР Л.Ступницький (Гончаренко), начальником оперативного відділу полковник УНР М.Олексіюк. Місцем дислокації командування УПА була Костопільщина.

УПА виникла на Поліссі та Волині в першу чергу для оборони населення від німецького терору та радянських партизанів, які із зими 1942-1943 рр. наступали з білоруських лісів, грабували населення, провокували ще гірші репресії. Творці УПА розглядали її як можливий зародок регулярної української армії. Силою УПА було те, що вона спиралася на розгалужену мережу ОУН, яка мала підтримку населення; що в її створенні взяли участь старшини попередніх українських військових формацій; що у її складі були люди різних політичних переконань; наприклад, дехто з членів ОУН А.Мельника та безпартійні; що вона могла виступати як загальнонаціональна сила. З її ініціативи була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) як верховний політичний центр, якому підпорядковувались УПА. Силою УПА була також її політична платформа, яка включала гасло самостійності України та боротьбу за основні громадянські права за демократію, за рівні права меншостей і співпрацю з іншими поневоленими народами проти нацизму і більшовизму. При УПА у 1943 р. були створені окремі загони узбеків, азербайджанців, грузинів і татар, які складалися з колишніх німецьких полонених або мобілізованих німцями для допоміжної служби осіб. У 1943 р. до УПА перейшла частина української поліції. Замість неї німці створили польську поліцію, яка разом з німцями

здійснювала каральні акції проти українського населення за його підтримку УПА. Це привело до виступів українських бойовиків проти вороже налаштованих до українського населення польських колоністів та проти польських боївків.

Однак дії військових відділів ОУН (Б) не переносилися з Волині і Полісся у Галичину, а робилися спроби поширити вплив на Білорусь та Наддніпрянську Україну. Це пояснювалося тим, що німецький окупаційний режим у рейхкомісаріаті “Україна” був значно жорстокішим, ніж у дистрикті “Галичина” (східній частині Генеральної губернії). Відповідно були й передумови для стрімкого росту чисельності УПА та поширення антинімецьких настроїв серед населення. У Галичині нацисти робили спроби загравати з українським населенням, намагаючись протиставити українців полякам. У 1942-1943 рр. саме польський визвольний рух становив головну небезпеку для німецького режиму, тому українцям було дозволено створити Український центральний комітет у Кракові та Український крайовий комітет у Львові, мережу українських допоміжних комітетів, згодом оголошено набір до дивізії “Галичина” (у планах було створення дивізії “Карпати”). Крім того, культивувався міф про споконвічне германofільство галичан і про їхній німецький ультралаоїзм, що знижувало активність місцевого населення.

У Галичині перші загони УПА почали створюватися у червні 1943 р. в Карпатах під назвою Української народної самооборони, коли туди здійснювали рейд радянські партизани під проводом С.Ковпака. Головне командування УПА розглядало ці терени як базу для боротьби не тільки в умовах німецької окупації, але і в період повернення радянської влади. Крім того, зважаючи на посилені у той час німецький терор проти населення Галичини (впровадження надзвичайного стану у жовтні 1943 р., польові суди, страта заручників, посилені вивезення до Німеччини), як раніше на Поліссі та Волині, УПА виступила тут проти німців, зокрема, проти здачі контингенту, вивезення молоді до Німеччини, а також вела бої проти радянських партизанів.

Протягом кінця 1943-1944 рр. командування УПА досягло порозуміння про нейтралітет із дислокованими в Україні частинами угорської та румунської армії, а також із

підпіллям поляків (Армія Крайова) про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

У цей період УПА досягла найбільшої чисельності. В її рядах нараховувалося більше 40 тис. осіб, а за даними деяких дослідників – 90-100 тис. осіб.

На чолі УПА стояла Головна команда та Головний військовий штаб. Армія ділилася на три Генеральних воєнних округи – УПА – Північ (Волинь і Полісся), УПА – Захід (Галичина, українські землі у складі Польщі), УПА – Південь (частини Вінницької та Хмельницької обл.). Спроби утворити четвертий округ УПА – Схід не увінчалися успіхом. Головну команду становили головний командир та члени Головного військового штабу. Штаб ділився на сім управлінь: оперативне, розвідувальне, постачання, персональне, вишкільне, політичного виховання, військових інспекторів.

Основною бойовою одиницею УПА була сотня (рота), яка об'єднувалася в курені (батальйони). Групи куренів утворювали загони (полки). Усі військові військового округу становили групу (дивізію). В УПА було запроваджено систему рангів, базовану на Пруському статуті. Спершу в УПА існували лише функційні ступені: курінний, сотенний, сотовий, ройовий. Згодом ухвалою УГВР уведено підстаршинські ступені: старший стрілець, вистун, булавний, старший булавний; і старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, полковник, генерал. Ступені генерала мали Р.Шухевич (Т.Чупринка) і шеф генерального штабу Д.Грицай (Перебийніс); ступені полковника – їх наступники на цих постах: В.Кук (Коваль) та О.Гасин (Лицар), а також командири УПА – Захід та УПА – Південь В.Сидор (Шелест), О.Грабець (Батько), перший головний командир УПА Д.Клячківський та ін.

Зброю та обмундирування УПА здобувала у ворога або купувала на чорному ринку. В УПА існувала тільки піхота, за винятком початкового етапу створення УПА, коли були кінні частини та гармати. Сотня мала на озброєнні два кулемети і 8-10 автоматів, звичайні рушниця та автоматичні пістолети. За перші післявоєнні роки в умовах радянської влади УПА провела кілька значних політичних і збройних акцій проти примусової мобілізації до радянської армії, переслідування Греко-католицької церкви, виве-

знення населення. У лютому 1946 р. була проведена антивиборна акція, згодом – проти примусової колективізації. В період цих акцій УПА здійснювала напади на гарнізони НКВС, звільняла політичних в'язнів, знищувала тих, хто співпрацював з радянською владою. Поширювалася підпільна література, влаштувалися пропагандистські збори населення. Окремі загони УПА припинили боротьбу тільки після захоплення в полон у травні 1955 р. В.Кука. За даними, окремі боївки УПА продовжували зберігати боєздатність і були ліквідовані лише наприкінці 1950-х років.

Протягом 1944-1948 рр. частини УПА ефективно діяли на українських землях (Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підляшшя), які внаслідок радянсько-польського договору 16 серпня 1945 р. залишилися у складі Польщі.

УПА мала широку сітку періодичних видань, виходило чимало брошур, підручників тощо. В УПА у 1944 р. було введено спеціальні нагороди: Золотий Хрест бойової заслуги 1 і 2 ступенів, Срібний Хрест Бойової Заслуги 1 і 2 ступенів, Бронзовий Хрест Бойової Заслуги тощо.

Для знищення УПА радянська влада застосовувала спершу масові каральні операції. На боротьбу з УПА було кинуте кілька дивізій військ НКВС, які, крім воєнних, застосовували також різні методи: провокації, створення фальшивих загонів УПА, поширення отруйних ліків та інфекційних хвороб тощо. Одночасно керівники уряду УРСР зверталися із закликом до вояків УПА здаватися з “повиною” з метою помилування.

Літ.: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / П. Мірчук. – Мюнхен : [б. в.], 1953; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : [б. в.], 2003.

Малик Я.Й.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (УЦР) – громадсько-політична організація, утворена 3-7 березня 1917 р. у Києві з ініціативи Товариства українських поступовців та інших українських політичних партій. Під впливом революційних подій перетворилася на лідера українського національного руху. Відіграла провідну роль у відновленні державності України. Незмінним головою УЦР був М.Грушевський.

Національний конгрес (6-8 квітня 1917 р.) перетворив Центральну Раду із міської організації на всеукраїнський представницький орган. У його роботі взяли участь (за різними оцінками) від 700 до 1500 делегатів з вирішальним та дорадчим голосом. З'їзд переобрав **УЦР**, до її складу було обрано 118 осіб. Вони репрезентували окремі українські губернії, українські громади поза межами України (Петроград, Москва, Кубань, Ростов-на-Дону), політичні партії, громадські та культурно-освітні організації. До президії **УЦР** увійшли М.Грушевський (голова), В.Винниченко та С.Єфремов (заступники). На з'їзді було визначено стратегічну мету українського руху: досягнення національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Російської держави. З ініціативи **УЦР** проводились губернські та повітові з'їзди, а також всеукраїнські з'їзди – селянські, військові, робітничі, професійні, громадських організацій. Упродовж травня-липня 1917 р. до **УЦР** були включені Український генеральний військовий комітет, Всеукраїнські ради робітничих, селянських та військових депутатів, представники національних меншин. Склад Ради постійно змінювався за рахунок кооптації нових членів. На час Шостої сесії (серпень 1917) її розрахунковий склад становив 798 мандатів, на які було обрано 643 особи. 75% місць належали українцям, решта – національним меншинам, з яких росіяни мали 14%, євреї – 6%, поляки – 2,5%. Певну частину місць займали молдавани, німці, білоруси, чехи та греки. Серед депутатів переважали селяни, другу за кількістю і найактивнішу групу складала інтелігенція. До **УЦР** входили представники 19 політичних партій, з них 17 декларували себе соціалістичними. Провідну роль відігравали три українські партії – УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів), УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія (есдеки) та УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів (есефи). Найбільшою за кількістю була фракція есерів, серед членів УПСР був М.Грушевський. До січня 1918 р. значну роль у керівних структурах Ради відігравали есдеки В.Винниченко, С.Петлюра, Д.Антонівич, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стешенко. Есефи репрезентували найбільш поміркований і культурний елемент української громадськості. Лідером цієї партії був С.Єфремов.

Вищим органом Української Центральної Ради були Загальні збори (сесії), всього їх було дев'ять. Між сесіями діяв Комітет **УЦР**, на початку липня його було реорганізовано в Малу Раду. Цей орган відігравав ключову роль у діяльності Ради – формував її політику, виступав із законодавчими ініціативами. В руках Малої Ради зосереджувалися фінанси **УЦР**, контролювалася і спрямовувалася поточна робота, здійснювався зв'язок із місцевими установами та організаціями. У січні 1918 р. її склад становив 82 особи. Важливою складовою структур **УЦР** були постійні та тимчасові комісії.

Головні віхи державницької діяльності **УЦР** відображені у виданих нею чотирьох Універсалах. 10 червня 1917 р. був проголошений I Універсал Української Центральної Ради. В ньому зазначалося: "...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям". 15 червня 1917 р. був сформований виконавчий орган **УЦР** – Генеральний секретаріат. До його первісного складу увійшли: В.Винниченко (голова), П.Христюк (генеральний писар), Х.Барановський (генеральний секретар фінансів), С.Петлюра (генеральний секретар військових справ), С.Єфремов (генеральний секретар міжнаціональних справ), М.Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ), Б.Мартос (генеральний секретар земельних справ), В.Садовський (генеральний секретар юстиції), І.Стешенко (генеральний секретар освіти). З проголошенням УНР Генеральний секретаріат виконував функції уряду (з 11 січня 1918 р. – Рада народних міністрів).

Проголошення Універсалу й створення Генерального секретаріату викликало негативну реакцію з боку російської влади. Для налагодження взаємин з Центральною Радою до Києва прибули міністри Тимчасового уряду О.Керенський, М.Терещенко та І.Церетелі. Внаслідок компромісної угоди був виданий 3 липня 1917 р. II Універсал. Тимчасовий уряд офіційно визнав Центральну Раду та затвердив Генеральний секретаріат вищим крайовим органом виконавчої влади. Натомість Рада мала утриматись від "самочинного здійснювання автономії України" до її остаточного санкціонування Всеросійськими установчими зборами. Поповнена

представниками національних меншин, **УЦР** перетворилась з національного на територіальний представницький орган. Був розширений склад Генерального секретаріату. До раніше створених додалися нові секретарства: пошт і телеграфів, шляхів, торгівлі й промисловості, державного контролю. В контексті домовленостей з Тимчасовим урядом був підготовлений Центральною Радою Статут вищого управління України (Статут Генерального секретаріату). Він визначав функції найвищих органів державного управління краю, межі їхньої компетенції, порядок роботи й взаємин з центральними органами в Петрограді, процедури формування й розпуску Генерального секретаріату, правила внутрішнього розпорядку його роботи тощо. Офіційний Петроград не визнав Статут і замінив його 4 серпня 1917 р. на “Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові”. Інструкція перекреслювала попередні домовленості. Згідно з новим документом Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, його правочинність поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську. Із складу Генерального секретаріату вилучалися секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Розгортання конфлікту між **УЦР** і Тимчасовим урядом було перервано більшовицьким переворотом у Петрограді. Повалення Тимчасового уряду прискорило політичну дезінтеграцію Росії й утворення на її теренах регіональних урядів та автономних державних утворень. 7 листопада 1917 р. **УЦР** ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв’язку з Російською державою. Встановлювалися кордони нового державного утворення, визначалися найголовніші принципи його функціонування. Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ – націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і житла. Розбудова державності відбувалась у складній внутрішній і міжнародній обстановці.

Головним дестабілізуючим фактором була війна між УНР та більшовицькою Росією. 11 січня 1918 р. **УЦР** проголосила IV Універсал, який декларував повну державну незалежність УНР. Як вищий законодавчий орган Української Народної Республіки Центральна Рада зосередилась на державотворчій діяльності. Було запроваджено власну грошову систему, затверджено герб і гімн УНР, українській мові надано статус державної. Підписання 9 лютого 1918 р. мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) створило умови для звільнення України від більшовиків, водночас **УЦР** потрапила в залежність від німецької окупаційної влади. Неспроможність українських політиків подолати кризову ситуацію в країні призвела до падіння авторитету **УЦР** і держави. Цим скористалися праві консервативні сили, які 29 квітня 1918 р. за підтримки німецького командування здійснили державний переворот.

“Грамотою до всього українського народу”, підписаною П.Скоропадським, Центральна Рада була розпущена, а видані нею закони скасовані.

Останнього дня свого існування Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи й особливі права національним меншинам.

Історичною заслугою Центральної Ради була її непересічна роль у формуванні української нації, створенні першої у XX ст. української незалежної держави.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України / Д. Дорошенко. – Т. I. Доба Центральної Ради. – К. : [б. в.], 2002; *Українська* Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. – К. : [б. в.], 1997; *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція : іст. нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : [б. в.], 1999; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / М. Грушевський. – Нью-Йорк ; Львів ; К. ; Торонто ; Мюнхен : [б. в.], 1992; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук : [б. н.], 1960; *Конституційні акти України 1917-1920.* Невідомі Конституції України. – К. : [б. в.], 1992; *Проблеми* вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. / Нац. акад.

наук України ; Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2002, 2007, 2008; *Історія України* : навч. посіб. / авт. кол. : В. Верстюк, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Солдатенко ; за заг. ред. В. Смолія. – К. : [б. в.], 1997.

Ралдугіна Т.П.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ (УІНП) – науково-дослідна установа, що перебуває в управлінні КМУ та займається науковим й аналітичним забезпеченням формування державної політики з питань національної пам'яті, розробленням у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій КМУ у сфері реалізації гуманітарної політики.

Історія діяльності. УІНП створений 31 травня 2006 р. як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Положення про УІНП було затверджено постановою Уряду від 5 липня 2006 р. № 927. Законом України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” № 376 від 28 листопада 2006 р. КМУ було доручено визначити статус і функції УІНП та забезпечити його утримання за рахунок коштів держбюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Реально розпочав свою роботу лише після 3 березня 2007 р., коли було освячене його приміщення на вул. Липській у м. Києві. Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085 у рамках проведення адміністративної реформи УІНП було ліквідовано як центральний орган виконавчої влади. Цього ж дня Указом глави держави № 1086 КМУ було доручено створити УІНП як науково-дослідну бюджетну установу при Уряді. У зв'язку з ліквідацією УІНП національні історико-меморіальні заповідники “Бабин Яр” та “Биківнянські могили” і національний музей “Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні” було передано у сферу управління Міністерства культури України.

Постановою КМУ від 12 січня 2011 р. № 8 було відновлено роботу УІНП уже як науково-дослідної установи при Уряді та визначено основні завдання його діяльності. КМУ 31 січня 2001 р. затвердив положення про УІНП.

Основні завдання: наукове та аналітичне забезпечення формування державної політи-

ки з питань національної пам'яті; розроблення у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій КМУ у сфері реалізації гуманітарної політики; виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації; здійснення наукових та науково-практичних досліджень державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу та соборність України; вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв; участь у науково-просвітницькій роботі, освітянській діяльності, пов'язаній з проблемами національної пам'яті.

Керівництво УІНП. Інститут очолює директор, який призначається на посаду та звільняється з посади Урядом. З 23 червня 2006 р. обов'язки керівника виконував І.Р.Юхновський. З 19 липня 2010 р. головою УІНП призначено В.Ф.Солдатенка.

Літ.: *Закон України про Голодомор 1932-1933 років в Україні.* – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua; *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади* : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085. – Режим доступу : president.gov.ua; *Питання Українського інституту національної пам'яті* : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1086. – Режим доступу : president.gov.ua; *Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті* : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 лип. 2006 р. № 927. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Про утворення Українського інституту національної пам'яті* : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січ. 2011 р. № 8. – Режим доступу : kmu.gov.ua; *Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті* : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2011 р. № 74. – Режим доступу : kmu.gov.ua

Мисів Л.В.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) МОНАРХІЇ – наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті західноукраїнських земель. У цей час карта Європи була знову перекроєна відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Унаслідок цього до складу багатонаціональної Австрійської імперії після першого (1772) та третього (1795) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції (1775) під владою

австрійського імператора опинилася Буковина. Крім того, з XVII ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало ще й Закарпаття. Отже, “клаптикова” імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України – на зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км², де проживало 3,5 млн осіб, з яких 2,4 млн були українцями.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70-80-х рр. XVIII ст. Марією-Терезою та Йосифом II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя залучити імперію до нових історичних процесів та не допустити її відставання від основного суперника – сусідньої Пруссії.

Підхід до реформування суспільства був комплексним: зміни водночас відбувалися майже в усіх сферах життя. Реформа управління зробила центральною постаттю місцевої адміністрації державного чиновника, було проведено перші статистичні переписи населення та земельних володінь, упорядковано систему обліку та контролю. Військова реформа ввела обов’язкову військову повинність та централізований рекрутський набір. Особливо значним був вплив реформ у сфері аграрних відносин, релігії та освіти. У 1779 р. Марія-Тереза видала патент (імператорський наказ), у якому вимагала від поміщиків поводити себе із селянами “полюдськи”. Її спадкоємець Йосиф II пішов ще далі: у 1782 р. його патентом було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм певні права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно в спадщину тощо; 1784 р. сільським громадам були надані права самоврядування; 1786 р. запроваджено триденну панщину. Ці реформаційні кроки, спрямовані на скасування кріпацтва, робилися саме тоді, коли в українських землях, підвладних Російській імперії, це кріпацтво було юридично оформлене.

Серйозні зрушення зумовили імперські реформи у сфері релігії: по-перше, церква підпорядковувалася державі; по-друге, змінив-

ся статус священиків – вони стали державними службовцями; по-третє, 1773 р. було ліквідовано орден єзуїтів, який до цього мав значний вплив на суспільне життя імперії; по-четверте, цісарським патентом 1781 р. покладено край дискримінації некаатолицьких конфесій і зрівняно в правах католицьку, протестантську та греко-католицьку церкви.

Модернізація суспільства вимагала серйозних змін у галузі освіти. У цій сфері короновані реформатори, спираючись на ідеї освіченого абсолютизму, проголосили загальну середню освіту; створили в містах і селах для широких мас населення мережу навчальних закладів; перевели шкільну освіту на державний кошт; 1784 р. на місці закритої єзуїтської академії відкрили Львівський університет; дозволили початковій школі користуватися рідною мовою.

Після смерті Йосифа II (1790) у правлячих колах імперії на зміну реформаторству, лібералізму, освіченому абсолютизму поступово приходять консерватизм, контрреформізм, реакція. Наступники цісарів-реформаторів на австрійському престолі, побоюючись, що поглиблення реформ може призвести до революційного вибуху в імперії, аналогічного Великій Французькій революції, відмовилися майже до середини XIX ст. від ідей та практики модернізаційного курсу. Крім французької революції, цієї доби значний вплив на соціально-економічний та політичний розвиток імперії Габсбургів мали такі загальноєвропейські процеси та явища, як загострення суперечностей між європейськими країнами у зв’язку з поділами Польщі, промисловий переворот в Англії, широкомасштабні та тривалі наполеонівські війни тощо.

Різка зміна офіційного курсу, відмова від політики реформ призвели до того, що феодали розпочали поступове відновлення втрачених позицій в аграрному секторі. Досить прогресивний закон 1782 р. про скасування кріпосної залежності все-таки зберіг недоторканим прикріплення селянина до землі. Ця селянська “свобода на прив’язі” дала можливість поміщикам у нових умовах шляхом відвертого терору, насилля, обдурювання, підкупу при підтримці владних структур (офіційний дозвіл на тілесні покарання селян тощо) майже повністю відновити свої колишні права та привілеї. Наступ феодалів йшов по лінії захоплення селянських земель;

збільшення повинностей селян, насамперед панщини; посилення позаекономічного примусу. Умовою цих процесів став консервативний державний курс, а каталізатором – посилення конкуренції феодальних фільварково-панщинних господарств Австрійської імперії з набираючим силу сільським господарством західних країн, яке перейшло на капіталістичні рейки.

Посилення експлуатації кріпацької праці спричинило деградацію та розорення селянських господарств. Дійшло до того, що власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних потреб його сім'ї. Зокрема, як свідчать проведені австрійськими властями переписи 1819-1820 рр., селяни віддавали продуктами, грошима і працею феодалові та державі практично весь чистий прибуток зі своїх господарств. Такі важкі економічні умови стимулювали процес прогресуючого дроблення селянських господарств. Так, у Галичині та Лодомерії при зменшенні площі селянської землі кількість селянських господарств зросла лише між переписами 1819 р. і 1847-1859 рр. на 53%. До середини XIX ст. в західноукраїнських землях 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб забезпечити засоби існування своєї сім'ї.

Посилення феодальної експлуатації не стимулювало процвітання фільварково-панщинного господарства. Ці господарства не вписувалися в нові ринкові відносини і теж, подібно селянським, деградували та занепадали. Перебуваючи у безвихідному становищі, поміщики в середині XIX ст. були змушені здати в оренду четверту частину своїх маєтків. За цих обставин певне поліпшення культури землеробства (застосування меліорації, поширення технічних культур, поява п'яти-шестипільних сівозмін тощо); зрушення в тваринництві (збільшення поголів'я худоби, поширення племінної та селекційної роботи тощо); ширше використання вільнонайманої праці, які відбувалися в незначній частині господарств великих землевласників, лише відтіняли глибоку кризу в аграрній сфері.

Феодальні відносини гальмували не тільки розвиток сільського господарства, а й промислового виробництва західноукраїнських земель. Ситуація ускладнювалася і колоніальною політикою Австрійської імперії, суть якої полягала в перетворенні західно-

українського краю на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили. Ці обставини призвели до того, що в середині XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення в західноукраїнських землях було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських та німецьких областях імперії. Військові замовлення, пов'язані з наполеонівськими війнами, дещо пожвавили промисловий розвиток західноукраїнського краю – наприкінці першого десятиріччя XIX ст. тут функціонувало майже сто підприємств мануфактурного типу. Однак цей період тимчасового піднесення вже наприкінці 20-х рр. змінився застоєм. Галицькі та буковинські мануфактури у цей час не тільки не підтримуються державою, а навпаки, їхня діяльність блокується і гальмується встановленням великих податків, позбавленням пільг та державних субсидій, дискримінацією їхніх виробів на західноавстрійських ринках тощо. Лише в 30-40-х рр. промисловість краю поступово виходить з кризи – у цей час в західноукраїнських землях активно функціонували майже 250 мануфактур. Проте жодна з них не мала парових двигунів і лише незначна частина використовувала у виробничому процесі енергію води. Отже, кріпосництво та колоніальна політика Австрійської імперії стримували переростання мануфактурної промисловості у фабричну, гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель.

Дії австрійського уряду, спрямовані на посилення експлуатації селян, підвищення інтенсифікації їхньої праці, у комбінації з нестримною сваволею поміщиків зумовлювали зростання соціального напруження в суспільстві та відповідну реакцію селянських мас. Ця реакція, як і в українських землях, підвладних Російській імперії, мала досить широку амплітуду: від пасивного спротиву (скарги, втечі тощо) до активної протидії (вбивства поміщиків, відкритий збройний опір, організація масових антифеодальних виступів тощо). Продовжуючи славні традиції 1810-1825 рр., розгорнувся активний опришківський рух. Його лідерами у Східній Галичині були Ю.Оженюк, Д.Якимчук, П.Мельничук, а на Закарпатті – С.Товта, І.Кокоша та ін.

Розгортанню селянського руху, як і в Росії, значною мірою сприяли чутки (про скорочення панщини; створення на окремих тери-

торіях вільних слобід, жителі яких на 10 років позбавлялися панщини та податків тощо), що разом з посиленням експлуатації стали каталізаторами масових селянських виступів на Чортківщині (1809), Комарнівщині (1819-1822) та інших районах Східної Галичини.

Реформи Марії-Терези та Йосифа II сприяли пробудженню національного життя в західноукраїнських землях. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основними носіями української національної ідеї було духовенство. У 1816 р. з ініціативи священика І.Могильницького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація – “Товариство священиків”, навколо якого гуртувалося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. Товариство стало активним захисником прав української мови, поборником українізації шкільництва. Члени товариства енергійно сприяли прийняттю цісарем рішення 1818 р. про допущення в початкову школу української мови. З-під пера його учасників вийшли перші граматики української мови – І.Могильницького (1822), Й.Лозинського (1833), Й.Левицького (1834). Крім того, І.Могильницький написав науковий трактат польською мовою “Розвідка про руську мову” (1829), у якому обстоював ідею самобутності української мови, вказував на її відмінність від польської та російської, обґрунтовував її рівноправне місце серед інших слов’янських мов.

На початку 30-х рр. ХІХ ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів. Саме тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання “Руська трійця”. Таку назву воно отримало тому, що його засновниками були троє друзів-студентів Львівського університету і водночас вихованців греко-католицької духовної семінарії: М.Шашкевич (1811-1843), І.Вагилевич (1811-1866) та Я.Головацький (1814-1888), які активно виступили на захист рідної української мови (термін “руська” для галичан означав українська).

Перебуваючи під значним впливом ідейних віянь романтизму, національно-визвольних змагань поляків, творів істориків (Д.Бантиса-Каменського), етнографів (М.Максимовича) та літераторів (І.Котляревського) з Наддніпрянської України, члени “Руської

трійці” своє головне завдання вбачали в піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, прагненні “підняти дух народний, просвітити народ”, максимально сприяти пробудженню його національної свідомості.

Свою діяльність члени гуртка розпочали з вивчення життя, традицій та історії власного народу. Із записниками в руках Я.Головацький та І.Вагилевич побували в багатьох містечках та селах Галичини, Буковини та Закарпаття. Наслідком цього своєрідного “ходіння в народ” стали не тільки численні добірки матеріалів з народознавства, фольклористики, історії та мовознавства, а й знання реального сучасного становища українського народу під іноземним гнітом. Зауважимо, що молоді патріоти шукали свій власний шлях допомоги пригніченому народові. Зокрема, під час своїх етнографічних подорожей вони контактували з польськими підпіллями, які готували антиурядовий виступ, але “Руська трійця” не пішла за революційними змовниками, зосередивши зусилля на культурницько-просвітницькій діяльності.

Першою спробою сил для членів гуртка став рукописний збірник власних поезій та перекладів під назвою “Син Русі” (1833), у якому вже досить чітко пролунали заклики до народного єднання та національного пробудження. Наступним кроком “Руської трійці” став підготовлений до друку збірник “Зоря” (1834), який містив народні пісні, оригінальні твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Лейтмотивом збірки було засудження іноземного панування, уславлення визвольної боротьби народу, оспівування козацьких ватажків – Б.Хмельницького та С.Наливайка. Прозвучав у збірці і заклик до єднання українців Галичини і Наддніпрянщини. Слід зазначити, що видання цієї книжки було заборонене і віденською, і львівською цензурою. Перша намагалася придушити молоді паростки українського руху в Галичині, побоюючись, що він у перспективі може стати проросійським. Друга, відображаючи інтереси консервативних лідерів греко-католицької церкви, виступила не стільки проти змісту, скільки проти форми: поява книжки українською мовою посягала б на монополію та авторитет мови церковнослов’янської.

Для молодих авторів забороненої “Зорі” розпочався період переслідувань, обшуків, до-

носів, звинувачень у неблагонадійності. Принципове звинувачення було сформульоване директором львівської поліції: “Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність”. Проте навіть у цих несприятливих умовах члени “Руської трійці” не припинили активної діяльності. Вони, ламаючи консервативну традицію, що передбачала виголошення офіційних церковних промов латинською, польською чи німецькою мовами, водночас у трьох церквах Львова прочитали релігійно-моральні проповіді українською мовою. “Трійчани” енергійно виступали проти латинізації письменства, всіляко підтримували повернення рідної мови в побут національної інтелігенції. У 1836 р. М.Шашкевич підготував підручник для молодших школярів – “Читанку”, написаний живою розмовною українською мовою (термін “читанка” належить самому М.Шашкевичу).

Наприкінці 1836 р. у Будапешті побачила світ “Русалка Дністровая”. І хоча ідеї визволення прозвучали в ній із значно меншою силою, ніж у “Зорі”, лише 200 примірників цієї збірки потрапили до рук читачів, решту було конфісковано. Що ж злякало офіційну владу цього разу? Це був новаторський твір і за формою, і за змістом. Він написаний живою народною мовою, фонетичним правописом, “гражданським” шрифтом. Все це виділяло збірку з тогочасного літературного потоку, робило її близькою і зрозумілою широким народним масам. Зміст “Русалки Дністрової” визначають три основні ідеї: визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав, та заклик до її поновлення; позитивне ставлення до суспільних рухів та уславлення народних ватажків – борців за соціальне та національне визволення; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. Цілком очевидно, що автори збірки певною мірою вийшли за межі культурно-просвітницької діяльності у політичну сферу.

Аналізуючи причини заборони збірки, І.Франко зазначав: “Русалка Дністровая”, хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані – була свого часу явищем наскрізь революційним”. Це був рішучий виступ проти традиційних політичних і соціальних авторитетів.

“Русалка Дністровая” стала підсумком ідейних шукань та своєрідним піком діяльності

“Руської трійці”. Незабаром це об’єднання розпадається. Переслідуваний світською і церковною владою, на 32-му році життя помирає М.Шашкевич. У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І.Вагилевич, який починає проповідувати ідею польсько-українського союзу під верховенством Польщі. Довше від інших обстоював ідеї “Руської трійці” Я.Головацький. Проте й він під впливом М.Погодіна приєднується до москвофілів і 1867 р. емігрує до Росії.

Наприкінці першої половини XIX ст. Австрійська імперія була знову змушена повернутися до ідей та політики радикального реформування. Повстання проти шляхти селян Галичини (1846), численні виступи буковинських та закарпатських селян, що були частиною могутньої революційної хвилі, яка піднімалася в імперії, змусили правлячі кола піти на поступки. Намагаючись не допустити загострення революційної кризи та прагнучи відокремити селян від революційного табору, офіційна влада йде на скасування кріпосного права. У Галичині воно було скасоване у квітні 1848 р., тобто майже на п’ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Суть селянської реформи зводилася до трьох положень: ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика; наділення селян землею, яка переходить у їхню власність; сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

Формально селяни мали зберегти за собою землі, якими користувалися до реформи, але під час роздачі наділів поміщикам були відведені найкращі угіддя, ще й прирізано частину селянських земель. У руках поміщиків на Східній Галичині опинилося 44% земельної площі, на Буковині – 54%, на Закарпатті – 70%. Селянська реформа загострила проблему так званих сервітутів, тобто лісів і пасовищ, за користування якими у пореформений період селяни мусили сплачувати визначену поміщиком ціну. На практиці це означало, що юридично вільний селянин потрапляв у економічне кріпацтво. Суттєво підірвала селянське господарство і сплата викупу за ліквідацію феодалних повинностей. Щорічні селянські платежі за “визволення” в Галичині перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Показово, що навіть у цьому питанні виявлялася імперська дискримінація: галицький селянин сплачував суму втричі більшу, ніж

чеський, і у п'ять разів більшу, ніж німецький. Однак скасування вотчинної влади феодала, перетворення селянина на власника, отримання ним громадянських прав (обирати і бути обраним, самостійно визначати місце проживання тощо) сприяли перетворенню селянства на самостійну політичну силу, започатковувало новий політичний етап боротьби населення Галичини, Буковини та Закарпаття за своє соціальне та національне визволення, відкривало шлях до еволюційної модернізації аграрного сектору та переходу його на капіталістичні рейки.

Револуційна хвиля 1848-1849 рр., що охопила Європу, зумовила кардинальні зрушення не тільки в аграрній сфері Австрійської імперії. Під її потужним впливом зазнала змін уся суспільна організація держави. Імператор Фердинанд змушений був декларувати буржуазно-демократичні свободи та проголосити конституцію. Ці радикальні зрушення сприяли поживленню суспільного руху в західноукраїнських землях. Першими виявили активність польські буржуазно-ліберальні кола, які в квітні 1848 р. проголосили утворення у Львові Центральної ради народової. Головна мета цієї організації полягала у відновленні Польщі в кордонах 1772 р. та наданні їй статусу автономної провінції у складі Австрійської імперії. Таке рішення позбавляло прав українське населення Правобережжя та Західної України на вільний самостійний національний розвиток. Поживлення революційного руху, пробудження національної свідомості, не поступливість у національному питанні діячів Центральної ради народової прискорили процес консолідації українських патріотичних сил, і вже в травні 1848 р. у Львові виникає перша русько-українська організація – Головна Руська рада, на чолі якої став спочатку Г.Яхимович, а згодом М.Куземський. Це патріотичне об'єднання видало маніфест, у якому було сформульовано політичну платформу організації:

- українці Галичини і Наддніпрянщини є єдиним народом;
- пращури українців мали свою державність, культуру, право, мову, були народом, який “рівнявся славі найзаможнішим народам Європи”;
- доцільність поділу Галичини на дві провінції – польську та українську з окремими адміністраціями;

– необхідність розширення сфери вжитку української мови, зрівняння в правах уніатського духовенства з католицьким; дозволу українцям обіймати всі державні посади тощо.

Маніфест закінчувався лаконічним патріотичним гаслом: “Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом”. Рішучі вимоги українців зустріли активну протидію з польської сторони. Поляки на протигагу українській організації ініціювали створення полонофільського комітету – Руського собору. Що ж стосується офіційних властей, то вони відкинули політичні вимоги українців, але пішли на значні поступки в культурній сфері. Відчувши послаблення, українська громада активізує свою діяльність. Виявами цієї активності були видання першої у Львові газети українською мовою – “Зорі Галицької” (1848-1852); скликання з'їзду діячів науки та культури – “Собор руських учених” (1848); заснування культурно-освітнього товариства – “Галицько-Руська матиця” з метою видання книжок для народу (1848); відкриття у Львові Народного дому з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом (1848); створення у Львівському університеті кафедри української мови (1849).

У середині XIX ст. українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. У скликаному в липні 1848 р. австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них селяни). Депутати від народу виступали за безплатне скасування кріпацтва, поліпшення становища селян, розглядали різні аспекти національних відносин (зокрема, подали петицію, підписану 15 тис. осіб, що містила вимогу поділу Галичини на польську та українську частини).

Наприкінці першої половини XIX ст. революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. За цих обставин абсолютно логічним був наступ реакції – консервативно-охоронницькі сили імперії одну за одною почали відвойовувати втрачені позиції. Уже в березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, невдовзі відмінено конституцію. У нових умовах, коли абсолютизм відновив свої права, Головна Руська Рада виходила за межі жорстко централізованої системи імперії і 1851 р. була розпущена.

Отже, характерною рисою розвитку західноукраїнських земель у складі Австрійської

імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. було чергування періодів реформ із періодами реакції. Тогочасне суспільне життя функціонувало в режимі: “вперед – стоп – назад”. Реформи Марії-Терези та Йосифа II були спробою модернізувати імперію, осучаснити та гармонізувати в душі освіченого абсолютизму соціальні та національні відносини. Смерть цесаря-реформатора, події Великої Французької революції, егоїстичні бажання феодалів підштовхнули до дії консервативні кола імперії. Тривалий період реакції, що надовго запанував у Австрійській державі, для західноукраїнських земель характеризується поступовим відновленням феодалами втрачених позицій в аграрному секторі, посиленням експлуатації селян, гальмуванням промислового розвитку, перетворенням краю на колоніальну провінцію, поглибленням суспільної кризи. Реакцією народу на ці процеси було посилення соціального та національного руху. Яскравим та самобутнім явищем була діяльність громадсько-культурного об’єднання “Руська трійця”. Члени цієї організації визначили та оприлюднили основне ядро ідей національного відродження, своєю різнобічною діяльністю здійснили перехід від фольклорно-етнографічного етапу національного руху до культурницького, робили перші спроби спрямувати вирішення національних проблем у політичну площину.

Революційна хвиля, що прокотилася Європою 1848-1849 рр., започаткувала новий етап модернізації імперії – було скасовано кріпосне право, проголошено конституцію, створено парламент. Ці та інші модернізаційні зрушення позитивно позначилися на житті західноукраїнських земель, активізували суспільну діяльність населення, особливо в культурній сфері. Однак незабаром знову запанувала реакція, яка перекреслила більшість революційних завоювань.

Літ.: *Бойко О. Д.* Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2003; *Історія України : курс лекцій / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Гуржія, М. В. Демченка.* – К. : Вид-во “Либідь”, 1991; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Підкова І.* Довідник з історії України : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст ; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Генеза, 1993.

Шкуронат О.В.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.

1 липня 1569 р. в Любліні укладено Польсько-Литовську унію, за якою обидві держави об’єднувалися в одну – Річ Посполиту, що повинна була мати спільного главу держави, обраного на спільному сеймі; рада і сейми мали бути спільними для Литви й Польщі; угоди й дипломатичні відносини з іншими державами визнавалися їх загальною справою; вводилася єдина монета; поляки діставали право володіти маєтностями в Литві, литовці – в Польщі. За Люблінською угодою, щоб зберегти свою державність, Литва передавала Польщі українські землі, які входили до її складу: Східну Галичину, Волинь, Поділля, Київщину, частину Лівобережжя (Полтавщину). Згодом ці території були поділені на Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Руське (Східна Галичина) воєводства. Частина українських земель входила до складу Белзького воєводства. Поза межами Польщі залишилася Закарпатська Україна – в складі Угорщини, частина Буковини опинилася під владою Молдавії, Чернігівщина входила до складу Московської держави. З укладенням Люблінської унії закінчується литовсько-руська доба в історії України. Правовою базою в Речі Посполитій був Литовський статут. Він мав три редакції – 1529 р., 1566 р. і 1588 р. – і був головним збірником права в Україні, зокрема основним джерелом права на Гетьманщині; на Правобережжі діяв до 1840 р. За соціальною структурою панів-магнатів було зрівняно в правах із шляхтою. Володіючи великими маєтками, магнати зберігали привілейоване становище. З приходом польської шляхти відбуваються значні зміни в національній і релігійній сферах. Після 1569 р. різко посилюється не лише соціальне, а й національне, релігійне і культурне гноблення. Доля українського народу як етнічної спільності була поставлена на карту: “Тепер усім правила поляки, а українці не мали ні в чім голосу”, – зазначав М. Грушевський, оцінюючи наслідки Люблінської унії. Язловецькі, Замоїські, Синявські, Калиновські та інші магнатські роди зайняли величезні простори української землі, створюючи справжні латифундії. Вони були необмеженими господарями своїх регіонів, безжалісно експлуатували природні багатства української землі. Католицька та уніатська церкви також були власниками

великих земельних володінь. М.Грушевський зазначав, що польська шляхта, яка сидить на українській землі і живе працею українського селянина, “звикла в той же час ігнорувати все туземне, дивиться на український народ як на голотів польської народності, на його мову, традиції, право – як на щось незмірно нижче у зрівнянні з польським”. Зростання великої феодальної власності на землю зміцнювало кріпацтво. Діяли й польське феодальне право, й Литовські статuti, але право власності на землю за цими документами належало тільки шляхетському стану. За Литовським статутом 1588 р. селянство було остаточно закріпачене і повністю залежало від влади феодала. Згідно із законами, прийнятими в другій половині XVI ст., селянам заборонялось переходити на інше місце без дозволу феодала-власника, утверджувалася необмежена панщина в помістях землевласника. Таким чином, феодальне законодавство захищало експлуатацію селянства феодалами і шляхтою. З посиленням польської експлуатації в Україні, зокрема за часів правління Сигізмунда III, провідні верстви українського суспільства дедалі більше запозичують латинський обряд, що призводить до збіднення і втрати інтелектуальних сил нації. Єзуїти, які з’являються в Україні, стають головним чинником її денационалізації. За цієї трагічної ситуації, в якій опинилася в Україні православна церква, вона була поставлена перед вибором: продовжувати нерівну боротьбу за своє існування чи піти на унію з Римом, щоб зберегти традиційний православно-візантійський обряд. Зрештою, історичний сенс вибору зводився до драматичної дилеми: рятувати церкву, жертвуючи національною самобутністю народу, чи рятувати національну самобутність, реформуючи церкву? Обрали друге. У 1596 р. на Берестейському соборі було проголошено об’єднання православної церкви з римською із збереженням обрядових і канонічних особливостей. Православні акцентують увагу на насильницькому способі запровадження унії та боротьбі з нею українського народу. Греко-католики, навпаки, виділяють те позитивне, що дала унія, оцінюючи її як важливий чинник української історії. Історія засвідчує: те, що довелося сповна пережити православним, не меншою мірою вистраждали і греко-католики. Уроки історії церкви в Україні

дають нам можливість зробити висновок: не може бути добре греко-католикам, якщо зле православним, і навпаки. Ці дві церкви тісно пов’язані між собою єдиною долею українського народу. Унія як метод і форма об’єднання церков не досягла мети – не сприяла об’єднанню православних і католиків. Проте як метод і форма збереження національної ідентичності українського народу в умовах іноземної окупації, національного й релігійно-церковного гноблення виправдала себе. Як засвідчили наступні події, нестерпний польський колоніальний гніт (соціальний і національно-релігійний) призвів до посилення національно-визвольної і класової боротьби українського народу наприкінці XVI ст. У народних повстаннях, жорстоко придушених шляхетською Польщею (виступи під проводом К.Косинського, С.Наливайка, Г.Лободи та ін.), українці набували досвід боротьби, гартували волю і національну самосвідомість.

Літ.: *Слюсаренко В. Г.* Історія України від найдавніших часів до початку XX ст. (в запитаннях і відповідях) / В. Г. Слюсаренко, П. П. Панченко. – 2-ге вид., змінене. – К. : Магістр-S, 1998; *Павленко В. Б.* Історія України : навч. посіб. для дистанц. навчання / В. Б. Павленко, А. М. Михненко, С. І. Лисова та ін. – К. : Ун-т “Україна”, 2004; *Шевчук В.* Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995.

Шкуронат О.В.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ (1918-1939 РР.).

Згідно з офіційними відомостями 1920-1921 рр. у Бессарабії проживало 2 344 800, Буковині 800 300 осіб. Якщо в Старому королівстві питома вага румунів сягала 89,3%, то в новій країні тільки 57,8%; 7,9% людності Великої Румунії становили молдавани, 8,7% – мадяри, 6,8% – євреї, 6,8% – німці, 6,6% – росіяни, 6,2% інші.

Бессарабія була приєднана до Румунії в січні 1918 р. Румунський парламент урочисто проголосив про приєднання Бессарабії, Буковини та Трансільванії 29 грудня 1919 р., а в 1920 р. Верховна рада Ліги Націй підтвердила права королівства на окуповані території. Відверто ігноруючи зовнішньополітичні маневри СРСР і здійснюючи вдалі переговори із західними союзниками, Румунія відмовилася ратифікувати конвенцію про заходи й засоби упередження й вирішення конфліктів на Дністрі. У грудні 1923 р. зрива-

лися переговори про встановлення торгових відносин між Румунією та СРСР. Після нормалізації в 1925 р. дипломатичних відносин між СРСР та Японією Румунія залишилася єдиною суміжною державою, що не мала дипломатичних взаємин зі своїм східним сусідом. У 1926 р. (після підписання договору “про дружбу та сердечну співпрацю”) анексію Бессарабії визнала Італія.

Північна Буковина – колишня провінція Австро-Угорської імперії – була передана Румунії згідно зі ст. 59 Сен-Жерменської мирної угоди від 10 вересня 1919 р., березневої та серпневої угод 1920 р. Приватна угода Великих Князівств, укладена 9 вересня 1919 р. в Парижі, була покликана захистити права національних меншин на інкорпорованих територіях. Згідно з нею Румунія була зобов’язана створити умови для використання іншомовними громадянами права вільно користуватися рідною мовою усно, письмово і перед судом. Однак уже через кілька місяців, скориставшись зі складності і непевності міжнародної ситуації, Румунія розпочала масований наступ на права меншин. Починаючи з 1 січня 1920 р. румунська мова набула статусу офіційної в Буковині, що було встановлено ст. 126 Конституційного закону. Вищу автономну владу в краї здійснювали віце-намісник і кілька членів магістрату (українців), українцями за походженням були кілька перфектів і чиновників вищого рангу. Українська мова мала офіційний статус, рівний з румунською та німецькою, а її права були гарантовані в культурному, суспільному житті, на рівні місцевого самоврядування українська визнавалася офіційною в меріях і муніципальних радах, нею виголошувалися промови в сеймі та велися судові засідання.

Після приєднання край поділили на п’ять префектур (раніше існували одинадцять округів), при цьому колишні суто українські округи об’єднали з румунськими так, щоб забезпечити в новостворених одиницях більшість етнічним румунам. Переформатування адміністративно-територіальної структури звело нанівець формально проголошену адміністративну автономію префектур.

11 листопада 1918 р. вся повнота влади в Буковині перейшла до Румунської національної ради, яка наступного дня поклала адміністративне управління краю на крайовий уряд, що складався з 14 державних сек-

ретарів. Склад і діяльність останнього визначив закон від 12 листопада 1918 р. Загальне керівництво краєм виконували два міністри-делегати, один із яких представляв Буковину в уряді в Бухаресті. Крайовий уряд встановив також систему добору управлінських кадрів, яких мав подавати міністр-делегат.

Історична доля українських земель у складі Румунської держави найтіснішим чином пов’язана зі складними, карколомними змінами політичної системи Румунії впродовж міжвоєнного періоду. У 1918-1938 рр. Румунія була конституційною монархією. На чолі держави перебував спадковий монарх із роду Гогенцоллерн-Зигмаринген. Ст. 88 конституції наділяла короля широкими повноваженнями і майже необмеженою виконавчою владою. Румунська монархія мало нагадувала усталені західноєвропейські зразки. Відомий географ і етнограф, за сумісництвом депутат-консерватор і міністр С.Мехедінц, характеризуючи стиль правління монарха, зазначав: “При всій пишноті західних форм... реальний зміст нашого політичного життя зводився до режиму, подібного до абдул-гамідівського. Карл I призначав візира (так називали І.К.Бретіану), візир терміново призначав декількох пашей ..., а ці наші влаштували вибори відповідно до ... волі народу! Ось так ми працювали над тим, щоби створити “П’ємонт”, тобто державу-приклад для наслідування, яка б полегшила об’єднання з іншими румунськими землями!”.

Вплив монарха на партійну належність і персональний склад уряду значно перевищував вплив монархів європейських країн. За впливом короля на політичне життя Румунія, власне, була дуалістичною дворянсько-буржуазною монархією, в якій суверен, пильно слідкуючи за змінами у співвідношенні соціально-класових сил та політичної кон’юнктури, формував уряди поточного політичного моменту.

Король був наділений правом суспензійного вето і керував державою за допомогою парламенту, що складався з двох палат: Сенату (мав 170-200 членів) та Палати Депутатів (до неї з загальної кількості 347-387 членів входили 16 представників від Буковини та 51 від Бессарабії).

Сенат складався із сенаторів обраних і сенаторів по праву. Право обирати до сенату надавалося особам старшим за 40 років на основі рівного прямого голосування. Поря-

док комплектування сенату був доволі складним. Від округ обиралася певна кількість сенаторів, вона визначалася на пропорційній основі. По одному сенатору від кожного департаменту обирали виборні члени рад, департаментів і комун, об'єднані в одну колегію. По одному сенатору від кожної виборчої округи обирали на спеціальних колегіях члени торговельних, промислових і сільськогосподарських палат (причому кількість таких округ не могла перевищувати шести). По одному сенатору обирали університети шляхом голосування професорів. Палата Депутатів обиралася на основі загального та прямого голосування раз на чотири роки. Право бути обраними до палати мали всі особи старші 25 років, за винятком осіб із кримінальним минулим та військовослужбовців. Завдяки перегляду конституції в 1923 р. у країні була запроваджена більш прогресивна (порівняно з довоєнною – куріальною) система виборів, наближена до відповідників Західної Європи. Конституція проголосила загальне пряме, пропорційне виборче право, точно визначила категорії виборців, однак перманентний стан політичної нестабільності та стану облоги в провінціях загальмував доопрацювання законодавчої бази виборчого законодавства. Виборчими правами наділялися тільки особи, які мали постійну осілість, із числа румунських підданих. У березні 1926 р. набув чинності новий виборчий закон, запозичений із політичної практики фашистської Італії. Ліквідувавши пропорційну систему парламентського представництва, націонал-ліберали забезпечили партії, що збирала на виборах 40% голосів, більшість у парламенті. Адміністративне свавілля в провінціях фактично унеможливило відстоювання прав етнічних меншин у румунському парламенті. Вищим органом виконавчої влади в Королівстві була Рада Міністрів, підзвітна королеві та парламенту. Міністром згідно з конституцією міг стати етнічний або натуралізований румун. Міністрами не могли бути члени королівської родини. Право переслідувати міністрів і віддавати їх під суд надавалося парламенту та королю, причому за судове переслідування міністрів мало проголосувати 2/3 наявних парламентарів. До Ради міністрів, на правах міністрів, входили по одному представнику від Буковини та Бессарабії. На кінець 1922 р. уніфікація

адміністративно-територіальної структури в цілому була завершена. Внаслідок нововведень центр сконцентрував у своїх руках всю повноту контролю над провінційними органами влади. Тимчасова стабілізація адміністративної структури королівства відбулася на основі Конституції 1923 р.

З приходом до влади Націонал-цараністської партії у листопаді 1928 р. відбулися подальші нововведення в структурі управління державою. В 1929 р. уряд Ю.Маніу провів у життя новий адміністративний закон. Поділ території країни на повіти, волості і громади зберігся, але основною адміністративною ланкою стали міністерські директори. Так, Буковина, спільно з Дорохойським та Байським повітами, була включена до складу II міністерського директорату, яким керував губернатор.

На початку 1935 р. внаслідок злиття “Ліги національно-християнського захисту” (очолюваної А.Кузою) й національно-аграрної партії О.Гоги розпочалася політична кар'єра Націонал-християнської партії. Восени 1935 р. у парламенті був створений Націоналістичний блок: переможна хода фашизму в політичному житті офіційного Бухареста розпочалася. На початку січня 1938 р. уряд ухвалив постанову про перевірку громадянства нацменшин, що оселилися в Румунії після 1918 р., й зобов'язав роботодавців скласти списки робітників та службовців не румунського походження.

Наступним кроком у напрямі тоталітаризації державного життя королівства стало прийняття нової конституції. 21 лютого 1938 р. конституція наділяла Кароля II повнотою законодавчої, виконавчої й судової влади і водночас звільняла від будь-якої відповідальності. Палата депутатів та сенат мали існувати і надалі, проте вони були позбавлені права контролювати дії уряду. Конституція поділила громадян на три категорії: зайняті в сільському господарстві і ручною працею; задіяні в торгівлі та промисловості; інтелігенти. Вибори депутатів і сенаторів мали відбуватися окремо за категоріями.

У Румунії утвердився тоталітарний режим із необмеженими законодавчими та виконавчими правами короля, якому безпосередньо підпорядковувалися міністри та уряд. Управління на місцях було передане військовим, у країні знову був запроваджений стан облоги й всеохоплююча цензура.

У контексті докорінних змін державного та адміністративного устрою країни відбулися несподівані зміни на вищих щаблях влади. 1 травня 1938 р. при уряді був створений “Генеральний комісаріат для національних меншин”, який відповідав перед міністерською президією за діяльність і розвиток меншин у Румунії. Врешті українська громада, яка вже не сподівалася, що з її думкою в Румунії рахуватимуться, отримала можливість офіційно висловлювати свої прагнення в уряді. Оскільки Комісаріат насправді втілював намагання королівського уряду вивести справу національних меншин з-під юрисдикції і контролю Ліги Націй і надати їй вигляду внутрішньої справи держави, а тлом для певною мірою формальної акції було розгортання антисемітської та антименшинної кампаній, досить скоро українці, зокрема провід Української національної партії (УНП), пішли на перемови з урядом заради врегулювання свого становища у королівстві.

13 серпня 1938 р. у королівському палаці в присутності уряду та представників дипломатичного корпусу було урочисто проголошено проведення адміністративної реформи та здійснене призначення королівських резидентів терміном на 6 років. Резиденти склали присягу на вірність Каролу II. Надалі інавгурації відбулися в резиденційних центрах. Зокрема, у Чернівцях – наприкінці серпня. Першим королівським резидентом Сучавської області став професор Г.Алексіану, а генеральним секретарем – Е.Черкавський. Адміністративна реформа 1938 р. завершила 22-річні намагання румунського політичного проводу силоміць інкорпорувати українські землі до королівства, вона не тільки ліквідувала рештки адміністративно-територіальної окремішності українських земель, але й стала основою тоталітаризації суспільно-політичного життя країни. Окреслена система управління та адміністративного поділу зберігалася в українських землях королівської Румунії до червня 1940 р.

Логічним кроком у напрямі перетворення країни на ізольовану від світової спільноти систему, побудовану на засадах тоталітаризму, та недопущення втручання Ліги Націй у справи національних меншин стало оформлення відповідно до декрету 15 грудня 1938 р. єдиної державної партії – Фронту Національного Відродження. У декреті зазна-

чалось, що ця організація повинна стати “єдиним організмом, з якого постануть парламентські, адміністративні та професійні заклади, на які буде міцно опиратися в майбутньому життя нашої держави”. ФНВ отримав права висувати кандидатів до законодавчих та адміністративних установ. На чолі партії став сам король, який керував нею за допомогою директорату та Вищої національної ради ФНВ. 1 лютого 1939 р. під головуванням А.Келінеску був створений перший уряд ФНВ. У промові кількома тижнями раніше тоді ще міністр внутрішніх справ висловив ідеологічні засади державного перевороту: “Держава в часах партійної боротьби була скріплена в стані безділля. Всякі закони тільки обмежували її права й сили, аби звільнити шлях усім особистим виявленням... Через діяльність партій анархічна особистість уже не визнавала надзору, ні володіння; ідея авторитету провалилась. Ось чому ми казали, що теперішній народний вияв насамперед означає відмінення давнього режиму”.

Оформлення нової політичної системи Румунського королівства завершив новий виборчий закон, виданий 9 травня 1939 р. Кількість депутатів скоротилася до 258 – по 86 для кожної з трьох категорій румунських громадян. Обиралися вони по окремих округах на шестирічний термін. Відповідно до закону жінки набули право голосу, але не могли бути обраними до парламенту. Активне виборче право надавалося румунським громадянам із 30-річного віку і лише письменно (тобто більшість селянства позбавлялася його аргіогі). Сенат складався з 88 членів, які призначалися королем, 88 обраних і невизначеної кількості пожиттєвих сенаторів. У виборах до сенату громадяни могли брати участь із 40-річного віку. Формально закон дозволив обирати до сенату й жінок, однак це було фарсом, оскільки передумовою для висунення кандидатури була її висока посада в існуючих організаціях трьох категорій населення.

Різкий поворот Румунії в напрямі зближення з гітлерівською Німеччиною прискорив силове розв’язання “українського питання” – 27 червня 1940 р. радянські війська зайняли Буковину і Бессарабію.

Літ.: *Иорданский А. А.* Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы / *А. А. Иорданский.* – М. ; Л. : [б. и.], 1926; *Буко-*

вина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток : матеріали і док. – Чернівці : [б. в.], 2005; *Мадиевский С. А.* Политическая система Румынии. Последняя треть XIX – начало XX в. Монархия, парламент, правительство / С. А. Мадиевский. – М. : [б. и.], 1980; *Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр.* Погляд дипломатів (Документи). – Чернівці : [б. в.], 2007; *Дембо В.* Бессарабський вопрос: Бессарабия, Румыния, Дунай. Как захвачена Бессарабия, удержится ли Румыния в Бессарабии? / В. Дембо. – М. : [б. и.], 1924.

Якубова Л.Д.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Зміцнення економічної незалежності Запоріжжя та величезний вплив запорожців на формування політичної свідомості українського народу становили потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на півдні України. 4-5 (15-16) червня 1775 р. за наказом Катерини II російські війська під командуванням генерала П.Текелі зруйнували Запорізьку Січ. Імператорський маніфест від 3 (14) серпня 1775 р. офіційно ліквідував запорізьке козацтво. На землях Війська Запорізького були утворені дві губернії – Азовська та Новоросійська. Після скасування гетьманства докорінних змін зазнав місцевий адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України. Замість сотень і полків упродовж 1781-1783 рр. були створені Київське, Харківське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. 1783 р. указом російської військової колегії на основі лівобережних козацьких полків створювались регулярні карабінерські кавалерійські полки.

Політика російського уряду спрямувалася на ліквідацію традиційного адміністративного устрою України відповідно до стратегічних завдань зростаючої імперії. У 1783 р. відбулося приєднання Кримського ханства. Указом від 2 лютого 1784 р. було утворено Таврійську губернію з центром у Сімферополі (Акмечеть). 1783 р. Азовська і Новоросійська губернії були об'єднані, на їх основі сформували Катеринославське намісництво з центром у Кременчуці (з 1789 – у м. Катеринослав).

Після другого (1793) і третього поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь. Згідно з

указом Сенату від 23 квітня 1793 р. на новоприєднаних територіях утворили Заславське та Брацлавське намісництва (губернії) і Кам'янецьку область. Указом сенату від 1 травня 1795 р. на території, що входила до Заславської та Брацлавської губерній та Кам'янецької області, виокремили Волинську, Подільську і Брацлавську губернії. У Волинській губернії сформували Володимирську, Домбровецьку, Житомирську, Заславську, Ковельську, Лабунську, Луцьку, Новоград-Волинську, Овруцьку, Острозьку, Радомисльську, Рівненську і Чуднівську округи (повіти). Центром Волинської губернії було визначено місто Новоград-Волинський (згодом місто Житомир).

З приходом до влади Павла I 12 грудня 1796 р. був виданий Указ “Про новий розподіл держави на губернії”. В Україні замість намісництв утворили губернії. Брацлавська губернія була ліквідована. Її територія, за винятком приєднаних до Київської губернії Липовецького, Махнівського, П'ятигірського і Сквирського повітів, відійшла до Подільської губернії. Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський повіти Подільської губернії увійшли до складу Волинської губернії. У 1797-1803 рр. відбулося укрупнення повітів Подільської та Волинської губерній. До складу Подільської губернії увійшло 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський. До складу Волинської губернії увійшло також 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський.

Загалом на початок XIX ст. територія України була поділена на 9 губерній (Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська). 1815 р. до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підляшся, які 1831 р. увійшли до складу Сідлецької, Люблінської та Гродненської губерній. У першій половині XIX ст. імперський лад зміцнював свої позиції в інкорпорованих територіях завдяки послідовній розбудові системи військово-адміністративних одиниць – генерал-губернаторств. В Україні було

створено чотири генерал-губернаторства: Київське (Київська, Волинська і Подільська губернії), Малоросійське (Полтавська і Чернігівська), Харківське (Харківська і Воронезька), Новоросійське (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернія і Бессарабська область). Уся повнота військової і цивільної влади на території названих адміністративних одиниць належала генерал-губернатору.

Імперська бюрократія сформувалася на базі козацької старшини, польської шляхти та татарської знаті, які були кооптовані до російського дворянства. Саме ця обставина визначила практичну відсутність конфліктів у відносинах між імператорським двором і місцевою елітою під час уніфікації системи управління та законодавства. Лояльне до імператора дворянство набуло широких можливостей кар'єрного зростання, тим більше, що Генеральний регламент і Табель про ранги (1722) скасували успадкування службових місць і встановили три види державної служби: військову, цивільну та придворну. Служба й вірність імператору прирівнювалися до служби державі. Кар'єрне зростання ставилося в безпосередню залежність від особистих заслуг чиновників, які ділилися на дві групи – табельне чиновництво та канцелярські службовці. “Манифест о вольности дворянству” (1762) та “Жалувана грамота дворянству” (1785) звільнили дворянство від обов'язкової державної служби й перетворили останню на привілей.

“Учреждения для управления губерний Российской империи” (1775) перенесли центр державного управління до губерній. Чиновники й виборні посадовці вписувалися в табелі про ранги й отримували XIV-IV чини. Нормативно-правова база державної служби набрала цілісності при Миколі I під впливом повстання декабристів. Манифест 6 грудня 1831 р. про дворянські вибори зрівняв виборну службу з призначуваною та поширив на неї табель про ранги. Пізніше для кожної державної установи були розроблені нормативні акти, якими визначалися функції посадовців, порядок діловодства тощо. Остаточне внормування державної служби припало на пореформену епоху, діяльність місцевих органів влади була регламентована до дрібниць, бюрократичний апарат Росії став одним із найчисленніших серед європейських імперій.

Меті зміцнення непорушності контролю російського імператора над новоприєднаними територіями була підпорядкована розбудова мережі органів стеження та стримування. У 1827 р. територію імперії поділили на п'ять жандармських округів (з центрами у Петербурзі, Москві, Вітебську, Києві й Казані, з 1836 р. – додатково в Полтаві і Тобольську). Окремий корпус жандармів (1826-1867) склався зі штабу, кількох окружних жандармських генералів, штаб-офіцерів та 123 команд, розквартированих у губерніях. Допоміжні функції виконувала поліцейська служба. Повітові управління у складі справника, помічника й засідателів та поліцейські управління губернських міст формувалися з місцевих дворян.

У першій половині XIX ст. в районах, заселених державними селянами, були створені волості. Під час здійснення селянської реформи 1861 р. волосна система набула універсальності, що дало змогу повсюдно з 1866 р. встановити чотириступеневу систему управління (центр – губернія – повіт – волость). Зміни кількості та меж волостей протягом другої половини XIX ст. були незначними. До початку XX ст. волосний поділ набув сталого характеру.

1912 р. було створено Холмську губернію, до якої увійшла більшість українських земель Королівства Польського. На початку Першої світової війни 1914-1918 рр. у результаті Галицької битви 1914 р. російські війська захопили значну частину західно-українських земель. На окупованій території було створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, яке з перервами існувало до серпня 1917 р. Діяльність російських військово-адміністративних органів у Галичині, Буковині і Посянні була спрямована на нищення українського національного життя в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному.

До 17 жовтня 1905 р. Російська імперія являла собою необмежену монархію. Вища виконавча, законодавча, судова, військова, фінансова й релігійна влада концентрувалася в руках російського самодержця. Монарх мав дотримуватися двох основоположних вимог: сповідувати православ'я та виконувати запроваджені Павлом I правила успадкування престолу. Імператорська родина була вищою владною інституцією. Проходження державних справ та спілкування ви-

щих державних посадовців з імператором відбувалося через Власну його імператорської величності канцелярію.

В епоху Петра Великого вищим органом законодавчої та розпорядчої влади був Сенат. При Катерині I він перестав бути органом загального керівництва державною політикою і перетворився на вищу контрольну та судово-наглядову інстанцію. В ході реформування початку XIX ст. Сенат набув статусу інституції адміністративної юстиції, прокуратури й суду з розгляду адміністративно-судових справ, нагляду за державним апаратом через губернських і повітових прокурорів, охорони і підтвердження станових справ. Цивільні справи Київської, Подільської та Волинської губерній до 1840 р. розглядало перше відділення Третього апеляційного департаменту. Друге відділення впродовж 1840-1847 рр. розглядало справи як ліво-, так і правобережних губерній. Четвертий департамент Сенату (спеціально створений у 1763 р.) розглядав карні апеляційні справи українських губерній. Відповідно до указу Олександра I карні справи українських губерній поряд з великоросійськими сконцентрувалися в П'ятому департаменті. Шостий карний департамент розглядав справи 27 губерній, у тому числі й Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Слобідсько-Української. Під час реорганізації 1809 р. Третій департамент Сенату розділили на два відділення: одне – для розгляду справ західних губерній, Білостоцької області й Римсько-католицької колегії, інше – лівобережних українських губерній. Упродовж реформування другої половини XIX ст. Сенат зберіг позиції вищого органу суду й нагляду, а на початку XX ст. його вага в державному житті навіть підвищилася, оскільки він перетворився на вищий апеляційний орган у земельних справах.

У 1905 р. в Російській імперії виник вищий представницький орган – Державна дума. Відповідно до “Основних державних законів” 1906 р. імператор втратив абсолютну владу (зокрема законодавчу та розпорядження державним бюджетом). Імператор зосередив у своїх руках вищу зовнішньополітичну, військову і судову владу, одноосібно призначав та звільняв посадовців 1-4 класів, у тому числі й голову Ради міністрів. Російське самодержавство еволюціонувало в бік конституційної монархії, намагаючись розширити свою соціальну базу.

У 1802 р. виникла міністерська система у складі 8-ми міністерств, які мали типову структуру й уніфіковане діловодство. Міністри були особисто відповідальними перед монархом і наділялися правом законодавчої ініціативи. При Миколі I було створене міністерство імператорського двору (1826) та міністерство державних маєтностей (1837), які завершили процес розмежування державної власності та власності імператорського двору. Функції центрального координаційного органу виконував Комітет міністрів (1802). Під впливом промислової революції кінця XIX ст. виникли галузеві міністерства: шляхів, торгівлі і промисловості, землеробства.

У процесі реформування середини XIX ст. у структурі органів державної влади виник прообраз уряду, очолюваний імператором – Рада міністрів (1857-1882). Діяльність її була відновлена в 1905 р. Голова та члени Ради міністрів були підзвітні імператору, а не Державній думі.

При Катерині II завершилося розпочате Петром I реформування системи місцевого управління. Впродовж 1775-1796 рр. завершилося формування намісництв-губерній (Харківська, Київська, Чернігівська і Новгород-Сіверська (створені з колишньої Малоросійської)), Катеринославська (колишні Азовська і Новоросійська), Таврійська, Вознесенська, Брацлавська, Подільська та Волинська). Владні інституції будувалися за становим та територіальним принципом. Переваги були на боці дворянства, яке створювало виборні інституції губернського і повітового рівнів (губернське і повітове зібрання, предводителі дворянства, депутатське зібрання, дворянські опіки). Повітовий предводитель затверджувався на посаді губернатором, губернський – імператором. Предводителі дворянства були носіями станової і державної влади, вони опікувалися рекрутським набором та продовольчим забезпеченням регіонів.

Управління містами організовувалося за принципом територіального представництва. Міщани поділялися на категорії, які мали право обстоювати власні права в думі, магістраті чи ратуші. Державні селяни врегульовували справи громади через сходи, правління, сільського старшину, волосного голову, засідателів волосного правління і добросовісних для з'ясування судових справ.

Їх служба не порівнювалася до державної, але оплачувалася з казни.

Намісницька система організації місцевої влади на нетривалий час припинила своє існування за Павла I (1796). У 1802 р. Олександр I заснував Малоросійське генерал-губернаторство у складі Чернігівської та Полтавської губерній (з 1836 – і Харківської). Генерал-губернатори в Україні отримали надзвичайні права, їх метою було завершення інтеграції Малоросії до складу імперії. Генерал-губернаторська форма правління була скасована в Україні 1856 р., а впродовж 1860-1870 рр. конфігурація місцевих органів влади зазнала докорінних змін. Принципово новими органами влади стали земства, які успадкували функції казенної палати, приказу громадської опіки, будівельної, народного продовольства, шляхової комісії, особливого присутствія по земських повинностях. Миським думам повністю передали комунальне господарство. Нові органи місцевого самоврядування діяли як на станових принципах (зі збереженням привілеїв дворянства), так і на нових для імперії принципах виборності, розподілу розпорядчих і виконавчих повноважень, колегіальності, самоврядування. Земська реформа на Правобережній Україні запроваджувалася із запізненням і частково. Миське положення (1870) вводилося тільки в Києві законом від 29 квітня 1875 р. Воно поширювалося в кожному місті з індивідуального дозволу міністерства внутрішніх справ. Земське положення 1864 р. на Правобережжі набуло чинності в 1911 р.

Водночас суттєво змінився зміст виборної служби. Положення про місцеве врядування збільшило коло учасників виборчого процесу, губернатор чи градоначальник, члени губернських у міських справах присутствій, чини жандармського губернського управління та решта чиновників, які перебували на державних посадах, втрачали право голосу. Гласними не могли бути представники адміністрації та судових установ, поліції. Згідно з положенням 1864 р. земські посадовці не мали статусу державних службовців, отже, не отримували платню й пенсію від держави, посад, мундирів, працювали поза чиновницькими класами та визначеним порядком проходження служби. Земці схвалювалися на посаді губернатором, записувалися до формулярних списків, могли нагороджуватися,

зокрема, званням почесного громадянина і переходити на державну службу. Положення 1890 р. скасувало виборчий принцип для управи, що відображало прагнення державної машини цілковито підпорядкувати собі діяльність земств.

Державні службовці склали присягу при вступі на службу, або – повторно – при поверненні на неї після відставки. Члени Державної ради, чиновники Державної канцелярії, почесні опікуни імператриці Марії присягали за особливими формами. Традиційно першим приймав присягу місцевий священик у присутності станового пристава, стряпчого. Священик мав бути одного віросповідання з тим, хто присягався. Присяга складалася в тій установі, до якої поступав чиновник, останній спочатку виголошував її, а потім підписував друкований присяжний листок. Присяга пов'язувала незримими зв'язками імператора та кожного з десятків тисяч чиновників Росії. Втім, відданість службовців самодержцю базувалася ще й на продуманій системі покарань та заохочень. Чиновники з XIV (з 1856 – IX) класу набували звання особистого дворянина, з VIII (з 1856 – V, згодом – IV) – спадкового дворянина, що було найсуттєвішим стимулом для держслужбовця. Невисока вірогідність значного кар'єрного зростання для вихідців із недворянської верстви привела до появи особливих звань – “особистого почесного громадянина” та “спадкового почесного громадянина”. Важливим стимулом були також чин і посада, правила отримання яких, визначені в “Положенні о порядке производства в чины по гражданской службе” (1834), залишалися сталими. Система чинів і посад передбачала введення поняття вислуги: з 1767 р. вона становила сім років, з 1790 р. – три – для чиновників XIV-IX класів. Отже, для отримання звання спадкового дворянина треба було відслужити щонайменше 15 років.

При Петрі I для чиновників було запроваджене грошове жалування та звільнення від сплати прямих податків. Катерина II ввела державну платню і для канцелярських службовців. Службовці перших чотирьох класів отримували високу платню, решта – ледве животили, тим більше, що в 1815 р. було заборонене сумішництво. Розмір жалування відрізнявся відповідно до категорії, до якої належала губернія. Катерина II запровади-

ла пенсію для статських службовців відповідно до вислуги, рангу та наявності у власності кріпосних селян. Додатковим стимулом слугувала система відзнак (“За отличие”, “Беспорочная служба”) та нагород (за тридцять років служби присвоювався орден Св. Володимира 4-го ступеня, за менший термін – орден Св. Анни 3-го ступеня). З 1864 р. чиновникам відомства міністерства внутрішніх справ Південно-Західного краю нараховувалася 50% надбавка до жалування. Збалансована система протидіяла разом із політикою русифікації забезпечувала міцні позиції російського самодержавства на українських теренах.

Літ.: ПСЗРИ. – Т. 23-27; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УНІВЕРСАЛИ УЦР – законодавчі акти верховного органу влади в Україні. Визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської Імперії. Формально на асоціативному рівні унаочнювали тяглість українських політичних традицій, оскільки нагадували універсали козацьких гетьманів XVII-XVIII ст.

I Універсал виданий 10 (23) червня 1917 р. Вперше оголошений на Всеукраїнському військовому з’їзді 15 (28) червня 1917 р. Автор – В. Винниченко. Зазначаючи невіддільність України від Росії, проголосив автономію України. Вищим законодавчим органом України проголошувалися Всенародні Українські збори (Сейм), які мали бути обрані всезагальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. В універсалі викладалися вимоги УЦР до Тимчасового уряду: юридичне закріплення автономії України, створення при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ (мав бути обраним УЦР і діяти від імені центрального російського уряду), передання частини коштів із Російської скарбниці на національно-культурні потреби українського народу. Проголосив підпорядкування органів місцевого управління УЦР та запровадив з 1 (14) липня 1917 р. податок на українську справу, який мав надходити безпосередньо до скарбниці УЦР. Закликав нації та національні меншини до взаєморозуміння та співпраці.

Став законодавчою передумовою створення уряду автономної України – Генерального секретаріату.

II Універсал затверджений УЦР 3 (16) липня 1917 р. Опублікований українською, російською, польською та єврейською мовами. Унормував результати двосторонніх переговорів УЦР та делегації Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі). Зі свого боку Тимчасовий уряд 2 (15) липня 1917 р. ухвалив постанову “Про національно-політичне становище України”, яка регламентувала принципи організації влади та збройних сил України.

Універсал підтвердив, що не має наміру відділяти Україну від Росії та зобов’язався не проголошувати самостійно автономію. До складу УЦР мали увійти представники національних меншин. УЦР зобов’язався подати на затвердження Тимчасовому уряду склад нового Генерального Секретаріату – вищого крайового органу управління Тимчасового уряду в Україні та розпочати політичні консультації з представниками національних меншин з приводу підготовки проекту закону про автономний устрій, який мав бути внесений для затвердження на Всеросійські установчі збори.

III Універсал унормував бачення української політичної еліти шляхів розвитку української державності після Жовтневого перевороту в Петрограді 7 (20) листопада 1917 р. Проголосив Українську Народну Республіку, яка на умовах федеративного зв’язку входила до складу Російської республіки. Окреслив територію УНР: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, частина Таврії. Питання про приєднання до УНР заселених українцями земель Курщини, Холмщини, Воронежчини та суміжних губерній мало вирішуватися населенням шляхом відповідного волевиявлення. Ліквідував право приватної власності на землю (великі землеволодіння мали без викупу передаватися у власність безземельних і малоземельних селян). Запровадив на території УНР 8-годинний робочий день, скасував смертну кару, об’явив амністію політ’язням, реформу судочинства, національно-персональну автономію для національних меншин (росіян, поляків, євреїв), а також запровадження демократичних свобод: слова, друку, свободи совісті, зібрань, союзів, страйків, недоторканність свободи й житла, права на вживання місцевої мови в зносинах з державними установами. Універсал визначив

27 грудня 1917 р. як дату виборів до Українських установчих зборів та дату їхнього скликання – 9 січня 1918 р.

IV Універсал прийняла Мала Рада 9 (22) січня 1918 р. Офіційно проголошений на нічному засіданні Малої Ради 12 (25) січня 1918 р.

Проголосив державний суверенітет УНР та висловив прагнення до мирного співробітництва із сусідніми державами. Підтвердив повноваження УЦР до скликання Українських установчих зборів. Перетворив Генеральний Секретаріат на Раду Народних міністрів. Остання мала продовжити переговори з державами-учасниками воєнних дій і підписати мирний договір. Закликав уряд та громадян протистояти більшовицькій пропаганді. Розпустив армію та проголосив про створення замість неї народної міліції. Призначив перевибори місцевих органів влади. Оголосив, що передача соціалізованої землі селянства мала відбутися до початку весняних польових робіт. РНМ отримала настанову негайно приступити до відновлення промисловості. Встановив державний контроль над банками, стратегічно важливими промисловими галузями, експортно-імпорнтними операціями, ціноутворенням та встановив державну монополію на найбільш прибуткові товари.

В тому, що стосувалося політичної сфери, підтвердив демократичні свободи, оголошені III Універсалом, окремо вмістивши текст закону про національно-персональну автономію. Питання про федеративний зв'язок з республіками, що виникли на постімперських просторах, передавалося на розгляд Українських установчих зборів.

Більшість положень Універсалу залишилися декларативними внаслідок повалення УЦР та встановлення режиму гетьмана П.Скоропадського 29 квітня 1918 р. Після відновлення УНР практика проголошення універсалів не відновлювалася.

Літ.: Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1997. – Т. 2; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УНІЯ (від лат. – єднання). Існують дві форми **У.**: церковна та державна. Церковна **У.**

означає об'єднання двох або більше церков на принципах верховенства однієї з них при збереженні іншими своєї обрядовості. Прийнято розглядати **У.** як союз різних християнських церков на умовах визнання верховенства римського папи (католицької церкви).

На основі **У.** виникли всі католицькі церкви східного обряду – церкви, які відокремились від різних гілок східного християнства. У наш час існують кілька католицьких церков східного обряду – маронітська, греко-римська, халдейська, армяно-католицька, коптсько-католицька, сирійсько-католицька тощо. Більшість прихильників цих церков мешкають у країнах Близького Сходу.

Найбільш впливова уніатська церква на Україні – це Українська греко-католицька церква, яка була утворена у 1596 р. в результаті прийняття Брестської **У.** і остаточно сформована у 1700 р. Більшість прихильників цієї церкви мешкають у західних районах України.

У 1946 р. радянська влада заборонила діяльність греко-католиків, звинувачуючи діячів церкви, насамперед митрополита А.Шептицького та його оточення, у співпраці з фашистами. Репресії проти служителів церкви та віруючих призвели до загострення суспільно-політичних відносин у цьому регіоні. Фактично церква перейшла на нелегальне становище. І лише в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Українська греко-католицька церква відновила свою діяльність, маючи підтримку більше 5 млн віруючих. Кілька десятків віруючих греко-католиків мешкають у Білорусії і є паствою Білоруської греко-католицької церкви.

Державна **У.** – об'єднання країн на основі договорів або персональних домовленостей ліги правлячими колами країн.

Найбільш відомими є Польсько-литовська **У.** (1368-1660 рр.), яка привела до об'єднання Польщі та Литви в єдину державу – Річ Посполиту, до складу якої входили українські землі; Англо-гонноверська (1714-1848 рр.), яку підписали представники англійської та німецької сторін; Шведсько-норвезька (1814-1905 рр.), яка об'єднала дві країни, а також Австро-Угорська **У.** (1867-1918 рр.), яка привела до появи Австро-Угорської імперії.

У редакції Литовського статуту 1566 р. закріплювалася норма про зрівняння в правах шляхти з князями. Проте таке зрівняння суттєво відрізнялось у Литві та Польщі. Українська шляхта підтримувала об'єднання Лит-

ви й Польщі, сподіваючись у такий спосіб здобути для себе більше привілеїв. У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких, Костянтин Острозький та його молодший син Василь залишалися символом самобутності Русі-України.

На соціально-економічний розвиток України XV – першої половини XVII ст. визначальний вплив справила зміна економічної ситуації в Європі. Значно зросли ціни на худобу і збіжжя. Розвиток внутрішнього ринку і зовнішніх економічних зв'язків справив значний вплив на сільське господарство. З XV ст. магнати і шляхта почали розширяти свої орні землі. Протягом XV-XVI ст. економіка Галичини, Волині та Поділля поступово переорієнтувалась на потреби зовнішнього ринку, який потребував дедалі більше деревини й продукції промисловості та сільського господарства. Відбувалась інтенсифікація сільського господарства за рахунок організації фільварків, зростання панщини й обезземелення селянства.

Фільваркова реформа перетворила Україну на годувальницю Європи. Одержувані кошти вкладалися в економіку Литви й Польщі, зростали польські міста, а Україна перетворювалась на сировинний придаток. Поширення фільваркового господарства супроводжувалося скороченням селянських наділів і поступовим закріпаченням селянства. Значна частина українського селянства на півдні і південному сході продовжувала зберігати особисту свободу.

Грабіжницькі напади з Криму татар з другої половини 90-х рр. XV ст. стали щорічними. Невеликі загони шляхетської варти не могли протидіяти татарським ордам. Термінового зміцнення потребували замки в Каневі, Черкасах, Звенигородці, Вінниці, Брацлаві. Непевне внутрішнє становище Литви вимагало від її владних кіл суттєвих змін.

Крім того, існують т. зв. **У.** держав для проведення спільних дій у галузі митної політики. Перші митні **У.** склалися у XIX ст. Однією з перших була **У.** між Францією та Монако (1865 р.).

У XX ст. митні союзи стали досить поширеним явищем. У 1947 р. було підписано генеральну угоду про торгівлю та тарифи (ГАТТ), пізніше ЄАВТ – Європейська асоціація вільної торгівлі. Цей досвід був використано пізніше для утворення подібних союзів в Африці та Азії.

Літ.: *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2001; *Малий* словник історії України / відп. ред. В. Смолій. – К. : Либідь, 2007; *Довідник* з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1993.

Вировий С.І.

УНР ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ. Директорія, обрана в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному зібранні 14 осіб, які планували антигетьманське повстання, планувалася як перехідний владний орган, що після повалення гетьманського режиму мав замінити вищий орган представницької влади. Головою Директорії було визначено В. Винниченка, членами (директорами) – С. Петлюру, Ф. Швеця, О. Андріївського та А. Макаренка. В першій відозві 15 листопада Директорія оголосила себе спадкоємицею Української Народної Республіки. Після захоплення столиці керівництво країною та контроль над державним апаратом перебрав створений Директорією в середині листопада Український військовий революційний комітет (УВРК) на чолі з В. Чехівським (існував до 17 грудня). На державній нараді 12-14 грудня 1918 р. у Вінниці засновники Директорії вирішили спрямувати державний поступ компромісним шляхом: було задекларовано прагнення побудувати державу радянського зразка (з трудовими радами на чолі з Трудовим конгресом України).

Втілення цих намірів покладалось на сформований 15 грудня тимчасовий уряд УНР – Раду комісарів народних міністерств (голова – В. Чехівський). 24 грудня Директорія затвердила склад постійного уряду В. Чехівського. Останній формувався за національним і партійним принципом. Міністрів делегували комітети партій, партії відповідали за своїх міністрів. Голова Ради народних міністрів отримував призначення й очолював уряд скоріше технічно.

Директорія проголосила “творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм”. Зокрема, підкреслювалося: “Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і ширю дружно прилучиться до всього трудового народу ... Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружне

поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю”. 26 грудня 1918 р. у Києві Директорія утворила Раду Народних Міністрів. Практично всі портфелі міністрів були поділені між партіями, які входили до Українського Національного Союзу. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ призначили В.Чехівського. Його однопартійці очолили міністерства: мистецтв (Д.Антонович), народного здоров'я (Б.Матюшенко), продовольчих справ (Б.Мартош), фінансів (В.Мазуренко), праці (Л.Михайлів). Міністерства: внутрішніх справ, земельних справ, пошт і телеграфу, торгівлі й промисловості очолили відповідно О.Мицюк, М.Шаповал, І.Стефан, С.Остапенко. Соціалісти-самостійники отримали три міністерських портфелі: морських справ (М.Білинський), військових справ (О.Осецький), державного контролю (Д.Симонів). Стільки ж отримали есери: народної освіти (П.Холодний), юстиції (С.Шелухин), державний секретар (І.Сніжко). Єдиний неукраїнець, який з'явився в уряді, член “Поалей-Ціон” А.Ревуцький, був призначений міністром єврейських справ.

Діяльність уряду контролювалася членами Директорії: В.Винниченко курував діяльність міністерства справ внутрішніх, закордонних, праці та державний секретаріат; С.Петлюра – міністерства військових та морських справ, мистецтва і народного здоров'я; П.Андруївський – міністерства юстиції, продовольства, управління культів та державний контроль; Ф.Швець – міністерства зі справ земельних, народної освіти, фінансів, торгівлі та промисловості; А.Макаренко – міністерства пошт і телеграфів та шляхів.

Відповідно до наказу Директорії 10 грудня було організоване МВС, на яке покладалося завдання заміни гетьманської державної варти на народну міліцію відповідно до закону від 4 січня 1919 р.

26 грудня 1918 р. Декларація Директорії УНР (“Верховної Влади УНР”) скасувала всі закони і постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики, довершивши таким чином справу соціального та національно-політичного визволення українського народу. За працюючими класами (робітництвом і селянством) закріплювалося пріоритетне право на управління республікою. Майбутнім вищим органом влади проголошувався Конгрес трудового народу України –

революційне представництво організованих працюючих мас. Це мав бути свого роду передпарламент, який згодом мав замінити легітимний представницький орган – Установчі збори.

Вибори до нього за територіальним принципом відбулися відповідно до інструкції від 5 січня 1919 р. Загалом на Трудовий конгрес мало бути обрано 593 делегати: 377 від селян, 118 від робітників, 33 від трудової інтелігенції, 65 від західноукраїнських земель. Влада на місцях передавалася трудовим радам селян, робітників та інтелігенції без участі цензових елементів.

16 січня державний курс Директорії був визначений В.Винниченком у таких трьох напрямках: скликання Трудового конгресу, встановлення диктатури пролетаріату у вигляді рад, встановлення військової диктатури. С.Петлюра натомість виступив і проти рад, і проти диктатури.

Робота Трудового конгресу тривала 23-28 січня 1919 р. З очікуваних 593 депутатів у ньому взяли участь 528. Оскільки на форумі був представлений доволі широкий спектр політичних думок лівого спектра, не склалося єдиної думки щодо соціально-економічної підоснови майбутньої суверенної України. Діапазон розбіжностей був доволі широким: від демократичної правової республіки до пролетарської диктатури. Делегати конгресу затвердили Акт злуки від 22 січня. 28 січня 1919 р. був прийнятий закон “Про форму влади на Україні”, яким вища влада до скликання наступної сесії Трудового конгресу передавалася Директорії. Підготовкою законопроектів для наступної сесії мали опікуватися спеціальні комісії: з оборони Республіки, земельна, освітня, бюджетна, закордонних справ, харчових справ. Виконавча влада доручалася Раді народних міністрів, підзвітній Трудовому конгресу, а в міжсесійний період – Директорії. Влада на місцях передавалася представникам уряду, які мали працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губернських трудових рад (останні мали формуватися на пропорційній основі з представників селян та робітників). Директорія набувала право “видавати закони, необхідні для оборони Республіки”.

2 січня 1919 р. було ліквідовано Державний Сенат і відновлено Генеральний суд УНР (“Найвищий суд УНР”), а також ухвалено утворити Велику і Малу ради міністрів. За-

конодавчий процес відбувався таким чином: законопроекти готувалися членами Ради комісарів, ухвалювалися на її засіданнях, і вже після затвердження Директорією оприлюднювалися.

Урядовці УНР мали скласти присягу на вірність республіці. Текст обітниць скріплювався власноручним підписом. Логічним продовженням попередніх пошуків врегулювання питань української державності та національних меншин стало законодавче обґрунтування основ мовної політики. 1 січня 1919 р. побачив світ закон “Про державну мову в УНР”. На розвиток закону 24 січня 1919 р. був запроваджений наказ міністра освіти, який надав право національно розмежованим установам видавати документи мовами національних меншин, зі свого боку Рада народних міністрів ухвалила закон “Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності”. В надзвичайно складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах Директорія намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократичних свобод особи та народів.

16 січня 1919 р. УНР оголосила війну РСФФР. У другій половині січня розпочалася евакуація державних установ з Києва, а з початку лютого уряд цілком перемістився до Вінниці. 31 січня директорія ухвалила наказ про відставку Ради народних міністрів, очолюваної В.Чехівським. 13 лютого у Вінниці затвердили склад нового уряду під головуванням С.Остапенка (міністри – Чижевський, Федак, Попівський, Архипенко, Мацієвич; керуючі справами міністерств – Маркович, Пилипчик, Огієнко, Стефан, Михайлов, Липа, Корчак-Чепурківський, Зілинський, Назарук; т. в. о. єврейських справ – Ревуцький; державний контролер – Симонів; державний секретар – Корчинський).

Постійна воєнна загроза справляла деструктивний вплив на розвиток процесів державотворення. 6 березня Директорія переїхала з Вінниці до Проскурова, а 18 березня – до Кам’янця-Подільського. Армія УНР фактично була поділена на три групи – Північну, Південну та Проскурівську. Евакуація з Проскурова відбувалася хаотично, члени Директорії виявилися розкиданими по підконтрольних територіях. Директорія намагалася збалансувати відносини виконавчої та законодавчої гілок влади, зокрема, прийнявши тимчасовий закон “Про порядок внесення і

затвердження законів в Українській Народній Республіці” (14 лютого 1919 р.), однак це не давало позитивних результатів. Обставини воєнного часу привели до надмірної концентрації влади в руках окремих членів Директорії, зокрема С.Петлюри, який завідував військовими справами, не рахуючись із думкою військового міністра УНР. Своєю чергою, уряд робив спроби обмежити повноваження Головного отамана С.Петлюри за допомогою закону “Про утворення посади наказного отамана Народної Республіканської армії та обсяг прав і обов’язків головного отамана, наказного отамана та військового міністра”.

Влада на місцях де-факто перейшла до військових. Отамани стали провідниками ідеології Директорії, інтерпретуючи її у силу своїх можливостей. “Отаманщина” перетворила УНР на зону управлінського хаосу та децентралізації. Серед більш як шести десятків імен отаманів найвідомішими були Н.Григор’єв (територія впливу – Херсонщина, Миколаївщина, Черкащина, частина Катеринославщини), Н.Махно (Північна Таврія, Катеринославщина), Зелений (Київщина), Ангел (Чернігівщина), Божко (Катеринославщина). Зневага керівників Директорії до принципів формування кадрової регулярної армії перетворила збройні сили УНР на ватагу часом неконтрольованих отаманських загонів, що справляло деструктивний вплив на державу загалом.

У березні 1919 р. і Директорія, і уряд УНР були роз’єднані: частина Директорії на чолі з С.Петлюрою перебувала в Рівному, Є.Петрушевич та О.Андрієвський самостійно урядували в Станіславові, частина уряду діяла в Одесі, частина – при С.Петлюрі, решта – при Є.Петрушевичу. У квітні-травні осередком державно-політичного життя стало Рівне, втім, уряд не дорахувався значної частини урядовців, які знехтували дисципліною. Поразка військ Антанти прискорила кінець антантофільського уряду С.Остапенка.

9 квітня був сформований соціалістичний за своїм політичним обличчям уряд на чолі з Б.Мартосом. Вища державна влада УНР неухильно деградувала. О.Андрієвський, гуртуючи навколо себе колишніх міністрів-втікачів, виступав із заявами про незаконність нового уряду. Серед чиновництва та військових ширилися дезертирство та корупція. Врешті сформувалися два конкуруючих

центри влади: один на чолі з С.Петлюрою, А.Макаренком та Ф.Швецем у Рівному, інший – з О.Андрієвським та Є.Петрушевичем у Станіславові. Саме тут 29 квітня 1919 р. відбувся невдалий державний переворот під проводом В.Оскілка. Тоді як вищі посадовці безкарно розкрадали рештки державного багатства, пересічні управлінці бідували. Управлінська ефективність структур УНР зводилася нанівець. Навіть фактична узурпація влади Головним отаманом (9 травня 1919 р. С.Петлюра став Верховним головнокомандувачем Армії) та запровадження інституту державної інспектури (13.5.1919) не виправили ситуації.

9 червня 1919 р. Виділ Української Національної Ради проголосив Є.Петрушевича диктатором, що поклато початок розриву між УНР та ЗО УНР. Недовіру до Директорії публічно висловлювали провідні політичні діячі України. З 24 червня відповідно до інструкції МВС при місцевих органах влади призначалися комісари, які мали стежити за виконанням директив та законів на місцевому рівні. Формування уряду на чолі з І.Мазепою стало наслідком тривалих політичних перемовин українського політикуму, однак не дало довготривалих політичних наслідків.

Під впливом зовнішньополітичних поразок Головний отаман військ УНР і голова Директорії С.Петлюра від серпня 1919 р. робив спроби порозумітися з керівництвом Польщі. В особистому листі до Ю.Піلسудського він обгрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму. Фактично Директорія відступила від свого попереднього курсу і запропонувала польській спільноті України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну Україну, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб. Члени уряду УНР демонстрували уважне ставлення до думок місцевих польських організацій. 15 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулося останнє засідання Директорії, яке ухвалило рішення про виїзд за кордон А.Макаренка та Ф.Швеця. Вище керівництво справами республіки покладалося на голову Директорії головного отамана С.Петлюру, який набув право затверджувати всі закони й постанови, ухвалені Радою народних міністрів. Того ж самого дня постанова Директорії скасувала закон "Про форму влади на Україні" (28.01.1919).

16 листопада 1919 р. в Кам'янці-Подільському зібралася Українська національна рада, що прагнула усунути Директорію, скликати Державний сойм (передпарламент) та оголосити тимчасову конституцію УНР. Того самого дня уряд і армія УНР вийшли з Кам'янця-Подільського, добровільно здавши його полякам. Державна скарбниця була пограбована, державна влада розвалилася. С.Петлюра без пояснень виїхав до Варшави. Тим часом українське військо, очолюване М.Омеляновичем-Павленком, вирушило в п'ятимісячний Зимовий похід.

14 лютого 1920 р. відбулося останнє засідання уряду І.Мазепи, яке ухвалило "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР". Ним передбачалося скликання не пізніше 1 травня 1920 р. Державної Народної Ради. Окремо обумовлювалося, що Директорія має здійснювати свої повноваження через Раду народних міністрів. Втім, це не зупинило подальшої концентрації влади в руках С.Петлюри, який справляв вирішальний вплив на напрям зовнішньополітичного курсу УНР.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Більшовиків вигнали майже з усієї Правобережної України. 6 травня 1920 р. об'єднані українсько-польські війська увійшли до Києва. Українські поляки сподівалися, що польська влада пануватиме тут завжди. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі. Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що на початку червня 1920 р. польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та боєздатної армії. Наступні події показали, що С.Петлюра та Ю.Піلسудський не змогли переконати в доцільності міждержавного союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не перетворилася на консолідуючий фактор ні в Україні, ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових і більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання не відбулось.

19 травня 1920 р. І.Мазепа подав С.Петлюрі заяву про відставку. Відповідно до рішення Української Національної Ради 28 травня 1920 р. був сформований уряд В.Прокоповича (соціаліст-федераліст), який діяв до 14 жовтня 1920 р. Перші зусилля новоствореного уряду були спрямовані на зміцнення влади УНР у відвоєнованих територіях: тут створювалися правоохоронні органи МВС, провадилися мобілізації, формувалися частини міліції, здійснювалася перепідготовка службовців. У червні 1920 р. уряд працював над проектом Конституції Республіки. При МВС та уряді були створені конституційні комісії, які розробили проекти законів “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду УНР (передпарламент)”. Унаслідок міжфракційної боротьби робота над основоположними актами державного будівництва затягувалася. Врешті, створена відповідно до рішення Ради народних міністрів (30.08.1920) урядова конституційна комісія взяла за основу проект О.Ейхельмана, який так і не був затверджений. Натомість 12 листопада 1920 р. С.Петлюра затвердив закони “Про тимчасове верховне правління і порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду”, які унормували перехід від парламентської до президентсько-парламентської форми правління. Державна Народна Рада відповідно до них перетворювалася на орган законодавчої влади та контролю над Радою народних міністрів, підготовки та контролю над виконанням державного бюджету, ратифікації міжнародних угод, оголошення стану війни. Правом законодавчої ініціативи, крім Ради народних міністрів, наділялися члени Державної Народної ради (10 осіб) та міністерства. Закони мали проходити процедуру затвердження Директорією, засвідчення Державним секретарем і бути опублікованими у “Віснику Державних Законів для всіх земель УНР”.

У вересні 1920 р. у Тарнові під головуванням міністра закордонних справ А.Ніковського розпочала роботу урядова конституційна комісія, на розгляд якої були внесені приватні проекти С.Барана (демократична, соціальна, правова держава з трьома гілками влади) та О.Ейхельмана (унітарна держава, федеративний устрій із самоуправлінням земель та п'ятьма гілками влади: установчою, законодавчою, виконавчою, судо-

вою та контрольною). За основу урядового проекту конституції був узятий перший, однак прийняття Конституції УНР демократичним шляхом на той час було вже неможливим.

Директорії не вдалося налагодити управління державним життям. Уряди УНР діяли в стані перманентної організаційної кризи. Умови війни унеможлилювали перерозподіл владних повноважень між Директорією та Радою народних міністрів і унормування меж їхньої компетенції. Консолідуючу роль відігравали державні наради, що періодично скликалися за участю Ради народних міністрів, Директорії та представників впливових політичних сил, але останні мали консультативний характер. С.Петлюра часто ігнорував рішення нарад. Проблеми у взаєминах між владними інституціями намагалися вирішувати за допомогою поспіхом розроблених, недосконалих і за формою, і за змістом ухвал, постанов, заяв тощо. Невизначеність правового статусу та компетенції Ради народних міністрів перетворилася на джерело постійних суперечностей між урядом та Директорією. Всупереч законодавчій базі реальна практика державного будівництва в 2-й УНР йшла шляхом зосередження влади в руках Голови Директорії С.Петлюри, а серед організаційних засад державного будівництва перевага віддавалася авторитарним. Фактично Директорія зрештою 1920 р. мало відрізнялася від гетьманату 1918 р. Державний корабель повільно дрейфував від ідеї соціалістичних трудових рад до авторитарного правління із зовнішніми ознаками перетворення його на президентську республіку.

Неефективність керівництва призвела до відсутності виваженої зовнішньої політики і дієвої внутрішньої. Військові сили Директорії після перемоги над силами гетьманату розпадалися. Селянські загони залишали армію, перетворюючись на непідлеглі республіканському командуванню партизанські загони. Реальна влада на місцях переходила до отаманів таких загонів. У південній Україні ймовірні перспективи регіоналізації політичних процесів унаочнювало існування “махновії” – величезної за європейськими мірками території, організованої на альтернативних державним організаційних і політичних засадах – анархістських.

Директорія не спромоглася об'єднати українське суспільство. Незадоволення її політи-

кою набирало оберти серед лівого та правого політичних крил. Країною ширилася анархія. Поновилися випадки єврейських погромів, утиску національних меншин. Більшовики визнали момент слушним, щоб вдатися до активного відновлення в Україні радянської влади. Цьому сприяла й поразка Німеччини в Першій світовій війні, що дало можливість офіційно оголосити про розірвання Берестейської мирної угоди і висунути претензії на українські землі. За допомогою низки повстанських загонів радянські війська в середині лютого 1919 р. увійшли до Києва. Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну. Ведучи запеклі бої з більшовицькими військами на українській і польській території, владні інституції УНР вступили до фази своєї завершальної кризи. 20-24 вересня 1920 р. нарада ЦК УСДРП у Станіславові фактично констатувала розвал уряду В.Прокоповича і відкликала з нього своїх представників. 14 жовтня 1920 р. В.Прокопович був відправлений у відставку, замість нього головою Ради народних міністрів С.Петлюра призначив А.Лівицького. Очолюваний ним уряд востаннє залишив Кам'янець-Подільський 14 листопада 1920 р. і передислокувався на територію Польщі до Тарнова, де й далі намагався унормувати взаємини між гілками влади фактично вже не існуючої держави. Після низки поразок на більшовицькому фронті уряд УНР емігрував за кордон. Верховний орган уряду УНР у вигнанні – Рада Республіки, на думку її фундаторів, повинна була складатися з 67 депутатів, у тому числі 6 євреїв, 2 поляків і німця. В Україні натомість мало діяти Народне представництво, на яке покладался нагляд за реалізацією права національних меншин на національно-персональну автономію. Намагання заручитися широкою підтримкою національних меншин втілювалися в законах “Про громадянство УНР”, “Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи” (1921 р.) закордонного уряду УНР.

Підписання 18 березня 1921 р. польсько-радянського договору в Ризі поклав край епосі українських національно-визвольних змагань.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. III. – К. ; Відень : [б. в.], 1920; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія / М. Ша-

повал. – Нью-Йорк : [б. в.], 1958; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К. : [б. в.], 2007; Історія державної служби в Україні : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. Після проголошення УНР молода держава опинилася віч-на-віч з проблемою невідкладного законодавчого регулювання найважливіших проблем життя країни. 25 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про порядок видання законів, згідно з яким “до сформування Федеративної Російської республіки і утворення її конституції виключне й неподільне право видавати закони для УНР належить Центральній Раді”, а “право видавати розпорядження в обсягу урядування на основі законів належить Генеральним Секретарям УНР”. Разом з тим цей закон не підтвердив дію “всіх законів і постанов”, які мали чинність на території УНР до 27 жовтня (тобто російського законодавства) і не були скасовані Універсалами законами і постановами Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Водночас розпочався процес формування власної правової системи. У галузі державного будівництва найбільш вагомим з огляду на стратегічні завдання Центральної Ради став закон “Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки”, 183 статті якого детально регламентували порядок організації й проведення виборів. Вибори мали відбутися 27 грудня 1917 р., а Установчі збори відкритися 9 січня 1918 р. У деяких округах вибори справді пройшли. Потім війна відсунула вибори на другий план, і лише 11 квітня Мала Рада ухвалила провести їх 12 травня там, де вони не відбулися.

Центральна Рада працювала над правовим регулюванням багатьох галузей права – від кримінального (скасувавши III Універсалом смертну кару й видавши 19 листопада 1917 р. закон про амністію) до міжнародного. Центральна Рада декларувала прагнення розбудувати Українську державу на соціалістичних засадах. Каменем спотикання для законодавців стало правове визначення права власності, зокрема на землю. В останній день своєї роботи – 29 квітня – УЦР увалила Конституцію та поправку до земельного закону, відповідно до якого ділянки розміром до 30 десятин не підлягали “соціалізації”.

Нестабільність правового поля та політичної ситуації в Україні перетворила виконавчу гілку владу на осереддя політичної стабільності. Особливе місце в структурі вищих органів УНР посіла Центральна Рада. У III Універсалі зазначалося, що Центральна Рада поставлена українським народом “разом з братніми народами України... берегти права, здобуті боротьбою”, в IV Універсалі сказано “Ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу – селян, робітників і солдатів”. У деклараціях Генерального Секретаріату вживаються правові визначення Центральної Ради: “законодавчий орган”, “представницький орган”, нарешті, “революційний демократичний парламент”. Попри зовнішні ознаки вищого законодавчого органу УЦР ним не була. Діячі УЦР постійно нагадували, що вона є тимчасовим органом, який припинить свою діяльність після скликання Всеукраїнських Установчих зборів. ЦР сформувалася на основі делегування до її складу представників демократичних партій та громадських організацій. Неконтрольованість політичної ситуації змушувала діячів УЦР відсувати час скликання Всеукраїнських Установчих зборів і водночас у “ручному режимі” унормувати діяльність “тимчасового” органу впродовж року його існування. 25 листопада 1917 р. було схвалено закон про утримання Центральної Ради за державний кошт, 16 квітня 1918 р. – закон про недоторканність членів Центральної Ради тощо.

Функції уряду виконував Генеральний Секретаріат. Після оголошення IV Універсалу Генеральний Секретаріат перетворився на Раду народних міністрів. Український уряд пережив чимало криз, зумовлених соціально-економічними та політичними факторами. Відразу після проголошення УНР постала проблема розділення “сфер впливу” між Генеральним Секретаріатом і Центральною Радою, яка так і не була розв’язана. Центральна Рада як законодавчий орган і Генеральний Секретаріат як орган виконавчий займалися одними й тими самими питаннями, по яких приймалися то постанови, то закони. Правовий статус комісарів Центральної Ради фактично визначався положенням, прийнятим Тимчасовим урядом для своїх представників.

ЦР зробила важливий крок у напрямі формування державного механізму, ухваливши

25 листопада 1917 р. закон про порядок видання нових законів, відповідно до якого залишалось “в силі до прийдучих змін законодавчим порядком усі державні уряди й установи, які зоставалися на території Української Народної Республіки по день 7 листопада 1917 р.”. Цей акт фактично заклав правові основи державного будівництва. Жовтневі події в Петрограді докорінно змінили ситуацію і поставили Центральну Раду перед необхідністю терміново будувати незалежну державу. Лідери ЦР прагнули пристосувати рештки державного механізму до викликів часу. Окремі інституції починали діяти до того, як відповідним чином легалізувалися. Так, посада Генерального контролера існувала ще в першому складі Генерального Секретаріату, хоча проект закону “Про тимчасову організацію державного контролю” УЦР розглянула лише 23 березня 1918 р. Створення інших, навпаки, декларувалося значно раніше, ніж виникали.

Значне місце діячі УЦР приділили розбудові місцевого самоврядування та залученню широких верств населення до процесів державного будівництва. I Універсал зазначав: “Кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам широку, дужу організацію та усвідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію”. Про закріплення й поширення прав місцевого самоврядування йшлося також у III Універсалі.

Втім, визначена проблема залишилася в стадії перманентного безладу: поряд з органами місцевого самоврядування, більшість яких перейшла в спадщину від Російської держави, діяли губернські і повітові комісари Центральної Ради та згадані в III Універсалі “органи революційної демократії”. Всі вони діяли на власний розсуд поза відповідним правовим полем, яке саме перебувало в стадії становлення. III Універсал зобов’язав “правительство долати допомогі місцевим самоврядування ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних з місцевих людей”, тобто де-факто визнав існування ще одного паралельного органу місцевої влади. IV Універсал визнав це як факт, про-

те “не вписав” ради в існуючу структуру місцевих органів.

На початку березня ЦР затвердила новий адміністративно-територіальний поділ України, поділивши її на 30 земель. Наприкінці січня 1918 р. ЦР ухвалила земельний закон, за допомогою якого намагалася врегулювати відносини між численними органами, що здійснювали владні повноваження на місцях. “Верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними і підземними багатствами, – зазначалось у ст. 4 закону, – належить до скликання Українських Установчих зборів Українській Центральній Раді. Порядкування в межах цього закону належить: землями міського користування [...] – органам міського самоврядування; іншими – сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам в межах їх компетенції”. Правова невизначеність зберігалася до останнього дня існування ЦР – дня прийняття конституції УНР (29.04.1918). У ст. 5 говорилося: “Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації”. Радам і Управам громад, волостей і земель “належить єдина безпосередня місцева власть. Міністри УНР тільки контролюють їх діяльність, безпосередньо і через визначених урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки”. До компетенції Ради Народних Міністрів належали питання, які “зостаються поза межами установ місцевої самоуправи або дотикають цілої УНР”, причому Рада Народних Міністрів не могла “порушувати законом установлених компетенцій” органів місцевого самоврядування.

Ще до утворення УНР ЦР почала роботу з формування українських військових формувань, хоча її лідери стояли на позиціях створення не регулярної армії, а народної міліції. Однак воєнні тривоги доволі скоро скорегували погляди політичної еліти. Для керівництва військовим будівництвом було створено Генеральне секретарство військових справ, яке 12 листопада очолив С.Петлюра. При ньому був створений Генеральний військовий штаб, до складу якого входило кілька управлінь, зокрема військово-політичне та інтендантське, відділів (організаційний, загальний, військово-комісаріатський,

артилерійський, зв’язку) та спеціальна комісія, що мала вирішувати проблеми офіцерів-українців. До українського війська приймалися лише офіцери, які походили з України. Після повернення до Києва на початку березня 1918 р. концепція розбудови військових сил ЦР зазнала суттєвих змін. Генеральний військовий штаб був реорганізований. Українська армія мала складатися з восьми корпусів піхоти й чотирьох корпусів кінноти. Розроблялися заходи (зокрема план призову, який мав розпочатися восени), спрямовані на формування регулярної армії. ЦР прагнула розв’язати питання соціального захисту військовослужбовців.

Спеціальні служби ЦР були представлені так званим Революційним комітетом охорони революції на Україні (створений за рішенням Малої Ради 25 жовтня). Відповідно до постанови Малої ради “Про загальне керівництво чинностями властей по охороні революції” функції захисту державної безпеки покладалися на Генеральний Секретаріат, той, у свою чергу, мав “спиратися на органи революційної демократії”. При Головному начальнику Київського округу утворювалася комісія, до складу якої входили по одному представнику від Генерального Секретаріату, Українського Генерального військового комітету, Ради III-го Українського військового з’їзду, Київського міського самоврядування. При Генеральному секретарстві внутрішніх справ була сформована “особлива комісія з представників відомств, до якої перейшли справи по охороні порядку та спокою на Україні”. Втім, як центральні органи, включаючи й сам Генеральний Секретаріат, так і на місцях не мали реальних сил для здійснення наданих повноважень, а заклики встановити порядок не давали позитивних результатів.

Правопорядок на місцях частково підтримувався за допомогою формувань так званого “вільного козацтва”. 16-19 жовтня в Чигирині відбувся з’їзд вільного козацтва, який ухвалив “обрати Генеральну Козацьку Раду з Назказним Отаманом на чолі” (ним став П.Скоโรปадський), а також ... скликати губернські з’їзди, щоб обирати кошових отаманів із старшиною, що надасть організованості і сили козацькому рухові”. Намічена з’їздом структура вільного козацтва мала такий вигляд: “Село нехай гуртується з селом, волость – у курінь, повіт – у полк, губернія – у

кіш, з сотенними, курінними, полковими та кошовими отаманами і старшиною на чолі. Всі козаки нехай озброюються і додержуються військового строю...”. З’їзд також обговорив статут вільного козацтва, затверджений Генеральним Секретаріатом 26 листопада, згідно з яким вільне козацтво ставило за мету забезпечення спокою в Україні.

З метою підтримання громадського порядку формувалися також міліцейські структури. Вільним козацтвом і міліцією “відало” Секретарство внутрішніх справ. На початку січня 1917 р. проблеми “вільного козацтва” перейшли до компетенції Секретарства військових справ.

Навесні 1918 р. ЦР зробила передостанню спробу зміцнити організаційні засади свого існування за рахунок розширення повноважень губернських комісарів – їм надавалося право “видавати обов’язкові постанови по справах, які торкаються порушення громадського порядку та спокою і державної безпеки”. Губернські комісари мали застосувати за порушення виданих ними обов’язкових постанов штраф до 3 000 крб або карати тюрмою строком до 3-х місяців.

6 квітня ЦР ухвалила створити “Анкетно-слідчу комісію для досліду випадків анархії й неправомірного поведження властей цивільних і військових, з’ясування політичних і соціальних умов на місцях”. Анкетно-слідча комісія складалася з 25 членів ЦР, які мали слідкувати за дотриманням чинного законодавства та ставити заслон зловживанням владою на місцях.

27 листопада Мала Рада затвердила запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, яким визначалися основи формування судової гілки влади. 15 грудня ЦР ухвалила законопроект про утворення до скликання Установчих зборів тимчасового Генерального Суду. Останній мав складатися з трьох департаментів: цивільного, кримінального й адміністративного. Компетенція його відповідала скасованому Правительствующому Сенатові у справах судових і у справах нагляду над судовими установами й особами судового відомства. Члени Генерального Суду мали звання генеральних суддів, їх повноваження до затвердження Генерального Суду на основі конституції визначалися дореволюційним російським законодавством, зокрема “Учреждением судебных установлений”. Генеральний Суд після фор-

мування персонального складу мав розробити внутрішній регламент і через секретарство судових справ подати його на затвердження ЦР.

У подвійному підпорядкуванні опинилася так звана “прокуратурія”: вона діяла при Генеральному Суді і називалася “Прокуратурія Генерального Суду”, водночас її регламент затверджувало секретарство судових справ, воно ж надавало одному з прокурорів звання старшого й доручало “провід над прокуратурою”. На початку січня 1918 р. ЦР ухвалила спеціальний закон “Про упорядкування прокуратурського нагляду на Україні”.

30 грудня 1917 р. ЦР спеціальним законом визнала “неправомочність київської, харківської й новочеркаської судових палат з 1.12.1917 року” і одночасно ухвалила закон “Про заведення апеляційних судів”. Повноваження й внутрішня організація нових апеляційних судів мало відрізнялись від попередніх судових палат. Згідно із законом “Про умови обсадження і порядок обрання судів Генерального і апеляційних судів” (23.12.1917) судді обиралися ЦР більшістю в 3/5 голосів. Вибори суддів проходили в обстановці конкурентної боротьби.

4 грудня Центральна Рада отримала ультиматум Раднаркому за підписами Леніна й Троцького. У відповіді на ультиматум (підписаний В.Винниченком та С.Петлюрою) Раднарком обвинувачувався у грубом зазіханні на “право самовизначення України шляхом нав’язування їй своїх форм політичного устрою”. Нездатність лідерів ЦР налагодити повноцінне існування державного організму й мобілізувати суспільство навколо ідеї захисту української державності стало організаційною підосновою поразки УНР.

Літ.: *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – Т. 1; *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали. – К. : [б. в.], 1997. – Т. 2; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1991; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 1.

Якубова Л.Д.

УПОВНОВАЖЕНИЙ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ – введена Указом Президента України від 29 травня 2001 р. № 345/2001 посадова особа, на яку покладалася організація та координація здійснен-

ня заходів з проведення в Україні адміністративної реформи. Об'єктивна потреба запровадження подібної посади була зумовлена тим, що на той час в Україні сформувалася досить складна і фрагментарна модель організаційної структури здійснення адміністративної реформи, в якій бракувало координаційного центру. Було встановлено, що **У.П.У.п.а.р.** призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України за поданням Глави Адміністрації Президента України. На цю посаду в липні 2001 р. був призначений Ю.Єхануров, який одночасно обіймав посаду Першого заступника Глави Адміністрації Президента України – Керівника Головного управління організаційно-кадрової роботи та взаємодії з регіонами Адміністрації Президента України, а також став першим заступником голови Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи. Для забезпечення діяльності **У.П.У.п.а.р.** було утворене Управління з питань адміністративної реформи Адміністрації Президента України.

Згідно з положенням, затвердженим Указом Президента України від 21 липня 2001 р. № 538/2001, основні завдання **У.П.У.п.а.р.** включили:

- забезпечення організації та координації здійснення заходів із проведення в Україні адміністративної реформи, що реалізуються відповідними державними органами, забезпечення узгодженості та послідовності проведення цих заходів;
- організацію підготовки та внесення пропозицій щодо уточнення концептуальних засад адміністративної реформи та шляхів її реалізації, розроблення концепцій цільових програм та проектів нормативно-правових актів, а також здійснення наукових досліджень комплексного характеру з цих питань;
- внесення Президентом України пропозицій щодо підготовки проектів законів, а також актів та доручень Президента України з питань проведення адміністративної реформи, попередній розгляд проектів нормативно-правових актів з питань проведення адміністративної реформи;
- забезпечення вивчення та аналізу діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, пов'язаної з проведенням адміністративної реформи, здійснення моніторингу з цих питань, внесення

пропозицій щодо вдосконалення діяльності з проведення адміністративної реформи;

- організацію вивчення та впровадження в Україні кращого зарубіжного досвіду з питань підготовки і проведення адміністративної реформи та організації державного управління;

- забезпечення відкритості процесу проведення адміністративної реформи, інформування широкої громадськості щодо мети, ходу та результатів проведення реформи;

- інформування Президента України про проведення в Україні адміністративної реформи та її результати;

- виконання за дорученням Президента України інших повноважень з питань проведення в Україні адміністративної реформи.

Разом з тим **У.П.У.п.а.р.** були надані дуже обмежені повноваження. Вони передбачали лише одержання інформації від органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і користування їх інформаційними базами даних, участь у засіданнях уряду, його консультативно-дорадчих та інших органів при розгляді питань адміністративної реформи, ознайомлення з проектами законів та інших нормативно-правових актів з відповідних питань, утворення в разі потреби експертних та робочих груп із залученням працівників державного апарату, вчених та інших фахівців.

Отже, можна зробити висновок про те, що посада **У.П.У.п.а.р.** не підкріплювалася реальними важелями впливу на вироблення і реалізацію державної політики в галузі адміністративної реформи, а тому відповідний інститут не мав спроможності виконувати роль координаційного центру перетворень. До того ж цей інститут був введений поза межами органів виконавчої влади, тому для останніх діяльність відповідної посадової особи, напевне, виглядала як чужорідні, зовнішньо нав'язані реформаторські ініціативи. У результаті досягнення **У.П.У.п.а.р.** обмежилися розробкою під його керівництвом проекту стратегії проведення в Україні адміністративної реформи, який так і не набув статусу офіційного документа. **У.П.У.п.а.р.**, фактично, припинив функціонування після звільнення Ю.Єханурова з відповідної посади Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 344/2002, а саму посаду формально ліквідовано Указом Президента України від 3 червня 2003 р. № 464/2003.

Літ.: *Про* чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 29 трав. 2001 р. № 345/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 31 трав.; *Питання* організації проведення в Україні адміністративної реформи : Указ Президента України від 21 лип. 2001 р. № 538/2001 // Уряд. кур'єр. – 2001. – 31 лип.; *Про* Міністра Кабінету Міністрів України : Указ Президента України від 3 черв. 2003 р. № 464/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 4 черв.; *Проблеми* реалізації адміністративної реформи в Україні / [упоряд. А. Вишневський]. – К. : МЦПД, 2002; *Європейські* орієнтири адміністративного реформування в Україні : монографія / В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Л. М. Гогіна, С. О. Кравченко та ін. ; за заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005; *Кравченко С. О.* Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008.

Кравченко С. О.

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ СРСР І УКРАЇНИ У 60-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РОКІВ ХХ СТ. Після відсторонення від влади М.Хрущова нове партійно-радянське керівництво країни змушене було вжити заходів щодо вдосконалення управління економікою. Насамперед було зроблено те, що здавалося очевидним і нагальним. Згідно з постановою листопадового 1964 р. Пленуму ЦК КПРС ліквідували ініційований М.Хрущовим поділ обласних і районних партійних організацій на промислові й сільськогосподарські, відновили єдині обкоми й райкоми партії. За рішенням ЦК Компартії України були також відновлені Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Харківський міськкоми партії, що були ліквідовані разом з поділом обласних партійних організацій на промислові й сільські.

Від 1965 р. почалося проведення масштабних економічних реформ на основі рішень двох Пленумів ЦК КПРС: березневого – у сільському господарстві, вересневого – у промисловості. Постановою березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС встановлювався багаторічний план (на 5 років) виробництва сільськогосподарської продукції, яким виключалися довільні його змінювання й видача колгоспам і радгоспам позапланових завдань. Це визначало стабільні умови господарювання, можливість широкого здійс-

нення господарського маневрування, прояв ініціативи й підприємливості. Було посилено економічне стимулювання праці: змінені умови заготівель і закупок сільськогосподарської продукції, запроваджено матеріальне заохочення за надплановий продаж, удосконалена оплата праці колгоспників і працівників радгоспів.

Реформа у сфері промислового виробництва, “батьком” якої вважається голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін, включала: повернення до галузевого принципу управління економікою, запровадження економічного стимулювання зростання виробництва, послаблення адміністративного регулювання діяльності підприємств. Був прийнятий комплекс заходів з розширення економічної самостійності підприємств, зменшення адміністративного регулювання їх діяльності. Кількість директивно планованих показників їх роботи скорочувалася більш як у три рази (з 30 до 9). Основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити замість загального валу виготовленої продукції обсяг її реалізації. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців (преміювання, видачі так званої тринадцятої заробітної плати у разі виконання й перевиконання підприємством планових завдань), а також розширення соціально-культурної сфери (будівництва житла, будинків культури, баз відпочинку тощо).

Сутність обох реформ – обмеження адміністративно-командних методів управління економікою за рахунок ширшого використання економічних методів управління.

Однак уже від початку їх проведення дехто з досвідчених управлінців помітив певні розходження між Л.Брежнєвим і О.Косигіним. Якщо перший прямо вимагав зміцнення централізованих засад у керівництві промисловістю й будівництвом, то другий акцентував увагу на принципах госпрозрахунку, господарської самостійності підприємств. Мірою зміцнення позицій глави партії становище керівника уряду ускладнювалося, його слово втрачало вагомість, що негайно відображалось у діях працівників міністерств і відомств. Одночасно й кількість зазначених установ, і працівників у них з кожним роком ставала дедалі більшою, що свідчило про контрнаступ, а згодом і перемогу командно-адміністративної системи.

Підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між своїм внеском у виробництво і заробітною платою. Дещо підвищилася заробітна плата, зріс життєвий рівень. Усе це не могло не дати позитивних результатів, і восьма п'ятирічка (1966-1970 рр.) за темпами розвитку промисловості виявилася, як вважає більшість економістів, найвдалішою за весь післявоєнний час. Дехто з них навіть називає її "золотою". Саме в цей час Радянський Союз обігнав США по випуску багатьох важливих видів продукції; до їх числа входили вугілля, кокс, залізна і марганцева руда, чавун, сталеві труби, гідравлічні турбіни, тепловози і електровози, трактори, зерновий й бавовнозбиральні комбайни, цемент, пиломатеріали тощо. У 1970 р. обсяг капіталовкладень СРСР і США майже зрівнявся.

Позитивні зміни відбулися в Україні. За 1966-1970-ті рр. загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс майже на половину. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого отримано дві третини приросту промислової продукції. Прибутки в промисловості зросли вдвічі. Капіталовкладення в розвиток економіки були в 1,4 раза більшими порівняно з попередньою п'ятирічкою. Було введено до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. Усі галузеві міністерства виконали встановлені державні плани. Широко впроваджувалася комплексна механізація й автоматизація виробничих процесів у всіх галузях промисловості. У серійному виробництві був освоєний випуск 4400 нових машин, механізмів, обладнання і матеріалів. Початок 1970-х рр. ознаменувався завершенням електрифікації сіл України. Зросли енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва. До 1970 р. порівняно з 1965 р. енергетичні потужності в розрахунку на одного колгоспника збільшилися більш як у 1,5 раза. На 100 га посівної площі вони за цей час збільшилися з 105 до 169 кінських сил, або фактично в 1,6 раза.

Однак на початку 1970-х рр. зростання економіки уповільнилося, а згодом перейшло у той стан, який пізніше назвуть застоєм. У результаті, як відзначалося в 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС, були невиконані завдан-

ня з розвитку економіки, поставлені Програмою КПРС, і навіть більш низькі завдання дев'ятої (1971-1975 рр.) і десятої (1976-1980 рр.) п'ятирічок. У 1970-1985 рр. темпи зростання промисловості впали до 3,5% за рік проти 8,4% в другій половині 1960-х рр. Удвічі знизилася рентабельність підприємств, серед них зростала кількість збиткових. Швидко старіли основні виробничі фонди. Значно відставали від світового рівня якість і матеріалоемність багатьох видів промислової продукції. Ще гіршою виявилася картина в сільському господарстві, де темпи приросту продукції знизилися до 1,4%. У цей самий період обсяг капіталовкладень знизився до 1,8%, а зростання продуктивності праці становило менш ніж 3%. Фонди матеріального стимулювання не мали суттєвого впливу на продуктивність праці, оскільки розмір премій становив близько 3% фонду заробітної плати.

У 1970-1980-х рр. керівництво СРСР приймало чимало рішень щодо необхідності прискорення науково-технічного прогресу, переведення завдяки цьому радянської економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку. Але на ділі все відбувалося з точністю до навпаки. З кожним роком збільшувалася кількість від початку морально застарілих і екологічно шкідливих підприємств, нарощувався випуск продукції, що не знаходила попиту у своїй країні, а тим більш на світових ринках. Керівників усіх рівнів насамперед цікавили кількісні показники – тонни, кілограми, літри, штуки, кілометри, кількістю яких визначалася ефективність його управлінської діяльності.

Період застою був часом утрачених можливостей, коли країна опинилася на периферії переворотів у науці та техніці, що відбувалися на Заході, не здійснили назрілих радикальних змін у структурі економіки і залишилися здебільшого на рівні старого типу індустріального розвитку з його упором на кількісні показники.

В Україні економічні показники були дещо кращими, ніж загалом по країні, але не настільки, щоб можна було говорити про високі темпи економічного зростання й інтенсивний характер економічного розвитку республіки. Україна, як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, була "органічною складовою єдиного народногосподарського комплексу країни", і тому змушена була хворіти на всі

недуги, притаманні комплексу загалом. Усі рішення пленумів і численні постанови ЦК КПРС щодо економічних і господарських питань, як і по всіх інших, дублювалися відповідними документами республіканського рівня. У СРСР, унітарній, по суті, державі, не було й не могло бути особливої економічної політики тієї чи іншої республіки, зокрема української. Існувала єдина економічна політика СРСР, яку розробляв апарат ЦК КПРС, затверджували з'їзди КПРС і проводила бюрократія, що зазвичай не мала національного обличчя. За часів Л.Брежнєва централістичні тенденції в управлінні народногосподарським комплексом країни постійно підвищувалися.

Головним гальмом економічного прогресу була адміністративно-командна система, не зацікавлена в самостійності й ініціативі підприємств, широкому застосуванні економічних важелів управління, переводі економіки на інтенсивний шлях розвитку. Вона й придушила економічну реформу.

Збереження адміністративно-командної системи залежало від суспільно-політичного ладу, який практично не змінювався. Саме рутинність політичних умов визначала прорахунки в процесі практичного здійснення реформи. Простежуються прямий взаємозв'язок і взаємозалежність суспільно-політичних і соціально-економічних умов, що склалися в країні. Непродумана і непослідовна економічна політика радянської держави не могла відійти від основних принципів управління економікою періоду культу особи Сталіна: надмірної централізації управління, директивного планування, недостатнього поширення прямих договорів між підприємствами, відсутності ринкового ціноутворення, а також дієвих методів матеріального стимулювання працівників.

Економічна реформа була заблокована силами бюрократичного консерватизму. В центральному і місцевому партійному апаратах з'явилося серйозне тяжіння до звичних, раніше перевірених централізованих адміністративних методів управління. Не було здійснено перегляду ідеологічних догм відносно соціалістичного ринку, товарних відносин, недирективної планованості, плюралізму. Навпаки, з кінця 1960-х рр. гонінь зазнали вчені та наукові напрями, що пов'язували розв'язання економічних проблем з розширенням сфери дії закону вартості і ринкових

відносин. Взяла гору інерція, тимчасові інтереси, прагнення відмахнутися від незвичних форм управління.

Хребтом адміністративно-командної системи був компартійний апарат, роль якого постійно зростала. Він на всіх рівнях керував господарниками. Л.Брежнєв, який посилював свої позиції в партійному й державному керівництві, проводив лінію на згорання реформи. Його однодумцем у цьому став М.Тихонов, який у 1980 р. змінив О.Косигіна на посаді голови Ради Міністрів СРСР. Прихильниками адміністративно-командних методів управління були й республіканські та регіональні партійні керівники. Не винятком тут був і перший секретар ЦК Компартії України В.Щербинський. Його діяльність, попри всім відомі його особисті високі людські якості – чесність, порядність, принциповість тощо, – об'єктивно була спрямована на безумовне виконання будь-якої, навіть шкідливої для республіки, вказівки з Кремля. Іншою в тих умовах його діяльність і не могла бути. На прикладі його попередника на посаді першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста видно, що партійні й державні керівники, які мали власну позицію, рано чи пізно "вимивалися". В обкомах, ЦК партії було, щоправда, чимало розумних людей, але вони знаходилися здебільшого на другорядних посадах, зокрема як інструктори і консультанти.

Партійні органи дедалі частіше перебирали на себе функції господарських органів, використовували адміністративно-командні методи. На місцях вони ставили в основу своїх вимог до підприємств "вибивання" відсотків зростання обсягів товарної продукції. Усе це глибоко укорінилося в стилі й методах роботи всіх керівних кадрів. Дедалі помітнішими ставали такі явища, як бюрократизм, консерватизм, оковамилювання, кар'єризм, формалізм, рапортоманія, перестраховка, ухиляння від відповідальності тощо. Багато хто з керівників був помічений у корупційних діях. Становище погіршувалося через те, що поступове зростання "тіньової" економіки призводило часто до зрощування окремих працівників і навіть ланок управління з кримінальними елементами. Як відзначалося на липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС, "у владних коридорах на самих різних рівнях, часом дуже високих, почало відчуватися, особливо в 70-ті рр., смердюче дихання організованої злочинності".

Компартійний апарат, який пронизував усі ланки системи управління в країні, у свою чергу, здійснював підбір кадрів таким чином, що на керівних постах залишалися лише ті, хто здатний був виконувати лише керівні вказівки. В економіці все дедалі більше залежало від особистих зв'язків. Якщо, наприклад, у директора заводу були гарні стосунки з працівниками обкому чи міськкому партії, відповідним міністерством, то він отримував додаткові матеріальні ресурси, вважався успішним керівником, а його підприємство – передовим. Через це могли існувати штучно рентабельні, так само як і вимушено збиткові, підприємства. За таких умов змістом роботи управлінців усіх рангів стало не забезпечення ефективності виробництва, а догоджання вищому начальству, передусім партійному, від якого залежали й кадрові призначення, й винагороди, визнання успіхів підприємств або їхня критика. Різні бюрократичні організації тісно взаємодіють одна з одною, і це нерідко призводить до того, що робота промислових підприємств визначається зовсім не тими критеріями, якими повинна була б, – не економічними.

За адміністративно-командної системи різко збільшувався апарат управління. Кількість міністерств та їх відгалужень стрімко зростала, а відповідно розширювався і бюрократичний апарат. Певна річ, він не міг сидіти без діла. Керував, розподіляв, направляв, утручався до оперативних справ господарників, учому знаходив підтримку партійних органів. Якщо на XXIII з'їзді КПРС ще йшлося про необхідність обстоювати господарську самостійність та ініціативу підприємств, то на XXIV з'їзді говорилося вже про “підвищення ролі й розширення самостійності міністерств і відомств”. Ця лінія була закріплена й наступними партійними з'їздами.

Негативні підсумки господарської діяльності держави стали безпосереднім наслідком суб'єктивних методів управління економікою країни, нездатності й невміння держави поставити цю складну проблему на наукові рейки. Кадри, що були виховані в умовах адміністративно-командної системи, виявили нездатність і небажання управляти переважно економічними методами. Впровадження економічних методів управління ними практично саботувалося.

Матеріальний інтерес управлінця був скрізь прив'язаний до якихось надуманих “показ-

ників”, і навіть якби він знехтував цим, працюючи не за рубль, а за совість, то відразу відчув би жорсткий тиск з усіх боків: від начальства, підлеглих і колег. Вони були зв'язані з ним одним ланцюжком матеріальної зацікавленості в брехливих показниках, і його передовий досвід їм не до вподоби. Безнадійність спроб “задіяти” госпрозрахункові й товарно-грошові механізми, не послабляючи адміністративно-наказну суть, поглиблювалася недостатністю їх ідеологічного забезпечення. Навіть тоді, коли йшлося про досить глибокі економічні перетворення, не було суттєвих спроб підкріпити їх демократизацією політичних порядків. Перехід на нову систему господарювання здійснювався повільно, потребуючи постійних політичних узгоджень, що виникали в процесі реформ окремих економічних аспектів (по галузях, по групах підприємств). Навіть більше, у низці галузей (торгівля, збув, комунальне господарство, постачання) реформа здійснювалась у вигляді дослідів на групах підприємств. Слабо були залучені до реформ такі галузі економіки, як фінанси, ціноутворення тощо. Було чимало недоліків у системі управління, оплаті праці, механізмі економічного контролю тощо.

Партійно-радянське керівництво країни на з'їздах партії неодноразово здійснювало спроби подолати диктат відомчої бюрократії. Однак ці рішення залишалися на папері. Ні партійна номенклатура, ні відомча бюрократія не могли й не хотіли послаблювати адміністративно-командну систему, діяти проти самих себе. Л.Брежнев повторив своїх попередників і поступово перетворився на єдиного “авторитета” з усіх партійних і державних справ, подібно до Сталіна був оголошений “вірним ленінцем, стійким продовжувачем справи Леніна в умовах розвинутого соціалізму”.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи / за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / гол. ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Вид-во “Дніпро”, 2010; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І.* Теорія та

історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М., Лекарь Т.В.

УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ГУБЕРНІЯМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.

Верховна влада після ліквідації гетьманського правління (1764 р.) недовго переймалася пошуком шляхів формування нової бюрократії, податливість якої забезпечила б політичну централізацію імперії. Вона скористалася служилим станом у Гетьманській державі, як і прагненням української козацької старшини закріпити за собою земельні багатства. Вміло маневруючи між різними угрупованнями української еліти, верховна влада, і зокрема президент Малоросійської колегії й одночасно генерал-губернатор Петро Рум'янцев, використали інститут державної служби для інтеграції української еліти до управлінського механізму Російської імперії, у тому числі і до вищих органів влади (варто назвати лише кар'єру канцлера О.А.Безбородька або статс-секретаря Д.П.Трошинського), і до місцевого управління.

Правобережна Україна, яка ввійшла до складу імперії після поділу 1795 р. Речі Посполитої, уже без тривалого перехідного періоду одержала російський адміністративний устрій. На півдні Росії вдалося ліквідувати практично відразу два державних утворення: Кримське ханство і Запорозьку Січ. Запорозька Січ, зберігаючи певний час автономний статус щодо Гетьманщини і Російської держави, мала власну систему управління з виборними кошовим отаманом, суддею, писарем, осавулом, які зосереджували у своїх руках військову, адміністративну і судову владу. Верховна влада з середини XVIII ст. почала активно підміняти виборний принцип на призначуваний, а зміну кордону внаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору використала для силової ліквідації Запорозької Січі, цієї “дивної республіки”, – як про неї висловилася Катерина II.

На набутих територіях верховна влада запроваджувала традиційну структуру адміністративного управління з призначуваними нею посадами (генерал-губернатор або на-

місник, губернатор, губернське правління, казенна палата та приказ громадської опіки, земські справник, суд, казначейство). При цьому імператриця дозволила поєднати два принципи – призначуваний для адміністративної влади, за винятком повітової посади земського справника, та виборний – для судової. Завершуючи юридичне оформлення станів, вона заснувала корпоративні інституції на самоврядних принципах, що створювало враження їхньої активної участі в місцевому управлінні.

Органи місцевого самоврядування, як і органи судової влади, в українських губерніях засновувалися з великим часовим відривом від центральних губерній та обмеженням їх повноважень, зокрема на Правобережній Україні. Реорганізація адміністративного управління в українських землях і Криму базувалася на зримій залежності верховної влади як від використання європейських моделей, так і від регіональних особливостей приєднаних територій.

У своєму розвитку державна служба в українських губерніях імперії пройшла кілька етапів, визначальним з яких став етап дворянської бюрократії, коли кожний стан, хай і не до кінця сформований, виконував повинності на користь монарха, а вищі державні посади обіймали за знатністю соціального походження. Система одноразових доручень поступилася постійній і спеціалізованій службі з державними посадами, повністю залежними від верховної влади.

Державна служба в українських губерніях Російської імперії поділялася на два види: призначувана і виборна. Служба по виборах, а саме так вона називалася, незважаючи на перебування в тіні, якщо порівнювати з призначуваною від уряду, посідала досить вагоме місце в житті губерній. Використовуючи її, верховна влада спромоглася утвердити власне верховенство, проникнути в усі прошарки суспільства та зміцнити державну владу як таку, а також не в останню чергу – мати недорогий місцевий апарат. Дворянське губернське зібрання першої половини XIX ст. обирало 94 особи зі штату місцевих чиновників, серед яких такі поважні посади, як голови палат цивільного і кримінального суду, засідателі цих палат, совісний суддя, повітові судді та засідателі повітових і совісних суддів, а також земські справники і засідателі земських судів. Маємо на сьогодні й уточнені дані: виборні посади

становили майже третю частину державних службовців, причому в губернській адміністрації переважали коронні чиновники, а у повітій третину становили виборні.

За Миколи I чисельність посад, що їх обирало дворянство, зросла. Збільшився також термін обіймання судових виборних посад – з трьох до шести років. Крім названих, слід додати й почесних попечителів гімназій і депутатів від губернії до ради Київського, Харківського, Керченського інститутів шляхетних панянок, а також обов'язкових членів продовольчих комісій. У разі обмеженої чисельності дворян, зокрема у Таврійській губернії, на виборні місцеві посади урядовців призначали. З тієї ж причини в Акерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабської області посадові обов'язки повітових предводителів дворянства виконували призначувані урядом повітові судді.

Процедура дворянських виборів, що відбувалися в урочистій обстановці, була чітко розписана. Голосування за кандидатів відбувалося кульками. Один із двох, які набрали найбільшу кількість голосів, схвалювалися губернатором, міністром, а то й самим імператором – залежно від посади. Це, однак, не гарантувало в майбутньому мирного співіснування предводителя дворянства і губернатора, особливо тоді, коли останній намагався підпорядкувати собі першого. У неординарних випадках верховна влада брала сторону предводителя дворянства, намагаючись у такий спосіб нейтралізувати свавільне губернаторське або генерал-губернаторське управління та схилити дворянство до виборної служби.

Верховна влада ототожнювала виборні дворянські посади з державними, залучаючи предводителів дворянства до діяльності найрізноманітніших загальноадміністративних установ, таких як рекрутське присутствіє, продовольчі комісії, комісії розподілу земських повинностей. Від 1851 р. дворянство обирало своїх депутатів до будівельних і шляхових комісій і посередниками повнобюджетного розмежування посмужних земельних ділянок. Збільшення повноважень предводителя вплинуло на відкриття при його посаді 1836 р. канцелярії, діловод якої, як й інші службовці, користувався правами державної служби та чином 12-го класу.

Правобережні українські губернії не потрапили до числа тих, де культивувалася вибор-

на служба. За участь у повстаннях польська шляхта була усунута від участі в місцевому управлінні шляхом позбавлення виборчих повноважень, а на раніше виборні посади призначався чиновник від верховної влади. Для набуття посади слід було мати десятирічний стаж статської або військової служби. Виборчого права позбавлялися дворяни, маєтками яких управляли кредитори, а також ті, хто перебував під судом та яким після звільнення від служби за судовим вироком заборонялося обіймати посади, як і тим, чий маєтки бралися в опіку за зловживання поміщицькою владою. Напередодні другого польського повстання дворянські зібрання зовсім припинили свою діяльність.

Верховна влада, хоча й вдалася до кількох спроб, зокрема усунення дрібномаєтного дворянства від виборів, зрівняння виборної і державної служби, не виявила справжніх причин незацікавлення дворянства виборною службою, а тому й не запропонувала дієвих механізмів для нейтралізації всевладної опіки адміністративних органів, і головно зростаючої ролі губернаторів і генерал-губернаторів.

Тож виборна служба поступово втратила свою значимість, і лише Великі реформи з їхнім крутим поворотом до всестановості змусили її відродитися, проте на інших підставах. Аби органи місцевого управління, як земські, так і міські, працювали ефективно, верховна влада запровадила такий механізм, як фінансова незалежність, яку ті здобували шляхом накладання податків на місцеві статки, виборність посадовців з місцевих, які знали потреби населення, як і те, що їхні повноваження зосереджувалися над чітко окресленим колом господарської діяльності. Не в останню чергу це була чітка регламентація стосунків з адміністрацією, як і можливість заперечувати ухвали губернаторів, звертаючись до Сенату, який підтримував земців. До корпусу гласних не можна було зараховувати представників адміністрації та судових установ, зокрема губернатора, віце-губернатора, членів губернських правлінь, губернських і повітових прокурорів і стряпчих (а також чиновників місцевої поліції). Це також відіграло позитивну роль у діяльності нових органів місцевої влади. Колективне обговорення питань поліпшення сфери соціальних послуг і прийняття ухвал на земських зібраннях і міських

думах дає змогу зараховувати його до ефективного управлінського засобу під час формування місцевої влади.

Дворянське походження та вислуга на початку XIX ст. були основними критеріями для вступу на державну службу. Ще один суттєвий критерій – освітній рівень чиновника – додався, коли на професійні знання була звернута особлива увага. Адміністративні реформи змусили Олександра I зосередитися на підготовці освіченого бюрократа. Знову на російську владу справила враження європейська модель, коли для обіймання багатьох адміністративних і судових посад ставала потрібна університетська освіта.

Курс на освіту чиновника підтримав і наступний імператор, який наполіг на внесенні до програм юридичних факультетів університетів курсу з російського законодавства. Ця ж сама практика продовжувалася й під час заснування професійних навчальних закладів. Випусник Київського політехнічного інституту, вступаючи на державну службу, отримував чин 12-10-го класу залежно від ступеня диплома. Вища освіта разом з управлінським досвідом стала необхідною умовою для присвоєння чину статського радника (5-й клас), як і середня – для отримання класного чину. Держава дала змогу чиновникам без припинення служби відвідувати вільними слухачами лекції в університетах і навчатися екстерном, здаючи екзамени в спеціальних створюваних комісіях при повітових училищах, гімназіях та університетах. І все ж переважала загальна, а не професійна освіта.

Висуваючи досить високі вимоги до службової відповідальності, верховна влада разом з тим брала на себе обов'язок забезпечення відповідного соціального захисту управлінців. Крім можливості набути дворянське звання, чиновник, починаючи з доби Петра I, отримував грошове жалування, а за Катерини II воно запроваджувалося й для канцелярських службовців, як і пенсійне забезпечення. Розміри посадових окладів були неоднаковими: найвище отримували чини перших чотирьох класів, чиновники 14-9-го класів – значно менші, настільки, що ті не забезпечували їхній прожитковий рівень. У цьому разі як один із засобів поліпшення матеріальних умов пропонувалося змінити місце служби на інше – у віддалених губерніях, де розміри жалування, як і інші пільги,

були суттєвішими. Найяскравішу політику в цьому питанні верховна влада продемонструвала на Правобережній Україні, де вперше вона відступала від звичної політики порозуміння з місцевою елітою, забираючи в неї право на державну та станову службу. Вибірні місця в місцевих державних установах повинні були посісти посадовці, призначені центром. Для переміщення великоросійського чиновництва до Правобережної України влада запропонувала йому досить вигідні умови. Однак оголошені пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження. Тому актуалізувався один із законодавчих актів, згідно з яким зумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх “руських”, причому це поняття треба було розуміти не у вузькому значенні, а в широкому. До “руських” відносили “природные русские”, “иноверцы” та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед яких, звичайно, найперше малися на увазі українські дворяни. Додатковими заходами для приваблювання їх службою в Південно-Західному краї стали виплати прогонних, підйомних, добових і збереження пенсій, під час обіймання статських посад додавалися нові переваги. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ починаючи з 1864 р. отримували 50%-ву надбавку до жалування. Таку щедрість нескладно пояснити, адже фінансування надходило не з державної казни, а зі зборів, які держава наклала на польських поміщиків. Правилами 1869 р. надбавка (щоправда, дещо менша – 20%) поширювалася й на відомство державних маєтностей та юстиції для немісцевих чиновників за умов бездоганної служби.

Поліцейським чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги. Саме приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. Як нагороду за службу під час сплати вартості землі їм дозволено було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. За підрахунками відомого статистика та економіста Тихона Осадчого, ця соціальна категорія протягом десятиріччя

(1877-1887 рр.) збільшила площі своїх земельоводінь у Київській губернії у 4 рази, Подільській – у 3, а у Волинській – в 2,5 рази. Натомість польські дворяни дев'яти західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку. На тлі імперських проєктів чиновництво намагалось використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби у власних інтересах. Під час запровадження значніших пільг у Царстві Польському більшість із них тут же переїздила до Польщі.

Місцева вища адміністрація змушена була просити верховну владу поширити хоча б частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Царстві Польському, на чиновників Правобережної України. “Положение об особых преимуществах гражданской службы...” 1886 р. встановлювало систему стимулів для чиновників у західному регіоні імперії. Суттєво переглядалися принципи їх комплектування та матеріального забезпечення, внаслідок чого для чиновників із внутрішніх російських губерній, які переїздили на службу до західних, надавалися різноманітні й досить суттєві пільги. На державну службу могли вступати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів), і ті, хто не мав табельного чину до 8-го класу. Скорочувався термін служби для отримання чинів, орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для одержання пенсії та відсоткові надбавки до жалування. Імперська політика суттєво підважувала “демократичність” третьої статті статуту про державну службу щодо несуттєвості віросповідання та етнічного походження претендентів на державну службу.

Крім матеріального забезпечення, державна служба в загальноросійському масштабі стимулювалася моральним заохоченням, палітра якого була досить значною. Існувала система нагород орденами та різними відзнаками, які враховувалися під час отримання чинів і посад.

Чисельність чиновників постійно зростала, оскільки збільшувалися та ускладнювалися завдання, як і кількість державних установ, що обслуговували потреби держави. На початку ХХ ст. чиновницький корпус у Російській імперії становив 385 тис. осіб. Однак ця чисельність відставала від європейських

мірок приблизно вдвічі, а то й утричі. Аналіз співвідношення кількості чиновників до населення дав змогу С.Величенку назвати становище, що склалося в управлінській сфері Російської імперії, як “недоуправляємість”. Хоча держава й вживала багато заходів, аби її службовець був на висоті становища, однак не всі вони давали бажаний результат. Корумпованість і зловживання владою не підлягали викоріненню. Багатьох, особливо на початку ХХ ст., не влаштовувала відсутність доступу до влади, адже становий підхід зберігався до 1906 р. і посади обіймали зазвичай дворяни, для яких термін вислуги був у чотири рази коротший, ніж у представників інших станів. Призначення на посади здійснювалося негласно, як і набування чинів і посад. Практика залежності від начальства не задовольняла й чиновника, який далеко не завжди міг відстояти свою правоту. Його кар'єра залежала від оцінки начальника, а думка того середовища, в якому проходила його служба, практично не враховувалася. Останнє найбільше сприяло формуванню чиновника з кар'єрним типом поведінки, яка могла бути як вертикальною, так і горизонтальною. Прикладом першої є тип кар'єри, який продемонстрували вихідці з України О.Безбородько та Д.Трошинський, а другої – Т.Тутолміна.

В українських губерніях формувалася державна служба відповідно до практичних вимог верховної влади, що спиралася на імперські інтереси. Очевидно, саме тому вона набула таких суперечливих рис. Адже відсутність демократичних традицій, особистої свободи формували в поведінці такі особливості, як залежність, несамостійність з орієнтацією на служіння імператорові, а не конкретній справі. Разом з тим верховній владі вдалося, урежимлюючи державну службу, утримувати її в межах правового поля, сформувавши відповідального та певною мірою освіченого чиновника.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Малиновський В. Я. Державне управління* : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління* (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни) : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Оде-

са : ОРІДУ НАДУ, 2006; *Нариси історії державної служби в Україні* / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ ЧАСІВ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.

У березні 1919 р. було створено урядництво Генерального Делегата Уряду для колишньої Галичини, якому передано, правда, у дещо менших обсягах компетенцію колишнього австрійського намісника краю. Лише 1920 р. на Галичину поширено систему управління, чинну вже перед тим на теренах колишнього Царства Польського, – створено 4 воєводства: Краківське, Львівське, Станіславівське й Тернопільське (три останніх назагал залюднювали українці), які, у свою чергу, поділялися на повіти. Воєводства були органами II інстанції.

У 1928 р. запроваджено уніфікацію адміністрації. Територію II Речі Посполитої поділено на 16 воєводств на чолі з воєводами; воєводства, у свою чергу, поділялися на повіти на чолі зі старостами. “Українськими” воєводствами, більшість або значну частину населення яких становили етнічні українці, були Волинське (близько 70% мешканців), Львівське (40%), Станіславівське (близько 70%), Тернопільське (близько 50%), а також південні повіти Польського воєводства (понад 80%).

Поза державною адміністрацією існували органи територіального самоврядування. На найнижчому щаблі це було гмінне самоврядування в містах і селах, на вищому – повітове самоврядування. У частині воєводств діяло також воєводське самоврядування. У 1933 р. здійснено уніфікацію самоврядування. Зміни у приписах уможливили широке втручання державної влади у справи місцевого самоврядування й призначення комісарської адміністрації.

Назагал українці були усунуті від виконання функцій державних службовців і місцевого самоврядування і тому були негативно налаштовані до представників польської адміністрації. Тривалі перемовини з польською стороною не завершилися нічим. Польсько-українська “нормалізація” 1935 р. передбачала розширення представництва українців в органах місцевого самоврядування, але

через саботаж польської сторони зазнала фіаско.

Польська влада в ставленні до українців керувалася чотирма засадами: 1) забезпечення цілісності держави й блокування автономічних прагнень українців; 2) гарантування полякам домінування в усіх сферах життя; 3) припинення будь-яких антидержавних спроб і замахів на “польський стан посідання”; 4) пошуки порозуміння з українцями на умовах, що їх диктували поляки.

Стосовно українських територій міжвоєнної Польської держави проводилася політика їх свідомого поділу на колишні “австрійські” терени (Львівське, Станіславівське, Тернопільське воєводства) з національно свідомим українським населенням і колишні “російські” терени (Волинське воєводство) зі значною часткою асимільованого (русифікованого) населення.

Польські урядовці на Волині рекрутувалися з кількох джерел. Першим із них було переведення з попереднього місця праці або навчання в порядку призначення. Значну частку волинських урядовців становили особи, демобілізовані з Війська Польського протягом 1921-1922 рр. Так, у 1923 р. з 283 штатних працівників воєводського управління військо було попереднім роботодавцем для 42 осіб (14,8%). У поліції Волинського воєводства участь колишніх військових була ще більшою. З 38 вищих функціонерів поліції Волині 21 (55,2% – кожний другий) перейшов на службу до поліції безпосередньо з війська. Третю групу становили мігранти, які прибували до регіону з власної ініціативи в пошуках праці, задля громадської діяльності або ж провадження бізнесу. Четверту, найчисленнішу, групу становили особи, які народилися на схід від кордону, визначеного Ризькою мирною угодою 1921 р. між II Річчю Посполитою, з одного боку, і радянською Росією та її сателітом – радянською Україною – з другого. Це були переважно уродженці України, змушені залишити доробок багатьох поколінь власних родин й у відродженій Польщі починати життя ледь не з нуля. Згідно з даними січневого перепису 1923 р., серед працівників воєводського управління Волині й урядництв староств регіону на 283 штатних працівників ледь не половина – 120 осіб – народилася “за кордоном”, тобто на схід від Ризького кордону. У судівництві Волині ця частка була ще вираз-

нішою – із 104 зайнятих у ньому 1923 р. “за кордоном” народилося 59 (56,7%).

Поляки – вихідці з України – перебували й на вищих щаблях урядової ієрархії Волинського воєводства.

Згідно з даними перепису від 30 вересня 1921 р. Тарнопольське воєводство займало площу 16 240 км² і поділялося на 17 повітів. У воєводстві було 35 міст і 1076 сільських гмін (громад) із загальною кількістю населення 1 428 520 осіб, з яких у містах проживало тільки 203 769 осіб. Щільність населення становила 88 осіб на 1 км². Греко-католиків було 847 907, римо-католиків – 447 810 осіб. Визнавали себе поляками 642 546, українцями – 714 031 осіб.

Апарат державного управління являв собою диференційовану систему органів. Відповідно до територіального поділу країни управління поділялося на центральне і територіальне (місцеве). У воєводстві територіальне управління складалося з урядової адміністрації та самоврядування. Очолював Тарнопольську урядову адміністрацію (Тарнопольське воєводське управління) воєвода, якого призначав міністр внутрішніх справ Польщі. Воєвода представляв на території воєводства варшавський уряд. Тарнопольське воєводське управління поділялося на загальну (політичну) і спеціальну адміністрації. Загальна адміністрація виконувала завдання, що належали до компетенції МВС, спеціальна адміністрація – функції інших відомств.

Принагідно зауважимо, що в попередній період на території західноукраїнських земель діяли тимчасові органи військової та цивільної адміністрації. Новостворений у 1921 р. орган державної влади й управління II інстанції на чолі з воєводою заступив на території колишньої Австро-Угорської імперії галицьких намісників, а на територіях колишньої Російської імперії – генерал-губернаторів. Система урядового управління була організована таким чином, що деякі сектори (польською – *wydziały*; далі – виділи-сектори) спеціальної адміністрації були об'єднані з органами загальної адміністрації, за винятком виділів промисловості і торгівлі, сільського господарства, засобів сполучення, соціального забезпечення, а також питань, пов'язаних з віросповіданням, мистецтвом і культурою. Решта відділів спеціальної адміністрації мала самостійну структуру терито-

ріальних органів. Такий поділ робив загальну адміністрацію об'єднаною, а спеціальну – необ'єднаною. Органами загальної адміністрації на території воєводства були власне воєводства, на території повітів – староста. Повітовий староста очолював орган загальної адміністрації I інстанції (старостат), воєвода – орган загальної адміністрації II інстанції (воєводство). Також на території Тарнопольського воєводства, як і по всій Польщі, деякі міністерства в повітах могли мати власні органи, які не були об'єднані з органами загальної адміністрації. Такі управлінські структури діставали назву органів необ'єднаної адміністрації. До 1933 р. воєводство поділялося на повіти, міські і сільські гміни (громади). У 1933 р. ухвалено Закон “Про часткову зміну устрою територіального самоврядування”, який вносив корективи до системи органів місцевого самоврядування на території всієї II Речі Посполитої. Цим актом було запроваджено чотириступеневий територіально-адміністративний поділ, який до того існував лише на території колишньої російської займанщини. Новий закон дав змогу організувати так звані збірні сільські громади – волості, які адміністративно об'єднували кілька окремих сіл, хуторів, присілків. Воєвода як представник центрального уряду у воєводстві виконував і контролював усі розпорядження Ради Міністрів. Особливо воєвода опікувався справами охорони суспільного ладу та громадського порядку, сферою національно-релігійних відносин. Виконуючи адміністративні функції на підвладній території, він своїми розпорядженнями сприяв регулярному набору до війська, а за потреби – навіть проведенню мобілізації, а також здійснював нагляд в останній інстанції за діяльністю гмін, міських органів самоуправління (з питань виборів до гмін і міських рад), вирішував фінансові питання. У сфері соціального забезпечення воєвода наглядав за виконанням підприємцями й робітниками розпоряджень про трудові взаємовідносини, затверджував тарифи плати за житлові приміщення. У другій інстанції відав вжиттям профілактичних і лікувальних заходів, санітарною інспекцією, перевіряв роботу медичних закладів тощо.

Поділялося Тарнопольське воєводське управління, як уже згадувалося, на виділи (сектори), які, у свою чергу, поділялися на

відділи, а ті в разі потреби – на реферати. Структура воєводського управління протягом 1921-1939 рр. змінювалася несуттєво. Так, у 1921-1924 рр. воєводське управління складалося з десяти виділів: президіального, адміністративного, самоуправління, бюджетно-господарського, віросповідання, сільськогосподарсько-ветеринарного, промислово-торговельного, праці і соціальної опіки, суспільного здоров'я, окружної дирекції суспільних робіт. У 1924-1929 рр. кількість виділів зменшилася до семи. Президіальний виділ (до якого як окрема структурна одиниця входив відділ суспільної безпеки) був поділений на два окремих виділи. Бюджетно-господарський, релігійний і промислово-торговий виділи ліквідовано, а замість них утворено відповідні відділи в інших виділах. До 1936 р. у такий спосіб кількість виділів воєводського управління час від часу зменшувалася чи збільшувалася. У 1936-1939 рр. існувало лише 7 виділів. 1935 р. було ліквідовано адміністративний виділ, який увійшов до складу загального виділу як відповідний відділ. Також було перейменовано технічний виділ на виділ шляхів сполучення і будівництва (комунікаційно-будівельний). Виділи, відділи і реферати очолювали начальники і референти, на допомогу яким призначалися відповідні канцелярські працівники – інспектори, секретарі, друкарки. Усі службовці воєводського управління й підпорядкованих йому органів зараховувалися до штату Міністерства внутрішніх справ. Виняток становили окремі фахівці – інженери, лікарі, ветеринари та ін., які перебували у штатах галузевих міністерств. Усі виділи та їх службовці не мали права виступати самостійно, а діяли тільки від імені воєводи. Усі розпорядження та кореспонденція виходили за підписом воєводи, що робило його єдиним начальником у всіх сферах життєдіяльності воєводства. Воєвода призначав і переміщував на інші посади підлеглих йому службовців, а виділам давав розпорядження й вказівки; також він розглядав скарги на постанови й розпорядження повітових органів адміністрації, органів самоврядування, контролював їхню діяльність, а за потреби скасовував їхні постанови. Довідатися про загальнообов'язкові постанови й розпорядження воєводи можна було в друкованому урядовому воєводському органі – “Воєводському віснику”. Заступником воєводи був віце-воєвода, якого теж

призначав міністр внутрішніх справ за погодженням його кандидатури з прем'єр-міністром.

Для виконання доручень і розпоряджень воєводи кожен виділ мав чітке розмежування певних компетенцій і функцій. Так, президіальний (загальний) виділ займався фінансово-господарськими справами, питаннями особового складу воєводського управління. Важливе місце в структурі воєводського управління посідав виділ безпеки, який опікувався політичними й національними питаннями, пресою, товариствами, політичними організаціями, профспілками. Він же контролював діяльність усіх легальних партій. Виділ безпеки боровся проти проявів національно-визвольного руху на місцях, займався справами іноземців і питаннями прикордонної служби. Виділ самоврядування здійснював контроль за діяльністю повітових органів самоврядування, перевіряв господарську діяльність останніх, контролював роботу комунальних підприємств, адміністративний – вирішував питання громадянства, зміни конфесійної належності та прізвищ, належності до громад і руху населення; здійснював нагляд за історичними пам'ятками та післявоєнною відбудовою; контролював кримінально-адміністративні правові органи (юстицію), які разом із судами та прокуратурою виконували каральні функції (це могли бути штрафи або кількомісячний арешт). Виділ охорони здоров'я керував діяльністю державних і приватних медичних закладів, слідкував за санітарним станом лікарень і санаторіїв. Призовом до армії опікувався військовий виділ, до компетенції якого належала також організація допризовної підготовки молоді, звільнення від військової служби та покарання за ухиляння від неї. Виділ землеробства займався охороною лісів, меліораційними роботами, сільськогосподарською освітою, виділ праці та соціальної опіки – питаннями організації та нагляду за діяльністю товариств і установ суспільної опіки (будинки інвалідів і для літніх людей), опікувався дітьми, матерями, молоддю, інвалідами війни, еміграцією сезонних робітників. Також цей виділ брав активну участь у розв'язанні конфліктів між робітниками і роботодавцями, вирішував проблеми безробіття, утворюючи нові робочі місця, відшукував кошти для організації публічних робіт.

У повітах органами загальної адміністрації I інстанції були староства, які очолювали повітові старости. Повіти поділялися на міські та сільські гміни (громади), де функції органів загальної адміністрації виконували органи місцевого самоврядування, що підпорядковувалися органам загальної адміністрації I та II інстанції (тобто староству й воєводству). Староста призначався міністром внутрішніх справ, а підпорядковувався (разом із підлеглим йому управлінським апаратом) воєводі. На території повіту староста виконував функції, аналогічні функціям воєводи у воєводстві, – очолював апарат урядової адміністрації на території повіту, наглядав за діяльністю всіх органів державного управління в повіті, представляв державну владу в повіті. Також він очолював і керував діяльністю органів територіального самоврядування – повітових рад і повітових відділів. Органами загальної адміністрації I інстанції в міських повітах були городські (від пол. *grod* – місто) староства з городським старостою на чолі, які призначалися міністром внутрішніх справ і підпорядковувалися воєводі. Статус міських повітів діставали міста з населенням понад 75 тис. осіб. На території західноукраїнських земель такий статус мало тільки місто Львів.

Апарат староства поділявся на реферати (загальний реферат, реферат безпеки, адміністративний реферат тощо) подібно до воєводського поділу на віділи. Кількість посад у старостах Тарнопольського воєводства 1921 р. коливалася від 13 до 18 осіб.

Найбільший штат мали Тарнопольське і Бродське староства – по 18 посад, Золочівське – 17, Бережанське – 15, у інших – 13-14 посад.

Староства як підпорядковані воєводі органи мали виконувати його постанови і розпорядження. Наприклад, на виконання розпорядження воєводи від 9 березня 1923 р. усі воєводські старости Тарнопольського воєводства повинні були подавати дані щодо своїх повітів. У звітах вимагалось навести таку інформацію: загальну чисельність мешканців повіту; національний, релігійний і мовний склад населення; характеристику клімату, місцевості, шляхів сполучення; перелік продукції, яка виробляється на підприємствах і вирощується в сільському господарстві; кількість шкіл, освітніх товариств, музеїв; наявність санітарних закладів

і установ соціальної допомоги. Ці дані старости мали надсилати до президіального відділу у двотижневий термін.

Після отримання подібних звітів від підвладних йому староств воєвода повинен був подавати річні звіти цілого воєводства, як вимагав того Президент II Речі Посполитої. Відповідне розпорядження “Про організацію і діяльність загальної адміністрації” було видане 19 січня 1928 р. Воно було спрямоване на централізацію державної влади на місцях, а керівництво країни мало повнішу інформацію щодо стану справ у кожному воєводстві. Це давало змогу ефективніше здійснювати управління та вносити необхідні зміни для його покращення.

Польська влада на місцях користувалася потужним впливом саме завдяки структурованому державному апаратові управління, який мав широкі повноваження. Воєвода, який повністю підпорядковувався центральній владі, зводив до мінімуму роль органів місцевого самоврядування в керівництві воєводством, а всі розпорядження, що видавали органи самоврядування, могли бути скасовані воєводою як такі, що суперечать політичному курсові Варшави щодо західноукраїнських земель.

Воєводське управління було побудоване таким чином, щоб максимально керувати всіма сферами життя на місцях, а в разі проявів непокорі – оперативно придушувати їх. Саме для ефективного керівництва на всіх рівнях перевага віддавалася службовцям польського походження або особам, лояльним до польської влади.

Літ.: *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Їжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009; *Надолішній П. І. Теорія та історія державного управління (Опорний конспект лекцій до навчальної дисципліни)* : навч. посіб. / П. І. Надолішній. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. *Нариси історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, С. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Макаренко Е.М.

УПРАВЛІНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ – поворотні моменти в теорії та практиці управління, що пов’язані з їхніми якісними змінами.

У.р. характеризуються змінами, насамперед, змісту управління, використанням підходів, принципів, інструментів тощо, а також змінами соціальних та економічних умов і їх наслідків. Історія світового суспільного управління налічує кілька **У.р.**

Перша **У.р.** сталася 4-5 тис. років тому в епоху становлення рабоволодіння та відповідних держав на Стародавньому Сході: Єгипту, Шумеру, Китаю тощо. Вона призвела до виникнення влади жерців і зародження писемності внаслідок ділового спілкування і калькуляції. Менеджмент сформувався як інструмент професійної комерційної та релігійної діяльності, виникають держави та державне управління. Друга революція пов'язана з ім'ям вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.), який створив велику державу шляхом поєднання Месопотамії та Ассирії. Це вимагало формування адміністративної системи управління, що було забезпечено впровадженням кодексу із 285 законів щодо регулювання відносин між різними соціальними групами. Вона дала зразки суто світського аристократичного стилю управління, поклала початок адміністративному державному управлінню.

Основним підсумком третьої революції в управлінні, яку за часом відносять до царювання єгипетського фараона Навуходоносора II (605-562 рр. до н.е.), що розробив управління побудовою технічно складних споруд, впровадження перших систем контролю якості продукції, стало об'єднання державних планових методів регулювання з виробничою діяльністю. Значний вклад у досягнення третьої **У.р.** внесли Стародавні Греція, Рим та Китай. Широковідомою є система територіального управління Диоклетіана, адміністрування світових імперій, насамперед, Візантії, ієрархія Римської католицької церкви тощо. Четверта революція збіглася із зародженням капіталізму, появою на історичній арені постаті капіталіста та початком індустріального прогресу європейської цивілізації. Індустріальна революція довела, що суто управлінські функції не менш важливі, ніж фінансові або технічні, тому на зміну управлінцю-власнику засобів виробництва приходять наймані менеджери, управління відокремлюється від виробництва й капіталу, адміністрація і менеджмент перетворюються в самостійний фактор економічного та політичного розвитку. П'ята

У.р. розгорнулася на початку ХХ ст. Вона характеризувалася виникненням наукового менеджменту, пов'язаного з іменами підприємців Дж. Уотта й М. Бультона, соціаліста-утопіста Р. Оуена й професора Ч. Бебеджа, а також Фр. Тейлора (1856-1915), Г. Емерсона (1853-1931), Г. Форда (1863-1947), А. Файоля (1841-1925). Вона знаменувала прихід нової соціальної сили професійних менеджерів, формування класу керівників, який став панівним у сфері управління матеріальним і духовним виробництвом, характеризувалася швидким розвитком технологій управління. Формування менеджерського класу було обґрунтоване М. Вебером в його теорії раціональної бюрократії, а також Дж. Бернхаймом у книзі "Менеджерська революція" (1941), спостерігається посилення панування бюрократії.

Наведені **У.р.** відповідають основним історичним віхам зміни культур і соціальних станів: влада жерців поступово витісняється пануванням військової і цивільної аристократії, на зміну якій прийшли заповзятливі буржуа, а останніх на історичній арені змінили наймані працівники, або "пролетарі управління", після чого соціально-управлінський цикл почався знову, але на якісно іншому рівні.

У.р. мають прояви і в окремих країнах. Так, в СРСР пройшло кілька дуже суперечливих **У.р.**, які були пов'язані з політикою "військового комунізму", коли система управління будувалася як управління військовою організацією, послабленням примусу та активізацією механізмів ринку в епоху "НЕП", становленням адміністративно-бюрократичної планово-централізованої системи управління та її руйнуванням під час "перебудови". Ці **У.р.** були дуже суперечливими, супроводжувалися кадровими чистками та хвилями. На сучасному етапі пострадянські країни також проходять важкий етап революційних змін управління, пов'язаних із переходом від бюрократичного адміністрування до демократичного врядування, розвитку самоуправління та самоврядування.

Управлінська наука фіксує завершення п'ятої **У.р.** і перехід до шостої **У.р.**, яка насувається під впливом досягнень науково-технічного прогресу, значних змін особистості, суспільства та глобального середовища. П'ята **У.р.** буде характеризуватися концептуальними змінами управління, засвоєнням кон-

цепцій сталого розвитку, ноосферизму, антикризового та інноваційного менеджменту, глобальних та національних балансів, подальшим розвитком національної ідентифікації управління в аспекті формування його національних моделей. Кардинальну зміну переживають технології управління, які розвиваються на основі телекомунікацій, інформатизації, нанотехнологій, системотехніки, наукового супроводу прийняття та реалізації управлінських рішень тощо. Спостерігається криза адміністративної бюрократії та здійснюється пошук ефективних технологій подолання управлінських деформацій, насамперед корупції, пошук технологій демократизації управління, інтеграції досягнень управлінської практики в модель ефективного управління.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : [б. и.], 1990; Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в XXI веке : учеб. пособие ; пер. с англ. / Питер Ф. Друкер. – М. : Издат. дом “Вильямс”, 2002; Кравченко А. И. Прикладная социология и менеджмент / А. И. Кравченко. – М. : Изд-во МГУ, 1995; Кравченко А. И. История менеджмента : учеб. пособие для вузов / А. И. Кравченко. – 4-е изд. – М. : Академ. проект ; Трикта, 2004; Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Ф. У. Тейлор ; пер с англ. А. И. Зак. – М. : Контролинг, 1991; Файоль А. Общее и промышленное управление : пер. с фр. / А. Файоль. – М. : Контролинг, 1992; Щекин Г. В. Теория социального управления / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1996.
Сурмін Ю.П.

УСРР–УРСР (1934-1941). Форсована індустріалізація та суцільна колективізація стали економічним підґрунтям і політичною підосовною централізації державного управління радянської держави. ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 4 лютого 1934 р. утворили постійну комісію для перевірки фактичного виконання директив уряду і зміцнення дисципліни в усіх державних органах та господарських організаціях. До складу комісії входили: голова Раднаркому УСРР, один із секретарів ЦК КП(б)У, народний комісар РНК, голова Всеукраїнської ради профспілок і голова Укрколгоспцентру. У 1934 р. у контексті кампанії централізації столицю України було перенесено з Харкова до її історичного центру – Києва. У середині 30-х рр. відбулася зміна назв вищих органів влади республіки. Після XIII з’їзду Рад (січень 1935 р.) Всеукраїнський з’їзд Рад

було перейменовано на з’їзд Рад УСРР, ВУЦВК – на ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК – на Президію ЦВК УСРР.

Керуючись настановами XVII з’їзду ВКП(б), 7 квітня 1934 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову “Про реорганізацію народних комісаріатів та центральних установ УСРР”. Відповідно до цієї постанови з метою посилення єдиначальності й особистої відповідальності керівників було ліквідовано колегії при всіх наркоматах УСРР. Відповідальність за діяльність наркоматів повністю покладалася на наркомів та їхніх заступників. Також здійснювалася реорганізація інших структур наркоматів. Усе це робилося для створення такого державного механізму, який беззаперечно виконував би вказівки керівної партійно-радянської верхівки.

На основі рішень партії і уряду СРСР у 30-х рр. створювалися нові органи центрального управління. Так, у жовтні 1936 р. Президія ЦВК УСРР прийняла постанову про створення союзно-республіканських наркоматів легкої, харчової, лісової промисловості, зернових і тваринницьких радгоспів, внутрішньої торгівлі. 8 грудня 1936 р. постановою ЦВК СРСР було створено загальносоюзний наркомат оборонної промисловості. З появою наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР з 1 квітня 1939 р. почали діяти союзно-республіканський наркомат промисловості будівельних матеріалів УРСР. У складі Наркомату юстиції діяла державна прокуратура УСРР, завданням якої було: здійснення нагляду від імені держави за соціалістичною законністю дій усіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом кримінального переслідування винних і опротестування постанов, прийнятих з порушенням закону; безпосередній нагляд за розкриттям злочинів органами дізнання і слідства, а також за діяльністю органів державного політичного управління УСРР; підтримання обвинувачення в суді; участь у цивільному процесі; нагляд за правильністю утримання заарештованих під вартою. Керівником прокуратури, тобто прокурором республіки, був народний комісар юстиції УСРР. Прокурор мав помічників, яких затверджувала і звільняла Президія ВУЦВК за поданням прокурора. Місцевими органами прокуратури були прокурори в губерніях,

округах, а пізніше – в областях. Вони здійснювали нагляд за всіма органами влади аж до сільрад.

У другій половині 30-х рр. значно розширилася компетенція вищих ланок суду. Так, постановою Президії ВУЦВК від 23 червня 1935 р. “Про розширення повноважень президії Верховного суду УСРР” президії надавалося право переглядати, змінювати й скасовувати вироки і постанови колегій та спеціальних судових складів Верховного суду. Постанови президії з конкретних справ були остаточними й могли опротестовуватися лише до Президії ЦВК УСРР. 26 червня 1934 р. ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову, за якою народні суди й колегії захисників, нотаріат та інші допоміжні судові органи підпорядковувалися безпосередньо обласним судам. На них покладалося керівництво організацією і діяльністю цих органів. Тією ж постановою передбачалося створення в усіх обласних судах пленумів у складі голови, його заступника й членів обласного суду. Участь у засіданні пленуму обласного прокурора або його заступника була обов’язковою. Все управління по лінії прокуратури й суду повністю зосереджувалося в руках відповідних керівників – обласного прокурора і голови суду. Така організація і управління судом свідчать про те, що в другій половині 30-х рр. партійно-бюрократична система підкорила собі найважливіші ділянки державного управління і перейшла до наступу на своїх противників, називаючи їх “ворогами народу і соціалізму”.

У розпал голодомору 1932-1933 рр. більшовицьке керівництво ініціювало нову реформу адміністративно-територіального устрою і ВУЦВК ухвалило чергову постанову про перехід на адміністративно-територіальну триступеневу систему: район – область – центр. В Україні спочатку було створено 5 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську, а потім, у червні 1932 р. – Донецьку, в жовтні – Чернігівську. З утворенням областей усі районні й міські виконкоми рад почали підпорядковуватися обласним виконавчим комітетам. У процесі реформування місцевих органів влади й управління першочергова увага приділялася сільським радам, які мали як органи державної влади очолити боротьбу за суцільну примусову колективізацію та ліквідацію куркульства як класу.

Піддавши тотальному контролю всі сфери суспільного і державного життя, політичне керівництво СРСР ініціювало розробку нової Конституції СРСР, яка мала закріпити “завоювання соціалізму”. Вперше це питання було винесене на обговорення 1935 р. на лютневому Пленумі ЦК ВКП(б). На ньому йшлося про зрілість соціалістичної демократії і необхідність закріплення цього в новій Конституції.

Було підготовлено досить демократичний за зовнішніми ознаками проект Основного Закону СРСР, який розглянув червневий Пленум ЦК ВКП(б), схвалила Президія ЦВК СРСР і винесла на всенародне обговорення. Обговорення і схвалення проекту Конституції СРСР відбувалися в умовах масових репресій і беззаконня. 5 грудня 1936 р. делегати VIII Все-союзного з’їзду Рад одноголосно затвердили і запровадили нову Конституцію СРСР.

За звичним сценарієм було розроблено й ухвалено Конституцію України. 13 липня 1936 р. Президія ЦВК УСРР створила конституційну комісію, до складу якої увійшли державні й партійні діячі України: Петровський, Косіор, Постишев, Затонський, Любченко, Якір та ін. Наприкінці 1936 р. Президія ЦВК УСРР взяла за основу проект Конституції, запропонований конституційною комісією. Після всенародного “обговорення” його розглянув Надзвичайний XIV з’їзд Рад УСРР, який 30 січня 1937 р. постановив: “Проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки [...] затвердити”. На цьому ж з’їзді замість назви “Українська Соціалістична Радянська Республіка” (УСРР) було встановлено іншу – “Українська Радянська Соціалістична Республіка”.

Конституція УРСР 1937 р. за побудовою відповідала Конституції СРСР 1936 р. Майже точна копія основних положень союзної Конституції складалася з 146 статей, об’єднаних у 13 розділів, які закріплювали суспільний і державний устрій, вищі органи державної влади УРСР і Молдавської АРСР, місцеві органи державної влади, бюджет УРСР, організацію суду й прокуратури, основні права і обов’язки громадян, а також порядок внесення змін до Конституції. Конституція УРСР декларативно проголошувала перемогу соціалізму в усіх сферах суспільного життя, морально-політичну єдність українського народу.

Вищим органом державної влади стала Верховна Рада УРСР з такими повноваженнями: затвердження народногосподарського плану, Державного бюджету, керівництво всіма галузями народного господарства, встановлення відповідно до законодавства Союзу РСР місцевих податків, зборів і доходів, законодавство про працю, організація суду, надання прав громадянства тощо. У період між сесіями Верховної Ради її функції покладалися на Президію, що видавала укази, тлумачила закони, контролювала роботу уряду, скасовувала рішення обласних рад, які не відповідали законам, скликала сесії Верховної Ради, могла проводити референдуми, присвоювала почесні звання республіки, мала право помилування тощо.

Верховна Рада створювала уряд республіки – Раду Народних Комісарів – найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади. Раднарком здійснював керівництво народними комісаріатами республіки та іншими підпорядкованими йому органами, об'єднував і спрямовував роботу наркоматів республіки, координував діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, керував виконкомом обласних рад депутатів трудящих.

Практика державного урядування більшовицької партії суперечила положенням Конституції та решти юридичних кодексів. Ціною величезних жертв правлячому режимові вдалося з допомогою ГУЛАГу форсованими темпами розв'язати пріоритетні економічні проблеми. Сталінський “великий стрибок” було здійснено передусім за рахунок обмеження прав і свобод радянських громадян.

Сталінська диктатура спиралася на розгалужену конструкцію органів державної влади і управління. Після утворення СРСР відбулися зміни в системі органів галузевого управління УСРР, а пізніше – УРСР. Почали діяти загальносоюзні, союзно-республіканські й республіканські наркомати. До загальносоюзних належали такі наркомати: закондонних справ; військових і морських справ; зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Другу групу наркоматів становили: Вища Рада народного господарства, наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція. Республіканськими залишилися наркомати земельних справ, охорони здоров'я, соціаль-

ного забезпечення, освіти, внутрішніх справ, юстиції. У 30-х рр. вийшла низка правових актів про наркомати землеробства, фінансів, торгівлі, соціального забезпечення, юстиції тощо, де чітко визначалися права, обов'язки і структура народних комісаріатів.

Усі центральні органи управління в УРСР, хоч і називалися республіканськими, були структурними підрозділами союзної держави. Це наркомати, прокуратура, суд та ін. Ще до утворення СРСР Раднарком УСРР зобов'язував Наркомат юстиції УСРР і всі судові установи встановити неослабний контроль за додержанням здебільшого російських або розроблених на їх основі декретів, постанов і розпоряджень радянської влади.

Перша сесія Верховної Ради УРСР відбулась 25-28 липня 1938 р. На сесіях, що скликалися двічі на рік, приймалися законодавчі акти, затверджувались державний бюджет республіки, укази Президії Верховної Ради УРСР. Раднарком утворювався Верховною Радою і являв собою найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР. Він об'єднував наркомати республіки і спрямовував їх роботу, координував діяльність уповноважених загальносоюзних наркоматів, керував виконкомом обласних Рад депутатів трудящих. Відповідно до Конституції СРСР і Конституції УРСР наркомати поділялись на союзні, союзно-республіканські та республіканські. Їх кількість у складі Раднаркому УРСР не залишалась незмінною. У червні 1938 р. було утворено наркомат харчової промисловості УРСР. У зв'язку з появою наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР 1 квітня 1939 р. було утворено союзно-республіканський наркомат промисловості будівельних матеріалів УРСР. 22 квітня 1939 р., наркомат легкої промисловості республіки було розділено на два наркомати: текстильної промисловості і легкої промисловості, а у травні 1939 р. з наркомату харчової промисловості виділено наркомат молочної промисловості і наркомат рибної промисловості. 11 липня 1939 р. утворений наркомат автомобільного транспорту УРСР. У 1940 р. з метою посилення державного контролю комісією радянського контролю було реорганізовано в наркомат державного контролю СРСР. 29 листопада 1940 р. в Україні теж створено союзно-республіканський наркомат державного контролю УРСР. 5 червня 1941 р. Рад-

нарком СРСР прийняв постанову про утворення державної штатної комісії. Урядам союзних республік і відомствам було заборонено проводити без її дозволу будь-яку реорганізацію апарату, утворювати нові установи і організації та ін. Така зайва централізація негативно позначилася на розвитку ініціативи місцевих органів управління. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) 13 березня 1938 р. прийняли постанову “Про утворення колегій при Народних комісаріатах СРСР”. На цій основі при наркоматах УРСР було знову утворено колегії, склад яких затверджувався Раднаркомом УРСР. Рішення колегії наркоматів за своїм значенням прирівнювались до наказу наркома. Наприкінці 1939 р. розпочалася нова виборча кампанія. Необхідно було обрати місцеві органи державної влади. 28 серпня 1939 р. було прийнято партійну директиву – постанову ЦК КП(б)У “Про підготовку до виборів в місцеві Ради депутатів трудящих УРСР”. На основі Положення про вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР розгорнулася підготовка до виборів: утворювалися виборчі округи та ділянки, організовувалися виборчі комісії тощо. Відповідні парткоми намічали кандидатів у депутати. Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих відбулися 24 грудня 1939 р. Було обрано 15 обласних, 583 районних, 164 міських, 10 863 сільських і 442 селищних Ради депутатів трудящих. Відповідно до нової Конституції встановлювався сесійний порядок діяльності місцевих Рад депутатів трудящих. Відразу зародилася і нова організаційна форма – постійні комісії обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад. Місцеві Ради депутатів трудящих обирали виконкоми у складі голови, його заступників, секретаря і членів виконкому. За Конституцією УРСР виконкоми Рад безпосередньо підлягали як Радам депутатів трудящих, що їх утворювали, так і виконкомам вищих Рад. Вони керували культурно-політичним і господарським будівництвом на своїй території. Тому місцеві Ради утворювали органи управління – відділи та управління, що підпорядковувались як самій Раді депутатів трудящих та її виконкому, так і відповідному наркомату УРСР. Падіння Польщі призвело до встановлення на західноукраїнських землях сталінського режиму. Упродовж двох місяців було встановлено радянську владу Західної України.

Народні Збори Західної України (26 жовтня 1939 р.) прийняли важливі законодавчі акти: “Про державну владу в Західній Україні”; “Про входження Західної України до складу УРСР”; “Про конфіскацію поміщицьких земель”; “Про націоналізацію банків і великої промисловості”. Замість вищих органів влади й управління на завершальному засіданні депутати обрали Повноважну комісію, якій доручалося від імені Народних Зборів подати Декларацію Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР і просити їх включити Західну Україну до складу СРСР з входженням її до УРСР.

31 жовтня 1939 р. позачергова п’ята сесія Верховної Ради СРСР задовольнила прохання Народних Зборів Західної України. 15 листопада це рішення Верховна Рада УРСР продублювала.

На територію Західної України поширилося чинне законодавство СРСР і УРСР. 4 грудня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську й Тернопільську області в складі УРСР. А Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1940 р. повністю скасовувався старий поділ на повіти й волості і створювалися райони, міськради, сільради. Всього було організовано 83 міськради, 199 райрад, 89 селищних і 4944 сільських рад. Ще раніше, 9 грудня 1939 р., було затверджено склад облвиконкомів. 26 грудня Наркомюст України видав наказ про початок роботи обласних управлінь НКЮ, обласних і народних судів у західних областях УРСР. Суддівський корпус призначався відповідними виконкомом з числа комуністів, направлених Наркомюстом з інших областей УРСР. Наново створені суди разом з органами НКВС розпочали масштабну так звану класову боротьбу проти колишніх експлуататорів, “куркулів”, націоналістичної інтелігенції, потенційних “ворогів українського народу” тощо. Репресії проти західноукраїнського народу спричинили національно-визвольний рух проти комуністичного (“совіцького”) режиму, який тривав роками. Особливо він активізувався під час і після Другої світової війни.

У таємному додатковому протоколі пакту Ріббентропа – Молотова від 23 серпня 1939 р. СРСР виявив свою зацікавленість у Бессарабії та Буковині. 26 червня 1940 р. РНК

СРСР надіслала румунському урядові ноту, вимагаючи повернути Бессарабію і Північну Буковину. 28 червня 1940 р. радянська сторона ультимативно запропонувала звільнити Бессарабію і Північну Буковину. Наступного дня уряд Румунії прийняв ці пропозиції і почав виводити свої війська. У звільнених (“захоплених”) населених пунктах почали створюватися робітничі й селянські комітети, бойові дружини, штаби тощо. Організували цей процес політоргани Червоної армії і спеціально прислані агітатори й організатори. Пізніше було проведено вибори до місцевих органів влади – повітових (Чернівецька і Хотинська), міських, волосних і сільських рад. У липні 1940 р. до Москви виїхала повноважна делегація “від трудящих” Північної Буковини з проханням возз’єднати їхній край з Радянською Україною. Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла закон “Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР”. Решта території Бессарабії відійшла до складу новоутвореної Молдавської РСР. 7 серпня 1940 р. було створе-

но Чернівецьку й Ізмаїльську області, а замість повітів і волостей – райони. В цих адміністративних районах почала діяти радянська система органів влади і управління і права.

Особливістю СРСР того часу було те, що каральні органи підпорядковувались особисто Сталіну. 6 червня 1941 р. Й. Сталін став Головою Ради Народних Комісарів, що означало суміщення посад генсека та керівника виконавчої влади. Всі номенклатурні працівники партії пройшли у 1940 р. атестацію на присвоєння їм військових звань. Це зумовило воєнізацію партійної номенклатури, а партійного вождя перетворило на верховного правителя країни. Радянський Союз перетворився на жорстко централізовану унітарну державу, союзні республіки, зокрема УРСР, остаточно втратили залишки автономії.

Літ.: *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами / С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1999; *Довідник* адмінподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К. : [б. в.], 1935; *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. – К. : [б. в.], 2009. – Т. 2.
Якубова Л.Д.

Ф

ФАЙОЛЬ АНРІ (1841-1925) – один з видатних теоретиків управління початку ХХ ст. Вважається засновником класичної або адміністративної школи управління, основна ідея якої полягає в тому, що система управління є регламентованою ієрархічною організацією лінійно-функціонального типу з чітким визначенням функцій для кожної посадової категорії. У своїй роботі одним з перших зробив спробу розробити загальні принципи управління і виділити універсальні функції управління.

Ф. здобув освіту гірничого інженера в Національній вищій школі гірничої справи в м. Сент-Етьєні, яку закінчив в 1860 р. Вступив у гірничовидобувну компанію Комменрі, в якій з 1866 р. працював керівником середнього рівня. Набув певної популярності завдяки публікаціям результатів досліджень низки геологічних проблем. З 1886 по 1918 р. був генеральним менеджером компанії, допоміг врятувати її від банкрутства і перетворити в одне з найбільших, ефективно працюючих і технічно передових підприємств. Залишивши в 1918 р. роботу в приватному секторі, спрямував свою енергію на розв'язання проблем державного управління, зокрема був радником французького уряду з питань управління промисловістю. Створив і очолив Центр адміністративних досліджень, який виконував замовлення з проведення досліджень у різних сферах економічної діяльності. Обґрунтовував ідеї деполітизації і підвищення професійного рівня державних установ. Виступав проти поширеного тоді погляду на державне управління як на сукупність обмеженої кількості державних заходів, вважаючи за доцільне визначати “адміністрування” в термінах різних видів діяльності, необхідних для керівництва великим підприємством. Відстоював думку про те, що в теорії державного управління передусім – слід звертати увагу на те, наскільки грамотно організована робота ви-

щих ешелонів влади, а не на те, наскільки добре їх рішення виконуються на середніх адміністративних рівнях. Нагороджений орденом Почесного легіону й іншими державними нагородами Франції.

Ф. стверджував, що на будь-якому підприємстві здійснюються 6 основних груп операцій або функцій: технічні (виробництво і обробка); комерційні (купівля, продаж і обмін); фінансові (залучення коштів і розпорядження ними); страхові (страхування, охорона майна і осіб); облікові (бухгалтерія, калькуляція, облік, статистика тощо); адміністративні або управлінські (передбачення або планування, організація, розпорядництво, координація і контроль). Таким чином,

Ф. одним з перших виділив управління як особливий вид діяльності, завдання якого полягає у виробленні загальної програми роботи підприємства, підборі його персоналу, координації зусиль, гармонізації дій. На думку **Ф.**, саме управління має вирішальне значення для успіху або невдачі роботи організації. Вчений був упевнений в тому, що для виховання ефективних управлінців недостатньо лише технічних знань. Хоча наявність таких знань є основною вимогою до менеджерів нижчих рівнів, з підняттям керівника по службовій драбині все більше значення набувають управлінські здібності. Внесок **Ф.** у теорію управління можна розділити на дві частини, що стосуються управлінських функцій і принципів. Учений одним з перших став розглядати управління швидше як процес, а не як набір правил або структур. З погляду процесного підходу він визначив 5 обов'язкових загальних функцій управління: передбачення (планування), організацію, розпорядництво, координацію і контроль. Управлінська діяльність може відрізнитися залежно від розміру організації, рівня в управлінській ієрархії тощо, але вона обов'язково має включати всі 5 перерахованих функцій.

Згідно з **Ф.** передбачення означає “обчислення” майбутнього і вироблення програми дій. Основне місце в передбаченні відводиться розробці програми дій на перспективу і на поточний період. Програма дій визначається як одночасно кінцева мета, керівна лінія поведінки, етапи майбутнього шляху і засоби, які будуть задіяні. Основою програми дій виступають: ресурси підприємства (нерухомість, обладнання, сировина, капітал тощо); природа і важливість поточних операцій; можливості майбутнього, що частково залежать від технічних, комерційних, фінансових та інших змінних умов. Загальними рисами добре підготовленої програми дій є обов’язковість, одиничність, системність, безперервність, гнучкість, точність.

Організацію **Ф.** розумів як побудову подвійного організму підприємства – матеріального і соціального. Матеріальна організація включає забезпечення підприємства необхідними матеріалами, капіталом, обладнанням, соціальна – забезпечення підприємства людьми, які здатні виконувати всі операції, необхідні для здійснення виробничого процесу на підприємстві.

Коли соціальний організм побудований, потрібно змусити його діяти. До цього залучається розпорядництво, що полягає в тому, щоб примушувати персонал працювати належним чином. За **Ф.**, керівник, який виконує функцію розпорядництва, повинен дотримуватися таких правил: мати глибокі знання щодо свого персоналу; усувати недатних; бути добре обізнаним з договорами, що існують між підприємством і службовцями; подавати хороший приклад; робити періодичні огляди підприємства; влаштовувати наради зі своїми провідними співробітниками для досягнення єдності управління і узгодження зусиль; не зосереджуватися на дрібницях; домагатися, щоб серед персоналу панували дух дієвості, ініціатива і свідомість обов’язку.

З точки зору **Ф.**, координація полягає в об’єднанні, гармонізації всіх дій в організації. Це передбачає надання матеріальному і соціальному організму кожного відділу належних пропорцій, щоб вони могли надійно і економічно виконувати свої функції, врахування відносно кожної операції зобов’язань і наслідків для всіх інших операцій, досягнення пропорційності витрат та фінансових ресурсів і т. ін.

Контроль розумівся **Ф.** як турбота про те, щоб все здійснювалося згідно з установленними правилами і відданими розпорядженнями. Його мета – визначити помилки і недоліки, щоб можна було їх виправити і уникнути їх повторення. У зв’язку з цим до контролерів ставляться вимоги компетентності, свідомості обов’язку, незалежності від тих, хто контролюється, здатності до суджень і тактовності.

Якщо функції управління більшою мірою орієнтовані на організаційну структуру, то принципи управління **Ф.** більше спрямовані на поведінку людей. Ці принципи включають: поділ праці; зв’язок владних повноважень з відповідальністю; дисципліну; єдноточність; єдність напрямку; підпорядкування індивідуальних інтересів загальній меті; винагороду; відповідність між централізацією і децентралізацією; ієрархію або скалярний ланцюг; порядок; справедливість; стабільність персоналу; ініціативу; корпоративний дух. Наведені принципи управління сприяли впорядкуванню управлінського процесу. **Ф.** вважав, що запропонована ним система принципів є відкритою для доповнень і змін на підставі нового досвіду, його аналізу і узагальнення. Вчений зазначав, що застосування принципів на практиці є “важким мистецтвом, що вимагає вдумливості, досвіду, рішучості й почуття міри”.

У цілому **Ф.** зробив помітний внесок у розвиток науки управління. Розроблені ним теоретичні основи адміністрування, функції і принципи управління до цього часу активно застосовуються в практичній діяльності. Основними працями **Ф.** вважаються “Загальне і промислове управління” (1916) та “Адміністративна теорія держави” (1923).

Літ.: *Управление – это наука и искусство* / [А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тэйлор, Г. Форд]. – М. : Республика, 1992. – 351; *Мескон М. Х. Основы менеджмента* / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Классики менеджмента* / под ред. М. Уорнера ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001; *Кравченко А. И. История менеджмента : учеб. пособие* / А. И. Кравченко. – 5-е изд. – М. : Академический Проект : Трикста, 2005.

Кравченко С. О.

ФОКІН ВІТОЛЬД ПАВЛОВИЧ (1932) – видатний український державний діяч, економіст, інженер, організатор виробництва.

Ф. народився 25 жовтня 1932 р. в с. Новомиколаївка Новомиколаївського району Запорізької області в родині учителів. У 1954 р. закінчив гірничий факультет Дніпропетровського гірничого інституту за спеціальністю “Розробка родовищ корисних копалин”. Після закінчення інституту **Ф.** був призначений на роботу до Ворошиловградської (нині Луганської) області, де з 1954 по 1957 рр. працював начальником дільниці шахти “Центральна-Боковська” Луганської області, а з 1957 по 1963 рр. – головним інженером та начальником шахтоуправління в м. Боковоантрацит Луганської області. Від серпня 1963 р. до вересня 1971 р. **Ф.** працював заступником начальника комбінату “Донбасантрацит” у м. Красний Луч, керуючим трестом “Первомайськвугілля” у м. Первомайськ, головним інженером комбінату “Ворошиловградвугілля” у м. Кадіївка (нині м. Стаханов), начальником комбінату “Свердловантрацит” у м. Свердловськ Луганської області.

У 1971 р. **Ф.** направлений на роботу до Держплану УРСР. В 1972 р. призначений заступником голови, а в 1987 р. – головою Держплану УРСР.

У 1989 р. **Ф.** відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 9 лютого 1989 р. очолив Комісію Президії Ради Міністрів УРСР по вдосконаленню господарського механізму, яка була створена з метою посилення роботи по здійсненню радикальної економічної реформи, розвитку і поглибленню господарського механізму в основній ланці суспільного виробництва, формуванню та реалізації принципів самофінансування і самоуправління республіки, областей, районів, міст.

У 1990 р. відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР від 18 липня 1990 р. № 60-ХІІ **Ф.** було призначено заступником Голови Ради Міністрів Української РСР та Головою Державного комітету Української РСР по економіці.

У 1990 р. **Ф.** брав участь у розробці проекту нової Конституції УРСР як член Комісії по розробці нової Конституції Української РСР, створеної відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР від 24 жовтня 1990 р. № 405-ХІІ.

У жовтні 1990 р. на **Ф.** було покладено виконання обов’язків голови Ради Міністрів України, а в листопаді того ж року він був затверджений на цій посаді: постановою Вер-

ховної Ради Української РСР 14 листопада 1990 р. № 475-ХІІ **Ф.** призначено Головою Ради Міністрів Української РСР, а в квітні 1991 р. призначено Прем’єр-міністром Української РСР відповідно до постанови Верховної Ради Української РСР від 18 квітня 1991 року № 984-ХІІ. 30 вересня 1992 р. **Ф.** подав у відставку з посади Прем’єр-міністра України. Отже **Ф.** був останнім керівником уряду УРСР і першим керівником уряду незалежної України.

У 1997 р. **Ф.** – член Вищої економічної ради Президента України згідно з Указом Президента України від 7 липня 1997 р. № 621/97, основними завданнями якої було: розроблення пропозицій та проектів рішень щодо стратегії і тактики економічної реформи; здійснення моніторингу ходу економічної реформи, аналізу та прогнозу економічної ситуації в державі; координація заходів органів державної влади та громадських організацій щодо здійснення економічної реформи.

Має державні нагороди. Зокрема, нагороджений двома орденами “Трудового червоного прапора”, орденом “Знак пошани”; кавалер трьох ступенів Знаку “Шахтарська слава”, відповідно до постанови КМУ від 24 жовтня 2002 р. №1564 за багаторічну сумлінну працю і значний особистий внесок у розвиток і становлення незалежної України та у зв’язку із 70-річчям від дня народження нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України; за визначні особисті заслуги перед Україною в галузі державного будівництва, багаторічну сумлінну працю відповідно до Указу Президента України від 22 жовтня 2002 р. № 942/2002 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. **Ф.** - Лауреат державної премії України.

Ф. є членом Міжнародної громадської організації “Луганське земляцтво” (м. Київ).

Літ.: *Уряди України у ХХ ст.* / С. В. Кульчицький, Н. П. Барановська, Т. Б. Бикова та ін. ; ред. : В. М. Литвин ; КМУ, НАН України. – К. : Наук. думка, 2001. – 607 с.; *Новітня історія України (1900-2000)* : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : Вища шк., 2002. – 719 с.; *Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002)* / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.; *Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.* / ред. : В. Смолій, Ю. Левенець ; НАН

України. Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. І. Ф. Кураса. – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 1028 с.

Чепуренко Я.О.

ФОРМУВАННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ХІХ СТ.

Реформування поземельних відносин в Україні розпочалось після прийняття указу від 12 грудня 1801 р., згідно з яким вперше дозволялось купувати землю купцям, міщанам та державним селянам, оскільки таке рішення пояснювалось бажанням сприяти розвитку землеробства і промисловості. Але особи, які належали до цих станів, не мали права купувати населені селянами земельні угіддя. Реально скористатись цим правом було дуже важко, адже земля майже не продавалась, тим більше у незначних розмірах, а їх фінансові можливості не давали змоги купувати великі земельні угіддя та й у них не було потреби у великих земельних володіннях. За указом від 14 травня 1804 р. священнослужителям теж надавалось право набувати в приватну власність земельні угіддя. Надавши цим верствам населення право на придбання в приватну власність землі, російська влада узаконила збереження недоторканності права дворян на володіння селянами. А враховуючи те, що в першій половині ХІХ ст. земля без селян, тобто без робочої сили, не була привабливою для вкладання капіталу, то саме таким чином уряд обмежив право цих верств населення на придбання землі у власність. Влада, створюючи ринок землі, в якому дозволялось брати участь всім підданам Російської імперії, разом з тим надовго обмежила його розвиток. Законодавчо була зруйнована дворянська монополія володіння землею, але фактично вона продовжувала існувати.

На підставі закону від 7 листопада 1838 р. державні кредитні установи вперше почали брати у заставу “пустопорожні” земельні угіддя, що характеризувало землю як товар, адже до цього в кредитну заставу брались лише селяни, а не земля. Цей законодавчий акт свідчив, що в подальшому її ціна тим більше зростатиме, чим менше людей поселятимуться на ній. Фундаментальним у цьому питанні виявилось положення від 19/31 липня 1849 р. про опис, оцінку та публічний продаж з торгів поміщицьких маєтків. Усі нерухомі маєтки оцінювались за середньою

прибутковістю, але не нижче від цін, призначених для застави маєтностей за зобов'язаннями приватних осіб перед казною. При їх оцінці середня сума прибутку множилася на 10, і ця сума визнавалась ціною майна. За такими самими принципами оцінювалась і незаселена земля. Отже, вперше влада застосувала принцип оцінки поміщицького майна за його прибутковістю, що свідчило про його капіталістичну сутність. Влада визнала універсальність принципу їх оцінки за прибутковістю. Земля оцінювалась окремо від кріпаків, що було зумовлено неухильним зростанням її ціни і попиту серед різних верств населення, чого не було раніше, адже земельні угіддя обертались лише в дворянському середовищі, яке не мало значних обігових коштів. Унаслідок аграрної реформи кредитна іпотечна політика царизму отримала нові вектори розвитку. По-перше, була узаконена кредитна лінія для етнічних росіян, які могли купувати маєтки в Правобережній Україні, що спрямовувалось на підриєв економічної могутності та зменшення впливу поляків. По-друге, уряд шляхом боргових відстрочень, спрямування селянських викупних платежів на погашення кредитної заборгованості призупинив розорення багатьох поміщицьких господарств і дисциплінував надходження поточних кредитних та фіскальних платежів. По-третє, законодавство стимулювало розвиток приватного іпотечного кредитування, зумовлене остаточним перетворенням землі на товар.

Безпосереднім наслідком Січневого повстання 1863 р. був указ від 10 грудня 1865 р., яким заборонялось особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в губерніях Правобережної України. Фактично до 1917 р. етнічним полякам заборонили купувати в Україні земельні угіддя.

Починаючи з другої половини 60-х рр. ХІХ ст. аграрна реформа в Правобережній Україні, а надалі і в Лівобережжі була спрямована на перетворення селян на приватних власників земельних наділів, якими вони користувались на постійній основі. Її законодавче регулювання спрямовувалось на те, щоб ліквідувати різноманітні категорії селянства. Реальне впровадження аграрної реформи було пов'язано багатьма проблемами, які її організатори передбачити не могли, що змушувало владу для їх розв'язання вдаватися до законотворчої регламентації, постійно

законодавчо вдосконалювався механізм стягнення викупних платежів, видачі документів про приватні права селян на земельні наділи. Загострення земельного питання спонукало владу регламентувати дозвіл на вихід селян з громади і навіть залишення земельних наділів, чого не було в російських губерніях. Повсюдне малоземелля, особливо в Правобережній Україні, змусило уряд дозволити селянам орендувати державні землі як на індивідуальній, так і на колективних засадах. Але в основному це не запобігло значному погіршенню стану селянських господарств у краї внаслідок прогресуючого малоземелля, зумовленого демографічними чинниками. Селянське малоземелля не давало змоги вести рентабельне товарне виробництво, що призвело до пауперизації на селі і зростання сум селянських недоплат з сплати податків та викупних платежів. Це дуже непокоїло уряд, але кардинально вирішити проблему він не міг не лише тому, що офіційно неправильно визнавав причини цієї проблеми, а й тому, що не міг наважитись докорінно змінити принципи і філософію аграрної реформи, адже це могло б зруйнувати правові засади приватної власності на землю. Єдине, на що спромоглась влада, – це обмежено, із застерегами дозволити залучити селянські земельні наділи в ринок землі, чому сприяла іпотека. Законом від 1895 р. остаточно було знято обмеження. У пореформену добу в Україні поміщицьке землеволодіння еволюціонувало паралельно із селянським, переживаючи не менш складну кризу, яка була загострена політичним аспектом та прискореним проведенням селянської реформи. Криза поміщицького господарства актуалізувала іпотечне кредитування. Система державної іпотеки вже була неспроможна задовольнити зростаючі потреби в кредиті. Саме це дало поштовх для розвитку комерційної іпотеки. Поряд з цим формувались і станові державні іпотечні установи. 3 червня 1885 р. був заснований Дворянський земельний банк. Він запроваджувався для надання довгострокових кредитів спадковим дворянам-землевласникам. Для створення цього банку не було економічних підстав, адже існувала значна кількість комерційних банків та Державний банк, які надавали кредити під заставу нерухомості. Але уряд започаткував його для створення “теплих умов” кредитування дворян, які в економічному плані все більше відходили

у “тінь” і швидко втрачали свій статус землевласника. Фактично цей урядовий захід зумовлювався бажанням, якщо не зупинити, то хоча б уповільнити цей процес.

Поряд з цим поява Селянського поземельного банку з початком селянської реформи, була економічно доцільною. Його появу пролобіювали поміщики. Вони були зацікавлені в продажу у 70-80 рр. XIX ст. невеликих земельних ділянок для отримання обігових коштів. Найбільш надійним покупцем землі були селяни, які ментально не уявляли себе без землі. Спочатку банк видавав кредити під заставу землі тільки товариствам селян, які завдяки круговій поруці членів товариства дисципліновано повертали кредит. Але в 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. поміщики масово продавали вже цілі маєтки переважно селянам. Хоча товариство селян і брало спільний кредит, але земельні наділи із спільно придбаної землі визначались за конкретними селянськими господарствами.

На відміну від російських губерній, в Україні селяни були приватними власниками конкретних земельних наділів, адже общинного користування землею на українській території майже не було. Отже, в другій половині XIX ст. в Україні чітко сформувався ринок землі, який мав усі належні атрибути: розвинуту іпотеку, чітке розмежування земельних володінь, кадастрову систему та прозоре інформування суспільства щодо конкретних власників земельних наділів, їх орендарів шляхом публікації щорічних збірників по кожній губернії. Ринок землі в Україні був обмежений заборонаю набувати земельні угіддя іноземцям, євреям, а в Правобережній Україні – етнічним полякам.

Літ.: *Барабой А. З.* Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між “інвентарною” і “селянською” реформами (історико-статистична розвідка) / А. З. Барабой. – К. : [б. в.], 1958. – 223 с. – (Наук. зап. ін-ту історії АН УРСР); *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 346 с.; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914 : Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 387 с.; *Борисевич С. О.* Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С. О. Борисевич // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 2. – С. 78-90; *Борисевич С. О.* Еволюція цивільного законодавства Російської імперії стосовно успадкування поміщицької власності в першій половині XIX ст. / С. О. Борисевич // *Вісн. Акад. праці*

і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 6. – С. 67-78. *Борисевич С. О.* Законодавче регулювання поземельних відносин в Правобережній Україні (1793-1886 роки) / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007; *Захарченко П.* Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.) / П. Захарченко. – К. : Агіка, 2008. – 296 с.; *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : [б. в.], 1994.

Борисевич С. О.

ФРОММ ЕРИХ (1900-1980) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, провідний представник неофрейдизму.

У 1922 р. отримав ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому університеті; в 1923-1924 рр. пройшов курс психоаналізу в Психоаналітичному інституті в Берліні; у 1929-1932 рр. – співробітник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. Після 1933 р. переїхав до США, де працював в Інституті психіатрії ім. У.Уайта, викладав у Колумбійському та Йельському університетах. У 1951-1967 рр. жив у Мексиці, очолював Інститут психоаналізу при Національному університеті в Мехіко. У 1974 р. переселився до Швейцарії. У центрі уваги **Ф.** – суперечність людського існування, яка береться не як суб'єктивно-особова діяльність індивіда, а як онтологічний факт. **Ф.** розрізняє наступні дихотомії: патріархальний і матріархальний принципи організації життя людей, авторитарна і гуманістична свідомість, експлуататорський і рецептивний (слухняний) типи характеру, володіння і буття як два способи життєдіяльності індивіда, екзистенціальне та історичне існування людини, негативна “свобода від” і позитивна “свобода для” в процесі розвитку особи. Він виходить з того, що особові й онтологічні підстави людського існування, з одного боку, немовби доповнюють одна одну, створюючи одночасно унікальність і загальність людського буття, а з другого – суперечать внаслідок того, що унікальність і загальність несумісні. Розробляючи вчення, що є синтезом психоаналітичних, екзистенціальних, філософсько-антропологічних і марксистських ідей, **Ф.** прагне знайти способи вирішення дихотомій людського існування, ліквідації різних форм відчуження людини, визначити шляхи оздоровлення західної цивілізації, показати перспективи вільного і творчого розвитку особи. Відкинувши біологізм Фрейда, **Ф.** переглядає

символіку несвідомого, зміщуючи акцент з пригніченої сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, вводить поняття “соціального характеру” як сполучної ланки між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства, вивчає основні тенденції розвитку західної культури з її споживчими цінностями, деперсоналізацією, дегуманізацією соціального характеру, відчуженням. Усунення історичних суперечностей, що залежать від соціальних умов життя людей, співвідноситься ним з побудовою суспільства, заснованого на принципах гуманістичної етики, активізації індивіда за допомогою методів гуманістичного управління, поширення психодуховних орієнтацій, релігійних систем минулого, що є еквівалентом. Часткове вирішення екзистенціальних дихотомій **Ф.** пов'язує із розкріпаченням внутрішніх здібностей та здатності людини до любові, віри і роздуму. Відродження життєстверджуючого світогляду і внутрішнє моральне оновлення, відновлення гармонії між індивідом і природою, особою і суспільством – все це можливо на основі використання “гуманістичного психоаналізу”, пропонуваного **Ф.** як соціально прийнятний засіб звільнення людей від ілюзій їх буття. Справжньою цінністю людини **Ф.** вважає здатність любити, бо любов, у його розумінні, є критерієм буття і дає відповідь на проблему людського існування. В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру людини, в результаті чого шанобливе ставлення до життя, відчуття ідентичності, потреби в прихильності до світу, в зацікавленості єднання зі світом, за **Ф.**, стають такими, що превалюють, тим самим сприяючи переходу від егоїзму до альтруїзму, від бажання володіти до буття, від “кібернетичної релігії” до нового, гуманістичного духу.

Літ.: *Фромм Э.* Пути из больного общества / Э. Фромм // Проблема человека в западной философии. – М. : [б. и.], 1988; *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М. : [б. и.], 1990; *Фромм Э.* Иметь и быть. – М. : [б. и.], 1990; *Fromm.* The Heart of Man. Its Genius for Good and Evil / Fromm. – N.Y., 1964; *Fromm.* Revolution of Hope Toward the Humanized Technology / Fromm. – N.Y., 1968; *Fromm.* Greatness and limitations of Freud's Thought / Fromm. – N.Y., 1980.

Приживара С. В.

ФУКУЯМА ФРЕНСІС (Francis Fukuyama, 1952) – американський політолог, політичний економіст. Отримав ступінь бакалавра в Корнельському Університеті (штат Нью-

Йорк), ступінь доктора філософії – в Гарварді.

У 1979-1980, 1983-1989 і 1995-1996 рр. працював у департаменті політології RAND Corporation.

У 1981-1982 рр. і в 1989 р. був членом Ради по плануванню політики Держдепартаменту США, спеціалізувався на питаннях Близького Сходу, потім – Європи. У 1981-1982 рр. входив до складу американської делегації на єгипетсько-ізраїльських переговорах з питань палестинської автономії.

У 1996-2000 рр. обіймав посаду професора державної політики у Школі державної політики Університету Джорджа Месона (Вашингтон). У 2001-2005 рр. – член президентської ради США по біоетиці (з питань клонування).

У 2005 р. увійшов до Списку глобальних інтелектуалів світу. Про Ф. вперше стало відомо після падіння Берлінського муру в 1989 р., коли той написав у своїй статті, що ліберальна демократія – це “кінець історії”. Це стало відомо, коли в 1992 р. було видано книгу “Кінець історії й останній чоловік”. Відповідно до передбачень Ф., підходить “кінець історії” і починається планетарне існування людства на засадах західних цінностей, коли регіони планети розпочнуть процес реструктурування з орієнтацією на найпотужніші ядра-центри. Концепція “кінця світу” виникла на хвилі неоліберального романтизму, що охопив Захід після розвалу соціалістичної системи. Ф. довів, що зовсім не комунізм є кінцем (власне – метою!) історії, а ліберальне суспільство, невід’ємною частиною якого є вільний ринок і повна свобода слова. Свобода слова як соціальна і гуманітарна цінність потрібна людині як сама по собі, як складова частина чистої людської совісті, так і як гарант усіх інших свобод і прав людини. Наріжним каменем для нашого аналізу є теорія суспільного капіталу Ф. Суспільний капітал як здатність людей до якомога ширшої співпраці та організованого злагодженого співробітництва в усіх галузях життя відрізняє, за Ф., тільки перспективні високоорганізовані суспільства. Саме завдяки цій якості таких високих успіхів досягли США та Японія. Слід відзначити: за основу суспільного розвитку Ф. взяв не гроші чи якийсь інший капітал, не рівень освіти, не науку навіть, не промисловість чи іншу галузь виробництва, а таку, здавалося б, ефемерну категорію, як довіра однієї людини до

іншої. І довів, що саме довіра дозволяє людям за будь-яких умов знаходити шляхи до співпраці, а відтак формувати трудові колективи, громади за місцем проживання, органи влади та громадські організації, які здатні вже, як наслідок, формувати і фінансовий, і промисловий капітал, розвивати освіту, науку, державу тощо.

У 2006 р. в книжці “Крах Америки?” він зрікся американської школи неоконсерваторів.

Інтерес до Ф., крім його оригінальних світобачень, викликаний ще і його позицією стосовно оцінки геополітичної та гео економічної ролей України. Скажімо, він вважає, що саме ЄС є тим, що видається “кінцем світу”, оскільки в ЄС розчиняється поняття “національного суверенітету”, а конкретна категорія насильства заступається всесильністю закону. Поширюючи цю ідеологію на ще одне глобальне утворення – НАТО, він під впливом заяв керівників Німеччини та Франції зазначає, що України не буде в НАТО, тому що альянс не може її захистити. Як бачимо, мова не йде про вимоги та існуючі стандарти щодо вступу України до НАТО і ЄС.

Літ.: *Основні праці*: The End of History and the Last Man. – Free Press, 1992; *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. – Free Press, 1995; *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. – Free Press, 1999; *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution* : Farrar, Straus and Giroux, 2002; *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. – Cornell University Press, 2004; *America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy* (Yale University Press, 2006).

Розпутенко І.В.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ІСЛАМСЬКИЙ – релігійно-політичний, ідеологічний рух, який проголошує свою відданість вихідним ідеям, приписам та цінностям ісламу, висуває вимогу очистити його від пізніших на шарувань, перекручень та ухилів, відновити в сучасному житті мусульман інститути і норми раннього ісламу – ісламу часів пророка Мухамеда і перших халіфів на основі вихідних настанов Корану та Суні.

Ідеальне ісламське суспільство для фундаменталістів – це суспільство соціальної справедливості, братерства, турботи держави про громадян. Таким був, на їхню думку, общинний устрій часів пророка Мухамеда. Для того щоб повернутись у “золотий вік” ісламської

цивілізації, необхідно здійснювати ісламізацію всіх сфер життя. Тому сучасний іслам поступово стає політичною ідеологією.

Характерними рисами **Ф.і.** як ідейної релігійно-політичної течії є: вимога тотальної ісламізації усіх сфер життя у мусульманських країнах, суворе дотримання канонічних приписів і норм шаріату, пропаганда економічного та ідеологічного ізоляціонізму мусульманського світу, несприйняття західних моделей суспільно-культурного розвитку. При цьому всі проблеми у мусульманських країнах пояснюються згубним негативним впливом західних держав, а ісламський шлях розвитку розглядається як єдина можлива перспектива.

Політизація та радикалізація **Ф.і.**, що розпочалась у 1950-х рр. і набула реальної сили у 1980-х рр., пов'язана з посиленням політичної ролі ісламської релігії в суспільному житті мусульман. Основними причинами політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів стали: "ісламський ренесанс", який в умовах уніфікації культур виступає за відродження первинних ісламських цінностей; політична та економічна нерівність мусульманських держав на міжнародній арені, викликана домінуванням США і розвинених країн Заходу; невирішеність актуальних соціально-економічних питань у межах ісламського суспільства; використання певними політичними силами радикалізму фундаменталістських організацій та рухів у власних цілях. Серед політичних чинників, які викликали зростання ісламського фундаменталізму, були: ісламська революція в Ірані у 1979 р. і встановлення теократичної держави, "нафтовий бум" 1970-х рр., арабо-ізраїльський конфлікт, війна у Перській затоці 1990 р.

Ф.і. не є єдиною системою релігійного світогляду. У ньому виділяють дві течії: помірковану та радикальну. Помірковані фундаменталісти виступають за мирні шляхи боротьби, застосовуючи пропаганду ісламського способу життя та співпрацю з вищим керівництвом мусульманських держав у напрямі ісламізації. Радикальний **Ф.і.**, крім вимоги морального перетворення суспільства на засадах релігійних цінностей, характеризується жорстким спрямуванням на

трансформацію глобального світоустрою. Ще одним критерієм, за яким можна розрізнити поміркованих та радикальних ісламських фундаменталістів є принцип такфіру – звинувачення у зневірі. Помірковане крило вважає вестернізованих мусульман хоча й грішними, проте правовірними, а право на такфір визнають за державою. Представники радикальної течії сприймають мусульман, які залучились до процесу модернізації, кафірами – невірними, а право на такфір визнають за окремими групами і за кожним "справжнім" мусульманином.

Поняття **Ф.і.** слід відрізнити від ісламського екстремізму. **Ф.і.** це, насамперед, теологічний рух, спрямований на захист та поширення догм і постулатів ісламу, а **Ф.і.** – агресивний конфесійно-політичний рух, скерований на руйнування громадянського суспільства та пропагування панісламізму за допомогою сили та зброї. Незважаючи на те, що **Ф.і.** пов'язаний за релігійною традицією з радикальним **Ф.і.**, існує ряд ознак, які розрізняють ці два поняття. **Ф.і.** притаманно: заперечення цілісності сучасної цивілізації; нехтування принципами міжнародного права; протиставлення ісламського світу неісламським країнам; використання дестабілізації державних устроїв країн як засобу досягнення своїх політичних цілей. У рамках **Ф.і.** духовне та релігійне начало поступається протиправній антилюдській діяльності. Провідними екстремістськими міжнародними групами є: "Брати – мусульмани", "Хамас", "Хезбалла".

В українській науці мало уваги приділяється дослідженням проблеми **Ф.і.** Основні праці з цієї проблематики належать зарубіжним ученим, зокрема російським: А.Ігнатенку, А.Малащенку, В.Наумкіну. Проблеми відродження ісламу на теренах СНД досліджено в монографіях К.Полякова, А.Кудрявцева.

Літ.: Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / С. Зінько. – Львів : Простір-М, 2005. – 274 с.; Поляков К. И. Арабский Восток и Россия: проблема исламского фундаментализма / К. И. Поляков. – М. : [б. и.], 2003. – 160 с.; Сучасні течії ісламу: психологічний аспект / С. Д. Максименко та ін. ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : Міле-ніум, 2007. – 34 с.

Підбережний Н.П.

Х

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН ЗИНОВІЙ (27.12.1595 (06.01.1596) – 25.07 (06.08) 1657, Чигирин) – український державний діяч, полководець, дипломат. Гетьман Війська Запорозького з 1648 р.

Походження та ранній період життя. Найбільш розповсюдженою є версія, що **Х.** походив з галицького українського дрібношляхетського роду (гербу “Абданк”). Місце народження **Х.** невідоме. Є думка (П.Оленського), що він народився в Черкасах. У науковій літературі є різні відомості щодо місця народження **Х.**: Жовква (С.Тароня, Н.Полонська-Василенко та ін.), Суботів або Чигирин (І.Крип’якевич), Переяслав (М.Петровський), з яким життя **Х.** особливо тісно пов’язане. Батько Богдана, чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, був на службі у коронного гетьмана Ст. Жолкевського. У 1620 р. він брав участь у поході Жолкевського на Молдавію й загинув (за іншою версією помер у полоні) у битві з татарами під Цецорою.

Х. навчався в одній з Братських шкіл, а також у єзуїтському колегіумі у Львові, де був учнем Гонцеля Мокрського, доктора теології, відомого письменника і проповідника. Майбутній гетьман добре знав всесвітню історію, у колегії він вивчив латинську мову, досконало володів польською мовою, а згодом опанував турецьку, кримськотатарську і французьку мови.

Вступивши до реєстрового козацтва, **Х.** під час одного з боїв під Москвою врятував королеви́ча Владислава (майбутнього польського короля Владислава IV Вазу), і потім той завжди прихильно до нього ставився. У 1620 р. у битві під Цецорою потрапив у турецький полон. У 1622 р. утік із полону, оселився на успадкованому від батька хуторі Суботіві, біля Чигирина. З 1637 р. **Х.** входить до вищої козацької старшини. Брав участь у повстанні проти Польщі як військовий писар. Восени 1638 р. **Х.** був членом козацького посольства короля Володислава IV.

Дослідники відносять його до тієї козацької старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запорозького з Польщею. Однак польська ординація 1638 р. скасувала автономію Війська Запорозького й поставила козацьчину в безпосередню залежність від польської військової адміністрації в Україні. **Х.** втратив військове писарство і став одним із сотників Чигиринського полку. У 1645 р. він разом з козацьким загоном був на службі французького уряду і, вірогідно, брав участь в облозі Дюнкерка, де познайомився з видатним французьким полководцем принцом Конде. Одним із соратників у цьому поході був легендарний пізніше Іван Сірко.

На початку 1646 р. відбулася таємна зустріч **Х.** з Владиславом IV, під час якої польський король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол. та відновити права і вольності козацтва. У середині 1640 рр. загострилися відносини **Х.** з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О.Конецпольським та підстаростою Д.Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав **Х.** привілей на право володіння хутором Суботівим, навесні 1647 р. Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти його родину. Упродовж 1647 р. **Х.** неодноразово звертався до О.Конецпольського та коронного гетьмана М.Погоцького з проханням припинити свавілля і повернути Суботів, але безрезультатно. Наприкінці травня 1647 р. **Х.** виїхав до Варшави, де обговорював питання про організацію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 р. коронний канцлер Єжи Оссолінський, зацікавлений в участі козаків у війні з Туреччиною, таємно вручив **Х.** гетьманські клейноди. У листопаді 1647 р. внаслідок доносу чигиринського осавула р. Пешти **Х.** було заарештовано. Лише з допомогою друзів йому вдалося звільнитися. В кінці грудня 1647 р. з невеличким (300 чи 500 осіб) загоном козаків він подався на Запорозьку Січ, де його було обра-

но гетьманом. Це був початок нового козацького повстання, яке незабаром перетворилося на велику національно-визвольну революцію, очолену Х. Зважившись на виступ, гетьман розслав по Україні універсали із закликом до оборони стародавньої грецької віри від неприятелів-ляхів. Починаючи війну з Польщею, Х. заручився союзом з Туреччиною й Кримом, які дали йому політичну і військову допомогу. Саме тому перемоги Х. 1648 р. у битві під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями запалили всенародне повстання українського народу проти польської адміністрації й польської шляхти.

Державницька ідея. На початку повстання ні Х., ні козацька старшина, що підтримувала його, не мали на меті боротьбу за повне відділення України від Речі Посполитої та утворення незалежної держави. Своє завдання вони бачили в поверненні старих вольностей та привілеїв, що були фактично знищені місцевими польськими адміністраторами. На тому етапі найамбітнішою метою повстанців була політична автономія українських земель у складі федеративної Речі Посполитої.

Аналіз політичної діяльності Х. в кінці 1648 – першій половині 1649 р. дає сучасним історикам підстави стверджувати, що саме протягом цього часу відбулося створення ним засадничих принципів української державної ідеї. Характерно, що, готуючись до переговорів із польською комісією А.Кисіля, Х. 8 січня 1649 р. відправив посла С.Мужилевського до Москви з клопотанням царю про надання Україні воєнної допомоги проти Речі Посполитої й прийняття Війська Запорозького (у складі Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, Волинського воєводств і Мозирського повіту) “під свою руку” (В.Смолій, В.Степанков). У лютому 1649 р. на переговорах з поляками у Переяславі Х. уперше проголосив право українського народу (“всього народу руського”) на створення власної держави в етнічних межах його проживання. Новоутворена держава мала бути незалежною від Речі Посполитої. За інформацією московського посла Г.Унковського “гетьман і військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть”. На думку видатного історика М.Грушевського, “програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила зі столу Хмельницького”.

Відчуваючи наближення смерті, Х. вирішив оформити акт передачі влади неповнолітньому сину Юрію. У другій половині квітня 1657 р. на старшинній раді за участю “війтів і бурмістрів” Юрія Хмельницького було обрано наступним гетьманом. Ураховуючи вік сина, його опікуном (регентом) Х. призначив генерального писаря Івана Виговського. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження козацької монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких (В.Смолій, В.Степанков). Однак мрію Х. про спадкову гетьманську владу було зруйновано відразу після його смерті. Усупереч клятвам 15 вересня 1657 р. гетьманом “поки змужніє син гетьманський Юрій Хмельницький” було проголошено Виговського.

Х. помер 27 липня (6 серпня) 1657 р. у Чигирині і 25 серпня похований в Суботіві, в Іллінській церкві, яку сам збудував у стилі “козацького барокко” (церква збереглася до наших часів). Після смерті тіло гетьмана зникло. За найбільш поширеною версією польський воєвода Стефан Чарнецький у 1664 р. напав на Суботів, викопав домовину з тілом гетьмана, спалив його і попіл вистрілив з гармати. За іншими даними тіло Х. було таємно перепоховано його старим другом Лавріним Капустою.

Вшанування пам’яті. У 1954 р. місто Проскурів було перейменовано на Хмельницький, а в 1943 р. місто Переяслав – на Переяслав-Хмельницький. У Києві на Софійській площі (у 1944–1993 рр. – площа Б.Хмельницького) існує пам’ятник Х., якого зображено верхи на коні (1888). Також пам’ятники встановлені у містах Чигирині на Богдановій горі, Хмельницькому, Черкасах та в селі Суботіві. Портрет Х. зображено на банкноті номіналом 5 грн. Також Національний банк України випускав в обіг пам’ятні монети номіналом 200000 карбованців з 19 липня 1995 р. та номіналом 1000000 карбованців з 21 червня 1996 р. 23 вересня 1995 р. Пошта України випустила поштову марку з портретом гетьмана. У 1992 р. у Києві на честь Х. перейменовано одну з центральних вулиць міста (раніше – вулиця Леніна). Ім’я Х. присвоєне академії Державної прикордонної служби України в Хмельницькому та університету в Черкасах. У Чигирині є музей Х. За часів СРСР існував Орден Богдана Хмельницького (заснований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р.),

призначений для нагородження як офіцерського, так і солдатсько-сержантського складу. 3 травня 1995 р. встановлено відзнаку Президента України “Орден Богдана Хмельницького”. Указом Президента України № 112/2004 від 30 січня 2004 р. засновано Орден Богдана Хмельницького для нагородження громадян України за особливі заслуги в захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України.

Літ.: *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Л. Гвоздик-Прицак ; відп. ред. О. Мишанич. – К. : ТОВ “Вид-во “Обереги”, 1999; *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький : історична монографія / М. І. Костомаров ; Т. С. Завгородня (пер. з рос.). – Дніпропетровськ : Січ, 2004; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. А. Мицик ; НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства. Дніпропетровське відділення. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996; *Смолій В. А.* Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Видавн. дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с. – (Серія “Особистість і доба”); *Становлення української державності в XVII ст.*: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / М. І. Бушин (ред.). – К. : Вища шк., 1998; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн. 2 : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ : Видавн. дім “Андрій”, 2007; *Яковенко Н.* Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // *Сучасність*. – 1995. – № 11.

Нікітін В.В.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ (1641-1685). Повне ім'я – Юрій Гедеон Венжик Богданович Хмельницький – гетьман України (1657, 1659-1663), гетьман Правобережної України (1677-1681; 1685), молодший син Б.Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомківни. Народився на хуторі Суботів (тепер село Чигиринського району Черкаської обл.) у 1641 р. Молодий гетьманич здобув добру домашню освіту, був добре обізнаний зі Святим Письмом, міг читати й писати не лише українською, а й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами. Вчився Юрій і в Києво-Могилянському колегіумі, але не довго, бо через погіршення здоров'я батько повернув сина до Чигирини.

За кілька місяців до смерті Б.Хмельницького рада старшин у квітні 1657 р. обрала гетьманом України його 16-річного сина, постановивши при цьому, що доки житиме батько, син влади не матиме. Однак після смерті батька, Юрій за порадою старшини тимчасово склав свої владні повноваження і 26 серпня 1657 р. гетьманом став І.Виговський. Після усунення Виговського від влади (11.09.1659) **Х.** на раді у Білій Церкві знову був проголошений гетьманом України. Однак з огляду на свій надто молодий вік **Х.** не міг самостійно керувати державою. Головними його дорадниками були призначені: генеральний осавул Іван Ковалевський, прилуцький полковник Петро Дорошенко та кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. **Х.** разом зі старшиною не бачив іншого виходу, як повернутися під царський протекторат. На новій козацькій раді, біля Ржищева, козаки відкинули Гадяцький трактат, укладений Виговським з Польщею, і знову стали під руку російського царя, наполягаючи на повненні Переяславських статей 1654 р. Однак царський уряд зовсім не збирався дотримуватися цього договору і тим більше розвивати його в напрямі рівноправності обох партнерів. Москва розглядала Україну лише як провінцію і прагнула поступово ліквідувати її суверенітет.

Не витримавши тиску, **Х.** та інші представники уряду України погодилися з вимогами царських воевод та підписали завчасно підроблені 14 статей, що були видані за справжні Переяславські, які підписував ще Б.Хмельницький. На відміну від договору 1654 р., новий договір 1659 р. чітко зафіксував зміну принципів російсько-українських політичних відносин: Українська держава з рівноправного партнера Московії у своєрідній конфедерації перетворювалася на автономну провінцію, а церква втрачала свою незалежність від Московського Патріархату. Такі наслідки цих переговорів викликали глибоке розчарування козаків і старшини, особливо Правобережжя. В поході на Львів польсько-татарські сили змусили **Х.** піти на переговори, а московські війська покинути територію України. 18 жовтня 1660 р. **Х.** підписав Чуднівську угоду, яка не принесла полегшення Україні. Сюди знову, під захистом коронних військ, посунули вигнані раніше шляхтичі, що претендували на свої колишні володіння. Це сприяло зміцненню опо-

зиці, яка ставила питання про переобрання **Х.**, яке відбулося у листопаді 1661 р. Йому вдалося зберегти булаву і навесні 1662 р. він зробив останню спробу придушити опозицію, але його війська, посилені польськими і татарськими загонами, зазнали нищівної поразки від Сомка, якого підтримали московські війська князя Ромодановського. Загибло до 20 тис. війська **Х.** У лютому 1662 р. сейм ліквідував права козаків на шляхетські володіння. На початку квітня 1662 р. **Х.** на вимогу короля змушений був дозволити шляхті й урядовцям повертатися до своїх маєтностей, що викликало широке невдоволення. Восени 1662 р. **Х.** скликав старшинську раду в Корсуні і заявив, що він більше не може йти шляхом свого батька і хоче скласти повноваження та постригтися в ченці. На початку 1663 р. у Чигирині зібралася генеральна рада і обрала гетьманом П.Тетерю. **Х.** прийняв постриг під ім'ям Гедеона і, через деякий час, отримав сан архімандрита. Він перебував у православних монастирях Києва, Чигирини, Корсуня і Сміли. Невдовзі його було заарештовано польським урядом і з 1664 р. по 1667 р. він перебував у відомій на всю Європу Марієнбургській фортеці. У 1668 р. як архімандрит Гедеон **Х.** брав участь у Генеральній раді Війська Запорозького, де вирішувалося питання прийняття османського протекторату. Тут він підтримав політику П.Дорошенка та вирішив “скинути чернече плаття” і повернутися до політичної діяльності. Через кілька місяців **Х.** пориває з Дорошенком і переходить на бік його супротивника М.Ханенка. У середині жовтня 1668 р. **Х.** був захоплений у полон загonom турецького чауша у битві під Стеблевим і певний час утримувався у в'язниці Чуфут-Кале неподалік від Бахчисарая, а згодом, як почесний в'язень, був відісланий до Стамбула. У 1670 р. **Х.** перебував в обозі 70-тисячного османського війська, яке у вересні вступило в Україну для зміщення Дорошенка і передачі гетьманства **Х.**, але наступного року ця кампанія закінчилася поразкою і **Х.** повертається до Стамбула, де перебував до 1675 р. Саме в цей час він робить відчайдушну спробу втечі зі знаменитого замку-фортеці Сім Веж, але безуспішно. І вже на початку 1676 р., отримавши звістку про бажання П.Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мехмед IV, реалізуючи давні стратегічні плани

з розширення своїх європейських володінь, надає **Х.** титул “князя малоруської України і вождя Війська Запорозького”. В інших документах він фігурує як “князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького”, “князь України”, “князь Руський” і т. ін. При цьому він отримує від султана гетьманські клейноди й оригінальну печатку, на якій було зображено гетьмана на коні, що у піднесеній руці тримає булаву, біля вершичника стояв козак з мушкетом, а по колу був напис: “Печатъ Князівства Малоруського”. Цей факт прийняття турецького підданства і протекторату султана викликав бурхливу реакцію офіційних кіл Речі Посполитої і загалом негативну реакцію українського суспільства. Від **Х.** відверталися як прихильники самостійності України, так і частина промосковськи налаштованої старшини.

13 лютого 1676 р. **Х.** розпочинає своє князювання-гетьманування і видає перший універсал, в якому закликає усі стани українського суспільства підкоритися його владі. У червні 1677 р. **Х.** з невеликим загonom своїх прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Столицею свого князівства він планував зробити Немирів. Облога старої столиці Чигирин виявилася невдалою і наступного року все слід було починати спочатку. Цього разу похід очолив сам візир Кара-Мустафа і після тривалого штурму Чигирин було захоплено. **Х.** у своїх численних універсалах закликав населення до покірності, а за непослух погрожував прикладом Канева, який за спротив було знищено. Перебуваючи у Немирові, **Х.** постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання згідно з Журавненською угодою (1676) звільнити території Правобережжя. У січні 1679 р. війська **Х.** спільно з ордою захопили кілька містечок на Лівобережжі, а невдовзі його було відкликано до Стамбула, по дорозі до якого він і помер чи був убитий турками, як людина, що не виправдала сподівань своїх покровителів. Існують також інші версії його подальшої долі та дати смерті, але всі вони поки що не знайшли свого підтвердження. На початку свого гетьманування юний гетьман щиро прагнув вірно служити своїй Батьківщині і, насамперед, здобути для неї незалежність. Тому він не був такою жалюгідною постаттю, якою його зображує традиційна історіографія. Але його гетьман-

ство та кадрова політика характеризуються як невдала спроба повернення до політики Богдана Хмельницького щодо консолідації всіх угруповань Гетьманщини. Політична постать **Х.**, що виконувала на початковому етапі роль прапора для консолідації, у подальшому не змогла і не могла стати в рівень з таким велетнем української історії, яким був Богдан Хмельницький.

Літ.: Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В. Б. Антонович, В. А. Бец. – К. : [б. в.], 1883. – Вып 1; Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : [б. в.], 1990; Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків : в 3-х т. / Д. І. Яворницький. – Львів : [б. в.], 1991. – Т. 2; Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – К. : [б. в.], 1994; Реєнт О. П. Усі гетьмани України (Легенди. Міфи. Біографії) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Х. : [б. в.], 2008; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К. : [б. в.], 2008.

Олійник О.Л.

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ – середньовічна держава (650-969), створена кочовим народом хозар, на території Нижнього Поволжя і східної частини Північного Кавказу. Первісною етнічною основою каганату були Кавказ, племена хозар. Проживаючи спочатку у Північному Дагестані, хозари з'явилися у Східній Європі після гуннської навали (IV ст.) і кочували у Західно-Прикаспійському степу між річкою Сулак у Північному Дагестані й Нижньою Волгою, займаючись здебільшого скотарством, почасти (у низинах Волги) – землеробством та садівництвом. Разом з племенами савірів напали на володіння Візантії та Ірану. В VI ст. хазар підкорив Тюркський каганат.

У результаті розпаду Західно-Тюркського каганату виник як його продовження **Х.к.** на чолі з ханами з тюркської династії Ашина. Його столицею до початку VIII ст. було місто Семендер у Дагестані, згодом – Ітіль на Нижній Волзі. У 2-й половині VII ст. хозари підкорили приазовських булгар, які входили в об'єднання Велика Булгарія, а також царство гуннів-савірів у Дагестані; обклали даниною Албанію Кавказьку. З Візантією хозари встановили союзницькі відносини, спрямовані проти Арабського халіфату, що утвердився у 2-й половині VII ст. на Закавказзі.

На поч. VIII ст. **Х.к.** володів Північним Кавказом, Дагестаном, частиною Закавказзя і сте-

пом між Доном і Волгою. Хозари обклали даниною східнослов'янські племена, воювали з Візантією за Тамань, Крим, Босфор. У 735 р. у землі хозар вторглися араби і перемогли їх. Каган, його оточення і частина населення каганату змушені були повернутися в іслам (каган та його оточення невдовзі відмовилися від цієї релігії). У 1-й половині VIII ст. у Хозарію переселилися вигнані з Візантії та сасанідського Ірану групи єврейських купців та лихварів, у тому числі князь Булан.

У кінці VIII – на початку IX ст. один з його нащадків – Обадія вчинив переворот, очолив каганат і оголосив іудаїзм державною релігією. Проти Обадії повстали тюркські князі. Однак з допомогою кочівників – гузів, найманців Обадії, повстання було придушене, більша частина тюрків залишила каганат. Останній став симбіозом двох окремих етносів: власне хозар, що становили основну частину населення і займалися господарською діяльністю, та єврейської громади, яка правила каганатом та контролювала міжнародну торгівлю Хозарії.

Х.к. мав тісні відносини з Київською Руссю. Ще за Аскольда й Діра Київ змушений був платити данину хозарам, купцям. Після смерті Олега, за правління якого Київ звільнився від хозар, данини, він знову потрапив у залежність від каганату. У відповідь на захоплення (939 р.) Ігорем хозар міста Самкерц (Тамань) найняте хозарськими купцями мусульманське військо під командуванням Песаха здійснило каральний рейд південним берегом Криму, знищуючи на шляху все християнське населення (врятувалися лише ті, хто переховувався у фортеці Херсонес). Пізніше військо каганату дійшло до Києва і знову обклало його даниною.

У IX-X ст. **Х.к.** став однією з найбільших країн Євразії. Однак необхідність боротьби із зовнішніми ворогами, зростаючий опір хозар, експансії з боку Київської Русі, хитра ставлення верхівки каганату до етнічно чужого їй населення держави (найперше до хозар) спричинили її падіння.

У 964-967 рр. Київський князь Святослав розгромив **Х.к.** Спроба каганату врятувати становище з допомогою Хорезму ціною повернення в іслам успіху не мала. В кінці X ст. **Х.к.** перестав існувати.

Про державний устрій каганату збереглося мало відомостей. Влада кагана була спадковою. Значні повноваження належали каган-

беку, який командував військом, тримав у руках центр і місцеве управління. У середовищі хозар збереглися інститути родоплемінного ладу. Різноплеменність населення каганату зумовила застосування різних систем права. Із семи суддів, що були в Ітілі, двоє судили мусульман за канонами мусульманського права; двоє – християн-візантійців за законами Візантії, ще двоє – євреїв згідно з Торою; один суддя призначався для решти населення, що сповідувало інші релігії.

Літ.: *Магомедов М. Г.* Образование Хазарского каганата: По материалам археологических исследований и письменным данным / М. Г. Магомедов. – М. : [б. и.], 1983; *Артамонов М. И.* История хозар / М. И. Артамонов. – 2-е изд. – Л. : [б. и.], 1962. – СПб : [б. и.], 2001; *Кестлер А.* Тринадцатое колено: Крушение империи хазар и ее наследие / А. Кестлер. – СПб. : [б. и.], 2001; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М. : [б. и.], 1990; *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. – М. : [б. и.], 1993; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : [б. и.], 1993.

Козак В.І.

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (05(17).04.1894, с. Калинівка Курської губернії, Росія – 11.09.1971, Москва, СРСР) – радянський державний і партійний діяч, генеральний секретар ЦК КПРС (1953-1964). Виходець з найбіднішого селянства. З 1909 р. – слюсар на заводах і шахтах Донбасу. У 1928 – завідувач організаційним відділом ЦК КП(б) України, з 1929 р. навчався в Промисловій академії (Москва). З 1931 р. на партійній роботі в Москві, з 1935 р. перший секретар Московського міського комітету ВКП(б). У 1938 – березні 1947 рр. і в грудні 1947-1949 рр. перший секретар ЦК КП(б) України, одночасно в 1944-1947 рр. голова Ради народних комісарів (Ради міністрів) Української РСР. У роки Другої світової війни член військових рад ряду фронтів, генерал-лейтенант (1943). З 1949 р. секретар ЦК і перший секретар Московського комітету ВКП(б). З 1953 р. перший секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958-1964 рр. – голова Ради міністрів СРСР. Член ЦК КПРС у 1934-1966 рр., член Політбюро (Президії) ЦК у 1939-1964 рр. Один з ініціаторів “відлиги” у внутрішній і зовнішній політиці. На XX (1956) і XXII (1961) з’їздах КПРС ви-

ступив з різкою критикою культу особистості і діяльності Й.Сталіна.

Смерть Сталіна ознаменувала собою якісно новий етап у розвитку радянського суспільства. Розпочався процес десталінізації, відразу під амністією потрапили особи, засуджені за господарські та деякі військові злочини, здійснювалася реабілітація репресованих осіб і народів. Найбільш яскравою подією в кар’єрі Х. став XX з’їзд КПРС, що відбувся у 1956 р. У доповіді на з’їзді він висунув тезу, згідно з якою війна між капіталізмом і комунізмом не є “фатально неминучою”. На закритому засіданні Х. виступив із засудженням Сталіна, звинувативши його в масовому знищенні людей і помилковій національній політиці. Наслідком стали події в країнах східного блоку – Польщі (жовтень 1956) та Угорщині (жовтень і листопад 1956). Ці події підірвали позиції Х., особливо після того, як в грудні 1956 р. з’ясувалося, що через недостатні капіталовкладення зривається виконання п’ятирічного плану. Проте на початку 1957 р. Х. вдалося переконати Центральний Комітет прийняти план реорганізації управління народним господарством на регіональному рівні.

Х. провів низку економічних та адміністративних реформ. Виступив ініціатором укрупнення колективних господарств. Ця кампанія призвела до зниження протягом кількох років чисельності колективних господарств приблизно з 250 тис. до менш ніж 100 тис. Переглянуто питання оплати праці колгоспників, було запроваджено щомісячне авансування, скорочено грошовий податок та відновлено тверді ставки оподаткування відповідно до розмірів присадибних господарств. Зокрема, показовим є приклад поліпшення умов життя непрацездатного сільського населення на території УРСР, де було організовано 14 тис. колгоспних кас, що надавали як грошові виплати, так і допомогу натуральними продуктами.

На початку 1950-х рр. Х. виношував ще радикальніші плани. Х. хотів перетворити селянські села в агроміста, щоб колгоспники жили в таких же будинках, як робочі, і не мали присадибних ділянок. На початку 1954 р. Х. оголосив про початок грандіозної програми освоєння цілинних земель, яка тимчасово розв’язала проблему необхідності збільшення виробництва зерна, але мала й негативні наслідки занепаду чорноземів

європейської частини Російської Федерації. У 1960-х рр. за ініціативи Х. розпочався період інтенсивного житлового будівництва. Політика лібералізації та “відлиги” стала невід’ємною та найбільш визначальною рисою діяльності Х. Вона позитивно вплинула на економічний і культурно-духовний розвиток країни. Унаслідок освітньої реформи 1958 р. восьмирічне навчання стало обов’язковим. Став, зокрема у селах, проводиться облік дітей шкільного віку, було запроваджено нову форму навчання – виробничу практику, виробничі бригади, у яких старшокласники здобували спеціальну професійну освіту. Незважаючи на половинчатий характер цієї доби, це був час глибоких змін у духовному та культурному житті країни, у т. ч. – послаблення всебічного державного ідеологічного контролю, початок відродження духовних загальнолюдських цінностей. Однак водночас спостерігалася масштабна антирелігійна політика радянського керівництва. Протягом 1950-х рр. влада продовжила наступ на церкву, тимчасово припинений упродовж 1941-1945 рр., і нанесла їй низку відчутних ударів. Значно посилювався контроль за діяльністю духовенства. Час від часу відбувалися гучні кампанії переслідування інакомислячих письменників і поетів, розгін виставок живописців і скульпторів, твори яких не укладалися в рамки “соціалістичного реалізму”.

Сваволя у ставленні до інтелігенції, втручання в справи інших держав (збройна інтервенція в Угорщину 1956 р. й ін.), загострення військового протистояння із Заходом (берлінська 1961, карибська 1962 кризи), а також політичне прожектерство (заклики “наздогнати і перегнати Америку”, обіцянки побудувати комунізм до 1980 р.) робили його політику непослідовною.

У 1957 р. після успішних випробувань міжконтинентальної балістичної ракети і виведення на орбіту перших супутників, Х. виступив із заявою, зажадавши від країн заходу “покінчити з “холодною війною”. Його вимоги про окремі мирний договір із Східною Німеччиною в листопаді 1958 р., який би включав відновлення блокади Західного Берліна, привели до міжнародної кризи. У вересні 1960 р. Х. відвідав США як глава радянської делегації на генеральній асамблеї ООН. Під час асамблеї йому вдалося провести широкомасштабні переговори з глава-

ми урядів цілого ряду країн. У його відомій своєю емоційністю доповіді на асамблеї ООН містилися заклики до загального роззброєння, негайної ліквідації колоніалізму і прийняття Китаю в ООН. У червні 1961 р. Х. зустрівся з президентом США Дж.Кеннеді і знов висловив свої плани відносно Берліну. За часів Х. відбулося суттєве скорочення збройних сил СРСР, але інтенсивно розвивався військово-промисловий комплекс, наслідком чого у жовтні 1957 р. було запущено перший штучний супутник Землі, а у квітні 1961 р. перша людина світу (Ю.О.Гагарін) полетіла у космос. Протягом літа 1961 р. радянська зовнішня політика ставала все більш жорсткою, а у вересні СРСР перервав трирічний мораторій на випробування ядерної зброї, провівши серію вибухів.

Х. украй суперечлива фігура радянської історії. З одного боку, він цілком і повністю належить до сталінської епохи, поза сумнівом є одним з провідників політики чисток і масових репресій. З другого боку, саме Х. післявоєнне покоління зобов’язане початком процесу звільнення від мертвих ідеологічних схем і відновлення прав людини.

В умовах реформування пострадянських країн значний інтерес істориків та політиків викликає і досі суперечливий досвід періоду хрущовської “відлиги”, його політична діяльність та аналіз наслідків багатьох запроваджених ним реформ.

14 жовтня 1964 р. Пленумом ЦК КПРС Х. був звільнений від обов’язків Першого секретаря ЦК КПРС і члена Президії ЦК КПРС. Після 1964 р., зберігаючи своє місце в ЦК, по суті перебував у відставці та був фактично ізольований від суспільства. Він формально відмежувався від опублікованої в США під його ім’ям двотомної праці “Спогади” (1971, 1974).

Літ.: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні / Ю. І. Шаповал. – К. : [б. в.], 1990; Медведєв Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Р. Медведєв. – М. : Книга, 1990; Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС) : матеріали круглого столу в Інституті історії України НАН України, 26 лютого 1996 р. / НАН України, Ін-т історії України ; ред. С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 1997; Волкогонов Д. А. Семь вождей: Галерея лидеров СССР : в 2 кн. – Кн. 1 : Владимир Ленин, Иосиф Сталин, Никита Хрущев / Д. А. Волкогонов. – М. : Новости, 1995.

Загайнова Л.І.

Ц

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (ЦК КПУ) – вищий керівний орган Комуністичної партії України у 1918-1991 рр.

Вперше обраний на I з'їзді КП(б)У, який відбувся у Москві в липні 1918 р. До складу увійшло 15 осіб. Керівником організаційної і поточної діяльності було обрано Г.Пятакова. В березні-серпні 1919 р. ЦК КП(б)У працював у Києві.

2 жовтня 1919 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про свій розпуск, а керівництво підпільною роботою в Україні було передано створеному Зафронтовому бюро КП(б)У на чолі з С.Косіором. ЦК КП(б)У відновив свою діяльність в Україні після встановлення радянської влади наприкінці 1919 р. Резиденцією вищих державних і партійних органів з грудня 1919 р. був Харків.

Після постанови XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) “Про перенесення столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) в місто Київ” ЦК КП(б)У разом з іншими вищими державними органами влади переїхав до Києва, де спочатку розмістився на вул. Короленка, 33 (тепер Володимирська), з 1939 р. – на Урядовому майдані (тепер Михайлівська площа), а після війни – на вул. Орджонікідзе, 11 (тепер Банкова).

За весь час існування радянської влади **ЦК КПУ** був провідником політики імперського центру в Україні, повністю підвладним і підконтрольним ЦК КПРС. Відповідно до конкретних історичних умов розвитку радянського суспільства на різних його етапах була і політика **ЦК КПУ**, діяльність його лідерів. У 1920-х рр. в період національного відродження керівництво КП(б)У, очолюване Е.Квірінгом і Д.Лебедем, чинило опір висуненню українських кадрів у керівництво партії та республіки, поширенню української мови та культури. Головним чинником українізації був тоді апарат Наркомату осві-

ти, очолюваний по черзі Г.Гриньком, О.Шумським, М.Скрипником.

У 1930-40-х рр. ЦК КП(б)У брав активну участь у сталінських репресіях. Масовий терор здійснювався під керівництвом направлених з Москви другого секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева та великої групи членів ЦК ВКП (б). Під каток сталінської репресивної машини потрапили й самі члени ЦК КП(б)У. Впродовж 1929-1933 рр. було репресовано 49% його членів, у 1937-1938 рр. – 61 особу. Були знищені й самі організатори репресій в Україні – П.Постишев і С.Косіор. У повоєнні часи ідеологічна ситуація в Україні погіршилася з призначенням у 1947 р. очільником КП(б)У Л.Кагановича, який продовжив активну боротьбу з “українським націоналізмом”. Гострій критиці була піддана робота Спілки письменників України, прийнята постанова “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”.

Після того, як провід КПРС після смерті Й.Сталіна очолив М.Хрущов, було взято курс на поступове реформування існуючої партійної системи. У цей період відбулися зміни і в Україні – в партійному і державному апаратах помітно посилилося значення “національного елементу”. Ця тенденція чітко виявилася з призначенням на посади першого і другого секретарів **ЦК КПУ** О.Кириченка та М.Підгорного. Після XVIII з'їзду Компартії України (березень 1954 р.) склад керівних партійних органів, обраних з'їздом, значно оновився: членів ЦК – на 29,7%, кандидатів у члени ЦК – на 49,2%. Всупереч практиці, що склалася за часів сталінщини, в березні 1954 р. Пленум **ЦК КПУ** обрав членів Президії ЦК, серед яких майже всі були українцями.

Після того як Генеральним секретарем ЦК КПРС став Л.Брежнев у політичній еліті України намітилися дві тенденції: автоно-

мізаційна, її уособлював перший секретар ЦК КПУ П.Шелест, та централістська – в особі голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького. У 1972 р. за рекомендацією Політбюро ЦК КПРС першим секретарем ЦК КПУ було обрано В.Щербицького. В лютому 1973 р. Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову “Про книгу П.Ю.Шелеста “Україно наша радянська”, звинувативши колишнього партійного лідера в націоналізмі.

В.Щербицький став найбільш послідовним провідником брежневсько-сусловської політики і найближчим сподвижником Л.Брежнєва. Він докладав значних зусиль для збереження консервативного режиму в Україні. Під час його секретарювання в Україні пройшла нова хвиля арештів і розправ з інакомислячими. Особливою активністю у нищівному ставленні до дисидентів відзначився секретар ЦК КПУ з ідеології В.Маланчук. У період горбачовської “перебудови” В.Щербицький під тиском громадськості залишив у жовтні 1989 р. посаду першого секретаря ЦК КПУ, а його місце зайняв В.Івашко, після переїзду якого на роботу до Москви, першим секретарем ЦК КПУ був обраний С.Гуренко. Він став останнім лідером КПУ радянської доби.

Літ.: *Історія України*. – К. : [б. в.], 1997; *Нариси історії Комуністичної партії України*. – К. : [б. в.], 1964; *Очерки истории Коммунистической партии Украины*. – К. : [б. и.], 1977; *Комуністична партія України: з'їзди і конференції*. – К. : [б. в.], 1991.

Ралдугіна Т.П.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване в часі та просторі, найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів. Це певний синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства.

Дефініцію “Ц.” першим увів у науковий обіг В.Р.Мірабо у 1757 р. і за наступні 250 років її розуміння супроводжувалося істотними змінами. Від початку поняття “Ц.” вбирає у себе сенси попередніх, близьких за значенням понять, які персоніфікували процеси раціоналізації поведінки, становлення громадянського суспільства, вдосконалення державного управління. У ХІХ – на початку ХХ ст. його ціннісний зміст поступається місцем різнобічній за сенсом науковій скла-

довій. Нарешті, у ХХ ст. його значення в цілому відновлюється, при цьому накопичений зміст не губиться, а переводиться у приховану, потенційну форму й, за потреби, актуалізується.

Систематизуючи історію Арнольд Тойнбі переконливо довів, що історія людства розвивається не як пряма лінія поступового прогресу, а як співіснування окремих Ц. – замкнених суспільств, в основі яких лежить релігія і форми її реалізації. Саме релігія являє собою “дух суспільства”. Кожна цивілізація, за Тойнбі, проходить стадії генезису, росту, надлому й розкладення, виникнення й падіння універсальних держав, світових церков. Головними висновками теорії А.Тойнбі слід визнати таке:

– по-перше, генезис Ц. вимагає зусиль більше ніж однієї раси;

– по-друге, держави завжди є елементом більшої системи – суспільства і виникають лише після появи суспільства. Саме тому межі Ц. завжди ширші як у просторі, так і в часі ніж будь-які національні держави, держави-міста або політичні союзи;

– по-третє, жодна Ц. не охоплює всього людства і всієї Землі;

– по-четверте, жодна з Ц. не є “найкращою”

і хоча вони змушені взаємодіяти між собою повне злиття їх до “єдності Ц.” неможливе.

Подальшого політичного розвитку теорія Ц. набула в дослідженнях Семюеля Хантінгтона. Американський політолог доводить, що в сучасному світі головним критерієм розбіжностей між людьми стає їх культурна приналежність до певної цивілізації, або ідентичність, що складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституційних елементів. Учений також ставить під сумнів поширену думку, що торгівля, інвестиції, комунікації тощо створюють передумови для формування єдиної Ц. Навпаки, він стверджує, що “люди визначають свою ідентичність за допомогою того, чим вони не є”, тобто чим більше людина пізнає світ, тим більше вона відчуває власну унікальність та намагається її захистити.

Останні 300 років домінування західноєвропейської Ц. у світовій політиці, на думку політолога, призвели до помилкової думки щодо універсальності й виключної “правильності” західних цінностей для всього людства. Більше того, широкомасштабна ціннісна експансія Заходу, намагання нав’я-

зати людству власний світогляд, інститути та форми політичної діяльності призвели до неминучої зворотної реакції інших Ц., які вимушені захищати свої цінності. При цьому протистояння Ц. може відбуватися як в економіко-культурній сфері, так і у вигляді силових конфліктів (військове вторгнення США до Іраку, війна на Балканах, ісламський тероризм, підтримка повстанського руху в країнах північної Африки тощо).

Взаємодія (у викладі Хантінгтона – зіткнення) Ц. неминуча через низку факторів, серед яких:

- фундаментальні розбіжності в усталених цивілізаційних цінностях;
- посилення взаємодії між Ц. на фоні зростаючої цивілізаційної самосвідомості;
- посилення економічного регіоналізму, успіхи якого безпосередньо пов'язані з цивілізаційною спільністю учасників регіональних економічних відносин;
- досить агресивне нав'язування західною Ц. своїх цінностей (насамперед, цінностей індивідуалізму та збагачення) як “загальнолюдських”, що автоматично ставить цінності інших Ц. у розряд “другорядних” або навіть “шкідливих”, якщо вони якоюсь мірою “недемократичні”.

Взаємодія різних Ц. відбувається у формах самоізоляції (відторгнення), вестернізації (асиміляції) та модернізації (осучаснення країни з одночасним збереженням власної національно-культурної унікальності).

В сучасному глобалізаційному світі відбувається перетворення світового порядку – він будується вже не навколо політико-ідеологічних блоків держав, як це було ще у ХХ ст., а навколо світових Ц.

Найвідомішими науковими розвідками за цією тематикою є “Присмерк Європи” О.Шпенглера, “Осягнення історії” А.Тойнбі та “Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку” С.Хантінгтона.

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2005. – 556 с.; Економічна енциклопедія : в 3 т. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – Т. 3. – 952 с.; Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.; Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007. – 336 с.

Радченко О.В.

Ч

ЧАНДЛЕР АЛЬФРЕД ДЮПОН МОЛ. (1918-2007) – вчений, який справив значний вплив на розвиток стратегічного менеджменту. Одним з перших показав важливість стратегії для розвитку та успіху організації. Зробив великий внесок у наукове розуміння організаційної стратегії та структури, зокрема сформулював відомий принцип “стратегія визначає структуру”.

Ч. закінчив Гарвардський університет у 1940 р. Під час Другої світової війни служив у військово-морському флоті США. З 1950 по 1963 р. викладав історію у Массачусетському технологічному інституті. З 1963 по 1971 р. займав посаду професора історії в Університеті Джона Хопкінса. З 1971 р. був професором (з 1989 р. – почесним професором) історії бізнесу в Гарвардському університеті.

Свого часу теоретичні положення **Ч.** справили великий вплив на практику управління в США. Вчений обґрунтував важливість стратегії, оскільки вона дає організаціям можливість зосередитися і визначити, що їм потрібно зробити і чому. Згідно з **Ч.**, стратегія – це визначення довгострокових цілей і завдань організації, відповідне коригування діяльності та залучення ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей. Як тільки організація розуміє, якою має бути її стратегія, необхідно забезпечити створення структури, що відповідає досягненню цієї стратегії. Коротко це відображається принципом “структура прямує за стратегією”. Виходячи з цього принципу до початку 1970-х рр. найбільші корпорації світу створили стратегічні відділи, а їх управлінські команди визнавали вироблення стратегії своїм головним завданням. Ідеї **Ч.** також дали поштовх створенню фірм зі стратегічного консалтингу. Коли вчений показав чіткий зв’язок між стратегією і структурою, такі консультаційні фірми, як McKinsey & Co. і The Boston Consulting Group, розпочали впроваджувати цей

зв’язок у практику, зосередившись на стратегічному консалтингу.

Ч. запропонував концепцію мультидивізіональної організаційної структури. Така структура забезпечує децентралізацію повноважень і відповідальності з оперативного управління на користь виробничих підрозділів при одночасному збереженні загального стратегічного керівництва організації за її генеральним офісом. Таким чином, вищі менеджери задають стратегію дій і управляють розподілом ресурсів відповідно до поточних потреб основних підрозділів. Цей підхід надає керівникам, які відповідають за долю організації в цілому, свободу від виконання рутинних функцій і час та інформацію для довгострокового планування і оцінки майбутніх результатів з метою отримання максимальних переваг. Водночас відповідальність і необхідні повноваження для оперативного управління передаються керівникам структурних підрозділів. Описана концепція справила значний вплив на практику управління в бізнесі. Відповідно до неї у 1960-1970-ті рр. низка великих компаній здійснила реорганізації на основі впровадження мультидивізіональних структур.

Основними працями **Ч.** вважаються “Стратегія та структура: розділи з історії американського промислового підприємства” (1962), “Видима рука: управлінська революція в американській історії та історії бізнесу” (1977) та “Масштаб і сфера діяльності: рушійні сили промислового капіталізму” (1990).

Літ.: *Класики менеджмента* / под ред. М. Уорнера ; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2001; *Чандлер А.* Стратегия и структура: главы из истории американского промышленного предприятия / А. Чандлер ; пер. с англ. – М. : Мир, 1998; *Миддлтон Д.* Библиотека избранных трудов о стратегии бизнеса. Пятьдесят наиболее влиятельных идей всех времен / Д. Миддлтон ; пер. с англ. Е. Незлобиной. – М. : ЗАО “Олимп-Бизнес”, 2006.

Кравченко С.О.

ЧОРНОВІЛ ВЯЧЕСЛАВ МАКСИМОВИЧ (24 грудня 1937 р. (за документами 1 січня 1938 р.) с. Єрки, Звенигородського району (нині Катеринопільський) Черкаської області – 25 березня 1999 р., Бориспіль Київської області) – відомий український політик, державний діяч, публіцист і журналіст.

Молоді роки. Народився в сім'ї вчителів. Родина **Ч.** зазнала переслідувань радянської влади. 1955 р. з відзнакою закінчив Вільхівську середню школу. Того самого року вступив до Київського державного університету ім. Т.Шевченка на філологічний факультет, а з 2-го курсу перевівся на факультет журналістики, який 1960 р. закінчив з відзнакою. Уже в університеті відкрито висловлював свої політичні погляди, за що мав неприємності. З метою уникнення виключення з навчального закладу 1958 р. поїхав на рік на будівництво домни в м.Жданов (Маріуполь), де працював спочатку теслярем, потім – у візній редакції газети “Київський комсомолец”.

З липня 1960 до травня 1963 р. працював на Львівській студії телебачення спочатку редактором, потім старшим редактором передач для молоді. Виступав як літературний критик, дослідник творчості Т.Шевченка, В.Самійленка, Б.Грінченка.

1963 р. переїхав до Києва з метою продовження наукової роботи з історії української літератури. До вересня 1964 р. працював на будівництві Київської ГЕС і проживав у м.Вишгород Київської області.

1964 р. вступив на навчання до аспірантури Київського педінституту. У 1964-1965 рр. **Ч.** працював кореспондентом багатотиражки, завідував відділом газети “Молода гвардія”.

Участь у дисидентському русі. **Ч.** вважається одним із засновників національно-визвольного руху шістдесятників в Україні. Виступав за відродження України, її мови, культури, духовності, державного суверенітету. Брав активну участь у діяльності Київського клубу творчої молоді (КТМ).

4 вересня 1965 р. разом з І.Дзюбою та В.Стусом виступив у кінотеатрі “Україна” на прем'єрі фільму С.Параджанова “Тіні забутих предків” з протестом проти арештів української інтелігенції, за що був звільнений з роботи, виключений з аспірантури та позбавлений можливості публікуватися. За відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів **Ч.** засудили до трьох місяців

примусових робіт. Активно друкувався у “Самвидаві”. Підготував два збірники матеріалів про політичні репресії в Україні: “Правосуддя чи рецидиви терору” (1966), “Лихо з розуму” (1967). У 1967 р. **Ч.** засуджено за звинуваченням у “наклепі на радянський суспільний і державний лад” на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму. Після звільнення у 1969 р. працював спостерігачем метеостанції в Закарпатті, землекопом археологічної експедиції в Одеській області, вагарем на станції Скнилів у Львові, з 1971 р. – у Львівському відділенні Українського товариства охорони природи.

З 1970 р. **Ч.** почав випуск підпільного журналу “Український вісник”, в якому друкувалися матеріали самвидаву. Під час відомої “зачистки” 1972 р. його знову заарештували та засудили до 6 років таборів і 3 років заслання. Під час відбування терміну у с. Барашево Мордовської АРСР у таборі для політв'язнів **Ч.** був організатором і учасником численних акцій протесту, голодувань. Разом з Б.Пенсоном **Ч.** написав книгу “Хроніка таборових буднів” (1975), яку було нелегально передано з табору за кордон і опубліковано 1976 р. у журналі “Сучасність”.

На початку 1978 р. **Ч.** відправили на заслання в с.Чаппанду Ленінського району Якутської АРСР, де він працював чорноробом, пізніше в м.Нюрба (Якутська АРСР) – постачальником. Перебуваючи на засланні, написав брошуру про боротьбу за статус політв'язня в таборах (1977-1978) під назвою “Тільки один рік”. 1978 р. прийнятий до міжнародного ПЕН-клубу. З 22 травня 1979 р. **Ч.** – член Української Гельсінської Групи (УГГ).

У квітні 1980 р. **Ч.** заарештували на засланні за сфабрикованим звинуваченням (фактично – за опозиційні виступи та участь в УГГ). Був засуджений на 5 років позбавлення волі. У лютому-березні 1982 р. під наглядом КДБ **Ч.** з метою психологічного тиску привозять у Київ, де працівники спецслужб намагалися переконати його покаятися. 1983 р. – звільнений без права в'їзду в Україну. Працював кочегаром у м. Покровську (Якутська АРСР), водночас писав статті на політичні й літературні теми.

1985 р. **Ч.** повернувся в Україну, до Львова. Влаштувався на роботу кочегаром та відновив активну політичну діяльність. Восени 1988 р. разом з М.Горинем дав інтерв'ю іно-

земній журналістці М. Коломаєць, у зв'язку з чим радянська влада розгорнула кампанію за видворення їх з СРСР. **Ч.** та М. Горинь звернулися до урядів усіх держав, щоб їх не приймала жодна країна. Був звільнений з роботи з політичних мотивів.

Улітку 1987 р. **Ч.** відновив видання "Українського вісника". 11 березня 1988 р. разом з М. Горинем і З. Красівським підписав Звернення до української та світової громадськості про відновлення діяльності УГГ. У червні 1988 р. за його ініціативи у Львові відбулася міжнародна нарада, на якій були присутні представники політичних рухів України, Естонії, Литви, Грузії й Вірменії. Ініціював створення Української Гельсінської Спілки (УГС), був її співголовою разом з Л. Лук'яненком. У цей період **Ч.** активно співпрацював з групами українських патріотів у Краснодарському краї Росії з метою відродження козацького руху на основі української національної ідеї. Брав активну участь у процесах легалізації УГКЦ та УАПЦ.

Політична діяльність у незалежній Україні. З вересня 1989 р. член "Народного Руху України за перебудову" (НРУ) та його Великої Ради, з березня 1992 р. – співголова НРУ, а з грудня 1992 р. – голова НРУ. У березні 1990 р. обраний депутатом Львівської обласної ради та Верховної Ради України. Був одним з лідерів Народної Ради – радикального крила демократичної частини Верховної Ради України. З квітня 1990 до квітня 1992 р. – голова Львівської облради та облвиконкому. Восени 1991 р. **Ч.** був кандидатом у Президенти України (2 місце, 7420727 голосів, або 23,27%).

14 жовтня 1991 р. на Великій козацькій раді **Ч.** обрано Гетьманом Українського козацтва.

Народний депутат України скликань 1994 і 1998 рр. Керівник депутатської фракції НРУ. З 1995 р. – член української делегації в Парламентській Асамблеї Ради Європи.

Паралельно з політичною діяльністю активно займається журналістикою. З січня 1995 р. до березня 1998 р. – шеф-редактор газети "Час/Time" (з жовтня 1998 р. до березня 1999 р. – "Час").

25 березня 1999 р. **Ч.** загинув за нез'ясованих обставин в автокатастрофі на 5-му кілометрі автотраси Бориспіль-Золотоноша (Київська область). Соратники **Ч.** та його син Т. Чорновіл вважають його загибель політичним убивством. Поховано **Ч.** на центральній алеї Байкового кладовища (м. Київ).

Нагороди та премії. 1975 р. – лауреат Міжнародної журналістської премії ім. Нікола-са Томаліна. 1996 р. – лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка за збірки "Правосуддя чи рецидиви терору?", "Лихо з розуму", книгу "Хроніка таборових буднів", публіцистичні виступи в пресі. 1997 р. нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. 2000 р. – посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави за визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну громадську і політичну діяльність.

Літ.: *Великий українець* Вячеслав Чорновіл : посібник / упоряд. : І. Лешнівська, О. Шматко. – Львів : ЛОУНБ, 2009; *Горинь Б. В.* Чорновіл – ініціатор створення УГС / Б. Горинь // Вітчизна. – 2003. – № 7-8; *Чорновіл В.* Пульс української незалежності / В. Чорновіл ; упоряд. В. Скачко ; вступ. ст. та післямова Л. Танюка ; голов. ред. С. Головка. – К. : [б. в.], 2000; *Чорновіл В.* Твори : в 10 т. / редкол.: А. Пашко (голова) та ін. / В. Чорновіл. – К. : [б. в.], 2002.

Мисів Л. В.

Ш – Щ – Ю

ШОВІНІЗМ – різновид націоналізму, що підносить свою націю вище за інші, які вважає “другорядними”, “неповноцінними”, такими, що можуть мати право на існування лише як інструмент досягнення цілей “вищої” нації. **Ш.** (фр. chauvinisme) – пропагування національної переваги на чужих етнічних територіях (на територіях іншої етнічної спільноти одним народом (нацією) іншим народам (націям). Цей термін з’явився 1831 р. у Франції – в комедії братів Коньяр “Триколірна кокарда”, одним із героїв якої був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рошфор. Вважається, що образом цього персонажа була реальна особа – ветеран наполеонівських воєн Ніколя Шовен (N. Chauvin), вихований у дусі поклоніння імператору – творцю “величі” Франції. Словом “шовінізм” прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму. **Ш.** може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. У вікторіанській Англії виник власний варіант **Ш.** – “джингоїзм”, у Сполучених Штатах Америки – ідея “стовідсоткової американця”, під час Першої світової війни країни Європи поглинула хвиля **Ш.** на рівні державної політики. Прикладом шовіністичної психопатії став такий випадок: у листопаді 1970 р. 45-річний японський письменник, один із реальних претендентів на літературну Нобелівську премію Юкіо Місіма, вчинив самогубство, щоб продемонструвати свою відданість батьківщині. Основними положеннями політичної ідеології **Ш.** є: утвердження переваги однієї нації над іншою; поширення в масовій свідомості та психології людей ідеї виняткової переваги однієї нації над іншими націями і народами, що, нібито, дає підстави для панування цієї нації над іншими. У зовнішній політиці **Ш.** проповідує агресію як основну форму спілкування з іншими державами, що

призводить до розв’язування воєн, виникнення збройних конфліктів між державами або всередині багатонаціональних держав. Шовіністична політика поширена в слаборозвинених країнах, регіонах, де суб’єкти заражені абсолютизацією своїх національних інтересів, настроїв, що переростають у націоналістичні. Відсутність політичної, правової та загальної культури робить шовіністів дуже небезпечними суб’єктами суспільно-політичного життя. **Ш.**, що не зводиться ні до націоналізму, ні до патріотизму, ні до ксенофобії та расизму, хоча і дуже близький до них, не належить до числа концептів з чітко окресленими науковими рамками. Проте ми маємо право говорити в цьому випадку про поняття, за яким стоїть особливе, піддається розпізнаванню й унікальне у своєму роді, відповідає певному періоду в історії. До речі, саме самотність **Ш.** забезпечила таке довге й успішне життя самому цьому термінові, позначає нову і вражаючу психологічну установку-результат симбіозу селянства та армії, підпорядкування владі, мілітаризму, прихильності до землі й простонародного бажання слави, що призводить до інстинктивного та грубого націоналізму. Саме через самотність **Ш.** назва його не перекладається і увійшла до словникового складу європейських мов, у жодній з яких не знайшлося іншого слова для характеристики почуття, що було раніше невідоме і вщувало націоналістичні пристрасті кінця XIX ст. Так само в жодній із європейських мов немає точного еквівалента для виразу “Солдат-землероб”. Та й у французькій мові у слова “**Ш.**” досі немає синонімів. **Ш.** – не ідеологія, але й не слово, позбавлене чіткого сенсу; це термін, що позначає певні поведінкові установки, – як індивідуальні, так і колективні, пов’язані з абсолютно певним місцем і часом. **Ш.** – сукупність більш-менш свідомих, але не організованих у систему уявлень і практик; він пов’язаний зі специ-

фічними образами, специфічною міфологією і соціологією. З одного боку, **Ш.** – результат пропагандистської активності деяких соціальних груп, які займаються нав'язуванням відповідних тем і образів, з другого, – у ньому виражається реальна потреба в єднанні, “однаковості” й загальному примиренні: переживши великі історичні потрясіння, люди об'єднуються в поклонінні військовій та землеробській славі. Якщо одним із наслідків **Ш.** став войовничий, агресивний і нетерпимий націоналізм, то іншим, куди більш істотним його наслідком стало вироблення у французів певних уявлень про себе самих і про іноземців, усвідомлення ними своєї власної ідентичності. Однак Ніколя Шовен – не просто національний стереотип на зразок Джона Буля або Дядька Сема, в яких з почуттям гордості й розчулення впізнають себе англійці й американці і з якими їх ототожнюють іноземці. Звичайно, Солдат-землероб втілює в собі французьку душу орача і воїна, подібно до того як Джон Буль є втіленням англійської душі, душі комерсанта і буржуа. Однак Солдат-землероб – це щось більше. Дійсно, хоча він і говорить на повний голос про свою належність до французької нації, водночас він, дитя нової епохи, претендує на значення загальне, що виходить за межі того чи іншого етносу. **Ш.**, в основі якого лежить новий за формою і за атрибутами симбіоз двох соціальних типів, що споконвіку протистояли один одному, – селянина і солдата, виявляється формою розриву з європейською історичною традицією. Він сприяє появі у французів відчуття, що вони протистоять усьому іншому континенту, ворожому до Франції. З іншого боку, за допомогою **Ш.** Франція пориває зі своїм власним минулим і мріє про те, як вона відродиться на нових підставах, в обстановці ідеального порядку і зразкової дисципліни.

Ш. – агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації, національна пихатість, розпалювання національної ворожнечі. Ідеологія і практика **Ш.** не тільки мають коріння у масовій психології, неписаних нормах побутової поведінки, а й підтримуються у суспільній свідомості, культивуються на державному рівні. Подолання **Ш.** передбачає гарантування і здійснення прав і свобод осо-

би незалежно від національності, забезпечення рівності прав усіх громадян в економічній, політичній і культурній сферах.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Пюимеж Ж. де Шовен*. Солдат-землероб: Епизод из истории национализма / Пюимеж Ж. де Шовен. – М. : Языки рус. культуры, 2005; *Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель)* : монографія. – Ужгород : Вид-во Нац. ін-ту стратег. дослідж., Закарпат. філіал, 2001; *Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка*. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004; *Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики)* : монографія. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005.

Михненко А.М., Костюк О.А.

ЩЕДРОВИЦЬКИЙ ГЕОРГІЙ ПЕТРОВИЧ (1929-1994) – вчений, який зробив значний внесок у розвиток методології пізнання та практичної діяльності, в тому числі управлінської методології. Сформував концепцію управлінської діяльності, що базується на системомиследіяльнісному підході та інтегрує три базові, на думку вченого, складові цієї діяльності, а саме, організацію, керівництво і управління, а також напрацював величезний комплекс відповідних методологічних знань і засобів управління. **Щ.** закінчив філософський факультет Московського державного університету в 1953 р. та працював шкільним вчителем. З 1958 р. перейшов на роботу у видавництво Академії педагогічних наук РРФСР. Протягом 1960-1965 рр. працював у НДІ дошкільного виховання Академії педагогічних наук РРФСР. У 1965 р. перейшов у ВНДІ технічної естетики ДКНТ СРСР, з якого був звільнений за скороченням штатів у 1969 р. Це відбулося після виключення **Щ.** з лав КПРС у 1968 р. Далі вчений працював у Центральній навчально-експериментальній студії Спілки художників СРСР (1969-1974 рр.), у Московському обласному державному інституті фізичної культури (1974-1980 рр.), у НДІ загальної та педагогічної психології Академії педагогічних наук СРСР (1980-1983 рр.), у науково-дослідних інститутах

при Держбуді СРСР (1983-1988 рр.). Останнім місцем роботи вченого став ВНДІ теорії архітектури і містобудування (1988-1992 рр.).

Особливе місце у діяльності **Щ.** займали інтерактивні форми навчальних та наукових комунікацій. Зокрема, він у 1958 р. став співорганізатором Комісії з психології мислення і логіки Товариства психологів СРСР, діяльність якої забезпечував до кінця життя. В 1962 г. при Раді з кібернетики АН СРСР вчений організував спільно з В.М.Садовським та Е.Г.Юдіним міждисциплінарний семінар з питань структурно-системних методів аналізу в науці і техніці, яким керував до 1976 р. З 1979 р. **Щ.** започаткував практику проведення ділових ігор особливого типу, що отримали назву організаційно-діяльнісних. На відміну від традиційних ділових і навчально-ділових ігор змістом організаційно-діяльнісних ігор стало за зразком методологічних семінарів не засвоєння знань і готових форм діяльності, а вирішення проблем. Проте це були не методологічні, а предметно-орієнтовані проблеми. Їх вирішували не безпосередньо методологи, а фахівці з відповідних предметних галузей за допомогою методологів. За період 1979-1991 рр. вчений організував і провів понад 90 організаційно-діяльнісних ігор у різних регіонах СРСР з дуже різноманітним тематичним змістом, що охоплював педагогіку, психологію, науку, виробництво, право, екологію, економіку, управління і т. ін. Досвід засвідчив про широке коло можливих застосувань таких ігор як методологічних засобів, зокрема для: виявлення і чіткого формулювання складних державних проблем; програмування комплексних досліджень і розробок, що забезпечують переведення цих проблем у набори професійно-дисциплінарних завдань і подальшого вирішення цих завдань відповідно до умов і вимог наявної ситуації; впровадження системних нововведень у різні сфери суспільної практики; підвищення кваліфікації, підготовки і перепідготовки фахівців і керівних працівників з різних галузей економіки; навчання та виховання студентів і школярів тощо. В останні роки життя **Щ.** організував Комітет із системомиследіяльнісної методології і організаційно-діяльнісних ігор у структурі Спілки наукових та інженерних товариств СРСР.

Щ. багато й інтенсивно досліджував проблематику організації і управління в аспекті як практичної діяльності, так і мислення, сформував власну концепцію управлінської діяльності. Для того, щоб відрізнити цю концепцію від інших концепцій, був введений термін ОКУ. Він є аббревіатурою від трьох базових складових, що в сукупності визначають специфічні риси управлінської діяльності: організації, керівництва, управління. Вчений наголошував на необхідності чітко розрізнити ці три складові як у теорії, так і в практиці. Він зазначав, що організація як діяльність є підбором елементів, об'єднанням їх у ціле, встановленням між ними відношень і зв'язків. При цьому елементами є люди, які працюють з певними засобами, тому організація є за змістом конструктивною роботою, матеріалом якої стають люди. Сутність керівництва **Щ.** вбачав у постановці цілей і завдань перед іншими людьми. Керівництво реалізується тільки в межах та за допомогою організаційної структури і в чистому вигляді можливе лише в тих випадках, коли підпорядковані системи не мають власного незалежного функціонування, не ставлять перед собою самостійних цілей і завдань, а навпаки, цілком і повністю приймають цілі і завдання керівних органів. Керівництво передбачає, що вся керована система виступає як один складний засіб досягнення цілей, що поставлені керівництвом. Відповідно до цього створюються адміністративні структури, що дають змогу безпосередньо передавати цілі і завдання від керівника до керованих. Управління, на думку вченого, є впливом на рух об'єкта, що призводить до зміни траєкторії цього руху. Управління можливе тільки тоді, коли об'єкт має саморух, і полягає у використанні цього саморуху для досягнення цілей суб'єкта управління. Отже, управління, на відміну від керівництва, здійснюється в тих випадках, коли підлегла система характеризується власним "природним" функціонуванням або навіть розвитком, і орган управління не має з нею безпосередніх адміністративних зв'язків. Об'єкт управління завжди є відносно незалежним від суб'єкта управління, має власні "внутрішні" цілі, відмова від яких призводить до його руйнування. Тому суб'єкт управління повинен досягати своїх цілей відносно об'єкта управління з урахуванням цієї незалежності. **Щ.** зазначав, що

нерідко керівництво поширюється на галузі, в яких воно не може діяти, а засоби і методи управління, які були б ефективними в подібних умовах, не розробляються.

Концепція ОКУ базується, з одного боку, на системомислєдїяльнїсному підходї, а з другого боку, на досвідї організаційно-дїяльнїсних ігор. Серед основних принципів системомислєдїяльнїсного підходу **Ш.** видїляв такі: принцип відтворювання дїяльностї, що задає процесуальну і структурно-функціональну організацію простору дїяльностї; принцип акторностї, що протиставляє дїяльностї і мислення як світу речей, так і світу природних процесів; принцип популятивностї дїяльностї і мислення, що примушує вміщувати в підпростїр реалїзацїї множини не схожих один на одного актів, що розгортаються на основї однієї і тїєї самої системи культури; принцип соціотехнїчної організації дїяльностї, що дає змогу пов'язувати окремі акти дїяльностї і мислення різноманїтними відносинами субординацїї і координацїї; принцип зв'язку штучного і природного в аналізї будь-яких систем дїяльностї, що зобов'язує розглядати ці системи як результат взаємодїї і поєднання двох принципово різних механїзмів; принцип рефлексивного виходу і поглинання, що задає основний механїзм розвитку систем дїяльностї і мислення і основний механїзм конституювання складних соціотехнїчно організованих систем дїяльностї; принцип навчання і виховання, або принцип засвоєння і присвоєння культури; принцип відособленостї та зв'язку дїяльностї, рефлексїї, комунїкацїї, розуміння і мислення; принцип системного уявлення, що зобов'язує нас розглядати будь-який прояв дїяльностї як мінімум у чотирьох аспектах, зокрема процесів, функціональних структур, морфологїї і "чистого" матеріалу; принцип множинностї функціональних місць і морфологїчних наповнень; принцип ортогональної організації площин теоретичного опису дїяльностї, що зобов'язує шукати і видїляти при аналізї дїяльностї такі її організованостї, які достатньо закрїпилися і відносно відособилися від інших організованостей.

На основї концепцїї ОКУ систему державного управління можна подати у виглядї дїяльнїсної моделї, що мїстить такі складовї: цїлі (мїсія, ієрархїя цїлей держави, стратегїя розвитку держави, державна полїтика);

організаційно-функціональна структура (сукупнїсть органїв державної влади з їх функцїями та завданнями); сукупнїсть процесів (змїна стану держави, її розвиток, комунїкацїя, дослїдження на державному рївнї тощо); засоби (державно-управлїнські технологїї, наука державного управління, державна освіта, правова та адмїністративна культура, державний бюджет, державна служба та ін.); морфологїя, на якїї склалася та їснує система (стан суспїльства, структурована рїзноманїтнїсть суспїльної дїяльностї); результати (новий стан держави). Кожен з представлених основних елементів моделї, у свою чергу, може розкриватися у виглядї сукупностї підмоделей.

Ш. відстоював думку про те, що управління, організація і керівництво мають місце лише тодї, коли робота суб'єкта управління підпорядкована цїлям руху керованої системи, спрямована на забезпечення реалїзацїї природних траєкторїй або векторів еволюцїї цїєї системи. Якщо суб'єкт управління дїє врозрїз із тенденцїями еволюцїї керованого об'єкта, то він тїльки їмітує управління. У цьому зв'язку вчений підкреслював принципову неможливїсть управління без прогнозування.

Ш. вказував на неефективнїсть гіпертрофованої системи планування, що їснувала в СРСР, та зазначав, що система організації, керівництва і управління є противагою, яка в певному розуміннї має протистояти системї планування і виправляти створюванї останньою недоречностї. Отже, керівник повинен мати плани, але не просто їх виконувати, а весь час коригувати за рахунок управлїнської дїяльностї. Стосовно самого планування вчений наголошував на неможливостї розрїзняти цїлі і плани робїт та зазначав, що цїлі переходять у плани робїт не безпосередньо, а через проектування і програмування.

Розглядаючи людський чинник в управлїннї, **Ш.** видїляв управлїнцїв (за термїнологїєю вченого – оргуправлїнцїв) як окремий суспїльно значущий клас. Він розглядав управлїнця як сукупнїсть особистостї та функціонального місця і наголошував на прїоритетї самосвідомостї особистостї, яку потрїбно забезпечувати матерїальною організацїєю. На думку вченого, управлїнець повинен усвідомлювати себе людиною, яка несе моральну відповідальнїсть за успїх певної справи,

мати професійні знання, вміння і навички саме в галузі управління, займатися саморозвитком, а також бути творчою і, головне, сміливою особистістю, яка не боїться йти на ризик.

Серед робіт **Щ.**, у яких відображені його наукові напрацювання з питань управління, можна відзначити такі: “Вибрані праці” (1995); “Організаційне мислення: ідеологія, методологія, технологія (курс лекцій)” (2003); “Путівник з основних понять і схем методології організації, керівництва та управління” (2004).

Літ.: *Щедровицький Г. П.* Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. Культ. Полит., 1995; *Щедровицький Г. П.* Философия. Наука. Методология / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. Культ. Полит., 1997; *Щедровицький Г. П.* Організаційне мислення: ідеологія, методологія, технологія (курс лекцій) / Г. П. Щедровицький. – 2-е изд. – М. : Путь, 2003; *Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии организации, руководства и управления : хрестоматия по работам Г. П. Щедровицкого / под ред. А. П. Зинченко.* – М. : Дело, 2004.

Кравченко С. О.

ЮЩЕНКО ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ (23.02.1954, с. Хоружівка Недригайлівського р-ну, Сумської обл.) – український державний діяч, економіст, третій Голова Національного банку України (26.01.1993-11.01.2000); сьомий Прем'єр-міністр України (22.12.1999-29.05.2001); народний депутат України IV скликання (14.05.2002-23.01.2005); третій Президент України (23.01.2005-25.02.2010). Народився у родині інтелігенції. Батько – А.А.Ющенко – вчитель англійської мови у Хоружівській школі. Брав участь у Другій світовій війні, в'язень німецьких концтаборів. Мати – В.Т.Ющенко – учитель математики та фізики. Записи у церковних книгах, листування останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського із козацьким старшиною із Хоружівки Нечипіром Ющенком вказує на його генеалогічний зв'язок із української шляхтою XVIII ст.

Ю. здобув вищу освіту в Тернопільському фінансово-економічному інституті за спеціальністю “бухгалтерський облік у сільському господарстві” (1971-1975). Строкову службу проходив у прикордонних військах Радянської армії неподалік від Гюмрі (Вірменія). Здобув теоретичні знання зі сфери уп-

равління економікою **Ю.** апробував в аграрному господарстві с. Яворів, Івано-Франківська обл. (1975); відділенні Держбанку СРСР у смт. Улянівка, Сумська обл. (1976); відділі кредитування і фінансування сільського господарства Держбанку СРСР (1985); відділенні Агропромбанку СРСР у м. Києві (1987).

З 1992 по 1999 р. **Ю.** обіймав керівні посади у банківському секторі України. У 1992 р. **Ю.** призначений першим заступником голови правління агропромислового банку “Україна”. З 1993 р. працював на посаді голови правління НБУ. Упродовж головування **Ю.** НБУ було проведено грошову реформу, розроблено систему електронних платежів, сформовано Державну скарбницю. За рейтингом авторитетного журналу “Global Finance” очільник НБУ увійшов до десятки найкращих банкірів (1997). Застосування **Ю.** новітніх механізмів антикризового менеджменту сприяли пом'якшенню наслідків світової фінансової кризи для грошово-кредитного, валютного та фондового ринків України у 1998-1999 рр. У 1998 р. **Ю.** в Українській академії банківської справи захистив дисертацію на тему “Розвиток попиту та пропозиції на гроші в Україні” та здобув ступінь кандидата економічних наук.

З 1999 по 2001 р. **Ю.** очолював Кабінет Міністрів України. Час, проведений на цій посаді, сприяв зростанню його як політика, утвердженню образу ефективного державного управлінця. Уряд **Ю.** досягнув позитивних змін у соціоекономічній сфері України, а саме: подолав заборгованість у бюджетній сфері, збільшив видатки на соціальну та гуманітарну сфери. Ліквідування бартерних схем, взаємозаліків в енергетиці, обмеження пільг з оподаткування, регулювання механізмів доходів та витрат у центральній та місцеві бюджети дали можливість вперше з 1991 р. отримати приріст ВВП.

Після звільнення з посади прем'єр-міністра **Ю.** сформував блок політичних партій “Наша Україна” (2001), до складу якого увійшла низка націонал-патріотичних, ліберально-демократичних сил. На парламентських виборах політичний блок “Наша Україна” набрав 23,57% голосів та сформував одну із найчисельніших фракцій у ВРУ. У 2004 р. **Ю.** брав участь у виборах Президента України. Згуртування опозиційних сил навколо кандидатури **Ю.**, громадський рух

опору “За чесні вибори в Україні” забезпечили перемогу у заключному турі Президентських виборів. Церемонія інавгурації на посаду Президента України відбулася 23 січня 2005 р. Атрибутами президентської каденції **Ю.** були заходи, спрямовані на утвердження демократичних цінностей, реконструкцію національної пам’яті, актуалізацію культурної та духовної спадщини Русі в контекст ХХІ ст., формування Єдиної помісної Церкви. Відсутність підтримки у ВРУ, погіршення економічної ситуації стали на заваді реалізації програми реформ **Ю.** “Десять кроків назустріч людям” у сфері соціогуманітарного розвитку держави. У 2010 р. на чергових Президентських виборах **Ю.** посів третє місце.

Ю. має такі відзнаки та нагороди: Почесна відзнака Президента України (1996); заслужений економіст України (1997); Лауреат

Державної премії України в галузі науки і техніки (1999); Орден Білого Орла (2005, Польща); Орден Вітаутаса Великого (2006, Литва); Орден Трьох Зірок (2006, Латвія); Орден Білої Троянди (2006, Фінляндія); Орден Української Православної Церкви преподобних Антонія і Феодосія Києво-Печерських I ступеня (2007); Орден Лицарів Гробу Господнього (2007, Єрусалим); Орден Серафимів (2008, Швеція); Орден Золотої руни (2009, Грузія); Орден Південного Хреста (2009, Бразилія).

Літ.: Жулинський М. Г. Віктор Ющенко: випробування владою / М. Г. Жулинський, О. М. Сліпущо. – Х. : Фоліо, 2005. – 415 с. – (Історичне досьє); Лисицький В. І. Віктор Ющенко – лідер народжуваної української політичної нації / В. І. Лисицький. – 2-ге вид. – К. : Видавн. дім “Скарби”, 2004. – 44 с.; Ющенко В. А. До нації. Вибрані промови / В. А. Ющенко. – К. : НІСД, 2010. – 464 с.

Ткачук Р.Ф.

Я

ЯНУКОВИЧ ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ (9.07.1950, м. Єнакієве Донецької області) – державний діяч, політик, Президент України. Закінчив Донецький політехнічний інститут у 1980 р. за спеціальністю “Інженер-механік”, Українську академію зовнішньої торгівлі в 2001 р., спеціальність “Міжнародне право”.

Обирався: в 1999 р. – депутатом Донецької обласної ради; в 2006 р. – народним депутатом України 5-го скликання; 2007 р. – народним депутатом України 6-го скликання. Прем’єр-міністр України (21 листопада 2002 – 5 січня 2005 та 4 серпня 2006 – 18 грудня 2007 р.). Голова Національного олімпійського комітету України (2002-2005). Член Ради національної безпеки і оборони України (11 вересня 2006 – 18 грудня 2007 р. та з 25 лютого 2010 р.). Голова Донецької обласної державної адміністрації (11 травня 1997 – 21 листопада 2002 р.). Голова Партії регіонів України (19 квітня 2003 – 23 квітня 2010), з 23 квітня 2010 р. – почесний голова.

Кар’єра:

п Серпень 1972 р. – квітень 1973 р. – автоелектрик.

п Квітень 1973 р. – листопад 1976 р. – механік, Єнакіївське АТП № 04113.

п Листопад 1976 р. – лютий 1984 р. – директор автобази, ВО “Орджонікідзевугілля”, місто Єнакієве.

п Лютий 1984 р. – вересень 1987 р. – директор автобази, ВО “Донбастрансремонт”, місто Донецьк.

п Листопад 1987 р. – листопад 1988 р. – заступник директора з автотранспорту дирекції матеріально-технічного забезпечення та транспорту, Донецьке державне ВО вугільної промисловості.

п Листопад 1988 р. – травень 1989 р. – заступник начальника відділу матеріально-технічного забезпечення та транспорту, Донецьке головне територіальне управління вугільної промисловості.

п Травень-вересень 1989 р. – в.о. директора, вересень 1989 р. – березень 1991 р. – директор, ВО “Донбастрансремонт”.

п Травень 1991 р. – січень 1994 р. – генеральний директор, об’єднання підприємств “Донбастрансремонт”.

п Січень – вересень 1994 р. – генеральний директор, об’єднання промислового транспорту вугільної промисловості “Укрвуглепромтранс”.

п Вересень 1994 р. – серпень 1996 р. – генеральний директор, Донецьке територіально-виробниче об’єднання автомобільного транспорту “Донецькавтотранс”.

п Серпень – вересень 1996 р. – заступник голови; вересень 1996 р. – травень 1997 р. – 1-й заступник голови; 14 травня 1997 р. – 21 листопада 2002 р. – голова Донецької облдержадміністрації та голова Донецької облради.

п 21 листопада 2002 р. – 5 січня 2005 р. – Прем’єр-міністр України, член Ради національної безпеки і оборони України.

п 4 серпня 2006 р. – 18 грудня 2007 р. – Прем’єр-міністр України, член Ради національної безпеки і оборони України.

п з 25 лютого 2010 р. – Президент України, голова Ради національної безпеки і оборони України.

Під час роботи **Я.** на посаді Прем’єр-міністра України уряд почав приділяти більше уваги реформуванню вугільної галузі. Була розроблена відповідна програма, яка передбачала об’єднання шахт у великі державні компанії, що надалі підлягали акціонуванню, а потім – приватизації.

Я. очолював уряд України 3 роки та 6 місяців – це абсолютний рекорд перебування на посаді Прем’єр-міністра України.

7 лютого 2010 р. за результатами всенародного волевиявлення був обраний Президентом України. 25 лютого 2010 р. склав присягу перед українським народом як Глава держави.

Після президентської кампанії у Верховній Раді було сформовано парламентську коаліцію “Стабільність та реформи”, а формування нового складу уряду увійшло в українську історію під назвою “кадровий бліцкриг”: настільки швидко уряд в Україні не формував ще жоден Президент.

Досягненням нової владної команди стала стабілізація політичної системи України: відновлено ефективну управлінську вертикаль, подолано конфлікти між Президентом і урядом.

Започаткував економічні реформи, які спрямовані на побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління. Своїми указами утворив Комітет з економічних реформ, Національний антикорупційний комітет, Раду регіонів, Громадську гуманітарну раду.

Програма економічних реформ охоплює широкий спектр стратегічних перетворень за п’ятьма напрямками:

1. Створення базових передумов економічного зростання через утримання низького рівня інфляції, стабілізації державних фінансів і створення стійкої фінансової системи.

2. Формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар’єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України.

3. Модернізація інфраструктури й базових секторів національного господарства шляхом усунення усталених структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях і житлово-комунальному господарстві (ЖКГ), а також розвитку транспортної інфраструктури й ринку землі. Перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг.

4. Збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування.

5. Підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Я. – державний службовець першого рангу, академік Академії економічних наук України, доктор економічних наук (дисертаційне

дослідження на тему “Управління розвитком інфраструктури великого промислового регіону”), професор.

Нагороди, почесні звання: Орден “За заслуги” I ст. (2002 р.), Орден “За заслуги” II ст. (2000 р.), Орден “За заслуги” III ст. (1998 р.), Заслужений працівник транспорту України (жовтень 1995).

Я. – автор (співавтор) близько 30 наукових праць, зокрема: “Інфраструктура промислового регіона: теорія, практика, перспективи” (1999), “Менеджмент інвестиційного проектування и планирования” (т. 2, у 3 кн. ; 1996-1998, співавтор), “Состояние и проблемы деятельности банков в Донецкой области” (1998), “Статус обласної ланки управління соціально-економічним розвитком” (1998), “Регіональні проблеми формування і використання трудових ресурсів” (1999), “Украинско-российские экономические отношения в региональном аспекте: тенденции, особенности развития” (1999), “Шахтерские города Донецкой области: проблемы и пути решения” (1999, співавтор), “Проблемы реструктуризации хозяйственного комплекса промышленного региона” (1999, співавтор), “Проблемы и перспективы социально-экономического развития Донецкой области” (1999), “Засоби підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності регіону” (2000), “Экономические процессы управляемы” (2001).

Літ.: *Офіційний сайт Президента України.* – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>; *Офіційний сайт Партії регіонів України.* – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ru/president/biography>

Білинська М.М.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (Ярослав-Георгій Володимирович) (близько 979 – 20.02.1054) – видатний державний діяч, великий князь Київський (1016-1054). За його князювання було завершено процес формування Давньоруської (Київської) держави, яка посіла почесне місце серед європейських країн тогочасної Європи. Автор Начального київського літопису ще за життя назвав князя **Я.** “премудрим”.

Я. (у хрещенні Георгій) – великий князь Київський, син Володимира Святого, святого Русі, і полоцької княгині Рогнеди, народився близько 979 року. У 987-1010 рр. – за волею батька Ростовський князь (на-

місник), Новгородський князь у 1010-1034 рр., великий князь Київський з 1016 по 1054 рік. У 1024-1036 рр. поділяв владу із братом Мстиславом, після його смерті остаточно об'єднав під своєю владою всі давньоруські землі (крім Полоцького князівства). Із цього часу літописець вшановує князя як “єдиновластця Руської землі”.

За час свого майже сорокарічного князювання **Я.** доклав багато зусиль для централізації князівської влади навколо Києва та зміцнення держави. Здійснив ряд блискучих походів проти печенігів і назавжди відкинув їх від кордонів руських земель. На початку 1030-х рр. відвоював у Польщі червенські (галицькі) міста і Белзьку волость, провів успішні походи проти ятвягів та литовців. Розбудував Київ, заклав величний храм святої Софії (1037), а в ньому заснував бібліотеку та книжну майстерню, розширив центр столиці, так зване місто Ярослава, де поставив величний князівський палац та потужні укріплення із Золотими воротами і церквою над ними. Значних зусиль докладав у поширенні і зміцненні християнства, 1039 р. було засновано Київську митрополію. У 1051 р. **Я.** поставив у Києві першого руського митрополита негрецького походження – Іларіона, чим зміцнив самостійність Київської митрополії від Константинопольського патріархату. З ім'ям **Я.** пов'язане створення найдавнішого літописного зведення 1037 р., збірника правових актів “Руська правда”, спеціального Церковного статуту. У Софійському соборі в його часи виник гурток учених книжників, що став своєрідною академією.

Я. першим зрозумів необхідність спеціальної підготовки майбутніх фахівців у справах державного управління. У 1028 р. у Новгороді було засновано першу таку школу, до якої було зібрано 300 дітей священиків і старост.

Помер **Я.** 20 лютого 1054 р., залишивши політичний заповіт, що дійшов до нас у складі “Повісті минулих літ”, у якому було сформовано систему удільного врядування у Київській державі. Поховали князя в збудованому ним Софійському соборі, у мармуровому саркофазі, який зберігся й донині. Є дані про те, що вже наприкінці XI ст. **Я.** було канонізовано православною церквою, однак точних даних не збереглося. 9 березня 2004 р. у зв'язку з 950-ми роковинами

його було внесено до святців Української православної церкви Московського патріархату. У липні 2008 р. на Помісному Соборі Української православної церкви Київського патріархату, який відбувся в Києві за участю духовенства і мирян з нагоди ювілеїв – 900-річчя Михайлівського Золотоверхого монастиря та 1020-річчя Хрещення Русі, прийнято рішення про канонізацію великого князя **Я.**

Указом Президента України від 23 серпня 1995 р. № 766/95 засновано відзнаку Президента України “Орден князя Ярослава Мудрого” для нагородження громадян за видатні особисті заслуги перед українською державою в галузі державного будівництва, зміцненні міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за благодійну, гуманістичну та громадську діяльність. Відповідно до Указу Президента України від 4 листопада 1995 р. Національній юридичній академії України присвоєно ім'я Ярослава Мудрого. 26 лютого 2001 р. Національний Банк України випустив в обіг срібну монету номіналом 10 гривень, присвячену великому князю Київському Ярославу Мудрому.

У 1982 р. на Київській кіностудії ім. О.П.Довженка за сценарієм українського письменника Павла Загребельного режисером Григорієм Коханом було знято художній фільм “Ярослав Мудрий”.

16 травня 2008 р. **Я.** було обрано найвеличнішим українцем за результатами проекту “Великі Українці” на телеканалі “Інтер”.

Літ.: *Грушевський М. С.* Ярослав; Ярославичі / Грушевський М. С. Ллюстрована історія України / АН України. Ін-т історії України ; вступ. ст. В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К. : [б. в.], 1992; *Костомаров Н. И.* Киевский князь Ярослав Владимирович / Н. И. Костомаров ; Господство дома Св. Владимира. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – М. : Воениздат, 1993. – С. 10-22; *Крип'якевич І.* Князь Ярослав Мудрий / Т. Крип'якевич, М. Дольницький, Історія України. – 2-ге вид., переробл. і допов. С. Гринівим. – Львів : [б. в.], 1991. – С. 57-63; *Мудрий Ярослав // Видатні постаті України : біогр. довід.* / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. – К. : [б. в.], 2004. – С. 553-559; *Толочко П. П.* Ярослав Мудрий / П. П. Толочко. – К. : Видавн. дім “Альтернативи”, 2002. – 272 с.

Нікітін В.В.

ЯЦЕНЮК АРСЕНІЙ ПЕТРОВИЧ
(22.05.1974, м. Чернівці Чернівецької об-

ласті) – український державний і політичний діяч. У 1996 р. закінчив юридичний факультет Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича (тепер Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) та в 2001 р. Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету. Кандидат економічних наук з 2004 р. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (2008).

Співзасновник та президент юридичної компанії “Юрек-Лтд”. Працював в Акціонерному поштово-пенсійному банку “Аваль” (тепер Публічне Акціонерне Товариство Райффайзен Банк Аваль): консультантом кредитного департаменту, радником голови правління, заступником голови правління. У вересні 2001 р. рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим обраний виконувачем обов’язків міністра економіки АР Крим, а з листопада – міністром економіки. В січні 2003 р. призначений першим заступником голови Національного банку України (НБУ), а з липня і по грудень 2004 р. – виконувач обов’язків голови НБУ. В березні 2005 р. – перший заступник голови Одеської обласної державної адміністрації, а з вересня 2005 р. і по серпень 2006 р. – міністр економіки України. З 2006 р. – перший заступник глави Секретаріату Президента України – представник Президента України в Кабінеті Міністрів України. Водночас очолює Спеціальну комісію Секретаріату Президента України з реформування Служби безпеки України. Крім того, призначений членом Ради Національного банку України, а також членом наглядових рад Відкритого акціонерного товариства (ВАТ) “Державний експортно-імпор-

ний банк України” та ВАТ “Державний ощадний банк України”. В березні 2007 р. Верховною Радою України затверджений міністром закордонних справ України. Також входить до складу Ради національної безпеки і оборони України. З листопада 2007 р. – народний депутат України 6-го скликання по багатомандатному загальнодержавному округу від Блоку “Наша Україна – Народна Самооборона”, а з грудня по листопад 2008 р. – Голова Верховної Ради України. Член Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров’я (2009). Лідер Громадської ініціативи “Фронт Змін”. Балотувався кандидатом у Президенти України на президентських виборах (2009).

Автор наукових праць, зокрема: “Роль банківського нагляду в забезпеченні фінансової стійкості банківського сектора України” (2003), “Обґрунтування принципів і стандартів банківського регулювання та нагляду” (2003), “Процес управління банками, що знаходяться у скрутному становищі” (2003), “Особливості системи рейтингової оцінки корпоративних облігацій агентства MOODY’S” (2003), “Банківський нагляд” (2004), “Обґрунтування моделі раннього реагування з боку Національного банку України на проблеми банківських установ” (2004), “Стратегія управління систематичною банківською кризою” (2004), “Банківська таємниця часів Помаранчевої революції” (2008) та ін.

Літ.: *Хто є хто: влада, політика, громадська діяльність.* – [Б. м. : б. в.], 2006. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html>; *Золота книга України “Золотий фонд нації”.* – [Б. м. : б. в.], 2010. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/17.html>

Курпійчук В.М., Пригородова С.А.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ

А	
Абсентеїзм	9
Абсолютизм	11
Автаркія	13
Автономія національно-культурна	14
Адміністративна система	16
Адміністративно-командна система	17
Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920-1930-ті роки	18
Адміністрація Президента України	20
Азаров Микола Янович	20
Акт злуки	21
Акт проголошення незалежності України	22
Актуальні проблеми світового розвитку	23
Альтруїзм	25
Анархія	25
Андропов Юрій Володимирович	27
Антагонізм соціальний	28
Антиелітаризм	28
Античні міста-держави на території України	31
Антонович Володимир Боніфатійович	32
Апостол Данило Павлович	33
Аристотель	35
Афанасьєв Віктор Григорович	35
Б	
Багатопартійність	37
Балудянський Михайло Андрійович	38
Бандера Степан Андрійович	40
Безбородько Олександр Андрійович	42
Бекон Френсіс	44
Берталанфі Людвіг Фон	45
Бжезинський Збігнєв	46
Благодійність	47
Блокада економічна	48
Богданов Олександр Олександрович	49
Боспорське царство (Боспор)	50
Боярська рада (дума)	53
Брежнєв Леонід Ілліч	54
Бунге Микола Християнович	54
Бунчукові, військові, значкові товариші	57
В	
Вебер Макс	59
Веблен Торстейн Бунде	63
Велика депресія	65
Велике князівство Литовсько-Руське	66
Вернадський Володимир Іванович	67

Вертикаль влади	68
Верховна Рада України (ВРУ)	71
Верховна Рада УРСР	73
Виборчий процес в Україні в умовах становлення тоталітарного режиму (1919-1937 рр.)	75
Використання національних гасел	79
Винниченко Володимир Кирилович	82
Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович	83
Вишневецькі	84
Відродження національно-культурне	87
Війна	89
Війна екологічна	91
Війна економічна	93
Військо Запорозьке	94
Військова реформа 60-70-х рр. ХІХ ст.	96
Військове управління	97
Військово-адміністративне самоврядування в Українській козацькій державі	99
Вітте Сергій Юлійович	101
Віче	102
Влада спадкова	105
Воєводство	105
Воєнний комунізм	106
Волость	107
Волошин Августин Іванович	108
Воронцов Михайло Семенович	110
Впливи на державну політику України	112
Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)	114
Г	
Гадяцька угода	116
Галицько-Волинське князівство	117
Гвішиані Джермен Михайлович	118
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх	120
Генезис поняття “громадянське суспільство”	121
Генерал-губернаторство	125
Генеральна військова канцелярія	126
Генеральна старшина (військова старшина)	128
Генеральний секретаріат	130
Геноцид	131
Геронтократія	132
Гетьман	133
Гетьманат	134
Гетьманат П.Скоропадського	136
Гетьманські статті ХVІІ-ХVІІІ ст.	141
Глава держави	144
Глава уряду	144
Глобальний договір ООН	145
Глушков Віктор Михайлович	145
Гоббс Томас	148
Головна Руська Рада	151
Голодомор	153

Голокост	155
Горбачов Михайло Сергійович	156
Грецькі держави античного Причорномор'я	158
Грушевський Михайло Сергійович	160
Губернаторство “Трансністрія”	161
Д	
Давньоруська держава	163
Данило (Романович) Галицький	165
Дарендорф Ральф	166
Двовладдя	167
Декларація	168
Декрет	169
Демократія військова	169
Ден Сяопін	170
Державна варта	172
Державна влада на етапі “розвинутого соціалізму”	173
Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи	177
Державна територія	179
Державне управління в Україні 1800-1900 рр.	181
Державне управління в Україні на початку ХХ ст.	182
Державне управління в Україні періоду визвольних змагань	184
Державний Герб України	186
Державний Гімн України	188
Державний Прапор України	190
Державний режим	191
Державний секретар	198
Державний устрій і форма правління в Антському царстві	199
Державний устрій та управління Скіфії	200
Державницька ідеологія в процесі українського державотворення	204
Державницькі ідеї В.Каразіна	207
Державницькі ідеї П.Людія	208
Державницькі ідеї С.Десницького	208
Державницькі ідеї Я.Козельського	210
Державницькі погляди В.Липинського	211
Державницькі погляди С.Оріховського-Роксолана	215
Державницькі та демократичні погляди М.Драгоманова	216
Державницькі та демократичні погляди І.Франка	219
Державницькі та демократичні погляди М.Костомарова	222
Державницькі та демократичні погляди Т.Шевченка	225
Державність	228
Державно-політична організація Сарматської держави	229
Десницький Семен Юхимович	230
Дефолт	232
Джуран Джозеф	233
Диктатура воєнна	235
Директорія	236
Директорія УНР	237
Дистрикт “Галичина”	239
Діалектика соціальна	240
Діяльність та ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства	242

Доба Відродження (ренесанс): філософські погляди на державне управління	245
Довгорукий Юрій	250
Доктрина Монро	251
Доктрина превентивного інтервенціоналізму	254
Донецько-Криворізька Радянська Республіка	255
Донцов Дмитро Іванович	256
Дорошенко Михайло Іванович	258
Дружина в Київській Русі (X-XI ст.)	258
Е	
Еволюція державного управління в XII-XIII ст. Княжий Двір	260
Еволюція конституційної моделі державного управління в Україні	261
Еволюція місцевих органів виконавчої влади в Україні	266
Едукаційна комісія Речі Посполитої	268
Екзильний уряд	270
Екуменізм	271
Елітарні ідеї ранньої античності	273
Елітологічна спадщина середньої та пізньої античності	276
Енгельс Фрідріх	278
Етапи суспільного розвитку	279
Етноконфесійна група	279
Ешбі Уільям Росс	281
Є – Ж	
Єхануров Юрій Іванович	283
Життєвий простір	284
Життєвий простір людини	284
З	
Завадовський Петро Васильович	286
Загрози суспільні	287
Законодавча комісія 1767-1768 рр.	291
Законодавче регулювання поземельних відносин в Україні в XIX ст.	293
Запорозька Січ	297
Застій політичний	298
Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)	299
Зборівський договір 1649 р.	301
Звягільський Юхим Леонідович	302
Земля	303
Земство (земські установи)	303
Земські (місцеві) органи державного управління Речі Посполитої на землях України (1569-1795)	305
Злочин	307
Золота Орда	310
Зона військової адміністрації в окупованій Україні (1941-1944)	313
І	
Ідеологія	317
Ідея національна	319
Індустріалізація	319

Індустріальне (промислове) суспільство	320
Інститут полковництва в Українській козацькій державі	321
Інститут полкової старшини в Українській козацькій державі	325
Інститути вищої державної влади Речі Посполитої на землях України (1569-1795)	326
Інституалізація галузі наук “Державне управління” в Україні	328
Інституційне оформлення центрів суспільного впливу	330
Інтернет	331
Історична пам’ять	332
Історична соціологія	333
Історичний науковий підхід	334
Історія державного управління інвестиційним процесом	335
Історія державно-управлінських реформ в Україні	339
Історія економічних криз	342
Історія законодавства про іноземні інвестиції	346
Історія інституту президентства	350
Історія науки державного управління	352
Історія співпраці МВФ та України	354
Історія українського парламентаризму	355
Історія функціонування інституту державних секретарів в Україні	358
К	
Кадрова політика в УРСР у повоєнний час (1946-1955)	360
Карпатська Україна	366
Кейнс Джон Мейнард	368
Кейнсіанська економічна теорія	369
Київська Русь	371
Князі Гедиміновичі	373
Князі доби Київської Русі	376
Князі Олельковичі	378
Князі Острозькі	379
Князі Романовичі	380
Князівство	381
Князь Володимир Великий	382
Козацтво	383
Комуна	386
Комунізм	388
Конвергенція	390
Коновалець Євген Михайлович	391
Консерватизм	392
Конституція П.Орлика	392
Конституція України	393
Конституція УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР)	394
Конституція УРСР 1978 р.	396
Конт Огюст	398
Конфедералізм	400
Конфуцій	400
Концепція адміністративної реформи в Україні	401
Косигін Олексій Миколайович	403
Кочубей Віктор Павлович	404
Кравчук Леонід Макарович	405

Країна	405
Кримський ханат	407
Крозьє Мішель	408
Курінь Глухівський	409
Кучма Леонід Данилович	409
Л	
Лазаренко Павло Іванович	411
Легалізація	412
Легітимність	413
Легітимність державної влади	414
Лейбніц Готфрід Вільгельм Фон	417
Ленін Володимир Ілліч	418
Липа Юрій Іванович	419
Лисяк-Рудницький Іван Павлович	421
Литвин Володимир Михайлович	422
Литовські статuti	423
Люблінська унія	424
М	
Мазепа Іван Степанович	426
Макіавеллі Ніколо	427
Малоросійська Колегія	431
Малоросійський приказ	432
Маніфест	433
Маркс Карл Генріх	433
Махновщина	434
Ментальний профіль українства	435
Мертон Роберт Кінг	437
Місцева влада в умовах формування тоталітарного ладу (1927-1937)	438
Міська реформа 1870 р.	442
Міські та сільські урядники в Українській козацькій державі	444
Міхновський Микола Іванович	445
Многогрішний Дем'ян Гнатович	446
Мобілізаційний план	447
Мобілізація економіки	449
Могила Петро Симонович	450
Монархія	451
Мономах Володимир Всеволодович	453
Мор Томас	455
Мороз Олександр Олександрович	456
Московський договір 1654 р.	457
Н	
Намісництво-губернія	463
Народний комісаріат	464
Народний рух України за перебудову	465
Населення	467
Наукові школи менеджменту	468
Наукометричний аналіз дисертаційних розвідок у галузі наук “Державне управління” в Україні (1997-2007 рр.)	471

Наукометричний аналіз дисертаційних розвідок у галузі наук “Державне управління” в Україні (2007-2010 рр.)	473
Націоналізм	476
Національна згода	477
Національна незалежність	480
Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР	480
Національне відродження	484
Національні меншини України	486
Національно-визвольні змагання 1917-1920 рр.	500
Немирич Юрій Стефанович	503
Німецька класична філософія XIX ст.	503
Ніцше Фрідріх	506
Новий курс	507
Норманська теорія утворення державності на Русі	507
Нормативно-правові акти за часів Б.Хмельницького	508
О	
Область	510
Область Війська Донського	510
Оборонний бюлетень	511
Органи влади та управління в Київській Русі	512
Освітні реформи 60-70-х рр. XIX ст.	514
Османські провінції Північного Причорномор'я	516
Основні концепції еліт доби Відродження	518
Особливий період	519
Особливості державної організації та структури управління Кімерії	520
Особливості діяльності рад у перші роки радянської влади (1917-1923)	521
Особливості кадрової політики “брежнєвської епохи”	523
Особливості поземельних відносин у Правобережній Україні у XVIII ст.	527
Осьмак Кирило Іванович	529
Отаман городовий (сотенний)	530
ОУН (Організація українських націоналістів)	531
П	
Паланка	533
Парсонс Толкотт	533
Патріотизм	535
Перебудова	536
Переворот державний	537
Переяславська рада	539
Переяславські статті 1659 р.	540
Перші доктори наук з державного управління в Україні	541
Перші секретарі ЦК КП(б)У-КПУ	542
Петлюра Симон Васильович	552
Платон	553
Плющ Іван Степанович	555
Повіт	556
Політична філософія Нового часу	556

Полуботок Павло Леонтійович	558
Пономаренко Віктор Михайлович	559
Потьомкін Григорій Олександрович	562
“Права, за якими судиться малоросійський народ”	563
Права та привілеї державних урядовців Речі Посполитої на землях України (1565-1795)	565
Правління гетьманського уряду	566
Приказ громадської опіки	567
Проелітні вчення Стародавнього світу	568
Пустовойтенко Валерій Павлович	570
Р	
Рада генеральної старшини	572
Рада Міністрів Української Держави	573
Рада Міністрів УРСР	575
Рада Народних Комісарів УРСР (Раднарком, РНК)	577
Рада Народних Міністрів УНР	578
Раднаргосп	580
Райхскомісаріат “Україна” (РК“У”)	581
Раковський Християн Георгійович	584
Ранньофеодальна монархія	585
Революція	587
Регулювання Литовськими статутами поземельних відносин в Україні	588
Реформи в управлінських структурах за часів перебудови	590
Реформи місцевого самоврядування 1860-1880-х рр.	593
Репнін-Волконський Микола Григорович	595
Ришельє	597
Річ Посполита	598
Розвиток	600
Розвиток державної служби в Україні	601
Розвиток економічний	603
Розвиток поземельних відносин в Київській Русі	607
Розвиток системи центральних органів виконавчої влади в Україні	609
Розвиток соціально-політичний	613
Розвиток суспільний	614
Російська імперія	615
Руїна	616
Руська правда	618
Руська трійця	619
С	
Сагайдачний Петро Конашевич	621
Саймон Герберт Александер	622
Самойлович Іван Самійлович	623
Свято державне	624
Сепаратизм	626
Середньовічні уявлення про елітне та елітність	627
Символ політичний	630
Симоненко Валентин Костянтинович	631
Сковорода Григорій Савич	632
Скоропадський Іван Ілліч	634

Скоропадський Павло Петрович	636
Слобідська Україна	639
Сорокін Пітірім Олександрович	640
Соціалізм	642
Соціальна відповідальність бізнесу	643
Соціальне партнерство в Україні	644
Спадщина культурна	646
Спенсер Герберт	647
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	650
Спіноза Бенедикт (Барух)	653
Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович	653
Становлення взаємодії громадянського суспільства та держави	655
Становлення неурядових організацій періоду незалежності України	657
Станово-представницька (або феодална із становим представництвом) монархія	659
Староство	660
Старшинська рада	661
Статті Богдана Хмельницького	663
Стецько Ярослав Семенович	664
Стігліц Джозеф Юджин	665
Столипін Петро Аркадійович	667
Судова реформа 1864 р.	668
Сутність адміністративно-командної системи	670
Т	
Тейлор Пітер Джон	672
Територіально-адміністративний устрій Української козацької республіки	672
Тимошенко Юлія Володимирівна	675
Тимчасовий робітничо-селянський уряд України	676
Тиранія	677
Ткаченко Олександр Миколайович	677
Тоффлер Елвін	678
Традиція	679
Транзит демократичний	680
Транзитологія	681
Транснаціональна корпорація	682
Трощинський Дмитро Прокопович	684
Туган-Барановський Михайло Іванович	686
У	
Україна	690
Україна. Геоенімічний код	691
Українізація	692
Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)	695
Українська повстанська армія	696
Українська Центральна Рада (УЦР)	698
Український інститут національної пам'яті	701
Українські землі в складі Австрійської (Австро-Угорської монархії)	701
Українські землі в складі II Речі Посполитої	707
Українські землі в складі Королівської Румунії (1918-1939 рр.)	708
Українські землі в складі Російської імперії	712

Універсали УЦР	716
Унія	717
УНР доби Директорії	718
УНР доби Центральної Ради	723
Уповноважений Президента України з питань адміністративної реформи	726
Управління економікою СРСР і України у 60-ті – першій половині 80-х років ХХ ст.	728
Управління українськими губерніями в Російській імперії	732
Управління українськими землями часів II Речі Посполитої	736
Управлінські революції	739
УСРР–УРСР (1934-1941)	741
Ф	
Файоль Анрі	746
Фокін Вітольд Павлович	747
Формування ринку землі в Україні протягом ХІХ ст.	749
Фромм Ерїх	751
Фукуяма Френсіс	751
Фундаменталізм ісламський	752
Х	
Хмельницький Богдан Зиновій	754
Хмельницький Юрій	756
Хозарський каганат	758
Хрущов Микита Сергійович	759
Ц	
Центральний Комітет Комуністичної Партії України	761
Цивілізація	762
Ч	
Чандлер Альфред Дюпон мол.	764
Чорновіл Вячеслав Максимович	765
Ш – Щ – Ю	
Шовінізм	767
Щедровицький Георгій Петрович	768
Ющенко Віктор Андрійович	771
Я	
Янукович Віктор Федорович	773
Ярослав Мудрий	774
Яценюк Арсеній Петрович	775

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Афонін Е.А.
Бабенко В.А.
Бадах Ю.Г.
Бакаєв Ю.В.
Бакуменко В.Д.
Балдич Н.І.
Білінська М.М.
Богомаз К.Ю.
Бодров В.Г.
Бондаренко К.І.
Борисевич С.О.
Бородін Є.І.
Брайченко О.Д.
Валевський О.Л.
Василевська Т.Е.
Вировий С.І.
Войтович Р.В.
Волкова С.П.
Гевель К.М.
Генералюк В.В.
Годзюр М.В.
Голубчик Г.Д.
Гончарук Н.Т.
Горкіна Л.П.
Грабовський В.А.
Гусєв В.О.
Дармограй Н.М.
Дацюк А.В.
Дербак А.П.
Дірявка Ю.П.
Діуліна В.В.
Дрешпак В.М.
Дученко Г.В.
Єгорова Т.Д.
Єремійчук О.Д.
Загайнова Л.І.
Загребельна Л.С.
Задорожний С.А.
Заяць А.Є.
Іванков Р.Ш.
Івасенко С.М.
Казакевич О.М.
Калюжний В.В.
Карлова В.В.
Карпенко Г.І.
Каховська О.В.
Киричук О.С.
Князєв В.М.
Коваль В.І.
Козак В.І.
Козаков В.М.
Козинський С.М.
Козюра І.В.
Кокіц О.П.
Коник С.М.
Костюк О.А.
Кравченко С.О.
Крамарева О.С.
Купрійчук В.М.
Кучма Д.Я.
Лазар Я.І.
Лекарь Т.В.
Лимар А.П.
Лола В.В.
Макаренко Е.М.
Малик Я.Й.
Мамонтова Е.В.
Мандрагеля В.А.
Мартиненко В.Ф.
Мельниченко В.І.
Месюк М.П.
Мирончук В.Д.
Мисів Л.В.
Михненко А.А.
Михненко А.М.
Мужилко О.О.
Надольний І.Ф.
Небрат В.В.
Нелезенко Н.П.
Нікітін В.В.
Новаченко Т.В.
Овдін О.В.
Олійник О.Л.
Остапенко П.В.
Пантелейчук І.В.
Підбережник Н.П.
Пірен М.І.
Половинець А.М.
Попатенко В.С.
Посівнич М.Р.
Потьомкіна Ю.С.
Пригородова С.А.
Приживара С.В.
Прокопенко Л.Л.
Прокопенко С.Л.
Радченко О.В.
Ралдугін Є.О.
Ралдугіна Т.П.
Ребкало В.А.
Розпутенко І.В.
Романенко Ю.В.
Руснак О.В.
Саламатов В.О.
Світленко С.І.
Смоляннюк В.Ф.
Солових В.П.
Супрун Н.А.
Сурай І.Г.
Сурмін Ю.П.
Тараненко О.П.
Ткачук Р.Л.
Ткачук Р.Ф.
Трощинський В.П.
Хміль Т.В.
Чепуренко Я.О.
Чернятевич Я.В.
Шевченко М.М.
Шевчук Б.М.
Шеломовська О.М.
Шкуропат О.В.
Шпекторенко І.В.
Шумляєва І.Д.
Щербакова Н.В.
Щур Н.О.
Якубова Л.Д.
Ярош Н.П.
Яскевич А.Й.

Д о в і д к о в е в и д а н н я

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У восьми томах

Том 3

Історія державного управління

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*

Редактори : *В. А. Дон, С. М. Шиманська, М. В. Золотова, В. Г. Шевельова*

Коректори : *С. Г. Крушельницька, О. В. Должикова*

Технічний редактор *Ю. О. Куценко*

Підп. до друку 5.12.2011.

Формат 70 × 100/16. Обл.-вид. арк. 83,12. Ум.-друк. арк. 64,03.

Тираж 500 пр.

Національна академія державного управління
при Президентіві України
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.gov.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ “Видавничо-поліграфічний дім “Формат”
01011, Київ, вул. Лескова, 3